

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка

Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького

Кваліфікаційна наукова

праця на правах рукопису

ЛУК'ЯНЕНКО Олександр Вікторович

УДК 378.6.091.12:37(477)(091)"1920/1950"(043.5)

ПОВСЯКДЕННЯ

КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

КІНЦЯ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ:

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ О. В. Лук'яненко

Науковий консультант:

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України

Киридон Петро Васильович

Полтава – 2019

АНОТАЦІЯ

Лук'яненко О. В. *Повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років.* – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка (м. Полтава), Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси), 2019.

Дослідження присвячене комплексному аналізу щодення колективів вищої педагогічної школи України кінця 1920-х – початку 1950-х рр. У дисертації зацентровано увагу на системних складових структури повсякдення студентів та співробітників освітянських вишів УСРР/УРСР. Автор визначив актуальність дослідження на державному, галузевому та суб'єктивному рівнях. У роботі окреслено теоретико-методологічні засади вивчення повсякдення вищої педагогічної школи України I половини ХХ століття та схарактеризовано стан і рівень наукової розробки теми. Література аналізувалася на основі семантичного підходу відповідно до її поділу на чотири рівні з урахуванням родових ознак: дослідження мегарівня (розвідки з історії повсякдення), мезорівня (праці з соціокультурного розвитку радянської України), мікрорівня (дослідження з історії педагогічних вишів) та нанорівня (пошуки з відтворення будення педагогічних колективів). У дисертації подано аналіз достовірності та ємності наявної джерельної бази з урахуванням повноти її опрацювання дослідниками у галузі історії будення. Джерела описані відповідно до трирівневого поділу. На найвищому рівні вони об'єднані у групу, що допомогла відтворити технології впливу на буденний світ освітян, та на ту, що змальовує реальні умови їхнього життя з реакцією самих суб'єктів групи. На другому рівні класифікації автор описав джерела офіційного зовнішнього, офіційного внутрішнього, індивідуального та масового спрямування.

Запропоновано модель опису повсякдення замкненої соціальної групи, вироблену на основі принципу міждисциплінарності. Вона включає у себе аналіз

систематичних характеристик соціальної групи (назви, самоназви, кількісних показників, внутрішньої таксономії, особливостей членства у групі, іншування, вибуття, повернення до неї). На іншому рівні подаються описи простору життєдіяльності групи, бюджету часу, базових потреб, сімейного та інтимного життя. Осібно стоять проблеми життєвого циклу спільноти, поведінки всередині групи, світогляду та «екології» спільноти».

У дисертаційному дослідженні подано опис еволюції поняття та узагальнені характеристики «колективів вищої педагогічної школи» радянської України. Систематизовано діяльність педагогічних та учительських інститутів, технікумів (училищ), курсів та класів. На основі узагальнень фактологічного матеріалу автор визначив етапність зміни змістового тлумачення поняття «колектив вищої педагогічної школи»: революційний етап (кінець 1920 – 1923 рр.); кризовий етап (1923 – 1926 рр.); етап стабілізації (1926 – 1933 рр.), етап диференціації (1934 – 1941 рр.), етап руйнації (1941 – 1943 рр.), етап низької селективності (1943 – 1946 рр.), етап стабілізуючого відбору (1946 – початок 1950-х рр.). Виявлено суттєві характеристики кожного з блоків.

Автор подає аналіз внутрішньої структури колективів вищої педагогічної школи з поділом на колектив студентів та співробітників. У межах першого таксону аналізуються відмінності між студентами стаціонару, заочного відділу, студентів-екстернів, слухачів курсів, студентів робітничих факультетів, педагогічних та учительських інститутів тощо. Під час опису другого таксону змальовуються риси підгруп науково-педагогічного та адміністративно-технічного персоналу. У дослідженні пропонується узагальнення кількісних та якісних параметрів спільноти: віку, статі, національності, освіченості, фемінізації та маскулінізації тощо. Наводиться опис системи прийому до групи, виписується еволюція вимог держави до студентів та співробітників, аналізується практика маргіналізації та вибуття із колективів. Чільне місце посідає проблема розподілу на роботу та перебування студента на межі двох колективів – «старого» (колективу педвишу) та «нового» (колективу школи) та мотиви приєднання до спільнот.

У науковому дослідженні проаналізовано особливості повсякдення вишів, студентів та професорсько-викладацького складу з урахуванням матеріального,

морального, релігійного факторів. Охарактеризовно формування простору повсякденного життя педагогічних колективів на трьох рівнях. На найвищому – пропонує аналіз мережі вишів відповідно до адміністративно-територіальних змін у країні, на середньому – змальовує внутрішню структуру педагогічних вишів як території життєдіяльності освітян, демонструє еволюцію підходів до поділу на факультети, кафедри та відділи, виявляє специфіку процесу злиття, переведення та реорганізації установ. На найнижчому рівні дисертація торкається порівняння безпосереднього матеріального вияву робочого простору педагогічних вишів республіки. У ході дослідження висвітлюються питання забезпечення навчальними аудиторіями, паливом, світлом та приладдям, питання відбудови після німецько-радянської війни та розширення площ у добу деєталінізації. Значна увага приділена узагальненню інформації про житлові умови студентів та викладачів. Пропонується огляд забезпечення гуртожитками, кутками, кімнатами та квартирами з ілюстрацією їхнього внутрішнього обладнання. Окрема частина роботи висвітлює питання інтелектуального простору педагогічного колективу, що включає у себе аналіз якості навчальної та наукової роботи, практики та кореляцію гуманітарної аури вишів з урахуванням вимог політехнізації.

Дисертація подає опис структурування робочого часу у вищій педагогічній школі. Робота ілюструє різні типи дозвілля (розважальне, інтерактивне, освітнє, культурне, творче, релігійне, рекреацію, лікувальне дозвілля, туризм). Чільне місце посідає визначення місця спорту та воєнізації педагогічних вишів.

Наукове дослідження виявляє способи задоволення базових потреб освітян (харчування, гроші, одяг). Осібне місце належить аналізу відображення будення у профільній періодичній пресі та формуванні ставлення освітян до реальності. Акцент роботи – порівняння загальнодержавних тенденцій у щоденних практиках вищих педагогічних закладів УСРР/УРСР з регіональними особливостями вишів Полтавщини на основі мікроісторичних досліджень. Значна увага приділена опису особливості життя освітян в екстремальних умовах (голоду, війни, окупації та на примусових роботах у Третньому Рейхові). Автор пропонує ряд завдань для наступних пошуків з історії повсякдення освітян радянської України.

Ключові слова: повсякдення, вища педагогічна школа, УСРР/УРСР, студенти, викладачі, дозвілля, політехнізація, віра, Голодомор, остарбайтери.

ABSTRACT

Lukyanyenko. O. V. The Everyday Life of Pedagogical Collectives of the Higher Pedagogical Educational Institutions of the Soviet Ukraine in the late 1920's – the early 1950's: Historical and Culturological Dimension. – Scientific qualification work. Manuscript copyright.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine – Poltava National V. G. Korolenko Pedagogical University (Poltava), Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy (Cherkasy), 2019.

The research is devoted to the complex analysis of the daily life of the groups of the higher pedagogical schools of Ukraine in the 1920's and 1960's. The thesis focuses on the systematic components of the everyday life of students and staff of educational high schools of the Ukrainian SSR. The author determines the relevance of the research at the state, field and subjective levels. The work outlines theoretical and methodological principles for studying of the everyday life of the highest pedagogical school in Ukraine in the first half of the twentieth century and characterizes the state and level of scientific development of the topic. The literature was analyzed on the basis of the semantic approach according to its division into four levels taking into account the generic features: the study of mega-level (papers on the history of everyday life), meso-level (works on socio-cultural development of the Soviet Ukraine), micro-level (researches on the history of pedagogical universities) and nano-level (studies on the recreation of the pedagogical collectives' lives). The dissertation presents an analysis of the reliability and capacity of the available source base taking into account the completeness of its elaboration by researchers in the field of the history of the daily life. The sources are described according to the three-level division. At the highest level, they are united into a group that helped to reproduce the technologies of influence on the everyday world of educators, and to one that depicted the real conditions of their life with the reaction of the groups themselves. At the second level of classification,

the author described the sources of the official external, official internal, individual and mass direction.

The dissertation offers a model of the description of the everyday life of a closed social group, developed based on the principle of interdisciplinarity. It includes an analysis of the systematic characteristics of the social group (name, self-name, quantitative indicators, internal taxonomy, and features of membership in the group, internship, retirement, and return to it). At the next level, descriptions of the group's living space, time budget, basic needs, family and intimate life are given. The problems of the life cycle of the community, the behavior within the group, the outlook and the "ecology" of the community stand individually.

The dissertation presents a description of the evolution and generalized characteristics of the concept "collectives of the higher pedagogical school" of the Soviet Ukraine. Abstracts organize the activities of pedagogical and teaching institutes, technical schools (colleges), courses and classes. On the basis of generalizations of factual material, the author determined the phased change in the meaningful interpretation of the concept of "collective of higher pedagogical school": the revolutionary stage (1920 – 1923); crisis stage (1923 – 1926); the stage of stabilization (1926 – 1933), the stage of differentiation (1934 – 1941), the stage of destruction (1941 – 1943), the stage of low selectivity (1943 – 1945), the stage of stabilizing selection (1946 – the early 1950s) The essential characteristics of each of the blocks are revealed.

The author gives an analysis of the internal structure of the colleges of the higher pedagogical school with division into a team of students and employees. Within the framework of the first taxon, the differences between the students of the in-patient department, the correspondence department, the students of externs, the students of the courses, the students of the labor faculties, the pedagogical and teacher's institutes, etc. are analyzed. The description of the second taxon depicts the features of subgroups of scientific and pedagogical as well as of administrative and technical personnel. The study offers a generalization of the quantitative and qualitative parameters of the community: age, gender, nationality, education, feminization and masculinization, etc. The thesis sets out a system of admission to a group of educators, draws up the evolution of the state requirements for students and staff of a higher pedagogical school, analyzes the practice of marginalization

and retirement from collectives. The problem of the distribution of the work and the placement of the student on the brink of two groups– the “old one” (the team of the head teacher) and the “new” (the team of the school) – occupies a major place. A separate place is dedicated to determining the reasons for joining communities.

Scientific research offers an analysis of the peculiarities of the everyday life of universities, students and professors, taking into account material, moral, religious factors. The intelligence illustrates the formation of the space of everyday life of the teaching staff at three levels. At the highest level, it proposes an analysis of the network of higher education in accordance with the administrative-territorial changes in the country; on the medium level, it depicts the internal structure of pedagogical universities as an area of life of educators, demonstrates the evolution of approaches to division into faculties, departments and sub-departments, reveals the specifics of the process of merger, transfer and reorganization of the institutions. At the lowest level, the dissertation deals with the comparison of the direct material appearance of the working space of the pedagogical higher educational institutions of the republic. In the course of the study the issues of providing educational audiences, fuel, light and accessories, the issue of rebuilding after the German-Soviet war and expansion of premises during the period of de-Stalinization are covered. Considerable attention is paid to the generalization of information about the living conditions of students and teachers. An overview of the hostels, corners, rooms and apartments with illustrations of their home equipment is provided. A separate part of the paper highlights the issues of the intellectual space of the teaching staff, which includes analysis of the quality of academic and scientific work, practices and correlation of the humanitarian aura of universities, taking into account the requirements of polytechnics.

The dissertation describes the structuring of working time in higher pedagogical school. The work illustrates various types of leisure (entertainment, interactive, educational, cultural, creative, religious, recreation, medical leisure, tourism). The place is occupied by the definition of the place of sport and the militarization of the pedagogical universities.

Scientific research reveals ways to meet the basic needs of educators (nutrition, money, and clothing). A personal place belongs to the analysis of the reflection of the week in the profile periodical press and the formation of the attitude of educators to reality. The emphasis is on the comparing national tendencies in the daily practices of higher educational

institutions of the Ukrainian SSR with regional peculiarities of the higher educational establishments of the Poltava region based on microhistorical research. Considerable attention is paid to the describing the peculiarities of the life of educators in extreme conditions (famine, war, occupation and forced labor in the Third Reich). The author suggests a series of tasks for the subsequent searches on the history of the everyday life of educators in the Soviet Ukraine.

Key words: everyday life, higher pedagogical school, Ukrainian SSR, students, teachers, leisure, polytechnic education, faith, Holodomor, ostarbeiter.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Монографія

1. Лук'яненко О. «Найближчі друзі партії»: колективи педагогічних вишів України в образах щодення 1920-х – першої половини 1960-х років: Монографія. Полтава: Видавництво «Сімон», 2019. 658 с., і-в.

Розділ у колективній монографії:

2. Luk"janenko Oleksandr. “Render unto Caesar...” – the ideological experiment of the totalitarianism in Ukraine // Ukraine und ukrainische Identität in Europa: Beiträge zur Standortbestimmung aus/durch Sprache, Literatur und Kultur / Herausgegeben von Olena Novikova, Oleksandr Pronkevyc, Leonid Rudnyc'kyj, Ulrich Schweier. Institut für Slavische Philologie Ludwig-Maximilians-Universität München. München Open Publishing LMU, 2017. S.380-392.

Статті, опубліковані у фахових виданнях, внесених до переліку МОН України

3. Лук'яненко О.В. «Не пошкодуємо і самого життя!»: повоєнний розподіл випускників педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 81. С. 54-56. (Індексується в *Index Copernicus*)
4. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 126. С.74-77. (Індексується в *Index Copernicus*)
5. Лук'яненко О. Колектив педагогічного вишу: еволюція змісту поняття в Україні 1920-1960-х рр. // Історична пам'ять. 2018. №1. С.108-120.

6. Лук'яненко О.В. Браковані олівці від Укрмузтресту та дрова за 300 кілометрів: матеріальні труднощі повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 82. С.53-56. (Індексується в *Index Copernicus*)

7. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 87, С.121-124. (Індексується в *Index Copernicus*)

8. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 112. С.74-77. (Індексується в *Index Copernicus*)

9. Лук'яненко О.В. Педагогічна освіта у повоєнній Україні // Гуржіївські історичні читання: Збірник наук праць / Ред.кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип.7 С.143-145.

10. Лук'яненко О. В. Політехнічні митарства повоєнної вищої педагогічної школи УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 85. С.37-39/ (Індексується в *Index Copernicus*)

11. Лук'яненко О.В. Псевдонаціональна свідомість та війна з «націоналістичними виродками» освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 83. С.62-65. (Індексується в *Index Copernicus*)

12. Лук'яненко О.В. Сільськогосподарські наділи педагогічних вишів України під час Голодомору 1932-1933 рр. // Український селянин: зб. наук. праць / За ред. С.В. Корновенка. – Черкаси: Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького, 2018. Вип. 20. С.23-25. (Індексується в *Index Copernicus*)

13. Лук'яненко О.В. Між гнобленням та відродженням: українська мова у повоєнних педінститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 84. С.117-120. (Індексується в *Index Copernicus*)

14. Лук'яненко О. В. Камені на шляху наукового поступу освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 86. С.67-70. (Індексується в *Index Copernicus*)

15. Лук'яненко О. В. Остарбайтери серед студентів повоєнних випускників Полтавського педінституту // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. №1 (21) (січень-березень). Т. 1. С. 108-111. (Індексується в *Index Copernicus*)

16. Лук'яненко О. В. Методологічні лабіринти дослідження освітянського повсякдення доби тоталітаризму // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 89, С.75-79. (Індексується в *Index Copernicus*)

17. Лук'яненко О. В. «Мовна безтурботність» колективів педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 105. С.75-79. (Індексується в *Index Copernicus*)

18. Лук'яненко О. В. «І що це не педагог, не дай бог...»: практика у педагогічних вишах Української РСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 102. С.112-115. (Індексується в *Index Copernicus*)

Статті, опубліковані у зарубіжних наукових періодичних виданнях та вітчизняних фахових виданнях, включених до міжнародних наукометричних баз

19. Лук'яненко О. В. Життя студентів Полтавського педінституту після звільнення з Третього Рейху // Молодий вчений. №54.2. 2018. С.11-14. (Індексується в *Index Copernicus*)

20. Лук'яненко О. В. Розважальне дозвілля студентів педагогічних інститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 90. С.93-95. (Індексується в *Index Copernicus*)

21. Лук'яненко О. В. «Заробляючи ... копійки»: праця студентів Полтавського педагогічного інституту в умовах німецької окупації // Молодий вчений. №53. січень 2018. С.599-602. (Індексується в *Index Copernicus*)

22. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 99. С.48-51. (Індексується в *Index Copernicus*)

23. Лук'яненко О. В. Бунтівні та лояльні: полтавські освітяни у хлібозаготівельній кампанії 1932-1933 років // Молодий вчений. №52. грудень 2017. С. 37-41. (Індексується в *Index Copernicus*)

24. Лук'яненко О. В. Інтерактивне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – Київ, 2015. Випуск 93. С.84-86/ (Індексується в *Index Copernicus*)

25. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття (2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 88, С.35-38. (Індексується в *Index Copernicus*)

26. Лук'яненко О. В. Заочні відділи у структурі провінційних педагогічних вишів доби «наступу соціалізму» (1930-ті роки) // Молодий вчений. №8.1 (48.1). серпень 2017. С. 26-29. (Індексується в *Index Copernicus*)

27. Лук'яненко О. В. Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 95. С.92-94. (Індексується в *Index Copernicus*)

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

28. Лук'яненко О. 'Чужинці, шахраї та симулянти': 'інші' в середовищі української студентської громади I половини ХХ століття = Lukjanenko O. "Fremde, Betrüger und Simulanten": Die 'Anderen' im Milieu der ukrainischen Studentengemeinschaft in der 1. Hälfte des 20. Jahrhunderts // Jahrbuch. «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2017. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2018. S.543-553.

29. Лук'яненко О. В. Організація охорони здоров'я у системі педінститутів УРСР I половини ХХ століття // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] Випуск 10. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 81-84.

30. Лук'яненко О. В. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини ХХ століття: полтавський акцент // Держава і Церква в новітній історії України: Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25-26 жовтня 2017 року). Полтава: ПП «Астрая», 2017. С.225-239.

31. Лук'яненко О. В. Гаряча підтримка холодної війни: освітянські політичні карикатури доби десталінізації (1953–1964) // Jahrbuch der VII. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2016 Herausgegeben von Olena Novikova, Ulrich Schweier, Peter Hilkes. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. S.715-727.

32. Лук'яненко О. В. Відлуння великого голоду у повсякденні полтавських освітян 1930-х років // Збірник статей та тез доповідей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 6 – 7 квітня 2017 року) / відп. за випуск, професор К. Ю. Богомаз. Кам'янське: ДДТУ, 2017. С.43-44.

33. Лук'яненко О. В. «Відкрилися шляхи до науки...»: вибір педагогічного вишу абітурієнтами 1940-1950-х років // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 15–16 грудня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С.20-24.

34. Лук'яненко О. В. Учителі «за станом здоров'я» серед полтавських студентів 1940-1950-х років // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Випуск 14 (Том 1). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 126-130.

35. Лук'яненко О. В. Україна-Росія-Світ: Бермудський трикутник у світогляді освітян повоєнних педагогічних інститутів УРСР // Jahrbuch der V. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe. Bd. 2014. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2015, S.484-500.

36. Лук'яненко О.В. «Шевченко не мав хитань і збочень»: Кобзар і «Богданове питання» у колі полтавських освітян доби «відлиги» // Постать Тараса Шевченка у світовому й національному культурологічному контексті: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. М. І. Степаненка, Л. М. Кравченко. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. С.100-107.

37. Лук'яненко О. В. Сфера залучення полтавських студентів-остарбайтерів на роботах у Третьому Рейхові // Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії]. Випуск 15. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2018, С. 122-125.

38. Лук'яненко О. В. Гнані, клятї й биті: український національний пантеон у часи «відлиги» (1953-1964 рр.) // Jahrbuch der VI. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2015 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2016. S. 574-588.

39. Лук'яненко О. В. Протистояння сходу і заходу в карикатурах освітян повоєнної України // Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Полтава: ПНПУ, 2015. С.85-102.

40. Лук'яненко О. В. Педагоги «за примусом долі»: професійний вибір студентів-освітян 1940-1950-х років // Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 5. С.124-129.

41. Лук'яненко О. В. Здоров'я студентської молоді педінститутів УРСР I половини ХХ століття // Формування здоров'язбережувальних компетентностей сучасної молоді: реалії та перспективи: збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої Всесвітньому Дню цивільної оборони та Всесвітньому Дню охорони праці (Полтава, 27–28 квітня 2017 р.). Полтава: ПНПУ, 2017. С. 4-7.

42. Лук'яненко О. “Поклялись братами бути ми навек з Москвою”: маркери (псевдо) національної ідентифікації освітян УРСР доби «Відлиги» (1953 – 1964 роки) // Jahrbuch der IV. «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe. Bd. 2013. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. S.546-559.

43. Лук'яненко О. В. «Щоб не пропало моє учіння»: мотивація зміни освітнього профіля студентами педагогічних інститутів УРСР 1940-1950-х років // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1-2 грудня 2017 р.), Одеса: ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С.30-34.

44. Лук'яненко О. В. Медичне обслуговування студентів Полтави 1930-х років // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Ч. I. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С.96-98.

45. Лук'яненко О. В. «Наші діти нехтують українську мову...»: освітяни радянської України на «мовному фронті» доби «відлиги» // Jahrbuch der III. «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht». Bd. 2012. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2013. S.320-342.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	18
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	27
1.1. Стан наукової розробки проблеми	27
1.2. Характеристика та класифікація джерельної бази дослідження	34
1.3. Методологічні засади дослідження.....	44
Висновки до I розділу	66
РОЗДІЛ II. СИСТЕМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ.....	67
2.1. Структурні категорії у дослідженні колективів педагогічних вишів	67
2.2. Кількісні характеристики спільноти	78
2.3. Внутрішня таксономія групи	89
2.4. Набуття прав членства у колективі педінституту	99
2.5. Мотивація членства у групі	110
2.6. «Іншування», маргіналізація та вибуття з колективу.....	130
Висновки до II розділу.....	150
РОЗДІЛ III. ПРОСТІР ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕКТИВІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ	154
3.1. Макро- та мезорівні життєвого простору педагогічних колективів.....	154
3.2. Робочий простір педагогічних вишів України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.	160
3.3. Квартирне питання у побуті вищої педагогічної школи.....	174
3.4. Інтелектуальний простір вишу	190
3.5. Політехнізація та аграризація гуманітарної аури педколективу	203

Висновки до III розділу	213
РОЗДІЛ IV. БЮДЖЕТ ЧАСУ КОЛЕКТИВІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ	216
4.1. Загальні риси організації робочого часу у вищій педагогічній школі.....	216
4.2. Практика як робочий час на межі двох колективів	225
4.3. Зміст дозвілля у педагогічних колективах радянської України	236
4.4. Віра та релігійне дозвілля	274
Висновки до IV розділу	286
РОЗДІЛ V. ПРОСТІР БАЗОВИХ ПОТРЕБ КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ.....	289
5.1. Прибутки та купівельна спроможність співробітників вишів	289
5.2. Гроші у житті студентів педагогічних вишів	304
5.3. Організація харчування у педінститутах.....	322
5.4. Здоров'я та медичне обслуговування освітян педвишів.....	338
5.5. Одяг як базова потреба та засіб культурної диференціації	349
Висновки до V розділу	354
РОЗДІЛ VI. ПОВЕДІНКА В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ	358
6.1. Освітяни у часи Голодомору 1932-1933 рр.....	358
6.2. Життя студентів на окупованій території України	363
6.3. Студенти педагогічного вишу у складі оstarбайтерів	375
6.4. Студентка-освітянка на полі війни	388
Висновки до VI розділу	393
ВИСНОВКИ	397
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	401
ДОДАТКИ.....	533

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

БерДПІ	Бердичівський державний педагогічний інститут (далі – ДПІ)
БДПІ	Бердянський ДПІ
БСЭ	рос. Большая советская энциклопедия
АМСРР	Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка
ВІПКП	Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації педагогів
ВДПІ	Ворошиловградський ДПІ
ВінДПІ	Вінницький ДПІ
ВКП(б)	Всесоюзна комуністична партія більшовиків
ВР	Верховна Рада
ВРП	Відділ робітничого постачання
ВУЦВК	Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет
ГДПІ	Глухівський ДПІ
ГорДПІ	Горлівський ДПІ
ГПО	Програма фізкультурної підготовки «Готовий до праці та оборони СРСР»
ДДПШМ	Дніпропетровський ДПІ іноземних мов
ДонДПІ	Донецький ДПІ
ДрогДПІ	Дрогобицький ДПІ
ДСО	Добровільне спортивне об'єднання
ЖДПІ	Житомирський ДПІ
ЗНФ	Загальнонауковий факультет
ЗТФ	Загальнотехнічний факультет
ІДПІ	Ізмаїльський ДПІ
ІНО	Інститут народної освіти
ІПО	Інститут професійної освіти
ІСВ	Інститут соціального виховання
ІФДПІ	Івано-Франківський ДПІ
КДПІ	Київський ДПІ
КДУ	Київський державний університет
КУБУЧ	(рос.) Комітет улущення быта учащихся (КППС – Комітет покращення побуту студентів)
КІПТ	Київський інженерно-педагогічний технікум
КірдПІ	Кіровоградський ДПІ
КДПШМ	Київський ДПІ іноземних мов
КПДПІ	Кам'янець-Подільський ДПІ
КПРС	Комуністична партія Радянського Союзу
КремДПІ	Кременецький ДПІ
КримДПІ	Кримський ДПІ
ЛДПІ	Львівський ДПІ
ЛДУ	Львівський державний університет
МВССО	Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти
МелДПІ	Мелітопольський ДПІ
Міністерство	Міністерство освіти УРСР (Міносвіти)

МОДР	Міжнародна організація допомоги революції
НАНУ	Національна академія наук України
НДІ	Науково-дослідний інститут
НДПІ	Ніжинський ДПІ
НК	Народний комісаріат
НКЗ	НК здоров'я (1920-1923), НК здоров'я та соціального забезпечення (1923-1929), НК з охорони здоров'я (1929-1946)
НКО	НК освіти
НКП	НК праці
ОДПШІМ	Одеський ДПІ іноземних мов
ОсДПІ	Осипенківський ДПІ
ТСОАВІАХІМ	Товариство сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву
ПДПІ	Полтавський ДПІ
ПІ	Педагогічний інститут
ПК	Педагогічні курси
ПНПУ	Полтавський національний педагогічний університет
ПТ	Педагогічний технікум
ПУ	Педагогічне училище
РДПІ	Ровенський ДПІ
РКП(б)	Російська комуністична партія більшовиків
РМ	Рада Міністрів
РОБОС	Професійна спілка робітників освіти
РСЧА	Робітничо-селянська Червона армія
СДПІ	Станіславський ДПІ
СловДПІ	Слов'янський ДПІ
СтДПІ	Сталінський ДПІ
СумДПІ	Сумський ДПІ
УДПІ	Уманський ДПІ
УРЕ	Українська радянська енциклопедія
ХедПІ	Херсонський ДПІ
ХДПІ	Харківський ДПІ
ХДПШІМ	Харківський ДПІ іноземних мов
ЧДПІ	Черкаський ДПІ
ЧерДПІ	Чернігівський ДПІ
УІ	Учительський інститут
УІЖ	Український історичний журнал
УІЗ	Український історичний збірник
УРСР (УСРР)	Українська Радянська Соціалістична Республіка (Українська Соціалістична Радянська Республіка)
JASO	Journal of the Anthropological Society of Oxford

ВСТУП

Актуальність дослідження. Система вищої освіти України в цілому та її педагогічної сфери за останнє століття навряд чи прожила без кардинальних змін понад 10 років поспіль. Останні реформи у цій галузі почалися з прийняттям відповідного галузевого закону влітку 2014 р. і тривають і нині [1811]. Законодавчий акт встановив нові правила гри на освітньому просторі. Він не просто почав процес зближення української вищої школи з європейською чи заклав основи модернізації. Він уплинув на буденне життя творців та носіїв університетської культури.

Здавалося б лише процесуальні питання присудження наукових ступенів, присвоєння вчених звань чи проходженням процедури акредитації не повинні мати значного впливу на будення. Однак, імплементація нововведень перекроєє бюджет часу не лише закладу, але й кожного окремого освітянина. Разом із тим змінюється пропорція наповнення дозвілля, зміщуються акценти у щоденних практиках. Самий лише аналіз попутних перетворень, спричинених наданням абсолютно логічної автономії вищій школі, може стати темою окремого дослідження. Тут головне зрозуміти, що стан реформ, здається, є не чимось унікальним для української вищої школи. Вона жила у такому режимові чи не з часів своєї інституалізації у першій чверті ХХ столітті. А це впливало не лише на якість освіти, але й на характеристику життя людей, які оберталися у цій сфері. І справа не лише у тому, що школа повинна постійно змінюватися. За таких умов будення освітянина в Україні наближається до життя у психологічно дискомфортних умовах і стає нормою.

Ще з часів Середньовіччя, коли лише зароджувалася сама практика вищої освіти, слово «університет» стосувалося не стін та навчальних центрів, але корпорацій викладачів та студентів [1778, С.19]. З тих днів, звісно, змінилося безліч речей. Проте, засадничі принципи організації праці, ієрархії та внутрішньої моделі діють і нині. Працівники та студенти вищої школи (а осібно майбутні учителі) формують таке собі замкнене кастове суспільство. Тут діє своя система покарань та заохочень, визнання та маргіналізації, рівнів та титулів, які в інших мікросередовищах (скажімо, серед працівників металургії чи торгівлі) є незрозумілими. На початку існування радянської України картина «педагогічного світу» мало чим різнилася від сучасної. Систему підготовки учителів, яка ледь зіп'ялася на ноги у часи революції 1917-1921 рр., так само лихоманило від реформ. Кардинально відмінним було, певне, лише те, що вища

школа стала передовою ідеологічною боротьби комуністів спочатку проти непманів, а потім і капіталістів «загниваючого Заходу». Держава відкрито заявила про те, що почала протистояння за свідомість громадян через культуру та освіту: «під ким будуть вони [освітяни], під тим і ідеологія» [124, арк.257]. Внутрішній світ закладів перекроювався відповідно до запитів молодого соціалістичного держави. У процес життя ДПП чи не за обов'язок вважали втрутитися партійні та радянські керівники.

З іншого боку, вища педшкола, страждаючи від такого втручання, відчувала себе кузнею передових ідеологічних кадрів. Життєві установки радянського громадянина шліфувалися саме у стінах школи [1505, Р.3]. Самі працівники ПШ розуміли свою специфічну функцію – дати суспільству «комуніста по духу своєму» [628, арк.18]. Ця сфера діяльності закладів висвітлювалася у звітах та рекомендаціях партійних органів. Однак, білими плямами лишаються питання життя поза ідеологією.

Упродовж останнього десятиліття активного розвитку набула історія повсякденності. Світ людини з її проблемами та здобутками вийшов уперед у наукових дослідженнях. І, визначаючи актуальність теми, можна сконцентруватися на визначенні її місця у річищі наукових пошуків. Та саме поняття злободенності також є скороминучим. Не варто забувати знайомі нашій країні приклади, коли поважні метри науки були змушені затримувати захисти дисертацій та відкладати випуски монографій лише через те, що їхня «актуальність» змінювалася зі смертю чи зміщенням чергового політика, або ж із появою «оновленого» курсу партії. Звернемо увагу на думку антропологині Ширлі Арденер: «Існує, звичайно, старий переспів, що усі можливі дослідження повинні пристосовуватися до потреб суспільства, що призводить до очевидного питання: хто вирішує, якими є ці потреби?» [1721, Р.243]. Звичайно, актуальність не можна обмежити уподобаннями чи потенціалом історика.

Викоремимо декілька рівнів злободенності. На вищому рівні визначимо точки дотику теоретичного дослідження з практикою державотворення. Вивчаючи повсякдення освітян України ХХ ст., ми доходимо до розуміння, що держава повертається до раніше відкинутих ідей та практики реформ. У минулому столітті педагогічні виші республіки уже переживали зміни у навантаженні викладачів, процедурі присудження наукових ступенів, організації наборів студентів, визначенні балансу автономії та залежності від центру тощо. О.Комарніцький як актуальність визначає місце освітянської молоді у модернізації вищої освіти радянської України у

1920-1930-ті роки [1463]. Його праця могла б бути референтною базою, яка б ілюструвала наслідки модернізації освітнього простору ХХІ ст. Однак, у відсутності звернення українських державних діячів до розвідок з минулого у проектуванні майбутнього якнайкраще видно «парадоксу Гегеля» [1442, С.61].

Не середньому рівні злободенність цієї праці пов'язана з відсутністю «еталонного» зразка зображення буденності українців. Праці вчених значно розширюють горизонти розуміння підходів до тлумачення питання історії повсякденності у вітчизняній та закордонній науці та дають опис джерелознавчого аспекту [1461; 1573; 1581-1585]. Внутрішня ж структура досліджень будення певного періоду чи окремої соціальної групи строката. Причиною всьому є «всеїдність» дослідників повсякдення. Якщо М.Блок говорив про історика, що той схожий на казкового людожера, який знає, що на нього чекає «здобич», де пахне людським м'ясом [1431, С.12], то дослідники будення у своїх наукових пошуках спроможні «перетравити» і самих «творців історії», і їхнє матеріальне оточення, і нематеріальний світ. Наше дослідження не претендує на всеосяжне висвітлення побуту замкненої групи. Ми апробуємо модель опису життя замкненої соціальної групи у певний проміжок часу згідно з шаблоном, схожим на методику аутоєкологічного дослідження, що вивчає взаємовідносини організму з навколишнім середовищем [1844], що – умовно є «аналогом» історії повсякдення в біології. На найнижчому, суб'єктивному рівні, актуальність праці прив'язана до саморефлексії. Робота у вищій педагогічній школі стимулює подібні пошуки, особливо коли коло тих, кого Т.Цимбал назвав «невидимими дієвцями історії» [1492, С.9], включає наших наставників та колег. Одночасно з підготовкою ювілейних видань з історії вишів, важливим компонентом залишається відтворення будення рядового освітянина.

Вивчаючи повсякдення радянських освітян України першої половини ХХ століття, ми доходимо до розуміння певної схожості у реформах в освітній сфері, повсякденному житті колективів закладів вищої освіти. Зважаючи на це, аналіз досвіду кінця 1920-х – початку 1950-х рр. із реорганізації вищої освіти стане у нагоді під час реалізації сучасної модернізації вищої школи.

Отже, беручи до уваги викладене вище, обрана нами для дослідження проблема має науково-практичне та суспільно-політичне значення. Цим і зумовлена її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію підготовлено згідно з тематикою наукових досліджень кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Регіональні виміри повсякденної культури України XVIII-XX століть» та у межах науково-дослідної теми кафедри політекономії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка «Соціальні, економічні і політичні трансформації сучасного суспільства» (номер державної реєстрації 0115U002238).

Об'єкт дослідження – історико-культурологічний вимір становлення та розвитку української радянської системи вищої освіти кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Предмет дослідження – динамічні зміни «вертикального» (республіканський, регіональний, локальний) та «горизонтального» зрізів (побут, харчування, заробітки, ідеали, уподобання тощо) повсякдення колективів вищої педагогічної школи радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

Територіальні межі охоплюють територію України зазначеного періоду з урахуванням численних змін адміністративно-територіальних поділів республіки.

Хронологічні межі дослідження охоплюють кінець 1920-х – початок 1950-х рр. Вибір нижньої межі зумовлено укоріненням «Сталінського шляху» розвитку радянського суспільства, що вплинуло на щодення колективів вищої педагогічної школи шляхом залучення їхніх колективів до індустріалізації, колективізації, розкуркулення, соціальних чисток та культурної революції; верхньої – періодом «відлиги», в умовах котрої повсякдення колективів педагогічних вишів зазнало докорінних змін.

Мету і завдання дисертації визначено з урахуванням проблематики та стану її наукового висвітлення. Вона полягає у тому, щоб на основі опрацювання залучених до дисертації історичних джерел, здобутків історіографії, сучасної методології

науково-історичного пошуку дослідити повсякдення колективів педінститутів, особливості побуту, поглядів та поведінки колективів педагогічних вишів як окремої соціальної групи наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких *дослідницьких завдань*:

- охарактеризувати стан і рівень наукової розробки теми, проаналізувати репрезентативність і достовірність джерельної бази дослідження та визначити теоретико-методологічні засади вивчення повсякдення вищої педагогічної школи України означеного періоду;
- узагальнити засадничі характеристики колективів вищої педагогічної школи радянської України;
- проаналізувати особливості формування колективів педагогічних вишів, визначивши мотивацію та процедуру набуття членства у групі та вибуття із неї;
- вивчити простір життєдіяльності освітянських колективів радянської України;
- з'ясувати бюджет робочого часу та наповнення дозвілля студентів та викладачів педвишів країни;
- виявити рівень матеріального забезпечення членів колективів педвишів;
- висвітлити задоволення основних потреб членів освітянських колективів у їжі, одязі, забезпеченні здоров'я;
- зіставити загальнодержавні тенденції у щоденних практиках вищих педагогічних закладів УРСР із регіональними особливостями вишів обласного рівня;
- виокремити особливості життя освітян в екстремальних умовах (Голодомор, війна, окупація тощо);
- запропонувати напрями наступних пошуків із історії повсякдення освітян радянської України.

Теоретичною основою дослідження стали твори теоретиків тоталітаризму (Х. Арндт [1426], К. Поппер [1478], Д. Талмон [1511]), політологів та соціологів (К. Фрідріх, З. Бжезинський [1499], Б. Грушин [1446], Д. Істон [1497]), дослідників історії повсякдення (Ф. Бродель [1435], Ш. Фіцпатрик [1490] та ін.). Методологічну базу становлять загальнонаукові та спеціальні історичні принципи наукового пошуку.

Принципи історизму зумовив розгляд повсякдення у хронологічному розвитку з урахуванням змін у політичному, соціально-економічному та культурному просторі держави. Аналіз же подій в освітянському просторі, що складала будення вишів, відбувався у взаємозв'язку із визначенням умов, засобів та поетапних (періодичних) складових змін відповідно до принципу системності. Опис мікроісторичного процесу провадився крізь призму людського світосприйняття з урахуванням потреби антропологізації наукового пошуку. Міждисциплінарність виявилася у залученні методів конфліктології, соціології, антропології, культурології, демографії, медицини та інших наук у з'ясуванні сутності окремих явищ на рівні з принципом психологічного детермінізму, що сприяв характеристиці вчинків та переконань, світогляду та інших проявів свідомості освітян як основи причинно-наслідкових зв'язків активності на мікрорівні. Згідно з переліченими принципами, джерела вивчались як продукт своєї епохи, а колективи вищої педагогічної школи тлумачились як цілісні системи та як сукупність компонентів (мікрогруп студентів, викладачів та співробітників вишів).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

вперше:

- вивчено повсякдення колективів української радянської вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.;
- уведено до наукового обігу значну кількість нових документальних матеріалів (зокрема, більше 1 тис. его-документів), пов'язаних зі ставленням освітян вищої педагогічної школи до їхнього повсякдення;
- обґрунтовано необхідність застосування методологічних засад вивчення будення замкненої групи (у нашому випадку – вищої педагогічної школи радянської України) як окремого суспільного організму на основі культурологічного та цивілізаційного підходів;
- описано вплив профільного періодичного видання – газети «Радянська освіта» – на формування, висвітлення та спотворення побуту колективів вишів;
- охарактеризовано конфлікт між світом ідей та реальністю, породжений невідповідністю повсякденного життя колективів вищої педагогічної школи

радянської України засадам побудови соціалізму, закріпленим у програмних документах Комуністичної партії;

- реконструйовано упровадження згори ініційованих змін у всіх сферах будення життя освітян, порівняно з їхнім сприйняттям освітянськими колективами, яке залежало не стільки від урядової політики, скільки від суголосності чи дисонансу групової психологічної атмосфери з індивідуальними мотивами поведінки членів інститутських колективів;

- аргументовано, що розгортання життя колективів педагогічних вишів у роки сталінського тоталітаризму нагадувало процес становлення, еволюції та занепаду цивілізацій, демонструючи спільність факторів, принципів та законів розвитку світових культур.

уточнено:

- періодизацію окремих блоків щоденних практик освітян (організація робочого, житлового та інтелектуального простору, робочого часу, політехнізації та аграризації гуманітарної аури вишу тощо);

- регіональну специфіку повсякдення освітян Полтавщини на тлі загальнодержавних перетворень у системі вищої педагогічної освіти;

- специфіку релігійної та політичної опозиційності, визначення складників(псевдо)національної (само)свідомості колективів вищої педшколи;

- аналіз відносин у системі «держава-виш-освітянин» у зв'язку з реформами галузі, що фактично не припинялися упродовж Сталінського правління;

- характеристику поведінки колективів педагогічних вишів у небуденних умовах війни та переростання небуденного у повсякденне;

поглиблено:

- потрактування масових настроїв інтелігенції, її реакції на зміни курсу соціально-економічних реформ;

- апробацію семантичного підходу класифікації джерел дослідження з урахуванням методу біхевіористичного аналізу (стимул-реакція);

- застосування біографічного підходу (life-history) до відтворення повсякдення окремої соціальної групи;

- характеристику матеріальних та моральних змін у житті колективів педагогічних інститутів УРСР.

Практичне значення дисертації полягає у тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться у праці, суттєво доповнюють і розширюють сучасні знання з історії повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України другої половини 1920-х – початку 1950-х рр. Положення і висновки проведеного дослідження можуть стати у нагоді у підготовці фундаментальних праць, написанні підручників, навчальних посібників із новітньої історії України, розробці спеціальних курсів для студентів-істориків.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дисертації обговорено на засіданнях кафедри історії України та кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін ПНПУ імені В. Г. Короленка. Загальну концепцію та результати дослідження апробовано у доповідях і повідомленнях автора на сесіях Полтавського історичного товариства (2017, 2018, 2019), під час роботи III-VIII міжнародних конференцій «Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» (Мюнхен, 2013-2018), у ході Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю Науковий діалог «Схід-Захід» (м. Бахчисарай, 2013), II та IV Міжнародного конгресу «Етнодизайн: Європейський вектор розвитку і національний контекст» (Полтава, 2013, 2017), на полях III та IV всеукраїнської наукової конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (Дніпро, 2013, 2014), упродовж роботи III, VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби (Полтава, 2013, 2017), XVIII Всеукраїнської науково-практичної конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (м. Київ, 2014), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Постать Тараса Шевченка у світовому й національному культурологічному контексті» (Полтава, 2014), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства» (Полтава, 2015), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Треті Череванівські читання» (Полтава, 2016), IV Всеукраїнської науково-практичної

конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 2017), Всеукраїнської науково-практичної конференції «Біографічні документи в освіті: теорія і практика» (Градизьк, 2017), IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів» (Переяслав-Хмельницький, 2017), Міжнародної науково-практичної конференції «Неоднозначне минуле. Радянський спадок повз призму модернізації» (Київ, 2017) та ін. Автор отримав свідоцтво про реєстрацію авторського права на науковий твір «In the Grip of Destalinization: Mosaics of Everyday Life of Pedagogical Institutes of the UkrSSR in 1953-1964» (Свідоцтво Міністерства економічного розвитку і торгівлі України № 73066 від 24.07.2017 р.).

Публікації. Основні положення дослідження висвітлено у 45 працях, серед яких 1 індивідуальна монографія; 1 розділ у колективній монографії; 16 статей у фахових виданнях, затверджених МОН України, 9 публікацій у наукових періодичних часописах іноземних держав та України, включених до міжнародних наукометричних баз; 18 тез виступів на конференціях та публікацій апробаційного характеру. Усі публікації є одноосібним доробком автора.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями та проблемно-хронологічним принципом дослідження. Робота складається зі вступу, 6 розділів (27 підрозділів), висновків, додатків та списку використаних джерел та літератури (1870 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 630 сторінок, з яких 400 сторінок – основний текст.

РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми

Вивчення повсякдення українців ХХ століття в цілому та побуту соціальних груп (у тому числі освітян) було і є темою численних праць наших попередників як в Україні, так і за її межами. Підходи до визначення предмету розвідок, методології вивчення, ідеологічне забарвлення оціночних суджень щодо отриманих висновків різнилися в залежності від історичних періодів. Теоретичні роботи Я.Калакури [1456], Я.Верменич [1548] та В.Тихонова [1843] пропонують застосовувати різноманітні підходи: хронологічний, проблемний, семантичний тощо.

Нині існують не лише дослідження із самого побуту освітян, але й ґрунтовні розвідки з розвитку історіописання у цій сфері. Вони містять концентрований аналіз наявної історіографічної бази. У 2017 р. світ побачила монографія О. Комарніцького «Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.», а навесні 2018 р. – докторське дисертаційне дослідження «Студентство педагогічних навчальних закладів радянської України в умовах формування тоталітарної системи (20-30-ті рр. ХХ ст.)», у яких автор здійснив вичерпний аналіз літератури з дотичної нам теми згідно з хронологічним підходом [1463]. У межах певних періодів (праці сучасників подій, роботи радянських істориків 1940-1980-х рр., дослідження українських науковців 1990-х рр. – перших десятиліть ХХІ століття, доробок закордонних дослідників) історик користувався також і проблемним розподілом доробку попередників. Наразі не існує повнішого історіографічного огляду щодо життя педагогічних вишів радянської України довоєнних часів. З огляду на те, що комплекс робіт, використаних О.Комарніцьким, збігається із нашим, вважаємо за недоцільне дублювати дослідження колеги.

Говорячи про історіографію повсякдення освітян повоєнної України, зауважимо, що вона була вивчена нами у межах кандидатської дисертації та представлена у вигляді опису відповідно до методу градації (або ж «методу конусу» [1494, С.317]). Ми розподілили роботи дослідників за ступенем узагальнення проблеми. Ми також запропонували огляд досліджень із щодення педколективів УРСР відповідно до інших підходів. Так, дисертація містила градацію творів за хронологічним принципом (1953-

1964 рр. (праці, написані у добу «відлиги»), 1964-1985 рр. (роботи періоду «застою»), 1985-початок 1990-х рр. (дослідження доби перебудови), з початку 1990-х до сьогодні) та змістовим принципом (Додаток ОО). Аналіз сучасного поступу показує, що науковці продовжують працювати у тій самій царині, розширюючи предмет дослідження, нанижуючи на апробовані каркаси нові факти та випробовуючи нові підходи. Як приклад наведемо історика А.Бадера. Він поглибив вивчення життя студентської молоді УРСР у 1950-х –1980-х рр. із регіональним ухилом [1539]. Варто сказати про пошуки О.Лаврут, яка разом із вивченням загальних рис повсякдення студентів 1920-х рр. просувається до аналізу окремих елементів їхньої життєдіяльності (громадська робота, стажування, краєзнавча діяльність тощо), наближаючись до пізнання проблем розвитку освіти у 1950-х рр. [1527; 1586-1589]. Третім прикладом є О.Рябченко. Монографія авторки, як і докторське дослідження з історії побуту студентів 1921-1936 рр. у новітні часи доповнюються іншими розвідками у тій же царині [1482; 1532; 1836]. З огляду на факти тяглості наукових інтересів, пропонуємо огляд історіографії за семантичним підходом, який базується на тому, що обсяг і цінність інформації залежить від відношення смислового значення інформації до обсягу знань, потрібних для її сприйняття, тому джерело може складати різну цінність для суб'єктів сприйняття [1837]. Категоризація відбувалася відповідно до інтерпретації сили зв'язків елементів розвідки: «Повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України кінця 1920-х – початку 1950-х років».

Отже, найвищий – макрорівень – посідають праці з історії та теорії повсякдення. Відсутність уніфікованих підходів до тлумачення сфери дослідження та мультипредметність розвідок українських науковців змушують зауважити теоретико-методологічні маркери, якими ми послуговувалися у ході нашої роботи. Філософське потрактування дослідницького поля провадилося у розрізі визначення І.Карівцем повсякдення як «динамічної картини», якій притаманна конфліктність, інтенціональність, поділи та розриви, а також навмисна раціоналізація одночасно із розумінням його як єдності дій суб'єктів, які продукують соціальність [1522, арк.372]. З огляду на останню ремарку антропологічні виміри предмету дослідження аналізувалися у відповідності до узагальнень М.Галушка, особливо у поглядах стосовно впливу засобів масової комунікації на сферу повсякдення [1516; 1552-1555]. Культурологічний аспект теоретично ґрунтується на розумінні повсякдення як реалій

культурної дійсності [1526]. Практично ж – на моделях опису матеріальної сторони будення цивілізацій з урахуванням порівняльного аналізу [1437]. Подібні дослідження лягли в основу розробки власних підходів до формування узагальненої картини побуту територіально та хронологічно гомогенної групи [1491].

Мезорівень історіографічного огляду об'єднує праці, які висвітлюють будення радянської України 1920-1960-х років. З одного боку, це одне з найточніших понять, яке має чітку прив'язаність до географічних та хронологічних кордонів. Однак, нас цікавить саме змістове наповнення поняття, яке містить будення занадто великої кількості соціальних груп. Саме цей факт плюралізму складових визначив положення цього історіографічного блоку. Сучасна українська наука збагатилася внаслідок різноманітних студій з релігійного життя [1465], еволюції суспільно-політичних настроїв українців [1524], особливо з урбаністичних студій, що торкаються проблем побуту як в екстремальних [1439], так і у відносно стабільних умовах [1460]. Вони стають тлом для відтворення будення специфічних груп населення.

Довідкове видання Інституту історії «Україна: Хроніка ХХ століття...» дозволяє у тематико-хронологічному порядку опрацювати факти з життя як УРСР, так і всього СРСР, як столиці, так і віддалених обласних центрів. Історіографічні та історичні факти згруповані у десять категорій: політичне життя, повсякдення, катастрофи, персоналії та ін. Матеріал вибраний з періодичної преси, архівних джерел, збірників нормативних актів, наукових праць тощо. Серед них нас особливо цікавила інформація про реформування системи освіти, свідчення про побут, повсякденне життя та інші елементи життя освітян [1769-1772]. Доробок Інституту історії НАН України також виступає дороговказом у формуванні стратегій дослідження щодення. Монографічна серія формує річище загальнодержавних пошуків у цій царині. Десять праць за 4 роки видання зауважили стан розвитку методології історії повсякдення та подали узагальнену картину життя країни у різні історичні періоди (НЕПу [1467-1468], 1930-х рр. [1488], повоєнного часу [1473-1474], описали соціальні трансформації у добу пізнього сталінізму та «відлиги» [1484]). Монографічна серія не просто побудована за хронологічним принципом (дослідження республіки часів НЕПу, довоєнної та повоєнної доби). Внутрішня структура кожного тому розкривала проблемні питання життя різних соціальних груп (селян, колгоспників, учителів, студентів, духівництва, нової буржуазії, інтелігенції тощо). Окремі видання звернули

увагу на «малі історії» – життя соціальних груп та національних менших Української РСР у міжвоєнний час [1495]. Осібна монографія П. Бондарчука накреслила можливі варіанти відтворення повсякденних проявів релігійної свідомості українців [1433]. Методологічні пошуки продовжилися й у виданнях щодо побуту значно давніших часів. Зокрема, з відтворення практик та казусів [1475], світу речей та уявлень ранньомодерної України [1476]. Головні напрями руху науки у цій сфері в останнє десятиліття коригували наші дослідження (Додаток ПП).

Мікрорівень наукових праць охоплює ті з них, що за змістом тотожні вивченню історії вищої школи України. Попри наявність чіткого родового ідентифікатора («педагогічні»), тлумачення поняття в історичному контексті доволі розлоге. Тут зауважимо, що у перелік робіт цього штибу ми зараховуємо дослідження з історії становлення вищої педагогічної освіти у республіці та праці з історії окремих навчальних закладів. З'ясування формування сітки освітніх установ у 1920-1960-х рр. не є чимось малодослідженим чи невідомим. Окремі статті з'являлися у перші роки радянської влади за авторством державних діячів Г.Гринька, А.Луначарського та М.Скрипника. Особливе піднесення цих пошуків відбулося у середині ХХ століття. Це були й солідні підсумкові видання з історії вищої освіти України та СРСР [1438; 1440], і специфічні монографії з історії вищої педагогічної школи [1466], і окремі наукові розвідки з історії освітянських вишів у добу їхнього зародження та становлення, інституціоналізації та розвитку до німецько-радянської війни [1136; 1685; 1686; 1563]. На сучасному науковому полі проблема дослідження історії вищої педшколи стала цариною і педагогічних студій [1518]. Здобувачі наукового ступеня у цій галузі перехопили ініціативу з аналізу минулого профільної вищої школи, звісно, зі зміщенням акцентів у бік педагогіки [1687; 1517]. Більшість же істориків почали приділяти увагу структурним змінам в освіті, маневруючи між аналізом самої системи та вивченням окремих складових побуту освітян [1592; 1534; 1536]. Тому й маємо солідний доробок подібних розвідок. Проблемний огляд таких праць з історії вищої освіти в цілому та її педагогічної складової зокрема вдало зроблений О.Заплотинською [1520], С.Тарнавською [1705] та Н.Вітранюк [1549-1550].

Специфічна категорія досліджень – історії вищих педагогічних навчальних закладів України. До їхнього числа можна зарахувати найкоротші історичні екскурси у минуле інституцій, які часто видавалися у вигляді буклетів та проспектів у часи

СРСР [1765; 1767]. Вони також представлені у вигляді інформації на офіційних сайтах вишів. Такі розділи доволі лаконічні, часто мають «величальний» характер [1808; 1815]. Історичні наукові розвідки, присвячені минулому інституцій, у центральних виданнях, як правило, з'являлися у переддень їхніх ювілеїв: 70-річчя КДП [1704], 140-річчя Одеського університету [1543], «вітальні» розвідки з історії ПДП Г.Кулика [1580] та М.Якименка [1719]. Схожа практика спостерігалася й у периферійних фахових виданнях, коли ті поповнювалися публікаціями до «круглих» дат або ж після них з історичними екскурсами, описами функціонування вишів-ювілярів у різні періоди та під різними назвами [1562; 1579; 1557-1558].

Ці праці об'єднує те, що вони є історіями інституцій, а не історіями колективів. Видання такого плану несуть значне «ідеологічне» навантаження: переконують у значущості закладу у системі освіти країни. Образно говорячи, маючи відступи в бік антропологічних студій [1464; 1469; 1444], вони залишаються хронографами структурних змін, нарисами «історії стін», а не історії людей. Часом з'являються видання, у них дослідження історії вишу перетинається із відтворенням функціонування певної освітньої сфери [1486; 1443]. Їх варто сприймати з подвійною оцінкою: найперше, усе, що акумулює розрізнений фактаж, має право на життя. З іншого боку, накладання прикладів про побут без належного аналізу на канву профільної освіти розпорошує як увагу, так і значення роботи. Чільні тенденції у дослідженнях цього виду формували фарватер нашої дисертації. (Додаток ПП).

Нанорівень досліджень охоплює праці із щодення колективів (найсильнішої семантичної одиниці у структурі роботи, яка разом із родовими ознаками (колектив вищої педагогічної школи), що впливають зі змісту, визначає їх доволі чітко як групу людей, зв'язаних спільною працею в одній установі). Історик І.Татарінов зауважив, що «більшість робіт з історії українців – узагальнювальні, а не звертають увагу на окремі періоди та групи» [1706, С.167]. Натомість у розвідках закордонних спеціалістів плідними є дослідження життєвих мотивів та орієнтирів особистого зростання спільнот [1749]. Сходження до рівня однорідної групи освітян вищої педшколи, пов'язаних єдиними проблемами, із подібними життєвими орієнтирами, керованих тотожними державними актами, утримуваних відносно однорідними світоглядними межами, дає можливість визначити узагальнені мотиви діяльності, які стають зрозумілішими, а реакції набувають конкретності.

У межах цього блоку дослідження ведуться у двох напрямках. Одні вивчають колективи на основі біографічного підходу, інші – впритул торкаються компонентів буденності. Зауважимо, що праці з вивчення доль окремих членів педагогічних колективів стали популярними на початку 1990-х рр. Прикладом цього є видання «Історія Полтавського педінституту в особах» [1455], де вищ представлений у розрізі життєписів викладачів. Статті називалися за антропонімами викладачів і нагадували довідково-біографічне видання, що було цінним з огляду на багаторічне замовчування доль репресованих, закатованих, висланих та невизнаних. Із плином часу інтерес до подібних розвідок упав і був відновлений лише на початку XXI ст. У Полтаві тоді (знову до ювілею вишу) було випущено чергову працю про минуле в особах [1453]. Уже за 7 років такі розвідки стали прерогативою студентської науки. Свідчення цьому – поява третього видання про ПНПУ в особах [1454]. Дослідження розвитку учительської освіти крізь призму діяльності окремих педагогів властиві не лише Полтавщині [1816]. Скажімо, на Уманщині довгий час існувала спеціальна рубрика у науковому виданні «Історико-педагогічний альманах», що розкривала становлення педагогічної освіти крізь виміри життя особистостей [1814].

Друге крило займають дослідження з історії повсякденності педагогічних колективів України кінця 1920-х – початку 1950-х рр. Ми уже частково торкалися огляду цих праць (з-поміж них є науковці, які концентруються тільки на освітянській сфері (Н.Аксакова, Н.Вітранюк, О.Лаврут, В.Липинський та ін.), та дослідники, які вивчають життя педагогічних колективів у контексті побуту науково-педагогічної еліти країни (А.Бадер, О.Булгакова, О.Ряполова, Н.Сергієнко, Н.Хоменко та ін.). Найостанніше комплексне дослідження з життя педвишів України 1920-1930-х рр. належить перу О.Комарніцького [1463]. Не зупиняючись на аналізі доробку автора, викладеного у 122 статтях [1574-1577 та ін.], зупинимось на огляді монографії (яка перегукується з його дисертацією, захищеною у лютому 2018 р., і стосується й теми нашого дослідження). Погоджуємося з думками рецензентів щодо комплексності та ґрунтовності видання [1590, 1701]. Автор запропонував структуровані додатки на основі архівних матеріалів та довідкових видань, зробив колосальну роботу в історіографічному описові. На перший погляд робота назвою могла б належати до праць мікрорівня, а не до нано-досліджень колективів. Автор позиціює монографію як пошуки місця студентів-педагогів у модернізації вищої освіти радянської України.

Титул підштовхує до тлумачення діяльності членів колективу згідно з теоріями модернізації [1717] (чи хоча б у їхній інтерпретації на рівні змін у вищій освіті УСРР). Автор запропонував дивитися на проблему повсякдення студентів-педагогів у контексті змін у галузі вищої освіти у 1920-1930-х рр. Дослідник подав опис життя молоді в умовах зміненого простору. У центрі пошуків автор ставить державно-партійну політику щодо студентства педвишів радянської України. З іншого боку, структура монографії наближається до сучасних розвідок з історії повсякдення окремими темами. Науковець розставив акценти на соціально-політичних характеристиках контингенту, організації освітнього процесу та суспільно-політичній діяльності студентів. Такі блоки були властиві класичним працям з історії вищої школи, які побачили світ у другій половині ХХ століття. Використання методів історії будення з перевагою методу насиченого опису розкриває питання соціально-побутового і культурного життя молоді. Автор акумулював дані про стан гуртожитків та майстерень при вишах, про специфіку сільськогосподарської роботи студентів, про питання плати за навчання, про організацію харчування, про моду й одяг, про організацію здоров'я, заробітки, рекреацію, різні способи організації дозвілля, про кохання, родинне життя та девіації. Мозаїчність поняття «повсякдення» дозволила зробити широкий екскурс у різні сфери життя. Автор зауважив зміщення акцентів у бік «людського фактора». У головах не стали принципи антропологізації історії (тілесність, типологія дозвілля, звички, макроструктурний і мікроантропологічний аналізи формальних та неформальних соціальних груп, виявлення динаміки індивідуальних життєвих циклів, пов'язаних із системою стратифікації та залежних від соціальних процесів у цих мікроструктурах та в суспільстві [1718]). Натомість дослідник подав опис повсякдення з наголосами на політичній історії (крізь призму участі молоді у партійних та комсомольських організаціях) та історії освіти (практики, система навчання, науково-дослідна робота без аналізу їхнього місця у наповненні часу молоді). Важливо, що науковець розкрив 43 осібних інформаційних блоки, які раніше висвітлювалися у розрізних публікаціях. Дисертація О.Комарніцького стосується життєдіяльності студентів, ми ж акцентуємо увагу на колективі педагогічного вишу, який складався не лише з молоді, але й їхніх наставників та інших співробітників. Такі дослідження в українській історіографії наразі відсутні.

Узагальнення історіографічного досвіду утворює у думці про необхідність підготовки роботи з вивчення повсякдення колективів вищої педагогічної школи радянської України на основах історико-культурологічного підходу на методологічних основах антропологізації, регіоналізації та структурності щодення.

1.2. Характеристика та класифікація джерельної бази дослідження

Вирішення поставлених завдань вимагало опрацювання значного масиву документальних джерел. Аби визначити їхню інформативність, зробимо огляд відповідно до різних підходів. Найузагальненіший варіант – огляд у межах синтактичного підходу, що групує джерела за формою збереження у блоки речових, письмових, зображувальних джерел, фоно- та фотодокументів [1459, С.122]. Вважаємо, що подача синтактичного переліку джерел у межах історії повсякдення не є доцільною, бо дослідники будення звикли бачити потенціал у всьому, працюючи в умовах «прискіпливого архівного збиральництва та безжального полювання» за крихтами інформації. Більшої користі пропонує прагматичний підхід поділу згідно з родовими ознаками джерела [1494, С.320]. Ми виокремили такі групи джерел: неопубліковані архівні матеріали; опубліковані документи; матеріали з періодичних видань; аудіовізуальна документалістика; мемуаристика; усні свідчення та інтерв'ю.

Дисертацію вибудовано на основі матеріалів 9 архівів: ЦДАГО України, ЦДАВО України, обласних державних архівів та відомчого архіву ПНПУ. Численні зміни мережі вищих педагогічних закладів республіки у досліджуваний період спричинили фрагментарність збереження матеріалів на місцях. В знаки далися наслідки неорганізованої евакуації фондів під час Другої світової війни, роки нацистської окупації та централізація фондів. Подібний методологічний підхід пропонує зауважувати й видову ознаку документів [1781]. Як зауважує С. Макарчук, у західній науці під час конкретних досліджень перевагу надають проблемному підходу до розподілу джерел [1777, С.9]. Розподіл матеріалів відповідно до висвітлених у них питань, на нашу думку, апріорі полегшує й дослідницьку роботу, а не є класифікацією заради класифікації. Такий поділ джерел має підсилити конкретизацію предмету роботи та глибше ознайомити з методологією дослідження.

Обґрунтуємо його сутність та пояснимо значення у відтворенні побуту освітян минулого. Для опису джерел з історії повсякдення ми звернемося до однієї з варіацій проблемного підходу – його семантичного виду [1735]. В основі розподілу лежить

досліджувана проблема та взаємозв'язок між документами, а далі – і між поняттями, що в них зустрічаються. На основі цього зв'язку, тотожності змісту та тематики усі джерела об'єднуються у групи. Від звичного родового та видового аналізу наступна класифікація відрізняється тим, що фактично «знищує» розуміння джерела як чогось цілісного. Вона не пропонує внутрішнього опису, припустімо, видання «Радянська освіта» чи цілісного фонду архівних справ. Цей підхід зауважує різнобічність кожного документа, яке може бути настільки містким, що даватиме відповіді на безліч питань. Тому його особня характеристика займає багато місця і перетворює джерело з будівельного матеріалу історика на додатковий предмет дослідження.

Згідно з цим підходом, джерела з історії повсякдення освітян радянської України 1920-1960-х рр. можна поділити на декілька рівнів, які у нашому випадку збігаються з різними рівнями впливу на побут педінститутів. Перший рівень розподіляє матеріали за змістом. У нашому дослідженні носії інформації сортуємо на дві великі групи: *джерела щодо впливу на повсякдення освітян* та *джерела стосовно реакції колективів* (констатації стану). Такий розподіл випливає з біхевіористського підходу, згідно з яким ми дивимося на побут як на вивчення зміни поведінки освітян відповідно до різниці стимулів та мотивів діяльності (реакції на зміни). Джерела опису впливу – це матеріали, що дозволяють відповісти на питання: «Як змінювали життя та як провокували реакцію людей?» Вони допомагають розкрити технології перетворення світогляду. У них здебільшого представлені накази та розпорядження – те, як людям варто було поводитися, даючи рекомендації до дій. Джерела другого блоку містять інформація, яка відповідає на питання: «Як реально жили та як реагували на зміни на місцях?». Ці матеріали містять людські висловлювання, опис їхніх дій, обриси їхнього повсякдення без акценту на директиви та команди. Вони провокують висновки про умови, у яких відбувався вплив на колективи. Звісно, інколи одне джерело може представляти одночасно й опис впливу, і опис стану повсякдення. Це, здебільшого, є характерним для партійної та урядової документації, і частково до усних свідчень очевидців. На найвищому рівні класифікації виокремлюється третя група джерел – похідна від попередніх. Це квантитативні джерела усіх видів, отримані з аналізу особових справ [1450].

На другому рівні класифікації за критерій розподілу беремо спрямованість джерела – шукатимемо відповідь на запитання: «Звідки (від кого) і куди (на кого)

спрямовувалася інформація?». Якщо завдяки попередньому рівню ми дізнаємося про умови та технології впливу на повсякдення, тут явними стають гравці історичного поля. Розподіл «другого рівня» відкриває «винуватців» змін, визначає «жертв» та «агентів» впливу. У кожній із двох виділених раніше груп зауважуємо *джерела, що ілюструють офіційний зовнішній, офіційний внутрішній, індивідуальний та масовий рівні*. За логікою розподілу кожне джерело з офіційної зовнішньої групи «місцем народження» мало владні структури. Більшість ідей, що воно містило у собі, мають стандартизований, офіційно-охоронний стиль. У нашому дослідженні це постанови та розпорядження Міністерств УРСР та СРСР, документи обкомів, райкомів та міськкомів Комуністичної партії тощо. Джерела офіційного внутрішнього рівня знаходяться на кордоні між світом «вищим» (владним) і світом колективу, який вивчається (у нашому випадку – педагогічних вишів). Це документи, в яких відбувався симбіоз того, що дійсно траплялося у реальному житті, і того, про що варто було звітувати каналами партійного та владного контролю. Це офіційні накази директорів, прийняті на основі владних директив, резолюції партійних та трудових зборів: те, що диктувало умови життя та роботи на місцях.

До груп індивідуальної спрямованості відносимо джерела, просякнуті «історичним егоїзмом»: у них – окремі люди, реальні проблеми, які на тлі економічних криз та мрій про світову революцію, можливо, не були помітні. Вони віддзеркалюються в особових справах студентів та викладачів, у спогадах та творчості; навіть у наказах та постановах, коли мова ішла не про загальне благо, а про проблеми пересічних освітян. Інші джерела ми сортували до групи джерел масової спрямованості. У них відбивалося життя поза документами влади, за стінами навчальних установ і поза оболонкою персональних уявлень.

Найлегшими для пошуку серед архівних сховищ та опублікованих джерел, напевне, є документи офіційного зовнішнього рівня. Хоча, працюючи з ними, слід завше пам'ятати влучний коментар Н.Шліхти: «в тому, що стосується життя «пересічних» людей, офіційні джерела лише частково представляють правду, навіть якщо свідомо її не фальшують» [1779, С.15]. Починаючи з 1920-х рр. держава періодично оприлюднювала нормативну базу, яка унормовувала вищу освіту радянської республіки, тому основоположні документи можна знайти за межами архівосховищ [1003; 1014; 1015; 1024; 1036]. Офіційне бачення вишів частково

презентують і довідкові видання різних років, які презентували широкому загалу навчальні заклади країни [1752]. У вивченні повсякдення освітян країни 1920-1960 рр., базовими є матеріали ЦДАГО України, зокрема, фонд 1 (документи та матеріали ЦК КП(б)У / КПУ). Опис 20 містить документи відділів ЦК КП(б)У з 1918 по 1941 р. та документи відділу науки та вишів (оп.71). Ці джерела становлять собою підшивки звітів обкомів партії, спеціальних секторів ЦК КПУ, листування міністерств і відомств з партійцями, доповідні МДБ, прохання, клопотання та інше. Він ілюструє державний вплив на творення освітянського простору республіки, а разом із ним і формування побуту студентів та викладачів України. Це регуляторні акти, які відбилися у листуванні з губкомами стосовно організації аспірантури та кафедр у вишах, циркулярні листи щодо підготовки кадрів, щодо правил вступу та Положення про виші. Інтерес становлять резолюції щодо будівництва корпусів, гуртожитків та їдальнь вищих навчальних закладів. Технології впливу на світогляд простежуються у резолюціях про українізацію, про боротьбу з релігією.

Окрім опису впливу на освітній простір, цей фонд також ілюструє бачення стану речей на місцях із центру. Побут освітян віддзеркалювався у протоколах засідань комісій з перевірок вишів, у доповідних записках Управління у справах вишів, у листуванні з НКО щодо матеріального становища закладів та допомоги студентам. Окремі справи пропонують уже готові квантитативні матеріали щодо списків інститутів та технікумів республіки, лекторів ІНО, статистичні звіти про набір специфічних категорій населення до вищої педагогічної школи. Разом із тим матеріали опису витворюють загальнодержавне тло побуту. Такими були справи з листуванням з різними інституціями щодо організації курортів, доповідні записки про розгортання системи клубів та кінотеатрів. Вони розкривають проблеми і завдання постачання товарами та продуктами, ілюструють заходи з боротьби з епідеміологічними захворюваннями, висвітлюють роботу громадських об'єднань (МОДР, ТСОАВІАХІМ, Буревісник, Безбожник та ін.).

Документи відділу науки та вищих навчальних закладів (оп.71) відіграють провідну роль у відтворенні життя ІІІ у повоєнну добу. Справи фонду об'єднують документи з 1951 по 1967 рр. і представлені довідками обкомів та райкомів до ЦК КПУ про стан ідеологічної роботи, матеріального забезпечення вишів, про ідейно-виховну та культурну роботу в освіті. Ці документи допомогли порівняти вищу

педшколу з іншими закладами, з'ясувати співвідношення зацікавленості держави у ПІ у порівнянні з класичними та технічними вишами за методом контент аналізу таких справ. Матеріали фонду розкривають проблему кількісно-якісних характеристик складу вишів, сприяють аналізу мовно-національної проблеми.

Однак, найзмістовнішим для відтворення повсякдення освітян УРСР є ЦДАВО України (документи МВССО УРСР (ф.4261) та Міносвіти УРСР (ф.166). Останній фонд – невичерпне джерело для тих, хто досліджує вищу педагогічну школу. Описи з 2 по 11 концентрують матеріали всіх інститутів та університетів, училищ та технікумів країни з 1920 по 1941 р. Вони дозволяють найповніше проілюструвати тенденції загального масштабу. Папери, представлені у фонді, належать до всіх підгруп класифікації. Серед них статистичні документи, складені як чиновниками у Києві, так і рядовими освітянами на місцях: цифрові звіти про вступ, матеріали про стан робітфаків, про забезпечення продуктами та одягом тощо. Документи оп.15 представлені в основному річними та поточними звітами ПІ, УІ та ПУ; звітами про наукову роботу та штатними розписами. Опрацьовані матеріали ілюструють особливості матеріальної сфери життя освітян в залежності від регіону, зауважують забезпечення кадрами та характеризують контингент студентів. Документи містять звіти про виховну та ідеологічну роботу. Це показує регіональну специфіку державної політики. Окремо місце займають матеріали Міністерства вищої освіти (1955-1959) та МВССО УРСР (1959-1960-ті рр.) (ф.4621), які розкривають інформацію щодо житлово-побутового забезпечення студентів та викладачів.

Джерела офіційного впливу на повсякдення містяться у матеріалах обкомів, райкомів та міськкомів партії. Наше дослідження побудоване з урахуванням регіональних студій, тому більшість мікроісторичних порівнянь відбувається на матеріалах Полтавщини. Це, зокрема, документи обкому КПУ (ф.П-15 Держархіву Полтавської області), Полтавського міськкому (ф.П-12), установ Октябрського району м. Полтави (ф.П-19, ф. П-251), Полтавської окружної інспектури народної освіти (ф.Р-369), Полтавського повітового (ф.Р-134) та губернського відділів народної освіти (ф.Р-495), Полтавського губернського виконавчого комітету ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів (ф.Р-1503), Полтавської губернської комісії незаможних селян (ф.Р-1867), та документи Кременчуцького міськкому КПУ (ф.П-13). За видовою ознакою вони об'єднують у собі циркуляри та

розпорядження органів влади; директиви, висновки та пропозиції комісій; заяви, виписки з рішень бюро комітетів КП(б)У, акти, протоколи та листування тощо. Для кореляції відбувалося порівняння з ходом справ у регіонах (зокрема, Черкаської області (ф.Р-3070 – виконкому Уманської міської ради депутатів трудящих та ф.Р-3990 – документи персонального фонду краєзнавця М.Комарницького).

Ілюстрація офіційного зовнішнього впливу на повсякдення віднаходиться у внутрішній документації організації професійних установи. «Оприсутнення» висновків, отриманих після аналізу матеріалів центральних архівів, відбувалося шляхом опрацювання справ Держархіву Київської області (ф.П-485 (документи парторганізації КДП), ф.П-2348 (матеріали первинної парторганізації КПТ), Держархіву міста Києва (ф.Р-985 (поточна документація КДППМ), ф.Р-346 (документи КДП), Держархіву Полтавської області (ф.Р-1507 – документи ПДП, ф.Р-2318 – ПДП періоду німецької окупації 1941-1943 рр., ф.П-167 – Комсомольська парторганізація ПДП, ф.Р-4010 – Велико-Сорочинське педагогічне училище імені М. В. Гоголя, ф.Р-2118 – Лубенський державний учительський інститут, ф.Р-3498 – Пирятинські дворічні педагогічні курси, ф.Р-6829 – документи Товариства «Знання»). До роботи були залучені матеріали Держархівів Сумської (ф.Р-2817 та ф.Р-5369 – документи СДП та ГДП), Харківської (ф.Р-1780 та ф.Р-4293 – документи ХДП та ХДППМ) та Черкаської областей (ф.П-2078 та ф.П-2178, ф.Р-193 та Р-1418 – поточні та партійні документи УДП та ЧДП). Тут мова іде про зібрання наказів Міністерства, які стосуються роботи закладів.

Джерела, що описують офіційну внутрішню картину повсякдення, «живуть» одночасно у просторі офіційних звітів та людської буденності. Вони насичені владними імперативами, і, перш за все, втілюють у життя плани уряду та партії, а вже потім зауважують думку людей. У них же уживається і сухий світ констатації фактів, і яскраві приклади поведінки колективів. Сюди варто зарахувати накази директорів П. Вони чи то представлені в архіві самого вишу у схронах міського чи обласного архівів. Це підшивки наказів керівництва з різних питань внутрішнього розпорядку, групованих за часом появи (що доволі вагомо у відтворенні динаміки змін). Тексти видрукувані, доволі лаконічні. Однак, ця «офіційність» глибоко індивідуалізована. Більшість наказів стосуються конкретних подій, описують вчинки конкретних людей у чітко визначений час. Це наближає їх до джерел індивідуального

спрямування, якби не присутність у них наказових форм звертання на кшталт «відхилити», «затвердити» чи «відрахувати». Вони описують офіційний внутрішній світ вишів, але замовчують про походження таємниць. Тому мета дослідження наказів керівництва, як радить П.Берк, вдаватися до «читання між рядків» [1544, С.24].

В останні роки стало традицією видавати збірники документів та матеріалів до ювілейних дат педагогічних вишів країни. Ці видання в основному містять саме копії чи витяги з наказів директорів закладів. Однак, змістове наповнення таких видань різниться. Скажімо, у 2014 р. до сторіччя ПНПУ імені В. Г. Короленка було видрукувано том «Подих столітньої історії» [1028]. Книга поділена на декілька джерельних блоків: «Спомини» та «Документи і матеріали» (не враховуючи додатку з кадровим складом закладу станом на 2014 р.). Основою видання послужили витяги з фондів ЦДІАКу, ЦДАВО, Держархіву Полтавської області, періодичної преси та архіву вишу, розташовані у хронологічному порядку. Схожою є публікація матеріалів з історії Бердянського ПІ. Заклад випустив п'ять томів, у яких розмістив багаті фонди, що дозволяють сторонньому дослідникові уповні відтворити повсякденний світ на основі внутрішніх документів. Побудовані так само, як і полтавський аналог, за хронологічним принципом, книги глибше ілюструють життя вишу з часів його існування [995-999]. Бердянський виш доповнив джерельні видання навчальним посібником [1776]. Можемо констатувати різний ступінь не лише збереження внутрішньої документації, але і її оприлюднення для досліджень.

Офіційні внутрішні документи дають опис не стільки результатів дій членів колективу, скільки їхніх наслідків. До цієї ж групи джерел також відносимо документи підрозділів установ (вони зазвичай зберігаються у фондах інститутів). Це звіти бібліотек, періодичних видань вишів, тимчасових комісій, кафедр та факультетів. Вони ілюструють загальний хід справ, підтверджують втілення наказів у щоденній практиці та містять приклади міжособистісних взаєминах у колективі. До «внутрішнього офіційного прикордоння» мусимо віднести протоколи партійних зборів та засідань партбюро первинних ПІ. На «межову лінію» між світом офіційним та унікальним їх виводить те, що більшість з цих документів ухвалювала рішення, які були «потрібні владі». Це багато у чому пояснюється тим, що за діяльністю партійних зборів встановлювався нагляд із боку працівників КДБ. Як приклад служить діяльність працівника УНКДБ С.Зінов'єва, який неодноразово вдавався до подібних

викриттів полтавських освітян за сталінської дійсності [529, арк.3]. З іншого боку, процесу ухвали «гідного рішення» передував процес його обговорення, який живо показує думки людей і дає уявлення про їхню індивідуальність.

На окрему увагу заслуговує участь педагогів та студентів у роботі громадських організацій. Звичайно, з позиції сучасності звучить доволі спірним визначення громадянської організації в СРСР, де усе було партійним чи державним. Проте, користуватимемося термінологією, відповідною часові. Поруч із ВЛКСМ, ми опрацьовували матеріали Товариства «Знання». У ньому були залучені як партійні, так і безпартійні, як викладачі з поважним науковим ступенем, так і молоді асистенти, як студенти стаціонару, так і студенти заочного відділу. Специфіка, за якої педагоги були активними діячами на полі наукової пропаганди, була властива багатьом регіонам країни [118, арк.28; 650, арк.16]. Освітняни були серед кращих лекторів, які долучались до зміни поглядів населення [528, арк.11-12]. У численних місцевих осередках товариства по області були долучені колишні випускники, студенти усіх років навчання, а педагоги інституту пропагували знання за кошт об'єднання [468, арк.130]. Про значення організації у повсякденні освітян свідчить те, що у роки «відлиги» із 40 регіональних відділень товариства у Полтавській області 36 очолювали випускники ПДП [453, арк.11; 456, арк.8]. Документи Товариства віднесені до внутрішнього офіційного рівня, бо безліч кошторисів, звітів, протоколів зборів, стенограм, листування мало пояснюють внутрішній світ людей, але ілюструють те, куди витрачався їхній вільний час і скільки він коштував.

Реконструкція минулого у межах сучасних теоретико-методологічних пошуків звертає науковця до залучення широкого кола біографічних джерел. У наших пошуках образу повсякдення освітян УРСР наголос ставиться саме на джерелах з життя «малої людини» (листи-щоденники-спогади [1793]), що дозволяють поглянути на глобальні проблеми з іншого кута – очима учасника світових та локальних подій [1716]. У витворенні буденності педагогів та студентів майже недослідженими і не уведеними до наукового обігу є особові справи членів колективів. Залучення біографічного підходу (life history) дозволяє використовувати ці документи для відтворення соціальної дійсності.

Особова справа співробітника педінституту може бути різною за обсягом. Усе залежало від часу, який людина провела у стінах вишу та від її активності на посаді.

Це зібрання документів, написаних про людину і самою людиною: листок з обліку кадрів (документ анкетного типу, у якому людина полишила власноручні записи про свій вік, партійність, національну та географічну приналежність, освіту, родинні зв'язки та здобутки у різних сферах: від військової до наукової). Це гарна можливість «зазирнути в очі» тому, про кого ти читав у сухих документах, опрацьованих раніше: зазвичай особові справи супроводжувались фотокарткою працівника. Та якщо «листок...» несе на собі відгомін офіційності, то наступний документ, підшитий до нього, має беззаперечну вагу. Мова іде про автобіографії освітян. Звичайно, у багатьох з них автобіографія була лише переписаною з розділовими знаками в рядок хронологією подій, уже викладених у листові обліку кадрів. Проте, було багато інших, які просто «виливали душу» у цих документах, згадуючи проблеми дитинства, жахи війни, радість перемоги і навіть сумніви, услід за якими обов'язково слідувало «просвітлення ідеями комунізму». Схожу особливість мають скарги, прохання, доповідні та інші власноруч написані документи, які збереглися у справах поруч зі службовими характеристиками та довідками про зарплатню.

Схожими на них є особові справи студентів інституту (їх навряд чи знайдеш десь, окрім відомчого архіву педагогічного вишу). Ці справи побудовані майже ідентично з викладацьким. Ми обробили 1 тис. 28 підшивок під загальною назвою «особова справа студента» ПДП, які вчилися у закладі з 1943 по 1953 рр. Після війни такі підшивки містили такий перелік документів: автобіографію вступника, заяву на вступ, перелік поданих документів, атестат зрілості по закінченню середньої освіти, фотокартки, довідки про стан здоров'я, свідоцтво про народження та екзаменаційний листок. Згодом пакет документів доповнювався письмовими роботами. До складу особових справ студентів входять документи, автори яких навіть не ставили за окрему мету їхнє збереження для історії, і, за словами Дж.Шарпа, «навіть були б вражені сучасним використанням» [1493, С.45]. Це студентські диктанти, твори, самостійні та кваліфікаційні роботи та викладацькі рецензії на них. Часто такі теки наповнювалися довідками, грамотами, заявами та доганами.

Біографічний метод, таким чином, дає змогу деталізувати гендерні дослідження, поглибити опис соціальних проблем, вдатися до вивчення внутрішнього світу суб'єктів навчально-виховного процесу та навіть стати до вивчення психології девіантної та делінквентної поведінки освітян. Так, у ході нашого дослідження

автобіографії стали одним із найзмістовніших джерел для з'ясування різних аспектів повсякдення студентів. Загалом, біографічні документи дозволили змалювати значно ширше коло деталей із мозаїки повсякдення освітян УРСР. Серед них проблема життя в умовах німецької окупації крізь призму спогадів, роль і місце жінки та чоловіка на війні, проблеми прищеплення в маси радянської ідеології, формування образу німця-ворога, проблеми проходження практики, питання атеїзму та віри, опис матеріальних умов, гуртожитків та квартир, здоров'я, організації фізкультури та спорту тощо. Ці дві групи індивідуальних джерел дають основу для вторинних квантитативних джерел. Окрему увагу слід приділити творчості освітян («застиглу форму існування усної історії» [1472, С.153]) та опубліковані спогади учасників подій.

Аура досліджуваної доби найкраще збережена у пресі, яка формує групу масових джерел у відтворенні повсякдення СРСР. Навіть попри тісний зв'язок із владою, саме зі шпальт газет епоха «входила» у життя читачів. Важко не погодитись з А.Гаскеллом у тому, що описуючи події минувшини, історикам за родом освіти легше працювати з писаними джерелами, залишаючи поза увагою велику кількість інших гідних матеріалів [1441, С.221]. Окрім газетних статей, ми звертали увагу на фотографії зображення на сторінках ЗМІ. Спеціалізованим центральним виданням для освітян країни була газета «Радянська освіта». Газетні публікації охоплюють чи не усі сфери повсякдення освітян. У роки «відлиги» це видання з органу влади, пересиченого директивами, перетворилася на дзеркало реальності (нехай часом і викривленої). Газетні публікації слугували додатковою реферативною базою для висновків про зміни у побуті й світогляді освітян, зробленим на основі аналізу архівних документів та спогадів. Цьому сприяла робота з видрукованими листами студентів та педагогів, фоторепортажами та критичними статтями журналістів. Велика увага приділена іншим центральним («Правда», «Радянська Україна», «Комсомольская правда», «Літературна газета») та місцевим виданням («Зоря Полтавщини», «Більшовицька зброя» Сумщини, «Уманська зоря» Черкащини тощо). Осібно стояли періодичні видання вишів (наприклад, «За педагогічні кадри!» ПДП).

Поряд із пресою у вивченні будення та його ідеалів вагоме місце займають літературні твори. Роль творчості згодних та незгодних, визнаних та невизнаних була такою значущою для СРСР, що історик А.Брумберг охрестив цю сферу «літературним фронтом» [1496, Р.341]. Творчість митців використовувалась освітянами як у

буденній навчальній діяльності (філологи залучали літературу на рівні з політичними промовами у приклади правил синтаксису [308, арк.6]) і в ідеологічній борні [307, арк.7]). Вплив літератури на свідомість та повсякдення радянських людей гарно проілюстровано у розвідках Л.Манц [1506] та Ш.Ортнер [1733]. Ми користувалися творами поетів, які вчилися у П. Багато з них навчалося в ІСВ за сталінської доби, і поверталось у виші як лектори та гості уже знаними митцями доби «відлиги». Такий вибух творчості вихованців П нормальний з огляду на те, що у «відлиги» настала оспівана В.Ерліхом доба «ідеологічної релаксації» літератури, в яку біле могли називати білим, а чорне – чорним (хай і недовгий час) [1498, Р.354]. Зауважимо імена Ф.Гаріна, І.Червонищенка, В.Морданя, В.Юхимовича та ін. Їхні вірші торкалися тем педагогічних практик, розподілів, любові до професії і були помітними маяками у зміні курсу партії, коли з'являлися на сторінках преси до ювілеїв та знакових подій.

Отже, джерела з вивчення повсякдення освітян були поділені на декілька рівнів за змістом на джерела опису впливу на повсякдення (технології); джерела, які подають опис реакції колективів (умови) та кліометричні джерела. Надалі розподіл ішов на проблемному рівні: джерела увійшли до груп, що зображували офіційний зовнішній, офіційний внутрішній, особистий та масовий рівні. Це дало можливість виявити «гравців» на полі повсякденного життя П. І, зрештою, на останньому рівні джерела були охарактеризовані згідно з формою існування. Джерельна база була достатньою для дослідження обраної теми. Всебічне опрацювання перелічених матеріалів з урахуванням сучасних методів наукового пошуку дозволило витворити повсякдення колективів педвишів України кінця 1920-х – початку 1950-х рр.

1.3. Методологічні засади дослідження

Історія повсякдення скинула з себе тавро меншовартісної сфери досліджень, яка мала поступатися традиційним напрямкам, підтримуваним як «ідеологічно корисні» у ХХ ст. державною машиною тоталітарної республіки. У новітню добу з'являються численні праці, які розкривають світ, відмінний від світу великої політики, перерозподілу сфер економічного, військового та релігійного впливів. Українська історична спільнота збагачує інтелектуальну скарбницю розвідками про «мале» та «буденне». Часом здається, що у своїй сукупності вони схожі більше на «тематичну мозаїку», аніж на цілісну картину. Проте, загадаємо дочасний коментар історика Дж.Лаакса: «Уїдливе зауваження ХІХ ст., що фахівець – це хтось, хто знає все

більше і більше про все менше і менше більше не діє. (Зараз постають інтелектуали та професіоналами, які знають все менше і менше про все більше і більше)» [1504, Р.19]. Науковці розширюють методологію історичного пошуку шляхом кооптації до свого арсеналу методів інших гуманітарних дисциплін. Та, на думку О.Колястрок, рисою становлення цього напрямку досліджень стала відмова від універсальної теорії й вироблення абсолютної моделі реконструкції повсякдення [1462, С.18]. Тема змістового наповнення поняття «повсякденність» розглянута О.Удодом, О.Колястрок, Н.Лаас та іншими колегами не лише з точки зору української, але й закордонної історіографії. Тут звернемо увагу на принципи, на яких вґрунтоване дослідження життя замкненої соціальної групи – колективів ПІ радянської України.

У розрізі історико-культурологічного пошуку *принцип одночасної цілісності та окремішності історичного розвитку* тлумачиться як погляд на розвиток культур (чи цивілізацій) у єдності їхнього розвитку з проголошенням замкненості еволюції кожної окремої людської цивілізації. Ми інтерпретуємо цивілізаційну теорію на рівні дослідження мікрогруп, що становили собою єдине суспільство радянської України. Проблема наших пошуків – з'ясування того, де проходить межа суспільно-політичного розвитку республіки як єдиного цілого з розумінням його як суми розвитку усіх груп людей. Користуючись цивілізаційною теорією М.Данилевського [1447] та А.Тойнбі [1848], ми розглядаємо колективи людей (студентів та викладачів ПІ) як замкнені суспільні організми. Вони не є визначальними у загальному розвитку країни, та є реальними суб'єктами історії, носіями мікро-, а часто і макроісторичної дійсності, на їхньому рівні знаходили втілення економічних теорій та політичні експерименти тоталітарної держави. Кожен ПІ – самостійна, самодостатня культура, яка живе, розвивається, має у своєму розвитку конфлікти та суперечності, вирішує їх щодня з не меншим (якщо не більшим) драматизмом, аніж держава як така.

Ми екстраполюємо *закони цивілізаційного розвитку* М.Данилевського на вивчення педколективів, що з'ясовує їхню окремішність як такої собі «освітянської цивілізації». Першим законом є *мовна спорідненість* «без глибоких філологічних вишукувань». Професійна термінологія (навіть сленг чи жаргон) властива кожній замкненій професійній групі, може не сприйматися в іншому середовищі, або ж мати протилежне смислове навантаження. Другий закон стверджує *необхідність політичної незалежності* народу для формування його культури. У нашому випадку

ми говоримо не про поняття автономії та права на самоуправління. Звичайно, у межах суворої централізації тоталітарного суспільства варто обережно говорити про існування «окремого шляху». Система вищої освіти як такої унормовується владними документами. Історія показувала неодноразове втручання влади у керівництво закладами. Однак, якщо не брати до уваги ідеологічний чинник, вища школа з часів Середньовіччя живе за канонами самоврядної інституції зі своїми органами управління, чіткою внутрішньою структурою, системою важелів впливу, винагород та покарань. Як і у М.Данилевського, наші групи виробляють правила гри для себе при більшому або меншому впливові оточення та культур, які їм передували або є сучасними. Прикладом є силова спроба пролетаризації вищої школи у 1920-х рр. чи нав'язування навчання виробничників доби «відлиги». Ці експерименти з «перекроювання» складу та «змішування» різних соціальних груп не принесли бажаного результату. Навіть формування заочних відділів в ПІ показувало різницю «групових культур». Попри те, що заочники розглядалися як повноправні члени колективів, статті у пресі, листування, виступи на нарадах і зборах демонстрували наявність протиставлення «ми» і «вони», «стаціонар» і «заочник», студент вишу та учитель-студент. Задалося б, що освітянин закладу нижчого рівня акредитації мав бути ближчим до вищої педагогічної школи, аніж виробничник, який прийшов до учительства із взуттєвої фабрики. Часто середовище не бачило різниці.

Цивілізація тільки тоді досягає повноти, різноманітності та багатства, коли має у собі різноманітні етнографічні елементи, які з певною незалежністю складають федерацію. Система вищої освіти в цілому та вищої педагогічної освіти зокрема якнайкраще підходить під це визначення. Тут присутні і регіональні особливості кожного окремого закладу, і умовна «федерація» профільних установ під егідою Міносвіти. Можемо говорити про незалежність цієї системи від загальнорадянської через те, що вона, хоч і запозичувала окремі положення із російського законодавства, та мала значні структурні відмінності від системи освіти радянської Росії.

Останній закон цивілізаційного розвитку зауважує, що *культурно-історичний тип уподібнюється багаторічним рослинам*, у яких період зростання буває невизначено тривалий, але період цвітіння і плодоношення є відносно коротким і виснажує раз і назавжди їхню життєву силу. З огляду на це «ідеальним» шаблоном змалювання життя замкненої спільноти могла б бути схема опису цивілізації згідно з

етапами народження, дитинства, дорослішання, плодоносіння, занепаду та смерті. Проте, безліч колективів ПІ України, які виникли у 1920-х рр., існують і нині. Отже, їхній життєвий цикл ще не завершено. Звичайно, прикладами могли бути Велико-Сорочинське ПУ, Лубенський УІ чи Кременчуцький ПІ. Варто зважувати на обставини того, що багато закладів припинили існування не після «буйного цвітіння», а в умовах Другої світової війни, так і не продовживши роботи.

Ми розглядали *колективи вищої педшколи як окремі суспільні організми (такі собі «цивілізації» всередині радянського світу), що зароджувалися, розвивалися та гинули під впливом різних чинників, формуючи свою внутрішню самобутню культуру, систему цінностей та моделі поведінки.* Застосування цивілізаційного підходу до предмету дослідження привело до наступних узагальнень:

Просторова протяжність «цивілізації педагогічних вишів» географічно збігалася з кордонами радянської України у різні періоди її існування (Додаток РР). Таким чином вона розвивалася відповідно до законів розвитку всього українського соціалістичного суспільства. З іншого боку, «нормативна територія» (сфера впливу специфічного законодавства, яка спрямовувало розвиток педагогічних колективів) мала подвійні риси. Життя в СРСР призводило до уніфікації законодавчої бази союзних республік, що дозволяє говорити про стирання законодавчих кордонів між педвишами України з вишами так званих «братніх республік». Це говорить про існування більшої, тісної та централізованішої спільноти – колективів ПІ СРСР, чий кордони розширювалися разом із повзучою експансією тоталітарної держави у кордонах Євразії. Певним чином дія цього єдиного законодавства обмежувалася на Заході лише кордонами країн соціалістичного табору, яким нав'язувалася «передова суспільна модель розвитку», а на Сході – межами просування новітніх китайської та японської освітніх моделей. Проте, наявність національного керівного органу (НКО, Міністерства, МВССО тощо) зауважувала існування глибшого кордону між повсякденням українських та інших союзних педагогічних навчальних закладів, аніж умовні розмежування на політичних картах. Зокрема, запровадження політики українізації та розбудова власних підходів до організації середньої, спеціальної професійної та вищої освіти демонстрували, що існування локальної нормотворчості породжувало специфічні наслідки, які й вирізняли повсякдення українських освітян. Ареал розвитку групи упродовж 20 перших років існування не виходив за межі

адміністративних кордонів УРСР, закріплених міжнародними договорами. З початком змін у балансі влади на континенті, коли у 1939 р. СРСР почав експансію в Європі, саме колективи українських ПІ брали активну участь у цій «соціалістичній колонізації». Навіть після тимчасового занепаду у роки Другої світової, вони першими почали «заселення» деокупованих територій кадрами. ПІ союзних республік приєдналися до цього процесу лише опосередковано, уже після 1950-х рр. через ряд причин, головною з яких була навіть не територіальна, а культурна (мовна) віддаленість, що долалася русифікаторською політикою Москви.

Практика перерозподілу кадрів, що закидувала спеціаліста зі Львова до вишу Владивостока, свідчила про єдність адмінкордону. Освітняни часто відмовлялися від таких пропозицій попри економічні вигоди пропонованих посад. Тому коли говоримо про існування третього – економічного – кордону розвитку «педагогічної цивілізації», межі ще сильніше віддаляють її від інших соціальних груп не лише СРСР, але й України. Для країн цей кордон визначається межами поширення її валюти. Говорячи про ПІ, маємо відмінність від інших груп у специфіці нарахування зарплати, в існуванні річного навантаження, систем доплат, стимулів та відрахувань.

Відповідно до положення цивілізаційної теорії А.Тойнбі, з'ясувати остаточні характеристики *розгортання всієї «педагогічної цивілізації» у часі* неможливо [1848, С.39]: кінцева точка розвитку невідома – більшість педагогічних колективів, що зародилися у 1920-х рр., існують донині. Зміна соціально-політичної моделі суспільства в цілому у 1991 р. лише скоригувала принципи співжиття педагогічних колективів та українського соціуму, який став на шлях демократизації та розбудови капіталізму. Натомість можливо виявити так звану *«стрижневу вісь» – осердя культури*, з якої почався її розвиток і подальша територіальна експансія у часі. Хоча у нашому випадку правильніше говорити не про лінійне розширення від центру, як то властиво державам. Педагогічні виші радянської України у перші ж дні існування утворили таку собі «педагогічну підкову», що вершинами мала Кам'янець-Подільський та Одесу, проходячи через 10 міст (Вінницю, Житомир, Київ, Ніжин, Чернігів, Харків, Полтаву, Катеринослав, Херсон та Миколаїв). Розширення її було хаотичним до середини 1930-х рр. ПІ займали території губерній шляхом подрібнення, утворення педагогічних курсів, технікумів у малих містах та селах. *Період «внутрішньої експансії»* педвишів призвів до породження численних

соціально-економічних проблем у діяльності вишів, які були слабо забезпеченими фінансово та кадрами. Це спричинило появу плану наркома освіти В.Затонського по обмеженню території досліджуваної групи п'ятьма великими містами України, що могло б поставити крапку на проблемі збільшення ареалу культури педвишів. Проте, цей процес стимулювали внутрішньоекономічні та зовнішньополітичні фактори, які часто не мало стосунку до педагогіки. Перший із них – індустріалізація, яка змусила розбудувати мережу педвишів Донбасу до середини 1930-х рр. Друга – військова агресія СРСР в Європі. З урахуванням цих факторів можна говорити про хвилеподібність просування у часі на схід (до 1939 р.) та захід (із 1939 р.) від умовного усталеного ядра. Однак, цей різкий *«стрибок на захід»* педколективів УРСР був перерваний через *Drang nach Osten* націонал-соціалістичної Німеччини. Востаннє вектор розширення був спрямований на південь у середині 1950-х рр. і був пов'язаний із передачею до складу УРСР Кримської області.

Зауважимо, що розгортання педагогічної культури на теренах радянської України – це питання ідеологічної та соціально-економічної доцільності, а не наслідок поступового завоювання нового культурного простору. Тому маємо приклади «згасання» окремих вогнищ культури педагогічного повсякдення через закриття, переведення та злиття вишів, ініційованих з метою економії ресурсів владою, а не колективами з метою розширення сфери впливу закладів. Саме існування культур педвишів з одного боку проходило у межах ідейного та територіального формування тоталітарної держави, з іншого – протікало на покордонні боротьби ідеологій, де комуністичний світ вступав у конфлікт із поглинутим ним світом західних цінностей. «Межовий статус» помітний у житті педколективів не лише через географічне наближення до буржуазного світу з анексією західноукраїнських територій. Він виявлявся у специфіці інтелектуального простору вишів, який спонукав до обміну знаннями з колегами з-за кордону.

Межі досліджуваної нами культури закріпилися лише на початку 1960-х рр. Причому з її складу через законодавчі зміни були виключені колективи ПУ, зниклих УІ, ПК та педкласів. Зауважимо, що ПІ часто просто асимілювали менші утворення у вигляді факультетів, відділень, базових шкіл. Більшість із «дрібних культур» (класів, технікумів, курсів) зникли, бо виявили статичність у розвитку, тоді як ПІ демонстрували динаміку. Проте, на кінець досліджуваної доби і серед них були такі,

що завершили існування через зупинку розвитку (брак науково-педагогічних кадрів, занепад матеріально-технічної бази, відсутність ініціативи у справі політехнізації тощо). Це те, що А.Тойнбі називав «скам'янінням цивілізації». Окремі ПІ кінця 1930-х рр. не змогли подолати викликів війни і не перейшли з одного стану в інший.

Пошук *джерела розвитку культури*, привів до твердження про її зародження з родинно пов'язаних культур колишніх буржуазних інституцій, а не з «мутації первісної радянської педагогічної культури». [1858, С.99]. Попри те, що радянська влада проголосила ліквідацію усієї мережі вишів буржуазної України, основні заклади (ІНО, профоси, педінститути) виникли саме на базі колишніх факультетів, університетів та інститутів часів УНР та Гетьманату. Фактор мутації стосувався не стільки території, скільки кадрового наповнення: процес внутрішньої пролетаризації педвишів був болісним, спричинив суттєву інтелектуальну деградацію на початку 1920-х рр. Це можна розглядати як інший принцип утворення цивілізації – відділення пролетарської більшості від творчої меншості. З подоланням наслідків цього «робітничо-селянського» щеплення виросла уже радянська освітянська інтелігенція.

Пізніше відбулася чергова «політехнічна мутація» 1950-х рр. Гуманітарна аура ПІ піддалася впливу виробничників та аграріїв. Це відбилося на формуванні робочого простору колективів, на зміні розпорядку роботи, кадрового складу та спеціалізації закладів. УІ, що виникали із середини 1930-х рр., слід розглядати у подвійній площині. Одні з них з'являлися як окремі споріднені культури на нових місцях, інші ж виникали у містах з існуючими ПІ і фактично були афілійованими – об'єднувалися з ними не лише територією поширення впливу, але й матеріальною базою та професійним колективом. Зразком мутації культури вважаємо переростання колективів ПТ у ПІ у середині 1930-х рр.

Серед *факторів розвитку повсякденної культури* ПІ, присутній національний компонент, який ми розглядаємо як комплекс осібних психічних, духовних та культурних складових, які спрямовують розвиток розглядуваних колективів. Переконані, що в основі еволюції побуту ПІ лежить не виключність української, а взаємодія різних національних культур. Українськоцентричність була властива другій половині 1920-х рр., однак, зникла разом зі згортанням політики українізації. Одночасно маємо приклади існування численних національних педагогічних інститутів, вплив русифікаторської політики Москви та практику змішування

національностей з метою створення нового «радянського народу». Осібне місце займали хвилі антисемітизму та боротьби з ним у середовищі ПІ, рівно як і хвилі наступу на український буржуазний націоналізм. Значну роль грало викорінення проявів українського складника у світогляді та історії, окрім регламентованих центром форм вираження традиційної культури. Неабиякий вплив мало спотворення національного пантеону українців (викреслення з нього державних і церковних діячів з «ворожою» ідеологією, викривлення образів національних світочів та тлумачення їхніх досягнень як наслідків впливу російської культури). Такі заходи демонстрували, що заклади освіти насправді були «клаптиковими утвореннями» в національному плані, що їхній рух уперед часто залежав не від національної більшості (українців), а від активної (ображеної чи піднесеної) меншості. З іншого боку, український національний компонент слід вважати стрижневим, бо саме він формував базове ставлення більшості у колективах до релігії, традицій харчування, організації побуту та дозвілля. Тому генезис педколективів був наслідком творчих зусиль представників різних національностей, заперечував наявність «старшого брата», так само як і виключність української етнічної складової.

Вплив середовища на формування педколективів також є спірним. З одного боку, розташування вишів у межах територіальних одиниць, які могли забезпечити їх навчальними приміщеннями, гуртожитками, квартирами та сільсько-господарськими угіддями визначали ступінь їхнього розвитку. Запрошення міськрад Конотопа та Нікополя різних інституцій переїхати до цих міст демонстрували значущість середовища на розвиток культури. З іншого боку, задоволення базових вимог колективів могло не врятувати їх від тотального закриття, коли, скажімо, у 1937 р. уряд міг скоротити численність закладів підготовки учителів до 5 ПІ та 6 національних педвишів по всій республіці. Інша сторона впливу середовища пов'язана з експансією СРСР на захід. Радянізація анексованих західних земель України проводилася у тому числі за допомогою вищої школи. Таким чином культура педвишів піддалася впливу місцевого національного компонента, проте, маючи на меті насадження радянського стилю життя, не стільки збагатилася, скільки апробувала уже відомі методи ідеологічного поглинання суперника. Частково теорія впливу середовища на формування побуту колективів проявилася у їхній практичній діяльності. Розташування у зоні поширення певних ґрунтів призводило до відмінності

в діяльності агробіостанцій; наближеність до промислових центрів відбивалася на проведенні політехнічних практик. Проте, під час детального розгляду фактор середовища втрачає свою роль, якщо взяти до уваги мобільність українського радянського студентства у межах УРСР та СРСР; наявність екскурсій на промислові об'єкти не лише свого регіону, але й соціалістичних республік, а також існування розподілу на роботу та педпрактику, що відправляла молодого освітянина у потрібному державі напрямку. Питання відмінностей світогляду педколективів промислового Донбасу чи «буржуазно-націоналістичної» Галичини існувало хіба лише у частині ідеології. Необхідність забезпечення базових потреб в умовах дефіциту, воєнної руїни та післявоєнної відбудови стирала всі грані між регіонами. Таким чином, територія відіграла значущу роль у формуванні повсякденної культури педколективів лише у періоди зародження чи кризи, коли заклади залежали від місцевого оточення виключно через потребу фізичного виживання (забезпечення харчами, товарами, приміщеннями). Коли ж колектив проходив етап становлення, локальний фактор відходив на другий план.

Загалом, відповідно до цивілізаційної теорії А. Тойнбі, суму перерахованих факторів можна звести до дії принципу виклику-відповідей, що стимулювали розвиток колективів педвишів радянської України. Найпершим був ідеологічний виклик – задовольнити попит молодого держави, створеної у вогні революції та війни, на формування вірного системі пропагандиста. Він же домінував у подальші роки навіть з урахуванням територіального розширення республіки. Серед інших маємо виклик пристосування до нових економічних умов. Колективи, які не змогли створити власного сільського господарства у період злиденного існування, не організували кас взаємодопомоги, важко переживали кризові часи та, з рештою, доходили до ліквідації. Схожі наслідки мав виклик інтелектуального зростання колективів. Відсутність високоосвічених працівників з науковими ступенями та вченими званнями у багатьох педвишах УРСР у першій половині ХХ ст. сприяла процедурам злиття установ. Ті виші, де процес підготовки наукових кадрів стимулювався додатково, пережили складні часи. Це ж можна сказати й про виклики політехнізації. Вони постали перед вищою педагогічною школою уже на початку 1920-х рр. Проте, лише у 1950-х рр. спричинили видимі зміни в організації повсякдення. Ті колективи,

які спромоглися на дифузію гуманітарного і виробничого начал у власному побуті, досягли значного успіху.

Наявність постійних викликів спричинила живучість колективів III – постійний пошук відповідей на питання тогочасності врятував від застою і чим суворішими були умови розвитку, тим активнішими ставали освітяни у розбудові *alma mater*. **Стимул «суворої країни»**, визначений А.Тойнбі, у нашому випадку якнайкраще підходить під класифікацію соціально-економічного експерименту, який проводили комуністи в Україні. Колективи III пройшли крізь горнило воєнного комунізму з продрозкладками наборів, голодоморів, форсованої індустріалізації та мілітаризації освітнього простору. Вони подолали виклики внутрішніх розколів, розмежування за майновим, ідеологічним, освітнім, релігійним та соціальним статусом.

Близько за наслідками стояв **стимул ударів людського середовища** (у нашому випадку, він збігався з війнами). Після нападу Німеччини та СРСР почався вибуховий ріст педвишів, мережа яких мала б скоротитися відповідно до довоєнних планів уряду. Цей стимул призвів до утворення нових міфів про народ-переможець, передову науку світу, визволителів Європи, які сприймалися і поширювалися освітянами. Суттєвого впливу III зазнали через **виклики форпостів**, породжених внутрішніми та зовнішніми ударами. Вони підживлювали ідеї життя колективів на межі з ворожим середовищем. Таких форпостів було декілька і вони будувалися на різних протистояннях: колективи педвишів проти «старого світу» (межа буржуазного та нового (комуністичного) простору ідей), III проти соціально-ворожих елементів (боротьба була започаткована пролетаризацією вишів); інститути проти релігії (відділення держави від церкви, а церкви від освіти запустило маховик атеїзації, яка до «відлиги» вросла у навчально-виховний процес вишів); педагогічні виші проти націоналізму (породжена необхідністю видавити суперницьку українську державницьку думку після поразки національної революції 1918 – 1921 рр., боротьба відновилася після згортання українізації в кінці 1920-х рр.) тощо.

Актуальним для розвитку педколективів був **закон утиску** – позбавлення певних соціальних, політичних та економічних свобод, що призводило до активізації творчих сил досліджуваних груп. Соціалістична держава була неспроможна задовольнити усі вимоги педвишів. Упродовж перших 50 років радянської влади ми навряд чи знайдемо час, коли вони існували поза дефіцитом понад 3 років. Суттєво страждала

периферія, навіть у часи умовного достатку «відлиги». Однак, саме це спонукало колективи до пошуку внутрішніх резервів: запроваджено самообслуговування, повоєнна розруха долалася сплеском добровольчої діяльності, відбудови корпусів власними силами, виготовлення меблів умільцями, забезпечення себе продуктами з власних господарств тощо. З іншого боку, педколективи УРСР не вижили б у постійному змаганні з навколишнім середовищем та державою, якби не діяв принцип компенсації. Уряд все ж сприяв освітянам, розуміючи їхню роль у формуванні людини «нового зразка». Економічні негаразди намагалися замінити системою державних академічних пайків. Невластива виробництву річна форма контролю навантаження компенсувалася довшим терміном відпустки, нарахуванням оздоровчих виплат, доплат за науковий ступінь та вчене звання тощо.

Для росту педагогічних колективів неабиякого значення мав **закон «відходу-повернення»**. У науковій сфері він ілюструється якомога яскравіше: з більшості тіла колективу відокремлювалася творча меншість, яка прямувала до ізоляції (написання дисертації чи монографії, проведення селекційних дослідів тощо). Після повернення (захисту дослідження на засіданні спеціалізованої вченої ради, впровадження у життя розробки тощо) відбувалося якісне зростання колективу. Часто від цього залежала саме існування вишу: низький відсоток або ж повна відсутність працівників з науковим ступенем або вченим званням для забезпечення роботи штовхала уряд до закриття «карликових вишів» не раз. Специфічну роль закон «відходу – повернення» відігравав під час «професійної ініціації» – цілеспрямованого відділення частини колективу на час практики. Причому не мало суттєвої ролі, що це була за практика: педагогічна, політехнічна, табірна чи сільськогосподарська. Молодь верталася у колективи з новими навичками, зміненим світоглядом, збагаченим власними звершеннями та промахами.

Отже, маємо доволі розгалужену систему факторів еволюції педагогічних колективів, що виокремлюються нами в окремий «педагогічний світ» зі своїми законами існування та тенденціями розвитку.

До розуміння окремого колективу у просторі держави якнайкраще підходить висловлювання О.Шпенглера, сказаного про окремішність світових цивілізацій: «Я бачу ... драму ряду могутніх культур, кожна з яких породжує первісну силу з ґрунтів материнської області, до якої вона міцно прив'язана упродовж всього свого

життєвого циклу; кожна виробляє свій власний матеріал, власне людство, у своїх власних образах; у кожної є своя думка, власна пристрасть, власне життя, воля і почуття, власна смерть» [1510, Р.194]. Та цивілізаційна теорія часто несе суперечності, які говорять про відсутність єдності розвитку світових культур. У нашому дослідженні життя замкненої групи утверджує у думці, що ця окремішність була лише способом збереження професійної ідентифікації. Попри умовну ізоляваність, цим спільнотам необхідна єдність окремих суспільних груп, які формують державу. Теорію єдності культурного розвитку ми обґрунтовуємо з урахуванням поглядів Ф.Броделя [1435]. Дослідження повсякдення різних ПІ країни (замкнених груп, умовних «педагогічних цивілізацій» у єдиній радянській) виявили таку ж схожість розвитку, які французький історик виявив у розвитку цивілізацій світу. Вищі стикались з однаковими проблемами, які їм створював час. Працівники мали тотожні уявлення про своє місце в суспільстві, різнилися шляхи до мети, засоби її досягнення, однак кінцеві прагнення мали мало відмінностей. *У межах цього дослідження принцип окремішності та єдності історичного розвитку стосується розуміння особисті розвитку кожного вищого навчального закладу як самостійної культури у межах єдиної української радянської дійсності.*

Іншим визначальним принципом розгляду повсякдення колективів педагогічних вишів є *принцип історизму* – огляд явища у його еволюції. Піонер антропології Е.Тейлор тлумачив еволюцію як розвиток. У його «Антропології» [1513] слово «еволюція» зустрічається двічі, натомість понад 40 разів у схожих випадках автор вдається до заміни його словом «прогрес». Ми не будемо услід за Е.Тейлором розглядати еволюцію як «славетний поступ до прогресу» [1448, С.28]. Та у його працях є коментар: «якщо судити за даними історії, то первинним явищем виявляється прогрес, тоді як виродження може лише слідувати йому: адже необхідно спочатку досягнути якогось рівня культури, щоб отримати можливість його втратити» [1512, Р.38-39]. З урахуванням цього зупинимося на визначенні розвитку, яке говорить про нього як про появу змін, які несуть у собі нову якість у порівнянні з попередньою (того, що Е.Тейлор, можливо, вважав виродженням, відкотом назад). У світогляді освітян були моменти повернення до старих уявлень, до відкинутих і забутих буденних практик. Однак, як «старі» вони поставали лише з огляду на довший хронологічний період та більшу узагальненість проблем. Історизм як

прив'язка до конкретного періоду, не повинен обмежувати у паралелях поведінки студентів та викладачів сучасності з поведінкою освітян радянської України. Мова не йде про модернізацію поглядів на державу і світ, які зазнавали впливу часу та обставин. Як і Ж.Баландье [1448, С.244], який не бачив відмінності між «ними» і «нами», між минулим і теперішнім в антропологічних дослідженнях, єдність поглядів ми трактуємо крізь незмінність людських інтересів: забезпеченості житлом, ставленням до грошей, проблемами сім'ї, моралі, девіантної поведінки тощо.

Одним з принципів відтворення повсякдення має бути *принцип об'єктивності*. Проте, проблема незаангажованості доволі специфічна. Для уточнення нашого розуміння терміну, звернемося до коментаря з цього приводу антрополога П.Невола: «Добре відомим прикладом є приказка, що «терорист для одних є борцем за свободу для інших». Чи має історик називати перетин армії кордону іншої країни в минулому війною, незгодою, звільненням, або будь-яким іншим можливим терміном, жоден з яких не є теоретично нейтральним?» [1782]. Вважаємо, об'єктивність має бути чимось іншим, аніж намаганням примусити історика «прибрати» себе з власних розвідок. Більшість праць з будення є «застиглою картинкою» життя, часто позбавлені критичного огляду. Так, О.Коляструк зауважила, що історики повсякдення зазвичай вдаються до наративу як провідного методу, нехтуючи узагальненнями й аналітичністю [1462, С.16]. Тому під об'єктивністю дослідження повсякдення пропонуємо розуміти не «відсутність» критичного ставлення дослідника на полях розвідок, а поступ до охоплення якомога більшої кількості джерел та у методологічній багатоманітності.

Один із головних акцентів у методології дослідження повсякдення ми робимо на *психологічному детермінізмові*. Німецький історик К.Лампрехт висловив припущення, що поведінка колективів людей (на його думку, головних і реальних творців історії) визначається психологічними факторами [1503]. Тотожні погляди про витоки історії у соціальній психології висловлював і російський науковець Н.Карєєв [1457]. Усі соціально-економічні взаємини, що виникають у суспільстві, як наслідок, визначаються особливостями світосприйняття групою людей. Л.Февр вважав для історика необхідним вибудовувати своє розуміння історичних явищ на підмурках соціальної психології [1489, С.109]. Психологічний детермінізм (теоретико-методологічне підґрунтя застосування якого в історії розробляв Б.Поршнев [1689])

пояснює, що поведінка освітян визначалась не лише їхньою соціальною роллю, але й ставленням педагогів до цієї діяльності та до різних подій та явищ. У цій царині мотивів поведінки – соціальні настрої, емоції як окремих людей, так і цілого педагогічного колективу. До прикладу, ними були сором, страх, скромність, ненависть тощо. Психологічний детермінізм поєднується з описом світу почуттів та уподобань групи без карикатурності та стереотипів. Мета тотожна тій, що її сформулювала Р.Бендикт, розглядаючи культуру Японії: «не у тому, щоб дізнатись «як би діяли ми на місці японців (О.Л. – читай на місці освітян першої половини ХХ ст.), а в тому, щоб знати, чому вони діють саме так, як вони діють, йдеться не про те, щоб когось засуджувати, а щоб когось зрозуміти» [1448, С.94].

Одним із складових таких «історико-психологічних студій» є представлення розвитку кожної проблеми у житті освітян у вигляді системи, яка б показувала головних акторів, їхню мету, результат діяльності, умови та технології, що впливали на зміни світогляду і, з рештою, яка б змогла проілюструвати етапність цих змін. У межах цього хотілося підтвердити чи спростувати те, що почуття викладачів та студентів були в основному не індивідуальними і щирими, а приписаними суспільством через необхідні форми поведінки, як це свого часу припускав М.Мосс [1507, Р.18]. А, значить, і з'ясувати, яким був цей колектив освітян за градацією Е.Дюркгейма [1501]: колективом механічної солідарності чи солідарності органічної? Першій була властива подібність почуттів, підпорядкування громаді, у якій індивід не належить собі; друга ж містила чи не повністю протилежні якості. Отже, психологічний детермінізм стверджує, що опис історії педколективу без врахування емоційного забарвлення подій, звернення до проявів індивідуальної чи колективної психіки є марним намагання адекватного зображення дійсності.

Уже стало аксіомою твердження, що запорукою повноти висновків у дослідженні повсякдення може бути підхід до проблеми не тільки з позицій історії. Заклик Л.Февра до істориків бути одночасно правознавцями, соціологами, та психологами вже не звучить так радикально, як це було ще півстоліття тому [1489, С.37]. Це стосується з'ясування особливості життя замкнених соціальних груп радянської України. Бачення новітніх розвідок з історії тоталітарного суспільства, запропоноване Н.Шліхтою звертає до діалогу історії та соціології, етнології, з посиленням уваги до міжособистісної та міжгрупової взаємодії [1779, С.10].

У нашому відтворенні будення *міждисциплінарність* втілюється у застосуванні антропологічного підходу до вивчення колективів педагогічних вишів. Історію як науку з усім арсеналом її методів антропологі «допустили» до власних студій з легкої руки Е.Еванса-Прітчарда у 1950-х рр., хоча її методи продовжували насторожено сприйматися «класичними» антропологами навіть у 1980-х рр. [1744]. Пояснюючи крен дослідження у бік антропологізму, ми частково згоджуємося з думкою Г.Лінхарда, який зауважував, що історики вдавались до антропології тоді, коли вичерпували поле для досліджень для докторських робіт [1737]. Проте, радше, пояснимо це тим, що в історії повсякдення послуговуємося визначенням Е.Еванса-Прітчарда, який пропонував розуміти антрополога як соціального фотографа [1448, С.158]. Таким чином відтворення минулого стає схожим на «опис негативів» людської свідомості про події, які вони пережили. Антропологія пропонує для цього необхідний арсенал методів, яких бракує історії [1734, Р.112].

Іншою принадою *антропологічного підходу* є те, що антропологія почала розглядатись не лише як наука про первісні суспільства, а вийшла за межі проблем антропогенезу, розвитку інститутів сім'ї, шлюбу чи соціальних зав'язків до цивілізаційного періоду [1731, Р.118]. Фактично, це поставило її на один щабель із соціологією та політологією, які оперували роздумами з приводу як сучасних подій, так і минушини. Наші розвідки належать до числа тих, які читаються тими, про кого вони написані (особливо у розрізі повсякдення «відлиги»). Практика показує, що окремі з читачів неприємно сприймають висновки людини, яка «роздивляється» роки їхньої молодості не під тим кутом, під яким вони презентують їх самі.

Одною з вимог антропологізму вважаємо необхідність «вжитися» в оточення, свідомість якого вивчається, щоб якомога менше видавати свої відмінності у локальності, світогляді [1732]. Відносно реконструкції повсякдення історичних колективів цей принцип можливо скорегувати у бік необхідності вивчення сучасного способу життя групи, аби розуміти базові принципи діяльності колективу. Нам було легко вдатись до вивчення повсякдення освітян через ряд суб'єктивних факторів (навчання та робота у педвищі давали уявлення про комплекс проблем). Однак, антропологія – не панацея від усіх хвороб. Її методи так само «хиткі» та «непевні», про що наголошують М.Оже та Ж-П.Колейн [1720, Р.94]. Ця наука сама потребує

подальших реформ [1739, Р.151]. Тому принцип міждисциплінарності дослідження повсякдення не обмежується союзом історії з антропологією.

Практично найскладнішим для дослідника повсякдення є *принцип всебічності*. Він вимагає від науковця аналізувати явища не самі по собі, а у їх взаємозв'язках і взаємодії з іншими суспільними явищами, близькими до них. Згідно з цим мають бути забезпечені повнота і всеосяжність розвідки, а це вимагає розгляду проблеми з точки зору не окремо взятого аспекту, а з урахуванням усіх сторін, що формують загальне бачення явищ. У нашому випадку всебічність є змалюванням не просто побуту освітян, але поглядом на проблему їхнього бачення світу, позиції держави, виявлені у численних документах партії, органів місцевої влади, школах, заводах тощо. Звичайно, коли таких «оглядин» широке. Практика показує, що монографічні дослідження з побуту українців часто рясніють однотипним переліченням кількісно-якісних показників, тотожними прикладами та одноманітними історіями. Тому зауважимо слова Е.Дюркгейма, якими той наставляв свого племінника М.Мосса: «Прошу тебе, не вдавайся у марну ерудицію. Всіх фактів не лише не може бути, а це ще й не має сенсу. Потрібні вирішальні факти» [1448, С.48]. Вважаємо, що всебічність дослідження з історії будення передбачає не стільки накопичення більшої кількості фактів стану реальності та прикладів реакції на навколишню дійсність, скільки аналіз якомога ширшої кількості складових проблеми.

Зробимо зауваги щодо *принципу регіональності*. Історичну еволюцію поняття регіоналістики було обґрунтовано А.Литвиненко [1595]. Авторка визначає її як галузь науки та сукупність дослідницьких методів різних сфер суспільної діяльності з урахуванням їхньої територіальної специфіки з метою з'ясування значення та функцій історичного регіону в системі держави та людства. Використання нами цього принципу стосовно дослідження повсякдення III базується на тенденціях в культурологічних студіях, систематизованих О.Яковлєвим [1533]. Дослідник визначив проблематику зміни та поєднання регіональних ідентичностей в єдиний синергетичний культурний простір держави. Згідно з концепцією, регіональні культури існують у певному географічному ареалі, який обмежується територіально-адміністративним поділом країни, ландшафтом чи кліматичними зонами. В урахування беруться фактори багатомовності, поліетнічності, мультиконфесійності. Культуролог наголошує, що ареал поширення регіональної культури різниться від

невеликої традиційно обмеженої локації, до великої територіальної одиниці з особливим статусом. Звернення до принципу регіональності викликане декількома чинниками. Наразі більшість розвідок з історії побуту освітян (як і інших соціальних груп) перебуває у стані консолідації фактів та змалюванні деталей і, запозичуючи термінологію Н.Яковенко, нагадує «коротенькі оповіді про Всесвіт» [1494, С.295]. Дослідниця О.Булгакова зауважує необхідність створення синкретичного видання, яке б подало узагальнену картину побуту науково-педагогічної еліти України [1436, С.557]. Вважаємо, варто йти шляхом дослідників життя оstarбайтерів, які відтворюють повсякдення групи за регіональним принципом [1528]. Причина у широті теми та багатозначності предмету. Даються в знаки відмінності історичного розвитку регіонів. Поштовхом до «розподілу обов'язків» є доступ до его-документів, які в історії повсякденності є підмурками узагальнень. Так, вивчення життя студентів 1920-1930-х рр. О.Комарніцького з Кам'янця-Подільського спирається найбільше на блок документів з Держархіву Хмельницької області [1463].

Через регіональний підхід різнитиметься інформація щодо домінування та еволюції антропонімів у соціальній групі під впливом історичного районування, траплятиметься специфіка організації рекреації та туризму у залежності від географічного розташування та віддаленості рекреаційних ресурсів республіки. Матиме свою специфіку питання медичного забезпечення та організації охорони здоров'я: треба мати на увазі регіональні особливості поширення хвороб, спалахів захворювання та наявної системи державного медичного забезпечення. Значно різнитиметься наратив щодо розподілів випускників та їхньої виробничої практики: здавалося, б унормовані Міністерством вимоги, на місцях зазнавали переглядів у зв'язку «з виробничою необхідністю». Варто брати до уваги й розміри вишів: колектив у 100 осіб матиме інші проблеми самоорганізації, аніж великі освітні машини у тисячу студентів та декілька сотень наставників. Слід мати на увазі й розташування закладів: доступ до ресурсів та фінансів периферійних та центральних вишів різнився, як і нині. З долею умовності можна погодитись, що у 1920-1940 та 1950-1960 рр. колективи педвишів були відносно гомогенними за своєю структурою, тому їхні портрети можна змальовувати за одним шаблоном. Але їхнє повсякдення у часи німецько-радянської війни не виходить звести до спільного знаменника.

Повсякдення та свідомість замкненої групи – не продукт стандартизованого виробництва. Схожі реакції колективів різних ПІ зазнавали змін в залежності від регіональних умов. ПІ різнилися не тільки від інших вишів, а й між собою не менше, ніж люди, які у них працювали. Різними були кількісні склади. У 1921 р. існували «малі» ІНО із 165 студентами (Глухів, Вінниця, Чернігів), «середні» (Житомир та Кам'янець-Подільський (по 275), Херсон (270 осіб), Миколаїв (220 студ.) та «великі» (Київ – 678, Харків – 635, Одеса – 605, Катеринослав – 550, Полтава – 440 осіб) [125, арк.77]. До «відлиги» ці показники різнилися ще більше. Погодимось, що вплинути на ставлення до дійсності колективу у 25 викладачів КДППМ легше [244, арк.1], ніж переконати 130 осіб ПДП. Визнаємо, що зовсім різна справа організувати 212 студентів до суспільно-корисної роботи у Вінниці, аніж зробити це із 1,3 тис. у Київському ІНО [1, арк.4-5зв]. Та й по-різному сприйматимуть політику держави освітяни вишів, які були забезпечені гуртожитками та квартирами, аніж працівники інститутів, де не було власного навчального корпусу і вишу доводилось орендувати школи чи дитсадки. Методологія регіональних відступів, їхнього співвідношення у дискурсі «глобального» та «конкретного» базуються на розробках Е.Банфілда. Антрополог проводив дослідження у селі у менше ніж 10 тис. жителів, вважаючи, що тільки дрібномасштабне дослідження покаже справжній дух мешканців району і дозволило б легше зрозуміти функціонування економіки в цілому та її зв'язку з культурою [1729]. Такий підхід відповідає методологічним запозиченням українських науковців досвіду школи анналів, яка спрямовує до зосередження на малих часових та географічних локалізаціях, до заглиблення у вивчення соціальних, вікових, релігійних, гендерних та професійних груп [1593, С.12].

Наші попередники свідомо і логічно не вдавались до вивчення документів усієї країни для витворення картини життя населення УРСР. Так, В.Вовк зосередився на семи центральних областях [1515], О.Ісайкіна сконцентрувала увагу на Києві, Донецьку та Черкасах [1521], а Л.Романець у вивченні життя освітян обмежилась свідченнями Києва й Вінниці та зауважила, що основну увагу звернула на центральні області УРСР, бо різноманітні аспекти життя вчительства на Західній Україні мали особливості, варті окремого дослідження [1531]. З рештою, вони за географічні межі визначали територією УРСР, а не її регіони. Принцип регіональних студій у межах

узагальнювального дослідження, тим не менш, має триматися того, що ми називаємо «рівнянням Е.Тайлора»: уміти бачити за деревами ліс і за лісом дерева [1512, Р.13].

З урахуванням цих зауважень, визначимо, що будемо вдаватися до глибинного аналізу повсякдення одного ПІ, який можна розглядати як окрему соціальну групу. Вона має у собі всі властивості споріднених з нею груп педагогічних інститутів, керується тими ж офіційними актами, живе у схожих умовах, має типову організацію та аналогічну модель роботи. Саме тому за методом аналогії може бути зразком для вивчення загальної картини. З іншого боку, у житті окремого ПІ було безліч відмінностей, пов'язаних з географією, історією створення та реорганізації, складом колективу, матеріальною базою, впливом оточення і безліччю інших дрібниць, які часом відігравали одну з вирішальних ролей на зміну ставлення до дійсності. Проте, у такі разі ми тримаємося наукової логіки, за якою дослідження випадкового в житті окремої підгрупи мало відтворювати соціальні ідентичності всієї групи [1564, С.50].

Таким вишем ми обрали ПДПІ, з одного боку із прагматичних дослідницьких позицій. Можна навести факти щодо критеріїв відбору ПДПІ як «піддослідної групи». Виш в окремих питаннях був серед лідерів: у першій половині 1950-х за кількістю студентів був 4 із 37 ПІ УРСР [122, арк.2]). До нього вступали 250 абітурієнтів із 6 тис. 525 (більше набирали лише КримДПІ, ВінДПІ, ВДПІ, КДПІ та НДПІ) [292, арк.36]. Мережа його консультпунктів заочного відділу, зосереджена у Полтаві, Кременчуці, Гадячі та Лубнах, періодично збільшувалась, охоплюючи Миргород, Опішне, Глухів та Ніжин [291, арк.6; 297, арк.5], і поступалася лише Вінниці, Києву та Харкову. З іншого боку, ця унікальність була умовною. На хвилі популярності опинялись різні виші, і ПДПІ то входив до лідерів, то губив пальму першості. ПДПІ не був і в числі «аутсайдерів», як Ужгород. Полтава була зразком «золотої середини», коли до вишу хотіли вступити трохи ніж у 2 рази більше молодих людей, ніж він міг прийняти [200, арк.16-19].

Також можна називати як причини вибору те, що ПДПІ «витримав» період злиття вишів, коли, до прикладу, ІДПІ виш став частиною ОДПІ, БерДПІ приєднали до ВінДПІ, а ДДПІ сполучили з ГДПІ. Та варто згадати, що і ця кампанія по злиттю не говорила про виключність ПДПІ [204, арк.26; 205, арк.34]. Він просто залишався єдиним вищим педагогічним закладом у своїй області, тоді як в інших регіонах, де відбувались «педагогічні скорочення», подібних йому вишів було декілька. Можна

було робити ставку на непересічний науковий та навчально-виховний доробок вишу, що міг бути унікальним для УРСР. Можна згадати, що ПДП був одним з перших з апробації освітніх реформ уряду. Перебував у лідерах з набору на нові спеціальності. У зв'язку з політехнізацією 1950-х рр. у ньому і лише у двох інших вишах УРСР (Вінниці та Харкові), відкривали кафедру основ виробництва [295, арк.6]. У ПДП проходила перепідготовка учителів біології та хімії не лише з Полтавської, але й із Станіславської, Сталінської та Харківської областей [300, арк.5-9]. Базі ПДП (на рівні з КДП, СтДП та ЛугДП) віддали перевагу для підготовки керівників виробничого навчання для шкіл УРСР. Завдяки педагогам ПДП входив у п'ятірку вишів з поширення педагогічного знання серед населення [303, арк.28; 282, арк.2].

З таких позицій принцип регіональності застосовується для визначення унікального місця регіону у просторі держави. Можливо, про значущість закладу можна було б говорити на повний голос, аби на кінець розглядуваного нами періоду попри усі перераховані офіційні здобутки, викладачі інституту у голос не говорили про те, що ПДП за рівнем успішності та наслідками роботи посідав одне з останніх місць в УРСР [305, арк.41]. Сподіваємося, цим ми переконали у відсутності бажання змальовувати «месіанську роль» *alma mater* у площині звуження предмету дослідження в окремих підрозділах. Однак, мета подібного «сходження до низів» є іншою: вивчити колектив педінституту із позицій антропології, що можливе лише на мікрорівні. Пригадаємо В.Шекспіра, який задовго до «антропологічного повороту» в історичних дослідження заявив, що історія живе у кожному її носієві [1509, Р.73].

І хоча класична антропологія звикла працювати з дослідженням первинних суспільств, частими стають зв'язки антропологів з військовими у дослідженні становлення ментальності та особливостей розвитку окремих народів [1748]. Ми ж дивимося на педколектив як на «окрему культуру», що розвивалася у часі зі своїми страхами, віруваннями та ідеалами. У багажі антропології є схожий доробок Д.Маклеода, який вивчав життя 2 бізнес-офісів у Лондоні як 2 мікрокультур з властивими лише їм характеристиками на фоні глобальних змін [1740].

Услід за К.Гіртцом зауважимо, що було б абсурдністю звести УРСР до одної Полтави, а всі П до ПДП, та не забуваймо, що «антропологи – це мініатюристи суспільних наук, вони сподіваються знайти в малому те, що вислизає від них у великому» [1448, С.117]. Методологічні засади цього знаходимо у доробку

А.Ріттерсміт, яка розглядає розвиток китайської медицини у глобалізованому світі, локалізуючи дослідження Сінгапуром, аби такі методи дослідження як інтерв'ю та спостереження давали підґрунтя для висновків [1745]. Інший приклад – розвідки Д.Міллера з розвитку світового капіталізму на фактах з Тринідаду [1743].

Професор історії Дж. Леві зауважує, що мікроісторія є радше історіографічною традицією, аніж набором прийомів і методів. Проте, цей напрям дослідження має свої риси, на які ми орієнтувалися у ході нашої роботи. Серед них зауважимо еkleктичність прийомів (або ж «водоверть обмінів із суспільними науками», як їх характеризує Дж. Леві); орієнтація на опис поведінки індивіда та колективу поза межами тиску нормативних актів, але не ігнорування їхнього впливу; аналіз дій в умовах домовленостей у мікроколективі. Визначальним є зменшення масштабу погляду на проблему з метою мікроскопічного аналізу та інтенсивного вивчення документів локального рівня. Це має визначити параметри дії соціальних структур у взаємодії з соціальним простором кожного члена соціуму. Таким чином, учинок окремої людини розглядається у системі зв'язку із життям великої спільноти. Мікроісторичний підхід стверджує, що індивід може розглядатися як носій усіх норм та відносин, властивих суспільству певної доби. Особливість мікроісторичного підходу полягає й у тлумаченні ролі окремого історичного факту. У ході дослідження «окреме» (специфічне, індивідуальне, нетипове) стає відправним пунктом пошуку. Для науковця важливим є короткочасна та локальна дія, яка демонструє відмінність широкого та малого просторів, тривалого і короткого часових вимірів. Специфічну роль набуває й соціальний простір. Звуження дослідження з держави (регіону, цивілізації) до замкненої групи показує соціальний контекст, виявляє значення окремих деталей (часто аномальних), виявляє зв'язок із системою розпорошених психологічних станів та міжособистісних дій. Для мікроісторика, на думу Дж. Леві, важливим стає детальність, а не контекст. Саме тому змалювання життя в екстремальних умовах війни, голоду, окупації ми базуємо на принципах мікроісторії: акумулюванні знання про окремі елементи, на збиранні мінімальних фактів як основи абстрактних явищ; доведенні та ілюстрації засобом ретельного переліку конкретних фактів з технікою експозиції малих процесів [1868].

Європейська наука має численні дослідження опису доби на основі вивчення малих і надмалих груп та навіть окремих індивідів та артефактів. Переконані, що

глобальні процеси можливо характеризувати крізь дослідження інституцій, бо, як зазначив Д.Сатон, «місцеве знаходиться у рамках глобального діалогу» [1742]. Тому принцип регіональності розглядає вищі Полтавщини загалом та ПДП як повноцінну замкнену соціальну групу з власним світоглядом та механізмами взаємодії як з кожним учасником спільноти, так і з суспільством та державою в цілому.

Зробимо зауваження щодо *методики опису повсякдення замкненого колективу*. У добу методологічної переорієнтації науковий поступ можна охарактеризувати рядками з «Євгенія Онегіна»: «Мы все учились понемногу / Чему-нибудь и как-нибудь...» [1480, С.13]. Тому зразок для різноманітних соціальних груп шукати марно. В.Марочко це довів на прикладі пошуків принципів дослідження життя селян України 1920-х рр., для побуту якого була властива сезонність, змішування виробничого та дозвілєвого тощо [1467, С.95]. Вважаємо, що шаблон має бути схожим на методику аутоєкологічного дослідження, який вивчає взаємовідносини організму з навколишнім середовищем (систематичне положення, місце проживання, морфологія, пересування, харчування, інші фізіологічні властивості, життєвий цикл, поведінка, екологія тощо) [1844]. Ця тотожність має бути не стільки за змістом, скільки за призначенням. Як у біології, в історії повсякденності має бути каркас характеристики, що дозволить проводити порівняння життя груп відповідно до визначених критеріїв, у межах блоків та відповідно до узагальнених понять. Філософські підходи щодо цих моделей проаналізовані І.Карівцем, тому дозволимо собі не зупинятися на них у межах цієї роботи [1522].

Наступна схема охоплює 9 елементів (Додаток ЛЛ). У кожному блоці варто приділяти увагу не лише фактажу, але й ставленню до проблеми, виявленню мотивів та психологічних установок. Типологія та аналіз мають переважати над констатацією та описовістю. Ми свідомі, що окремі пункти плану можуть бути мало чи повністю незабезпечені джерелами, залишаючи лакуни у певних розділах. Та відсутність інформації окремі елементи повсякдення може стимулювати до проміжних висновків щодо уваги, ставлення та сприйняття того чи іншого питання досліджуваною групою. Переконані, що такий узгоджений перелік елементів опису повсякдення сприяє структуризації, конкретизації та аналітичності дослідження.

Висновки до I розділу

Історія повсякдення України в цілому та щоденного життя освітянської інтелігенції зокрема є одним із популярних предметів дослідження. Численні розвідки українських науковців присвячені різним сторонам будення педагогів та студентів радянської України (дозвілля, організація побуту, визначення кількісно-якісних показників спільноти тощо). Логічно відбувається «поділ праці» спеціалістів відповідно до хронологічних блоків (найпопулярніші – повсякдення освітян довоєнного двадцятиліття та їхнє життя часів «відлиги»); дослідження окремих підгруп (побут студентів вишів різної спеціалізації, науковців, учителів). Наразі триває процес акумуляції історичних фактів, виявлення регіональних особливостей, апробації методологічних підходів вивчення повсякдення освітян. Порівняння будення освітян із щоденними практиками інших соціальних верств радянської України на сучасному етапі можливе не в усіх сферах. Причиною цього є зауважене методологічне різноманіття (чи невизначеність), різний ступінь наповнення предметних блоків повсякденності чи повна відсутність досліджень у певних сферах.

Джерельна база дисертації представлена спектром неопублікованих та опублікованих документів, художніх творів, періодики, візуальних джерел, спогадів очевидців та відеохроніки. Застосування різних підходів до їхньої верифікації та аналізу дозволяє відтворити панораму щодення колективів III України кінця 1920-х – початку 1950-х рр. Семантичний підхід до роботи з джерелами виявив їхній вплив на соціальних акторів та місце у мотивації / демотивації освітян до дій.

Залучення цивілізаційного, антропологічного та регіонального підходів у вивченні будення відбулося з урахуванням традиційних та нових для української науки прийомів. Колективи розглядалися і як об'єднання людей, спільних за місцем роботи, і як окремі «мікроцивілізації» з власними закономірностями розвитку, відмінностями поведінки в екстремальних умовах та реакції на зміни у соціально-економічному та культурно-політичному житті республіки.

РОЗДІЛ II. СИСТЕМАТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ КІНЦЯ 1920-Х – ПОЧАТКУ 1950-Х РОКІВ

Даний розділ покликаний вивести головні типологічні характеристики досліджуваної групи – колективів вищих педагогічних закладів, які діяли на теренах України упродовж перших десятиліть панування радянської влади. Ця частина дослідження виявляє особливості інтерпретації назви спільноти, зауважує розбіжність змісту та наповнюваності поняття в сучасному та тогочасному суспільствах. Ми зупинилися на питанні місця колективу у системі подібних йому об'єднань, зауважили його головні кількісні характеристики. Серед інших, ця частина роботи розв'яже проблему внутрішньої класифікації групи з поділом на окремі підсекції та спілки. Значна увага приділена питанням прийняття в групу та виключення із неї. Осібне місце відведене проблемі мотивації приєднання до колективу студентів педагогічного вишу. У ході цього розкриваються персональні мотиви та практика зовнішнього стимулювання професійного вибору. Розділ визначив також статус розподілених на роботу – молоді, яка, з одного боку, уже не була частиною фізичного простору вишу, однак, вважалася частиною освітянського колективу до отримання диплому після відпрацювання за призначенням.

2.1. Структурні категорії у дослідженні колективів педагогічних ВНЗ

Визначаючи базові категорії, зауважимо, що тлумачимо поняття колективу у тому варіанті, який розглядає його як сукупність людей, об'єднаних спільною діяльністю та інтересами, зв'язаних спільною працею в одній організації чи установі [1755]. Згідно із чинним нормативно-правовими актами, під закладами вищої освіти законодавці України мають на увазі окремі види установ, які є юридичними особами приватного або публічного права, діють згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводять наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечують організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей» [1811]. До цього переліку належать університети, академії, інститути та коледжі. На рівні з ними в Україні не втратили чинності акти про роботу закладів професійно-технічної освіти [1812]. У

системі підготовки учителів продовжують роботу галузеві професійно-технічні заклади. У світлі реформ установи ідуть на зміни назв та статутів, стаючи з училищ коледжами [1841], та в офіційному просторі вони розглядаються як заклади, що забезпечують одержання професійної освіти на рівні кваліфікаційних вимог до професійно-технічного навчання [1822]. Отже, в сучасному розрізі до колективів вищої педосвіти відносимо спільноти профільних університетів, інститутів та академій. До дотичних – колективи коледжів з обмовкою на поточному подвійному статусі. Говорячи про колективи вищої педосвіти України першої половини ХХ ст., їхня схема виявляється розбалансованою. Держава, яка сама потребувала інституалізації, перебувала у пошукові універсальної системи підготовки учителя (створювались постійний та тимчасові професійні колективи). Проаналізуємо цю систему у зворотному порядку, бо, на нашу думку, у роки «відлиги» вона досягла стрункості, до якої прямувала 50 років (Додаток А, Табл.1).

Наприкінці досліджуваного періоду вищі навчальні заклади в СРСР визначалися як ті, які готували висококваліфікованих спеціалістів для різноманітних галузей народного господарства та культури. Освітній простір до 1950-х рр. продовжував жити в структурі, закріпленій ст.121 Сталінської Конституції, згідно із якою виші забезпечували здійснення права на освіту всіх громадян СРСР [1819]. Ці заклади майже 30 років керувалися «Типовим статутом вузів», затвердженим 5.09.1938 р. визначалися як установи, покликані підготувати висококваліфікованих спеціалістів, здатних засвоїти найновіші досягнення передової науки та техніки [1842]. Статут утратив чинність у 1961 р., проте підходи до тлумачення вищої освіти, відмінної від професійно-технічної, залишилися незмінними [1825]. Тож, говорячи про колективи вищої педшколи кінця «відлиги», ми не торкатимемося життя ПУ республіки. Зауважимо змістове наповнення поняття «педагогічна освіта», властиве періоду. «БСЭ» визначала її як професійну підготовку вчителів для різних типів шкіл, вихователів дошкільних установ та працівників організацій народної освіти. Зауважувалося, що підготовкою учителів з високим ідейним змістом, формування матеріалістичного світогляду, вихованням комуністичної моралі та опануванням кращих зразків світової культури займалися також і класичні університети [1759]. Виходячи з цього, ми зверталися до паралелей повсякдення колективів профільних вишів із життям освітян класичних навчальних закладів.

На 1951 р. кількість вишів у СРСР дорівнювала 379, які об'єднували 212 тис. 001 студента. На долю УРСР припадало 42% навчальних закладів (159 вишів) із 65% контингенту (137 тис. 160 осіб) [1753]. Проблема локалізації колективів педвишів виникає через видову різноманітність закладів, породжених роками реформ під впливом суспільно-економічних та політико-ідеологічних потреб та воєнного лихоліття. У добу «відлиги» держава визначилася, що вважала вищою педагогічною освітою ПІ – вищі навчальні заклади, які готували учителів для 5-10-х класів середньої школи та викладачів загальноосвітніх предметів середніх професійних навчальних закладів зі строком навчання 4-5 р. [1756]. До кінця «відлиги» в УРСР зі 138 ВНЗ педагогічні виші склали 1/3 (43 інститути та університети) [205, арк.21]. Після реорганізацій їхня частка зменшиться до 28% (33 заклади) [206, арк.59]. До кінця досліджуваного періоду в СРСР діяли 212 ПІ, не навчалися 515 тис. студентів. У цей час в УРСР розташовувалися 16% усіх освітянських вишів (33 ПІ) з 15% усього контингенту (77,4 тис. молоді) [1761]. Отже, у найближчому до нас хронологічному блоці мова йде про повсякдення 33 освітянських колективів. Однак, доповідна записка заступника Міністра ВССО УРСР Н.Лисакової зауважувала: в тих умовах, що склалися із працевлаштуванням молоді, саме класичні університети «в основному повинні готувати учителів середньої школи» [120, арк.2]. Із заглибленням в історію мережа установ лише розширювалася. Структуризація педколективів полягала й у наявності специфічних утворень 1950-х рр., пов'язаних із підготовкою вчителів широкого профілю та діяльністю окремих інженерно-педагогічних та аграрно-педагогічних факультетів технічних та сільськогосподарських вишів [1761]. Ми звертаємося до огляду активності таких колективів тоді, коли вони носили відокремлений статус (як КПТ).

З іншого боку, до 1950-х рр. в Україні діяли також УІ. Це були навчальні заклади, які вели свою історію з 1917 р. як відділ при Головному ПІ в Петербурзі для підготовки учителів для повітових та приходських училищ. Ці заклади були ліквідовані після Жовтневого перевороту. Через уведення загальної семирічної освіти у 1934 р. влада відчула брак кадрів і наново відкрила ці освітянські виші на рівні з ПІ для підготовки вчителів неповної середньої школи за аналогією з РСФРР. Та урядовці самі називали такі виші за результатами роботи не вишами, а «дворічними курсами» [172, арк.3, 5]. Інколи ПІ переводили у статус УІ [176, арк.3]. За рік до того уряд

ліквідував 4 педінститути у Кам'янці-Подільському, Кременчуці, Нікополі та Новомосковську. Ще 12 закладів було переведено у статус дворічних УІ, а 15 залишилися чотирирічними вишами [170, арк.38-40].

Зрештою, НКО розкритикував власну концепцію та запропонував у 1938 р. провести останній набір до УІ, заклавши їх у 1941 р., через те, що вони «давали сурогат – малокваліфікований продукт». Із 1941 р. учителі у школі, за проектом, повинні були мати лише повну вищу освіту [174, арк.14]. Але війна змінила плани. Коли ж УРСР зробила черговий крок у реформуванні школи, перейшовши на десятирічку, кількість УІ знову різко скоротилася, бо підготовку вчителів сконцентрували у чотирирічних педінститутах. Скажімо, у 1956 р. на території всього СРСР залишилося лише 5 УІ [1774]. В Україні з них розташовувалося 2 – Чернівецький та Ужгородський, і таким чином на середину 1950-х кількість досліджуваних груп складала 39 колективів [122, арк.1].

У 1946 р., коли республіка вела поступову повоєнну відбудову, на її теренах діяли 20 ДПШ, 34 УІ та 77 ПУ [372, арк.14]. З точки зору сучасності, останні інституції є структурними елементами системи середньої професійної освіти. Однак, українська радянська влада пройшла довгий шлях до категоризації цих установ. У 1920-х рр. система вищої освіти складалася із двох компонентів: інститутів (готували організаторів виробництва, в освіті – учителів ІІ концентру трудової школи та вчителя загальної освіти дисциплін професійної школи) та технікумів (готували фахівців вищої галузі, а в системі педагогічної освіти – учителів І концентру трудшколи) [144, арк.1]. А вже у добу «відлиги» 622 подібних установи на всій території СРСР вважалися середніми спеціальними навчальними закладами. Перші ПУ були створені ще у 1920 р. (упродовж 17 років вони носили назви педагогічних технікумів) [1760].

Укрголовпрофос у 1923 р. називав їх першими у системі педосвіти, класифікуючи як заклади вузької спеціалізації підготовки практика-майстра та рядового керівника [130, арк.21зв]. Разом із учителями-предметниками вони готували учителів політосвіти та працівників клубів і бібліотек. З одного боку, постанова РНК СРСР «Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти» у вересні 1929 р. визначила, що ПТ готували фахівців середньої кваліфікації, а підготовка спеціалістів вищої кваліфікації залишалася прерогативою ІНО [1831]. Влада мала

наміри ліквідувати ці установи з 1937 р. [174, арк.14]. Вони були реорганізовані у педшколи. Тому НКО зауважував існування 60 «учительських шкіл» з українською, російською, єврейською, грецькою та болгарською мовами викладання [170, арк.23]. З іншого боку, статус окремих закладів змусив владу дивитися на них як на рівних гравців на полі вищої освіти. Їхня діяльність контролювалася тими ж інструкціями, що й активність університетів, ДПІ та УІ [183, арк.5]. Матеріали щодо реорганізації мережі системи педосвіти в республіці за 1928-1930 рр. розкривають позицію урядовців, протилежну раніше прийнятому документу. Вони зауважували, що всі педшколи (ПК, ПТ) мали бути вищими навчальними закладами у перспективі, бо в міжнародному просторі за це вели боротьбу міжнародні спілки вчителів [63, арк.1]. Особливо їхнє місце як вишів підкреслювалося у моменти ідеологічного протистояння всередині країни. Скажімо, Київський польський ПТ у 1929 р. був звинувачений у тому, що перетворився на «інститут благородних дівиць замість радянського вузу» [149, арк.31].

Влада реорганізовувала окремі потужні школи в ПІ або ж робила їх частинами уже наявних вишів. Наприклад, у 1925 р. Лубенський ПТ став ПІ [73, арк.74]. У 1929 р. до Київського ІНО планували приєднати український ПТ [63, арк.57]. Це мало статися у вигляді комплексового факультету, який готував би учителів І концентру трудової школи, на таких самих умовах мали долучити й польський та єврейський ПТ [152, арк.3]. Такі ж плани були з реорганізацією Нікопольського ПТ (виш наголошував, що навчав 360 студентів, у той час, коли Херсонський ІНО упродовж 10 років працював із контингентом до 300 осіб) [82, арк.77]. Нагадаємо, що Сталінський ПТ, який лише планували відкрити у 1930 р., тлумачився саме як вищий, а не спеціальний навчальний заклад [152, арк.17]. А подібна установа в Одесі у 1935 р. стояла в одному ряду з Одеським університетом у зведеннях ЦК КП(б)У про розвиток вищої освіти в місті [168, арк.60]. Та й спеціальна постанова НКО наказувала із 1932 р. вважати усі свідоцтва ПТ рівними документам про освіту, здобуту в ІНО [89, арк.4].

Упродовж десятиліть ПТ вважалися повноцінною частиною системи вищої педагогічної освіти та структурним елементом у системі підготовки учителів. Тому їхні колективи мають бути рівноправним предметом даної розвідки, коли мова піде про довоєнні часи. Уже після звільнення території України від німецької окупації, у

1944 р., ці заклади отримали звичну нам назву ПУ [1763]. Їхня частка у підготовці освітян залишалася значною. Так, на 1961 р. в СРСР діяли 388 подібних закладів із 157,2 тис. учнів (в УРСР з них попрацювали 10% (38 ПУ) із майже 8% загального контингенту (12,1 тис. учнів) [1764]. Отже, під час опису побуту освітян у повоєнній країні, мусимо думати про наявність 54 педколективів (а беручи до уваги ПУ, то цей показник зростає до 131 соціальної групи).

Наступна пастка у визначенні досліджуваної групи полягає у наслідках війни. Через евакуацію, матеріальну та кадрову бідність виші не справлялися із підготовкою учителів у часи війни. Тому з'явилися екстремальні форми вищої освіти – педагогічні класи. Їхня історія сягала ще дореволюційної Росії, де подібні форми підготовки діяли при єпархіальних та жіночих гімназіях [1762]. У 1930-х рр. близько 1,5 тис. учителів навчалося при міцних районних семирічках [80, арк.25]. Цю практику запозичили в СРСР у часи німецько-радянської війни. В Україні влада відкрила 11 педагогічних класів при окремих десятирічних жіночих середніх школах. Закінчуючи їх, дівчата отримували звання учительок початкової школи та прирівнювалися в усіх правах до випускників ПУ [1757].

Експериментальні експрес-курси підготовки вчителя найперше започаткували при 6 жіночих середніх школах у Києві, Харкові, Сталіно, Одесі, Дніпропетровську та Львові [1097]. Педкласи були тісно пов'язані з ПІ. Так, одна з випускниць столичного педкласу В.Романова продовжила навчання на заочному відділі ПІ. А викладач ХДПІ Зальденберг був керівником педпрактики вихованок харківської школи №6 [1169]. Як і в Одеській школі №90, тут намагалися копіювати хоча б приблизну програму ПІ, залучаючи учениць, окрім навчання, і до позакласної роботи [1343]. Та якщо виш давав освіту за 4 роки, готуючи спеціаліста для десятирічки, жіночий педклас за рік готував учительку лише для початкової школи [1283]. Перші випускні іспити в експериментальних педагогічних класах розпочалися 18 червня 1946 р. Того року 150 учениць 11 класів УРСР екзаменувалися з педагогіки, української мови з методикою, психології та методик арифметики, російської мови, природознавства, географії та історії [1097]. У повоєнні роки педагогічні класи стали порятунком для системи освіти, допоки педінститути приходили до тями і відновлювали свій науково-педагогічний та матеріальний потенціал. Уже 1946 р.

подібні класи відкрили й при багатьох інших десятирічках [1108]. Педагогічні класи 1940-х були «передмовою» у відновленні вищої педагогічної освіти.

Вищі ПК як форма короткотермінової підготовки учителів 1-4 класів I концентру трудової школи та підвищення кваліфікації учителів діяла у перші роки радянської влади. Ще у 1919 р. Полтавський повітовий відділ народної освіти зауважував, що стара схоластична система освіти не відповідає вимогам педагогіки та вимогам дня, і не виховувала дітей. Планували провести «революцію по усіх галузях шкільного життя і на руїнах старої схоластичної школи збудувати нову єдину трудову школу». З цією метою мали утворити губерньські ПК на 300 осіб, на які від кожного повіту демобілізували по 15 слухачів. Вони на місцях скликали повітові конференції та навчали інших освітян. Система ПК мала почати «фільтрацію» учителів – всіх непрацездатних звільнити і припинити калічити дітей» [259, арк.1-6зв]. Уже у 1923 р. Укрглавпрофос чітко визначав ПК другими у структурі вищої педагогічної освіти після ПТ та перед інститутами. Їхнім завданням була підготовка працівників для молодших груп шкіл соцвиху. Їх вважали тимчасовим явищем. Влада планувала перейти до навчання тільки в ІНО, ліквідувавши нижчі та середні педшколи [130, арк.21зв]. «Положення про дворічні курси для підготовки пролетарського елементу для вступу в ІНО» у 1922 р. теж регламентувало їхній тимчасовий статус [126, арк.18]. Та вони виявилися живучішими, ніж очікувалося.

Бум відкриття цих закладів припав на 1920-1930-ті рр. у зв'язку з уведенням загальної початкової освіти. Вони були покликані швидко підготувати учителів початкової школи. Коли ж республіка змогла нарешті унормувати систему стаціонарних педагогічних навчальних закладів, то потреба у подібних курсах відпала. Одні перетворилися на ПТ, інші були ліквідовані (або, як радикальніше висловлювалися у НКО, «знищені» [72, арк.2]). Нова потреба у вчителів на початку 1930-х рр. змусила владу організувати ПК з підготовки учителів, які закінчили семирічку із правом вищих навчальних закладів. Місячні ПК діяли при 19 ІСВ республіки та навчали до 9 тис. учителів [80, арк.25], чотиримісячні для підготовки учителів I концентру – при педтехнікумах країни [92, арк.1]. В уряді був проект повної ліквідації ПТ у 1937 р. із створенням однорічних та дворічних вищих ПК для підготовки учителів 1-4 класів, які з 1939 р. мали б називатися УІ [174, арк.2-3, 14].

Та через геополітичні зміни, реформи не справдилися. І у роки «відлиги» ПК діяли як тимчасові форми підвищення кваліфікації учителів [1758].

Завершувати структуру колективів варто появою навчально-допоміжних установ при педвишах. Вони створювалися у 1928 р. відповідно до положення НКО УСРР і ставали базою для допомоги вишам у роботі з всебічного вивчення дітей та юнацтва з біологічного та соціологічного боків, для наукової прив'язки методів навчання, для пристосування студентства до умов майбутньої професії та часткового проведення педагогічної практики. Держава виділила 4 типи таких установ: при факсоцвидах ІНО (трудшколи-семирічки, дитячі будинки, дитсадки, книгозбірні та клуби) (наприклад, у Полтаві велися роботи з організації при дошкільному факультеті науково-дослідного дитсадка [544, арк.5]); при ПТ (трудшколи-чотирирічки); при факпрофосах ІНО (профшколи, фабзавучі), при факполітосах ІНО (школи дорослих, клуби, сільбудинки, книгозбірні). Зауважимо, що ці допоміжні установи ставали частиною колективу сповна: виш приймав їхніх працівників до своїх лав, а також отримувал і розподіляв гроші на їхнє обладнання як власних баз. Так, по 1 тис. крб. у 1928 р. отримали 7 ІНО (Полтава, Житомир, Миколаїв, Херсон, Кам'янець-Подільський, Чернігів та Ніжин) [59, арк.1, 17].

У 1930-х рр. Україна мала строкату мережу педагогічних колективів, народжених реформами. В документах НКО знаходимо свідчення про існування 13 ПІ та 14 УІ [176, арк.7], в інших – 12 учительських та 15 педагогічних [170, арк.38-40], у третіх – ПІ уже 14 [172, арк.5]. Та процес змін лише починався. Майже був реалізований новий проект системи вищої педагогічної освіти в УСРР. Згідно із ним у республіці мали постати 21 інститут соціального виховання (по 1 на 2 округи, а згодом, у новій п'ятирічці, по 1 на кожен округ), 8 інститутів профосу, 4 фізико-математичних інститутів, Інститут фізкультури у Харкові, Інститут чужоземних мов в Одесі, Інститут політосвіти та 75 ПТ (53 шкільних, 4 трудових процесів, 3 фізичного виховання та 13 політосвіти) [72, арк.2]. У ході перетворень одні виші заступали попередників, другі функціонували у тих самих містах та часто на тій же матеріальній базі на рівні з новоствореними інституціями, породжуючи структурну та функціональну хаотичність. Серед таких були численні національні ПІ, ІСВ, УІ, ІНО, ІПО, робітфаки, фізико-математичні факультети, ПТ, ВІПКП...

Влада шукала способи оптимізації. У 1936 р. НКО висунув радикальну ідею збереження лише 5 ІІ в Україні. «Право на життя» залишалося за вишами Харкова (за планами 9 тис. студентів), Києва (10,5 тис. студентів), Одеси та Дніпропетровська (по 7,5 тис.). Новий великий заклад мав постати у Сталіно (6,5 тис.). Усі інші периферійні ДІІ (Мелітополь, Полтава, Черкаси, Кривий Ріг, Херсон, Суми, Ніжин), як зауважили в уряді, «не могли претендувати на назву повноцінного вишу». Поруч із 5 потужними ІІ мали б лишитися національні заклади: Російський ІІ у Миколаєві, Німецький ІІ в Одесі, Молдавський ІІ у Тирасполі, Польський факультет у Києві, Єврейський та Болгарський факультети в Одесі [174, арк.14-20]. Загалом, беручи до уваги втілення у життя усіх змін, можемо говорити про існування на середину 1930-х рр. в Україні 36 різних форм інститутів та щонайменше 33 ІІТ [1463. С.856].

Станом на 1926 р. у документах НКО мова йде про 96 установ підготовки учителів, куди входили 12 ІНО, 61 ІІТ та ІК [50, арк.2]. Проте, на нижній хронологічній межі дослідження коло об'єктів вивчення було ширшим. У 1920 р. в Україні працювали 103 ІК та 18 ІНО [1592, С.27]. Однак, у документах НКО за 1921 р. маємо неймовірно розширену сітку в 150 педагогічних освітніх закладів. Вона охоплювала 25 ІК у губернських центрах та 104 ІК в інших населених пунктах, а також 21 «вищу» установу, серед яких 7 ІНО (Київ, Житомир, Херсон, Миколаїв, Вінниця, Катеринослав, Одеса), 9 педшкіл (4 у Києві, 2 у Житомирі та по одному у Полтаві, Харкові та с. Андрушівка), 3 ІІ (Полтава, Чернігів, Глухів), один науково-педагогічний інститут (Ніжин) та Вищі ІК у Києві [1, арк.4-5зв].

Тож, визначаючись із колом колективів, можемо зауважити його поступове звуження до останніх років «відлиги» шляхом реорганізації, злиття та ліквідації закладів (із 121 установа у 1920 р. до 33 інститутів у 1961 р.) (Додаток А, Рис.1). На основі вищенаведених свідчень ми визначили етапність зміни змістового тлумачення поняття «колективу вищої педагогічної школи» (Додаток ММ).

Говорячи про автоетноніми спільноти, відзначимо, що у документах не виявлено сталих специфічних самоназв чи уживаних неофіційних найменувань. Протоколи партійних, комсомольських та трудових зборів якщо і містять апеляцію до відокремленості спільноти, то доповідачі вживають поняття «ми», оперують професійними самоназвами «педагоги», «учителі», «освітяни», які фактично були офіційними назвами групи. Нами не знайдено фактів використання ендоетнонімів

груп, витворених з імен діячів, що їх носили виші (на зразок самоназв «Драгоманівці» для студентів та викладачів НПУ імені М. П. Драгоманова [1785] чи «Короленківці» та «Короленківська громада» для колективу ППНПУ) [1821]. Мікрогрупи в середині великого колективу носили стандарті найменування: «викладачів» (лектури) та «студентів» в ПІ та «учителів» (викладачів) й «учнів» (слухачів) у ПТ [341, арк.17]. Інколи траплялися звертання до представників цих груп відповідно до їхньої приналежності до тих чи інших структурних підрозділів навчальних закладів, найменування із прив'язкою до успішності у навчанні тощо. Так з'являлися назви, за якими вгадувалися чітко визначені категорії. Форма навчання та його профіль слугували поділу на такі «підгрупи» в середині колективів: «заочник» [939, арк.79] («учитель-заочник» [562, арк.1] – як окрема категорія), «робітфаківець» [539, арк.74зв] (студент робітничого факультету педагогічного вишу), «основник» [51, арк.1] (студент основного складу ІНО на противагу студенту робітфаку), «комплексник» [174, арк.2] (студент факультету соціального виховання ІНО, що здобував комплексну освіту вчителя 5-7 класів). Реформи у внутрішній структурі вишів породили іншу градацію: «факсоцвихівець» (студент факультету соціального виховання), «факпрофосівець» (вихованець факультету професійної освіти).

Відповідно до хвиль додаткової підготовки учителів тимчасові учасники колективів називалися «шеститисячниками» (набрані за квотою 6 тис. студентів від колгоспів у 1930-х рр.) [169, арк.7], «дев'ятитисячниками» [81, арк.91] (за квотою 9 тис. студентів від виробництва у 1930 р.), «п'ятнадцятитисячниками» [85, арк.1] (набрані у 1931 р. з метою покрити дефіцит 9 тис. слухачів 6-місячних кусів, 4 тис. тримісячних ПК та 2 тис. осіб 3-місячних ПК (за кількістю набраних могли також поділятися на «дев'ятитисячників», «чотиритисячників» та «двотисячників»), «парттитисячники» (набрані за квотою 1 тис. студентів від партійних організацій у 1930-х рр.). Окремі самоназви виникали через якість навчання та ставлення до нього: «другорічник» [271, арк.1], «літун» [76, арк.54] (особа, яка змінювала навчальні заклади без видимих причин), «дезертир освітнього фронту» [940, арк.49], «Сталінський стипендіат» [285, арк.29]. Специфічного забарвлення набували такі поняття як «хвостизм» [155, арк.1], «самообслуговування» [506, арк.6] тощо.

Молодих людей 1920-х, які вчилися у ПУ, певний час за аналогією із царськими часами ще називали семінаристами [442, арк.24зв]. Згодом – курсантами [340, арк.1]

та слухачами [388, арк.8зв]. Серед офіційних та напівофіційних назв, які використовувалися на заміну терміну «колектив педагогічного інституту», зауважуємо: «передові ідеологічні працівники» [620, арк.8], «найближчі друзі партії» [934, арк.28], «комуністи по духові своєму» [628, арк.15], «вихователі молодого покоління» [1045], «фаланга народних учителів» тощо [1319]. Диференціація освітянських колективів у державі відбувалася не стільки за внутрішніми ознаками, а з урахуванням їхнього розташування у тому чи іншому населеному пункті.

У пошуках споріднених груп, звичайно, можна перераховувати колективи класичних університетів, інших галузевих інститутів та навіть академічні установи, які асоціюються із науковою та освітянською інтелігенцією країни. Проте найнаближенішими за специфікою професійної діяльності до колективів педагогічних вишів описуваної доби можемо вважати ВІПКП (почав роботу у 1930-х рр. у Харкові) та обласні інститути удосконалення вчителів, локально утворені на базах обласних шкільних методичних кабінетів у 1939 р. (Київ, Харків) [1452], а згодом і по всій території республіки у 1940 р. відповідно до наказу НКО УРСР [1016]. Перші з них упродовж декількох років мали свої структурні підрозділи у стінах ПІ, другі – постійно кооптували вишівських працівників. Таким чином колективи педагогічних вишів ставали одночасно і колективами інституцій з удосконалення. Такий симбіоз у добу «відлиги» викликав рух за об'єднання дотичних установ [1195].

Політика партії щодо кількості педколективів до XIII з'їзду не стояла на порядку денному. До втручання у процес неконтрольованого зростання чисельності педагогічних інститутів, технікумів та курсів державу спонукали економічні труднощі: «враховуючи потреби господарського розвитку й готівкові кошти, доводиться висловитися за скорочення мережі вишів і кількості учнів з одночасним поліпшенням і матеріальної та навчальної сторони справи» [1854, С.675]. Дійсно, з одного боку у 1924-1925 рр. відбулося драматичне зменшення контингенту студентів у ПІ (майже у 1,5 раза у порівнянні з 1920 р.). Проте, враховуючи відкриття мережі ПТ, загальна чисельність здобувачів вищої освіти зросла у ті ж майже 1,5 раза. Специфічна картина вимальовувалася щодо зміни кількості педперсоналу у колективах педвишів республіки. Взята державою орієнтація на зменшення числа освітян задля економії бюджету відчутно проявилася на місцях. Так, у ПДПІ штат скоротився з 20 до 12 осіб. Натомість загальнодержавна тенденція свідчила, що маса

педагогів у суспільстві УСРР стала в 1,2 раза більшою упродовж 1924/1925 н.р. Відсутні були й суттєві зміни у кількості навчальних закладів. Попри намагання партії зберегти кошти через закриття установ, у ці роки кількість ІІ та ІІТ коливалася у межах 69-72 вишів.

Питання кількості колективів після середини 1920-х рр. було винесене на розгляд партійного з'їзду лише через 40 років як необхідність «правильного розміщення вищих навчальних закладів у країні» [1861, С.479]. До ХХ з'їзду КПРС усі зрушення у цій сфері робилися за ініціативи НКО/Міносвіти з інформування ЦК Компартії про наміри. На рішення уряду впливали наслідки Другої світової війни: слабка матеріальна база відновлених вишів, низька пропускна спроможність закладів, необхідність швидко ліквідувати брак учительських кадрів у школах деокупованої республіки тощо. Наслідком зацікавлення партією мережею вишів у період десталінізації стало скорочення їхнього числа з ліквідацією учительських інститутів.

2.2. Кількісні характеристики спільноти

Переходячи до аналізу кількісних характеристик групи, зауважимо, що освітяни СРСР на кінець досліджуваного періоду дійсно становили «ідеологічну армію» у порівнянні США та Великобританією. Країна Рад мала 1 млн 811 тис. осіб педагогів проти 1 млн 135 тис. американських та 309 тис. британських учителів [1508, Р.574]. Проте, це загальні цифри, що показували всіх працівників освітньої сфери. Педінститути за кількістю викладацьких та студентських кадрів у загальній системі часто не були лідерами. Так, у 1953 р. із 48 тис. 505 абітурієнтів усіх вишів УРСР лише 20% (10 тис. осіб) припадало на ІІ [200, арк.15] (частка українських студентів-педагогів у 297 педінститутах СРСР того року складала майже 14%) [1756]. Розглянемо кількісні характеристики підгруп студентів та співробітників окремо.

О.Комарніцький провів ґрунтовне дослідження динаміки контингенту студентів освітянських вишів довоєнних років. Згідно з фактичним матеріалом, що його наводить автор [1463, С.124-131], та з урахуванням матеріалів із наступних років (Додаток Б, Рис.1-2), відповідно до кількісних змін у контингенті, ми виокремили 6 періодів змін: 1920-1925 рр. (період становлення), 1925-1930 рр. (період розвитку), 1930-1940 рр. (період вибуху), 1941-1943 рр. (період руйнації), 1946-1950 рр. (період реставрації), 1950-ті рр. (період стабілізації) (Додаток НН). Регіональний вимір нашого дослідження демонструє схожі тенденції з певними відмінностями (Додаток

Б, Рис.3). Так, у Полтаві упродовж 1921-1924 рр., як і загалом по державі, відзначався стабільно високий показник контингенту студентів (553-494-424 вихованців, у середньому 490 осіб на початок кожного навчального року). Уже з 1924/1925 н. р. показник скоротився вдвічі – до 277 студентів на стаціонарі, попри те, що загальнореспубліканська тенденція у цей час демонструвала підйом. Причина полягла у тому, що виш здійснив два випуски – влітку і в грудні 1924 р. [1444, С.19], потрапив під дію урядових рішень стосовно скорочення кількості студентів через матеріальні труднощі у державі, та й молодь полишала виш через неможливість жити у місті [614, арк.187]. Упродовж чотирьох років інститут приймав у середньому 282 молодих освітян. Зрушення почалися у 1928/1929 н.р., коли інститут приєднав до себе ПТ імені М. П. Драгоманова, який уже давно був неформальною частиною закладу [533, арк.113зв], а разом із ним і його вихованців (542 особи на 1.09.1928 р.).

Справжній вибух – зростання числа молоді у стінах вишу у 1,5 раза (до 821 особи) – відбулося саме у 1929/1930 н. р., коли при виші було утворено робітфак, куди одразу вступили 133 абітурієнти [1486, С.31]. Далі «соціалістичне змагання» змушувало збільшувати набори робітників. Наприклад, у 1930 р. замість 200 осіб з робітничим стажем, яких вимагала держава, виш завербував на навчання 224 [540, арк.5]. Такі тенденції тривали до кінця 1930-х рр. У переддень війни Рейху з СРСР, у 1940 р., у Полтаві навчалася 1 тис. 394 студенти на стаціонарі та 2 тис. 740 молоді на заочному відділі [268, арк.1]. Це був великий колектив (у цей час в Лубнах контингент складав 560 студентів [320, арк.40]).

Після лихоліття війни виш відновив роботу у жовтні 1943 р. із першим набором у 180 студентів відповідно до постанови РНК УРСР [952, арк.5]. Упродовж періоду реставрації інститут швидкими темпами відновлював колишній студентський склад. Після повернення з евакуації у виші розпочала навчальний рік 571 людина (завершили 378 молодих людей в ПІ та 163 в УІ [273, арк.2, 16]. Уже наступного 1944 р. їхня кількість зросла у 1,8 раза та досягла 991 [274, арк.12]. Коли почався період реставрації системи вищої педагогічної освіти у 1946 р., ПДП мав 865 молодих людей стаціонарного контингенту (до них виш зараховував 620 студентів ДПІ, 171 в УІ та 74 на підготовчі курси) [279, арк.1], 1 тис. 590 заочників у ПДП та 65 курсантів на курсах без відриву від виробництва в Кременчуці та Лубнах [281, арк.3]. За останнє десятиріччя дослідження – у час стабілізації – (навіть після ліквідації УІ)

кількість молоді у ПДП продовжувала зростати, і з 2 тис. 109 студентів у 1951 р. (737 стаціонару та 1 тис. 768 заочного відділу) перевищивши 4 тис. у 1957 р. (1 тис. 372 очної та 2 тис. 657 осіб заочної форми) і показувала тенденції до збільшення шляхом уведення навчання виробничників, скасування плати за навчання, популяризації праці учителя тощо [1444, С.63-64].

«Положення про вуз» 1922 р. закріпило те, що студенти вишів були громадянами обох статей [126, арк.1]. Навчальні заклади у статистичних зведеннях до НКО обов'язково вказували гендерний баланс в установі [19, арк.12]. Аналізуючи статеву структуру колективів студентів педвишів УСРР 1920-1930-х рр., О.Комарніцький звернув увагу на їхню поступову фемінізацію [1463, С.166-172]. Жінки склали близько чи більш ніж половина чисельного складу освітянських інститутів (54,8% у 1923 р., 52,8% у 1925 р., 45,6% у 1927 р.). Попри таку статистику НКО, автор пропонує розділяти установи вищої педагогічної освіти республіки на три категорії відповідно до статевого принципу: виші з домінуванням чоловічого складу (Кам'янець-Подільський ІНО (в середньому за 7 років з 1920 по 1928 рр. – 66%), заклади зі значним жіночим контингентом (Чернігівський ІНО (усереднено – 59% за 6 р. – з 1920 по 1927 рр.), інституції з перемінним домінуванням (Харківський, Київський ІНО). Науковець констатує, що у 1930-х рр. у педагогічних вишах більшість була за чоловіками (зауважуючи виші м. Суми та м. Херсон як виняток), у той час коли до педтехнікумів вступали в основному жінки.

Картина макросередовища виглядає досить переконливо. Проте, коли справа доходить до мікроаналізу, то в окремих місцях знаходяться як підтвердження, так і відхилення. Описуючи Бердянський виш, ми услід за О. Комарніцьким зауважуємо його «жіноче обличчя» не лише у довоєнну добу, але й часи лібералізації – у 1950-х рр. Так, у 1926 р. у виші із 121 студента жінки склали 73% (88 осіб), наступного року співвідношення юнаків до дівчат у складі технікуму становило 94:42. Жінки превалювали, бо переважали й серед абітурієнтів: у 1929 р. вони подали на 166 заяв більше, аніж 81 юнак (зарахованими була 131 із них, тоді як з-поміж хлопців до вишу потрапили 30). Не дивно, що на початку 1930-х рр. із 569 студентів закладу жінок було 415 осіб (71 %) [999, С.124, 131, 178]. Цей показник з роками лишався так само високим: на середину століття серед молодого покоління Бердянського УІ 89% (267 із 299) належали до жіноцтва [998, С.436].

З іншого боку, приклад Бердянськ стоїть супротивно прикладу Полтави, виш якої О.Комарніцький зарахував до маскулінізованих за індивідуальними звітами. І дійсно, у документах, що їх надсилав ІНО до столиці, маємо певний перекис у бік хлопців: скажімо, у 1926 р. перевага була як 65:52 [535, арк.40]. Однак, маємо свідчення, що радянська влада у другій половині 1920-х рр. вдалася до політики полегшення умов вступу жінок у навчальні заклади. Принаймні офіційні документи точно регламентували процедуру для курсів окружних партійних робітників [143, арк.31]. Очевидно, полегшувався і вступ дівчат до інших установ (наприклад, вони склали 43% контингенту на усіх робітфаках республіки у 1924 р. [40, арк.8]). Застосування регіонального підходу демонструє, що статистика насправді говорила про неухильне «ожіночнення» контингенту, а не засвідчувала домінування юнаків (Додаток Г, Рис.1). Так, у розрахунок варто брати також і ПК, звіти яких у центрі тлумачилися як звіти окремої установи, у той час, коли полтавські педагоги на вчених радах ІНО розглядали їх як звіти свого структурного підрозділу. За таких умов чисельність і якісний склад колективів «де-юре» і «де-факто» не збігалися. Наприклад, у 1924 р. курси мали 211 слухачів, із них 56% (119 були дівчатами) [533, арк.35-37], що значно коригувало відсоткові показники статевого складу студентів інституту. Так, якщо жінки у вересні 1925 р. склали 46% із 321 студента ІНО [1486, С.29, 31] (О.Комарніцький наводить цифру у 44,2%), то, додавши до них контингент ПК імені М.П.Драгоманова, матимемо статеве співвідношення 267:265 на користь дівчат (навіть якщо брати до уваги менший відсотковий показник, то співвідношення вийде майже рівним: 49% студенток до 51% хлопців). І такі спільні засідання, на яких два колективи звітували і радилися як один організм, продовжувалися в ІНО до остаточного офіційного злиття установ у 1928 р. Ця картина не є унікальною. Статистика свідчить, що чоловіки просто обирали інший фах: у 1920-х рр. вони домінували серед числа студентів індустріально-технічних (95,7%), соціально-економічних (87%), сільськогосподарських (88,2%) та мистецьких (71,8%) інститутів [1463, С.890].

Надалі констатуємо стійку перевагу жіноцтва серед здобувачів вищої педагогічної освіти у Полтаві. У переддень німецько-радянської війни дівчата склали вже 80% контингенту (899 із 1114) на стаціонарі та 95% на заочному відділі (311 із 328) [270, арк.25]. Коли виш відновив роботу у 1943 р. після деокупації

Полтави, у 22 академічних групах із 500 осіб було лише 5 чоловіків-інвалідів [275, арк.3]. Причини, звісно, були не лише у тому, що педагогічна професія фемінізувалася, але, першочергово, у мобілізації юнаків. Наслідки були помітні до закінчення війни: у 1945 р. серед 829 осіб контингенту ДПІ та УІ міста нараховувалося 20 юнаків (2,4%). Та й тогорічний випускний бал був радше жіночим вечором, бо з 98 випускників хлопців було лише 2 [276, арк.3, 5].

Прикметним є ставлення до такого ожіночнення самого студентського загалу. Свідчення його знаходимо у стенограмі святкування ювілею полтавського вишу у 1946 р. Тоді ситуація змінилася: із 865 студентів ДПІ та УІ та короткочасних ПК хлопці склали 9% (78 осіб) [279, арк.1], хоча тогорічний випуск 217 молодих педагогів був 100% жіночим [278, арк.1]. Коли директор вишу Ф. Редько зауважив про зростання чоловічої частки, у залі почувся сміх [280, арк.22]. Однак, вважаємо, що з часом виш звикав до свого «жіночого обличчя». На середину століття дівчата переважали кількісно не лише у наявному контингенті, але й у списках охочих здобути фах учителя. Так, у 1950 р. у виші з-поміж 806 осіб було 14% юнаків (116 осіб) [611, арк.35], а новий набір показав, що з-поміж 482 новоприбулих у 91% домінували так само дівчата (437 осіб) [612, арк.70].

Робота з автобіографіями студентів виявила, що з 1 тис. 28 випускників 1945-1953 рр. лише 97 були хлопцями (9,4%), інші 931 – представницями прекрасної статі. Схожі пропорції знаходимо й в інших вишах. Наприклад, у Великих Сорочинцях у 1944 р. вчилася 96% дівчат (282 з 293) [363], а загалом за 6 повоєнних випусків стаціонару та заочного відділу жінки склали 86% контингенту (685 із 801) [402, арк.13]. В інститутах ситуація була аналогічною: у 1950 р. у КДПІМ із 483 майбутніх освітян 90% були жіночої статі (436 осіб) [249, арк.3], а наступного 1951 р. – уже 92% (880 із 956) [255, арк.3]. Післявоєнний «дефіцит» чоловіків закріпив домінування жінки у педагогічній сфері.

Серед інших характеристик групи, можна визначити її національні параметри та характеристики місцевості походження. Їх легко зробити, виходячи зі статистичних звітів, які виші надсилали до органів влади у часи перереєстрації закладів (вони були типовим для усіх інституцій та до дріб'язку висвітлювали параметри контингенту) [21, арк.2]. О.Комарніцький зауважує, що українці переважали за кількістю студентів

(до 65%, в окремих вишах вище 80% (Полтава, Вінниця, Херсон), наводячи як виняток лише Одесу та Миколаїв з домінуванням єврейського контингенту.

Науковець зауважує, що інші національні меншини були слабо представлені у загальному розрізі [1463, 171-175]. Однак, говорячи про загальні тенденції для радянської України, вважаємо такі підрахунки недоречними через строкатість етнонаціональної карти регіонів, наявність специфічних національних педагогічних вишів – польських, татарських, болгарських, німецьких, єврейських, де співвідношення національностей було розбалансованим. Наприклад, у 1935 р. НКО мав сітку учительських шкіл. Національні установи були розташовані по регіонах у місцях щільного проживання національних меншин. У Харківській області усі 13 були україномовними, у Чернігівській 6 шкіл мали змішану українсько-російську форму навчання, 5 закладів Вінниччини – українсько-єврейську. На Донеччині 8 шкіл розподілилася на школи з українською, російською, татарською, греко-елінською, греко-татарською та татарською мовами навчання. На Дніпропетровщині 8 закладів говорили російською, українською, болгарською та німецькою. На Одещині у 7 школах навчальний процес відбувався українською, білоруською, єврейською, молдавською та болгарською. А у 13 школах Київської області мовою спілкування були українська, російська, єврейська та чеська [170, арк.23-26].

Згадаємо також існування наприкінці 1920-х рр. «принципу районування» наборів до вишів. Згідно із ним, у Ніжинській ІНО набирали молодь з Ніжинського, Роменського та Прилуцького районів; у Полтаву вступали абітурієнти з Кременчуцької, Полтавської та Лубенської округи, а у Волинському ІНО приймали вступників із Волинського, Коростенського та Шепетівського районів [1463, С.848-849]. Таким чином, географія походження була обмежена законодавчо. В умовах злиття вишів та розформування неугодних, їхній контингент приєднувався до інших закладів, змінюючи внутрішній баланс на новому місці. Така ситуація трапилася з Київським польським педвишем у 1935 р. Тоді 512 студентів розкидали по всьому СРСР. Точний «пункт призначення» знаємо лише у 180 випадках: Бердянськ (35), Кривий Ріг (29), Ніжин (29), Кременчук (24), Суми (25), Херсон (24), Чернігів (4), Мінськ (10), а решта потрапила «в інші установи» [169, арк.139]. Тому обчислити походження без знання регіональної специфіки важко.

Треба враховувати й адміністративно-територіальні зміни у досліджуваній період. У складі українських вишів певний час розглядали Тираспольський інститут (чи діяли б для нього спільні показники?). Регіони, приєднані (чи в потрактуванні того часу «возз'єднані») у ході Другої світової війни, перебували у колах впливу Польщі, Австрії, Угорщини, Румунії... Визначення національності часто було суб'єктивним вибором на догоду політичним реаліям, де могли піддати репресіям через зв'язок із націоналістами, «зрадниками-євреями», а потім і «проклятими німцями». Такі розвідки можливі лише за умови регіонального підходу, коли науковець має доступ до автобіографій, аналізує не лише статистику вишу, але й антропоніміку, зміну прізвища, може поєднати походження людини з компактним розселенням певних національних меншин у регіоні тощо.

Схожі застороги маємо й з приводу визначення географічного походження студентів. О.Комарніцький визначив, що у Кам'янець-Подільському виші навчалися 9/10 студентів із Поділля, інші приїхали з Галичини, Херсонщини, Катеринославщини, Бессарабії та Кременчуцької губернії. Цим автор підтверджує наші думки, що такі дослідження на рівні республіканських узагальнень фізично неможливі, допоки не будуть вивчені окремі регіони. Звісно, можна було б зробити це градування на рівні походження студентів з міста чи села, обласного центру чи периферії, як це робилося зазвичай у звітах вишів. Скажімо, у КДПШМ у 1949 р. поділили молодь на 233 іногородніх та 250 киян [249, арк.4]. Проте, школа спролетаризувалася у 1920-1930-х рр., і містяни часто не могли потрапити до вишів, навіть маючи кращу підготовку, то відповіді будуть очевидними.

Наприклад, вихованець Вищого ІНО Києва А.Білецький опинився у виші після Полтавського ремісничого училища, торгових класів Києва та дворічних ПК у столиці [237, арк.7]. Ким варто вважати хлопця: селянином з Полтавщини за народженням? Полтавцем через навчання в губернському центрі? Чи так само киянином через довгий час, проведений у місті до вступу до ВІНО? Найскладніше – це виявити мотиви такої рухливості кадрів, які могли бути розкриті в автобіографічних документах. А вони часто просто втрачені. З іншого боку, у другій половині ХХ століття можна помітити домінування міського населення через суто прагматичні фактори. Не зважаючи на темпи урбанізації, молодь із сіл не воліла вчитися у педвишах, де не було гуртожитків. Тому відсоток молоді із периферії у

КДППМ у 1951 р. упав [251, арк.41]. Інша проблема «узагальнених» географічних таблиць – це радянська система набору. Наприклад, у 1936 р. до Лубенського УІ могли потрапити 210 осіб тільки 12 районів Полтавщини, куди протягом навчального року робітники їздили з агітацією [312, арк.1-3].

Проблема кількісної характеристики педагогічних кадрів ІНО у 1920-х рр. була предметом детальної розвідки В. Липинського та Н. Аксакової [1591]. Науковці провели дослідження кадрової вертикалі працівників ПІ та ПТ. Дослідники зауважують, що після ліквідації університетів держава відчувала брак педперсоналу для нових вишів. З архівних матеріалів відомо, що 1922 р. в УСРР працювало 984 викладачів ІНО. Цей показник був незадовільним і у провінції лекторів часто не вистачало [126, арк.27]. Але держава через фінансові труднощі приступила до скорочення штатів [127, арк.15]. Окремі виші під тиском партійних та радянських органів вдавалися до чисток кадрів, скорочуючи викладацький склад удвічі. Так, в Одесі колектив із 187 осіб зменшився до 84 [1464, С.141-143].

Зі статистичних відомостей НКО відомо, що у 1925 р. колективи у 12 ІНО УСРР скоротилися майже на 43% – у них залишилися працювати 566 викладачів [52, арк.62]. Враховуючи підрахунки Н. Аксакової, можемо говорити, що усереднений колектив педагогічного вишу в Україні у ці часи складався з 55 викладачів, а у 61 ПТ – 12 педагогів (всього лишилося 743 освітянина) [1591, С.128]. У той самий час документи НКО говорять, що штати ІНО в Україні у 1924 р. коливалися від 17 до 33 осіб. Усереднений показник не завжди наближений до дійсності. Скажімо, в Одеському педологічному інституті було 8 викладачів, а в Кам'янець-Подільському ІНО – 28 осіб персоналу (з яких педагогічного – 16). Удвічі більше було у Катеринославському ІНО (61 особа штату), і вп'ятеро більше у Києві та Харкові (111 та 115 осіб відповідно) [36, арк.3зв]. У той самий час ПТ могли бути більшими за окремі інститути (у Київському ПТ у 1920-х рр. був 31 лектор [149, арк.32]). Покращення добробуту в країні сприяло й розширенню педскладу. Уже за рік в усіх закладах працювало 1 тис. 582 особи [139, арк.46] (712 осіб в ІНО, 130 на робітфаках та 740 у профільних технікумах) [138, арк.9]. До кінця 1920-х рр. середня кількість викладачів в ПІ трималася показника у 60-70 осіб (на 12 закладів припадало 793 штатного педагога) (Додаток В, Рис.2). Це були приблизні розміри стандартного колективу педагогічного вишу аж до початку війни. Існували певні

регіональні відмінності, у технікумах, звісно, було менше персоналу, аніж в інститутах. Хоча були й свої винятки. Скажімо, у 1935 р. у Польському ПІ у Києві працювало 45 викладачів [169, арк.141]. У той час Одеський ПТ мав 34 освітянина [168, арк.60], а в одному з найбільших у 1930-х р. ЗДПІ – 54 осіб [179, арк.13]. Кількість працівників суттєво зростала, якщо брати до уваги також і непедагогічний персонал. Так, в Лубнах у 1936 р. працювали 194 особи [323].

У воєнні та повоєнні часи персонал поступово відновлювався. Наприклад, у 1944 р. в Осипенківському УІ працювало 25 освітян, 1945 р. – 31 людина, і штат тримався такого ж числового проміжку (26 у 1950 р. та 29 осіб на 1951 р. – для радянської вищої школи достатня кількість для навчання 292 студентів) [998, С.212, 225, 314, 435], досягнувши 45 викладачів на середину «відлиги» і до кінця досліджуваного періоду у БДПІ працювали 76 осіб [997, С.72, 139]. У цей самий час у Полтаві кількість педагогічного персоналу з 1920-х по 1960- ті рр. зросла майже у 3,3 раза (Додаток В., Рис.1). Звичайно, були й свої точки коливання, відносно яких показник змін ставав ще більшим. З початку діяльності вишу на зорі 1920-х рр. він пройшов декілька етапів скорочення. У 1922 р. у його складі працювало 34 освітян, наступного року кількість педагогів упала до 20, а з 1925 р. становила уже лише 12 штатних одиниць [1029]. Збільшившись уже наступного року втричі, колектив інституту соціального виховання у 1931 р. об'єднував 49 освітян [1028, С.79] і до Другої світової війни зріс більше ніж у 2 рази – до 103 педагогів [267, рк.1]. Після деокупації Полтавщини у 1943 р. до роботи у виші приступили за різними даними 45-50 викладачів [275, арк.3зв, 273, арк.2], і колектив поступово розширювався. Наприкінці Другої світової війни в інститут повернулися 76 освітян [278, арк.1зв]. У середньому за майже 20 років повоєнної роботи у виші працювали 111 освітян щороку (із 1947 р., коли там працювала найменша кількість освітян за період повоєнної відбудови (84 особи) [284, арк.2], цей показник можна вирахувати однозначно). За 10 років після відновлення роботи, у ПДПІ нараховувалося 106 освітян [969, арк.103-111]. Найчисельнішим заклад був у 1963 р., об'єднуючи 134 педагоги [992, арк.138-150] (хоча енциклопедичні видання називають цифру у 110 осіб [1766]). Кількість кадрів упала до 95 осіб лише у 1952 р. [967, арк.98-105].

Зауважимо, що до педколективів ми відносимо й тимчасових учасників груп – позаштатних працівників, чия кількість з року в рік різнилася. Специфічною у

кількісному плані була й група адміністративно-технічного персоналу. Коли говоримо про статеву структуру викладацької частини колективів, мусимо зауважити, що вища освіта була стереотипно чоловічою сферою діяльності (Додаток Г, Рис.2). Скажімо, у Полтавському УІ ще у 1915 р. серед 8 викладачів не було жодної жінки [1028, С.68]. Проте, ситуація змінилася після революційних подій. Знаємо, наприклад, про діяльність Н.Мірзи-Авакянц на посаді викладачки цього закладу (з 1918 р.), згодом – продекана Історико-філологічного факультету в Полтаві (1919-1920 рр.), а до березня 1922 р. – проректор та в. о. обов'язків ректора ІНО [1486, С.25]. Іноді до роботи залучалися «допоміжні учительки», як пані Добровольська для читання історичного семінару підвищеного типу на тему «Селянська реформа 1861 року на Полтавщині» [1008, С.79].

Відтворити гендерну структуру вишу за штатними розписами 1920-1930-х рр. важко, бо вони інколи містять лише перелік посад, в інших випадках мають неповні дані: самі лише прізвища без ініціалів, або ж прізвища, які не дозволяють ідентифікувати приналежність до статі через подібність закінчень у чоловічому та жіночому роді. Знаємо, що у 1926 р. серед 20 лекторів не було жодної жінки. З-поміж 44 позицій у розписі вишу вони працювали на допоміжних посадах: двоє лаборантами, двоє бібліотекарками, діловодом, служителькою та секретаркою студентського відділу. У той же час у Полтавському ПТ імені М.Драгоманова із 27 осіб загального штату було 5 жінок: машиністка, бібліотекарка та дві прибиральниці. Одна з них належала до числа 16 викладачів – Н.Дучинська (працювала лектором біології) [352, арк.92]. Розглядаючи ці дві установи як одне системне ціле, констатуємо, що на середину 1920-х рр. у колективі вищої педшколи Полтави переважали чоловіки (59:12, а у викладацькій сфері – однозначно домінували 35:1).

Ситуація почала змінюватися на початку 1930-х. Відомо, що розпис 1931 р. називає 49 осіб штату вишу, з яких уже 10% були жінками [564, арк.17]. І хоча цей показник знизився у 1934 р. (8% – 4 позиції із 49 лекторів) [563, арк.2-4], уже перед самою війною, жінок у колективі була третина (21 із 68 освітян) [268, арк.21-25]. Корпус джерел дозволяє прослідкувати гендерно-кількісні зміни у штаті закладу із 1947 р. до 1960-х рр. майже безперервно. Процентне співвідношення чоловіків до жінок у колективі викладачів трималося в середньому 68%:32%. Так, у 1947 р. їх було 29 із 84 штатних одиниць [284, арк.2]. На середину століття – 37,5% (42 із 112)

[963, арк.114-124]. За десятиліття – майже 1/3 (31 особа із 102) [986, арк.117-124]. А в останній рік «відлиги» вага чоловіків у колективі знизилася до 63,2% (46 жінок проти 79 чоловіків) [994, арк.96-108]. Найнижчий показник у повоєнний період припав на 1957 р. (22,3% – 27 жінок у спільності 121 освітянина) [980, арк.119-122].

Використовуючи методи історичної демографії, ми вираховували коефіцієнт фемінізації та маскулінізації колективу за формулою: $K_{fem} = \frac{\partial c}{c} \times c$, у якій ж – кількість жінок, ч – кількість чоловіків, с = 100 або 1000 осіб [1551, С.10]. Найвищий коефіцієнт фемінізації (60) припав на середину століття, у той час як найвищий показник маскулінізації – у 1957 р. (348,1). У середньому ж колектив ПДП повоєнного двадцятиліття можна схарактеризувати як чоловічий (Додаток Г, Табл.1). Зауважуючи сфери науково-педагогічної діяльності, у яких жінкам давали «розвернутися», найбільше було залучено в гуманітарний галузі: лінгвістиці (на кафедрі іноземних мов (в середньому 67%, від 4 у 1954 р. до 8 осіб у 1964 р., а в 1947-1952 р. – 100% домінування), української (близько 64%, від 4 до 6) та російської мов (у межах 66%, від 4 до 6) [975, арк.10-14]), мистецтві (музика та співи (половина складу, від 5 до 7 осіб) [990, арк.124-134]) та історії (усереднено до 25%, від 4 до 7) [977, арк.106-109]. Класичною галуззю залишалася педагогіка та психологія (в середньому 44%, від 4 до 5) [964, арк.40-47]. Серед кола дисциплін природничого циклу жінки переважали у ботаніці (63%, від 5 до 6) [988, арк.134-142]. Відсутність жіночого контингенту помічена на кафедрах точних наук та спорту, а також на технічних кафедрах: хімії, факультативної підготовки, фізичного виховання, основ виробництва, загальнотехнічних дисциплін, громадянської оборони. Єдиний раз жінки були у великій кількості на кафедрі фізики у 1954 р. (чверть у колективі з 16 осіб [972, арк.7-15], часто вони там були взагалі відсутні [961, арк.73-74]). У рік заснування нової одиниці не знайшли викладачок на кафедрі музики та співів (1957 р.). Попри поступове зростання жіночої складової, колективи викладачів ПІ лишалися маскулініними. Констатуємо наявність такого собі «освітнього патріархату»: влада була у чоловічої більшості, яка навчала більшість жіночу. Погляд на заклади з урахуванням повоєнної «кризи чоловіків» може повністю змінити пропорції. Так, у КДПІМ у 1951 р. колектив із 85 осіб на 66% був жіночим (56 проти 29 чоловіків) [255, арк.4].

Ситуація із визначенням національних підгруп та територіального походження викладацького складу у розрізі України є тотожною тій, яку констатували щодо студентів. На початку 1920-х рр. виші подавали списки іноземців у своїх рядах, тому визначити неоднорідність за національним складом було легко. Наприклад, у Полтавських вишах у 1922 р. працювали 36 іноземців, із них в ІНО лектор-німець Е.Берг [444, арк.12зв]. Проте, практика контролю була припинена. Додамо факт академічної мобільності викладачів – у радянські часи величини об'єктивної та імперативної, а не суб'єктивної. Держава перекидала педагогів так, як було ідеологічно та кадрово вигідно центру, а не самій людині. Процес злиття та ліквідації вишів у 1950-х рр. взагалі унеможливив зв'язок території народження до місця праці. Люди з Горлівки легко опинялися у Дрогобичі, а інколи й далі – на Камчатці. Намагаючись визначити походження 194 працівників Лубенського УІ в кінці 1930-х рр., знаходимо, що їхнє коріння уходило у більше ніж 60 населених пунктів [324, арк.10]. Закономірності шукати марно: вони народжувалися, жили та здобували освіту на території нинішньої Полтавщини, Київщини, Донбасу, Одещини, Херсонщини, Харківщини, Дніпропетровщини, Поділля та Запоріжчини. Окремі приїздили із Самарканда, Поволжя та Ленінграду [325].

2.3. Внутрішня таксономія групи

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» визначає термін «таксономія» як теорію класифікації та систематизації складно організованих галузей дійсності, які зазвичай мають ієрархічну будову, наводячи як приклади органічний світ, об'єкти географії та геології тощо [1768]. Оригінально термін застосовувався у біології на позначення систематики, пов'язаної з класифікацією окремих таксонів, теоретичному обґрунтуванні їхньої системи, у визначенні обсягу, субпідрядності та співвідношення. У загальному тлумаченні – це розділ знань про принципи класифікації організми та взаємини між ними, який дозволяє вибудувати ієрархічну структуру. Сучасна наука використовує термін як синонім систематики». У нашому дослідженні ми розглядаємо таксономію саме як деревоподібну (інколи ієрархічну) систему, яка відтворює внутрішню класифікацію групи. Вгорі цієї системи – кореневий (всеосяжний) таксон – вищий педагогічний заклад. У даному випадку нам байдужа його видова відмінність (педагогічний клас, курси, технікум, інститут тощо). Частини системи відрізняються одна від одної організацією свого буття. На другому

рівні колективів ІІІ за видом діяльності логічно розділити на таксон студентів та таксон співробітників вишу (Додаток Е).

Студентський колектив у своїй масі за формою організації навчального процесу (у нашому випадку – за формою організації повсякденного життя у колективі) розмежовують на колектив стаціонарної та заочної форми навчання. Якщо очна форма навчання точкою відліку має перші дні існування вищої педшколи як явища, то заочна стала наслідком вимог доби. І заочники влилися у колективи вишів уже згодом. Зробимо короткий аналіз становлення цієї системи, аби побачити її частку у спільноті освітянського вишу. Заочний відділ веде початок від Всеукраїнського заочного інституту народної освіти (ВЗІНО), який був перейменований на Всеукраїнський інститут підвищення кваліфікації робітників освіти (ВІПКРО), а з 1931 р., при ІІІ було створено філіали уже Всеукраїнського інституту підвищення кваліфікації учителів (ВІПКУ). Так, зорганізували гілку Харківського ВІПКП при ХДІІІ. Перша сесія 315 студентів відбулась у липні 1932 р. У 1941 р., заочний відділ нараховував уже 2 тис. 757 осіб. За 6 передвоєнних років ІІІ республіки випустили 25 тис. 226 учителів зі стаціонару, у той час коли заочний відділ – 27 тис. 519 осіб [63, арк.1; 1403; 1335]. Значення заочного навчання було очевидним.

Німецько-радянська війна перервала підготовку учителів. І якщо стаціонарні відділи приступили до роботи уже у 1943 р., то навчання на заочних відділах було поновлене відповідно до постанови РНК УРСР від 11 березня 1944 р. Попервах відновити довоєнний контингент було достатньо складно. Навіть Міносвіти було змушене констатувати у березні 1947 р. тимчасову кризу заочної освіти освітян. У 1946 р. на цю форму навчання в Україні прийняли лише 90% учителів, які за розпорядженням уряду мали б навчатися заочно. Так, у ХДІІІ у 1946 р. навчалися лише 44% заочників довоєнного рівня (1 тис. 208 осіб (726 в УІ та 482 у ДІІІ)). У тому, що у країні не існувало обліку вчителів, які не мали вищої освіти. Були й ті, хто ухилявся від освіти. Наприклад, на Вінниччині понад 5 тис. педагогів мали здобути вищу освіту 1946 р. [1000; 1047; 1403; 1018]. Поволі ситуація покращувалася. З 1946 р. по 1947 р. кількість учителів-заочників у педвишах збільшилася на 10 тис. 848 студентів (на 16%) – із 56 тис. 740 осіб до 67 тис. 588 здобувачів вищої педагогічної освіти). Їхня чисельність за півроку чи не втричі переважала кількість студентів стаціонарних відділів: 24 тис. 182 осіб, тоді як заочно навчалися 69 тис. 619 осіб. Хоча

і такі показники були незначними для держави. Урядовці продовжували звинувачувати окремі педінститути у зривові підготовки нової когорти освітян. Наприклад, до «саботажників наборів» потрапили ДППМ Києва, Дніпропетровська та Одеси [1032; 1158; 1164].

Попри декларацію того, що він користується усіма правами студента стаціонару, сам заочник умовно відносить себе до загальної спільноти. У середині століття студенти-заочники не тяжіли до створення тісного контакту із загальною масою. Практика демонструвала, що територіальна та фізична «близькість» зі спільнотою не була важливою для молоді. Наприклад, у кінці 1940-х рр. неявка на сесії вражала. За даними Міносвіти 1945 р. із різних причин не з'явилися до вишів близько 18 тис. заочників, у 1946 р. – 15,5 тис. осіб, а на літню сесію 1947 р. до ІІІ країни приїхали 20 тис. 623 особи (56% усіх вчителів-заочників) [1164; 1230]. За свідченням педагогів, на місцях не сприймали заочника як повноправного члена колективу вишу. Директори шкіл часто не відпускали молодь на сесії. Такими, наприклад, були директори шкіл у Велико-Мостівському та Мегерському районах Львівщини [1000; 1256]. Не кращою була ситуація й на Вінниччині. На літню сесію 1946 р. прибуло лише 428 осіб із 1 тис. 33 заочників (без запізнення прибуло лише 85 студентів!). у Міносвіти причиною відсутності 59% заочників називали те, що учителів... не відпускали директори шкіл, затримуючи для складання звітів! Освітняни називали це «антидержавною практикою». З причини затримки на літню сесію 1947 р. в УРСР приїхало лише 64% заочників (39 тис 098 осіб). Не дивно, що на інші курси ледь переводили 2/3 студентів (колектив вишу постійно змінювався через небажання молоді бути у ньому) [1018; 1032].

Мінливість і нестабільність цієї частини колективу впливала із рівня знання заочників, який вважали негідним рівня студента. Испити у ЧДПІ 1948 р. показали, що заочники не знали історичної, політичної та художньої літератури. Але майбутнього освітянина, «протаскували» через сесію, аби не позбутися контингенту, і молодь залишалася у колективі. Викладачі СтДПІ пропонували поширити положення про другорічників на студентів заочного відділу: якщо студент не склав академічної заборгованості у визначені вишем терміни, то він не переводився на інший курс. Тих, хто систематично не виконував навчальні плани, було багато. Так, у ВінДПІ 1946 р. лише 25% заочників встигали за навчанням, а 75% у 1945 р. залишилися

другорічниками. Студенти намагалися самі затягнути виконання планів. Наприклад, до зимової сесії 1948 р. у ПДПІ студенти мали надіслати 1 тис. контрольних робіт, але на 4 грудня виш отримав лише 108 праць [1250; 1226; 1018; 1179]. Аби владнати це, НКО у 1945 р. запропонував переводити «заочників-двійчників» на викладання у нижчі класи. А в ЛДПІ радили директорам шкіл перевіряти якість складеної сесії учителями. Та Міносвіти у 1947 р. визнавало низький рівень знань заочників, які часто вчилися на одному курсі по 2-3 роки [1000; 1256; 1164].

Часто причиною відстороненості від колективу були зовсім не невміння організувати власний час (співвідносити повсякдення у двох різних суспільних спільнотах) та неспроможність поєднати навчання та роботу (унормувати відчуття себе спочатку членом колективу учителів, а вже потім колективу студентів). Інколи проблематичним було долання відстані до порогу *alma mater*. А це проблема розуміння заочником своєї причетності до спільного колективного тіла, яка була породжена територіальною віддаленістю. Аби зняти це питання, молодь ЛДПІ пропонувала переглянути студентські склади заочних відділів. Студенти рекомендували заочникам вибрати виші, розташовані територіально ближче до місця роботи, аби молодь могла швидше доїздити до місця навчання і не пропускати сесії. Бачимо, що для заочників певний колектив не був важливим, а, отже, формувалася й відмінна від стаціонару поведінка у побуті [1397; 1250].

Іншим фактором, що формував «територіальну відірваність» від колективу вишу, був сам освітній процес. Міносвіти 1945 р. зауважило, що 75% навчального часу заочника припадало на самостійне опанування матеріалу, що у середньому охоплювало по 3-4 год. на день. Молодь не могла знаходити час і гроші для частих поїздок «за контролем» викладача за десятки кілометрів (ми тлумачимо це ще і як встановлення фізичного зв'язку з інститутом). Урядовці вирішили проводити заняття та консультації для заочників при їхніх школах [1116]. Простір вишу мав перетинатися із робочим простором студента.

Наступним критерієм, який визначав місце заочника у системі вищої педагогічної освіти, була наявність внутрішнього (можливо, часом підсвідомого) протиставлення його студентіві стаціонару з боку керівництва та викладачів. Це виливалося у те, що Міносвіти могло класифікувати як лібералізм та як поблажливе ставлення до студента, що працює. Однак, ми зауважуємо халатність в організації

навчання. Наприклад, у Білгород-Дністровському УІ керівництво вишу 1949 р. взагалі самоусунулося від проблем заочного відділу. Сама система управління вишів не давала можливості приділяти рівномірну увагу всім його підрозділам. Так, декани у СтДПІ 1951 р. стаціонару часто відмовлялися брати активну участь в управлінні навчанням заочників [1157; 1226].

Студенти заочних відділів могли відчувати себе «поза системою» через халатну роботу викладачів у міжсесійний період. Так, студент ХДПІ А.Панін у 1951 р. жалівся, що вся співпраця зі студентами зводилася до пересилання контрольних і відсилання коротких – у кілька рядків – рецензій на них. Халатність інколи поєднувалася із презирством. Так, один з викладачів ХДПІ ніби жартома сказав: «Навчатися заочно – це все одно що заочно їсти» [1284]. І якщо одні викладачі лише жартома натякали заочнику на його «відмінність», інші навсправжки виражали свій негатив. Так, заочники МДПІ скаржилися на викладача Масюковича. У відповідь на його образи молодь називала його самого «халтурником, начотником та формалістом» [1061]. У Луцьку педагоги дивилися на студентів-заочників як на бідних родичів, бо головною фігурою залишався студент стаціонару. Холодно читали лекції заочникам й окремі професори. Тому молодь навмисне прогулювала їхні семінари, бо, на їхню думку, такі пари не приносили користі [1266].

Відмінність (а з нею і відірваність) від колективу стаціонару впливала з різності інтелектуального простору, у якому оберталася молодь. Здавалося б, він мав бути ідентичним, бо готував учителів однакових спеціальностей. Проте, проблемними були програми прискореної підготовки заочників за 2 р. (на відміну від навчання упродовж 4 р. на стаціонарі). Так, іспити 1949 р. у ХедПІ виявили, що студенти не встигали опанувати увесь матеріал за цей час. Молоддю зовсім не вивчалися логіка, філософія, діалектичний матеріалізм та політекономія, важко було студентам-заочникам й опанувати іноземну мову. Викладачі часто читали заочникам слабші за науковим рівнем лекції, ніж для студентів стаціонару. Молоді люди зауважували, що слухали на сесії те, що знали зі школи, а не те, чого б не дізналися без додаткової допомоги [1126; 1308; 1200; 1116]. Не сприяла зближенню студента-заочника та стаціонарного колективу і система практичних занять, розроблена для заочних відділів ДПІ. Розуміючи неможливість миттєвої зміни в організації практичної підготовки студентів-заочників, у Міносвіти шукали альтернативи. На думку

реформаторів, працюючи у школі, вчитель-заочник повинен був... самостійно здобувати практичний досвід, не чекаючи допомоги з ДПІ [1116; 1364; 1335]. Колективи вишів та Міносвіти, попри декларацію рівності, на практиці дивилися на заочників як на щось додаткове та стороннє, а не близьке і повноцінне.

Повоєнна проблема забезпечення заочників навчальною літературою також різнилася їх зі стаціонаром. Аби владнати її, НКО у 1945 р. наказав вишам організувати бібліотечки-пересувки для заочників. Навіть за 2 роки заочні відділи ПІ не були забезпечені програмами [1000; 1032]. Кабінет заочної педагогічної освіти Міносвіти лише у 1950 р. видав наказ про новий порядок забезпечення заочників літературою. При облкнигторгах мала діяти послуга «Книга-поштою». Заочник мав самостійно придбавати всю навчальну літературу. Та у 1950 р. видавництво «Радянська школа» не виконало плану з публікації потрібних книг: із запланованих 72 видали лише 42 назви. У самих вишах не було не те що підручників, але й програм з окремих дисциплін [1354; 1355; 1226]. Тріщала по швах і система «Книга поштою». Лише окремі студенти самі замовляли підручники. Але замість книг їм приходили листівки з відповіддю, що замовлених ними книг не було. Не чекаючи директив згори, виші вводили зміни самотужки [1355; 1192; 1200].

У добу «відлиги» ситуація не покращилася. Так, у грудні 1953 р. 3 тис. 848 студентів заочного відділу ХДПІ придбавали власні книги в кіосках педінституту та за передоплатою «Книга поштою». Проте іноді й купити навчальну книгу було неможливо. Під час зимової сесії 1955 р. заочники просто не знаходили потрібні підручники в Ніжинському відділенні Чернігівського культторгу [1182; 1184]. Проблеми з книгами не розв'язувалися десятиліттями. В ЛугДПІ заочник не міг взяти додому підручник з бібліотеки через розпорядження дирекції. Напевне, тому так радісно вітали запровадження телеуроків у КДПІ. Заочники одразу назвали це справжнім подарунком для себе, бо відтоді столичні студенти могли отримувати матеріал на будь-які теми [1384; 1419]. Чиновники покладали багато надій на зближення колективу вишу зі студентом-заочником на виїзні заняття професури. Це мало б дещо знизити від'ємний вплив відсутності підручників на незадовільний стан навчання заочників (а для нас це б означало утримування контакту з колективом). Ставлення до заочника намагалися переломити через формування його позитивного образу. Газета «Радянська освіта» позиціювала його як невгамовного трудівника,

який приїхав на місяць-півтора до вишу і по 10-12 год. просиджував у кабінетах, аби отримати знання. Черкаські освітяни захоплювалися працелюбністю студентів заочного відділу, які в гуртожитку навіть в години відпочинку не припиняли роботи над собою [1179; 1248].

Такий розподіл на два великих таксони студентів заочного та стаціонарного відділів є найхарактернішими та найстійкішими у досліджуваній період. У колективах студентів можна також виокремити специфічні підгрупи, що були народжені численними реформами системи вищої школи. Одні зникали, інші приходили їм на зміну. Тут дозволимо лише навести їхній перелік з визначенням специфіки, бо всі вони були так чи інакше вважалися студентами чи то очної, чи то заочної форми.

З вересня 1920 р. відповідно до декрету РНК РСФРР діяли робітфаки. Мета їхньої діяльності полягала у полегшенні доступу до вищої освіти для пролетарів [130, арк.21зв]. На денних та вечірніх відділах робсільфаків при вишах та технікумах навчалися особи без відповідного рівня підготовки. За даними А.Ткаченка, в Україні у 1925 р. діяли 33 робфаки із загальним числом студентів 7,5 тис. осіб [1487, С.87]. У педагогічних вишах такі відділи утворювалися у різний час та існували по-різному, в основному припинивши роботу до 1937 р. Наприклад, у документах НКО знаходимо дані про існування у 1924 р. 10 робітфаків при ІНО Харкова (305 осіб), Житомира (12 студентів), Луганська (210 вихованців), Катеринослава (181 особа), Києва (287 студентів), Одеси (224 робітфаківців), Миколаєва (6 осіб), Кам'янця (2 студенти), Чернігова (3 студенти) та Ніжина (110 осіб) [37, арк.42-47]. Уже у 1926 р. вони діяли при 6 ІНО, а 1 тис. 223 студентів-робітфаківців у різній кількості були представлені між контингенту 4 інших ДПІ та десятків ПК [52, арк.24] (Додаток Д).

У Полтаві робітфак було засновано у 1929/1930 н.р., який діяв до 1 вересня 1940 р. [1832; 949, арк.59]. Осібне місце займали вечірні робітфаки, куди набирали некваліфікованих робітників без відриву від виробництва. Колективи робітфаків та ІНО розглядалися як єдине ціле, бо мета діяльності робітфаку при ДПІ визначалася НКО як підготовка «педагога-виробничника» [87, арк.16; 13, арк.14]. В одних закладах вони значно перевищували за кількістю контингент студентів-педагогів (у Харкові 305:175, у Луганську 210:100, у Києві 287:190), в інших були майже такими ж (Катеринослав (181:135) чи неймовірно малими (у Чернігові 3:60, у Кам'янці 2:75,

у Миколаєві 6:45). На підтвердження тези про умовність поділу студентської маси на студентів педінститутів та студентів робітфаків, наведемо існування ідеї офіційного злиття робітфаку із загальним колективом Київського ІНО у 1930 р. через відсутність присутніх розбіжностей [37, арк.42-47; 152, арк.3]. Зауважимо також, що у ході «робітфаківської реформи» колектив педагогічного вишу перестав обмежуватися стінами самого закладу. Наприклад, у 1930 р. Полтавський виш розглядав частиною свого колективу не лише вишівський робітфак, але й периферійні робітфаки у Прилуках, Сахновщині та Червонограді [74, арк.154; 93, арк.2].

З 1955 р. з'явилася неофіційна група студентів-«виробничників» – абітурієнтів вищої школи, які направлялись до вишів з виробництва, маючи відповідний стаж роботи у галузі промисловості чи сільського господарства. Вони мали специфічну психологію, різнилися за мотивацією, якістю навчання та організацією власного побуту, при цьому будучи частиною студентів стаціонару. Посилення тиску на систему освіти з вимогою розбавлення контингенту особами з дворічним виробничим стажем призвело до того, що українські виші стали першими в СРСР з набору виробничників [290, арк.24; 304, арк.164].

Специфічна група – слухачі тимчасових ПК та студенти вечірніх відділів, які потім вливалися й до основного контингенту [586, арк.5]. З 1920-х рр. особно визначалося життя студента-екстерна у педагогічному виші. У 1928 р. НКО видав окреме положення про складання ними іспиту на право вчителювання у старших групах семирічної трудової школи. Вони мали ті ж права, що і студенти стаціонару, проте їхнє повсякдення у колективі було «стиснутим» та викривленим. Сесія нагадувала «інтелектуальний забіг»: десь 10 днів (Житомир) чи шість місяців (Київ), а періодичні зустрічі із викладачами могли тривати у пізні години доби в окремі дні (Лубни) [62, арк.22, 68; 309, арк.42]. Набори студентів на екстернат припинилися у 1951 р. Можна також виділити студентів факсоцвиху (факультет соціального виховання) та молодь факпрофосу (факультету професійної освіти) та комплексників (учителів І концерну трудової школи). Проте, такий поділ умовний і радше відповідає поділу на спеціальності, а не на особливі групи. Скажімо, у Полтаві був лише один факультет соцвиху, і весь колектив студентів був колективом факсоцвиху. З іншого боку, у Київському ІНО студентський колектив був саме таким [152, арк.3].

Визначаючи внутрішню класифікацію таксону співробітників педвишів, зауважимо, що поділ визначався законодавчими актами та штатними розписами інститутів і був прив'язаний до державної політики у галузі освіти. У 1920-х рр. окружні інспектури народної освіти затверджували штати вищих педзакладів, зараховуючи до одного списку співробітників такі категорії: директор, декан, лектор, асистент науково-дослідної станції, лаборант, бібліотекар, секретар в студентських справах, завідувач господарства, управитель, бухгалтер, діловод, лікар, служитель, опалювач, двірник. Згідно з документами ПУ, сюди ж могли додаватися: завідувач техчастини, завідувач навчальної частини, профільні учителі, керівник педпрактики, гуртків, завідувач канцелярії, машиністка, вартовий та кур'єр. Потім ці документи передавалися до Штатної комісії при РНК УСРР. Окремою одиницею був політкомісар. Це міг бути призначений «наглядач» чи та ж сама людина, що очолювала виш [352, арк.92-95; 12, арк.88; 18, арк.22].

Під час затвердження штатних розписів попервах не було чіткого розмежування колективу на специфічні групи. «Положення про вуз» 1922 р. зауважило, що науково-педагогічні співробітники поділялися на професуру (читала самостійні курси), викладачів (читали допоміжні курси та вели заняття) та наукових співробітників (помічників). Згодом знаходимо поділ педпрацівників на дві групи: професорів та лекторів, які, у свою чергу, ділилися на працівників I та II розряду. В інших документах НКО маємо перелік штатів Катеринославського та Одеського ІНО, який показував таку розкладку (не враховуючи лекторів): ректор – проректор – загальна канцелярія – комендатура – кошторисно-фінансова частина – деканат (декан та секретар) – канцелярія у студентських справах – архів – служителі – бібліотека [126, арк.1; 144, арк.7; 36, арк.3зв].

Чіткіший розподіл з'явився пізніше, у 1930-х рр. Так, «Типове положення вищого навчального закладу» 1938 р., окрім студентів, у колективі вишу визначило окремі блоки. Одним із них була група науково-педагогічних кадрів та навчально-допоміжного персоналу [1842]. Документ закріпив і специфічну ієрархічну структуру, встановивши такі штатні посади: професор – завідувач кафедри, професор кафедри, доцент кафедри, асистент кафедри, старший викладач, викладач, старший лаборант, лаборант, старший препаратор, препаратор. Зауважимо, що асистент у 1930-х рр. вважався кваліфікованішим за викладача. Окремою підгрупою положення

визнавало аспірантів (яких готували для викладацької роботи з 1920-х рр. А НКО вирізняв їх як окрему категорію резерву викладацького складу: у 1946 р. в УРСР було 60, а 1947 р. – 45 аспіратів у III республіки. До них прирівнювалась неформальна категорія «кращих випускників» – залишених при кафедрах для річної підготовки на умовах і правах аспірантів у КДПІ та ХДПІ (1946 р. – 60, у 1947 р. – 40 осіб) [25, арк.3; 1027; 372, арк.14]. Осібна вертикаль складалася з керівництва закладу: директора, заступника директора з наукової та навчальної роботи, помічник директора з адміністративно-господарської частини та деканів факультетів. До цього на початку 1920-х рр. керівництво вишу будувалося за іншим принципом – колегіальності управління. Скажімо, Вищий ІНО Києва мав об'єднану президію із президій факультету колишнього Університету та президії Фребелівського III [234, арк.6]. «Положення про вуз» 1922 р. уже виділяло раду та правління вишу разом із деканом та радами факультетів [126, арк.1]. Зауважимо, що «Типове положення...» 1938 р. не фіксувало кола іншого допоміжного персоналу: бібліотекарів, працівників господарської частини, методистів тощо.

Така внутрішня структура колективів діяла до кінця «відлиги». Надалі, окрім студентів, держава убачала у колективі три групи: професорсько-викладацький склад, навчально-допоміжний та адміністративно-господарський персонал вищих навчальних закладів [1825]. В ієрархії змінилося те, що завідувач кафедри уже не мав обов'язково бути професором, до переліку посад додавалися старший науковий співробітник і молодший науковий співробітник, та з'явилася багатозначна приписка «та інші», яка давала можливість лавірувати у розширенні кадрового списку. Відбулась заміна понять у керівній вертикалі. Виш був у руках ректора, який працював із проректорами з навчально-методичної та наукової роботи, деканами та заступниками деканів. Положення не регулювало призначень у господарській частині, визначивши лише, що виші вели діловодство, архів, фінансову та статистичну звітність. Така структура діяла до кінця досліджуваного періоду.

Визначаючи таксономію групи, ми не звертаємо увагу на поділ студентів на різні факультети, викладачів – на предметні кафедри, бо це специфіка внутрішнього простору вишу, а не особливість колективу. Викладач найперше сприймався лектором, а вже потім «лектором педагогіки», «професором історії», членом ученої ради, членом профкому чи партії, як і студент найголовніше розумівся як вихованець

закладу, а вже потім ідентифікувався відповідно до обраного профіля. До таксономії колективу ми також не включали розподіл по гуртках, громадських організаціях, установах та відділах, бо ця активність була прикладом заповнення дозвілля у всіх його проявах.

2.4. Набуття прав членства у колективі педінституту

Коли розмова заходить про «правила членства», найголовніше питання – це те, яким чином стають членами цієї групи. У випадку студентів та викладачів правила гри встановлювала держава. Вона контролювала усі можливі параметри та процедури. Для молоді вони визначалися як правила вступу (Додаток Ж), для наставників – як правила обрання на посаду. Упродовж розглядуваного періоду такі вимоги зазнали змін. Тут зробимо їхній огляд, зауваживши, що нас цікавила не стільки державна регламентація (вона була предметом багатьох досліджень), скільки внутрішні мотиви приєднання до спільноти. Ми розглянули те, які наслідки це мало для системи освіти, проілюстрували регіональні відмінності та виявили можливу реакцію освітян на правила гри, встановлені згори.

У перші роки радянської вищої школи, держава вирішила регламентувати набори через принцип продрозкладки. У 1921 р. циркуляр НКО зауважував, що поповнення колективів педагогічних вишів мало відбуватися шляхом розподілу місць між губернськими установами: губпарткомом, губКСМУ, губрадпрофом, губкомнезамом та військовими організаціями. Знаково, що влада спробувала запровадити чітку систему мотивації вибору професійної групи. Циркуляр зауважував потребу не лише створювати профільні виші (медичні для підготовки медиків, педагогічні для підготовки освітян), але й увів принцип практичної підготовки. За ним делегати до профільного закладу мали приходити із відповідних виробничих сфер. Отже, стати студентом можна було через розподіл місць в ПІ через зацікавлені центральні органи влади. Однак, такий принцип набору працював доволі погано: свої норми постачання абітурієнтів для робітфаків виконувала лише армія. Центр не знав потреб губерній, а тому або ж не заповнював обсягів, або ж навпаки делегував молоді більше, ніж було потрібно. Так, у 1922 р. шляхом продрозкладки до колективу Харківського ІНО своїх студентів надсилали члени промислових союзів та військові частини [1, арк.23]. Однак, того року вони надіслали 468 осіб (замість норми у 800 студентів), всього ж того року до закладу прийняли 402 майбутніх

педагогів [127, арк.28]. А у 1923 р. в УСРР на 600 місць губернії прислали 859 абітурієнтів. Одні не відправляли жодного студента до педагогічних вишів (Катеринославська (визначений мінімум – 20 абітурієнтів), Волинська, Подільська та Чернігівська (по 30 осіб розверстки). Другі не добирали (Донецька (58 із 60), Київська (4 з 60), Одеська (2 із 60). Треті – перевиконували норми (Полтава (55 із 50), Харків (258 із 60), разом з іншими установами, які надіслали 395 молодих людей на 160 місць [132, арк.4].

Держава змінювала політику у бік «перекривання доступу» до освіти для широких мас, увівши систему відрядження. Стати членом студентського колективу в УСРР можна було лише «за протекцією», а не лиш через виконання чисто біологічних та інтелектуальних вимог (статистика НКО свідчить, що у 1923 р. на I курси часом зараховували до 98% тих, хто був відряджений [128, арк.149-152]). В кінці 1920-х рр. система відрядження фактично, замінила собою соціально-політичні критерії: претендент мав бути відрядженим до закладу профспілками, парткомами чи комнезамами, червоноармійцями або ж Губполітосвіти різних губерній. Зауважимо, що потрапити до цього кола ставало складно через регламентацію кількості: Донецька губернія мала 25 місць у спискові, Запорізька – 30, Кременчуцька – 75, Харківська та Чернігівська – по 10, повіти Полтавщини отримали від 20 до 40 місць). І хоча така система не виправдовувала себе, у різних формах вона постійно відроджувалася. Секретаріат ЦК ВКП(б) у вересні 1930 р. видав постанову, якою оголосив чергову розкладку з мобілізації 1 тис. партійців до педвишів. Регіональні зв'язки не важили нічого перед партійною доцільністю. Так, Ровенський райком КП(б)У направляв 5 осіб у Луганський ІНО. Та й із них 4 вернули назад як нездатних до педроботи (хоча райком і просив для них окрему підготовчу групу). Розкладка не заповнювала контингентів багатьох вишів. Наприклад, в Уманській ІСВ мали прислати 58 студентів-«тисячників», а надіслали лише 9 [159, арк.98].

Специфічні вимоги висувалися перед тими, хто вступав на дворічні ПК. До них приймали так само шляхом відрядження пролетарів та робітників партійними, профспілковими організаціями та комнезамами. Проте перевага надавалася тим, хто уже стикався з освітньою діяльністю раніше (як приклад, делегати від жінвідділів, які працювали у дитячих установах) [126, арк.18].

Аби забезпечити пролетаризацію колективів, почали стимулювати абітурієнтів матеріально. Уряд мав забезпечити пролетаря-абітурієнта засобами на існування в інститутському місті мінімум на 1-2 місяці, видати обмундирування і надати гроші на зворотний шлях у разі, якщо той не вступав до вишу [125, арк.78]. Зауважимо, що студенти уповні не вітали цих обмежувальних кроків влади. Так, П.Кіянець у 1923 р. був виключений з III курсу історичного відділення Київського ІНО як шовіністичний елемент, ворожий до лінії радянської влади у галузі освіти, саме через те, що виступив проти збільшення частки пролетарів у виші [233, арк.1]. Ідея освіти лише для найбідніших не була новою. Це було переосмислення апробованих «народних університетів», які організовувалися на початку 1920-х рр. та мали бути вже не школою, але ще й не інститутом. Вони приймали до себе найперше найбідніших селян та робітників 16 років, а також дрібнобуржуазну інтелігенцію [260].

Окрім «відомчої приналежності», охочі бути освітянами мали відповідати й іншим критеріям. Уже у 1920-х р. центральна влада видала інструкцію «Про прийом до вищих навчальних закладів», визначивши головні умови приєднання до лав студентів: вікові (не молодше 17 р. (до того вік був 16 р.), соціальні (діти робітників-членів профспілки) та політичні (члени КП(б)У, комсомольці, члени інших соціалістичних партій, які не йшли у розріз із радянською платформою і мали партійний стаж від 6 місяців) та освітні (вступні іспити у вигляді колоквиуму) [126, арк.1; 1574, С.315]. Та на місцях встановлювали свої обмеження. Можемо судити, що владі була потрібна й інша «фільтраційна» інформація, бо вступні анкети студентів Вищого ІНО Києва містять питання не лише про дату й місце народження, соціальний стан та партійність, але й про віросповідання, службу у «Білій армії Колчака, Денікіна, Петлюри, Гетьмана», про живих родичів за кордоном та їхню службу в білій армії тощо [237, арк.7].

Були й свої місцеві особливості організації прийому. Скажімо, у Полтаві у 1921 р. віковий ценз для абітурієнта був піднятий до 18 років. Освітня вимога містила перелік випробувань (письмова робота на тему загального характеру, алгебра, геометрія, природознавство, всесвітня історія тощо – хоча офіційно іспити знов заступили колоквиуми лише з 1923 р. [1529, С.8]). Сама структура іспитів була доволі еkleктичною. Аналізуючи вступну кампанію до Київського ІНО у 1928 р., дізнаємося, що молодь складала 2 іспити (один письмово та один – усно). Один

абітурієнт витрачав у середньому 20 хв. часу на блок української мови, математики та суспільствознавства, та 10 хв. на один із предметів природничого циклу (фізика, хімія, біологія). Екзаменатор за один раз міг прийняти до 200 студентів [239, арк.10зв]. У цей самий час стати студентом інституту народного господарства можна було з обсягом знань лише 3 класів школи [20, арк.1]. Згодом система іспитів зазнала змін. Наприклад, у 1936 р. абітурієнт Лубенського УІ мав скласти письмовому роботу з рідної мови (твір), диктант з української, письмову роботу з російської, усну російську та українську мови та літератури, математику, фізику, хімію та суспільствознавство. Інколи до цього переліку могли додати географію [326, арк.5, 13].

У 1921 р. уперше з'явилося поняття привілеїв. У першу чергу до колективу брали працівників освіти з не менш як 1 р. стажу, у другу – зараховували осіб, які належали до індустріального та сільськогосподарського пролетаріату і мали дворічний виробничий або громадський стаж А «всі інші» могли стати студентами лише «по-третє». Так, абітурієнт А. Чепіль скаржився в НКО у 1923 р., що підходив «за параметрам», аби стати студентом-освітянином, та відсутність виробничого стажу закрила перед ним двері вишу [27, арк.25а]. Однак, і виробничників заманити до педвишів було складно. Скажімо, у Київський ІНО у 1921 р. вступили лише 8 осіб із відповідним стажем у промисловому виробництві зі 130 абітурієнтів. З них троє відпрацювали на виробництві від 6 місяців до 2 р., а інші п'ятеро – від 2 до 10 рр. [127, арк.21].

У число привілейованих з 1924 р. включили і трудову інтелігенцію: дітей викладачів вищих навчальних закладів та шкіл, а також повних сиріт [1464, С.166]. Наступним кроком з обмеження доступу до освіти було встановлення п'ятискладової системи набору у 1927 р. Усіх абітурієнтів розподілили на групи робітників, селян, трудової інтелігенції, службовців та ремісників. У 1928 р. НКО навіть видало таємну інструкцію до приймальних комісій вишів, зауважуючи необхідність провести пролетаризацію вищої школи через конкурсну систему. У документі пропонувалося брати до вишів осіб 4 курій. Кустарі мали обов'язково бути членам якоїсь артїлі. Селяни мали належати до сільськогосподарської комуни (бідняки) чи артїлі (середняки). Робітники повинні були мати робочий стаж не менше 3 років, а перевага була на боці тих, хто належав до цієї групи за походженням і продовжував працювати

сам. Серед службовців виокремлювали дітей членів Всеукраїнського міжсекційного бюро інженерів і техніків, академіків, професорів, учителів, сільської інтелігенції, ветеринарів та лісових робітників. Інструкція забороняла приймати дітей непманів, куркулів та служителів релігійних культів, якщо вони жили на утриманні батьків. Держава видала сувору сітку контингенту, за якою стати членом колективу можна було лише «втиснувшись» у відсотки соціального походження. Так, у ПІ 52% мали складати службовці, 30% – селяни, 15% – робітники, 3% - кустарі. У ПТ мали домінувати селяни (60%), а не службовці (24%). Вимога щодо кількості робітників лишалася незмінною (15%), а кустарів слід було набрати 1% [145, арк.44, 47].

Як зауважує Н. Аксакова, робітнича курія в інтересах політики пролетаризації була роздута внаслідок внесення до неї вихованців дитячих будинків та демобілізованих, а норми наборів не відповідали тогочасним реаліям (до 15% абітурієнтів-робітників штучно зараховували пекарів, перукарів та вантажників) [1536, С.76]. Наголосимо, однак, що саме фактор соціального походження студентства міг відіграти вирішальну роль у долі усього педагогічного колективу. Як приклад наведемо Пирятинські ПК. Райони всієї Прилуцької округи мали делегувати до них слухачів з-поміж наймитів, робітників, дітей членів колоб'єднань, дітей бідноти та дітей червоних партизан із освіти за семирічну трудову школу. Курси були розраховані тільки на пролетарсько-бідняцький елемент.

Райони не дуже ворушилися з абітурієнтами. Тому дирекцію попередили, що в разі зарахування до них людей, не відряджених у розрізі розкладки райвиконкомів та інших організацій, їх повинні були виключити, а ПК мали закрити [341, арк.8, 17]. Тому й намагалися поповнити склад усіма «низовими елементами». Із 69 осіб у списках 1929 р. 27 були наймитами, членами артільей, комун, до закладу вступив один бідняк-міліціонер та О.Поташенко зі статусом «донька партії» [347]. Хоча наступного року тиск послабшав, бо з-поміж 106 слухачів наймитами було лише 18, а з'явилися 30 середняків та 6 службовці [341, арк.27]. Свої критерії відбору існували і для вступників на робітфаки. Скажімо, коли влада громила польську інтелігенцію у Київському ПТ, одним з аргументів щодо закриття вишу послугувало зниження відсотку робітників у складі із 74% до 69% (66 осіб із 225, у той час, коли селян було 89, а службовців 70) [149, арк.32].

Положення НКО у 1927 р. уперше окреслило вікові рамки у 16-30 років та до всього іншого закріпило за необхідний трирічний виробничий стаж на денні та дворічний на вечірні відділи [1487, С.87]. Верхня межа у 30 р. була підтверджена у 1954 р. для вступників до ПУ (хоча вікове обмеження зняли для здобувачів заочної освіти, а керівництво, якщо аналізувати анкети, насправді цікавив вік від 14 до 18 років. Бо інших воно заноситиме у графу «18 і старші» [1030; 424, арк.91; 429]). Система «привілейованого вступу» ускладнилася. У 1928 р. до вишів першим чином приймали кавалерів ордена Червоного прапора, героїв праці, дітей політкаторжан, військовослужбовців старшинського складу, колишніх червоних партизанів, червоноармійців та їхніх дітей, інвалідів громадянської війни, безпритульних підлітків, вихованців дитбудинків, службовців ДПУ та винахідників [145, арк.44].

Згодом ідеологічні та професійні вимоги доповнилися й економічними обмеженнями: абітурієнти мали б заплатити мито за право складати іспити до вишів. Наприклад, у Бердянську за перевірку іспитів найбільшу суму вносили особи вільних професій, які не були членами профспілок (30 крб.), найменшу – селяни, які платили податок від 30 до 50 крб. – 1 крб. Категорія селян, що платять податок у розмірі 50 до 100 крб. віддавала 3 крб., а платники податку у 100-300 крб. – 10 крб. Приблизно стільки ж платили службовці (від 3,5 до 10 крб.) та робітники (1-3 крб.). І якщо їхні виплати залежали від розміру заробітку, то кустарі платили 6 крб. незалежно від статків [999, С.192-193].

Система суворого контролю існувала до кінця 1930-х рр., допоки не вступило в дію «Типове положення...». Воно було демократичнішим за попередні правила. Так, право на безкоштовне навчання у вишах отримали всі громадяни СРСР у віці від 17 до 35 років, які мали атестат про закінчення повного курсу середньої школи та успішно витримали вступні випробування (лише юридично, бо фактично було скасовувано лише через 18 років, у 1955 р., за ініціативи М.Хрущова). Форма документу та зміст змінювалися із часом. Наприклад, у 1945 р. молодь подавала до вишу «Картку про успішність, поведінку та відвідування школи» або ж документ про півторамісячні підготовчі ПК при вишах [371, арк.61].

Здобутком стало також зняття обмежень соціального походження, статі, расової та національної приналежності у 1938 р. Діяла запроваджена у 1937 р. система випробувань: російська мова (письмовий твір), граматики, література, екзамен з мови,

якою ведеться викладання, політграмота, математика, фізика, хімія, іноземна мова (англійська, німецька, французька). Від складання конкурсних іспитів звільнялися власники золотих та срібних медалей. Вступники могли без відриву від виробництва складати іспити на курс III, а якщо до того ж проробили 3 р. у семирічній школі – мали право вступати на III курс III без вступних іспитів [1842; 1828; 1753; 1774]. Корективи до того, як можна стати членом колективу студентів уносила війна. Так, МВССО СРСР 8.05.1952 р. видало наказ, за яким учасники війни вступали до вишів та технікумів без іспитів, якщо закінчили десятирічку з атестатом відмінника і технікуми після семирічки незалежно від року закінчення. Вони могли бути прийняті поза конкурсом, якщо склали всі іспити або ж отримували право повернення у той самий чи подібний заклад на очні та заочні відділи [409, арк.76].

З травня 1955 р. в усіх вишах (за винятком філологічних відділень) скасовувалися усні вступні іспити з російської мови та літератури. Анулювали також і ценз у 17 років та прийом на загальні відділи у суворій відповідності з роботою, коли у будівельні виші приймали лише будівельників, в учительські – учителів. Нове розпорядження дозволяло навчатися на іншій, ніж основна за місцем роботи, спеціальності. Умова була лише одна: студент мав перейти на іншу роботу за профілем навчання за 3 роки опановування нового фаху [1021]. Такі правила не знайшли заперечення. З рештою, контингент вишів зростав. Надалі реформи лише поглиблювалися. У 1957 р. абітурієнти до педагогічних вишів складали зовсім нові для педвишів іспити. Серед таких були екзамени з деталей машини на фізико-математичному факультеті чи то опору металів, а охочі вступити на філологічні факультети уперше складали іспити зі співів, хору та сольфеджіо. Багато школярів вдало справлялися із такою задачею та поповнювали ряди майбутніх учителів. Так, у КДПІ із 49 абітурієнтів 1957 р., що воліли вступити на фізико-математичний факультет, 42 отримали «добре» та «відмінно» на технічних екзаменах [1245]. Та цим зміни не обмежилися. У квітні 1960 р. умови вступу до вишів знову змінилися. Встановлювалася першочерговість прийому поза конкурсом осіб, що вступали до вишів після виробництва та з радгоспів і колгоспів із дворічним виробничим стажем, а також демобілізованих воїнів РСЧА. Для освітніх закладів навіть встановили правило: молодь із дворічним виробничим стажем повинна була складати не менше 20% від плану прийому. Вимоги були закріплені в оновленому варіанті регуляторного

акту про вищу школу у 1961 р. Увели й норму про відсутність обмеження віку для навчання без відриву від виробництва [1020; 1825].

Але під кінець «відлиги» питання вікових обмежень для вступу залишилося відкритим. У пресі почалася відкрита дискусія з цього приводу, народжена публікацією «Вимоги сучасності» за авторством проректора КДУ В.Цветкова та декана хімічного факультету А.Пилипенка. Педагоги стверджували, що найбільш творчий період життя людини в галузі математики становив 20-45 років, а в галузі природознавства – 30-50 років. Це спонукало їх до висновків, що геронтократична радянська дійсність мала зменшити середній вік докторів наук у країні, які просто не повинні були бути старими. А задля цього варто було б реформувати всю систему освіти. Для початку вони рекомендували зменшити термін навчання в школі, а потім, після готовності до самостійної роботи на виробництві, це давало змогу закінчувати навчання молоді у виші у 21-22 роки [1393]. Відповідно й крайні вікові межі для навчання у виші мали б бути переглянутими. Київських колег підтримали у Вінниці, запропонувавши, аби влада законодавчо обмежити вік для студента стаціонару 30 роками, а для заочного таких рамок вінничани не рекомендували вводити, мотивуючи це позицією: «дозволити вчитися всім, хто хоче». Своєю наступною пропозицією продовжити чинність дії конкурсу для вступників протягом I семестру навчання, викладачі ВінДПІ хотіли мати право відрахувати з вишу «випадкових» абітурієнтів, які не планували пов'язувати своє життя з педагогічною діяльністю [1359].

За час еволюції вимог до вступника, ми відзначили «фізичні критерії», що дозволяли ставати студентом, лише раз. Вони були закріплені у «Положенні про дворічні педагогічні курси...» 1922 р.: студент освітянського вишу мав бути без фізичних вад, які не давали можливості вести педагогічну роботу (недорікуватість («костноязычие»), сильна глухота, нервові напади та інше) [126, арк.18]. Що входило у групу «та інше» – не відомо. Та згодом держава зняла багато обмежень.

Тоталітарна держава так само прискіпливо регламентувала порядок приєднання до колективу співробітників вишу. Окрім об'єктивних вимог до претендентів на посаду відповідно до трудового законодавства, окремим охочим стати частиною колективу педінституту та займати специфічні посади доводилося проходити ряд узгоджень та затверджень у партійних та радянських органах влади.

Ще на початку 1920 р. уряд УСРР скасував колишню імперську систему звань і ступенів, а разом із ними й системи привілеїв та правил кооптації лекторів до вишів [1466, С.30]. Сама процедура приєднання до когорти освітян у перші роки радянської влади вигадала доволі демократично. Як зауважує Н. Аксакова, головним етапом було проходження конкурсу у виші, за результатами якої спеціальна комісія присвоювала першу або другу категорії претендентам. Професорська посада передбачала лише читання самостійного лекційного курсу та певний науково-педагогічний досвід, а звання надавалося рішенням учених рад інститутів. До вишів часто обирали спеціалістів-практиків, особливо коли справа торкалася природничих наук. Такими, наприклад, були лікарі [39, арк.112]. Централізація проявилася у тому, що усі призначення потребували затвердження у НКО УСРР або ж за рішенням Головнопрофосу УСРР [1591, С.127]. Однак, такий стан речей призвів до того, що до початку 1930-х рр. стати частиною педагогічного колективу за конкурсом було майже неможливо. Освітян затверджували «згори», а конкурс був лише умовністю для призначення завідувачів кафедр [1809]. Зауважимо «прискіпливе» ставлення влади до походження кандидатів. Воно унеможливило роботу за фахом. Однак, у кінці 1930-х рр. знаходимо факти роботи педагогів з далеко непролетарським корінням. Так, у Лубнах працювала колишня дворянка з Ленінграда, викладачка фізики В.Кульжинська, асистент природознавства, син дяка С.Писаревський, секретар робітфаку, колишній лихвар із Харкова Д.Хавкін [316].

Конкурсний відбір на посади було унормовано у 1930 р. відповідною Постановою РНК СРСР. Відтоді проходження конкурсу стало обов'язковою процедурою для керівників кафедр, доцентів та співробітників. Різнилися лише рівні запропонування кандидатур та подальшого затвердження. Так, завкафедри висувалися і затверджувалися за поданням директора вишу Всесоюзним Комітетом з вищої школи при РНК Союзу РСР. Доценти – начальником управління вишів НКО за поданням директора ВНЗ. Асистенти, наукові співробітники та лаборанти висувалися уже персонально керівником кафедри за погодженням з деканом факультету і затверджувалися директором інституту [1832]. Вимоги до претендентів були доволі обмежені: керівник кафедри повинен був мати звання професора або науковий ступінь доктора наук, а доцента – мати звання доцента або ступінь кандидата наук. Асистенти та викладачі не мали обмежень у наукових званнях чи ступенях

(формально це було закріплено у 1957 р. інструкцією «Про порядок проведення конкурсів на заміщення штатних посад ...» [1809]).

Ці ж самі норми долучення до когорти освітян вишів були закріплені у «Типовому положенні...» 1938 р. [1842]. Документ окремо визначив набуття статусу аспіранта вишу. До вимог віднесли закінчену вищу освіту, що відповідає спеціальності, і здатність до педагогічної та науково-дослідної роботи. Ця «здатність» перевірялася у порядку, встановленому Всесоюзним Комітетом у справах вищої школи при РНК СРСР. Зарахування до аспірантури проводив директором ВНЗ за поданням завідувача кафедри з обов'язковим затвердженням кандидатур НКО. Найкращі випускники вишів інколи отримували «зелене світло» на те, аби ставати колегами своїх наставників. Так, у 1936 р. ЦК КП(б)У наголосив на необхідності направити найвизначніших студентів педагогічних вишів на курси удосконалення кваліфікації викладачів соціально-економічних дисциплін у Харків, Київ та Одесу з планами працевлаштування у вишах республіки [67, арк.31].

Проте, поняття конкурсу часто було умовним. Його обходили викладачі військової підготовки, які вливалися у педколективи лише за розподілом згори. І часто їм було байдуже, куди виходити на роботу. Так, у 1936 р. тов.Глебов писав у листі начальнику військової підготовки середніх навчальних закладів НКО України: «Прошу Вашого розпорядження повідомити мені, чи можу я мати службу воєнрука одного з навчальних закладів Києва, Харкова, Полтави, Дніпропетровська, Кременчука, Одеси, Миколаєва та інших міст». Його прилаштували у Лубнах [314, арк.2]. Такі ж розклади могли бути для завідувачів кафедр. Скажімо, у грудні 1937 р. у ПДПІ розгорівся скандал щодо конкурсу на посаду керівника кафедри експериментальної фізики. Адміністрацію звинуватили у фіктивності процедури, бо до оголошення конкурсу були відомо, що посаду готували для Д.Фрайзінгера [579, арк.3]. Говорячи про керівну вертикаль, яка затверджувалася і призначалася, зауважимо, що кандидати на посади інколи відмовлялися від «хлібних місць». Так, професор П.Сосін у 1945 р. не погодився працювати деканом ПДПІ, бо розглядав це як примусову працю для науковця [595, арк.13зв].

Змагальність у доступі до посади стала основою підбору викладацького складу з 1940 р. Вона також уперше передбачила таємне голосування відповідно до інструкції «Про порядок проведення конкурсів на заміщення посад завідувача кафедр,

професорів кафедр і доцентів у вищих навчальних закладах» Всесоюзного комітету у справах вищої школи при РНК СРСР, а з 1947 р. до обраних за конкурсом додали усіх інших педагогічних працівників [1813]. Однак, коли у 1953 р. влада увела п'ятирічний термін перебування на викладацькій посаді з подальшою вимогою проходження конкурсу для працівників вищої школи, то викладачі ДПІ до переліку не увійшли [1829]. Окремі категорії викладачів попри конкурс мали пройти додаткове «ідеологічне» узгодження. Так, міськкомами та обкомами партії затверджувалися обрані за конкурсом лектори історії [190, арк.58].

«Консервацію» колективів закріпив наказ МВССО СРСР від 31 липня 1962 р., який затвердив «Інструкцію про порядок заміщення посад професорсько-викладацького складу і наукових працівників...» [1833]. Поряд із конкурсом він узаконив «переобрання науково-педагогічних працівників на зайняті ними посади на новий термін». Бути членом колективу на посаді від завідувача кафедри до наукового співробітника можна було 5 років (молодших наукових співробітників – 3 роки) і подавати документи на посаду і надалі. Та на керівну – з дозволу Міністерства. З одного боку, документ встановлював чіткі критерії для кандидатів: для завідувачів та професорів – вчене звання професора або ступінь доктора наук, для доцента – вчене звання доцента або вчений ступінь кандидата наук, для старшого наукового співробітника – ступінь кандидата/доктора наук, а для посад ст. викладача, викладача, асистента і молодшого наукового співробітника – вищу освіту за спеціальністю.

З іншого боку, документ допускав до конкурсу викладачів вишів без відповідних наукових ступенів і звань, але з великим стажем науково-педагогічної роботи, переліком праць, вмінням читати лекції на високому науково-теоретичному рівні. І, зрештою, інструкція зауважувала можливість «обійти систему»: поза конкурсом могли бути призначені асистенти, викладачі та молодші наукові співробітники після закінчення аспірантури та на умовах погодинної оплати праці. Інколи були й дивні випадки, коли у вищій школі працювали люди без вищої освіти. Наприклад, у КДПШМ із 65 викладачів у 1950 р. один не мав диплому вишу [249, арк.4]. Проблема полягала у тому, що на конкурси на заміщення вакантних посад у 1951 р. до вишу не подав заявку жоден професор чи доцент. Тому довелося брати на роботу поза конкурсом 6 відмінників [255, арк.47].

Якщо процедура вливання у лекторський колектив поступово набувала рис демократизму, то керівні посади у ПІ контролювалися рішеннями центру. У 1930 р. влада визначила, що директори ВНЗ затверджувалися і зміщувалися Всесоюзним Комітетом у справах вищої школи за поданням НКО [1832]. Перед кандидатами ставили лише дві вимоги: закінчена вища освіта та досвід науково-педагогічної та виробничої роботи. Затверджувалися та зміщувалися із центру заступник директора з наукової та навчальної роботи (у 1930 р. – народним комісаром, із 1938 р. – Комітетом у справах вищої школи при РНК СРСР за поданням НКО), помічник директора з адміністративно-господарської (начальником Управління навчальних закладів НКО, декани факультетів (у 1930 р. – начальником управління навчальних закладів НКО, із 1938 р. – наркоматом (відомством) за поданням директора) [1842].

Отже, упродовж розглядуваного періоду приналежність до колективу вищої педагогічної школи визначалася задоволенням державних вимог, які формувалися у вікові, освітні, політичні та соціальні критерії. Однак, це були «правила гри». Вони існували незалежно від настроїв молоді та потреб педагогів. Їх визначала економічна та політична доцільність. Тому вважаємо зайвим наводити статистичні дані про кількість робітників, службовців та селян у колективах. Їхній попередній статус у середовищі ПІ насправді був важливий лише у моменти чисток. Так само як і вік, який утратив будь-яке значення з введенням системи заочної освіти.

2.5. Мотивація членства у групі

Звернемо увагу на те, наскільки членство у колективі студентів педагогічного вишу було потрібно самим її учасникам. Ми визначили, які життєві мотиви спонукали молодих людей ставати педагогами; з'ясували вимушеність вибору, описали «вибір без вибору». Осібне місце відведене питанню стимулювання молоді до приєднання до колективу вищої педагогічної школи співробітниками закладів. Ми змалювали технології впливу на абітурієнтів, що мали стимулювати їх до вибору фаху освітянина, з'ясували заходи утвердження молоді у правильності уже зробленого вибору. Окремий підпункт присвячений хибному вибору колективу (його усвідомленню студентами, оцінки викладачами та одногрупниками).

Держава не особливо цікавилася спонуками, що приводили студента на поріг педвишу. Наявні у 1920-1930-х рр. обмеження та привілеї щодо навчання тих, хто був дотичний до шкільництва, з одного боку, говорили, що у вишах мали б навчатися

високо мотивовані молоді люди. Вони повинні були йти до навчального закладу з чітким усвідомленням своєї мети: отримати теоретичні знання та для поглиблення практичного досвіду. З іншого боку, практика пролетаризації вишів апріорі унеможлиблювала вдале завершення такого починання. Аналізуючи анкетні дані педвишів 1920-х рр., ми знаходимо, що молодь приходила до них із різних виробничих сфер. Так, до Білицьких ПК на Полтавщині у 1923 р. вступили 98 хліборобів, 7 робітників, 2 агрономи, 2 писарі, 1 садівник та 73 особи без професії. І лише 11 учителів, які були мотивовані підвищенням кваліфікації [15, арк.8-10]. Тож, говорячи про мотиви професійного вибору, мусимо зауважити їх часту відсутність. Наприклад, ректор Полтавського ІНО О. Ходак зауважував з цього приводу у 1924 р.: «Що таке студентство Полтави? Промисловості в Полтаві немає, тому пролетаріату тут немає, головне селяни. Є групи та підгрупочки, відслідити доволі важко, але вони є: меншовики та есери. Є студенти, які пішли в ІНО заради звання студента, щоб позбавили від повинностей (воїнської), і третя – ті, хто прийшов за загальними, а не педагогічними знаннями. ІНО у Полтаві немає – це, в кращому випадку, загальноосвітня школа, роботу робимо через елементи які ВИПАДКОВО – підкреслюю, випадково опинилися тут» [448, арк.15].

Вважаємо, що найкраще прослідкувати мотивацію вибору подальшої освітньої та професійної діяльності дозволяють его-документи (зокрема, автобіографії). Однак, архіви особових справ студентів є одними із найгірше збережених через свою об'ємність. Наприклад, найповніше зібрання таких справ у Полтаві знаходиться у жахливому стані у відомчому архівосховищі – розрізнені, часто неупорядковані та пошматовані. Задля нашої розвідки ми вдалися до мікроісторичного аналізу та контент-аналізу таких его-документів. Для роботи ми виокремили 1 тис. 28 підшивок випускників вишу за 1943-1953 рр. Цей час обраний не випадково: він дозволяє відтворити побут молоді та проаналізувати мотивації дій упродовж довоєнного, воєнного і післявоєнного часу. Багато випускників цих років продовжували навчання, обірване війною, тому документи у їхніх справах ілюструють широкі історичні проміжки. Молодь походила не лише з Полтавщини. Серед числа студентів були вихованці закритих, злитих, ліквідованих та переведених вишів республіки. Говорячи про мотивацію професійного вибору (у нашому випадку мотивацію приєднання до колективу ДП), вважаємо повоєнні роки унікальними. Окрім стандартних мотивів,

які часто впливали з утилітарних потреб і базувалися на вимогах держави, у цей час маємо пояснення освітнього вибору крізь призму екстремальних умов життя. У підрахунку потенційної кількості спонук ми орієнтувалися лише на ті біографічні документи (в основному, заяви при вступові), у яких абітурієнт власноруч визначив мету обрання освітянської стежки, типу «бажаю вчитися у педінституті, тому що...». Ми виокремили основні стратегії пояснення вступу до педагогічного вишу.

Із загальної маси 2 мотивували вибір педінституту тим, що походили з династії учителів [728, арк.2]. Найбільша кількість (240 осіб) мотивували свій вибір тим, що хотіли продовжити навчання в ПІ, обірване Другою світовою війною. Це була когорта тих, хто до війни подавав документи до педінститутів республіки, мотивуючи свій вибір любов'ю до дітей. Наприклад, М.Власенко вступав до Лубен, «щоб вийти гідним для нашого суспільства учителем» [329, арк.6], а К.Монастирна – хотіла «учитися й учити» [330, арк.11]. Після розгрому Німецького рейху вихованцям багатьох педагогічних вишів довелося поновлюватися в колективах вже інших освітніх установ. Однак, зміна спільноти була нормальною практикою і раніше і була прив'язана до зміни життєвих обставин. Так, молоді люди могли опинитися в Лубнах після природничого факультету Полтави чи фізмату Миколаєва [309, арк.4, 8]. Причини переведень часто у заявах не вказувалися.

З числа ж поновлених у педвищі Полтави після війни 202 колись уже вчилися у ПДПІ, 13 починали освіту в Кременчуцькому [901], 8 у Лубенському [730], 7 у Красноградському [734], по 1 у Старобільському та Лебединському УІ, восьмеро – з великих педагогічних вишів інших регіонів – із Сум (1 особа) [898], Харкова (5 осіб) [719] та Черкас (2 особи) [927]. Колишні студенти ПДПІ після війни з особливою точністю намагалися пояснити причину повернення до рідного вишу, хоча подібний крок не потребував пояснень. Записи молоді в автобіографіях, очевидно, слугували елементами самозаспокоєння та самопереконування. Для маси студентів освіта була службою країні: «бажаю, підвищивши свою освіченість, віддати всі сили на виховання нашої молоді, принести користь нашій Батьківщині» [741, арк.1]. Інші робили акцент на страхові війни та пам'яті про ворога. Наприклад, А.Педак просила дати можливість закінчити навчання, що не змогла зробити «через німецького звіра» [800, арк.4]. Справедливості ради зауважимо, що виш поновлював майже всіх, кого пам'ятали викладачі, однокурсники чи хто мав бодай якусь документацію.

Наприклад, П.Каплун провчився рік до початку війни і був відновлений на підставі збереженої частини заліків за другий курс [726, арк.1]. Правда, були й ті, хто брав стіни навчального закладу «штурмом», роблячи ставку на співчуття. Так, В.Білоусько вступила на I курс у 1941 р., провчившись лише півмісяця. Проте у 1945 р. просила про поновлення без іспитів, «бо втратила конспекти, і весь матеріал забувся» [783, арк.8]. Вважаємо, що це була гра на емоціях. Тиждень навчання до початку екстреної евакуації вишу та посилки студентів на копання окопів не міг бути щедрими на начитку теоретичного матеріалу, про втрату якого говорила дівчина. Такі «шантажисти» були частими гостями на порогах педагогічних вишів. Тут загадаємо історію А.Білоцерковця, який у заяві до Пирятинських ПК у 1930 р. наголошував: «Живу на державних коштах і маю охоту учитися. А не допускати мене [до освіти] не досить доцільно...». Тоді, коли установа не прийняла його, юнак почав зухвалий шантаж статтею у «Правду Прилуччини», зауважуючи, що, як син убитого червоного партизана, повинен був бути зарахованим до ПК [342, арк.12].

З усіх анкет ми виявили 13 осіб, які мотивували продовження шляху здобуття якісної спеціальної освіти після навчання у ПТ. Більшість із них уже довгий час сама належала до когорти учителів-практиків: 3 особи з Макіївського педтехнікуму на Донеччині [742], та по одній особі з Гадяча на Полтавщині [787] та Цюрупинська на Херсонщині [830]. Таким, скажімо, був один із 8 випускників Велико-Сорочинського педтехнікуму Д.Гришко, який із 1936 р. уже викладав історію та географію в середній школі [724, арк.1]. Повернення до студентської лави пояснювалося молодими людьми так само по-різному. Одні не змогли закінчити здобуття освіти не лише через війну, але й через освітню політику держави. СРСР у часи кризи педагогічних кадрів забирав на роботу молодих людей навіть до закінчення вишу. Прикладом є історія студента В.Тарасенка. Хлопець у 1937 р. після закінчення семирічки вступив до Охтирської педшколи. Однак, уже у жовтні 1939 р. усіх слухачів III курсу за розпорядженням НКО послали працювати у різні школи УРСР. Юнак опинився на посаді учителя математики та фізики у неповній середній школі с. Собачино Олевського району Житомирської області. Закінчувати освіту в Охтирській трирічній педагогічній школі довелося заочно у липні 1940 р. Та хлопець визнавав, що відчував брак знання для роботи [928]. Це не дивно, бо у більшості пояснень вибору III як місця навчання домінувала проста тяга до навчання. Яскравим прикладом тут буде

коментар студента Ф.Кундія: «по демобілізації маю велике бажання вступити до учительського інституту, щоб закінчити його, бо освіта за педшколу не заспокоює мене» [827, арк.2].

Зупинимося на тих абітурієнтах, котрі мотивували свій вступ до вищого навчального закладу потребою здобуття освіти після школи [329, арк.24]. З одного боку, все закономірно: до ВНЗ за положенням приймали людей лише з повною середньою освітою. Нас цікавить не стільки констатація факту, скільки наявність самомотивації – коли абітурієнт в автобіографії зазначав, що йому важливо здобути освіту чи підвищити її рівень. Звичайно, акцент тут стоїть на тому, що для таких людей головним було саме навчання, а вже потім професія освітянина. Наприклад, студентка Лубенського інституту У.Супруга пояснювала свою появу на порозі вишу: «хочу виконувати слова товариша Леніна: «Вчися й учися...» [331, арк.8]. Окремі молоді люди вважали освіту навіть засобом вивищення над іншими. Ми не бачили подібних фактів у ПДП, проте, вступник до Пирятинських ПК 1930 р. Г.Янголенко не приховував цього: «Я хочу досягнути тієї науки, щоб бути культурною людиною серед неосвіченого селянства» [311, арк.16].

Отже, загалом маємо 216 осіб (21% усіх вступників за десятиліття), які наголосили на тому, що хотіли вчитися в інституті після закінчення школи. З них 7 по суті проходили процедуру вступу вдруге. І саме вони є найвмотивованішими у питанні вибору педагогічного профілю. Ці юнаки й дівчата влітку 1941 р. вже подавали документи до різних вишів України. Одні з них заявляли, що «поширено готувалися до вступу», та «не пройшли вступної кампанії». Так, Г.Корнієнко після школи планувала вступити до Лубенського УІ, але пояснювала зрив вступу початком війни [740, арк.2]. Насправді, ситуація із такою категорією може видатися дивною: вступні випробування закінчувалися до вересня, тому документи до вишу дівчина і могла б подати. Вважаємо, що питання полягало не у роботі Лубенського інституту – він був закритий восени, коли німці перетворили заклад на табір військовополонених Дулаг №171. Дівчина була залучена на копання окопів та протитанкових ровів навколо м. Лубни та на північному заході району, укріплюючи висоти уздовж берегів р. Сули після загальної мобілізації 23 червня 1941 р. Це й відволікло її від подачі документів до вишу, який після війни так і не відновив роботи. Інші – склали іспити, та не пройшли за конкурсом. Окремі уже віддали документи. Але початок війни не

дозволив їм навіть розпочати навчання, аби після деокупації відновлюватись на I курсі, а не проходити вступну кампанію знову. Значна кількість зауважувала, що мусила вступати наново на I курс, а не добиватися поновлення на своєму курсі, бо у вогні війни втратила документи про зарахування [725, арк.2; 729, арк.1].

Найчисельніша група охочих навчатися були випускниками 9 класів (128 осіб). Більшість не пояснювала, чому їхня освіта обірвалася саме у цей часовий проміжок – між 7 та 10 класами [727, арк.2]. На території УРСР діяла система семирічної неповної середньої освіти, яка на початку 1930-х рр. замінилася десятирічкою. Дев'ятирічна ж трудова школа – специфічна риса російської дійсності. Тому, напевне, випускники 9-х класів – це абітурієнти, які закінчували професійно-технічні школи чи не були в змозі закінчити 10 класів через війну [736, арк.2]. Однак, усі вони приймалися до вишу з атестатом зрілості. Уже у звільненій країні такі абітурієнти додатково закінчували підготовчі курси при ПІ [737, арк.2]. Хоча були випадки, коли молодь кидала школи навмисне: так, Н.Демченко цілеспрямовано пішла з 10 класу Опішнянської середньої школи до УІ [738, арк.2].

Зазвичай історії абітурієнтів з незакінченою середньою школою містять роздуми про значення освіти в їхньому житті. Автори автобіографій наголошують на важкості здобування знання, про подолання перепон до вишу, однієї з яких була війна з німцями [791, арк.2]. Як приклад потужної тяги до знання можемо навести історію студента М.Батрака. Хлопець, на відміну від інших, наголошував на нездоланному бажанні вчитися не в одному документі. У заяві юнак пояснював, що мрію про вищу школу виношував ще «виконуючи волю народу нашої країни» у лавах РСЧА. Освіта для М.Батрака була запорукою суспільного та кар'єрного поступу, який абсолютно не асоціювався із професією учителя. В автобіографії абітурієнт розширював хронологію появи потягу до навчання як виду діяльності. Він наголошував, що мав неабиякий інтерес до книги ще з дитинства [782, арк.1-25]. Для молодої людини знаннецентричність була основою устремління. ПІ був лише кроком у розумінні світу. А фах освітянина – практичним додатком до улюбленої справи – учіння.

Напевне, так було і для багатьох випускників десятирічок. З-поміж усіх вступників акцент на закінченій повній середній освіті зробила 81 особа (7,87%). До Полтави їх приводили різні дороги. Одні були місцевими, інші долали сотні кілометрів з інших регіонів без пояснення причин, маючи поруч власні педвиші, як,

наприклад, Л.Пашенко, яка після закінчення середньої школи міста Чистякове на Донеччині вирушила до Полтави [732, арк.2]. Вони так само наперед висували пізнавальний мотив вступу: «горю бажанням учитися» [768, арк.3], «вчитися у вищій школі була моя головна мета» [802, арк.2]. І майже у кожного присутня згадка про те, освіта для них є цінністю, через втрату якої вони пережили поневіряння: після «двох років в найтяжчих умов рабства хочу продовжити навчання». Таким чином, на мотивацію накладалася ідеологія. Образ «ворога, який зайняв нашу територію», «проклятих німців, підлих загарбників» – напевне, мав спонукати уже приймальну комісію зглянутись і допустити їх до вищої школи [876].

Проаналізуємо мотивацію тих осіб, які стали студентами-освітянами, перевівшись з інших навчальних закладів, часто абсолютно не пов'язаних з освітньою сферою. Їхні автобіографії чітко вказують, що серед майбутніх педагогів їх змусили опинитися обставини, а не переконання. І вони не завжди були пов'язані з війною. Така практика існувала задовго до конфлікту Німеччини з СРСР. Наприклад, з-поміж студентів Лубенського інституту 1930-х рр. тих, хто не закінчив навчання на аграріїв [309, арк.5]. Частина із 15 молодих українців у ПДП після війни раніше бачила себе працівниками медицини. Наприклад, Г.Вівсяник у 1940 р. закінчила Ново-Тагамлицьку десятирічку та вступила до Харківського фармацевтичного інституту. Але війна обірвала її навчання. Після настання миру дівчина вирішила повернутися за студентську лаву. Правда, чомусь зовсім в іншу галузь – на мовно-літературний факультет. Мотивація була прагматична: «щоб не пропало моє учіння» [720, арк.3]. Приходили до педагогічного закладу також і ті, чия надія стати медиком луснула ще на етапі вступної кампанії [812; 904].

Близькими за професійними уподобаннями до таких молодих людей були й ті, хто після школи бачив себе ветеринарами. Одні зазнавали невдачі вступу до вишів (як то Київський ветеринарний інститут). Інші ж ставали педагогами з питань матеріального забезпечення та виживання [899, арк.1]. У ПІ опинялися й вихованці сільськогосподарських ВНЗ країни. Нереалізовані агрономи по-різному мотивували свій вибір. Наприклад, Л.Могила переорієнтувалася на філологію, бо за станом здоров'я не могла продовжувати навчання у землевпорядкувальному технікумі і просила прийняти на будь-яку спеціальність [786, арк.1]. Наголосимо, що дівчині було байдуже, на кого вчитися. Інших до ПІ штовхала близькість вишу до місць

проживання [845]. Такі ж «мотиви відстані» були й у випускників подібних закладів з області [735]. Виникає питання: чому ці люди опинялися серед учителів, а не йшли у наявні в Полтаві сільськогосподарський інститут чи інститут інженерів сільського будівництва, якщо відстань до родини була головним мотивом вибору?

Лави майбутніх учителів поповнювалися потенційними інженерами. Вищу технічну освіту змінювали на педагогічну в багатьох випадках через стан здоров'я, як вчинила М.Мудра, перевівшись з електротехнічного факультету Київського сільськогосподарського інституту [908]. Інколи інвалідність, отримана у роки війни, не дозволяла повернутися до омріяної професії та штовхала в систему освіти. Так було з В.Баленком, який після тяжких поранень був вимушений кинути факультет холодної обробки металів Омського авіаційного технікуму [814]. Війна змінювала профіль технічно зорієнтованої молоді не лише впливом на стан здоров'я, а також і зміною сімейного становища та місця проживання. Наприклад, Я.Рижик уже не зміг повернутися на фізмат ХДУ, тому з фізика-теоретика перетворився на учителя математичних дисциплін [933]. Були й такі, котрі входили до учительської когорти, маючи солідний досвід роботи за верстатами, як В.Кирилова, яка вирішила змінити профіль після роботи на полтавському заводі «Метал» [824].

Такі кардинальні зміни профільного предмета з медицини чи технологій металів на мовознавство важко пояснити хібною попереднього професійного вибору, бо до ПІ молоді люди переходили уже після 20 років, коли в основному була вже сформована система життєвих орієнтирів. Давалося в знаки й «пришвидшене дорослішання» в умовах війни. Об'єктивна реальність змушувала до професійної переорієнтації. З огляду на це незрозумілими є приклади зміни спеціалізації гуманітаріїв. Звісно, одні це робили через безвихідь. Так, В.Мокрий після навчання на історика у ХДУ переїхав на Полтавщину. У зв'язку зі зміною місця проживання довелося змінити й спеціалізацію на учителя географії, бо ПДП не мав історичного факультету [843]. Проте в інших випадках зміни були необґрунтованими нічим, окрім необхідності продовження освіти після іншого вишу. Такою була мотивація М.Холотайко, яка з Українського комуністичного інституту журналістики перевелася на фізмат [818].

Прикметним явищем був факт «вибору без вибору» – коли молодь ішла до педвишу тоді, бо не мала іншого шансу на здобуття вищої освіти та опанування альтернативної спеціальності. Ми брали до уваги лише ті автобіографії, в яких

студент власноруч вказував причину вступу, акцентуючи на цьому увагу членів приймальної комісії. Вважаємо, що це дозволяє говорити про мотивацію вибору. До цієї категорії ми не віднесли тих молодих людей, які перевелися до ПІ з інших вишів у процесі навчання. Вони чітко вказували потребу здобути спеціальність для прикладної діяльності та подальшого повноцінного існування, а не просто шукали «освіти заради освіти» і переводилися з іншого вишу через стан здоров'я, переїзди тощо. Ці люди в автобіографіях згадували, що могли б не вчитися далі, працюючи за фахом, якби не вимога про вищу освіту на робочому місці.

Із загального числа студентів стаціонару ПДПІ 1943-1953 рр. лише 2,7% заявляли, що вступали до учительського вишу, бо банально хотіли отримати бодай якусь спеціальність у житті. З цих 28 осіб найумотивованішими можна вважати педагогічних працівників різного штибу. Ці 9 уповні могли б бути студентами заочного відділу, які здобували освіту, працюючи у школі, проте вирішили поповнити ряди стаціонару. Одних зі школи направляли для підвищення кваліфікації, аби ті могли працювати у старших класах [796]. Інші мали перерваний педагогічний стаж і хотіли повернутися до шкіл із новими знаннями [822]. Зауважимо, що у 1930-х рр. ця категорія була однією з найбільших. Учителі ішли до ПІ за правом викладання у старшій школі, якого не мали, закінчивши свого часу ПТ та ПК. Наприклад, у 1936 р. в Лубенському УІ вчилася 19 колишніх учителів із різним педагогічним стажем. Найменший тривав 1 рік (4 особи). Стільки ж осіб працювали у школі 2 роки, утричі більше – 3 роки, ще 11 осіб мали 4-річний педстаж, двоє – 5-річний. На рік довше викладали 5 студентів, і один мав 9 років учительства за плечима. Усі вони працювали у сільських школах, окрім А.Пішка, який учителював у Миргороді [318].

Третя група молодих людей кидала освітянську роботу та йшла на інші робочі місця, однак, роботодавці змушували їх здобути бодай якусь спеціальність для роботи з людьми. Найчастіше це були «втікачі у політику». Як приклад назвемо Л.Проскуру. Пропрацювавши піонервожатою у середній школі, вона була відкликана райкомом комсомолу на роботу інструктором. Це й змусило дівчину подавати документи на мовно-літературний факультет УІ в Полтаві, бо «треба була спеціальність» [733, арк.2]. До «вимушених освітян» можна віднести багатьох демобілізованих, які мали притулок у школах як учителі фізкультури та військові керівники [912]. Серед цієї групи були й ті, хто опинявся у стінах ПІ за рішенням влади. Так, М.Лушпин був

прийнятий на історичний факультет КДУ за квотою демобілізованих із лав РСЧА. Юнак склав іспити, та виявилось, що він став «зайвим» за кількістю виділених урядом місць. Тому управління у справах вищої школи при Раді Міністрів УРСР надіслало хлопця спочатку у розпорядження СумДПШ, а згодом і ПДПШ. Так хлопець став філологом за рішенням посадовців [902].

Траплялися випадки, коли юнаки й дівчата приходили до освітянського профілю через необхідність підвищити кваліфікацію, абсолютно не пов'язану з педагогікою. Тоді вони вступали на факультети та відділи, суміжні за їхнім родом занять. Гуманітарії обирали мовно-літературні факультети. Таким був вибір студентки М.Кубрик, яка вступила на нього 1945 р., аби мати успіх на посаді коректора районної газети [794]. До фізматів та природничих факультетів ішли з виробництва. На природничо-географічному відділі можна було побачити, наприклад, картографа з топографічного відділу. На математика вчилися бухгалтери [838]. Фах фізика здобували електрослюсарі [881] тощо.

Та були й поєднання, коли фах абітурієнта не відповідав обраному ним профілю навчання. Наприклад, Н.Галушка працювала в управлінні землевпорядкування Полтавського овочезаготівельного відділу. Однак вчитися вирішила на філолога. Дівчині видали документ, що з боку управління не було ніяких перепон у тимчасовому звільненні її з роботи з правом повернення на посаду для продовження освіти не за фахом [900]. Її колега П.Католік у 1945 р. вступила на природничий факультет саме через те, що її освіти з Красноградського сільськогосподарського технікуму було замало роботодавцеві [907]. Колгосп на Миколаївщині звільнив дівчину з посади агронома. І, бажаючи повернутися туди, П.Католік обрала бодай наближену спеціалізацію, але аж ніяк не мовознавство.

Зрештою, були й ті, хто ішов у виш із меркантильних питань: людям було потрібне державне стипендіальне забезпечення [909, арк.2]. Ще 7 інших осіб констатували, що обрали ПДПШ, бо це було їм, як писали, «легше по грошах». Іноді молоді люди йшли по профілю і змінювали один педагогічний заклад на інший через їхню віддаленість від дому. Так, Г.Ковалевська з м.Градизьк на Полтавщині після навчання у Полтавському УІ продовжила навчання на заочному відділу СтДПШ. Однак, низька заробітна плата учительки у школі м.Рена Ізмаїльської області змусила її перевестися до Полтави [885].

Та більшість починали здобувати освіту в інших вишах на факультетах точних наук, а потім переводилися на фізмат. Одні це зробили вже на першому році навчання у Харкові (електротехнічний інститут, інституту інженерів залізничного транспорту, гірський індустріальний інститут [831; 829; 918]). Переходили до УІ через погіршення матеріального стану з Київського технологічного інституту легкої промисловості та Ленінградського автошляхового інституту [834; 913].

Іноді через матеріальну скруту людям було байдуже, яку освіту здобувати. О.Куліщенко зізнавалася, що хотіла б продовжити навчання на медика у Харкові, проте не могла виїхати з Полтави. Тому і вступила на природничий факультет УІ [777]. Можна уявити яким низьким був матеріальний рівень тогочасного студентства, якщо молодь часто змінювала виші не лише по Україні, а й навіть у межах одного міста через різницю оплати за навчання. Наприклад, О.Бендровська перейшла до ПДП після будівельного інституту обласного центру [923]. Вартість навчання та стипендія важили для дівчини більше, ніж спеціальність. Колишня інженерка перекваліфікувалася на філолога. Мовно-літературні факультети поповнювалися через економічну вигідність педагогічної професії. Серед їхнього контингенту були фізики, біологи, фармацевти тощо [858; 903; 925].

Траплялися й ті, хто опинявся у лавах майбутніх освітян цілком випадково, не маючи великого бажання згодом стояти біля дошки. Тут ми акцентуємо увагу на категорії молодих людей, які йшли до ПІ через, здавалося б, дивну причину – стан здоров'я. Такі абітурієнти зазвичай прямо вказували в заяві про вступ: обирали спеціальність учителя, бо іншого вибори не мали через фізичні обмеження. Це не було унікальне явище для ПДП чи для повоєнної доби. Наприклад, у 1936 р. Ф.Демченко мотивував свій вибір Лубенського УІ близькою відстанню у 25 км від свого рідного села, яку він міг подолати зі своєю хворобою [331, арк.3]. У Полтаві ж після війни вчинили 5 осіб з інвалідністю. Всі вони до каліцтва обирали кардинально протилежні від освіти напрями і, очевидно, ніколи й не мріяли про долю педагога. Так, В.Ткаченко зазначив, що до початку війни хотів навчатися на музиканта у консерваторії. Проте, коли йому відірвало руку, нічого не залишилося, як вчитися на учителя мови [894]. Багато молодих людей із травмами кінцівок планували бути працівниками агропромислового сектору. Наприклад, С.Карнаух здобував освіту у Полтавському сільськогосподарському технікумі. Після поранення на фронті у 1944

р. юнакові ампутували руку. Тому мотив вступу на фізмат був: «виходячи зі свого положення, я рішив поступати в педінституту» [821, арк.4].

Інші ставали учителями, бо професійна діяльність на виробництві, про яку вони мріяли, ставала неможливою. Зрозуміло, що втрати кінцівок та поранення були здобуті під час війни, тому держава клопоталася, аби інваліди отримували роботу бодай військових інструкторів у школах. Таким, наприклад, був С.Рудяга. На фізико-математичний відділ VI Полтави його притягнула потреба здобути бодай якусь спеціальність, аби не працювати все життя викладачем військової справи [835]. Якщо С. Рудяга обрав учительський профіль у сфері, наближеній до тієї, в якій вчився до каліцтва, то його колеги часто робили дивний вибір. Байдужість до спеціальності чи її кардинальна зміна, напевне, диктувалися важким моральним станом калічених війною. Прикладом є історія Г.Асауленка. У 1941 р. він вступив до Полтавського інституту інженерів сільського будівництва. Уже в армії юнак отримав два поранення, був контуженим і визнаним непридатним до служби. Хлопець написав, що став (або ж навіть відчував себе?) так само «негідним для навчання у технічному інституті», тому й вирішив обрати фах... учителя російської мови [883].

Заради справедливості зауважимо, що не всі з цієї групи вважали професію учителя «пристановищем для покалічених та ображених долею». Були й ті, для кого військові травми хоч і обривали ланцюжок колись омріяного кар'єрного зростання, але давали можливість для інших – не менш помітних – звершень. Таким був Я.Левін. Юнак, здається, мав неймовірні задатки. Він закінчив Полтавський дорожно-механічний технікум, продовжив навчання в інституті у Свердловську та міг мати військову кар'єру (закінчив Ростовське артилерійське училище, був командиром взводу та батареї). Однак, молодший лейтенант після поранення у Польщі в руку став інвалідом II групи. Тому юнак і хотів змінити фах на учителя фізики та математики. Однак, його останнє зауваження говорить про обдуманість вибору: «хочу підвищити рівень знання шляхом серйозних занять в інституті» [828, арк.2].

Прийом до педвишу осіб з інвалідністю, отриманою в роки Другої світової війни, був частиною державної політики працевлаштування ветеранів війни. Мотивація студентів часто перекривалася потребами держави надати соціальний захист цій частині населення. Серед 1 тис. 28 вступників 1943-1953 рр. до ПДП були й ті, хто мав поганий стан здоров'я не через військові дії. Складалося враження, що

Пі був горнилом, де могли переплавити всі кадри, які не підходили до виробництва. Так, 9 абітурієнтів пояснювали факт появи на порозі УІ тим, що тут вони могли вчитися з наявними вадами. Важко судити, які проблеми фізичного стану змушували молодь кидати обраний фах. Студенти констатували лише погіршення самопочуття. Наприклад, В.Богатиренко навчався у Харківському медінституті, «але захворів і покинув», опинившись на фізматі у Полтаві [931]. Його колега, Б.Гуревич, так само «за станом здоров'я» залишив Харківське військово училище зв'язку і поповнив лави природничого факультету [804]. Якщо вони говорили, що самі покинули виш через зміни у фізичному стані, то були й такі, яких попередній навчальний заклад визнавав непридатними до навчання. За станом здоров'я з Харківського механіко-машинобудівного інституту був відрахований М.Герасименко, який вчився на спеціальності «Підйомно-транспортні машини» [932]. А Є.Пашенку перевести з будівельного інституту до Пі приписала лікарська комісія [917].

Іноді було просто неможливо пояснити, чим хвороба заважала здобувати освіту за попереднім фахом, бо абітурієнти визначали її ступінь буденними епітетами: страшна, важка, тяжка тощо. Скажімо, Г.Деркач пояснювала, що опинилася на природничому факультеті у Полтаві, коли через «тяжке захворювання» не змогла навчатися на біолога в Одеському держуніверситеті [841, арк.2]. Єдине, що насправді кардинально змінилося у її долі – це не напрям підготовки, а розташування вишу: дівчина стала вчитися ближче до дому, бо походила з Полтавщини. Інший – М.Лук'янович – теж є свого роду унікальним абітурієнтом. Окрім того, що він виявився найстаршим з-поміж тих, хто подав документи на стаціонар вишу у період з 1943 по 1953 р., мотивація вибору була, з одного боку, логічна, а з іншого дивна. На момент вступу Михайлові йшов 47-й рік (попри те, що в державі діяло обмеження у 35 років для студентів стаціонару!). І в заяві він зауважував, що з 1921 р. за станом здоров'я міг працювати лише учителем. Тому, коли у кінці 1940-х постало питання про отримання вищої освіти, чоловік вирішив піти на стаціонар УІ. Хоча твердо пояснив причину вибору не міг: напевне, через стан здоров'я, відчуваючи себе занадто слабким, він не мав можливості та не хотів переучуватися [916, арк.2].

І лише 2 особи мали чіткий діагноз, який «змушував» їх готувати себе до учительської роботи. Мова йшла про кардіологічні проблеми, які, очевидно, не становили перепони для підготовки освітян. Напевне, нервові виснаження та

інтелектуальні й емоційні перевантаження, на думку тогочасних медиків, не могли вплинути на сердечні справи. Так, Г.Путря, хоча й і склав усі іспити до Полтавського інженерно-будівельного інституту, але через незазначену хворобу серця був змушений просити про переведення на природничий факультет педінституту [809]. Найповніша картина «медичного мотиву» з усіх абітурієнтів помічена у випускника фізмату М.Панченка. Хлопець закінчив Полтавський сільськогосподарський технікум, у 1944 р. вступив до Харківського машинобудівного інституту. Однак, по закінченню I курсу юнак захворів на дифтерит. Через важкі матеріальні умови та низький рівень медичної допомоги, хвороба дала ускладнення. Хлопець набув міокардіодистрофію (незапальне ураження серцевого м'яза) з нестійкою компенсацією та неврозом серця у тяжкій формі. Це єдиний випадок, коли причина зміни вишу за станом здоров'я пояснена логічно. Він не говорив, що освітяни, на відміну від інженерів, могли працювати з таким фізичним станом. Захворювання викликало потребу проживання в домашніх умовах. Це й змусило його кинути Харків та переїхати до Полтави. До III ж подався у пошуках «якоїсь професії» [880, арк.2].

У нинішній Україні ринок формує попит на спеціаліста. У 1920-х рр. держава відвернулася від ринку, живучи в умовах «воєнного комунізму». Продрозкладки та відрядження мали замінити самомотивацію вступників. Однак, уже у другій половині 1920-х рр. влада побачила кризу такої політики. У 1930-х рр. вишам країни варто було «заманювати» до себе молодь, аби вижити. Частково «магнітом» для абітурієнта слугувала стипендія та пайок, які стимулювали ставати студентом III в умовах економічної розрухи та голодоморів. З часом для розширення колективу студентів почали застосовувати методи примусової мотивації. Причому примушували не лише потенційних абітурієнтів, але й викладачів, кому студент був потрібний для відкриття групи, що враховувалося під час нарахування годин за читання пар. Так, у Лубнах на профорієнтаційні збори 24.04.1936 р. спеціальним наказом міськвно зібрали учнів 10 класів лубенських середніх шкіл з учителями. А лекторський склад інституту прийшов «під підпис» на вході [333, арк.1].

Виші також зобов'язували своїх студентів вербувати абітурієнтів під час проходження шкільної практики. Хоча молодь рідко гарно виконувала складну задачу по набору. Наприклад, студенти Полтавського ІСВ у 1932 р. під час практики у вересні загітували лише 12 знайомих подати заяви на денний та 4 на вечірній відділи

дошкільного факультету. Новою формою залучення стали вербувальні бригади молоді на виробництва з метою популяризації праці дошкільника та робота з піонерськими ватажками міста [543, арк.38].

У повоєнній УРСР попит визначався банальним браком кадрів у розореній лихоліттям країні. До часів «відлиги» конкурси у старі педагогічні виші ставали рідкісним явищем. Скажімо, якщо станом на 1952 р. у доволі молодий Львівський виш він складав 214%, куди чергою стояли учителі західної України (535 заяв на 250) [191, арк.47], то конкурс був повністю відступний у Миколаєві, який ледь заповнив 200 місць [194, арк.2]. Найперше кадри для вишів підбирали учителі [1194]. В їхніх руках була зброя для відсіювання «недостойних» – твори на тему «Ким бути?». Учениця 8 класу Кіровоградської школи №11 Л.Косіленко написала: «Я буду педагогом». Це рішення виникло у дівчини тоді, коли вона почала працювати керівником шкільного математичного гуртка [1096]. Аби привернути увагу школярів до педагогічної професії, викладачі вишів ішли з агітацією. Так, освітяни ВінДПІ уже з часу середньої школи готували учнів до вступу. Завідувач кафедри математики Трахтенберг керував щорічною олімпіадою з математики. Його студенти під час практики вчили шкільну молодь робити прилади та посібники [1009]. Схожу практику набору студентів започаткували й при кафедрі математики ЖДПІ [1382].

Звичайно, залучати молодь до лав освітян допомагали «дні відкритих дверей» та спеціальні профорієнтаційні екскурсії до ДПІ [1193]. Так, У НДПІ щороку викладачі та студенти знайомили дітей з дією окремих приладів, давали можливість спостерігати за експериментами та давали можливість проводити найелементарніші власноруч [1326]. А коли й наочності бракувало, то писали листи до рідних шкіл із закликами направляти випускників до їхніх ДПІ [1009]. Коли школяр після такого запрограмованого вибору вирішував стати учителем і переступав поріг ПІ, його чекала потужна ідеологічна машина [1096]. Викладачі наголошували абітурієнтам, що їм варто було уперто і терпляче засвоювати закони комуністичного суспільства і бути безмірно вдячними за саме право здобувати освіту [1287]. Одним із провідних творців офіційного образу учительського покликання цього була профільна газета «Радянська освіта». На її шпальтах з'явилося чимало публікацій, що демонстрували ставлення держави до студентського професійного вибору. Преса не вбачала за необхідне пропагувати осмислений потяг до учительства. Перша публікація такого

штибу вийшла у 1950-х рр. у вигляді поетичних роздумів студента ЛДПІ П.Бубнія. Освітнянин у своєму творі описав головні проблеми педагогічного вибору тогочасної молоді. Найперша полягала у тому, що учительська стежка була привабливою найбільше для вихідців із сіл, а не великих мегаполісів. Друга – ДПІ часто перетворювався на місце здобування диплома, а не на місце шліфування навичок за покликанням. Третя проблема крутилася навколо розподілу випускників «в найдальшому селі». Четверте питання, порушене юним поетом, стосувалося саме проблеми свідомого вибору учительської стежки [1090].

У 1950-х рр. демократизація суспільства дозволила говорити вголос про задоволені негаразди. Школи довгий час комплектувалися не лише з випускників ПІ, але й з класичних університетів. Останні заходили до класів, за словами учителів-практиків, силуючи себе. Так, у жовтні 1957 р. обласно Сталінської області довго «терпіли» у себе «учителів проти волі», аж поки не стали звертатися до керівництва з проханням направляти на роботу лише з педагогічних вишів. Ця історія стала одним із мотиваторів студентів СтДПІ свідомо обирати професійний шлях [1219]. З іншого боку, навіть ті вихованці педагогічних вишів, що цілком обдуманно обирали своє майбутнє, уже за учительським столом констатували таку ж безпорадність, яка була притаманна вихованцям університетів [1356]. Преса через особистий приклад студентів підсилювала ідеологічне значення вибору професії педагога. Прикладом було життя П.Нарівчого на фізматі ЛДПІ, який з дитинства мріяв бути вчителем та оберігати «найдорожчий скарб суспільства» – дітей [1263].

Іншим видом профорієнтаційної роботи була різностороння освітня реклама. У 1948 р. КДПШМ звітував про «рекламування про прийом» у центральній періодиці країни та по радіо. Виш виділив кошти на друк загальнореспубліканських плакатів, 2 тис. листівок, які розіслали в усі середні школи районів Київщини [244, арк.17]. Схожа практика «паперової профорієнтації» була й у КДПШМ [252, арк.81]. У 1952 р. ЛДПІ працював із молоддю через концерти, екскурсії в музеї, зустрічі, пробіги та інші спортивні заходи [194, арк.252]. Викладачі Ніжина та Чернігова відвідали 42 школи у 17 районах. СтДПІ виходив навіть за межі УРСР, агітуючи молодь з Ростовської області. У Вінниці раз на тиждень у кабінеті фізики для школярів влаштовували кінолекторії та інтенсивні заняття [185, арк.122]. А в ІФДПІ створили систему профорієнтаційних стендів у корпусі та по аудиторіях [1412].

У СумДПІ працював центр роботи з обдарованою молоддю. Через мережу гуртків інститут підшукував мотивованих абітурієнтів [1398]. Мотивація бути вчителем мала б заступити інші потреби та бажання. Ідеалом мав стати спеціаліст, який нехтував навіть рідною сім'єю заради професії. Студенти А. Солонський присвятив цьому вірш «Мати». Прикметно, що матір'ю він називав не біологічну матір, а вчительку [1345]. Найактивніше преса почала втручатися у формування позитивного професійного вибору студентів наприкінці «відлиги». Крізь вірші продовжували доносити мотиви педагогічного покликання [1228]. Таким виписаним був образ молодого людини в цілому та майбутнього учителя зокрема у поезії студента НДПІ В.Щербоноса. Його вірш «Розмова з ровесником» дозволяє відтворити професійні риси та повсякдення студента ДПІ. Студентство, попри юний вік, розглядалося рушієм суспільних змін на рівні з робітниками, колгоспниками та солдатами. Юнацтву годилося гордо зносити усі поневіряння та труднощі, бо від нього залежала подальша доля країни [1410]. Звісно, це не була агітація за свідомий вибір професії учителя. Та з вірша стає зрозумілою висока планка, яку ставили перед педагогом ідеологи. І не всі студенти хотіли чи могли працювати на селі.

Хоча тих, хто згодився, була немала кількість. Преса почала звертатися до агітації з використанням живих прикладів успішних освітян. Так, «зразковими» були названі 600 випускників ВінДПІ, що стали відмінники народної освіти. Кореспондент називав їх «одержимими». [1369]. Роль живого прикладу в агітації дійсно ставала визначальною. Скажімо, ІФДПІ організував спеціальну конференцію на тему «Вчитель у школі – що сіяч у полі» [1214]. У періодиці почали змальовувати образ молодого людини, яка уже з інститутської лави готувала себе до роботи за учительським столом [1267]. Професійний вибір називали «велінням серця», і в окремих закладах його програмували чи не щороку. Освітняни ІФДПІ, окрім згаданих вище періодичних конференцій, мали за традицію у травні проводити Свято учителя в обласному театрі. На ньому як рекламу престижності професії давали слово успішним педагогам. Після них заслуховували молодь, яка мала переконати аудиторію у відданості професії [1215]. Значну справу у процесі формування контингенту ДПІ робили колишні випускники. Вони були безоплатною рекламою закладів на робочих місцях у найвіддаленіших селах. Так, у Ніжині зауважували, що більшість абітурієнтів доби «відлиги» була учнями випускників ДПІ [1275].

До ІІІ вступила велика кількість «виробничників», які до того з професією учителя зустрічалися лише за шкільними партами чи ведучи до школи дітей [1414]. Згодом оголилася проблема педагогічної непридатності більшості абітурієнтів. Ніжинські викладачі розуміли, що на І курси ІІІ часто приходили байдужі до професії люди. Для фільтрації набору педагога обрали схему «школа-предметна олімпіада-виш» [1297]. У кінці розглядуваного періоду ЛугДІІІ організував безоплатні курси для природничників та математиків. А ПДІІІ заснував мережу самооплатних очних та безоплатних заочних курсів у Полтаві, Кременчуці, Карлівці, Лубнах та Миргороді. [1185]. Звичайно, курси як система відбору «педагогічно здібних» не завжди виправдовували себе. Освітняни ЧДІІІ робили все можливе для вияву та залучення до навчання якомога здібніших молодих людей. У 1964 р. виш на 25 місць хіміків-біологів отримав 418 заяв. Як зауважив очільник ЧДІІІ, «ідеї хімізації народного господарства, незвідані та манливі перспективи великої хімії перегнули стрілку барометра в свій бік» [1068]. Плюс для вишу одночасно був мінусом у профорієнтації. Студенти обирали спочатку хімію, а вже потім педагогічне покликання. Можливо, тому ДрогДІІІ запитував свого абітурієнта крізь вступний твір, чому той обрав професію педагога? А у більшості випадків молоді люди пояснювали свій вибір банально. Одні говорили про своє бажання навчати дітей, інші – «мрією працювати над зошитами вночі» (!). Не даремно викладачі вишу констатували зубожіння думки та казенну холодність вступників. Молодь мала ділові позитивні якості. Проте, їй бракувало, за визначенням освітян, «закоханості у діяльність учителів» [1358].

Багато хто з випускників шкіл ішли до ІІІ, маючи цілком сформовану позицію бути педагогом. Проте, серед відданих були й ті, хто відверто помилився з вибором. Коли через 12 років після Другої світової війни у ПДІІІ провели опитування студентів, отримали неоднозначні результати: 40% студентів визнавали випадковість вибору педагогічної професії [296, арк.69-74]. У 1953 р. у КДІІІ з горем навпіл переходила з курсу на курс «нерозкрита артистка» Єрмоленко [229, арк.91]. Керівники вишів намагалися не визнавати цих даних та проводити власні соціологічні опитування, які спростовували попередні. Наприклад, ректор ПДІІІ М.Семиволос провів своє дослідження і навіть виступив з окремою привселюдною промовою: «Виховання у студентів любові до педагогічної професії». Вже його «офіційні дані» виявили, що «більшість не помилилась у виборі професії, вважає за честь працювати

в школі» [306, арк.90]. Однак, картина початку 1950-х рр. – це наслідки вступних кампаній попередніх років. Саме повоєнна Україна відкрила двері ДПІ для великої кількості молоді. Одні після інтелектуального голоду шукали знання, інші після злиднів війни – даху над головою, пайку та спокою. А потім, задовольнивши ці потреби, починали вагатися у правильності професійного вибору. У добу «відлиги» освітянська преса вперше порушила питання «помилкового вибору професії».

Прикметно, що проблема професійного вибору майбутніх учителів виникла у стінах... класичного університету. «Радянська освіта» опублікувала статтю, в якій критикувала процес підготовки учителя у межах таких закладів. Студенти отримували гарні знання, та відчували себе безпорадними, працюючи біля дошки [1357]. Виявилося, що й списки вступників на педагогічні напрями підготовки формувалися через примус. У ЛДУ 1962 р. на педагогічний потік добровільно записався лише 1 (!) студент. Інших 30 у майбутні учителі «посвятила» рука декана. У 1963 р. охочих працювати на освітянській ниві виявилося всього 2. Кореспонденти «Радянської освіти» це явище охрестили «школобоязню» [1347].

У кінці «відлиги» до преси потрапили роздуми викладачів ЧДПІ стосовно того, чи для всіх їхніх вихованців була омріяною професія учителя. Педагоги відзначали, що більшість дійсно обирала професію. Проте, освітяни знали чимало випадків байдужості. Молоді люди мріяли стати хірургами, інженерами, агрономами або архітекторами – лише не вчителями. Вони опинялися у ПІ тільки через наявну систему прийому до цього навчального закладу. Головне значення відігравала сума набраних на вступних іспитах балів. І перевага в один бал могла стати вирішальною. Більшість молодих людей з педагогічним покликанням залишалися поза вишем через недобір балів на іспитах. Це, на думку освітян, грало на руку особам без покликання, бо перешкоджало виявити справжній педагогічний талант. Так, студент Н. закінчив мовно-літературний факультет ЧДПІ. Свого часу він хотів бути студентом Московського історико-архівного інституту, але не пройшов до нього за конкурсом. На щастя для нього, він зміг пройти поза конкурсом в ДПІ, бо був «виробничником» – працював у друкарні і на виробництві. Та любов до учительовання ніяк не прищеплювалася. Під час навчання у Черкасах він тричі намагався вступити до кіноінституту. Проте, його не допустили до вступних іспитів через брак сценічних даних. Згодом, після випуску з вишу, він подався до Ялтинської кіностудії. Але й там

йому відмовили. І, як казали освітяни Черкас, він «і зараз блукає у пошуках долі» [1361]. Проте, проблема була не лише у тому, що діти приходили до вишу без почуття професійної придатності. Любов до учительства у багатьох закладах не виховувалася як така. У Миколаєві педагоги визнавали, що «байдужість оповила серця студентів». Вони відрахували після зимового складання іспитів цілими списками [1411].

Молодь могла вступати до вишу з найчистішими переконаннями. Проте, час розставляв свої наголоси. Така історія трапилася у Полтаві. Центром уваги стала студентська виробнича практика, яка допомогла виявити хибу вибору професії. До редакції республіканської газети надійшов лист, під яким підписалися 26 студентів ПДП. У ньому йшлося про студентку V курсу Нілу Т., яка одержала погану характеристику після практики. Жоден з недавніх колег Ніли по школі не згадав її добрим словом, хоч і визнав, що вона здібна та знаюча. Натомість у школі її знали як холодну, байдужу, зарозумілу та самозакохану. У характеристиці дівчини так і записали: «Показала повну невихованість. Вона не може бути вчителем радянської школи, вихователем молодшого покоління». Ніла стала прикладом розвінчаної «загубленої вівці», яка зрозуміла свою непридатність вчасно завдяки педагогічній практиці. До речі, про це дівчина зізналася сама на нараді з колегами-учителям: «Спасибі за те, що ви прищепили мені відразу до педагогічної роботи». Не дивно, що преса закликала уберегти й Нілу, і її майбутніх учнів один від одного [1146].

Все більше молодих людей приходило до ДП із зовсім різних сфер. Та й держава встановлювала жорсткі межі набору людей з виробничим стажем. Так, у ЖДП викладачі масово агітували виробничників приходити на навчання до їхнього вишу [1281]. УДП організував безоплатні курси для підготовки робітничої молоді. Такі заходи були потрібні з огляду на контингент. Наприклад, у КремДП зовсім різні дороги привели студентів до вишу: Г.Уздоська – колгоспниця на Рівненщині, М.Бабиц – продавець, Е.Марценюк – шахтар Донбасу [1372; 1253]. Для педагогів ЧДП виробничники бачились сформованими особистостями на противагу колишнім школярам [1361]. Освітяни з ДонДП нарікали на низький рівень знання студентів I та II курсів. Директор пояснював, що 80% з набору були виробничниками. у ЖДП замислилися. Вихід для них був у тому, аби надавати перевагу звичайним абітурієнтам перед виробничниками, якщо ті демонстрували кращі знання [1081]. Виявилось, що ідеї про свідомий вибір та дорослість були лише ідеями.

Учителювання було важко посіяти у душу працівника заводу чи поля. Донеччани бідкалися, що 5 років вони тримали у студентах Н.Козему, колгоспну рахівницю. А потім зізналися: «п'ять років знадобилося, щоб довести азбучну істину: людину, яка не любить і не знає математику, справжнім фахівцем не підготувати». Освітяни визнали, що набирати виробничників до педвишу – це поповнювати його випадковими людьми, далеким від школи [1378].

2.6. «Іншування», маргіналізація та вибуття з колективу

Відчувати себе «іншим» у тоталітарному суспільстві було цілком звичним явищем. Пошуки «своїх» і «чужих» часто лишалися основою виживання соціального ладу, штучно прищепленого різним народам Євразії. Уже у перший рік свого існування СРСР вдався до політики «іншування» навіть у Конституції: «Із часу утворення радянських республік держави світу розкололися на два табори: табір капіталізму і табір соціалізму» [1796]. Союз відчував себе і реально був «іншим» серед світової спільноти. Йому довелося виживати на межі цієї дуальної взаємодії. Однак, всередині самої країни невдовзі після її легітимізації з прийняттям Союзної Конституції 1924 р. активніше запрацювала машина створення суспільного дисонансу. Ідеологія вимагала виявлення тих, хто був незгодний – маркування штампами «свій» та «чужий» стало частиною будення. Поглиблення дихотомії ставало неусвідомленим сенсом життя окремих соціальних груп. Студенти та викладачі вищих педагогічних закладів України відчували себе причетними до великої справи світової революції. Тому варта «чистоти рядів» від інодумців вражала своєю відданістю. Її наслідки відлунюють у свідомості пересічного українця [1470].

Найжорсткіше такий поділ в історії вищої педшколи виявився у перші десятиліття її існування. Це була доба пошуку ворогів народу, прислужників Заходу, прибічників ворожих партій тощо. Ця частина дослідження географічно спирається на внутрішню документацію Полтавського ІСВ упродовж довоєнного десятиліття. Мікроісторичний екскурс дозволив побачити життя замкненої групи в умовах тоталітарного ладу в усіх деталях. Бути на маргінесі соціальної групи означає рано чи пізно покинути її. Тому чи не найкраще тих, кого вважали «чужими» у середовищі студентів I половини ХХ ст., видно зі списків відрахованих з інститутів (Додаток 3).

Молоді люди часто вдавалися до соціального дистанціювання цілком свідомо. Напевне, у багатьох випадках мотивація вибору професії педагога була заниженою,

що змушувало студентів кидати навчання без пояснення будь-яких причин (за 10 довоєнних років у Полтаві зафіксовано 633 таких випадків). Мотивація і вибір подальшої траєкторії життя молоддю важко визначити як причину відчуження від більшості, тим паче, що колектив зазвичай приділяє мінімум уваги тим, хто покинув його. Ситуація ж в освіті була іншою: у наказах директора інституту наводилися поіменні списки тих, хто самовільно залишив навчання. Навпроти них можна було прочитувати узагальнення, які спонукали до дихотомічного розподілу: «ми» (які вчимося) та «вони» (які вже не з нами). Наприклад, у 1931 р. кожного із 72 виключених осіб називали, як студента З.Двоскіна, «літунами», підкреслюючи у такий спосіб їхню нестійкість та ненадійність, наштавхуючи на паралелі з перелітними птахами [939, арк.146]. До літунства в Полтаві вдавалися в основному студенти робітфаку, мотивуючи таке рішення важким сімейним станом або ж поганим здоров'ям. Після недовчені педагоги переходили до іншого вишу (зазвичай технічного). Колектив розцінював це як нехтування педагогічною працею та створення в суспільстві негативного ставлення до педагога та його ролі у соціалістичному будівництві. Особливо жорстко це потім відбивалося на низьких наборах. Саме тому у 1930-х рр. студентам не надавали жодних дозволів на перевід до вишів непедагогічного фаху. Проте, це не зупиняло студентів. Наприклад, студент Дьомін не лише сам покинув ІСВ Полтави у 1931 р. та вступив до технічного вишу, але й підбуривав цілу групу написати ще 7 заяв із вимогою переведення [541, арк.8-9].

Виникали й інші дивні прізвиська, як от «дезертир освітнього фронту». У 1932 р. студент Полтавського ІСВ Я.Кремінь був зарахований до них через відмову виїхати на місце педпрактики за розпорядженням НКО і, відповідно, відратований [940, арк.49]. «Дезертирство» розумілося як самовільне бажання протиставити себе колективу відданих справі радянської педагогіки. Може видатись, що відгородженість від колишніх студентів відігравала роль лише у житті вишу і не впливала на соціальну ідентифікацію тих, хто покидав стіни інституту. Однак, «літун» чи «дезертир» починав носити тавро на собі: він ставав чужим для всіх студентських колективів республіки. Робилося це цілком легальними засобами. Наприклад, у 1934 р. студент Чаленко за свій «ганебний вчинок літунства» через систему листування з НКО на 3 роки був позбавлений права навчання у вишах УРСР [940, арк.119]. Це виглядало як зведення рахунків: якщо відчував себе іншим в одному

колективі, то будь таким для усіх. Звичайно, опинившись на маргінесі, молодь шукала шляхи повернення до соціального життя. І часто брехала, аби знову стати «своїм». Однак, держава мала сексотів у колі освітян, тому правду рано чи пізно дізнавалися. Наприклад, студентка М.Шаповалова у 1935 р. була виключена з вишу лише тому, що вже була «іншою». У 1934 р. вона начебто «дезертувала» із Саратовського ДП і як «літунка» була позбавлена права вступу в інші виші, однак, опинившись в УРСР, змогла обійти накази й розпорядження [943, арк.26зв]. Як виявилось, не на довго.

Стати чужим для середовища вишівських освітян могло бути дорогим і для перебування в інших соціальних групах. Так, у 1936 р. студенти Г.Гордієнко та О.Храбенко не просто були виключені. Виш посприям, аби за підтримки Диканського районного відділу народної освіти їх було знято з роботи у школах як дезертирів освітнього фронту. «Фронт» виявився набагато ширшим, аніж стіни П [944, арк.127].

Відчуття єдності в освітньому і професійному середовищі інколи було аж занадто тісним. Стати чужим можна було через рід занять – те, що приносило хліб і дозволяло платити за навчання у виші. Кричущим прикладом є історія студента ПДП, якого виключили з вишу, бо був «інший» – поза стінами закладу працював на роботі, не пов'язаний з педагогікою. Де була залучена ця людина, сказати важко: однак, таке формулювання у наказі дирекції говорило про існування невидимої межі: «ми» (освітяни) і «вони» (всі інші) [945, арк.113]. Очевидно, відчуття єдності рядів багато значило у той час. Бо у 1940 р. списки з 232, а у 1941 р. – 103 молодих людей періодично називали переліками «тих, хто загубив зв'язок з вишем» [948].

Загалом оголошення людини «іншою» через «освітнє дезертирство» було доволі неоднозначним. Ніхто не допитувався мотивів подібного кроку. Скоріше за все, всі ті, кому не дозволили переїзд, переведення до іншого вишу чи надання відпустки, просто кидали заклад від безвиході. Не меншого значення мало й матеріальне становище студентів. З вишу за першу половину 1933 р. виключили як дезертирів і порушників трудової дисципліни 16 студентів. Та виявилось, що вони просто не повернулися до Полтави з педагогічної практики з різних місць УРСР [941, арк.44]. Не повернулися до міста – до вишу, який у голодомор забезпечував студента пайком хліба. Серед причин «неповернення» була ідеологічна незгода (про що свідчать факти виступів проти хлібозаготівлі до фізичної неспроможності бути у середовищі освітян через епідемії черевного тифу).

У 1930 р. партійна нарада при ЦК КП(б)У наголосила, що педвиші були перевантажені службовцями та інтелігенцією, які і так були «засмічені соціально чужим елементом» [155, арк.1]. Заклики були почуті на місцях. У 1931 р. з ІСВ як «чужака, шахрая та симулянта» виключили студента ІІ курсу Д.Альтшулера. Пояснюючи набір епітетів, якими нагородили здобувача вищої освіти, дирекція переказала історію його «подвигів». Молодий чоловік не відвідував пари, самовільно виїхав із Полтави, до цього зібравши зі студентів-практикантів гроші по лінії профкому. На практиці у селі не працював, видаючи себе за сина ризничого [393, арк.160]. Умовно говорячи, це був ідеальний приклад «істинного чужого»: академічно занедбаний, з елементами девіантної поведінки та соціально ворожий. І якщо перші дві характеристики по суті є власним вибором особи, яка своїми особистими рішеннями та діями ставить себе супроти більшості, то остання – примха епохи. Ми звернемо увагу на те, як складалася доля «вимушено чужих».

Соціальне походження за передвоєнне десятиліття за нашими обрахунками наказів дирекції Полтавського ІСВ 67 разів ставало причиною позбавлення молоді права на освіту. У математичних вимірах це лише 2,26% від усіх випадків. Проте, саме вони вражають своєю алогічністю, а часто і жорстокістю. Хвиля соціальних чисток припала на початок 1930-х рр. і була закономірним витком в історії агресивного комуністичного світу. Доба українізації добігла свого кінця. Совети злякалися власної демократичності й наново запустили репресивну машину. Почалися чистки й арешти тих, кого зараховували до «українського антирадянського активу». Наслідком стала Шахтинська справа, судові процеси над членами Спілки визволення України, Українського національного центру, Української військової організації та перевірки партійних осередків республіки.

Як свідчать документи, ІІ Полтави жив у тій самій площині переслідувань та репресій, що і все залякане суспільство. Найбільше виключених через своє коріння було саме у період з 1931 по 1935 рр. (через відсутність внутрішньої документації кінця 1920-х рр. важко знайти відлік іншуванню студентів за соціальним походженням у більш ранні часи. Хоча документи партійного осередку показують, що принаймні з 1924 р. у виші не церемонилися зі студентами з «проблемним» корінням [532, арк.34зв]). Практика пошуку «соціально чужих» в інших вишах УСРР була традиційною. Так, у 1928 р. НКО ініціював проведення таємного обслідування

контингенту студентів на місцях їхнього безпосереднього проживання. Викладачі здійснили рейди у села проблемної молоді для уточнення інформації. Виявилося, що Г.Белекович з Київського ІНО позиціювала себе як комнезамівка, а її батько до революції був орендарем землі з 14,5 дес. власних угідь у с. Жуківка Березанського району. «Куркульське нутро» виявили у Л.Івасенко зі Сталінського ПТ, чий батьки володіли 18 дес. у с. Недра, та у С.Гладкого з Київського ІНО з 8 десятинами у с. Черевки. До того ж списку неблагонадійних потрапили їхні колеги-середняки Ф.Гладун з с. Березняки та І.Шкрібун з 6 дес. у с. Черевки [145, арк.20].

Освітянська інтелігенція 1930-х рр. була у більшості своїй пролетарською. Полтавський ІСВ з-під лоба дивився на так званий «нетрудовий елемент» у своїх лавах. У 1931 р. 15 студентів покинуло виш за те, що не були бідняками чи бодай середняками і приховували своє походження. М.Мироненко виявився сином куркуля, хоча майно батька було вже розпродане через невиконання чоловіком норм здачі хлібних залишків державі. Юнака підвело те, що під час вступу він приховав соціальне походження та майновий стан родини у дореволюційні часи [939, арк.12]. Куркульство батьків 22 рази було причиною академічного покарання дітей та оголошення їх «іншими»: 1931 р. – 7 осіб, 1932 р. – 2 особи, у 1933 р. – 1 особа, 1934 р.–2 особи, 1935 р. – 10 осіб, а з 1936 по 1941 рр. – жодного.

У 1931 р. у Полтаві цілеспрямовано провели перевірку соціально-майнового стану вихованців вечірнього робітфаку. Прикметно, що перевіряли не лише соцпоходження, а й ставлення їхніх батьків до чергових завдань радянської влади з хлібозаготівлі. Часто комісія визнавала молодь такою, що не заслуговує на те, аби бути в лавах пролетарського студентства з листів із сільрад. Наприклад, Минівська сільська рада на Полтавщині поклопоталася, аби у виші знали, що їхня студентка Д.Курелих не просто була донькою куркуля, але й сама була позбавлена виборчих прав [939, арк.161]. Сільраді було видніше, і до її рекомендацій по відчуженню студента від соціальної групи, прислуховувалися більше, аніж до пояснень самої людини. Припустімо, у 1932 році Н.Чуйко у своїй автобіографії зазначив, що походив із родини середняків, на що Градизький райвиконком відповів, що на місці відносив його до категорії заможних куркулів. Відрахували, враховуючи думку селян, і студентку Г.Писанську, кого уже згадувана пильна Минівська сільрада знала як доньку не простого, а «міцного куркуля», який користувався найманою працею [940,

арк.2]. Зауважимо, що у багатьох випадках сільські ради втручалися у життя молоді з питання самозбереження: приховування інформації не несло їм нічого позитивного. Прикладом була історія першокурсника А.Кірілова, якого у 1933 р. виставили з інституту як сина поміщика. Виш вплинув і не те, аби після цього притягти до судової відповідальності Обазівський сільський комітет спілки РОБОС, який під час вступу рекомендував А. Кірілова як «соціально цінного» [941, арк.72].

Можна зрозуміти страх молоді та небажання говорити про минуле своїх батьків у країні, яка була заснована на гарячій ненависті «експлуатованих» до «експлуататорів». Вірогідно, що цілком мотиви самозбереження рухали студенткою дошкільного відділу Н.Сагадою, коли вона при вступові до вишу подала довідку, що була донькою селянина. Однак, у 1933 р. комісія виявила, що її батько був розкуркулений у 1929 р. як колишній дворянин-землевласник [941, арк.107]. Через 4 роки після експропріації, його донька понесла чергове покарання та зазнала примусового соціального дистанціювання через вже вигадані статки. Розміри втрачених «володінь», за які можна було позбутися статусу студента, були різними й часто не визначалися у причинах виключення. Наприклад, відомо, що студентка П.Чорнобаб втратила право на освіту, бо її батько мав 35 га землі, вітряк, дві пари волів, 3 корови, 2 коней, та ще й виїхав закордон з денікінцями, коли наступали Совети. І хоча землю з частиною господарства відібрали ще у 1920 р., це не врятувало дівчину від чисток через 15 років після розкуркулення батька [943, арк.50].

Інколи про «темне минуле» радо доповідали однокурсники. Наприклад, у вересні 1934 року студент II вечірнього робітфаку В.Сердюк був виключений після заяв своїх колег Пиченка та Колісниченка, про те, що його батька розкуркулили за два роки до того. І лише після того вишу звернувся до Івано-Селещанської сільради за відповідною довідкою. Однак, зважаючи на повну відсутність виключених через куркульство батьків, уже з 1936 р., можемо припустити, що хлопець міг би довчитися і стати педагогом, аби не «щирість» однокурсників. Маємо зауважити, що радикальність у пошукові «чужих серед своїх» була властива низам, напевне, чи то озлобленим на «інших», чи то переляканим, що за не викриття будуть репресовані самі. Цим страхом користувалися ідеологічні працівники й карали за відмовчування з завидною періодичністю. У 1935 р. студентці О.Коровіній виписали догану за те, що дівчина знала про «вороже» походження одногрупника Крем'яницького і не

повідомила партійні органи [942, арк.100; 943, арк.47зв]. Ця практика була дієвою. У 1929 р. колювання студентів Київського ПТ при виключенні зі своїх рядів сина куркуля було розцінене як правий ухил і стало однією з офіційних причин розформування закладу [149, арк.33].

Були випадки, коли перевірку соцстану на студентів наводили колеги з місця роботи. Так, студента I курсу заочного відділу фізмату М.Гайсинського у 1935 р. оголосили чужинцем, який уперто приховував своє минуле. Зважаючи на те, що юнак і півроку не провчився у виші, доволі непереконливо звучала фраза про упертість. З його місця роботи до інституту почали надходити «компромітаційні матеріали». Їхня кількість була значна, молодика просили принести довідки, які б спростовували чутки. Однак, він так і не зміг принести бодай найменшого папірця, за що був недопущений до складання першої у своєму житті сесії. До морального приниження й соціального виключення у ході боротьби з «іншими» додавали й матеріальне покарання. Прикладом є історія студента ДПІ Полтави О.Кашкалди. За приховування того, що його батько був розкуркулений у 1929 р., з юнака стягнули гроші, отримані за три роки навчання як стипендію. Такі заходи робили показовими. Після подібної історії зі студенткою II курсу фізичного відділу М.Голубицькою, дирекція наказала на всіх факультетах розказати, як діти куркулів, позбавлених виборчого права, після довгих переходів не могли оминати справедливого суду партії і були змушені відшкодовувати державі витрачені на навчання «чужорідних елементів» гроші. Не дивно, що інколи молодь вирішувала просто кинути виш самостійно і втекти від переслідувань. Принаймні, так учинив курсант 8-місячних підготовчих курсів І.Севертак. Щойно почалися допити через можливе приховування його соціального походження, він «вибув кудись» [943, арк.72, 12зв, 23, 67зв].

«Генетична глибина» пошуку ворогів народу варіювалася. Часом можна було уже й не пам'ятати, коли твоя родина володіла землею, розмір якої був неприйнятний для радянського студента. Скажімо, у 1934 р. студент I курсу фізмату М.Роменський опинився у списках на виключення, бо був онуком куркуля [942, арк.122зв]. У 1935 р. його колега з істфаку О.Федько покинув виш, бо мав розкуркуленого дядька по лінії матері, а його дядьки по батьківській лінії за тими ж звинуваченнями взагалі були вислані у табори [943, арк.48зв]. Однак, після хвилі репресивних заходів, «чистильники» часто оговтувались і починали виправляти ситуацію, поновлюючи

молодь у складі студентів. У ситуації з родичами соціально ворожих елементів почали звертати увагу на вік. Скажімо, студента К.Семеренка взимку 1935 р. викинули з вишу. Та вже у квітні його поновили: по крові син бідняка, лише 5 років жив з вітчимо-куркулем, тому й не міг потрапити під вплив чоловіка [943, арк.45, 53].

«Чужинцями» були не лише нащадки міцних куркулів. У розпал наступу на дітей ворогів режиму могли виключити з вишу за те, що батько був «міцним середняком», як то було з М.Кононенко. Просто на одних зборах він не стримався і виступив проти колективізації та хлібозаготівлі [939, арк.88]. «Чужорідними» виявлялися діти крамарів. Прикладом є доля А.Бродської, яка у 1931 р. мала необережність в анкеті абітурієнта написати, що батько був не крамарем, а кустарем. Однак, найдивніше у формулюванні причини виключення навіть не те, що батько мав певний неугодний фах. Бродську звинуватили, що вона жила у цій (рідній) родині на час навчання в комуністичному виші. Схожа доля була у Л.Іващенко, яка стала «іншою», бо 1929 р. її батька-торгівця позбавили виборчих прав, бо знайшли 100 пудів хліба. У період Голодомору це пригадали і зробили мотивом розправи [939, арк.42; 940, арк.2].

Логічним для класового суспільства видавалися правило виключати з вишу дітей колишніх поміщиків, як Л. Симонов, який марно намагався приховати своє соціальне походження. Колишніх вихованців починали називати «соціально ворожим елементом», коли у них, як у першокурсниці хімічного відділу Н.Дебели, як з'ясували, батько був білогвардійським полковником [939, арк.66; 941, арк.129]. Однак, були й хвилини людяності. Так, студентка біохімічного відділу Л. Тобольченко відбулася лише доганою про приховування свого походження, бо дівчині було лише 2 роки, коли її батько став до лав Білої армії. А В.Крем'янського, все ж виключили через вибір батька воювати на боці Денікіна і позбавленого виборчих прав, рішенням апеляційної комісії при секції Наросвіти Полтавської міськради поновили у квітні 1935 р. [943, арк.46, 54зв]. За політичні уподобання родичів «іншували» не лише молодь. У 1935 р. у Київському польському ПТ чужинцями оголосили 19 із 45 викладачів та аспірантів, згадавши їхнє минуле. А лекторці Войналовській дорікнули чоловіком – колишнім редактором газети «Серп» Польської військової організації [167, арк.84; 169, арк.141]. Цей процес крізь призму біографій директора вишу Ю.Бодняка ґрунтовно висвітлив К.Горбуров [1559].

«Чужинне» походження не зникало, навіть якщо батьки студентів займалися, здавалося б, корисними радянському суспільству професіями. Н.Роговенко постраждала, бо батько до Жовтневого перевороту мав 80 га землі та був земським начальником. Хоча на час навчання дівчини у виші він 18 років як не працював. На додачу Наталці дорікнули, що її чоловік був син попа [943, арк.46]. Дітей служителів культу теж не жалували. Н.Ландар мала спокутувати те, що була донькою церковного старости, який на час її навчання не жив із родиною, бо перебував у будинку примусової праці. Хоч інколи родичі «ворогів у рясах» наново отримували право на навчання. Так, у 1935 р. «пробачили» студентку Білодід, бо її батько-священник помер, коли дівчині було 2 роки, і він «впливати на неї не міг». Дівчині пощастило, бо О.Локоть позбавили можливості навчатися, бо вона підтримувала зв'язки з батьком-священником [939, арк.109; 943, арк.53зв; 942, арк.63зв].

Позбулася місця у виші за листування із чоловіком-священнослужителем, засланим п'ять років тому, у 1935 р. і студентка вечірнього відділу мовно-літературного факультету З.Порульницька. Підлили води на млин ще й свідчення одногрупників про те, що дівчина жила на квартирі заарештованої контрреволюціонерки Турської, приховуючи її діяльність [943, арк.46]. Зауважимо, що у 1936 р. перший секретар Київського обкому КП(б)У П.Постишев наголосив, що практика ВНЗ по виключенню студентів через політичні огріхи батьків (як приклад, троцькістів, яких вважали «легкими» сільськими націоналістами [569, арк.12]) була недопустимою і називалася збоченням [175, арк.97].

Проте, одна справа вважатися «чужим» через дії батьків, інша – через власні кроки. А серед числа студентів тих, хто у революції не підтримував більшовиків, було немало. Ще 1922 р. радянська влада оголосила про потребу вести боротьбу з чужими у колективах освітян: міщанською інтелігенцією, педагогами монархічного відтінку та петлюрівським елементом [124, арк.129]. У 1924 р. з вишу «безумовно» виключали студентів, які належали до антирадянських партій, у зоні ризику перебували колишні офіцери білих армій, які потім служили у РСЧА, а також перебіжчики з Галичини та інших країн [451, арк.42]. Так, Полтавський ІНО розцінювався як найреакційніший та найнебезпечніший заклад освіти на Полтавщині через «жовто-блакитну ідеологію», приналежність студентів до Української Комуністичної партії та небажання лекторів співпрацювати з радвладою [261, арк.262; 265, арк.77].

У ПДП, за аналогією з ідеологічними чистками другої половини ХХ ст., розправу над інодумцями можна охрестити «студентським покосом 1933» та «аспірантським погромом 1934–1935 рр.». І якщо у 1931 р., коли виключили 15 студентів, в основному звертали увагу на життя батьків, у наступні роки акцент змістився у бік вишукування промахів у власній поведінці вихованців. Не дивно, що в умовах постійного залякування молодь або ж приховувала своє походження, або ж, як студент П.Зубко, йшла на підробку документів про соцстан.

Це не допомагало сховатися від пильного ока режиму. У листопаді 1933 р. у Полтавському ІСВ створили трійки при секретарях факультетів для перевірки особових справ студентів та точного визначення їхнього соцпоходження. Перевіркові трійки формували трикутник кожного курсу «зі своїх», і кожна трійка перевіряє лише свій курс. Вони працювали під керівництвом деканів факультетів і закінчили роботу в основному до 1.12.1933 р. У ході кампанії постраждали й здобувачі наукових ступенів – майбутнє української науки. З аспірантської групи виключили В.Матійченка, бо приховав своє офіцерське звання та перебування «в старій армії під час Керенщини». А його колегу І.Ребра за приховування перебування в Денікінській армії не лише виключили з аспірантської групи, а й звільнили з лекторської роботи [941, арк.70]. Не менш трагічним для долі молодих українців було й покордоння 1934–1935 рр. У 1934 р. у Полтавському ІСВ утворили комісію з перегляду справ аспірантів. Наказом дирекції «прохали» (!) тих, хто має компромітаційні матеріали на занесених до списків, подавати до комісії не вагаючись [942, арк.3зв]. Рік вона працювала напівфіктивно завдяки опіці директора П.Койнаша над колективом. Та система вимагала жертва. У 1935 р. за чужорідне соціальне походження репресували 28 вихованців ПДП. Але за директорства П.Койнаша виключили лише трьох.

Коли ж до влади прийшов І.Онісін, з 20 по 30.03.1934 р. репресивна машина покалічила долі 23 осіб. До переліку синів куркулів, дітей священників та «неблагонадійних елементів» додали й учасників революції: тих, для кого вона була українською національною, а не Жовтневою соціалістичною. Таким був, наприклад, І.Хновський, який постраждав, бо виявився «активним петлюрівцем, що приховував перебування в петлюрівській поліції» [943, арк.11зв]. Аргумент «класової ворожості» працював всюди. Під час ліквідації КППТ у 1935 р. із 512 майбутніх освітян 16% (84

особи) були виключені саме як «ворожий контрреволюційний елемент, який не заслуговував бути направленим у жодний заклад освіти» [169, арк.139].

Зауважимо, що іншувала за ідеологічними мотивами меншість. Комуністів у вищі завжди було в рази менше, ніж безпартійних: наприкінці 1920-х р. – від 68 до 74 осіб з колективу ПДП, а в 1936 р. комуністів-студентів у Полтаві було лише 40 [538, арк.5; 565, арк.10; 575]. У країні набувала оберту кампанія «чисток» після доби українізації. І небагато педагогів мали сміливість у повний голос заговорити про свою «інакшість» у системі, яка почала себе «зближувати з Росією» [165, арк.58].

Стати «чужим» можна було і через політичні погляди родичів. «Добрі люди» доповіли партійним органам, що їхня колега, студентка II курсу шкільного відділу М.Волох насправді була донькою В.Крамаря, який свого часу користувався з найманої праці та співпрацював з урядом П.Скоропадського. Він начебто видав німцям та гетьманцям червоних партизан, за що і був розстріляний згодом. Смерть батька трапилась у 1919 р., про що дівчина лаконічно зазначила в автобіографії: «батька немає». Та тавро ворога радянського ладу випікалося, здавалося, до сьомого коліна, бо дівчину виключили з вишу. Та часом викинуті за борт педагогічної школи молоді люди не боялися подавати апеляції у вищі інстанції. Згадувана М.Волох уже через декілька місяців була поновлена згідно з постановою НКО [939, арк.30, 53].

Прикметно, що коли хвиля «полювання на відьом» поступово вщухала, держава все ж поновлювала окремих у лавах студентів, ніби у такий спосіб шукала шляхи примирення з ображеними. Скажімо, у 1925 р. студенти мали змогу подати апеляцію до Головпрофосу місячний термін з 15.07 по 15.08. Справи осіб, які були виключені через перевантаження вишів, мали позитивне вирішення. Ті ж молоді люди, котрих віднесли до «умовно виключених» (на 1 рік), поверталися до лав студентів із вересня механічно [134, арк.144]. Рішення про поновлення виключених з лав студентів у 1930-х рр. приймалися із завидною періодичністю. Зазвичай молодь чекала від 3-х місяців до пів року, аби знов стати частиною колективу. Однією з причин прийняти до лав «своїх» були професійні успіхи. Так, у 1935 р. згадуваний вище О.Кашкалда був поновлений як такий, що мав 16-річний педагогічний стаж. Вибороти «суспільне прощення» можна було не лише на освітянській, але й на сільській ниві. Студент Кудренко у 1935 р. покинув ДПІ як син церковного ренегата, який ще й розповсюджував контрреволюційні та антисемітські анекдоти. Але вже у травні його

поновили як сина колгоспника. А самому наказали показати ударну роботу за партою і в селі. В інших випадках на рішення комісії могли вплинути якісь «нові матеріали» чи «незнайомі раніше обставини». Виключена в один час з О.Кашкалдою, другокурсниця М.Голубицька знову стала студенткою вишу з нового навчального року у вересні «у зв'язку з новими матеріалами» [943, арк.46зв, 54, 55зв, 66].

Та часто озлоблене суспільство вишукувало причину «добити ворога». Здавалося, що стати «іншим» у середовищі освітян означало назавжди ходити із тавром чужого. Так було зі студентом I курсу О.Пухою, якого у кінці 1933 р. вигнали як «соціально чужий елемент». Проте, вже у лютому 1934 р. поновили на підставі засідання апеляційної комісії при Харківському обласному відділі народної освіти. Однак, за рік «пильні товариші» доповіли, що у студента-біолога, окрім батька-попа, був брат на засланні, що вже не захистило його від відрахування з Полтавського ІСВ [941, арк.132; 942, арк.35зв; 943, арк.45зв].

Жити у добу змін було непросто, допоки більшовизм, як іронізували освітяни, «зростав у боротьби проти опортунізму справа і зліва» [187, арк.95]. Хвиля чисток прокотилася не лише партійними органами. Студентство як одна з найактивніших верств населення було вичищене майже вцент. Тих, хто був неугодний владі, оголошували іншими та чужими, тими, кому не місце серед прогресивного радянського учительства. Земля, професія, погляди, навіть анекдоти у коридорах вишу вели у кабінет, де засідала трійка, яка й вирішувала: свій ти чи чужий.

Викладач теж легко ставав «чужим» [566, арк.3]. Скажімо, у 1929 р. у Київському ПТ за такого тримали лектора Сухвицького. Його назвали провідником ворожих партій – «шкідливих впливів» націонал-більшовизму та класового миру [149, арк.32]. А в Одеському ПТ у 1934 р. двох освітян зняли з роботи за вияви українського буржуазного націоналізму [168, арк.60]. Зауважимо, що таке політичне іншування то вибухало, то спадало. І, наприклад, вигнані з партії та роботи викладачі у 1937 р. поновлювались уже за 2 роки у колективах вишів, як то було із полтавцем А.Аптекаревим. На нього дивилися як на іншого, допоки не було офіційно знято судимість у зв'язку із припиненням справи [588, арк.20; 591, арк.12].

Окрім описаних ідеологічних та академічних джерел іншування, маємо згадати й ряд інших. Прикметний поділ зафіксований нами у Полтаві 1934 р. відповідно до інституційної приналежності. На історичному факультеті дирекція

ділила студентів на «ми» (власне полтавських) та «вони» (прийшлих до вишу з інших закладів після реорганізацій). Причому поділ доходив до різниці у забезпеченні: «вони» не мали умивальників та нормальних вбиралень у гуртожитках [567, арк.15]. Інколи навіть протиставляли ІІ та УІ, розмежовуючи студентів за рівнем інтелекту [497, арк.59]. А після війни з Німеччиною «чужих» шукали крізь призму співпраці з ворогом та навіть через те, де перебувала родина під час воєнних дій [215, арк.133].

Перелік причин вибуття із колективу залежав від часу та географії. Так, у Миколаївському ІНО у 1925-1926 н/р. відраховували молодь за невідвідування, за академічну неуспішність, за несплату та по хворобі, через перехід в інші виші та за іншими причинами [57, арк.2]. Осібні випадки – виключення через взяття під варту за злочини [367, арк.5зв]. Контент-аналіз наказів директора ПДП виявив, що у 1931–1941 рр. виш достроково покинули 2 тис. 955 студентів. Документи наводять 18 причин, за якими молодь кидала ВНЗ (Додаток 3). Серед них полишення навчання за власним бажанням (з мотивом сімейних обставин та переїзду), переведення до іншого ІІ, по хворобі, через смерть, за невідвідування лекцій, через акадзаборгованість, за злочини, порушення правил поведінки, за самовільне залишення інституту, вступ до лав РСЧА, з причини матеріальної скрути, за соціальне походження, за незнання української мови, за антисемітизм, через відсутність професійного зв'язку зі школою, за невіїзд по розподілу та несплату за навчання. Звичайно, стан здоров'я та статки не робили з молодої людини вигнання у середовищі освітян.

Попри те, що кількість вибулих у 1930-х рр. здається високою, до 1950-х рр. вона впала по всій державі до 2%. Держава скоротила й основний перелік причин вибуття із колективу. Відомо, що 1952 р. із 33 тис. 824 студентів 190 перейшли в інші ВНЗ, а 496 полишили «з інших причин» (серед них неуспішність у 94) [193, арк.113]. Неявка на пари ставала чимось незвичним. У документах Міносвіти у 1952 р. було поширене формулювання про рівень відвідуваності занять в ОДПІМ: «лише 94%» [188, арк.71]. Зниження рівня вибулих можна пояснити тим, що студент став цінністю, яку намагалися не втратити. Скажімо декан факультету французької та іспанської мови КДПІМ Лисенко зауважував колегам у 1950 р., що виключати студента можна було лише у крайньому випадку, коли всі заходи впливу не допомогли [248, арк.67].

У середині століття ми відзначаємо й інший варіант втрати статусу члена колективу. Мова іде про поновлення афілювання себе з педагогічною установою

після випуску з неї (припинення фізичного контакту не означало розірвання смислового зв'язку). Зауважимо значення статусу випускника ПІ. Він давав утилітарні вигоди: право на роботу та надбавки до зарплати за освіту. Та після війни помітна хвиля «поновлення у статусі» неймовірної кількості колишніх студентів. Багато дипломів було втрачено у ході воєнного конфлікту, тому виші видавали дублікати. Однак, були й загублені «за необережністю» [399, арк.13; 432, арк.9].

Через те, що документи про випуски часто були втраченими, як і самі дипломи, то «своїми» визнавали зазвичай за свідченнями колишніх учителів, за виписками з наказів облвно, з листів райвно, інколи навіть з уцілілих направлень на роботу, зі списків розподілів тощо. Однак, визнавати освітянином могли не всіх. Спеціальне розпорядження Полтавського облвно давало це право лише тим викладачам, які працювали на останньому випускному курсі заявника, тому самі мали довести нотаріально засвідченими документами, з якого по який час вони були у штаті закладу. Наприклад, колишні слухачі ПУ у Великих Сорочинцях розшукували «свідків» по всій республіці. З-поміж них були ректори ПІ, директори наукових інститутів, лектори партшкіл [406, арк.16; 423, арк.9; 400, арк.53; 407, арк.25, 31].

Свідчення «однокурсників» не вважалися підтвердженням приналежності до дипломованих педагогів, як і наявність одного лектора у групі свідків. Однак, часто були перепони у відновленні статусу. Наприклад, у 1951 р. до дирекції навчального закладу Великих Сорочинців звернулася М.Долбієва, аби виш визнав її своєю. Проте, ніхто з викладачів не міг пригадати, що вона закінчувала заочний відділ у 1941 р. Проблема полягала у тому, що М.Долбієва навчалася під дівочим прізвищем. Заморившись розв'язувати проблему, директор відмовив. З огляду на такі випадки, закономірними є приклади обману, аби стати частиною педколективу. Так, студентка Т.Мешталъ нібито взяла свідчення у викладачки ПУ Великих Сорочинців А.Редько, але коли справа дійшла до звірки, виявилось, що освітянка не пам'ятала дівчини, та й одногрупниці зауважили, що Т.Мешталъ починала навчання, але не була випущена. «Поновлений диплом» виявився фіктивним [406, арк.118; 414, арк.56; 415; 419, арк.79]. Специфіка мережі педвишів у розореній війною країни змусила визнавати «своїми» «чужих» випускників. Наприклад, Міносвіти зобов'язало ПУ у Великих Сорочинцях видавати дипломи випускникам Кременчуцького ПТ, ПІ та УІ, які не існували у 1950-х рр. [438, арк.55; 430, арк.15].

Викладачі та співробітники ішли з вишу на пенсію. Так, служитель бухгалтерії Вищого ІНО Києва В.Атамановський просив звільнити його у жовтні 1920 р., бо не міг продовжувати нести службу «у зв'язку з похилим віком та особливою хворобливістю стану» [240, арк.175]. До особливо складної хвороби, що унеможлиблювала роботу, віднесемо ваду серця та катар легень Михайла Блінова у 1921 р. в Київському ІНО [235, арк.11]. Помічник завідувача канцелярії, згідно з медичною довідкою, втратив працездатність на 85% [232, арк.41]. Інший приклад – звільнення С.Горянського через відмову правої руки у 1920 р. [241, арк.2].

Окрім медичних та вікових причин, полишити групу спонукали нефізичні мотиви. Так, киянка М.Гарф звільнялася з ПІ «через важкі сімейні обставини». Часто колишні члени колективу переводилися в інші інстанції. Наприклад, І.Колесніченко звільнився з Київського ІНО у 1921 р. у зв'язку із початком служби у військовому відомстві. А співробітниця канцелярії М.Архангельська просила звільнити її через «важкі моральні умови в канцелярії, за яких працювати неможливо» (це не було покидання групи, бо її перевели до приймальної правління) [235, арк.20-23].

Специфічною формою вибуття із колективу педінституту для студента було призначення на роботу, яке ми розглядаємо як життя на межі двох колективів. У 2015 р. Міністерство освіти оприлюднило «Роз'яснення щодо питань працевлаштування випускників ВНЗ». Згідно з офіційною позицією влади, обов'язкове відпрацювання упродовж трьох років або ж повне відшкодування вартості навчання випускником є порушенням його конституційного права на працю та права громадянина України на безоплатність вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах. [1835]. Але у період тоталітаризму держава виживала внаслідок мобілізації трудових ресурсів. Одним з її видів був розподіл випускників навчальних закладів. Тут ми дослідили проблем, з якими стикалися молоді люди коли нарешті отримували диплом про вищу освіту і стояли на межі двох колективів: вищої педагогічної та загальноосвітньої школи. Життя «на два доми» було дуже помітним. Так, у Бердичеві пропонували повернути забуте правило про 1 рік стажу в школі після навчання, аби лише після відпрацювання віддавати диплом про вищу освіту випускникові [1252].

Згідно із розпорядженнями НКО, розподіл відбувався, зважаючи на стан здоров'я молодих людей, їхній попередній робочий стаж та перегляду не підлягав. У 1930-х рр. випускники ПТ національних менших могли отримати роботу лише за

вказівками НКО. Так, у 1932 р. з Вінницького єврейського ПТ 11 осіб залишилося у Вінниці, по 5 студентів поїхали до Києва, Дніпропетровська та Одеси, по двоє отримали роботу в Алчевську та АМСРР. Ще троє були розподілені до Харкова, Маріуполя та Сталіно. А троє попрямували у м.Біробіджан до Єврейської автономної області Росії [100, арк.1; 101, арк.2; 99, арк.147]. Перегляд розподілу все ж був можливим. Маємо свідчення про те, що студент Артемівського ІСВ Федосенко був направлений до Білорусі за клопотанням дирекції вишу перед НКО, бо мав там родичів. Випускниця Чернігівського ІСВ Н.Солодовникова не виїхала за розподілом, бо чекала, поки чоловік закінчить той самий виш 1933 р., аби поїхати разом на нове місце роботи [100, арк.63]. Малолітня дитина могла стати причиною відмови від роботи за призначенням. Наприклад, випускниця Гадяцького ПТ 1932 р. М.Пітель просила не посилати її на роботу в Одесу через немовля, якому було 1 р. 8 міс. Тим, що чотиримісячний малюк не витримає переїзду, пояснювала свою відмову від робочого місця її колега з Глухова О.Шаповалова [101, арк.64].

Сімейні обставини також враховувалися під час розподілу молоді на роботу [440, арк.38]. Наприклад, 1946 р., зі 100 випускників ПУ у Великих Сорочинцях як «обтяжуючі обставини» у 6 осіб була вказана наявність дітей, 5 слухачів мали хворих батька або матір, ще 5 опікувались хворим батьком-інвалідом, одна особа сама мала хворобу [376]. Визначити точний перелік хвороб, який давав право студентам вчитися на учителя, проте не давав можливості учителювати, складно. Аналіз документів розподілу говорить про такі випадки: Т.Левченко була горбатою, П.Солоп – інвалідом (група та форма невідомі), К.Седько не поїхала через виразку [422, арк.8-18].

Беручи до уваги прохання дівчат, дозволяли залишити їх за місцем роботи чоловіків (у 1949 р. із 107 розподілених слухачів Великих Сорочинців лише одна виїхала у с.Шишаки за чоловіком-лікарем) [398, арк.33]. Інколи чоловіки самі просили не переводити дружин в інші області, аби не зруйнувати домашнього укладу. Так, технік-землевпорядник Полтавського облуправління сільського господарства І.Дейнека писав подібного листа до дирекції Велико-Сорочинського ПУ у 1952 р. Він зауважував, що мав стару матір 1875 року народження, яка знаходилась вдома під його наглядом. Через постійні відрядження по районах Полтавщини він прохав залишити дружину вдома у якості доглядальниці [416, арк.29]. Хоча наприкінці 1940-х рр. саме шлюбом намагалися скористатися дівчата для уникнення розподілу. У 1948

р. у КДПІ лектори зауважували, до моменту видачі направлення частішали шлюби випускниць, які таким чином намагаються залишитися у столиці, а не їхати в села [226, арк.4зв]. За декілька років така практика стала звичною. У Черкасах навіть констатували, що за царської Росії учителі з більшим бажанням їхали у найвіддаленіші куточки країни, ніж то робили радянські студенти [677, арк.9].

Звільнити від роботи могли й у разі продовження освіти за фахом. Це стосувалося в основному випускників педтехнікумів. Наприклад, із 62 випускників 1944 р. у Великих Сорочинцях 55 осіб поїхали на Рівненщину, 7 залишилися на Полтавщині й лише 1 випускниця, отримала дозвіл від НКО не їхати на роботу через пропозицію вступу до ПДПІ [366]. Хоча давали дозвіл на продовження навчання далеко не всім. Так, із випуску 1951 р. Полтавський облвно звільнив від відпрацювання у школі після вступу на стаціонарний відділ ПІ 3 кращих випускників. А коли ще 7 звернулися до Міносвіти з подібними проханнями, уряд відмовив, бо країна потребувала кадрів на заході республіки [405, арк.1]. Звіти вишів до ЦК та Міністерства у 1950-ті рр. визначають основні причини, коли молоді люди мали змогу не виїхати за державним розподілом: одруження з офіцерами, вступ до аспірантури, державна служба, партійна та комсомольська робота та хвороби [288; 201, арк.28].

У повоєнні роки держава намагалася випускниками центральної України радянлізувати новоприєднані території, бо на схід відправляли одиниці. Наприклад, із 87 осіб, що випустилися із ПУ у Великих Сорочинцях у 1945 р., усі потрапили до шкіл Львівської та Закарпатської областей [378, арк.26; 954, арк.93; 369]. А 1947 р. із 114 випускників 40 залишилися у 9 районах рідної їм Полтавської області, інші ж 74 були направлені у 12 шкіл Ізмаїльщини [381]. Були й такі, хто прагнув виїхати за межі республіки. Наприклад, 4 випускники Житомирського ІСВ хотіли працювати у школах Північно-Кавказького краю [100, арк.5]. У 1932 р. молодь Бердянська організувала кампанію з виїзду за кордон. Група комсомольців-ударників прохала НКО направити їх до Казахстану учителями ІІ концентру. Інша мріяла про Далекий Схід. Їхній лідер Д.Коваленко пояснював це так: «ми сповнені енергії, гарячим завзяттям для роботи, ми не вміємо пасувати перед негараздами й навмисне бажаємо поїхати у найдальші кутки Радсоюзу, щоб прикласти всі свої знання, уміння та досвід, що набули за три роки в технікумі» [101, арк.30-31]. Інколи мотивом виїзду була далеко не романтика, а безвихідь. Скажімо, студент Кременчуцького ІСВ М.Теличко

не приховував, що, будиши «крайнім бідняком», поставив собі за мету виїхати за межі України. Тому, навіть кидаючи виш на III курсі за станом здоров'я, просив НКО розподілити його на роботу на Кавказ чи в Крим. Не отримавши відповіді, просився «радо поїхати» на Далекий Схід чи в Центральну Азію в українські райони. У переддень десталінізації випускники III виїздили далеко за межі рідних областей, отримуючи роботу від держави, без зауважень [100, арк.89-90; 524, арк.72].

Іноді молодь не доїжджала до призначення без причин. Так, у Харківського ІНО у 1932 р. до с. Кишеньки з 11 випускників доїхав 1, а в Опішні навчальний рік не розпочався, бо до села не приїхали випускники з Полтави. Викладачі Київського ІНО, де на місця прибували лише 40% розподілених, зауважували, що молодь лякали низькі статки. Тому просили розглянути можливість зберігати стипендію до першої зарплати [99, арк.115, 128-129]. Загальні цифри тих, хто уникав праці педагога, по республіці були значними. З одного боку, показник говорив про успіхи розподілу: Міносвіти у 1953 р. заявило, що з 15 тис. 850 розподілених на роботу прибуло 98,2%. Не прибули 258 молодих освітян, із них 16 через хворобу чи через декретну відпустку, 26 мали тяжкі сімейні обставини, 8 виїхали за місцем праці чоловіка, а ще 2... були під слідством. Держава не знала, куди ділися «решта 206». Найгірша ситуація із «втраченими учителями» була у КДПІ (30 неприбулих), у Коломийському УІ (13 студентів), Криворізькому та Ізмаїльському вишах (по 10) [418, арк.251].

Окреме питання – реальна рекомендація на роботу. Вважаємо, що таким чином виш підтверджував, що давав якісні знання, а студент готовий бути учителем. Проте, маємо такі пропорції. З 64 випускників ПУ у Великих Сорочинцях у 1944 р. лише 7 мали відповідну позначку у журналі розподілу як то «рекомендується як учитель географії або математики». Надалі певна страховка від критики за малопідготовлених учителів зосереджувалася у коментарях у графі «Характеристика». Зауважимо, що 1947 р. над нотатками «готується сумлінно» домінували записи на зразок: «вчиться на 3», «не встигає з арифметики», «загальний розвиток слабкий» [364; 381].

Держава була зацікавлена у формуванні позитивного образу розподілу та входження колишнього студента до нового освітянського колективу школи. Ішлося про уявну добровільність, щирість вибору, вдячність за надане робоче місце тощо. Гасло молоді найточніше описали у КДПІМ у 1951 р.: «Поїдемо працювати туди, куди пошле держава!». Треба відзначити, що для багатьох молодих людей процес

розподілу був, як зазначала молодь, «путівкою в життя» [117, арк.5; 255, арк.23; 1331]. Розподіл відбувався за методом «політичної та державної доцільності». Скажімо, із 207 випускників КДПМ 1953 р. лише 30 залишилися у Київській області. В інші області були направлені 146 молодих спеціалістів (42 у Кам'янець-Подільську, 16 у Житомирську, 20 у Чернігівську та 13 у Вінницьку), ще 7 виїхали за межі республіки. Насторожує, що 24 особи (12%) залишилися нерозподіленими [257, арк.1, 15]. Тут згадаємо реальність, відмінну від пропаганди, коли у 1950-х рр. молодь була позбавлена можливості подальшої роботи. Так, близько 40% випускників КДП працювали не за фахом, як і 1/3 випускників ХДП 1961 р. [230, арк.113; 657, арк.126]. Молодим людям доводилося самотужки вишукувати вакансії викладачів, коли вишівське направлення виявлялося пустопорожнім. Інколи піти на власний пошук робочого місця штовхало те, що призначені Міністерством роботодавці відмовлялись надати житло молодому спеціалісту [936, арк.3; 200, арк.274].

Виші проводили моніторинг роботи випускників. У ЖДП постійно оновлювали стенд «Майстри педагогічно справи Житомирщини». Проте така лінія захисту ідеалів розподілу стала радше відповіддю на хиби у процесі. Статті про невдале професійне становлення студентів з'явилися у пресі все частіше [1282; 1066]. Можливо, через «ламання» волі молодого учителя, багато хто розчаровувався в обраному шляхові. Для одних важко було винести диктат керівництва, іншим не влаштували умови роботи та зарплатня, треті відкрито заговорили про хибність професійного вибору. У 1957 р. освітяни обурювалися поведінкою випускниці ЧДП Р.Колодкіної, яка працювала учителькою хімії у школі с.Дубіївка Черкаського району, та потім захотіла бути товарознавцем в облкнигторгові. Освітян зауважували, що приймали дівчину за умови роботи на ставку, проте дівчина відмовилася від класного керівництва та роботи з колгоспниками. Педагоги запитували: «Що ж змусило молоду вчительку раптом змінити свою професію?» Відповідь для них була очевидною: «тільки одна обставина: любов до грошей». Та дівчина мотивувала інакше: «Не треба разом з учнями працювати на дослідній ділянці, не поблякне манікюр» [1114].

Молодий спеціаліст мав відчувати себе потрібним. Принаймні до початку роботи в реальних умовах. Так, у липні 1960 р. педагогічному загалу повідомлялося про черговий випуск у КДП. Того року 274 кваліфікованих учителів фізики, мови й літератури, з яких 40 студентів були відмінниками, мали поїхати на роботу в Сумську,

Полтавську, Чернігівську та Черкаську області. І, як переконувала дирекція, «куди б вони не приїхали, їх з задоволенням приймуть учительські колективи, бо в інституті вони здобули добру, ґрунтовну підготовку для виховання нового комуністичного покоління» [1173]. Схожі церемонії відправлення нового педагогічного десанту відбувалися по всій УРСР. Так, в Умані в міському будинку культури 92 молодих людини дали прощальний концерт перед відрядженням у різні області України. Головними гаслами на ньому були обіцянки плідної роботи за призначенням [1373].

Та чи надовго вистачало молодечого запалу? Довга дорога до місця роботи, важкі матеріальні умови, стреси робочих буднів мали б датися взнаки. Проте, у молодого радянського учителя все мало бути добре. Преса підхоплювала яскраві приклади. Скажімо, студентки КірдПІ Є.Корнійченко та Н.Суменко, працюючи у Дніпропетровську та у с.Тисмениця Волинської обл. відповідно, зауважували: «ми тут як вдома – допомога щира, рекомендації дають гарні» [1299; 1085]. Допомога була щирою, бо у селах як ніде чекали молодого спеціаліста: кругообіг спеціаліста «село-виш-село» мав бути ідеальним. Схоже гасло було у вірші студента В.Пригородського «Студентське»: педагогічна молодь мала як свята чекати розподілу, бо найусвідомленіше бажання – піднімати освіту у глухих селах [1257; 1310].

Чи існували проблеми розподілу у добу «відлиги»? Знаємо, що молодь часто не доїждила до пункту призначення. Так, у 1953 р. у КДПІМ отримували звістки про невихід на роботу десятків випускників: до Кам'янець-Подільської області доїхало лише 27 із 42 студентів, до Вінниці – 5 із 13, до Чернігова – 15 з 20. Молодь по-різному мотивувала свою відмову. Так, студент І. Шаповалов відмовився без пояснення причини й лишив призначення на місці в облвно, В. Синяк пішов до армії, М.Журба вступив до аспірантури ХДПІМ, а А. Семенець мотивувала відмову тим, що ... просто повинна залишитися у Києві [257, арк.15]. Проблема розподілу в село, яке так намагалися рекламувати владні органи, насправді була не такою райдужною. Студенти з КримДПІ, СумДПІ та Харківських вишів намагалися уникнути «еміграції в провінцію». Так, у 1954 р. 86 молодих учителів відмовились їхати за направленнями, серед яких багато хто заявляв: «Тільки Харків!» [203, арк.23; 636, арк.109; 647, арк.27; 201, арк.56]. Навіть секретар Львівського промислового обкому партії В. Маланчук закидав освітянам області, що «молоді спеціалісти після закінчення ВНЗ всю свою енергію й «творчість» скеровують на розшуки «теплого містечка» відмовляються від

праці за призначенням». За його даними, до шкіл Львівщини у кінці «відлиги» не доїхали на роботу 7% учителів лише з одного ЛДУ. Це не було дивним. Умови життя сільської школи вимагали відповіді. Все частіше лунали зауваження, що молоді люди не хотіли їхати в село, бо там їх не забезпечували житлом. Прикладом послуговувало подружжя Підгайних – випускників ЧДП. Вони працювали у школі села Шляхова Бершадського району Вінницької області. Молодих спеціалістів по приїзду по розподілу ніхто не прихистив. Вони жили у дорогій найманій квартирі [1237; 1188].

Молодь, можливо, була б і рада працювати, та випускалося більше спеціалістів, ніж цього потребувала тогочасна школа. Гарною ілюстрацією цього була розповідь про професійні митарства випускниць-хіміків у 1963 р. Ворожбит і Цупак. Дівчат відправили на роботу у різні райони Львівщини. Ті виїхали радісно, бо «признання – зігриває серце, бентежить груди світлими надіями...». Надії розлетілись на друзочки дуже швидко. Школи працювали за різними планами, обом дівчатам запропонували лише по 4 години хімії та довантажили на вибір біологією, співами або фізичним вихованням [1347]. Не даремно проректор МДП В. Демиденко зауважував у 1963 р., що було б добре, коли б педвишам надавали право посилати кращих випускників саме до міських шкіл: «Закінчує інститут хороший спеціаліст, а ми його – в якесь найвіддаленіше село. Хіба ж це стимул?». Тому й так часто вихованці вишу кидали школу, пропрацювавши всього 1-2 роки. Випускники фізмату йшли на підприємства та в установи, учителі фізичного виховання – на тренерські посади або ж куди завгодно, але не в школу. А тих, хто йшов в освітню галузь, за словами керівника вишу, в школах погано зустрічали старші колеги [1411]. Тому й не дивно, що молодь особливо не рвалась у село, шукаючи шляхів, як цього уникнути (інколи аж до вигадування хвороб [202, арк.121; 229, арк.91]). Життя вкотре показувало, що пропаганда була набагато мальовничішою за реальність, у якій доводилося починати професійне життя колишнім студентам педагогічних інститутів УРСР.

Висновки до II розділу

Проблема визначення місткості поняття «колектив вищої педагогічної школи» полягає у неоднозначності тлумачення у різні історичні періоди. Реформи НКО та Укрголовпрофосу у сфері підготовки учителів залежали від соціально-економічних, ідеологічних і навіть геополітичних чинників. У науковій літературі присутня полеміка з приводу того, чи вважати вищою педагогічною школою технікуми (училища),

курси, класи, факультети, що створювалися у різній час у численних локаціях. Неузгодженість полягає у наявності колізії українського радянського законодавства (тимчасові положення Укрголовпрофосу визначали курси чи технікуми середніми спеціальними закладами, у той час як у зведеннях ЦК КП(б)У та звітах НКО до ЦК КП(б)У вони фігурували як вищі навчальні заклади), у дисбалансі матеріальної бази та нерівномірності контингенту (окремі технікуми (училища) були більшими за кількістю студентів і викладачів та потужнішими за площами й обладнанням за інститути). Найлегшим для визначення кількості колективів педагогічних вишів є доба «відлиги», коли у ході реформ в УРСР залишилося 33 педагогічних інститути. Найдискусійнішим лишаються 1920-1930-ті рр. – доба розбудови системи освіти радянської республіки, коли інститути (від 12 до 36) не справлялися з потребами держави в учителях, що спричиняло періодичне відкриття й ліквідацію педкурсів (103-129 найменувань), технікумів (від 33 до 60) та інститутів. Повоєнні роки увели у систему підготовки учителів педагогічні класи, а також дали «друге дихання» ПУ, які на короткий час разом з ПІ готували учительські кадри з рівними правами.

Кількісні показники студентів вищої педагогічної школи УРСР за майже 50 років демонстрували значне зростання із 10,1 тис. осіб у 1920-х рр. до 77,4 тис. осіб у кінці 1950-х рр., і були прив'язаними не до престижності професії та потреб ринку, а до політики держави та військового протистояння у Європі та світі. Скорочення контингенту освітянської молоді у 1920-х рр. було наслідком політики економії та політики «очищення». Держава виходила з економічної кризи радикально: виключала з вишу молодь, яку не могла утримувати фінансово (через академічні чистки). Паралельно відбувалися соціальні чистки з метою створення ідеального ідеологічного мікроклімату у пролетарському виші. Різне падіння контингенту педінститутів вдруге відбулося у 1943 р., коли виші почали перші набори на звільнених від німецьких окупаційних сил територіях. Чисельність студентів, наявна у ПІ УРСР станом на 1940 р., була відновлена лише у 1950-х рр. Схожі тенденції відбувалися з укомплектуванням педагогічними кадрами. Аналіз гендерного складу виявив тенденції до домінування жінок у студентському середовищі, що закріпилися після Другої світової війни. Натомість викладацька сфера мала «чоловіче обличчя».

Набуття прав члена викладацького колективу залежало від вимог держави та змінювалося із часом. В УРСР спочатку ліквідували, а потім відродили системи

наукових ступенів та учених звань, конкурсу під час обрання на посаду. Відповідно збільшувався і перелік вимог до освітянина (освіта, науковий ступінь, вчене звання, володіння матеріалом, уміння вести самостійні лекційні або практичні курси, наявність практичного досвіду тощо). Визначення мотивів приєднання студентів до ПІ у повоєнний час дозволило вибудувати їхню ієрархію. Молодь керувалася здебільшого внутрішніми індивідуально та соціально значущими мотивами. Поновлення у ПІ після закінчення бойових дій свідчило на користь утвердження того, що обраний фах відповідав здібностям та нахилам молодих людей. Абітурієнти з перевагою внутрішніх індивідуальних мотивів склали більшість. Вони часто вказували в заявах про вступ значення педагогічного фаху для їхнього розумового розвитку, творчого самовиявлення та задоволення потреби у спілкуванні з дітьми. Відзначимо домінування внутрішнього соціально значущого мотиву у долученні до колективу педвишу у 1943-1953 рр. Це виявилось у формулюванні молоддю розуміння соціальної значущості освітянина (особливо у селі), наголошенні на потребі нести користь соціалістичній Батьківщині. Серед членів студентського колективу були й ті, хто приєднувався до нього за зовнішніми позитивними мотивами. Це люди, яким вища освіта (не залежно від фаху) допомагала отримати краще оплачувану роботу, навчання у ПІ дозволяло жити недалеко від дому або ж давала можливість переїхати в обласний центр з глибинки. Найменша кількість молодих людей, що здобували освіту педагога, обрали професійний шлях, керуючись зовнішніми негативними мотивами. Найголовніший з них – ПІ був єдиноможливим варіантом в обставинах, що склалися (причиною було погіршення стану здоров'я під час навчання в іншому вищі, інвалідність після війни, відносна дешевизна педагогічної освіти у порівнянні з іншими напрямками підготовки в умовах економічної скрути родини тощо). Жоден зі вступників не мотивував свою появу у ПІ вибором батьків, вступом «за компанію» та престижністю професії.

Проблема «іншування» у колективі вищої педагогічної школи особливо гостро постала у 1920–1930-х рр. і була пов'язана не лише з академічною доброчесністю, але й з розбудовою міцної комуністичної ідеології. Стати «чужим» можна було за погіршення показників навчання, відрив від колективу вишу, перехід в іншу соціальну групу без згоди освітян, власні політичні погляди та минуле родичів. Наслідками соціального дистанціювання були виключення з вишу, позбавлення

прав у колективі (тимчасово та постійно) і, як максимум, кримінальні справи. Освітняни вдавалися до реабілітації у разі «іншування», звертаючись до НКО.

РОЗДІЛ III. ПРОСТІР ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ КОЛЕКТИВІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

У цьому розділі ми охарактеризували простір, у якому жили та працювали досліджувані історичні актори. Ми подали стислий огляд еволюції адміністративних одиниць, у межах яких функціонували вищі педагогічні заклади, звернули увагу на систему розташування установ на території України. Приділили увагу узагальненій внутрішній структурі педагогічного вишу. З'ясували, яким чином реформи педагогічної освіти та переформатування внутрішньої будови ПІ висвітлювалися у профільній пресі та трактувалися самими педагогами. Значне місце відведене аналізу витворення робочого простору навчальних закладів та забезпечення його обладнанням. Окремі підрозділи присвячені житловому простору викладачів та студентів педагогічних вишів. Специфічний блок – «інтелектуальний простір». Під ним ми маємо на увазі рівень освіченості та наукової активності освітян, а також успішності студентів.

3.1. Макро- та мезорівні життєвого простору педагогічних колективів

Макрорівень організації простору зазвичай збігається з коротким оглядом історичної географії держави з урахуванням можливих адміністративно-територіальних змін. У даному дослідженні зауважимо, що упродовж обраного нами періоду територія радянської України змінювалася [1790], а з нею і географія життєдіяльності педагогічних колективів. Із другої половини 1920 р. педагогічні вищі діяли на території УСРР, яка складалася з 12 губерній. Губернії були скасовані у 1922 р. разом із уведенням триступеневої системи адміністративно-територіального поділу республіки. Перетворення зумовили подальше функціонування педвишів в Україні у складі 41 округи (ліквідовані у 1930 р.) із 680 районами та Молдавської АСРР. Зауважимо також заснування у 1924-1928 рр. національних рад і районів (5 німецьких, 2 болгарських, 1 польський, 9 російських, згодом додалися грецькі та єврейські), де починали діяти специфічні національні педагогічні вищі навчальні заклади. Кількість таких адміністративно-територіальних одиниць змінювалася із часом, поки 5 березня 1939 ЦК КП(б)У не ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України» [1847]. Уже у 1932 р. педагогічні вищі працювали у складі 7 областей, із яких у 1937-1939 рр.

шляхом реорганізації постали 15 адміністративних одиниць. Повоєнні адміністративно-територіальні зміни також вплинули на розміщення педагогічних вишів відповідно до утворення центрів нових областей: Херсонської, Закарпатської, Черкаської та Кримської. Опустимо аналіз соціально-економічного та історичного розвитку адміністративно-територіальних одиниць з огляду на те, що йому присвячені численні комплексні праці. Мезорівень життєвого простору в описі повсякдення спільноти педагогів збігається із визначенням мережі організацій та їхньої внутрішньої будови з характеристикою структурних одиниць. Ми частково торкалися його у розділі II (підрозділ 2.1), де подавали опис структурних категорій у дослідженні колективів педагогічних ВНЗ.

Отже, на початку досліджуваного періоду ІНО діяли у Харкові, Катеринославі, Києві, Чернігові, Ніжині, Глухові, Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Одесі, Миколаєві, Херсоні, Кременчуці та Полтаві. Жодного інституту не існувало у Донецькій та Запорізькій губерніях. Паралельно діяла мережа педкурсів, що охоплювали губернські міста [127, арк.1, 6; 139, арк.2].

Офіційне «Положення про вуз» 1922 р. визначило, що він мав ділитися на факультети із обов'язковою наявністю робітничого факультету, завданням якого була підготовка робітників та селян до опанування наукового знання. Управлінська вертикаль складалася із ради вишу, правління вишу, декана та рад факультетів [126, арк.1]. З 13 інститутів, що діяли в Україні у 1923 р., 4 працювали у складі 2 факультетів (професійної освіти та соціального виховання): Харківський, Київський, Катеринославський та Одеський ІНО. При 6 вишах були відкриті робітфаки. Специфічним утворенням був Одеський педологічний інститут, який готував учителів для роботи з дефективними дітьми. Згодом реформи розширили кількість факультетів. Наприклад, у 1930-х рр. три факультети діяли у складі Мелітопольського УІ (фізмат, природничий та географічний) та у Запоріжжі (літературно-мовний, фізико-математичний та природничий), а в Одесі функціонували 4 відділи (соціально-економічний, філологічний, агробіологічний та техмат [129, арк.40; 176, арк.3; 179, арк.13; 97, арк.2]).

У 1930 р. НКО УСРР також визначив стандартну структуру ІСВ. Вона мала охоплювати 13 кафедр: педології, педагогіки, дидактики, політекономії, діамату і ленінського національного питання, історії України та народів СРСР, мовознавства,

української літератури, агрономічних наук, зоології, математики, фізики та хімії. Такий набір структурних одиниць був наявний у Харкові, Миколаєві та Ніжині. Однак, враховуючи контингент студентів та викладачів, уряд дозволяв регіональні варіації [82, арк.97]. З часом кількість кафедр змінювалася в залежності від реформ в освіті, наявних кадрів та суто прагматичних матеріальних питань. Скажімо, у ПДП після евакуації відновили роботу 15 кафедр, і це число усталилося до кінця 1940-х рр. Аби зрозуміти структурування робочого простору колективу педвишу, звернемо увагу на статут ПДП 1939 р. [273, арк.1зв; 283, арк.2; 266, арк.7-8] (Додаток Е).

У разі функціонування при педагогічному виші УІ, кількість факультетів у структурі збільшувалася. Так, у Полтаві колектив вишу у 1947 р. розглядав як єдине ціле чотири факультети ДП (історичний, мовноліт, фізмат та природничий) та три факультету УІ (мовноліт, фізмат та природничо-географічний) [283, арк.2]. В інших же вишах навпаки після численних змін колективи жили у межах двох факультетів (в Умані з часів заснування до 1956 р. діяли лише фізмат і природничий) [1773]. А ГДП у 1956 р. готував лише учителів 1-4 класів [1754]. Пovoєнні роки показали, що у регіонах не вистачало учителів різних спеціальностей. Тому у 1946 р. Міносвіти СРСР вирішило організувати нові відділи та факультети при педвишах УРСР. Так, у Харкові відкрили відділ природознавства. У КДП з'явився відділ іноземних мов, у Кіровограді та Полтаві – історичні відділи тощо [1023]. План четвертої, післявоєнної, п'ятирічки передбачав значні зміни в освіті. Потреба в освічених учителях вимагала подальшого удосконалення системи їхньої підготовки. Тому наказом від 1948 р. при ДП та УІ УРСР Міносвіти утворило вечірні відділи. Термін навчання на них складав 4,5 роки. Не забарилися і з розширенням спеціальностей в УІ. Наприклад, при Харківському УІ відкрили історичний та фізико-математичний, а при Чернівецькому – відділ мови та літератури. За наказом Міносвіти створювалася мережа спеціальних факультетів підготовки учителів музики та співів, малювання та креслення [1027; 1100; 1101; 1031]. У ході усіх перетворень народилася нова проблема багатофакультетності педагогічних вишів. В окремих випадках разом з УІ, залежними від них, педінститути готували учителів до десяти різних спеціальностей. Так, ВДП випускав учителів 13 спеціальностей. Це негативно позначалося на якості навчання. Керівники не приділяли достатньої уваги кожній спеціальності. Утворювалися карликові факультети. Наприкінці ж 1940-х рр. УІ утруднювали роботу П. Навчання

в УІ, за визначенням самих освітян, було гіршим. Проблемним учительський інститут був навіть тоді, коли не «висів на шії» педагогічного. У ньому зазвичай діяла лише 1 академічна група на потоці. Так, на трьох відділах УІ в ХедПІ 1948 р. навчалось всього 97 осіб, у МДПІ на чотирьох факультетах було 92 студенти (у середньому по 23 на кожному) [1091].

Та ліквідувати систему УІ і замінити її системою ДПІ у країні не збиралися. У повоєнній країні були регіони, де радянська освіта лише починала пускати коріння [1005]. Так, у 1940 р. в Ужгороді відкрився перший у Закарпатті УІ [1019], а у 1951 р. рішенням уряду Лебединський УІ перевели до м. Коломиї Станіславської області [1271; 286, арк.7-9, 14]. Станом на 1950 р. діяли 23 ДПІ та 34 УІ. У них навчалось 26 тис. осіб (2% від усієї мільйонної армії студентів УРСР) [1330]. Початок 1950-х рр. ознаменувався процесом нової реорганізації у мережі педвишів країни [1002]. У травні 1951 р. побачив світ наказ Міносвіти УРСР про об'єднання факультетів і відділів ПІ та УІ. Він створив історико-філологічні, природничо-географічні факультети та факультети романо-германських мов. Подібні зміни вплинули і на склад колективів. Процес реорганізації УІ завершився у 1954 р., і влада провела укрупнення нечисленних факультетів і відділів у 10 ПІ.

Питання управління вищою школою було порушене під час обговорення реформи М.Хрущова по вдосконаленню керівництва промисловістю та будівництвом» та проекту тез «Про змінення зв'язку школи з життям» [1208; 1010]. Викладач ЧДПІ М.Босий почав критику Міносвіти за недосконалу мережу педвишів. Педагога обурювало, що в Черкаській області діяли два інститути – УДПІ та ЧДПІ, готуючи спеціалістів однакового призначення. Пропозиції були радикальні: об'єднати на базі Черкаського два заклади. Певне, не знаючи про ініціативи своїх черкаських колег по злиттю ЧДПІ та УДПІ, в Умані теж пропонували скоротити кількість вишів, а інститути зміцнити кадрами та матеріально-технічною базою. Викладачі КДПІ пропонували створити при педінститутах базові школи, підпорядковані повністю вишам, а через них і Міносвіти. В УДПІ хотіли працювати згідно з умовами життя: не лише у школах, але й у колгоспах та на заводах, а не штучно створених «придатках». Харків'яни вважали, що функції інститутів удосконалення учителів слід було передати заочним відділам ПІ, оскільки у них для цього була солідна наукова та методична база [1362; 1176; 1280; 1195].

Багато з цих озвучених у пресі пропозицій так і залишилися невиконаними. Педагоги УРСР зауважували її недосконалість. У республіці були педагогічні виші (ГДП, БДП, СловДП), де працювали лише 1-2 кандидати наук. Знову за доцільне пропонувалося «карликові» педінститути приєднати до більших за територіальним принципом. Наприклад, ГДП – до СумДП, БерДП – до ЖДП. Поділити виші за спеціалізацією пропонували ще у 1953 р. Проте тоді 27 ПІ та 19 УІ повинні були мати чітку спеціалізацію у наукових темах. Скажімо, КДП мав спеціалізуватися на вивченні теми «Сім'я і школа», ЧДП – «Моральне виховання дітей», ВінДП – «Методика викладання основ науки» тощо [1408; 1131; 1035].

Осібю стояло визначення місця відділів політехнізації у вишах. Освітняни ЛДП вважали, що вчителя з виробничим навчанням варто було готувати лише в класичному університеті, бо для цього великі навчальні заклади мали теоретичну та матеріальну бази. До пропозиції львів'ян не дослухалися, виробниче навчання залишилося однією зі сфер діяльності педагогічних вишів. Та згодом ідея була реанімована в трохи іншому трактуванні – як створення специфічних загальнонаукових факультетів (ЗНФ) при інститутах [1232; 1159]. У кінці «відлиги» було прийняте рішення про створення 55 ЗНФ при вишах УРСР. Принцип організації навчання у таких ЗНФ був територіальний (зональний): країну поділили на 34 зони по 1-2 ЗНФ у кожній. По одному ЗНФ діяло у Бердянському, ВінДП, ДрогДП, НДП, СумДП, ЧДП, ЧерДП, МелДП. Там же, де у місті працювали два виші, спеціальності розподіляли з урахування профілю закладу. Наприклад, у ЖДП були гуманітарні та математичні дисципліни, а в сільськогосподарському інституті – агрономія та економіка.

Загалом, ЗНФ об'єднували студентів 4 відділень: економічного (економічної промисловості), гуманітарного (російська мова і література, українська, іноземна, історія, журналістика, філософія, правознавство, бібліотекарська справа, бібліографія), математичного та агрономічного (агрономія, ґрунтознавство, плодоовочівництво). Студенти могли навчатися упродовж I-III курсів на ЗНФ, а IV-V продовжували на заочному відділі профільних вишів, користуючись при цьому правами студентів стаціонару. Популярність ЗНФ при ПІ була значною. Освітняни, як можна побачити з преси, із захопленням зустріли уведення навчання на ЗНФ. Багатьох радувала можливість розширити контингент студентів внаслідок залучення

представників різних спеціальностей. Інших приваблювала туди, як висловилися житомиряни, «жадоба до знання», а передовсім до здобуття учительських навичок. Проте, в інших випадках педагогічне спрямування закладу зникало, він ставав лише черговим гвинтиком у підготовці кваліфікованого працівника у країні робітників [1395; 1259; 1337; 1289 ;1231].

Отже, упродовж кінця 1920-х – початку 1950-х рр. мезорівень робочого простору педагогічних колективів зазнав суттєвих змін. Підходи НКО до його організації, активність вишів у процесі сприйняття / несприйняття реформ та наслідки їхнього втілення дозволили зауважити декілька періодів:

- 1) період пролетаризації (1920-1928 рр.) (внутрішній простір вишів визначався потребами освіти пролетарів; вирішальною складовою мезопростору стали робітфаки, факультети соцвиху та профосвіти; керівна вертикаль будувалася на основах відносного демократизму (рада вишу, правління, декан, рада факультету); поступово посилювалося протистояння партійної організації закладів та керівництва; уведення посади політкомісара, призначеного губкомом партії);
- 2) період стандартизації (1929-1941 рр.) (намагання НКО централізувати простір вишів; уведення штатного розпису для визначення внутрішньої системи закладу; закріплення вертикалі керівництва згідно з Типовим положенням; запровадження стандарту у 13 кафедр; наявність місцевих варіацій внутрішньої структури, невідповідних «ідеальному» проекту НКО, започаткування заочних відділів (ВЗІНО (ВПКРО) (1928), філіали ВПКУ (1931), УІ (1935), екстернатів (1935));
- 3) період спеціалізації (1943-1957 рр.) (поступове згортання мережі УІ; проблеми багатофакультетності; існування «карликових ПІ»; дублювання функцій інститутів удосконалення кваліфікації учителів; початок укрупнення, переведення, злиття інститутів; вироблення стратегії спеціалізації ПІ; скасування навчання на екстернаті з 1951 р.);
- 4) період політехнізації (1957-1960-ті рр.) (зміни через вимогу посилення зв'язку з життям; переформатування простору відповідно до закликів політехнізації (утворення кафедр, відділів, майстерень); утворення мережі ЗНФ у 34 зонах та заводів-втузів).

3.2. Робочий простір педагогічних вишів України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр.

Мікрорівень життєвого простору педагогічного колективу складається з опису робочого простору групи (приміщення та території) та характеристики організації житла. Найперше зупинимося на описові того, у яких умовах працювали освітяни. Доба революції, громадянської війни залишила свій слід на матеріальному стані вишів, рівно як і всієї країни. Після років розрухи виші починали приводити до ладу свої приміщення. Так, Харківський ІНО, аби забезпечити повноцінний навчальний процес, намагався виселити з корпусів та приміщень осіб, які не були прив'язані до закладу професійними стосунками. Скажімо, у ботсаду інституту у 1920-х рр. жила товаришка Хряпіна. Вона займала приміщення гербарію, який знищила своїми діями. Орендарка виїхала з родиною до м. Змієва і здала приміщення стороннім особам, які продовжили розграбовувати сад. В приміщенні метеорологічної обсерваторії так само жили невідомі, у той час, коли служитель не мав кутка [1, арк.136]. Приміщення Ніжинського ІНО у роки протистояння реквізували, і будівля переходила з руку в руки – від однієї військової частини до іншої. Її повернули закладу лише 1921 р. у стані, що був непридатний для ведення у ній жодних робіт. На ремонт матеріалів не було ні в Ніжині, ні в Чернігові. Тому освітяни просили владу забезпечити ними з Харкова. Наприклад, треба було мінімум 5 тис. шматків скла розміром 11x12 см кожне [5, арк.1].

Наявні заклади постійно жалілися на «жалюгідні суми», які виділяв уряд на їхні господарські потреби: Одеський педологічний інститут у 1924 р. не міг за них ні розжитися обладнанням, ні оплатити поточні рахунки [33, арк.1]. А Лубенський ІСВ у 1930 р. наводив уряду приклади їхнього ж недбальства, що приводили до втрати контингенту. Заклад розташовувався у розваленій будівлі колишнього педтехнікуму, зведеної 1908 р. Каналізація була знищена, дах проржавів і абияк латався щоліта упродовж 8 років, у стінах були величезні щілини, опалення проводили за допомогою чавунної пічки з відводом диму у вікно. З потрібних на ремонт 100 тис. крб. НКО у 1925 р. виділив лише 3 тис. крб. Та вони були краплею у морі для порятунку будівлі, у якій тіснилися ІСВ, ПТ, єврейська семирічна трудова школа та їдальня для студентів усього міста [73, арк.74].

Влада відверто намагалася економити на утриманні системи вишів 1920-х рр. Так, із 112 ПК уряд управляв лише 28. Побут інших мав забезпечуватися місцевими бюджетами [128, арк.40]. Не дивно, що увесь ремонт часто зводився до побілки стін учнями, як то було у Білицьких ПК [15, арк.5]. З іншого, на обладнання нових закладів у місцях скупчення робітничого класу, грошей не шкодували. Скажімо, у 1925 р. Кам'янець-Подільський та Луганський ІНО єдиними на республіку отримали гроші з місцевих бюджетів для постійного збагачення власних бібліотечних фондів. До того ж спеціальна постанова НКО зобов'язувала надсилати по примірнику кожного твору, виданого в СРСР до книгозбірень цих двох закладів [45, арк.1]. На розбудову Луганського ІНО, як основного гуманітарного вишу на Донбасі, окремо виділяли значні суми. Заклад отримав найкраще приміщення у місті – колишнє Управління Держбанку, проте, воно потребувало значного ремонту. З лютого по липень 1923 р. держава провела декілька траншів на 132 тис. 234 крб., а згодом виділила ще 50 тис. крб. золотом. Однак, попри такі вливання, виш не мав можливості придбати навіть примітивне обладнання в умовах інфляції [29, арк.1; 31, арк.2, 6]. Тому студенти та викладачі самі шукали та діставали матеріали. У Катеринославському ІНО, де гроші на лабораторії та матеріали не виділялися або ж були мізерними, що було повсякденною практикою [16, арк.2].

У 1927 р. НКО звернув увагу на вкрай незадовільний матеріальний стан педагогічних вишів, зауваживши, що це аж ніяк не сприяло їхній історичній задачі – уведенню загальної освіти в країні [141, арк.21]. Це означало, що держава повинна була б кинути сили (хай і не всі, але значні) на обладнання інститутів. Проте, проблем було більше, аніж їх можна було вирішити самими деклараціями. Складно було навіть зігритися у стінах вишів. Палива теоретично могло вистачати, проте його добуток та використання були неоднозначними. Скажімо, у жовтні 1920 р. Вищий ІНО Києва мав доступ до лісу, але держава не виділила пилок та сокир для заготівлі дров, оскільки інструменту не було навіть на заводах, які мали його постачати до вишу [7, арк.1; 240, арк.3]. Так само без опалення починав свою роботу у вересні 1922 р. Кам'янець-Подільський ІНО, з 30% дров зимували Білицькі ПК [126, арк.48; 15, арк.5]. А Житомирський ІНО у жовтні 1920 р. навіть повністю скасовував заняття через різке похолодання (середньодобова температура у регіоні впала до -13,7С). Виш залишився без палива, тому просив владу в екстреному порядку перерахувати гроші

на придбання дров [32, арк.1; 1786]. Схожа проблема була у Лубнах у 1930 р. виш потребував 10-12 вагонів вугілля, але його відімкнули від централізованого постачання. Тому заклад, уже переживши холодну зиму 1929 р., власноруч почав запасатися торфом. На це виш шукав 24 тис. крб. (14 тис. на паливо та стільки ж на його перевезення). Держава не допомагала, і директор Пожаров марно закликав ще з червня виділити кошти до осені, коли працівники покинули виш і нікому було займатися розвантажуванням [73, арк.4, 21]. Часто закладам бракувало електроенергії для повноцінної роботи. У 1921 р. приміщення Київського ІНО по вул. Столипінській та приміщення Музею дитячої творчості при виші, де проходили лише вечірні заняття, часто залишалися без світла. Так само без освітлення на початку 1920-х рр. працювали Білицькі ПК та Кам'янець-Подільський ІНО. В останньому НКО установив електростанцію, але вона була занадто слабкою і не давала достатньо напруги, аби освітити виш [236, арк.48; 15, арк.5; 126, арк.48].

У 1930-х рр. влада взялася за перерозподіл наявного фонду приміщень. Наприклад, Черкаський ІНО отримав у власність недобудований будинок рад, його мало забрати Головшляхуправління, однак споруда дісталася інституту, бо округу ліквідували, і потреба в бюрократичному офісі зникла. Правда, на добудову ніяк не могли знайти 200 тис. крб. Інші виші по республіці потребували цього перегляду площ неймовірно гостро, бо часто жили по сусідству з різними установами та організаціями. Наприклад, УДП ділив приміщення з готелем, потім із клубом спілки радгоспслужбовців, згодом забравши його повністю. Однак, малі кімнатки з перестінками були непристосовані для навчальних потреб. Так само нагадували комірочки приміщення іншого корпусу у будинку міськради [82, арк.15; 74, арк.372].

З одного боку, ідея перегляду прав власності на будинки була позитивною. Освітняни мали б отримати кращі будівлі. Наприклад, у 1932 р. Вінницький ІСВ переселили до нової споруди. Проте, з неї не виїхали приватні мешканці, і закладу довелося довгий час працювати пліч-о-пліч «з квартирантами». До того ж, ділячи його з робітничим університетом [75, арк.32]. У 1935 р. в республіці агресивно діяла комісія по звільненню шкільних будівель. Мета роботи, начебто, була висока: у різних інституцій та організацій забирали будинки, які у свій час були відібрані у шкіл, і знову передавали їх до загальноосвітніх навчальних закладів. Звучало обнадійливо, якби не одне «але». Голова комісії І.Акулов виніс рішення про

виселення ряду ІІ. Серед них були ЗДІІ, МелДІІ, ХеДІІ, ВінДІІ та ГДІІ. Однак у 1935-1936 рр. у них навчалоя 16% усіх студентів УРСР. Уряд занепокоївся, бо це могло привести до повного їх закриття. Студентам просто не було де жити і навчатися. На новий набір у 9 тис. молоді ІІ мали лише 4,5 тис. місць у гуртожитках (з урахуванням відібраних і вже заселених приміщень). Так, у ХеДІІ відібрали будівлю, яка належала учительській семінарії. Мелітопольський виш отримав своє приміщення після пожежі у напівзруйнованому вигляді в обмін на іншу будівлю, куди перевели школу. А у 1935 р. забирали відремонтоване, не повертаючи відданого. Справа досягла неабиякого розголосу. Секретар ЦК КП(б)У Н.Попов прохав РНК СРСР скасувати скандальне рішення комісії. Та проблема приміщень не була основною. Навіть маючи стіни, виші часто не були достатньо мебльовані. Наприклад, у ПДІІ у середині 1930-х рр. часто під час потокових лекцій до 60 студентів стояли в аудиторіях, бо не було достатньо ні столів, ні стільців [169, арк.83; 568, арк.11зв].

З часом додали й інше нововведення – зробили робочий простір вишу закритим (майже режимним). Так, у Лубнах 5 вересня 1936 р. видали наказ пропускати студентів лише на основі студентських квитків, паспортів з відміткою про прийняття на облік інститутом згідно з ухвалою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР про вищу школу та про порядок входження в інститут. До вишу відтоді у справах можна було потрапити лише по спеціальних перепустках, які видавалися швейцарами та черговими по інституту з 14 до 16 години. Після 23 години швейцар нікого, крім директора та його помічників, не мав пускати до вишу, закриваючи усі виходи, окрім парадного під'їзду. Осібно регулювалася заборона входу через кухонний двір [309, арк.50-51].

З початком німецько-радянської війни виші були евакуйовані або закриті. Про побут тих, що залишилися під окупаційною владою, говорити складно. Їхні приміщення були переформатовані в інші інституції. Наприклад, у будівлях ПДІІ німці розмістили штабні приміщення у навчальному корпусі, а в гуртожитку розташовувався військовий шпиталь. Однак, господарська робота вишу не припинялася. Тимчасова адміністрація продовжувала оплачувати роботи з очищення снігу з дахів будинків та сараїв навчального закладу (500 крб. з власного бюджету), спонсорувала капітальний ремонт дахів за 1,2 тис. крб. двох приміщень по вул. Колонійській [336, арк.2; 337, арк.6].

Після повернення з евакуації закладам доводилося тіснитися у непристосованих приміщеннях, у той час коли їхні споруди могли бути зайняті іншими установами на час воєнних дій. Так, у Полтаві у 1944 р. ДПП тулився по різних приміщеннях, попри те, що існувало розпорядження НКО про передачу йому будівлі школи №1. Але міська влада не робила нічого у цьому напрямку. А ті приміщення інституту, які були придатні для проведення навчального процесу після руйнації, займали військові частини [593, арк.25].

З остаточним закінченням воєнних дій виші проводили оцінку втрат і доповідали про це у центр. Наприклад, будинки Велико-Сорочинське ПУ, яке не функціонувало з 15 вересня 1941 р. по 18 вересня 1943 р., були спалені німцями під час відступу 16-17 вересня 1943 р. Виш оцінював свої втрати у близько 2,74 млн. крб. Після війни головна кам'яна триповерхова будівля з залізним дахом мала 75% вибитих вікон, 25% вибитих дверей, 35% зірваної підлоги, 100% зруйнованих печей, були знищені малярні роботи та внутрішня штукатурка. Понищеними стояли й будівлі господарського призначення, п'ять будинків гуртожитків, будинки культурно-побутового призначення. Під час відступу Рейху постраждала й двоповерхова будівля базової школи [365].

До довоєнної кризи додалися втрати мізерного меблевого фонду у вогні протистояння. У 1944 р. студентів КДПП закликали приходити на пари із власними стільцями. Однак, якщо сидіти заходили на чому самотужки, то робочих столів бракувало до кінця 1940-х рр. [217, арк.5-6; 228, арк.23]. А в КІПТ ще 1950 р. за 1 робочим столом сиділо по 50 осіб [213, арк.9]. Викладачі просили молодь власними силами робити ремонт у коридорах та корпусах. Для ремонту ж корпусів навіть шляхом самообслуговування часто не вистачало матеріалів, тому студенти розшукували і приносили із собою цвяхи та молотки. Держава забороняла купувати вишам матеріали на ринку, одночасно із цим не організовуючи централізованого постачання. КДПП у 1944 р. не міг дістати заліза на перекриття дахів, не було 1945 м² скла для гуртожитку, цегли (хоча у столиці її не бракувало), ванн та втулок. Викручувалися як могли. Інститут виготовив з дерева усе, що можна було зробити із нього. Однак, цього було замало. Та й ціни на ринках були занадто високими. Освітняни зауважували: «на ринку купити всього не вистачить навіть усіх грошей Наркомосу» [217, арк.21-22].

Доводилося шукати місцевих умільців та майстрів з-поміж контингенту. Так, у Полтаві в педінституті не було світла навіть не через те, що держава не могла забезпечити гасом – будівлі просто не були приєднані до мережі. Тому влітку 1945 р. студенти ПДПІ самостійно провели електрифікацію приміщення інституту, раз держава не була спроможна допомогти всім у короткі терміни [593, арк.28зв; 484, арк.8зв].

Повоєнне переформування системи ДПІ з переведеннями їх на інші місця додавало оливи у вогонь матеріальної скрути вишів. Часто затягувався процес постачання матеріалів, як то було у стосунках Чернівецького ДПІ з облбудтрестом. Негаразди із майном, дефіцит продуктів, ідеологічний контроль мали забути на фоні того, що держава звітувала про успіхи відбудови інститутів, що тягнулася ще з 1945 р. Показовими стали відбудови гуртожитків ЖДПІ та КДПШМ, будівництво нових навчальних корпусів, майстерень по склу, дереву та металу з кваліфікованими викладачами ЗДПІ та ПДПІ [1321; 1381]. Правда, преса замовчувала ціну подібних відбудов – розкрадання коштів, зриви строків, неякісність будівництва, залучення студентів та викладачів через відсутність бажання облбудтрестів допомагати з роботою та матеріалами тощо.

Навіть відкриваючи нові навчальні заклади, влада не особливо турбувалася про їхню матеріальну забезпеченість. Наприклад, організувавши у жовтні 1948 р. КДПШМ із трьох факультетів англійської, французької та іспанської мови, ніхто не цікавився, що вишу у виділених приміщеннях на 250 м² було неможливо розмістити 5 кафедр та аудиторії для проведення занять із 228 студентами. Із 22 аудиторій 21 були навчальними та лише 1 – кабінетом марксизму-ленінізму. Всі інші кафедри не мали місця розташування, тому виш навіть за 4 роки після створення безрезультатно просив нове приміщення на 2,5 тис. м². За декілька років ситуація не покращилася. Брак навчального простору змушував вчитися у дві зміни. Тому виш закликав виділити для нього 12 аудиторій у школі №79 і виселити з приміщення інститут школу №32, яка тіснила і так обмежений заклад [244, арк.1; 256, арк.4; 251, арк.7].

У вщент зруйнованій країні влада стимулювала виші до покращення власного побуту своїми силами. Одним із таких заходів були соціалістичні змагання за кращу підготовку корпусів до навчального року. Наприклад, у таких «перегонах» у 1950 р. І місце у групі ПУ виборів заклад у м. Коростишів на Житомирщині. Освітняни

отримали не лише почесні призи (перехідний Червоний прапор, грамоту Міносвіти та ЦК Профспілки), але й 2 тис. крб. Правда, їх можна було витратити лише на обладнання червоного кутка в ПУ. Друге місце посіли ПУ Бердичева, Херсона та Станіслава, нагороджені тією ж сумою та грамотами. За третє місце у змаганні заклади Миколаєва, Острога, Охтирки, Хуста, та 5 інших ПУ отримали словесну подяку [392, арк.42].

Окремі виші одразу по війні заходилися створювати значну базу не лише для студентів стаціонару, але й для своїх заочників. ЛДПІ за півтора року обладнав понад 10 кабінетів, забезпечивши до них доступ 850 учителям-заочникам. Та перевірки НКО УРСР уже 1945 р. виявили, що поновлена освіта часто-густо не мала достатньої матеріальної бази. Заочників не забезпечували гасом та зошитами. А наказ НКО вимагав надати кожному студентові 15 дефіцитних зошитів на рік. Складна матеріальна ситуація в країні приводила до того, що і в 1947 р. заочників, які прибули на сесії, виші не могли забезпечити ні житлом, ні харчуванням [1256; 1000; 1032]. У Миколаєві навіть 1951 р. половина заочників залишала навчання на півдорозі через матеріальні труднощі. Адміністрація ДПІ абсолютно не піклувалася про побут студента-заочника. Їх не було де розмістити під час сесії, тому поселили у школу, в якій на той час відбувався ремонт. Першу ніч заочники спали на чемоданах. Потім завезли ліжка, хоча й без матраців. Світла упродовж усієї сесії. Віддаленість від вишу та зупинок не дозволяла готуватися до занять. У Луцьку 1959 р. студенти нарікали, що їх не забезпечують навіть тимчасовим житлом. Молодь стаціонару на Волині відправили на зимові канікули, звільнивши 300 місць в гуртожитку. Та заочників туди не пустили – приїжджі самі шукали «на кутки». Здобувачі освітнього ступеня скаржилися на погане обслуговування в їдальні та буфетах вишу [1061; 1266].

Проблеми, які мали стаціонарні відділи з матеріальним забезпеченням практичних курсів, заочники відчували вдвічі яскравіше. Це не могло не позначитися на якості оволодіння знанням. Наприклад, на зимовій сесії 1954 р. виявили, що з 38 студентів заочного відділу ЧДПІ лише 2 змогли зробити опудала птахів і ссавців. І тут винними були не лише виші, які не мали матеріалів для експериментів [1184].

Та були й позитивні приклади. Так, 1951 р. заочники з ВінДПІ були задоволені устаткуванням вишу для роботи. Їм надали у користування їдальню, кабінети, лабораторії, гуртожиток та пральню. У майстернях вишу дозволили відточувати

виготовлення наочних приладів. Чи не щовечора демонстрували кінофільми. Враховуючи такий жалюгідний стан заочної освіти, влада все ж повернулася обличчям до відділів, створених, аби допомогти країні швидше просвітити широкі маси трудящих, не відриваючи їх від виробництва надовго. Уже у січні 1957 р. преса ніби звітувала про покращення навчального простору заочника в УРСР. Прикладом був фізмат СумДП. Завідувач кафедри вищої та елементарної математики водив кореспондентів по приміщеннях, відведених для проведення практикумів заочників. Там були окремі робочі місця у майстернях, проводили виставки кращих наочних посібників, зроблених заочниками під час сесій. У серпні 1960 р. схожими успіхами хвалився колектив МелДП [1388; 1118; 1204].

Міністерські директиви зобов'язували керівництво вишів звертати увагу на культурно-побутове обслуговування студентів. Особливо це стосувалося створення належних умов для заочників. На місцях же керівництво вишів навпаки ставилося зі зверхністю до заочника, часто не турбуючись про його запити. В окремих вишах, як то у Ніжині, відчувався післявоєнний брак навчальної літератури. Та й головного інструмента учителя – чорнила – також бракувало. Освітняни скаржилися, що якщо до війни хоч де-не-де можливо було знайти чорне чорнило, то на початку 1950-х р. його не було [1006; 1350; 1183; 1322]. Зауважимо, що «чорнильна проблема» не раз впливала в історії школи. Так, у 1922 р., коли вишам бракувало матеріалів, він просто пропадав на складах Центрального управління постачання [4, арк.26].

Зрушення, вочевидь, стали можливими після того, як влада звернула увагу на стан заочної освіти. Так, постанови РМ СРСР про пільги для студентів та учнів вечірніх та заочних вишів, середніх спеціальних навчальних закладів зобов'язувала виші створити нормальні умови для навчання заочників. Такі зауваження були цілком слухними, бо у вишах УРСР заочні відділи випускали більше студентів, ніж стаціонар [1122; 1082]. Як бачимо, світ студента-заочника не був кращим від того, у якому жила молодь стаціонару.

Осібне питання у просторі вишу – територія бібліотеки. У ній відбувалося розширення інтелектуального світогляду шляхом самостійної підготовки як викладачів, так і студентів. Проте інколи цього простору просто бракувало. Скажімо, у ЛДП у 1952 р. на книгозбірню виділили 4 великих кімнати, де зміг розміститися читальний зал на 56 місць із новими столами та вітринами для книг. Але вхід на

абонемент був тільки через прохідний читальний зал. Шум від постійного руху не давав сконцентруватися читачам. У Коломийському учительському виші книгозбірня розмістилася у двох кімнатах другого поверху навчального корпусу. Бібліотекарям довелося в одній кімнаті втиснути абонемент та книгосховище, аби в іншій був читальний зал на 70 осіб та кабінет обробки книг. У Рівному вся бібліотека займала один кабінет на 72 м². Книгосховище було просто відгороджене від тісного абонементу невеликим фанерним бар'єром. Через брак аудиторій, у виші не було читального залу та кабінету обробки літератури. Тому томи стояли грубо за алфавітом і по галузях знань. Так само бракувало читального залу у СДП. Приміщення, яке міськрада спочатку віддала на організацію робочих місць для студентів та професури, уже згодом забрали під їдальню. Книгозбірня ж ІДП (який переїхав на нове місце з Білгород-Дністровського) розмістилася у непристосованих приміщеннях житлового будинку. І хоча з-поміж 5 кімнат одна була читальним залом на 30 місць, друга – абонементом, а три – книгосховищем, література так і лежала у ящиках, бо, окрім стін, виш не мав ніякого забезпечення у вигляді стелажів та вітрин [192, арк.37-95].

Життя у країні налагоджувалося. Новостворені педагогічні виші, як то СДП, що діяв із 1950 р., починали із більш-менш достатньою матеріальною базою. Зі зміною статусу з учительського на педагогічний покращив базу й ОсДП. Його студенти одержали гуртожиток, Міносвіти збільшило асигнування. Колектив розбив власний ботанічний сад на узбережжі Азовського моря, заклав альпійські гірки та дендропарк. Хоча, звісно, і йому не вистачало приладів та вимірювальної апаратури для нормального функціонування факультетів [1404; 1307]. За таких умов виші працювали за схемою «зроби сам». Наприклад, викладачі ПУ у Великих Сорочинцях 1951 р. для своїх слухачів змайстрували понад 300 наочних посібників з фізики, природознавства, педагогіки, військово-фізкультурної справи, мови, малювання, географії та історії. Прикметно, що вже у березні 1951 р. Харківський УІ взяв на себе зобов'язання про проведення інструктажів з виготовлення наочного приладдя для освітніх закладів республіки. Досвід і матеріали він мав [395, арк.3; 401, арк.21; 641, арк.109].

У 1950-х рр. зміцнилася втрачена у часи воєнного лихоліття матеріальна база старих ДП. У серпні 1954 р. у пресі з'явилася перша критична публікація, що на прикладі Чернівецького ДП змальовувала ситуацію, властиву більшості знищених

війною педінститутів в УРСР. У Чернівцях не рухався з місця капітальний ремонт, який мав зробити облбудтрест. Та чиновники не поспішали з виконанням робіт, хоча документи й матеріали були в наявності. У багатьох вишах взимку температура досягала лише +10С [1321; 663, арк.25].

З 1950-х рр. вимальовувався образ вищого педагогічного закладу як установи, що вийшла з повоєнної кризи та змогла не просто відновити, але й модернізувати навчальний простір. У жовтні 1955 р. першою ластівкою з «посталих з попелу» став ЗДП: повідомляли про спорудження нової будівлі вишу, прибудову астрономічної вежі, планетарію, читального та гімнастичного залів. До вишів верталася колишня наукова міць: ХДП у 1955 р. уперше друкованим способом видав збірник наукових доповідей своїх викладачів [1161; 1225]. Зразковим прикладом відбудови став ВінДП. За 11 років там відновили 105 кімнат, бібліотеку на 110 тис книжок, фізичний кабінет у 16 аудиторіях на 1 млн крб. обладнання та 9 кіноапаратів. Новий корпус ДП презентувався як приклад відповідності новітнім потребам освіти. Кореспонденти були присутні на будівництві спортзалу ВінДП, де запитали студентку В.Мазну: «Ви займаєтесь спортом, вчитеся та ще й допомагаєте в будівництві спортзалу. Втоплюєтесь, напевне?». На що дівчина відповіла: «Та яка ж втома... адже будуємо для свого інституту!» [1370; 1368; 1371]. По суті це було неофіційним гаслом освітян доби: держава важко справлялася з відбудовою. Тому педагоги знаходили вихід у тимчасовій перекваліфікації у майстрів широкого профіля. Така форма зміни робочого простору віталася і рекламуватися. У пресі повідомили, що ВДП власними силами обладнав механічну майстерню, радіостанцію, кабінет іноземної мови, фотолабораторію та телевізійну установку. У тому ж році першокурсники НДП працювали на будівництві приміщення нових майстерень та навчального корпусу [1148; 1151].

У пресі утверджується позитивний образ педагогічного вишу як простору (наприклад, як ЛугДП). У ньому вже, здається, не було проблем. На благо рідного вишу працювали всі – і чи не найбільше молодь. У згадуваному виші з початком нового навчального року навіть збільшили кількість студентських робітничих бригад, залучених на облицюванні корпусу. Новітній виш ставав не просто закладом освіти, а садом пізнання. Не дивно, що виші стали навіть викликати один одного на соціалістичне змагання в облаштуванні власного робочого простору. Суперником

ЛугДПІ став СтДПІ [1147]. Та з розв'язанням проблем простору залишилося питання пристойного життя у ньому: молодь, як і окремі викладачі, важко привчалася не палити у коридорах та аудиторіях, не смітити та не псувати меблі [659, арк.16; 632, арк.20].

У кінці «відлиги» вищі знову стикнулися з браком місця для студентів, число яких зросло з часів відбудовчих 1950-х рр. [668, арк.238]. Так, влада відвела землю під будівництво корпусу №2 ЗДПІ, але потім забрала її під зведення дитячого комбінату, хоча викладачі та студенти самотужки вже завезли на будмайданчик 50 кубів бетону і вирили траншеї. На противагу цьому у ДонДПІ відкрився новий музичний факультет. Відділення не мало великих приміщень, тільки закінчили будувати новий 4-поверховий корпус, але освітяни не скаржилися та читали лекції у наявних аудиторіях. Так само діяли в Ужгороді. На вулиці Митній молодь самотужки звела 4-поверховий гуртожиток, планувала добудувати й п'ятий поверх з їдальнею, спортзалом, плавальним басейном. Студенти працювали зранку до 9 вечора у дві зміни. На зведення одного поверху молоді освітяни витрачали 1 тиждень [1210; 1288; 1377].

Здавалося, що різні вищі педагогічні заклади жили у паралельних реальностях. В одних ситуація з облаштуванням життєвого простору не викликала запитань, в інших же навпроти – залишала бажати кращого. До перших слід віднести широко рекламований у «відлигу» ВінДПІ. За свідченням його директора О.Ткаченка, освітяни закладу здолали матеріальні труднощі. Протилежністю цьому був ХеДПІ. Подвійність стандартів радянської показової величі виражена у тому, що приміщення ХеДПІ мали привабливий вигляд зовні, гостей приваблювала старовинна архітектура в оточенні густої тіні тополь і дубі. Але коли за відвідувачами закривалися двері, в очі дув «хімерний подих запустіння, потріскані стіни аудиторій, старенькі столи, кафедри». Ректор закладу С.Селіщев декілька років даремно просив Міністерство виділити гроші на капітальний ремонт [1365; 1415].

Опис організації робочого простору освітян доби «відлиги» від констатації наявності або ж відсутності його фізичних меж – стін будівель – спускається до аналізу наповнення цього обширу конкретними речами. На поверхні опинилися факти кризи. Викладачі МДПІ говорили про незабезпечення шкіл і вишів належними обладнанням [1078]. Чи не найзатятішими поборниками оновлення матеріального

фонду вищої школи були одесити. Ще до миколаївців викладачі ОДПІ на всю країну звинуватили підприємства УРСР у бракоробстві приладів. Звісно, що світ не був монохромним – були задоволені тим, як педінститути намагалися наповнити свій простір усім необхідним. У тому ж ОДПІ намагалися показати, що справи з матеріальним забезпеченням були не такими вже й кепськими, якими їх представляв їхній колега. Педагоги змогли зібрати фонотеку на понад 300 платівок, а студенти самотужки намагалися придбати власні музичні інструменти, купили 18 баянів, майже кожен купив собі домру. Одесити придбали 10 вузькоплівкових кіноапаратів, 80 копій фільмів, а молодь активно вчилася вести уроки з використанням навчального кіно [1086; 1087; 1187; 1240].

Питання зміни формату навчання через введення до навчального процесу новітніх технологій ще декілька разів сколихнуло освітян. Спочатку це була лише згадка про необхідність радіофікувати аудиторії іноземних мов у педагогічних вишах. Проте згодом ректор РДПІ П.Йова наголосив, що монотонні й одноманітні лекції стомлювали студентів. Заміною ним стали пари із застосуванням кіно [1389; 1167]. Проте, кіно все ще було новинкою для освітніх закладів. На користь цього свідчить навіть тематична стаття у «Радянській освіті». Вона носила доволі промовисту назву: «Сьоме чудо – в аудиторії!» Проте, мати навчальний телевізор могли дозволити собі далеко не всі освітні заклади. Скажімо, школи могли про нього здебільшого лише мріяти. Тому виші, які мали таку можливість, намагалися ставати центрами передового педагогічного досвіду. Так, КДПІ вирішив проблему ознайомлення освітян та школярів з телепередачами Київської телестудії, яка давала ефіри для учителів і учнів шкіл з 11 до 12 год. Для цього у київському виші впровадили їх перегляд у навчальні години. Уже під завісу «відлиги» вінницькі педагоги констатували, що показ кінофільмів по 10-15 хвилин на лекціях справляв надзвичайний емоційний вплив на молодь – особливо під час перегляду пропагандистських фільмів з історії КПРС [1162; 1418; 1107]. Вкотре техніка в СРСР стала на службі ідеології.

Багато закладів уголос заявляли про покращення свого матеріального становища. ЛугДПІ хвалився придбанням навчального обладнання з фізико-технічних дисциплін для лекцій та експериментів. Серед обновок були електронні осцилографи ЕО-6 та ЕО-7 для демонстрування характеристики радіоламп, генератор

стандартних сигналів ГСС-6 – коливання в зв'язаних контурах, а також проектор діафільмів з дистанційним управлінням при лекційній з астрономії. Та часто наявність необхідного обладнання у вищому педагогічному навчальному закладі була не стільки показником уваги держави, скільки зацікавленості однієї єдиної людини. Такою була ситуація в СумДПІ. Сум'янин В.Сарафанов став першим кандидатом наук по кафедрі фізики й заходився майструвати необхідні прилади, готувати посібники, облаштовувати лабораторії та кабінети [1170; 1399].

Ще одна сторона матеріального забезпечення педагогічних вишів найнеобхіднішим – це постачання підручників. У 1954 р. – НДПІ не мав підручників для забезпечення навчальних курсів, а у 1955 р. викладачі ХДПІ були незадоволені забезпеченням молоді підручниками для середньої школи, що унеможливило підготовку з методики викладання профільних предметів [1183; 1083]. З РДПІ пролунали зауваження, що видані підручники для педагогічних вишів ставали бібліографічною рідкістю і навіть ті, що друкувалися, уже відставали від потреб тогочасності, допоки проходили підготовку, рецензування та затвердження до друку. Одеські освітяни так само марно намагалися гучними гаслами довести, що підготовка підручників – це одна з першочергових справ держави. У місцевому ДПІ вважали необхідним посилити підготовку до видання нових посібників, бо у добу «відлиги» наявні вже застаріли та їх не вистачало через зміну контингенту студентів. Після всіх прохань ситуація не покращилася, бо у ПІ констатували недостатню кількість навчальних видань, і чи не найбільше – з методики викладання української мови у початковій школі. Вирішення проблеми покладали на друк статей викладачами навчальних закладів [1142; 1127; 1141; 1268].

Отже, за перші 50 років існування радянської вищої педагогічної школи, її колективам довелося працювати у різних робочих умовах. Зважаючи на закономірності забезпечення вишів приміщеннями та обладнанням, на рівень активності держави та заходів самих інститутів у задоволенні цих потреб, ми розрізняємо такі періоди:

1) період кризи (к.1920-1930 рр.) (у пореволюційний час виші часто розміщувалися у розрізнених приміщеннях; наявні площі частково займали сторонні особи та організації; держава робила акцент на розбудові ІНО у місцях скупчення пролетаріату; фінансування значної кількості вишів було мізерним; приміщення ПК

були поставлені на баланс місцевих бюджетів; проводилися в основному косметичні ремонти силами студентів та персоналу; заклади погано забезпечувалися паливом, газом, електроенергією та реманентом);

2) період централізації (1930-1940 рр.) (уряд виявив інтерес до проблеми робочого простору вишів; почався процес переселення окремих закладів до нових приміщень; спеціальна комісія І.Акулова розпочала дзеркальну процедуру виселення інститутів із будівель колишніх шкіл; простір навчального закладу став закритою територією з входом за перепустками та дозволами; розбудова системи виробничих майстерень; проте, стан периферійних закладів лишився занепалим);

3) період руйнації (1941-1943 рр.) (у ході війни приміщення вишів закривалися, перетворилися на радянські чи німецькі шпиталі та штаби, обладнання вивезене в тил, розграбоване або зруйноване, присадибні ділянки та ботанічні сади частково вирубані);

4) період відбудови (1943-1955 рр.) (післявоєнний брак навчальних приміщень; економічна криза та дефіцит будівельних матеріалів гальмували відбудову зруйнованих будівель вишів; студенти ходили на пари із власними стільцями; ремонти проводилися силами колективу; бракувало канцелярії та підручників; особливо не налагодженим був побут студентів заочної форми навчання);

5) період стабілізації (1956-1958 рр.) (прихід в аварійний стан новобудов та старих приміщень; відбулося виявлення численних бракоробства навчальних приладів подолання кризи шляхом уведення самообслуговування у вишах; посилилася база підготовки заочника у спеціальних аудиторіях; відбулася розбудова системи ботсадів; відновлення видавничої діяльності вишів; розширення мережі майстерень та лабораторій через політехнізацію; організацію соціалістичних змагань із покращення робочого простору);

б) період пристосування до змін (1959-1960-ті рр.) (матеріально-технічна база великих ІІІ посилилася; на периферії став помітний дисонанс помпезності фасадів та занедбаності інтер'єру; згодом почалася нова хвиля кризи приміщень через зростання контингенту; кінофікація аудиторій; обладнання майстерень та лабораторій сучасними приладами).

3.3. Квартирне питання у побуті вищої педагогічної школи

Хоча школа і позиціюється як другий дім, без забезпечення базових потреб у затишкові, не можна говорити про високу вмотивованість на робочому місці. Питання житла для педагога, здається, завжди було болючим. Держава намагалася забезпечувати педагогів найнеобхіднішим у межах своїх можливостей [262, арк.5]. Ще на початку існування радянської вищої педагогічної школи викладачі часто записували потреби у квартирах у розділи вимог академічного пайка. Так, у 1920 р. І.Соколов із ВІНО просив у держави квартиру на 2 кімнати з кухнею на 2 родини [241, арк.10]. Стан «прохача квадратних метрів» закріпився надовго. Наприклад, у 1933 р. викладач Чернігівського ІСВ Мордюк просив НКО надати квартиру, бо сам він собі її дозволити із зарплатою у 160 крб. не міг (вже і так жив у найманій кімнаті всю зиму без опалення, яке було занадто дорогим відносно його прибутків) [114, арк.14].

А чи міг викладач дозволити собі обставити кімнату найпотрібнішими речами? у 1930-х рр. Скажімо, для того, аби мати у себе диван, стіл зі скатертиною, один стілець, шафу, дзеркало та настільну лампу, та хоча б гардини на карнизі, педагогові треба було заплатити сумарно 1 тис. 14 крб. [310, арк.3], що у 7,2 р. перевищувало його місячний прибуток після вирахувань податків. І це «комплект на самітника» без порт'єр, килима, квітів та додаткових меблів, які входили до переліку предметів розкоші. (Додаток Щ).

В інших документах знаходимо, що квартири викладачів перебували на технічному обслуговуванні вишів. Вони опікувалися ремонтом та станом комунікацій. Так, у 1920 р. працівниця Вищого ІНО Києва П.Перевишина просила допомогти з ремонтом пічки, у якій струхли дошки [240, арк.7]. Часто співробітників розселяли до студентських кімнат у гуртожитках. Наприклад, опалювачка гуртожитку «Пожарка» Ї.Антоненко з Лубенського УІ жила при виші, робітниця Г.Манжура – в кімнаті зі студентами у «Білому будинку», а прибиральниця Г.Різник займала окрему аудиторію в інституті [317].

Житлова проблема часто заважала відкриттю нових вишів. Наприклад, у 1925 р. влада не змогла організувати єврейський відділ при Київському ІНО через те, що виш не мав квартир для викладачів. Питання могло бути розв'язаних хіба за два роки. Подібна проблема, викликана житловою кризою, спонукала закрити Харківські

єврейські ПК та перевести їхній колектив до Києва [134, арк.164]. Уже за 5 років, коли Київ перетворився на промисловий та адміністративний центр найбільшої області України, НКО довелося розв'язувати житлову кризу виведенням із нього навчальних закладів. Зі столиці у провінцію мали перевести 20 вишів, 8 робітфаків та 2 інститути. Наприклад, робітфак ІСВ (266 осіб) мав переїхати до м. Малина, робітфак Профосу із 122 слухачами – до м. Яготин, робітфак фізхіммату на 145 студентів – до м. Коростишева. Російський ПТ мав звільнити 400 м², виїхавши із 87 студентам до Глухова, а польський мав віддати місту 500 м² і перебазуватися до м.Мархлевська у польський національний район [94, арк.6]. Реорганізації вишів могла і не спричинити житлових криз. Скажімо, у 1931 р. робітфак Полтавського ІСВ перевели до Червонограда, а разом із ним і частину контингенту. У місті виділили 11 квартир для викладачів [93, арк.3]. Через кризу приміщень для роботи та проживання, окремі виші навпаки просили «закрити себе». Такі перемовини велися між Чернігівським ІСВ та Конотопським ПТ. Інститут не мав достатньо приміщень, тоді як міська влада Конотопа обіцяла і квартири, і гуртожитки, і аудиторії [114, арк.1-3].

Коли у вишах виникали вакансії, викладачі направляли дирекції листи, прохаючи повідомити, чи матимуть вони навантаження, матеріальну допомогу у переїзді та квартиру [315, арк.4]. Наприклад, завкафедри іноземної мови з Дніпропетровська Л. Поздунін писав ректору Лубенського УІ: «Я хотів би переселитися у невелике місто, з тим, аби мати гарні житлові умови. Тому, якщо у Вас є вакантне місце викладача англійської мови, і якщо в Лубнах можна отримати окрему квартиру, я прохав би повідомити мене» [314, арк.35].

Такі умови ставили не лише особи зі званнями та ступенями. Наприклад, М. Гросул, яка претендувала на посаду асистента географії, головною умовою свого виходу на роботу називала надання сімейної квартири, бо мала приїхати з дитиною. Зауважимо, що коли справа із житловим фондом була сутужною, дирекція намагалася заманити лектуру усіма можливими способами. Одним із них було начебто зручне розташування вишу, до якого на декілька днів лекцій можна було легко доїхати від великих міст. Так, директор Лубенського інституту таким чином чекав згоди на приїзд професора хімії П. Лапинського з Омська, повідомляючи, що двічі на день до Лубен можна було доїхати залізницею з Харкова (11 годин) або ж Києва (5 годин) [314, арк.51; 315, арк.56].

У період окупації приміщення ПДПІ пустували. Відомо, що тимчасова адміністрація здавала їх в оренду. Загалом на січень 1942 р. у 12 приміщеннях вишу проживало 125 осіб. Домові книги показують, що їх займали 47 чоловіків та 78 жінок (у них розселили і 3 німців та 3 німкені). В приміщенні закладу жив вартовий ПДПІ М.Бедросов із дружиною [335, арк.4; 339]. Однак реальних працівників вишу у будинках ПДПІ залишилося мало. Тому в колишніх гуртожитках обиралися уповноважені дворами, які вели суворий облік квартирантів. Наприклад, Г. Литвиненко керував двором, у самому ж будинку проживали 14 нових мешканців. Суми за квартири для полтавців, які жили у стінах вишу, різнилися від 19,13 крб. до 89,84 крб. Найбільше платив професор Г.Ващенко, проживаючи там із родиною. Загальні прибутки з квартплати приносили навчальному закладу 2 тис. 174 крб. 13 коп. на місяць [338; 337, арк.25].

У післявоєнні роки житло відбудовували не так швидко, як того б хотілося. Тому багатьом викладачам доводилося заселятися не у нові квартири. Для учителів на місцях пропонували пристосовані до життя старі, зруйновані будинки [1079]. Страждало забезпечення квартир водою, паливом та світлом. Наприклад, у 1947 р. паливом (вугіллям та дровами) були забезпечені лише 25% викладачів. Професура не брала вугілля, яке їм пропонували часто через те, що печі в будинках були зруйновані або ж непристосовані [225, арк.119]. У 1949 р. згідно з наказом Міносвіти протягом тижня вилучили у працівників інституту виданий їм у тимчасове користування м'який інвентар та меблі на потреби вишу із заборною видавати щось надалі [960, арк.7]. Важкі побутові умови призводили до погіршення морального стану освітян. Так, О.Сиромятников з КППТ у 1950 р. пояснював алкогольну залежність саме проблемами із житлом [214, арк.10]. У 1954 р. у ПДПІ історик В.Соколовський через квартирні проблеми декілька разів хотів, за його висловом, «тікати з інституту». Не витримав філолог П.Падалка: «я ніколи не скаржився на свої квартирні умови, але зараз змушений...». Викладача не задовольняла маленька, темна, сира і надзвичайно тісна кімната для усієї родини [622, арк.44, 78].

Відкриття нових закладів в кінці 1940-х рр. поглиблювало і так вкорінену житлову проблему. Наприклад, із 5 завідувачів кафедр організованого у 1948 р. КДПШМ, лише 1 мав власне житло. Інститутіві на 1949-1950 навчального року були потрібні ще 8 викладачів іспанської мови, але їх не було не лише в Києві, але й по

всій республіці. Освітян могли прислати «по заявці» з Москви та інших міст СРСР. Однак педагоги не погоджувалися їхати до Києва без надання квартири. Тому факультет іспанської мови не міг розпочати роботи у 1949 р. І хоча РМ УРСР видала відповідну постанову про виділення квартирної фонду 5 освітянам КДПШМ ще у 1947 р., та міська влада її не виконала [244, арк.19]. Булий й позитивні приклади. Коли у 1951 р. Лебединський УІ перевели до Коломиї, міськрада виділила 21 квартиру для викладачів – було справжнє свято з нагоди відкриття у місті вишу [185, арк.175]. У цей же час, коли квартира була магнітом для приманювання спеціалістів, виш міг «попросити» співробітників звільнити приміщення, коли гостро потребував площ. У першу чергу виселяли непедагогічний персонал. Наприклад, у 1946 р. у зв'язку зі збільшенням кількості курсів виш виселив зі службових квартир сторожа І.Мальковського та завгоспа І.Демченка [373, арк.17].

Прикметними з огляду на такі проблеми пошуку житла були намагання преси «допомогти» в розв'язанні питання житлового простору освітян. У кінці десталінізації ситуація із квартирами та навчальними приміщеннями трохи вирівнялася. Тому актуальність проблеми підкріпилася позитивними прикладами, які можна було виносити на широкий загаль, не зганьбивши при цьому успішну соціалістичну державу. Проблема житла освітян вималювалася на тлі проєкції міста майбутнього, що мало б настати в СРСР через 20 років. Футуристичні образи пропонував директор Київського інституту «Дніпроміст» В.Успенський. Журналісти «Радянської освіти» пропонували освітянам знайти «своє місце» у великому житловому масиві майбутнього на великій території. Зразком був уже наявний масив Бровари у Києві – великопанельний житловий квартал, будинок з готових житлових блоків – кімнат і квартир заводського виготовлення [1244].

Гуртожиток на початку існування радянської вищої школи був частиною проєкту пролетаризації вишів. Ним заманювали селян та робітників до міст. Наприклад, «Положення про дворічні педагогічні курси...» зауважувало необхідність повного забезпечення житлом абітурієнтів-пролетарів Києва та Харкова [126, арк.18]. Ним же мали заохочувати до вступу студентів за продрозкладкою. Так, 1921 р. прислані до Харківського ІНО абітурієнти з військових частин та союзу промисловців «настійливо вимагали» обіцяної житлової площі, якої виш просто не мав. Молоді люди просили віддати їм під кімнати окремі аудиторії на вул.Пушкінській, 6. Така

ситуація могла привести до колапсу вишу. На Харківських ПК із 300 набраних абітурієнтів на навчання лишилися 25%. Всі інші покинули заклад, бо не мали притулку у місті [1, арк.23, 46].

Влада шукала способи покращення умов проживання молоді. Як проект у 1923 р. пропонувалося місію покращення побуту перекласти на губвиконкоми, аби ті утримували приміщення гуртожитків для студентів вишів та робітфаків. Уже у вересні 1923 р. уряд УСРР видав постанову, якою надав пільги студентам в оплаті комунальних послуг. Стипендіати, а також молодь, яка була звільнена від сплати за навчання повинна була сплачувати не більше 50% ставки за житло, яка була встановлена для робітників та службовців із місячним заробітком. А місцеві виконкоми могли повністю звільнити майбутніх освітян від будь-яких виплат. Зауважимо, що, окрім цих пільг, держава надала й інші у сфері користування водою, електроенергією, комунальними лазнями та навіть на проїзд у трамваях. Всі ж інші вихованці вишів прирівнювалися до робітників та службовців і мали сплачувати повні суми. Студенти, звільнені від плати за навчання, прирівнювалися до безробітних у частині сплати за комунальні послуги відповідно до постанови ВУЦВК від 24.01.1923 р. А тому заявки на отримання пільг для них приєднувалися до заявки відділів праці на комунальні послуги – бони для безробітних [134, арк.83; 12, арк.12].

Сприяття побуту молоді мали Всеукраїнський та 8 губернських Комітетів покращення побуту студентів (КУБУЧів) (Київ, Одеса, Катеринослав, Кам'янець-Подільський, Полтава, Житомир, Чернігів та Миколаїв). Вони мали на меті розшук для студентів гігієнічних квартир, організацію гуртожитків, лазень, перукарень, пралень, майстерень, торгових та промислових підприємств [36, арк.9]. Організації стали поступово централізувати гуртожитки під своєю юрисдикцією. Так, до Комітету поліпшення побуту студентів у 1924/1925 н.р. передали флігель Кам'янець-Подільського ІНО, так що міський КУБУЧ утримував 5 інтернатів на 700 осіб [41, арк.21, 24]. А в Миколаєві адміністрація віддала організації збудований для 70 студентів-бідняків гуртожиток. Хоча наступного року виш не мав площ для розселення набору робітфаківців, бо й старі тіснилися у згорілій халупі, нашвидкуруч відремонтованій під гуртожиток [18, арк.25; 47, арк.19]. Така ж проблема виникла в Донецькому, Київському та Херсонському ІНО. Луганці мали 3 гуртожитки КУБУЧу на 180 осіб, та потреби зростали, бо тільки на робітфаці вчилися 194 особи, не

враховуючи 66 ІНОвців), а в Києві у 2 інтернатах проживали 210 осіб (ще 43 не мали притулку). В студкомуні Херсона мешкало 85 осіб (додаткові 150 місць ніяк не могли знайти). Та й обладнання суттєво бракувало. Луганці зовсім не мали табуреток, кухонних та письмових столів, тому домашні завдання в гуртожитках робилися на підлозі та підвіконнях. На ліжках спали по 2 людини [48, арк.39-41, 202, 359].

Окремі заклади отримували суттєві фінансові вливання на організацію побуту своїх вихованців. У 1924 р. 7 навчальних установи отримали державні дотації на ремонти наявних житлових приміщень для молоді. Херсонський ІНО отримав 4 тис. 27 крб., а Донецький – 9 тис. 758 крб. (хоча для повного завершення робіт у колишньому гуртожитку ДПУ, переданому освітянам, потрібно було не менше 2 тис. [31, арк.206]). Суми на ремонт виділили і 5 трирічним ПК у Ново-Миргороді, Пришибі, Проскурові та двом у Харкові [40, арк.7]. Та справи рухались повільно. Малі навчальні заклади (як ПК) часто витрачали значні кошти на утримання студентів у гуртожитках. Так, проживання одного студента в інтернаті Олександрівських ПК коштувало закладу 2,75 крб. на місяць (на всіх мешканців – 115,5 крб.), а у Великих Сорочинцях – по 10 крб. (200 крб. на всіх) [49, арк.2, 10]. Економічна криза, девальвація та дефіцит не давали можливості підтримувати гуртожитки в нормальному стані. Навіть піклування КУБУЧів часом не було спроможне витягти виші із економічної діри. Взимку 1926 р. через брак фінансів багато інтернатів відрізали від світла та води.

Асигнування з центру у 1926 р. були чи не найбільшими за перше десятиліття радвлади – 53 тис. крб. на ремонт гуртожитків мережі КУБУЧу та педагогічних вишів (Додаток І). Навіть провінційні педтехнікуми отримували не менше 500 крб., не кажучи вже про «титанів» педосвіти. Харківському вишу це було особливо потрібно. Бо того року він просив НКО дати дозвіл поселити новий набір студентів прямо в навчальних аудиторіях, бо гуртожитків катастрофічно не вистачало [50, арк.7, 76; 48, арк.318]. Дніпропетровський виконком міської ради депутатів трудящих отримав додаткові кошти на організацію студентського будинку у місті. Луганському ІНО у 1925 р. було перераховано 5 тис. крб. від окружного виконкому на утримання та ремонт інтернату для робітфаківців. А НКО виділив 170 ковдр, 175 простирадл та стільки ж наволок (краще, ніж нічого для 260 мешканців) [137, арк.23; 135, арк.47зв].

З іншого боку, важко зрозуміти, що міг собі дозволити ПТ на 500 крб., виділених на ремонт. Скажімо, Тульчинські трирічні ПК, які отримали таку суму, за півроку до цього, звітували НКО про потреби. Заклад мав провести пересипання печей, вставити двері та заклити вікна, яких не існувало, пофарбувати дах, зробити водостічні труби, побілити приміщення вапном, викрасити підлогу, придбати ліжка (50% наявних були розламані й без дощок, покладені просто на поліна без матраців), встановити помпу для підкачування води до лазні із сусідньої криниці та придбати 70 ламп на 32 свічі по 1,25 карб за кожну та заплатити за електроенергію 1,2 крб. з кожної лампи в місяць... [47, арк.2]. Бачимо, що 20% суми пішло б лише на освітлення закладу, не кажучи про інші потреби.

Питання видачі постільної білизни для студентів робітфаків показувало подвійність державної політики. Спеціальні роз'яснення наголошували, що вона не вважалася власністю робітфаківця, а була інвентарем спільного помешкання. Це давало зрозуміти, що держава постачала найперше виш, а не студента. Тому дуже часто молодим людям не вистачало предметів побуту (Додаток К). Так, у 1926 р. єдиним закладом, який на 100% був забезпечений ковдрами, топчанам та подвійними комплектами простирадл та наволок були нечисельні Київські російські ПК. Всі інші заклади мали дефіцит у чомусь. Нерозторопність влади помітна у численних бюрократичних казусах. Так, у 1926 р. замість Вовчанського ПТ 40 простирадл та 35 ковдр надіслали до Волинського вишу. Другий отримав надлишок, який вертати не захотів. А перший просив НКО, якщо не було змоги повернути їхнє, виділити бодай 400 крб. на придбання речей [51, арк.4; 50, арк.2, 11].

Говорячи про забезпечення молоді, зауважимо, що держава у 1933 р. встановила норму на 1 студента, яка складалася з 1 ковдри (26 крб.), 3 простирадл (із 4 м ситцю), 3 наволок (по 1,5 м ситцю), 3 рушників (по 1 м) та 1 матрацу (із 6 м тканини) – усі по 1,2 крб. за одиницю. Загалом по Україні такого комплекту потребували 40 тис. студентів з гуртожитків [103, арк.1] (Додаток Л). Однак влада часто встановлювала лише норми, не пояснюючи, де брати самі товари. Виші шукали можливості забезпечити студентів різними способами. Для цього молодь самоорганізовувалася у побутово-виробничі комуни (у Полтаві у 1931 р. діяли при гуртожитках «Париж» та «Зірка») [545, арк.7]. Виші також шукали можливості додаткового фінансування. Наприклад, у 1936 р. дирекція Лубенського вишу звернулася до НКО із проханням

гроші, відпущені по кошторису на ремонт гуртожитку, пустити на придбання нової постільної білизни, яка повністю вийшла з ладу, а списати на 1 січня не дозволяли норми, бо майже зотлілі речі були у фактичній наявності. Серед списку потрібного були 120 матраців, 1 тис. 350 простирادل, 211 скатертин та 674 подушок, придбати які без наряду Начальника управління підготовки учителів планово-фінансового відділу НКО не могли. Окремо просили сприяти контактам з артіллю столярів м.Житомир для виготовлення 60 шаф типу «Руминка» з невеликим дзеркалом на дверцях за 200 крб. [310, арк.14, 51, 67].

В інших містах студентство проживало в гуртожитках КУБУЧу. Так, у Харкові організація розселяла молодь по 6 приміщеннях. В інтернаті ПТ мешкали 75 осіб, а приміщенні інтернату єврейського ПТ – 102 слухачі. Студенти інших вишів часто не отримували достатньої площі та жили на 0,8-1,1 кв. саж. (3,64 – 5 м²) на людину. Наприклад, дім побуту студентів (ДПС) №7 розташовувався у колишній неврологічній клініці. Тут у 20 кімнатах жили 285 осіб, а в окремих з них розміром у 5-6 кв. саж. (23-27 м²) розміщували по 13 студентів. У колишній колонній залі просто поставили ряд з 18 койок та умивальники. За таких умов бачимо, що майбутні педагоги уповні користувалися державною нормою у 1,5 кв. саж. (6,85 м²).

Правда, окрім простору, похвалитися було нічим. У першому закладі були лише дерев'яні койки, а в другому взагалі була відсутня постільна білизна. Та й це стосувалося лише технікумів. Сотня студентів Харківського ІНО жила просто у навчальних аудиторіях закладу без ліжок, з прихованими на час пар сінниками, ковдрами та простирадлами [135, арк.76]. Схожою була доля майбутніх педагогів із Вінниці. Їхнє приміщення гуртожитку імені Скрипника забрали на потреби радпартшколи. Тому молодь із березня 1932 р. жила в аудиторіях [75, арк.52]. В усіх вишах молодь жила у важких матеріальних умовах. Гуртожитки були суттєво перевантажені та необладнані. Наприклад, у Бердянську на початку 1930-х рр. змогли розселити лише 258 студентів із 269, та й тих розкидали по 5 різних непристосованих будівлях по місту: до неопалюваного приміщення міськробкоопу та до клубу комунальників (де довелося жити поруч із родиною пожежника, який не давав студентам користуватися пічкою для обігріву приміщення). На таку кількість молоді виш міг виділити лише учетверо менше ковдр і старих подертих простирادل (по 50 од.) та майже втричі менше матраців (90 шт.) [77, арк.11].

Середні площі щороку у кожному виші змінювалися. В середньому у 1927 р. на 1 студента припадало 0,8 кв. саж. площі (3,64 м²). За рік до того в Луганську молоді робітфаківці жили на площах від 0,83 до 1,42 кв. саж. (3,77 – 6,41 м²) (коли норма складала 1,77 кв. саж. (8 м²). А у 1929 р. На 1 молодого освітянина Київського ПТ припадало 0,7 кв. саж. житлової площі в інтернаті (3,1 м²) при нормі у 1,5 саж. (6,82 м²). Загальними рисами була скупченість та антисанітарія, впадала в око відсутність читалень та клубів. В Умані гуртожитки тіснилися із філіями Держбанку та Промспілки, у прохідних кімнатках жили по 20-30 осіб, які не мали найелементарніших умов – ні внутрішнього, ні навіть зовнішнього туалету [147, арк.58; 48, арк.43; 111, арк.4; 75, арк.372].

Уже на III Всеукраїнській конференції пролетстуду у 1929 р. молодь закликала владу відкрити нові інтернати у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Миколаєві та Луганську. Наступного року держава мала побудувати 22 тис м³ житла для студентів педвишів країни. Наприклад, у Полтаві міська влада мала гарну ідею звести житловий будинок для всіх студентів міста на 5 тис. місць за матеріальної участі закладів (однак, не реалізувала її) [148, арк.109; 157, арк.3; 74, арк.158]. Були випадки, коли держава виконувала обіцянку, а місцева влада все переінакшувала. Наприклад, у 1930 р. Зінов'ївський ІСВ отримав нове приміщення гуртожитку на 120 місць. Та культсекція міськради не пускала туди студентів, поставивши міліційний кордон на вході. Приміщення було вирішено віддати індустріальному технікуму. Через це ІСВ так і не зміг провести весняний набір студентів, бо не мав площ для розміщення поповнення. Так само зірвався набір до бердичівських ІСВ та ПТ, бо передане на паперах приміщення меблевої фабрики так і не було звільнене попередніми господарями [76, арк.36, 39; 87, арк.6].

Траплялися й кардинально протилежні випадки. Попри заклики допомагати з приміщеннями для проживання, студентів Київського українського ПТ виселили з гуртожитку у бараки. Колишній гуртожиток віддали під готель-трест «Роте-Фане». Студенти не змогли жити у жахливих умовах бараків та перейшли на квартири. Але не потягнули фінансово, тому багато хто покинув виш. Коли ж готель ліквідували, виш хотів повернути будівлю, але її натомість здали в оренду приватним мешканцям. Інколи заклади «ділилися» наявними площами. Так, у гуртожитку Польського ІСВ Києва жили 700 студентів (із них власне вишівських було 450). У 1934 р. там

проживали 170 студентів Київського українського ПТ. Згодом, коли ПТ був ліквідований, частина його помешкань на 344 місць відійшла названому інституту [103, арк.18; 56, арк.5; 169, арк.130].

У 1935 р. контингенти педвишів зростали, але житлові приміщення залишалися тими ж. Скажімо, така ситуація була у Полтаві. ЦК КП(б)У навіть видав окрему постанову, якою зобов'язав розширити площі гуртожитків. Проте справа залишилася лише на папері й далі розпоряджень Харківського обкому партії не пішла. Виш марно просив віддати йому у власність будинки Полтавської робітничо-професійної школи. Молодь жила в аудиторіях, кабінетах та залі інституту. Через це навчання довелося зробити у дві зміни. А новий набір у 1935 р. довелося скасувати, бо молодь не було куди селити (ситуація взагалі абсурдна). Схожий випадок був у Луганську. Спочатку рішенням ЦК КП(б)У всі приміщення ПТ передали новоствореному інституту під гуртожитки на 269 місць. Але донецькі організації захопили будівлі під власні контори. Держава пообіцяла виділити 500 тис. крб. на купівлю приміщень навчального закладу, де б можна було розмістити гуртожиток та квартири для викладачів. Проте набір 1935 р. був фактично зірваний через відсутність місць для проживання [169, арк.115, 133, 149].

Були, однак, виші, яким жалітися на кількість інтернатів було марно. Таким, наприклад, був Лубенський УІ. У звітах він проходив як власник від 5 до 7 приміщень. Однак, їхній загальний стан та місткість розвіювали міфи про забезпеченість молоді житлом. Вони усі розташовувалися в середньому на відстані у 1,5 км від вишу. І навіть з урахуванням усіх площ, вишу довелося частину навчального корпусу виділити під житло для 284 студентів (за рік до того там мешкали 319 молодих людей), аби середня площа на 1 студента дорівнювала рекомендованим 4,2 м² [321; 322; 312, арк.24]. Ситуація загострювалася щороку. У 1936 р. секретар ЦК КП(б)У С. Косіор направив лист Сталіну, у якому наголосив, що влада втратила I півріччя 1936 р. не тільки для будівництва гуртожитків медичних та педагогічних вишів, але й на плановий ремонт наявних. Будматеріали до них із червня до жовтня так і не відвантажили. Якщо врахувати, що набори до освітянських вишів планували з урахуванням нових житлових площ, то ситуація була катастрофічною [175, арк.21].

У республіці на 1 вересня 1936 р. мала постати 21 новобудова гуртожитків (із них 13 для педвишів на 3,4 тис. осіб), але станом на 1 липня побудували лише 7. Проблеми

були тотожними. Так, у Кривому Розі цегли виділили 100%, та лісом педінститут був забезпечений на 20%, цементом на 30%, металом на 25%. У Харкові ж не бракувало цементу (95%), але цегли доставили лише 30%, лісу – 22%, а металу і того менше – 10%. Тому не дивно, що приміщення гуртожитків вишів Кривого Рогу та Харкова були готові на 18% та 10% відповідно. Інколи виші просто були зобов'язані «не селити» в гуртожитку окрему частину студентів. Дивна ситуація склалася у Польському педагогічному ІСВ Києва у 1932 р. У ньому було 85% стипендіатів (читайте – незаможних, яким допомагали грошима і житлом), проте 20% з них не могли жити в інтернаті вишу (існувала норма НКО про 65% стипендіатів серед мешканців гуртожитків) [175, арк.41; 56, арк.6].

Проживання на «кутках» вимагало додаткового залучення коштів. Виші шукали їх самотужки. Наприклад, у 1936 р. Лубенський УІ дав у газеті «Червона Лубенщина» оголошення про те, що інститут наймав кімнати та кутки для студентів за ціною «за домовленістю». У такий спосіб вишу 1937 р. вдалося розселити по місту 120 студентів [310, арк.74; 321]. На квартиру брали різну кількість майбутніх педагогів. І якщо в Лубнах власниця будинку С.Арамова впустила додому лише 2, то в середньому в одну квартиру брали до 4 студентів. «Домовленість» різнилася у ціні. Так, у 1926 р. луганський виш платив за студентів по 3-5 крб. на місяць. А 10 років по тому в Лубнах пропонували 15 крб. за місце. У той самий час проживання у готелях коштувало 7 крб. на добу. [319, арк.4-5; 48, арк.41; 312, арк.24; 74, арк.72] Окремі навчальні заклади знаходили вихід, розселяючи молодь по навколишніх населених пунктах. Найлегше це було зробити малим ПТ. Так, Маріїнський виш у 1932 р. розселив молодь у селі на великій відстані від закладу. Однак, окрім приміщення, молодь не мала ні матраців, ні постільної білизни, ні мила [92, арк.7]. Документи НКО дозволяють поглянути на кімнати окремих вишів початку 1930-х (Додаток Л). Так, в Одесі на 1 тис. 135 мешканців мали 1 тис. 30 ліжок (і чомусь не потребували ще), 170 етажерок, 148 тумбочок, 800 стільців та 315 столів. У Київському українському педінституті, навпроти, у 840 мешканців гуртожитку були 85 зайвих ліжок, але у кімнатах мали 72 тумби, 550 стільців, 75 столів та жодної етажерки [106, арк.12].

Чи було жити на кутках вигідніше? У 1930 р. щомісячне проживання студента в гуртожитку Одеського вишу коштувало вишу 60 крб. з урахуванням усіх комунальних витрат (25 л. води на особу на день, світло тощо). [74, арк.1]. На літо

молодь виїздили із гуртожитків додому. Таким чином інститути економили на витратах. Наприклад, Лубенський УІ відімкнув усі комунікації у липні, у тому числі навіть радіоточки по гуртожитках [310, арк.66].

У повоєнній країні, яка намагалася «залатати» дірки в економіці, доволі нелогічно критикувати за незабезпеченість побуту освітян. Вони, як і вся Україна, жили у розбитих війною приміщеннях, які через обсяги руйнувань влада не мала сили вирішити одномоментно. Проте, констатуємо часто жахливі умови проживання молоді. У КДПІ у 1944 р. у наявності було лише 40 ліжок, виш потребував ще 600. КППТ не було куди покласти 100 студентів. Кімнати могли лише побілити. У них не вистачало дверей. Були відсутні вбиральні. У гуртожитку по вул. Жертв Революції молодь жила у найбільш зруйнованих приміщеннях: стеля опадала щодня [504, арк.20; 208, арк.23; 218, арк.22].

За два роки, у 1946 р. студенти КДПІ скаржилися, що в гуртожитку на вул. Солом'янській приміщення були сирі, вітер дув крізь погано підігнані вікна й двері, електрику подавали лише о 23 годині, для тимчасового опалення навіть не встановили пічки чи плити. Після скарг молоді адміністрація завірила, що з приміщень мали винести всі неробочі залізні печі, а кахельні мали відремонтувати, що й здійснили у 1944 р. А в гуртожитку КДПІ на Денисівці все ще взагалі не було туалету. Не дивно, що його молодь називала «сараям». У цьому ж гуртожитку 2 кімнати були виділені під студентів-ветеранів війни як найкомфортніші. Проте, комфортом у ті часи називали лише наявність ліжка та матраців (їх взагалі бракувало в інших гуртожитках вишу) [222, арк.65; 217, арк.6, 17; 228, арк.23].

Поточні ремонти по війні часто робилися халатно. У КДПІ у 1948 р. відремонтований гуртожиток по вул. Солом'янській тріщав по швах. Комендант радив молоді: «А ви не живіть там, де тече та руйнується». Взимку було неймовірно холодно: парового опалення не існувало, вікна лишалися незаскленими, мали у наявності дрова – бракувало колунів, а в окремих кімнатах і печей, а залізні ж ставити студентам було заборонено. Тому й не дивно, що молоді люди тікали звідти. Так, студентка Дорохова пішла на квартиру за 10 км від Києва. Хоча в іншому гуртожитку на Денисівці було тепло і затишно [228, арк.23; 226, арк.18зв]. Зауважимо, що це був відчайдушний крок. Молодь таким чином демонструвала незгоду зі станом речей і могла позбутися матеріальної підтримки держави. Наприклад, на

середину ХХ століття Велико-Сорочинське ПУ після війни змогло обладнати під гуртожиток лише три кімнати на 18 осіб. А коли 13 слухачів у 1950 р. переселили у необладнаний колишній жилий будинок Пищимухи, їм одразу ж заборонили переходити на життя в інше місце. А тим, хто хотів, попередили, що гроші за «кутки» виш платити відмовлявся [404, арк.29; 394, арк.35].

Проблема опалення поставала через часті зриви постачання в умовах війни та повоєнного стану. Наприклад, у 1944 р. освітяни КІПТ самотужки заготовлювали дрова у лісі. Але якщо нарубати дрова було відносно легко, доставити їх до закладу було вже важче. Бракувало транспорту, а інколи його видавали запіздно, коли дороги розмивало дощем і дрова доводилося переносити на руках [207, арк.3]. Інші ж виші взагалі не мали приміщень для розміщення своєї молоді. Заснований у 1948 р. КДПІМ декілька років очікував на виконання владного розпорядження про виділення гуртожитку на 200 осіб. До того 35 студентів тулилися у напівпідвальному приміщенні напівзруйнованого будинку. Педагоги боялися, що через брак житла втратять контингент. Тому згодом шукали можливості розселити по кутках (у 1952 р. таких було 50%) [244, арк.19; 256, арк.4]. Та й сама молодь не давала про це забути. Так, студент І.Кричевський зауважував, що майбутні педагоги погано почували себе у стіснених умовах у підвалі. З 35 поселених багато хто спав на стільцях. Справа зрушила з місця 1953 р., однак, на 1 вересня будівництво довгоочікуваного гуртожитку так і не було закінчене [243, арк.4; 257, арк.12].

Покращенню побуту молоді у повоєнній країні мали слугувати вишівські майстерні. У 1945 р. дирекція КДПІ вирішила втягнути студентів у роботу у таких установах, аби покращити їхнє будення самотужки. Проте у 1948 р., коли такі майстерні уже діяли, освітянам було дешевше обслуговуватися на стороні, аніж у рідному інституті. Наприклад, вишівський перукар робив зачіску за 10 крб., тоді коли у столиці можна було підстригтися за 7,5 карб, а майстерні ремонтували взуття та одяг упродовж 2 місяців [221, арк.6; 226, арк.2]. Та інколи такий сервіс був кращий за відсутність системи обслуговування. Так, у 1949 р. у КДПІМ не було жодної майстерні з ремонту одягу та взуття, перукарні, медкабінету, лазні, пральні, їдальні та інших побутових закладів [246, арк.53].

На початку 1950-х рр. ситуація із житлом молоді значно різнилася від вишу до вишу. Одні були у жахливому стані (у 1950 р. у приміщеннях гуртожитку КІПТ було

брудно й темно). Другі відбирали приміщення інтернатів, перетворюючи їх на аудиторії [213, арк.; 9437, арк.24]. Інші давали прихисток усім, хто його потребував (у 1952 р. всі іногородні були забезпечені гуртожитком у КДПІ). Але загалом у 1952 р. понад 50 тис. студентів республіки жили на приватних квартирах – «по кутках». Особливо гостро потребу гуртожитку відчували у Києві, Харкові, Дніпропетровську, Одесі та Львові. В Умані взагалі студенти жили при пожежному депо міста [194, арк.95, 208; 667, арк.3].

Викладачі часто зауважували, що по таких місцях розселення не було можливості нормальної підготовки до навчання, панувала антисанітарія. Не дивно що саме гуртожитки та дешевші у порівнянні з іншими містами «кутки» по 30-50 крб. на місяць стали головним козирем тоді, коли Генічеський РК КП(б)У просив у 1952 р. перевести до міста будь-який педагогічний чи сільськогосподарський інститут [189, арк.120; 191, арк.242]. Зауважимо, що такі пропозиції були заманливими, бо НКО мав практику провалу реформ саме через неспроможність розселити молодь на нові місця. Наприклад, за 20 років до цього, коли Могилів-Подільський ПТ перевели до Новгород-Сіверського, студенти не отримали жодної кімнати, тому існування закладу стало під питання. Тому практика виділення «квартирних грошей» залишалася [94, арк.2; 973, арк.75]. У 1950-х рр. часто українці спекулювали на цьому, тому вишам доводилося платити більші суми, аніж вони могли дозволити. А студенти ще й виконували ряд безкоштовних робіт на господарів [672, арк.10; 642, арк.1]. У січні 1959 р. Міносвіти скоротило виплату квартирних на 40%. Економія тривала. Так, з наступним скороченням фінансування у 1960 р. ПДПІ зміг оплатити квартирні лише 60 студентам [983, арк.6; 985, арк.6].

Попри ряд господарських проблем, які часто душили усіляку ініціативу молоді, у 1950-х рр. прийшли до запровадження самообслуговування у ДПІ [639, арк.16; 669, арк.14]. Суспільний інтерес до явища прокинувся доволі пізно. Педагогічна преса звернула увагу на цей феномен. Найпершою ластівкою була стаття-згадка у «Радянській освіті» про організацію самообслуговування у стінах НДПІ. Молодь використала шпальта газети як поле для діалогу із керівництвом власного навчального закладу. Студенти зауважили, що практика самообслуговування дала позитивні наслідки. Так, у гуртожитку у стислі строки навели порядок та чистоту. Майбутні педагоги навіть закликали до радикальніших змін. Студенти Ніжина

виконували всю роботу допоміжного персоналу. Результати такої заповзятості стали основою для реклами самообслуговування. КремДПП став зразком вишу, де панувала «чистота, охайність і порядок в усьому» [1137; 1253].

Самообслуговування пропагувалося як засіб трудового виховання студентів. У Луцьку для зустрічі з вихованцями Брестського вишу, як повідомляли, «оголосили аврал». Студенти в гуртожитку літали з відрами теплої води, віниками та ганчірками. Хлопці пересували меблі, перевіряли, чи не рипіли двері, чи закривалися вікна. Таким чином самообслуговування стало синонімом «усвідомленого господарського почуття» [1229]. Та суспільству був властивий не лише позитивний образ самоорганізації молоді. Полтавські педагоги зауважували, що в окремих навчальних закладах боялися ініціативності студентів. Проте, у стінах ПДПП самообслуговування набуло інших рис на додачу до господарської самостійності. Педагог Є.Рижило рекомендував відмовитися від посад агітаторів груп, зауважуючи про студентів: «Вони дорослі люди, їм зовсім не подобається, коли з ними викладачі поводяться як деякі вчителі з учнями, опікаючи, няньчать їх». Саме тому у ПДПП у межах руху за самообслуговування відбулася заміна викладачів-агітаторів на студентів-агітаторів. Відтоді самообслуговування стало асоціюватися з піднесеною відповідальністю, творчістю та активністю [1324].

На початку 1950-х рр. рідко звертали увагу на житлові умови молодих педагогів, які закінчували виш і виходили на роботу у школи. У липні 1953 р. кореспонденти «Радянської освіти» переймалися долею випускників вишів, що їхали на роботу за призначенням. Тоді виявилось, що місцева влада не надавала молодим учителям нові квартири, як те проголошувалося, а пристосовувала старі зруйновані будинки [1006; 1079]. Зрив відбудов, проблеми з постачанням матеріалів, брак не те що житлових, але й навчальних приміщень був лише десятою долею усіх післявоєнних негараздів.

Коли педвиші почали боротьбу за звання присвоєння своїм структурним підрозділам звання гуртожитків та кімнат комуністичного побуту [656, арк.5; 507, арк.27], на шпальтах «Радянської освіти» з'явився ідеальний образ житлового простору освітянина. Тепер освітянам пропонували як зразок для наслідування організацію простору студентської молоді на прикладі гуртожитків Львівського політехнічного університету. Прикметно, що попередній образ був лише проектом на майбутнє. Натомість ці кімнати були реальними – облаштованими студентами

самотужки у столярній майстерні вишу у межах руху за самообслуговування. Таких кімнат в гуртожитку закладу було п'ять. Вони були просторі та мали напрочуд гармонійно спроектовані меблі. Уздовж стін стояли невисокі пласкі шафи з книжковою полицею. Біля дверей у такій кімнаті були 4 стінні шафи для одягу, поряд з дверима – глибока ніша для 4 речей (від чемоданів до несезонного взуття). Львів'яни пропонувала організувати виробництво меблів для гуртожитків за зразком політехнічного інституту [1065].

Будівництво «другого дому» студентів називалося батьківським піклуванням партії та уряду про майбутніх учителів. Преса голосно заявляла про те, що держава відвела найкращі приміщення під студентські клуби та гуртожитки, що нині у молоді було все, залишалося лише одне – тільки вчитися. Але над матеріальною злагодою нависала тінь девіацій: пияцтво, посиденьки вечорами, незнання, куди себе діти, брудний посуд, тижнями немита підлога тощо [1041]. Так тема студентського побуту тісно переплелася з проблемою девіацій у колі освітян.

Отже, у кінці 1920 – на початку 1950-х рр. студенти та викладачі вищої педагогічної школи радянської України були змушені розв'язувати чимало проблем з організації 4 житлового простору. Відповідно до стану приміщень, допомоги держави у покращенні побуту освітян та їхніх можливостей для задоволення потреб у теплі та затишку, ми виокремили такі періоди:

1) період кризи (1920-1929 рр.) (існування системи академічних пайків для утримання квартир освітян; проживання співробітників у студентських гуртожитках та аудиторіях вишів; відмови працевлаштування та переведення в навчальні заклади через відсутність квартир; гуртожитки як магніти для студентів-пролетарів; централізація інтернатів через передачу їх у мережу КУБУЧів; уведення пільг за комунальні послуги для студентства; нерівномірність забезпечення вишів постільною білизною та твердим інвентарем; фінансові вливання від НКО не перекривали потреб вишів у забезпеченні побуту молоді);

2) період стагнації (1930-1943 рр.) (переведення вишів на нові місця (здебільшого з центру на периферію) з переважним наданням найскромніших житлових площ 4; тісні гуртожитки (до 3 м² при нормі у 6,85 м² на людину; перевантаження кімнат та погане обладнання студентських жител; застарілий інвентар (простирадла, подушки,

наволоки, ковдри); зриви постачання та боротьба вишів за дотації на обладнання інтернатів;);

3) період руйнації (1943-1948 рр.) (у приміщеннях під час війни та після неї проживали сторонні особи; антисанітарія та аварійність квартир; створення системи майстерень з обслуговування студентів; дорожнеча сервісів для молоді, спекуляції вишівських кравців, чоботарів та перукарів);

4) період реставрації (1948-1956 рр.) (конфіскація меблів освітян на користь вишів з 1948 р.; відсутність достатньої кількості квартир для педагогів призводила до звільнення з вишів, неможливості відкривати нові кафедри та факультети; переведення, злиття та укрупнення вишів призводило до появи житлової проблеми на нових місцях; перевантаженість гуртожитків; «кутки» та орендовані квартири використовувалися як вихід із житлової кризи);

5) період стабілізації (1957-1960-ті рр.) (покращення побутових умов після прийняття постанови ЦК КПРС «Про розвиток житлового будівництва в СРСР»; початок заселення освітян у «хрущовки»; розв'язання проблем шляхом уведення самообслуговування; конкурси серед гуртожитків на звання будинків комуністичного побуту; витворення моделей універсального студентського житлового простору; проекти «міст та кварталів майбутнього»).

3.4. Інтелектуальний простір вишу

Окрім суто матеріального простору, ми виділяємо також інтелектуально-професійний простір життя колективу. Він охоплює опис галузевої еліти, зауважує процедури підвищення розумового чи виробничого потенціалу, висвітлює проблеми просування, питання винагороди за підвищення кваліфікації тощо. Освітній рівень студентської педагогічної молоді 1920-х рр. насправді був доволі низьким. Держава називала студентів «продуктом педагогічних курсів та вузів» і зауважувала, що їхні вихованці за рівнем освіти були гіршими за випускників царських російських учительських семінарій та інститутів [147, арк.8]. Хоча влада чітко визначила освітні критерії для входження до колективу студентів. Наприклад, до підготовчих ПК до ІНО у 1922 р. брали лише тих, хто показав рівень знання не нижчий за рівень чотирирічної трудової школи, міг усно та на папері викласти думку, знав 4 правила арифметики, початки дробів та у ході колоквиуму демонстрував загальні уявлення про живу та неживу природу [126, арк.18].

До ІНО за офіційною статистикою йшли найменш здібні та найменш підготовлені абітурієнти. Влада характеризувала їх як «забракованих в інших вузах». Так, лише невелика частинка з абітурієнтів Харківського ІНО показала задовільні знання при вступі. Більшість же не мала й мінімальної кількості необхідного теоретичного багажу [147, арк.10]. Окремі вступники до ПК іноді не знали навіть 4 дій арифметики [143, арк.31].

НКО умовно розділив усіх абітурієнтів 1923 р. за рівнем освіченості на тих, хто мав домашню освіту (53,7%) та мав нижчу освіту (46,3%) [132, арк.11]. Точніші підрахунки виявили, що більшість приходила до вишу з такою підготовкою після середніх шкіл (в середньому 61% абітурієнтів). Робітфаки, які мали б давати теоретичну базу для вступу, постачали освітянським вишам доволі мало абітурієнтів (1,2% у 1923 р. та 4,2% у 1924 р.). Ситуація змінилася у другій половині 1920-х рр. Відомо, що у 1926 р. уже 15,2% абітурієнтів навчалися на робітфаках, упав показник майбутніх педагогів, які закінчили середні школи (до 20,5%), кількість учнів профшкіл трималася на рівні (19,1%). Дещо зросла кількість абітурієнтів із трудових шкіл (із 10,7% у 1923 р. до 13,1%) та молоді, яка мала домашню освіту (з 2,6% до 4,3% за 4 роки) [140, арк.39]. Покращувало інтелектуальне середовище й те, що до ІНО вступали випускники ПТ (у 1928 р. таких уже було 13,1% від загального числа вступників) [144, арк.8зв].

У 1929 р. НКО зауважив необхідність приймати до педагогічних вишів робітників і селян за будь-яких умов. Перепоною ставала їхня розумова обмеженість у порівнянні з іншими абітурієнтами. Тому секретаріат ЦК КП(б)У наказав зараховувати бідноту навіть за умови провалу на іспиті з 2 дисциплін [148, арк.42]. Зауважимо, що самі викладачі педустанов сприймали недалеких абітурієнтів з важкістю. Лектура Пирятинських ПК скаржилася, що їх змушували навчати мало підготовлених осіб [341, арк.29]. Звісно, не варто було багато чого очікувати від малолітніх вступників до ПТ. Уряд це сам чудово розумів, коли зауважував, що за 3 роки навчання у цих закладах діти не встигали опанувати програми школи, не отримували належної підготовки, і суто через підлітковий вік погано входили у коло складних педагогічних питань [174.арк.5].

У 1930-х рр. молодь показувала низькі мовні знання. Так, у Лубнах були молоді люди, які в диктантах з російської робили 36 помилок і все одно вступали до вишу.

Наприклад, А.Белоконь писала з такими помилками слова: «имеється», «не медленно», «за тем», «зделает», «ударте», «розламала», «требувалось» тощо [327]. Не менше помилок робили абітурієнти й в українській мові «тракторістів», «розгуляєся», «письмовий», «перевижчили», «засмальцовані», «люстрико» та ін. [328, арк.13]. Однак, це не перешкоджало перебуванню у колективі. У 1936 р. у ЗДПІ 50% набору зробили із незадовільними оцінками, аби зберегти контингент (окремі взагалі були не писемними, інші робили понад 20 помилок у диктанті). Проте, упродовж вересня виключили більше ніж 50 студентів через неготовність до вищої школи [179, арк.13-14]. Для підтягування загального рівня у вишах створювалися так звані «буксирні бригади» [545, арк.5].

Безграмотність з роками нікуди не дівалася. Нова хвиля невдоволення інтелектуальним рівнем майбутніх педагогів прокотилася у післявоєнні часи. Цілком об'єктивно через зруйновану систему освіти до вишів ішли непідготовлені люди [224, арк.3]. У КДПІ 1946 р. окремі абітурієнти не могли навіть грамотно написати заяви на ім'я дирекції [223, арк.2зв]. Як показав аналіз документів Велико-Сорочинського ПУ, до закладу після війни брали в основному з оцінкою «посередньо». Яскравий приклад – В.Бабич з с. Великий Байрак, яка мала таку оцінку з 17 із 18 шкільних предметів, отримавши «добре» лише з креслення [377, арк.1]. «Круглі відмінники», як М.Вовк з Гоголівської школи, були рідкістю у стінах педагогічних вишів [382].

Та навіть шкільні відмінні оцінки часто не були гарантією «якісного» абітурієнта. Наприклад, у 1947 р. з Велико-Сорочинського ПУ за неуспішність виключили всього лише одного слухача – студента I курсу Гусаренка, випускника Пришибської семирічки, який ще півроку до того вступив до закладу зі свідоцтвом відмінника [387, арк.1]. Викладачі скаржилися, що через низький інтелектуальний розвиток молодь не могла самостійно думати, а тому просто зачувала та переказувала матеріал дослівно [433, арк.2]. Це не дивно, бо після війни студенти інколи навіть вступали по підробних документах [959 арк.62]. Покращення інтелектуального простору вишу часто інспірувалося згори. Так, виші реагували на передовиці «Правди», у яких закликали підвищити якість освіти, відповідно до свого профілю. Так, у КДППМ у 1949 р. інтерпретував це як заклик до акценту на вивченні іноземної мови [247, арк.1].

Проблема «розумової якості» студента педагогічних вишів часто була пов'язана з невідповідністю шкільної програми та вимог вишів. Так, у січні 1957 р. викладачі ДПШ обурювалися рівнем знань своїх студентів. Проте, причина цього була не у відсталості вчорашніх школярів, а у безпорадності учителів шкіл та викладачів вишів перед бюрократичною системою. Шкільна програма змінювалася, тоді як вступна програма до вишів залишалася тією ж, що спонукало абітурієнтів до помилок. Освітняни зауважували, що під час іспитів дітям давали такі питання з математики, які в школі не вивчалися [1118]. Наприклад, ще 1947 р. з програми була виключена тема про модуль переходу від однієї системи логарифмів до іншої, про тригонометричні функції секанс і косеканс, формулу бінома Ньютона за від'ємних та дробових показників. Але школярів змушували розв'язувати приклади з використанням цих правил на вступних іспитах [1385].

Існувала й проблема, як організувати реальну зустріч студента з викладачем в аудиторії. Прикладом такої «невдалої зустрічі» була ситуація, що склалася у ЖДПШ. Старе приміщення вивільнилося після відбудови довоєнного корпусу. Його передали під ЗНФ ЖДПШ та ЗТФ Київського політехнічного вишу. Проте, намітився дивний контраст. Кращі викладачі ЖДПШ читали лекції у двох інституціях – в *alma mater* та на новоствореному факультеті. Лекції професорського-викладацького складу у педінституті виявилися науково глибокими, свіжими та яскравими. А за 200 метрів від ДПШ, в аудиторіях ЗНФ, вечорами було порожньо, хоча до роботи ставали ті ж професіонали! Виявилось, що з 1050 студентів ЗНФ лише 100 навчалося на очному вечірньому факультеті. Решта була заочники. Тому склалася ситуація, коли ЗНФ створили, але виш до студента не наблизився. Як констатували самі житомиряни, лише 10% молоді працювало під керівництвом викладачів, тому і якість отримуваних знань була у них відповідною [1365].

Згадаємо іншу сторону низької підготовки учителів у наявному освітньому просторі педагогічного вишу – власне студентське небажання і неспроможність осягнути матеріал [1293]. У «відлигу» стали з новою силою наголошувати на тому, що не лише викладачі ДПШ, але й самі вихованці причетні до високих показників в освітньому процесі. Почала пропагуватися практика соціалістичного змагання між факультетами та інститутами. [1094]. Окремої ремарки потребує становище студентської науки. З 1948 р. все частіше стали публікувати замітки про зустрічі

молоді з діячами культури, організацію заходів до ювілеїв, знаменних дат та державних й ідеологічних свят. На них виступали не лише творчі колективи, але й доповідачі з науковими повідомленнями. Серед них була й студентська молодь [1290]. Зауважимо, що така студентська робота була здебільшого ситуативною та парадною. Інша причина зниження інтелектуального поля педагогічного вишу – позачерговий вступ абітурієнтів з виробництва. У дні «відлиги» реформатори були переконані у вищості студентів з робітничим стажем над тими, хто ніколи на стояв за верстатом. Таку ж упевненість треба було виховати в головах широкого загалу [1144]. Захоплення студентами-виробничниками скоро стухло. Але преса так і не згадала про всі негаразди, пов'язані з поєднання педагогіки та промисловості.

До питання якісної підготовки молоді прив'язали проблему профілізації ДПІ. Кореспондент Б.Хандрос у своїй публікації майже риторично запитував читачів, чим відрізняються один від одного педагогічні виші України окрім назви міст. Вони мали у структурі ті ж обов'язкові факультети, хоча умови навчання та традиції й були різними. Головною тезою була необхідність кожному ДПІ мати свій головний напрям. Це мусило стимулювати молодь до глибшого опанування предметів. Як приклад кореспондент наводив лекцію з історії західної літератури на II курсі ЧДПІ. Присутні не почули жодної живої думки, а в очах студентів була лише байдужість і нудьга [1389]. Не дивно, що освітяни критикували прояви наслідків неповноцінної освіти, що стали негативно проявлятися під час державної атестації студентів. Педагогам набриднули сухі безбарвні «відповіді-близнюки», завчені по їхнім же конспектам [1098]. Педагоги ВінДПІ заговорили про необхідність змінити форму контролю знань студентів, бо стара вже не дозволяла перевірити якість підготовки. Викладачі зауважували, що контрольні роботи як форма перевірки знання відживали себе, бо вже давно не мали самостійного характеру [1365]. Самі ж студенти теж не обходили питання контролю. Правда, вони скаржилися, що після невисоких оцінок групи на сесії чули лише докір агітаторів на засіданнях парткому, а й більше нічого. Виявлялося, що якість навчання цікавила їхніх наставників лише у межах статистичної похибки для звітів [1073].

Перейдемо до аналізу інтелектуального простору співробітників педвишів. Априорі вища школа повинна мати потужний науковий потенціал. Збірники матеріалів конференцій до ювілеїв закладів, томи їхньої історії, сторінки вишів у

мережі Інтернет містять згадки про іменитих дослідників, які збагатили інтелектуальну скарбницю країни та світу. Констатуємо, що педінститути були й є поміж таких, що рухали науку. У нашому дослідженні ми звернули увагу на проблеми й те, як покращувався інтелектуальний простір педагогічних закладів після кризових часів репресій та воєн.

У 1920-х рр. НКО знав про наявність некваліфікованого педагогічного складу у багатьох вишах УСРР [141, арк.19]. У 1936 р., на переконання уряду, з 14 наявних ДПІ республіки тільки Київ, Харків та Одеса були більш-менш забезпечені високопрофесійними професорами та лекторами. В інших вишах працювали «другокласні викладачі». Персонал часом був невідповідний до роботи. Уряд намагався підняти інтелектуальний рівень периферії, направляючи туди аспірантів, але констатував, що навіть кращі з кращих просто деградували у провінції. Тому й радили укрупнювати та ліквідувати малі факультети та виші. Ідея була сформульована так: «не варто мати 16 карликових фізико-математичних факультетів, а краще мати 6 великих з професійними професорами» [174, арк.5].

Інколи траплялися прикрі випадки. Наприклад, у Київському польському ПТ у 1935 р. викладачі не знали... польської. На кафедрі польської літератури не було жодного професіонала взагалі, а на кафедрі польської мови разом із керівником та 2 аспірантами, замість дипломованих спеціалістів, своїм же одногрупникам пари читали студенти [169, арк.11]. Не сприяло здобуткам у цій галузі і поповнення лав педагогів з-поміж людей із виробництва. Для усунення недоліків у Полтаві на кафедрі української мови у 1938 р. організували спецкурс «Підвищення наукової міцності молодих працівників». Асистентів же зобов'язали відвідувати лекції старших колег, аби переймати досвід [587, арк.1зв].

Упродовж довгих років влада боролася за високий лінгвістичний рівень освітян, які часто слабо [22, арк.34] чи зовсім не володіли українською мовою [17, арк.13]. У листопаді 1953 р. у «Радянській освіті» вийшла критична стаття про діяльність ІДПІ, де однією з головних вад освіти називалася саме низька мовна грамотність лекцій педагогів. Живим прикладом був викладач марксизму-ленінізму Долгий, що суржиком викладав свій курс. Кореспондент ішов далі, шукаючи те, як вищий педагогічний заклад допомагав підвищувати інтелектуальний рівень. Але і тут наштовхувався на невідповідність, породжену матеріальними труднощами та браком

кадрів і робочого простору. Тому й риторично запитував читачів: «яку пораду чи допомогу може отримати студент, наприклад, у кабінеті математики, коли цим кабінетом керує людина, яка нічого спільного з математикою не має – вчитель англійської мови»? [1338]. Інколи на посади приходили люди без вищої освіти. Так, у 1945 р. у ПУ у Великих Сорочинцях із 17 викладачів лише 10 закінчили виші [368]. А у 1952 р. директор ДрогДПІ рекомендував на посаду лектора П.Пацея, який ніколи не вчився у вузі [198, арк.43].

У 1950-х рр. держава намагалася піклуватися про укріплення кваліфікованими кадрами. Така опіка виявилася, скажімо, у цільовому підсиленні лекторського складу ЧДПІ [194, арк.96]. Вихід часто знаходився у тому, аби запрошувати професорів з інших вишів. Так, у Рівне приїздили лектори з Ленінградського ДПІ. Зокрема, знаковими були лекції члена-кореспондента АПН РРФСР В.Мясіщева з психології для студентів [1166]. Та й студенти інколи не давали наставникам занижувати планку. Наприклад, у 1951 р. викладач Голдов з КППТ скаржився, що молодь допитувалася педагогів на парах, ніби перевіряючи його підготовку до занять. Прикметно, що допитливість кваліфікували як нетактовну поведінку [215, арк.29]. Таке «негласне правило» існувало у вищій педагогічній школі давно. Ще у 1937 р. у Лубенському УІ зауважили, що студент не мав жодного права давати оцінку лекторові. Викладач тлумачився як командир, а молодь не могла критикувати чи навіть просто не «ловити» лектора на слові [311, арк.53]. З іншого боку, у вишах навіть у повоєнні часи говорили про недостатню кваліфікацію колег. У 1948 р. у КДППІМ зауважили, що лектори Ятель та Волинець з'являлися на лекціях перед студентами без достатньої підготовки [244, арк.4].

Але більшість проблем інтелектуального простору виявлялися уже після того, як студенти покидали інститутські лави й самі ставали біля дошки. Тому ряд публікацій, які критикували підготовку учителя у ДПІ, належав перу колишніх випускників цих закладів. Справжня «батарея» залпів по неякісному навчанню була випущена у випуску «Радянської освіти» за 1957 р. Колишній студент ДДПІ П.Пузиренко, а на той час уже й учитель Ново-Мар'янівської школи Сталінського району Дніпропетровщини, жалівся, що у виші їх не навчили виразному читанню. Це учителю довелося опановувати вже самотужки [1316]. Тут же І.Онищенко звертав увагу, що викладачі ДПІ самі визнавали закиди студентів-біологів щодо необхідності

посилення їхньої практичної підготовки, зокрема роботі на навчальних ділянках та в гуртках [1277]. А випускник СумДПІ В.Яценко жалівся, що виш не підготував його до активної агітаційно-пропагандистської роботи [1424]. Як бачимо, молоді учителі хотіли від інституту збільшення практичного компонента, а не теоретичного знання. Одним із пояснень цього була кадрова політика та матеріальна скрута, яку самотужки ПІ подолати не були спроможними через специфіку організації системи керівництва [1249].

В інтелектуальному просторі вищого навчального закладу не можна жити, не замислюючись про питання контролю за власною діяльністю. І якщо студенти звикли до таких форм цього процесу, як сесії та практичні заняття, то викладацький склад жив в інших реаліях перевірок. У 1953 р. на сторінках освітянської преси з'явилися статті на передовиці, у яких піддавалося критиці ставлення педагогів до вказівок та контролю з Міністерства освіти. Преса засуджувала працівників шкіл та вишів за те, що вони зводили власну роль до простих виконавців розпоряджень згори. Ініціатива через це занепала, і багато працівників освітянської ниви працювали «без наукового вогню» – монотонно, очікуючи вичерпних і детальних вказівок про заходи поліпшення навчання. Такий стиль роботи засуджувався як безініціативний та формальний [1158].

Ще у 1927 р. НКО цілком відкрито вів дискусію про необхідність підвищення кваліфікації як студентів, так і викладачів шляхом уведення практики екскурсій за кордон та постачання іноземною літературою [141, арк.21]. Тим паче, що прецеденти існували. Так, професор Одеського ІНО О.Гешелін отримав місячну відпустку для поїздки до Німеччини у наукових цілях із 15 серпня по 15 вересня 1923 р. [26, арк.3-4] Однак, пізніше це стало сприйматися як «низькопоклонство перед Заходом». Скажімо, професор ПДПІ П.Сосін мав проблеми з обміном літературою з країнами Заходу. Читаючи закордонні книги, науковець вирішив відправити свої доробки за «залізну завісу». Довгі читання моралі «переконали» професора, що від цього той не стане «ще вченішим» [629, арк.58].

Для покращення наукового потенціалу вишів часто використовували «методи примусу». Наприклад, у Лубенському УІ 18 травня 1936 р. директор зібрав 13 викладачів, які готувалися захистити дисертації найближчим часом, із текстами робіт, планами, чернетками та списками літератури. Ті, хто не мав нічого, приходили на

повторну аудієнцію уже за 4 дні з виконаним мінімумом [333, арк.7]. Такі «диктаторські міри» можна було зрозуміти: у виші із 44 викладачів жоден не мав наукового ступеня чи вченого звання. Із 13 дисертацій за результатами перевірки лише одна мала потенціал бути захищеною у 1936 р. [312, арк.15].

Колегія Міністерства освіти у 1947 р. провела аналіз дослідної роботи педагогів за 1946/1947 н. р. Виявилось, викладачі ПІ за той час захистили 1 докторську та 47 кандидатських дисертацій, підготували до захисту 4 докторських та 68 кандидатських, 61 освітянин склав кандмінімуми, а 130 педагогів розпочали цей процес. Головною проблемою підготовки кадрів Міністерства освіти вважало недобросовісний підбір аспірантів, які не були здатні закінчити навчання [1048]. Цифри не дуже стимулювали педагогів до посиленої роботи на науковій ниві. Тому за пів року на сторінках «Радянської освіти» з'явилася замітка М.Мойсеєнка з ЧДПІ. Доцент поклав на себе зобов'язання до 1948 р. закінчити докторську [1246]. Наукові звання цінувалися так само високо, як бойові заслуги на полях війни. Докторів наук з окремих галузей в УРСР було часто легко перелічити на пальцях руки. Кандидатство давалося так само нелегко і нешвидко. Ба більше, право присуджувати наукові звання було почесним і обмеженим. Так, у 1948 р. єдиним вишем, якому надали право присуджувати науковий ступінь кандидата педагогічних наук, був КДПІ [1163]. Провінційним викладачам було важко «достукатись» до науковців центру. Наприклад, викладач ПДПІ Л.Попов у 1947 р. скаржився, що в Києві та Харкові до тих, хто приїздив за допомогою та консультаціями, було недобррозичливе ставлення. Та й часу на відрядження було замало. Упродовж них науковцям доводилося більше турбуватися про побут, аніж про обмін досвідом [599, арк.37зв].

У березні 1949 р. почався наступ на освітянську інтелігенцію, приводом до чого стали звинувачення у прозахідних настроях окремих її діячів. Таким собі показовим «хлопчиком для биття» було обрано професора КДПІ Резніка. Його звинувачували у тому, що науковець нібито вважав себе мало не главою педагогіки України, будував кар'єру на американській та англійській буржуазній педагогічній літературі та наче вихвалявся, що його парці високо оцінювалися закордоном. Закидали педагогу, що своїми лекціями він намагався протягти у радянську педагогіку ідеї «махрового реакціонера» Дж. Дьюї [1034]. «Розгром» торкнувся і філологів. Київські освітяни знайшли хиби у роботі доцента Сахарова. Науковцю закинули, що коли радянська

преса розгромила європейського «буржуазного націоналіста і трубадура» Л.Фейхтвангера, освітянин продовжував пропагувати його творчість у лекціях, називаючи антифашистом. Чи не найпекучішим звинуваченням було те, що Сахаров перетворив кафедру зарубіжної літератури на тиху заводь, де не було критики, а на місце професіоналів намагалися залучати космополітів Гозенпуда та Гордона [1139].

У червні 1951 р. Колегія Міносвіти виявила, що в 1950 р. кандидатські дисертації захистили 4 аспіранти, а 10 подали їх до захисту у ради. Були й свої «зразкові відсталі». Так, у ХДПІ жоден аспірант не захистився своєчасно, а в ОДПІМ зовсім не було планів роботи аспіратів. Директорам закидали, що ті не відчували відповідальності за осіб, які направлялися на роботу після закінчення аспірантського стажу без захисту [1052]. Уже наступного року конкурсні відбори стали жорсткішими. Так, до КДПІ подали 116 заявок на вступ – 52 від студентів та 64 від викладачів. До іспитів дійшли 88 абітурієнтів, витримало ж їх лише 66. Та комісія зарахувала і того менше – 14 студентів з «червоним дипломом» та 16 на практичній роботі [198, арк.210]. Того ж року постанова пленуму ЦК КП(б)У закріпила підвищення кваліфікації науковців через систему докторантури, аспірантури, інститутів підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, відділи дисертантів з мовознавства, курси викладачів суспільних та філологічних наук при КДУ, а також у вигляді самостійної роботи над дисертацією [196, арк.2].

З другого півріччя 1951 року активізувалася розпочата у 1949 р. боротьба за «ідеологічну чистоту» рядів науковців. Проте, якщо у 1949 р. головним був «метод батоба», то 1951 р. звернулися до «методу пряника». Замість офірних цапів почали шукати зразки для наслідування. Один знайшовся у стінах ЧДПІ – викладачка літератури О. Троцюк. Її лекції, на яких були присутні не лише філологи, мали високу наукову цінність, ідейність, глибину теоретичного знання, а головне – підкреслювали, що тогочасна буржуазна література остаточно занепала, пропагувала людиноненависництво, містику, неофашизм та війну [1233]. Поруч із нею як приклад усім освітянам УРСР називалися працівники кафедри педагогіки того ж інституту. Головним їхнім науковим здобутком вважалася пропаганда радянської та засудження буржуазної педагогіки [1247]. Скоріше за все, «науковий наганяй» видавався Міносвіти з періодичністю раз на рік: між цим керманічі освіти переймалися іншими проблемами. Ще до міністерських липневих звітів критиці був підданий директор

ПДП І.Кирса за те, що його старі викладачі Л.Блідченко, М.Шенгур, М.Бойко, А.Гуренко та Д.Мазуренко протягом повоєнних років не вели наукової роботи. До когорти «неуспішних» були зараховані також ВінДП, ВДП та Криворізький ДП [1265]. Липнева Колегія Міносвіти лише підсилила упевненість у тому, що науковий поступ у педагогічних вишах уповільнився. З'ясувалося, що на 1952 р. із 463 викладачів іноземної мови ПІ наукові звання та науковий ступінь мали лише 12. Особливо ж виділився ХДПШМ, де чомусь традиційно закінчували аспірантуру без захисту дисертацій [1049]. Та інколи ДПІ самі надсилали до «Радянської освіти» самокритичні публікації. Таку ініціативу проявив НДПІ [1218].

Спеціальна комісія Управління у справах вищої школи взялася до перегляду якості наукових робіт. У 1952 р. експерти розглянули 2 тис. 096 тем докторських та кандидатських. З них лише 57,9% були рекомендовані для продовження яке перспективні. Ці теми узагальнювали досвід комуністичного та соціалістичного будівництва, стосувалися проблеми дружби народів та торжества ленінсько-сталінської політики, торкалися проблем інтернаціоналізму та боротьби з українським буржуазним націоналізмом. Не дивно, що більшість «дозволеної гуманітарної науки» торкалася історії повоєнного періоду (74% докторських та 81 кандидатських). [197, арк.4, 68]. Теми докторських з літератури були ідеологічно витриманими («П.Мирний: життя і творчість» (ЗДП), «Творчість Павла Тичини» (ОДП), тощо [196, арк.30-33]. Хоча й були ідеологічно «бронебійні» теми Г.Кулика «Українські буржуазні націоналісти – вороги трудящих» чи І.Рибалки «Розгром буржуазно-націоналістичної директорії та відновлення радянської влади в Україні (09.1918 – 03.1919)» [195, арк.17]. Зауважимо, що складно говорити про глибину гуманітарного пошуку у розрізі існування «офіційних наукових доктрин», які змінювалися відповідно до напрямку вітру, який дув із Кремля [247, арк.1]. Однак, за рік країна розглядала ці теорії уже як хибні, бо вийшло «новіше» та «геніальніше» вчення Сталіна з питань мовознавства [1840]. Уже на основі праці вождя науковці почали тлумачити колишні «святі істини марризму» як анархічні [660, арк.1], та як ті, що суперечили духові праць ідеологів комунізму, зокрема, Ф.Енгельса [1485]. Наприклад, у КДПІ та ПДПІ освітяни приступили до переформатування дисертацій відповідно до Сталінських нововведень. Так визріла спільна тема «Сталінське вчення про мову та полтавсько-київський діалект» [618, арк.148].

Отже, за післявоєнну семирічку наука у ПІ зробила невеликий крок уперед. Стимули для її розвитку були ще занадто малопомітними на фоні стимулів відбудови країни з попелища радянсько-німецької війни. Самі педагоги звертали увагу на факт власного слабкого потенціалу. Висміювання цього явища було зроблено у формі байки викладача В.Іванова «Осел убогий» у газеті «Радянська освіта», яка показала абсурдність окремих наукових розвідок: «У дисертації писав осел убогий, / Що блохи мають слух, коли у них є ноги» [1171]. Причин недосконалої науково роботи було безліч – від матеріальної кризи до персональної неспроможності займатися дослідницькою справою. Чи не найбільше цей конфлікт був помітний на периферії.

Один з деканів ГДПІ констатував відсталість обласних вищих навчальних закладів: «Написати роботу та ще й захистити її можна лише у центрі». Такі, як він були охрещені «міщанами від науки» [1198]. А полтавські освітяни самі наголошували на власній беспорядності на науковій ниві. Вони зауважували на неспроможності самоорганізуватися для найпростіших наукових заходів. Були й такі колеги, хто тижнями не приходили до інституту, а зв'язок із кафедрами підтримували лише через лаборантів [1286]. Зауважимо, що Міністерство робило неодноразові зауваження щодо недосконалої організації наукової роботи у ДПІ, проте вони були марними. У тому ж ПДПІ освітяни визнавали, що заклад не реагував на критику. Ситуація у науковій сфері залишилася без змін навіть після гострих зауважень. Кореспонденти «Радянської освіти» не даремно назвали свою критичну публікацію «Педагогіка і ... політика невтручання», бо більшість педагогічних вишів намагалися тягнути наукового воза по принципу «не чіпайте, ідемо, як можемо» [1073].

Тож, у кінці 1920-х – на початку 1950-х рр. інтелектуальний простір ПІ радянської України зазнав помітних змін. Відповідно до політики держави у сфері комплектації науково-педагогічних кадрів, змін вимог до абітурієнтів, насиченості навчального процесу та якості наукової роботи ми виокремили такі періоди:

1) період пролетаризації (1920-1925 рр.) (уряд визначив головну функцію ІНО як закладів підвищення розвитку пролетарів; виші констатували низький інтелектуальний рівень абітурієнтів; наповнення ПІ відбувалося коштом «заброваних в інших вишах»; робітфаки готували лише до 4% вступників до ПІ; відставання студентів-комсомольців та комуністів у навчанні від безпартійних; початок чисток педагогічних кадрів; НКО констатував низьку кваліфікацію педагогів у

провінційних вишах; направлення аспірантів з Києва та Харкова в губернії для підвищення рівня викладання; «повзуча українізація» через ініціативи колективів вишів; викладачі мали можливість здійснювати наукові відрядження за кордон);

2) період пристосування до змін (1926-1929 рр.) (виші адаптувалися до нових «правил гри», запропонованих НКО; зростання освітнього рівня абітурієнтів за рахунок випускників ПТ та робітфаків (до 15%); НКО зауважив необхідність закордонних відряджень студентів та педагогів для зростання інтелектуального рівня, та ініціативи уряду гальмувалися через відсутність грошей і незнання молоддю мов; початок «керованої українізації» зі встановлення обов'язкового іспиту з української мови для випускників у 1926 р.; проведення тижнів, двотижнів, місячників українізації; уведення лабораторно-бригадного методу навчання з 1925 р. мало стимулювати самостійні інтелектуальні пошуки молоді; постанова уряду про прийом на навчання селян та робітників заради збереження контингенту; навіть за умови повної безграмотності завдала удару по загальному рівню вишів);

3) період реверсних змін (1930-1943 рр.) (влада скасувала більшість раніше узгоджених планів у сфері налагодження інтелектуального простору вишів; ліквідація бригадно-лабораторного методу у 1932 р. як хибного; організація навчальних естафет «За кадри», сталінських естафет та ударних місячників; відбулося підвищення уваги до вивчення дисциплін соціально-економічного блоку як до ідеологічних; створення гуртків допомоги відстаючим (буксирних бригад, семінарів факультативів); майже 100% українізація окремих ПІ станом на 1931 р. змінилася посиленням російськомовного навчання, що призвело до погіршення розуміння матеріалу україномовними студентами; заміна іспиту з української на іспит з російської у 1938 р., збільшення кількості годин на опанування іноземних мов того ж року; чистки педагогічних кадрів призвели до значного погіршення наукового та професійного рівня колективів; початок німецько-радянської війни зруйнував інтелектуальний простір вишів (освітяни були призвані до РСЧА, загинули на фронті, евакуйовані в тил або ж втратили роботу в окупованій Україні);

4) період реставрації (1943-1951 рр.) (після деокупації України, в ПІ щонайменше намагалися відновити довоєнний рівень викладання; НКО констатував падіння загального рівня колективу через повоєнні набори молоді з перерваною або неповною середньою освітою та низьким загальним рівнем підготовки; комплектація

викладацьких кадрів з числа непідготовлених до роботи у вищій школі осіб (шкільних учителів, працівників радянських та партійних органів та людей без вищої освіти); самозобов'язування освітян щодо захисту дисертацій; обмежена мережа рад по захисту дисертацій не дозволяла провінційним педагогам швидко підвищувати кваліфікацію; Міносвіти виявив низький рівень наукової роботи у вишах з рекомендацією до захисту до 60% робіт; в умовах «холодної війни» влада розгорнула кампанію боротьби з «низькопоклонством перед Заходом» у науці, що призвело до консервації наукової думки особливо у гуманітарній галузі);

5) період активізації (1952-1960-ті рр.) (колективи ПІ посилили заходи з облаштування власного інтелектуального простору; підвищився освітній рівень студентів через відновлення системи соціалістичних змагань між групами, курсами, факультетами та вишами; активізація студентської науки через новостворену мережу наукових товариств; започаткування традиційних студентських наукових конференцій; посилення рівня викладання шляхом обмінів лекторів та запрошення викладачів провідних вишів СРСР у провінційні навчальні заклади; встановлення жорстких конкурсів до аспірантури з 1952 р. та визначення мережі підвищення кваліфікації науковців педвишів через аспірантуру, докторантуру, інститути підвищення кваліфікації учителів, відділи дисертантів мовознавства, курси викладачів суспільних та філологічних наук; початок пропаганди здобутків радянських освітян через пресу; перенесення акценту з надання у виші теоретичних знань до практичних навичок; уведення заборони обміну літературою із Заходом).

3.5. Політехнізація та аграризація гуманітарної аури педколективу

У 1950-х рр. М. Хрущов продовжив «політехнічний поворот» в освітній сфері країни. Педінститути стали до підготовки спеціаліста не просто широкого, а «розширеного» профілю. Майбутніх учителів мови навчали роботі з металами, історикам прищеплювали навички будівельників, у музикантах пробуджували таланти агрономів. Та, попри усталені асоціації політехнізму з іменем М. Хрущова, його витоки в історії вітчизняної школи сягають ще Ленінських настанов та Сталінських інтерпретацій. У 1930 р. НКО заявив, що доба реконструкції та індустріалізації викликала потребу втягувати до цього процесу радянських дітей. Вони разом з учителями мали стати борцями за нові форми побуту, натхненні соціалістичним будівництвом. Тому при Глухівському ІСВ, Новомосковському ПТ та

Гадяцькому ПІ мали запрацювати курси із політехнізації [85, арк.10]. А у 1930/1931 н.р. при Дніпропетровському ІСВ утворили першу кафедру цього напрямку з метою політехнізації трудових шкіл [82, арк.75].

У цьому підрозділі ми висвітлили проблеми «масового переконання» у позитивах політехнічного перевороту, що відбувся у повоєнній Україні. Зробимо з цього приводу декілька зауваг. По-перше, у повоєнний час миттєва політехнізація вищої (як і загальноосвітньої) школи була нереальна з об'єктивної причини. Країна була розграбована і зруйнована. Тому повоєнні заклики до політехнізму були популістськими. Було неможливо забезпечувати студентів засобами виробництва та технікою, коли їх бракувало заводам. По-друге, повоєнна вища школа більше переймалася проблемою «повернення у рідні стіни» з евакуації, з підпілля, а часом і з небуття. Тому настійливі заклики центру працювати у напрямку політехнічного повороту сприймалися, але не виконувалися. Директори ДПІ мали спочатку дбати про наявність контингенту студентів та сталого колективу викладачів, а вже потім думати про вкладання у руки педагогічної молоді стамесок та молотків.

По-третє, у післявоєнній вищій школі опинилася велика частка трудової молоді, яка по крові була тісно прив'язана до виробничого процесу з ранніх років. Тому заклик політехнізувати вищу педагогічну школу означав лише розвинути й так наявні навички. Це кардинально різнило політехнічний поступ повоєнного часу з хрущовською політехнізацією. До того часу ДПІ уже «елітаризувалися». Освіта, так би мовити, забула про велич людини фізичної праці. Тому освітянські руки довелося наново привчати до верстатів та заводських цехів. А молоді освітянські колективи стали розбавляти «трудовою кров'ю» виробничників. По-четверте, у 1945-1953 рр. влада була зайнята відбудовою країни, увага концентрувалася здебільшого на матеріальній складовій життя. Тому тлумачення політики політехнізації було чи не в кожного своє. І воно таким залишалося аж до кінця 1950-х рр. тому цілком закономірними були й перегини в один бік в одних ДПІ, і недоробки в інших через банальне незнання принципів політехнізації.

У 1947 р. політехнізація прирівнювалася до зв'язку школи з вишем, а весь «виробничий» потенціал реформи зводився до насичення уроків експериментами. Прикладом послуговував досвід кафедри фізики МДПІ [1099]. Уже незабаром з'явилися згадки про організацію майстерень при педагогічному виші [1342]. Щоправда, були

свої зауваги. При Конотопському УІ організовано не виробничу, а художню майстерню з виготовлення наочних посібників з усіх дисциплін. Майбутні освітяни на початок нового 1947/1948 н.р. виготовили біля 500 таблиць, ескізів, карт, плакатів, схем з мови та літератури, фізики, математики, педагогіки [1235]. Статус майстерні було визначено саме як «художня». До виробничого рівня не вистачало обладнання, матеріалів та навичок (як і в інших вишах країни [652, арк.33]).

Широкій рекламі політехнічного поступу заважала проста річ. Педінститути фізично не могли забезпечити набору студентів на післявоєнні фізмати, які мали б стати ядром політехнізації. В липні 1948 р. планів прийому не виконали КірДПІ та МДПІ, а ЗДПІ, ЛДІ, ПДПІ та ХеДПІ зробили це саме шляхом недобору на важливі для політехнізації спеціальності як фізика та математика [1051]. Система притиралася до наявних матеріальних умов у країні, в яких і хвалитися, і критикувати за промахи було б абсурдно. Хоча колишні студенти РДПІ критикували своїх наставників, що у виші вони не одержали навичок з обробки металу та дерева, з проведення електромонтажних робіт, що лише породжувало труднощі з виготовленням найелементарніших приладів у шкільній практиці [1422]. У листопаді 1950 р. Міносвіти поставив перед фактом директорів ДПІ, що їхні випускники часто не вміли навіть користуватися уже готовими навчальними приладами, не те що виготовляти чи ремонтувати їх самотужки [1046]. У відповідь на міністерську критику освітянам запропонували приклад для наслідування. Ним став ХДПІ. Тут 1949 р. проводили практикуми з виготовлення приладів для уроків фізики та математики, ботаніки і природознавства. Студенти обладнали майстерню. Прилади передавали в школи для використання [1112]. Практикою «зроби сам» виш «витягував» політехнізацію до кінця десталінізації [653, арк.6].

Активізації політехнічного буму послугував ХІХ з'їзд ВКП(б), що проходив у вересні-жовтні 1952 р. Одразу після нього вищі педагогічні заклади УРСР почали посилено звітувати про власні успіхи на виробничій ниві. Одним із передовиків виявився МДПІ. У курсі фізики його студентів не просто знайомили з фізичними законами, а вчили їхньому застосуванню на виробництві. У фізичному кабінеті закладу по сусідству стояли і фабричні прилади, і виготовлені студентами самотужки під час ремісничих практикумів. Але, попри успіхи, у пресу потрапляли і скарги освітян. Педагогам МДПІ бракувало обладнання для виробничих лабораторій. Попри

заклики центру розвивати кіно, демонстраційну справу, «фільмотека» вишу складалася лише з кількох метрів старої плівки, і всі намагання придбати навчальне кіно закінчувалися невдачею [1154].

Вагомими були й здобутки Чернігівського УІ. Його вихованці спеціалізувалися над виготовленням моделей у майстерні. За два роки (1950-1952) студенти виготовили модель залізничної станції, водного тарана та аеродинамічної труби для поля. Та організація роботи студентів виявилася малоефективною. Один студент довго займається деревом, використовував лише столярні інструменти. Другий виготовляв гайки та гвинти для кріплення деталей, третій проводив монтаж приладу. Це давало вузькі навички, а майбутній учитель мав би знати ширший матеріал [1220]. В останні роки сталінського правління ПІ налагодили роботу майстерень. Та тоді ж зародилися проблеми, які важко долалися і в часи хрущовського політехнічного прориву, коли молодь педвишів опановувала робітничі професії [984, арк.155].

Бути обізнаним із проблемами сільського господарства та промисловості стало обов'язковими завданням кожного освітянина [615, арк.80]. Їм доводилося у тісному світі науки розширювати власні горизонти до тем стосовно специфіки роботи на колгоспних ланах [608, арк.67]. Вища педагогічна школа шукала різні способи прив'язати вихованців до роботи на землі. Одним із найшвидших була організація екскурсій на сільськогосподарські об'єкти. Так, заочники НДПІ у 1954 р. мали відвідати екскурсії на дослідно-селекційні станції регіону [1183]. Схожа практика була в Осипенківському УІ. Особливе піднесення екскурсійного руху у цьому закладі відбулося після доповіді М.Хрущова з питань сільського господарства [1307]. Прикметно, що поруч з екскурсійним рухом преса заявила про залучення молоді до господарювання у ботанічних садах [673, арк.10-11]. Так, ботанічний сад ОсДПІ заклали на узбережжі Азовського моря у 1953 р., де студенти спроектували альпійські гірки та розбили дендропарк [1307]. В кінці 1950-х рр. ботанічні сади уже стали частинкою системи підготовки аграрія у вищій педагогічній школі. До неї входили агробіостанції, оранжереї, дослідні ділянки тощо. Наприклад, у 1957 р. у КремДПІ ця вертикаль була основою для сільськогосподарських звершень. Молодь вишу разом із викладачами зібрала 320 т картоплі на агробіостанції, працювала в оранжереї, ботсаду із 250 видами рослин, опікувалася показовою науково-дослідною ділянкою, доглядала плодовий сад та селекційний розсадник, а на основі вирощених

рослин та культур укомплектували краєзнавчий музей на 1 тис. експонатів [1213]. Про необхідність роботи молоді на подібних агробіостанціях наголошували самі освітяни. Так, у 1961 р. викладачі УДПІ зауважували: «Треба, щоб в кожному педінституті була своя агробіостанція, хіба словесник не повинен знати основи сільськогосподарського виробництва, якщо піде до сільської школи?» [1121].

Попри свою значущість для сучасників [441, арк.25], питання участі студентів в освоєнні цілинних земель було доволі обмежено висвітлене у пресі. Періодика містила лише єдине покликання на це, згадуючи, що у стінах КДПІ багато молоді пишалося значками «За освоєння цілинних земель» [1149]. Однак, майбутні педагоги не ставали героями публікацій про потяги цілинників, на відміну від їхніх побратимів з політехнічних вишів або сільськогосподарських закладів.

Звернення освіти до аграрної практики породжувало певні проблеми, однією з яких була відсутність матеріально-технічної бази. Викладачі КремДПІ скаржилися через малу кількість годин на дисципліні сільськогосподарського напряму в курсі підготовки біологів, зауважуючи, що реальні навчальні плани не були забезпечені навіть побіжним ознайомленням із сільським господарством. Іншою проблемою було те, що з вишу пішла велика кількість кваліфікованих викладачів через зміни навчального плану та нестачу навантаження. Коли ж через рік оголосили новий конкурс на ті ж посади, виявилось, що більшість кваліфікованих спеціалістів просто виїхала з республіки, а до КремДПІ прийшли нові недосвідчені люди [1160].

ПІ вдавалися до співпраці з технічними навчальними закладами. Так, не маючи власних потужностей, у ВДПІ у 1954 р. вивчали основи агрономії на базі сільськогосподарського інституту [1238]. З часом ситуація стала вирішуватися інакше. Майбутні педагоги вже не просилися в стіни інших вишів. Технічні навчальні заклади допомагали колегам з гуманітарних вишів обладнанням. Так, ХеДПІ співпрацював із сільськогосподарським інститутом, чиї співробітники надали устаткування до лабораторії сільськогосподарських машин [1320]. Проте, гуманітарна освіта змінювала й саме тлумачення участі молоді у сільськогосподарському житті країни. Педагоги чудово розуміли, що найкраще у них видається організувати дозвілля колгоспників. Наприклад, у 1954 р. ПДПІ шефствував над колгоспом «Зоря комунізму» Диканського району. Ця робота полягала у допомозі семирічці с. Стасі, в обладнанні колгоспного клубу та організації

роботу гуртків. А педагогічна бригада викладачки мови П.Кикоть шляхом присутності на уроках сільських учителів начебто сприяла покращенню роботи школи [1336]. У СумДПІ змістове наповнення змінилося у бік профілізації, відходу від мистецтва організації відпочинку до аграрної майстерності. Проводили агрохімічні середи для учителів. Вони забезпечували освітян регіонів реактивами, мінеральними добривами та насінням. А для 50 молодих колгоспників СумДПІ організував курси зі складанням іспитів на звання лаборантів-агрохіміків [1223].

Іншим місточком, що з'єднував педагогіку з аграрним сектором країни, були щорічні сільськогосподарські практики [624, арк.18]. У 1955 р. вихованці КДПІ за 20-25 днів колгоспної практики влітку займалися видовою прополкою сортів пшениці на площі 60 га, а також прополкою та прорідженням цукрового буряка на площі 1,5 га [1313]. Аграрна наука та політехнізм пускали глибоке коріння у педагогіку доби. Вищі преробляли навчальні плани, аби студенти більше часу проводили у полі [630, арк.12]. У 1954 р. як передовий визначала досвід студентки того ж КДПІ Г.Постоюк у піонерському таборі Київського мотоциклетного заводу в Ірпіні. Під час практики вона водила піонерів на прополку буряків в колгосп Маяковського, навчаючи без агронома азам роботи на землі [1155]. Молодь часто на 150-200% перевиконувала норми виробітку на полях [649, арк.20].

У добу «відлиги» не слід забувати про роль науковця в аграрному поступові країни. Принаймні, у цій сфері освітяни мали чим пишатися. Одні займалися впровадженням аграрного змісту в освітній процес загальноосвітньої школи. Так, викладачі ПДПІ пропонували на уроках фізики на прикладі руху в сільськогосподарських машинах та механізмах вивчати тему «Прямолінійний, рівномірний та рівномірно-розмірений рух» у восьмому класі. Закони Ньютона опановувати на роботі зерночисної машини та молотильних агрегатів, інерцію – на основі очищення та сортуванні насіння решетом перекидання пультом зерна та перекидання силосної маси універсальними силосорізками [1074].

Окрім шкільної теорії, науковці вдавалися до узагальнення й практики учителів у галузі агрономії. Так, М. Сазонов з ДрогДПІ у 1956 р. як передову вивчав шкільну ділянку в селі Нагуєвичі Підбузького району Дрогобиччини. На 2 га землі (з них 1 га займав плодовий сад та 1 га пришкільна ділянка) діяв гурток юних бджолярів, деревообробна майстерня, розташовувалися столярні та токарні верстати, механічна

пилка, був виритий ставок на 0,25 га три метри глибиною. Все це було зведене школярами власноруч у 1954 р. та мало слугувати прикладом правильної постановки роботи учителя по вихованню світогляду учнів [1332]. Інший бік роботи науковців на аграрній ниві були теоретичні науково-популярні лекції. Полтавські освітяни проводили такі «аграрні тренінги» для власних студентів [1346]. Схожа практика була у МелДПІ, де на лекціях із зоології у 1955 р. запровадили курс по вивченню норми годування, оцінки кормів та механізації процесів тваринництва [1175]. Згодом заклад почав проводити публічні конференції [1315]. А студенти Криворізького ДПІ організовували науково-популярні вечори «Хімія і сільське господарство» [1140].

Однак, назвати подібні заходи дійсною допомогою науки селу важко. Це радше був вихід із глухого кута тим вишам, які не мали можливості хвалитися реальною допомогою аграріям. Ситуація ж вимагала іншого. У пресі як есенція останніх років звучало неоднозначне гасло: «Плече вченого – надійна опора сільського трударя. В цій дружбі запорука того, що всі накреслення партії будуть виконані з честю» [1302]. І у цього твердження було міцне підґрунтя. Педагогічна школа почала «оживляти» свої теоретичні пошуки 1950-х рр. Тоді понад 30 тис. працівників вишів та інших установ за завданням партії приїхали на роботу до колгоспів. Слід зауважити, що освітяни відігравали позитивну роль на керівних посадах у колгоспах. Доцент кафедри зоології МелДПІ Б.Ігнат'єв був відправлений до колгоспу у Ново-Василівський район Запорізької області. Під його керівництвом вперше у післявоєнні роки колгосп розрахувався з державою за всі види постачання, ліквідував грошову заборгованість МТС, колгоспникам і державі. За реалізовані овочі, кавуни, хліб та м'ясо новий очільник зміг купити 4 вантажівки, почав будувати кам'яний свинарник, організував допомогу під час ремонтів та будівництва селян, а також забезпечив виплати в 1,5 крб. та 2 кг хліба на трудовдень [1059].

Уже в кінці «відлиги» до педагогів звернулися із закликом: «Сільське господарство чекає від вишів не більш висококваліфікованих спеціалістів, а й усе нових і нових рослин, сміливо і широко впроваджувати їх у виробництво» [1072]. Проте, робота науковців по виведення нових сортів та видів рослин і так уже була чи не найзначнішим приводом для гордості від взаємодії педагогічних вишів із сільським господарством УРСР. Ще у 1953 р. викладачі НДПІ передали результати своєї праці по схрещенню і виведенню гібридів посівної люцерни з люцерною

клейкою до Інституту біології Білоруської АН. Того ж року їхні розробки були введені до виробництва у БРСР та на Курських біолого-дослідницьких станціях [1258]. В ОсДП гібридизація проявилася у роботі з кукурудзою. Школи регіону під керівництвом вишівських науковців розширювали посівні площі для 100 сортів [1306]. Кукурудзоманія поступово захоплювала виші республіки [664, арк.86].

Окрім злакових та бобових, освітяни вправно займалися розведенням та генетичною зміною плодово-овочевих культур [665, арк.18]. Науковець НДП К. Клименко провів селекцію абрикос: у 1953 р. близько 4 тис. підщеп було закуліровано для Північної України та Донбасу разом із морозостійкими сортами виноградів та персиків [1258]. У КремДП науковці почали розробки, які згодом впровадили у виробничий процес: «Прискорення плодоношення гібридів саджанців яблуні» (Л.Кравченко) та «Підвищення якості листя шовковиці, як корму для тутового шовкопряда» (Новицька) [1213]. А агробіостанція УДП активно допомагала колгоспникам у вирощуванні скороспілих помідорів у співпраці з Грибівською науково-дослідною станцією [1121].

Окрім виведення нових сортів, науковці ПІ країни працювали над підвищенням родючості українських ґрунтів. Так, кафедра хімії ЛДП переймалася хімічним аналізом родючих шарів Івано-Франківського району та Львівської області. Ними ж було вивчено мінеральні поклади західних областей УРСР. Їхній досвід був рекомендований для підвищення урожаю с/г культур [1089]. Схожа практика була у МелДП, де доц.А.Комаров розробив методику удобрення черешні на піщаному ґрунті, яка використовувалася у південних областях України [1421].

Зміни у ставленні до сільського господарства у свідомості освітян можна прослідкувати за продуктами їхньої творчості – віршам та оповіданням, що побачили світ на сторінках «Радянської освіти». За 12 років «відлиги» 4 твори вихованців ДПІ були пов'язані із сільськогосподарською тематикою. Розглянемо, які емоції народжувала аграрна тема в душах молоді, яку готували для життя і роботи в селі [648, арк.91]. Преса оприлюднила вірш «Я щасливий йду» студента СДП О.Штойка. Головні образи – це безмежність хлібного лану, почесна праця землероба та потреба захищати все це від можливого ворога [1409]. На жаль, нам не відомий профіль студента, проте, усі рядки свідчать як мінімум про його сільське минуле, як максимум про його навчання на природничому відділі чи факультеті. Це видно із

влучним оперуванням термінами, пов'язаними із процесом обробітку землі. Схожі образи домінували й вірші «Щастя» студента ДонДПІ А.Коровка. Сама назва уже орієнтувала читача на розуміння, що сільськогосподарська праця розглядається педагогом як основа особистого добробуту. Робота на землі прив'язана до таких уособлень радості, як «весна», «сонце», «воля», «диво». Разом із землею оспівувався навіть гуркіт тракторів [1207]. Вірші іншої групи описують захоплення молодого покоління від тваринництва. В.Мордань з Ніжина поділився твором «Кроленята» [1255]. Його колега Л.Коваленко лише підкріплював у думці, що побутувала певна романтизація колгоспного життя серед молоді. Його вірш «Доярка» пропонував образ ідеальної жінки-трудівниці [1196]. Навіть власне становлення для автора було важливішим у мікроколективі працівників села, ніж у колективі вищої педагогічної школи: «Це ж мене прості колгоспні люди / Нарекли поетом молодим» [1104].

Отже, політехнізація та сільське господарство змінювали не лише навчальні плани педагогічних вишів, а й впливали на ідентифікацію людини себе із соціальними групами та формували нову систему цінностей. Відповідно до політики держави, матеріального становища вишів та зацікавленості / відстороненості колективів у справі політехнізації та аграризації, ми виявили такі періоди процесу:

- 1) період становлення (1920-1929 рр.) (в окремих вишах запроваджене вивчення виробничих процесів у майстернях ПІ; започатковані виробничі практики з вивчення промисловості районів; екскурсії використовувались як форми заміщення політехнічного навчання; виші не завжди могли використати власні допоміжні господарства (ботсади, грядки, дослідні ділянки) для організації агропрактик, тому орендували поля сільськогосподарських технікумів та інститутів; були організовані літні «турдові семестри» з 1924 р. на заводах, підприємствах, у селі);
- 2) період експериментів (1930-1940 рр.) (відкриття перших політехнічних курсів у Глухові, Новомосковську та Гадячі, першої кафедри політехнізації у Дніпропетровську; відбулася відміна літньої виробничої практики студентів; точоква організація потужні виробничі цехи в окремих ПІ; використання провінційними вишами баз інших установ для політехнічного навчання (фабрично-заводських шкіл, музеїв, заводів, будівельних технікумів) по сусідству та за межами інститутських міст; спостерігалася відсутність викладачів з навичками виробничого навчання та труднощі з оплатою праці інструкторів на підприємствах; використання

студентів-практикантів як чорноробочих під час перебування на заводах; уведення практики з демонстрування кінофільмів у межах політехнізації; перші договори з проведення агропрактик у колгоспах; заміна активної роботи студентів на землі громадсько-політичною діяльністю у колі колгоспників);

- 3) період підміни понять (1943-1953 рр.) (у післявоєнний час політехнізація стала тлумачитись як зв'язок вишу зі школою; при ПІ відкривалися майстерні з виготовлення наочних посібників; суттєві недобори на фізико-математичні факультети (ядро політехнічного навчання) переорієнтовували процеси з практичного компоненту (виробництва) на теоретичні узагальнення; сільськогосподарське навчання відбувалося на базі присадибних ділянок та земельних наділів, які використовувалися для забезпечення вишів провізією);
- 4) період відновлення (1953-1955 рр.) (посилення уваги до проблеми політехнізму відбулося після ХІХ з'їзду ВКП(б); загострилася криза матеріально-технічного забезпечення для запровадження політехнічного навчання; вивчення основ політехнізму та організація ремісничих практикумів, за відсутності власних, відбувалося на базах спеціалізованих вишів та підприємств; акцент ставився на теоретичних розробках з політехнічного навчання школярів; почалося відродження закинутої у 1930-х рр. практики екскурсійного руху на промислові об'єкти; виші почали брати шефство над колгоспами; криза ботсадів була пов'язана з незначною продуктивністю праці освітян на землі та низькою урожайністю ділянок; студенти залучалися до роботи на земельних наділах вишів здебільшого через адміністративний примус; працівники ботсадів спекулювали урожаєм; почалися селекційні експерименти науковців з ПІ на базі ботсадів; сільськогосподарські роботи студентів поєднувалися з педагогічною практикою з сільськими піонерами);
- 5) період розбудови (1956-1958 рр.) (держава почала виділяти значні дотації на політехнізацію вищої педагогічної школи; у післявоєнній країні запрацювали перші оновлені виробничі майстерні; попри фінансування держави, сировинна криза не була подолана; разом із нею загострилася проблема фінансування екскурсій на промислові об'єкти; виробничі практики студентів з бідно обладнаних майстерень вишів були переведені до цехів заводів; почався вступ студентів-виробничників до педагогічних вишів; Міністерство демонструвало апатію до ініціатив освітян щодо урізноманітнення та удосконалення політехнічного навчання студентів-педагогів;

на місцях вдалися до популяризації процесу політехнізації через організацію публічних лекцій з питань сільського господарства та промисловості; на базі ботсадів утворилися потужніші агробіостанції; почалося залучення працівників агропромислового сектору до навчального процесу у ПІ; почався «вихід науки на поля» – поширення експериментів науковців з гібридизації серед колгоспників; одночасно із цим педагогічні та наукові працівники були відправлені до відсталих колгоспів та радгоспів з метою виведення їх з кризи);

б) період ініціативи (1959-1960-ті рр.) (почався «бум» наборів студентів з виробничим стажем, яких у кінці 1950-х рр. розглядали як здібніших; виробничі практики на заводах тривали з присвоєнням студентам-освітянам робітничих професій та розрядів; тривала співпраця науковців вишів з виробництвом з удосконаленням процесів, запровадження у практику винаходів та раціоналізації процесів; популярним стало програмоване навчання; зародилася і втілилася ідея заводів-втузів та загальнонаукових факультетів; особливою складовою навчального процесу стали курси з техніки безпеки через збільшення випадків каліцтва під час виробничих практик; почалося оновлення застарілого устаткування вишівських майстерень; у 1960-х рр. освітяни почали виказували невдоволення засиллям політехнічного компоненту у повсякденні; стала явною непридатність працівників промисловості у якості викладачів вишів; молодь стали агітувати виїздити на цілинні землі; виші долучилися до озеленення міст та автомагістралей; освітяни стали сприяти «кукурудзоманії» М. Хрущова через виведення гібридних сортів кукурудзи; відбулося створення поетичного образу села, сільського життя, колгоспного ладу через творчість студентів; у середині 1960-х рр. педагоги стали нарікати на порушення балансу між педагогічним та сільськогосподарським елементом у навчальному процесі ПІ).

Висновки до III розділу

Аналіз макропростору життєдіяльності колективів вищої педагогічної школи України вказав на безпосередню залежність його організації від адміністративно-територіального розподілу республіки. Зміни у поділі країни призводили до перегляду наявної мережі вишів, а, отже, і локації життя студентів та викладачів. Процедура злиття, укрупнення та ліквідації вишів спонукала до переїздів, що впливало на матеріальне забезпечення, ставлення до дійсності, задоволення потреб у

житлі. Висвітлення мезорівня життєвого простору колективів вияви схожі тенденції. Урядовці визначали внутрішню структуру навчального закладу (а, отже, і внутрішню структуру колективу), виходячи з економічної (а інколи і політичної) доцільності. Прикладами цього є обов'язковість існування робітфаків у 1920-1930-х рр., процедури ліквідації та переведення окремих факультетів (а часто й цілих інститутів) в інші міста. Наявність у 1930-х рр. стандартної структури ІСВ у 13 кафедр не означала дієвості схеми для всіх вищих педагогічних закладів. Принцип однотипності руйнувала регіональна специфіка вишів республіки. У мезопросторі вишу діяли педагогічні курси, ЗНФ та учительські інститути, які формально були відокремленими закладами, а фактично часто паразитували на базах педінститутів.

Мікросередовище освітянських колективів УРСР характеризувалося злиденним станом, у якому виші опинилися у 1920-х рр. після громадянської війни та намагалися подолати з перемінним успіхом. Держава виділяла значні кошти, які, тим не менш, не могли задовольнити усі потреби ПІ. Існували проблеми з забезпеченням паливом, електроенергією, організацією водопостачання та водовідведення, бракувало будівельних матеріалів для проведення ремонтних робіт силами студентів. Удару по вишах завдала кампанія зі звільнення приміщень колишніх шкіл у 1930-х рр., коли ПІ втрачали обжиті площі, не отримуючи нічого натомість або ж маючи непридатні до існування будівлі. У повоєнній країні проблема організації робочого простору стала ще гострішою. Вона розв'язувалася силами студентів та викладачів на суботниках, ударних недільниках, тижнях відбудови, шляхом самозобов'язань з виготовлення меблів, електрифікації тощо. Держава була не в змозі допомогти усім інституціям фінансами або ж ресурсами. Налагодження у цій сфері відбулося у 1950-х рр. Навчальні заклади змогли відбудувати втрачені площі, виготовити або придбати меблі, інвентар, реактиви, підручники тощо.

Житловий простір викладача та студента часто відігравав основну роль у визначенні перебування у колективі. Гуртожиток приваблював пролетарську молоді із села у місто, а квартири були стимулом переведення на роботу до конкретного вишу. Не дивно, що виникала проблема площ та боротьби за них. Разом із цим самі приміщення часто були погано умебльовані та стояли без ремонту тривалий час. НКО забезпечував молодь базовим інвентарем та речами. Їхня кількість часто не відповідала вимогам контингенту. Гроші за проживання та комунальні послуги

держава вираховувала зі стипендій, які видавала молоді. За відсутності інститутських площ, існувала практика «кутків» та орендованих квартир.

Інтелектуальний простір ПІ зазнав суттєвих змін. На початку 1920-х рр. загальний рівень розвитку студента вишу був низьким через політику пролетаризації. У 1950-х рр. питання про інтелектуальні здібності студента-педагога уже не стояло так гостро. Педінститути стали «кузнями передових ідеологічних кадрів». Цьому сприяла система відбору до вишів у вигляді іспитів, творчих конкурсів, система відрахування за академічну заборгованість, розбудова системи студентських наукових гуртків та залучення молоді до громадської просвітницької роботи. Викладач педагогічного вишу не сприймався однозначно упродовж досліджуваного періоду. З одного боку, до нього ставились як до знаного науковця, методично озброєного учителя, умілого наставника нових учителів. З іншого – порівнювали з освітянами класичних вишів, наголошуючи на меншовартості, слабкості наукових пошуків, а, проводячи паралелі з учителями-практиками, утверджували тезу про брак зв'язку вищої педшколи з реальністю. Часто такі закиди не мали основи. Натомість держава фіксувала занепад спеціаліста на периферії.

РОЗДІЛ IV. БЮДЖЕТ ЧАСУ КОЛЕКТИВІВ ВИЩИХ ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ

Світ повсякдення розвивається у власній площині часу та простору. До звичного (астрономічного) плину часу та географії додається і суб'єктивне відчуття себе у вимірах. А разом із тим формується і ставлення до роботи, побуту та дозвілля. Даний розділ розкриває закономірності наповнення робочого часу членів педколективів радянської України наприкінці 1920-х – на початку 1950-х рр. Аналізується специфіка організації навчання та викладання, а також місце педагогічної практики у процесі будення. Значна увага приділена характеристиці дозвілля, яке ми розглядаємо відповідно до його типів (культурне, освітньо зорієнтоване, розважальне, інтерактивне, рекреаційне, спортивне та релігійне).

4.1. Загальні риси організації робочого часу у вищій педагогічній школі

Вищий навчальний заклад передовсім – місце отримання знання. Це поле специфічної діяльності, центром якої є студент. Він і об'єкт, і суб'єкт життєдіяльності педколективу. Робочий час викладача коригується відповідно до навчального процесу, а не навпаки. Тому спочатку звернемо увагу на специфіку організації навчання молоді, а потім на час у житті педагога. Н.Аксакова зазначає, що у 1920-х рр. структуру навчального процесу у регіонах УСРР самостійно встановлювали місцеві органи влади, а НКО не наполягав на уніфікації. Як загальноприйняте, історикиня наводить правило поділу навчального року на осінньо-зимовий, зимово-весняний та весняно-літній триместри [1535]. Ситуація змінилася за декілька років функціонування радянської системи освіти. Уже у 1922 р. «Положення про вузи» визначило, що навчання мало тривати 9 місяців з перервою на канікули не більш, ніж на 3 місяці на рік. В основі лишився поділ річного циклу на триместри [126, арк.1, 18; 356, арк.167]. Навчальний рік міг розпочатися із запізненням. Наприклад, 20 вересня 1922 р. командировання у вищі іногородніх абітурієнтів завершилося, а до ІНО все ще тривало [445, арк.8]. Практика починати роботу в середині осені для педагогічних вищів тривала до кінця 1920-х рр. Часто станом на 1 жовтня, коли індустріальні вищі навчальні заклади уже починали навчання, педагогічні ще займалися зарахуванням [148, арк.42].

Традиційне асоціювання початку навчального року з 1 вересня навряд чи було таким у 1920-х рр. Так, Постанова РНК СРСР «Про загальну початкову освіту» заявила про потребу з 1930 р. почати навчання у школах з осені (без указівки дати) [1830]. Згідно з постановою від 3.09.1935 р. РНК СРСР «Про організацію навчального року та впровадження розпорядку в початковій, неповної середній та середній школі» навчальний рік мав починатися з 1 вересня [1792]. Можемо припустити, що таке визначення дати для педагогічних вишів з'явилося у той же час. Хоча явища «пізнього навчального року» траплялися і надалі, коли у державі усталився день початку навчання – 1 вересня. Правда, причини були цілком об'єктивними. Так, КДППМ був організований лише 1 жовтня 1948 р., тому його навчальний рік починався з тієї ж дати. І, аби встигнути «вчитати» річне навантаження, студентам ставили по 4 пари в день, замість 3 дозволених [244, арк.1].

У кінці 1930-х рр. виші відійшли від системи роботи за триместрами. Її заступив поділ року на семестри. У ПДПІ статут визначив осінній (з 1 вересня по 24 січня) та весінній (з 7 лютого по 30 червня) семестри. Зимові канікули тривали з 25 січня по 6 лютого, а літні – з 1 липня по 31 серпня [266, арк.5]. Після війни поділ року вівся на 4 частини. Наприклад, у Великих Сорочинцях у 1946 р. перша чверть тривала з 1 вересня по 6 листопада, друга – із 9 листопада по 31 грудня, третя чверть починалася після двох тижнів канікул 11 січня та закінчувалася 24 березня, а остання тривала 2 місяці (з 1 квітня по 30 травня). Навчальний рік, за узгодженням з НКО графіком, мав тривати 210 робочих днів, таким чином робочий тиждень, затверджений Міносвіти, мав 37 годин. Ідеальний графік включав 5 днів по 6 уроків і четвер по 7 уроків тривалістю по 45 хв. Часто виші не вкладався у норми, тому змінювали графіки «під себе». Так, у Велико-Сорочинському ПУ довелося вчитися щодня по 7 годин всю третю чверть [421, арк.3; 374, арк.4].

Уже на середину століття молодь навчалася з вересня до кінця червня, маючи дві сесії – «зимову» (в середньому з 12 по 23 січня) та «весняну» (яка тривала влітку, з 8 по 30 червня). Літній відпочинок студентів тривав 62 дні (з 1 липня по 1 вересня) [403, арк.1-2]. Інколи виш регламентував цілий день. Так, Лубенський виш увів суворий графік життя. О 7 ранку оголошувався загальний підйом. Далі – сніданок упродовж години (із 7 до 8). Навчання розраховувалося на 6 год. – з 8 до 14, після чого у молоді був час на обід та відпочинок (з 14 до 17). За ним слідувало

регламентоване опанування навчального матеріалу упродовж 3 годин до вечері (з 20 до 21). Адміністрація навіть виділила окремий час на відвідування кіно та парку культури, напевне, керуючись принципом, що «темінь – друг молоді», у пізній час: з 21 до 24:00 [411, арк.59; 309, арк.150].

Це був доволі ліберальний розклад, який дозволяв студентству відпочити. Крайнощами вважаємо випадок ПУ у Великих Сорочинцях, де заборонялися навіть заняття спортом [436, арк.17]. У 1949 р. дирекція обурювалася, що слухачі в позаурочний час (!) «без діла» гуляли по подвір'ю ПУ, по селу та біля річки, проводили час на спортмайданчику, займалися домашніми господарськими справами чи «просто нічого не робили». Тому директор визначив обов'язковий час для самостійної роботи з 18 до 23 год. [393, арк.28зв]. Виникає питання, чи існувало дозвілля у молоді? Вона сама давала відповідь на це. Так, у 1936 р. у Полтаві студенти зауважили дирекції, що їхній день був перевантажений факультативами [573, арк.58]. Свій навчальний розклад мали на екстернаті. Наприклад, у 1937 р. відділ Лубенського УІ працював кожен третій та п'ятий день шестиденки із 18 до 22 год. [309, арк.42]. У 1924 р. обсяг тижневого навантаження на студента з теоретичними та практичними курсами мав бути у межах 30-36 год. За умови читання лише теоретичних курсів на початку періоду начитки – від 24 до 28 год. на тиждень [35, арк.14]. Ця норма діяла до кінця досліджуваного періоду, змушуючи виші зводити до мінімуму перебування студентів в аудиторіях. За її порушення НКО міг оштрафувати деканів. Хоча молодь в реальності проводила у вишах до 12 год. на добу [651, арк.2; 655, арк.60; 654, арк.90].

У педагогічних школах та на курсах були окремі графіки, зорієнтовані на вивчення практичного досвіду. Так, слухачі Бердянських трирічних ПК навчалися з 9 до 14 години. Однак, для кожного курсу і на кожний день графік був свій. Наприклад, у понеділок слухачі I року навчання з 9 до 11:30 відвідували дитячі заклади. Навчання в аудиторіях починалося з 11:30 і закінчувалося о 17:50. Кожна з пар тривала 1,5 год. У вівторок та четвер навчання тривало з 11:30 до 20:35, а в середу, п'ятницю та суботу – до 16:20. Вечірній час, який мав бути часом дозвілля, був зайнятий обов'язковими заняттями та зборами соціально-економічного гуртка (з 18 до 20:00) [14, арк.54]. Проте, були виші, у яких розклади з'являлися лише у день навчання і могли одразу зазнавати змін. Так, у Кременчуці освітяни просили НКО втрутитися, аби із січня

1933 р. вони мали стабільний графік навчання. Та часто усі «стабільні графіки» зривалися через практики мобілізації студентів на допомогу сільському господарству. Наприклад, адміністрація Кременчуцького ІСВ у 1933 р. скаржилася до НКО, що не могла організувати навчальний процес, бо восени місцева влада мобілізувала молодь то на збір буряків. «Категорична позиція» НКО була висловлена щодо зриву навчання у Криворізькому ІСВ міськвиконкомом у 1933 р., коли 200 студентів були відправлені на сільськогосподарські роботи [109, арк.1; 110, арк.1-2].

Матеріали Ніжинського ІНО дають можливість відтворити те, що розумілося під «роботою студента». Там увели спеціальні «Облікові карточки студента». У них кожен студент мав зазначати годину початку та кінця праці, завіривши власним підписом. Під звітною карткою мав стояти висновок навчально-контролюючої комісії, завірений підписами декана та голови комісії. У ній молодь повинна була записувати час, витрачений на роботу, у цілих годинах, заповнюючи їх одразу по роботі. Документ прописував алгоритм: закінчив працю за нарядом – повідом керівникові – керівник запише наслідки у картку. Після завершення кожного виду робіт молодий освітянин отримував нову картку, здавши попередню. В кінці місяця молодь здавала окремий місячний графік робіт. Він був таблицею, де вказувався вид робіт («Назва праці»), сумарна кількість годин за нарядом, кількість годин, витрачених щоденно на її виконання, та сумарну витрату часу. В останній графі мала стояти відмітка керівника про виконання наряду. Які ж «роботи» вважалися обов'язковими для молоді початку 1920-х рр., аби відмежовувати їх від дозвілля? Педагоги визнавали три категорії: академічна робота (кількість годин за нарядом щоденно); громадська та колективна праця (праця в гуртках та на семінарах, робота у профсекціях, у парторганізації, робота поза межами ІНО, трудова повинність, варти, загальні збори); персональна праця (приватні лекції, служба, випадкові заробітки, театр, додаткове читання («поза нарядом»), читання газет, самообслуговування, непродуктивна праця, відпочинок після праці) [53, арк.324-325]. Як бачимо, те, що ми зараз називаємо різними формами дозвілля, для студентів сто років тому таким не було.

Напевне, саме тому у 1946 р. молодь у КІПТ не відвідувала заняття, мотивуючи роботою в гуртках як повноцінною заміною навчального процесу [209, арк.18]. Хоча на той час виші вже не виписували графіка молоді так детально. Про це, певне,

жалкувала частина «ветеранів» школи. Так, у КДППМ у 1949 р. М. Ніжинський зауважував, що студенти були перевантажені спеціальними предметами та читанням додаткової літератури, тому виші мали б знову почати регламентувати розпорядок студента, увівши йому чітку сітку зміни видів діяльності. Правда, про які графіки могла йти мова, коли часом молодь у вишах не мала навіть годинників, аби вчасно прокидатися на пари [248, арк.64; 207, арк.3].

Темпи роботи та навчальні графіки змінювалися під впливом ще декількох факторів: контингенту та змагальності. Так, згідно з обіжниками уряду та НКО, у 1928 р. в академічній групі мало бути не менше 28 студентів, щоб не знижувати ефективності роботи навчального закладу. Хоча не всі виші могли виконати такі норми. Наприклад, у Глухівському ІСВ вимоги часто не виконували. А в ОДПІ у 1930 р. працювали з академгрупами у 4, 7, 11 та 12 осіб. Це здорожувало навчання одного студента із 241,6 до 483,9 крб. на рік. НКО навіть «настійливо пропонував» проводити об'єднані лекції та переформовувати графіки навчання [76, арк.1; 75, арк.32]. Хоча маємо дані про винятки з правил. Наприклад, НКО дозволив відкрити групу із 17 осіб на III курсі фізхіммату Луганська у 1932 р. [98, арк.1]. Впливало на бюджет часу і те, що у вищій школі навчання було роздільним. Так, у КДППМ у 1948 р. пари для хлопців та дівчат були розведені. І молодь нарікала на неузгодженість графіка, яка погіршувалася через брак аудиторій. Коли дівчата займалися, юнакам доводилося по 2 год. гуляти коридорами [243, арк.4]. Прискорення усіх графіків відбувалося шляхом організації роботи закладів на умовах соціалістичного змагання з іншими вишами республіки. Так, у жовтні 1938 р. ПДПІ підписав соцумову на змагання з СумДПІ, декілька років маючи соцзмагання з Кременчуцьким УІ [583, арк.9].

Інше зауваження стосується випадків невідповідності кількості навчального матеріалу щодо часу, який на це відводився. Викладач ЧерДПІ Г.Неділько називав лекції часом «поговорити про все й потроху». Проблема часу переходила у площину інформаційного простору. Доводилося сходити до переказу підручника за 20 хв. Педагог мотивував витрати часу на переказ просто: «Інакше важко на іспитах – студенти не знають й елементарного» [1273]. Абстрактний час ставав мірою якості. Перевантаження навчанням молоді у 742 вишах СРСР стало причиною жартів. В освітян дописувачі газети «Радянська освіта» іронічно запитували: «Яка межа

міцності студентів?». Радянських студентів називали «найбільш завантаженими людьми у світі». Молоді люди мали 36 год. пар разом із 6-8 год. факультативів на тиждень, плюс 6-8 год. на виконання домашнього завдання на день. Кореспондентка співчутливо зауважувала, що навчати студентів в епоху атомної енергії та космічних польотів треба було інакше, ніж в епоху пару та електрики [1383].

Однією з проблем був бюджет часу заочника-практикуючого учителя. Шкільне навантаження заважало повноцінно готуватися до сесії. Тому ще 1945 р. НКО надав заочникові УРСР 4 вільні від шкільного навантаження вечори на тиждень для виконання вишівських завдань. Та це положення часто не виконувалося. Так, 1946 р. директор львівської школи №13 не реагував на усі прохання учителя Артамонова розвантажити для виконання практичних. Не було вільних 4 вечорів на тиждень у багатьох вінницьких заочників [1000; 1256; 1018]. Часова проблема охоплювала і тривалість сесії. Так, 1948 р. заочники КДПІ констатували, що не встигали виконувати усіх лабораторних за час перебування у виші. Тому молодь просила збільшити хоча б на 10 днів строк сесій. А в СтДПІ у 1951 р. використовували час шкільних канікул для навчання заочників. Так, під час березневих канікул у школі заочників викликали на міні-сесію у 5 днів [1116; 1226].

На думку викладачів ОДПІ, навчальні плани заочних відділів були непродуманими. Під час сесії заочники повинні були слухати по 8 год. лекцій на день. Якщо ж їх звільняли від занять у дні іспитів, то виставляли по 10 год. лекцій щодня. Таку ж кількість лекцій на день (5 пар) мали прослуховувати на заочному відділі і студенти після УІ, аби ліквідувати розбіжність між програмами. Та, як наголошували викладачі, влітку не лише п'яті, але й навіть четверті пари були непродуктивними [1200]. «Раціоналізатори» зі СтДПІ заговорили і про потребу економити не лише час заочника, але й час викладача вишу. Вони звертали увагу на те, що всю свою якісну літню відпустку освітяни ДПІ витрачали на проведення сесії. Аби зняти це питання, педагоги пропонували починати сесію заочників на 10-15 днів раніше – 15 червня. Час початку сесії на заочному відділі породжував свої проблеми. В УІ початку 1950-х рр. випуск після держаних іспитів відбувався до 5 липня, а настановча сесія для студента III курсів ПІ починалася 1 липня. Тому випускники УІ не встигали записатися на настановчу сесію, якщо хотіли продовжувати здобувати освіту [1226; 1387].

Стабільний робочий розклад початку 1920-х рр. для викладача теж був доволі умовним поняттям. Припустімо, лектори соціально-економічного мінімуму Харківського ІНО у 1921 р. працювали сім днів на тиждень на трьох різних відділах у доволі різноманітний час. Скажімо, на факультету профосвіти лекції проводилися у середу з 10 до 12 год., а у понеділок, вівторок та суботу із 16 до 18. На факультеті соцвиху історія соціалістичних рухів вивчалася у вівторок, четвер та п'ятницю пізно увечері (18:30 – 19:50), а також у неділю (з 10 до 13 год. (це час пізньої літургії у церкві, яку і прагнули замінити такими лекціями). Окремий нестабільний розклад діяв для ПК [123, арк.85].

У 1928 р. норма роботи педагогів складала 44 тижні на рік та 8 тижнів щорічної відпустки. Професор працював в середньому 7 год. на тиждень, викладач – 12 год. Річне навантаження дорівнювало 308 год. для професорів та 528 год. для лекторів. У 1936 р. у Запоріжжі викладачі мали 6-10 год. на тиждень, що не дозволяло систематично готуватися до пар. Інколи складання розкладу роботи освітянина залежало від суб'єктивних факторів. Так, викладач Чернігівського ІСВ Мордюк у 1933 р. скаржився, що йому навмисне ставили останні пари лише на вечірньому робітфаківі, бо він жив недалеко від вишу [144, арк.14, 18-21; 179, арк.14].

У листопаді 1953 р. на прикладі ІДПІ кореспонденти «Радянської освіти» продемонстрували недосконалість формування робочого навантаження педагогів. Виш, який був створений на базі двох УІ лише «вчився» жити за нормами вищого педагогічного закладу. Невміння правильно організувати робочий час викладачів ставили у провину недбайливому керівництву ДПІ, звинувачуючи одночасно у байдужості до педвишів Міністерство освіти. Прикладом некомпетентності були скарги молодого викладача Леоненка. Той жалівся, що йому важко було читати методичку викладання літератури, бо розклад змінювався декілька разів на тиждень. Та й до того він сам ніколи не працював у школі, аби ділитися досвідом [1338].

Зауважимо також схильність вишів до нарад та зборів. Часта вони проходили у пізню добу. Наприклад, у Великих Сорочинцях у кінці 1940-х рр. педагогічні наради могли починатися о 20:00. Якщо зважити на зимовий час і ранні сутінки, а також холоднечу в аудиторіях та брак електроенергії у повоєнні роки, то такі засідання виглядали абсурдними не лише у розрізі аналізу часу, але й простору. Проте ще з 1924 р. діяла постанова ЦК про заборону засідань після 9 год. вечора, яка часто змушувала

освітян припиняти пізні обговорення та переносити розгляд справ на новий день [402, арк.1зв; 534, арк.3]. І, принаймні, у 1920-х рр. виші намагалися якось триматися подалі від довгих пустопорожніх зборищ. Про це свідчать самі тексти об'яв про збори. Так, у Полтаві запрошували 23 листопада 1926 р. явитися всіх вчасно на 14:30, аби на 17-00 уже закінчити збори парткому. Однак, згодом все вернулося на круги своя. І це стосувалося не лише викладачів. Не слід забувати і про комсомольські збори. Наприклад, в Лубнах у кінці 1930-х рр. збори та наради комсомольців «крали» час майже 20% молоді [536, арк.17; 332].

У часи десталінізації маємо свідчення «довгих робочих днів» колективів. Такою була робота КДПІ під час літньої сесії 1953 р.: кабінети і лабораторії закладу працювали з 8 ранку до 23 год. А в КДПІМ навіть у несесійний час бібліотеки обслуговували читачів до 24:00 [1172; 248, арк.66]. У серпні 1959 р. на прикладі Луцького ДПІ заговорили про перевантаженість педагогів. Виявилось, що багато освітян завдяки «умілій» організації робочого часу були змушені працювати по 10-12, а то і 14 годин на добу. Проте, перевантаженість одних ішла поруч з часовими махінаціями інших. Освітяни часто вдавалися до обдурювання держави через дописування годин. Наприклад, математики В.Панасевич та В.Заріцька відзвітували про проведення занять на 400 год. кожен, а їхній колега М.Сабчук – на 300 год. Часова проблема переходила у площину матеріальну. Такі доценти отримували по 3-4 тис. крб. за те що «провели» заняття таким чином, а радше відбули чи взагалі приписали. Поруч зі штатними махінаторами з часом на поверхню поспливали й погодинники, які працювали у Луцьку не залежно від відведеного часу, предмету та власного профілю. Яскравим прикладом був Г.Бойко, який читав різні предмети. Тому дописувач до газети питав, що лучанин викладав в оплачуваній державою час: «зарубіжну літературу, російську мову... завтра піде на математику?» [1266].

Отже, упродовж кінця 1920-х – початку 1950-х рр. відбулися значні зміни в організації робочого часу педколективів. Залежно від ролі держави у цьому процесі, долі автономії вишів та обсягів самого часу, ми виділили декілька періодів:

- 1) період умовної лібералізації (1920-1921 рр.) (державна відмовилася від регламентації робочого часу, віддавши цю функцію місцевим органам влади; навчальний рік у вишах в основному мав осінньо-зимовий, зимово-весняний та весняно-літній триместри; в ПІ існували облікові картки робочого часу студента;

робота вимірювалася виконанням нарядів; стабільні навчальні розклади були рідкістю; нечисленні академічні групи дозволяли «маневри» з розкладами та навантаженням у кожному окремому виші; інколи встановлювали роботу упродовж 7 днів, підводячи читання суспільно-економічних та політичних дисциплін під час церковних літургій для відволікання вірян від служби; практикувалися пізні та тривалі партійні / комсомольські збори);

2) період централізації (1922-1932 рр.) (уряд запровадив контроль над навчальним процесом через уведення положення про виші 1922 р.; встановлювався 9-місячний навчальний рік з поділом на триместри та 3 місяці канікул; початок навчального року у вересні-жовтні був неузгодженим і залежав від специфіки вступної кампанії до ІНО та регіональних особливостей; держава спробувала визначити норму у 28 студентів для академічної групи, аби унормувати навантаження на викладачів, та регіональна специфіка змушувала видавати дозволи на роботу малих груп; запроваджено штатний розпис з уведенням 44 робочими тижнями на рік та 8 тижнями відпустки для педпрацівників; уведено норму у 308 год. для професора та 528 год. для рядових викладачів; було офіційно заборонено пізні партійні / комсомольські збори у 1924 р., що часто не виконувалося на місцях; із 1926 р. визначено трирічний термін навчання з 11-місячним академічним роком; відбулася організація заочної освіти паралельно з роботою ПІ (1928 р.);

3) період уніфікації (1933-1942 рр.) (НКО почав процес стандартизації вимог до планування робочого часу; уведено початок навчального року з 1 вересня; закріплено поділ навчального року на 2 семестри; у 1933 р. уведено заборону зриву встановлено НКО графіка навчального процесу за примхами вишу, місцевих партійних та радянських органів; перевантаження молоді факультативними заняттями, які мали компенсувати нестачу часу на опанування програмного матеріалу; зрив урядової норми у 28 осіб через слабкі набори до вишів призвели до запровадження зведених лекцій та практичних занять; організація роботи заочних відділів при вишах (1931 р.) та екстернатів (1935 р.);

4) період акумуляції протиріч (1943-1960-ті рр.) (одночасно з роботою Міністерства по унормуванню робочого часу освітян відбувалося накопичення проблем, породжених регіональною специфікою та людським фактором; встановлено навантаження у 30-36 год. на шестиденний робочий тиждень; визначено обсяг занять

у вишах у 45 хв.; окремі виші запровадили погодинну регламентацію робочого часу студента разом із визначення форм проведення вільного часу, перетворивши його на «регламентоване дозвілля»; до 1954 р. часто нераціонально планувався навчальний процес через вимогу роздільного навчання хлопців та дівчат; студенти-заочники отримали право на 4 дні звільнення від роботи для опанування навчального матеріалу; перевантаженість програм призводила до ненормальних робочих днів у 10 акад. год. та унеможлиблювала повноцінне виконання всіх завдань заочниками упродовж сесійного періоду; розширюючи доступ до освіти, РМ СРСР, тим не менше, скасував можливість навчання на екстернаті з 1951 р.; у вишах вводили «довгі робочі дні» для працівників бібліотек, кабінетів, майстерень та лабораторій, що могли тривати з 8 ранку до 24-00).

4.2. Практика як робочий час на межі двох колективів

Практика як форма організації робочого часу є специфічною темою, пов'язаною не лише з питанням мотивів. Ми дивимося на неї як на можливість студента жити на межі двох спільнот – колективу ДПІ та школи. У 1923 р. практика стала обов'язковою для студентів вишів. Постанова РНК СРСР виокремила роботу молоді в соціально-виховних закладах, вивчення краєзнавства та виробництва району та роботу з місцевим населенням у комсомольських та профспілкових організаціях. Окрім цього, існувала громадсько-політична, літня трудова, виробнича та сільськогосподарська практики. З 1923 р. по 1928 р. у навчальному плані було присутнє річне практичне стажування студентів, згодом замінене на систему розподілу випускників і частково повернуте у 1936 р. у зв'язку із введенням норми про наявність педагогічного виробничого стажу [1463, С.261-322]. У середині 1920-х рр. саме питання практики та стажування, за визначенням НКО, було «хворобливим питання» [139, арк.24]. Школи часто відмовлялися укладати договори з вишами. Наприклад, у 1936 р. Лубенський виш після тривалих спроб зміг домовитися лише із 3 школами міста (№1, 2 та 6) про те, аби вони пустили на свій поріг студентів [313, арк.6].

Повоєнна Україна у розорених педінститутах почала відроджувати гартування педагогічного хисту молодих освітян. Та часто перебування студентів у школі породжувало більше запитань, ніж відповідей на виклики часу. А головну вимогу озвучили у КДПІ: молоді педагоги повинні були починати своє знайомство зі школою

не з розмірковування над її проблемами за партою вишу, а стаючи на місце учителя та даючи зразковий урок [1227]. Ми витворили персоніфікований образ першого професійного досвіду, що його мали студенти повоєнних педагогічних вишів УРСР у 1945-1950-х рр. Студент повоєнної України уперше приходили у школи як практиканти на IV курсі. Емоції від досвіду, а також наслідки для подальшого перебування у колективі педінституту були різними. Наприклад, під час практики студентів ЛДПІ у 1950 р. виявилось, що молоді освітяни погано знали підручники і програми середньої школи, не вміли складати конспекти та працювати з книжками. Однією з головних залишалася мовна проблема. Молоді освітяни не знали досконало ні російської, ні української [1130]. Занадто помітним було й хвилювання перед аудиторією. У багатьох тремтіли руки. Молодих людей не навчили триматися перед аудиторією. Одна зі львівських студенток через подібне хвилювання навіть не змогла дати урок [1093]. Не дивно, що педагогічні переживання ставали темою літературної творчості. В одному з чисел «Радянської освіти» за 1952 р. молодь змалювала почуття на першому занятті: «На урок іти їй в перший раз... / Що ж ти, Галю, стала блідолицею? / І вона у клас, / Вперше увійшла не ученицею. / Тільки мить... / І мова стала рівною – / Промовляє з твердістю слова: / Звуть мене Галиною... Петрівною, / Ваша я учителька нова» [1216]. У багатьох студентів після нетривалого «культурного шоку» педагогічне покликання все ж брало гору, і вони з успіхом пробували себе у новій ролі. Наприклад, для студентки ОДПІ М.Дербал на практиці 1947 р. із десятикласниками Одеської школи №3 спочатку було важко і говорити, і прийняти незвичну позу вчительки. Та за якусь хвилину Марія так захопилась уроком, що навіть не помічала присутності колег-студентів та методистів із вишу на задніх партах [1084].

Серед позитивних прикладів відзначимо, що освічена молодь радо демонструвала своє знання та ділилася ними з дітьми. Так, студенти Лебединського УІ під час практики 1950 р. у школах разом з учнями виготовили 10 детекторних радіоприймачів у створеному ними радіогуртку. А їхні колеги фізики та природники з Бердичівського УІ навіть перевозили апаратуру з кабінетів рідного вишу для показу цікавих дослідів школярам [1222; 1314]. У багатьох молодих людей педагогічна практика лише посилювала бажання працювати в освіті. Так, студентка III курсу О.Чигир з МелДПІ у 1948 р. зізнавалася: «Я думаю, що любов до школи й учнів у

мене ніколи не згасне, а навпаки, ще збільшиться, коли я піду працювати в школу на самостійну роботу». Тотожна реакція була й у молоді КДПІ: «на педагогічній практиці ми більше полюбили школу» [1133; 1132]. В останньому випадку, як і в більшості подібних, позитивному іміджу студента-практиканта слугувала система підготовки до практики. Наприклад, студенти-історики IV курсу КПДПІ до кожного уроку готувалися по 6-8 днів поспіль. Неабияке значення відводилося умінню студента зацікавити дітей. Молоді люди обов'язково приносили до класу картини, карти та альбоми, портрети історичних діячів, пожвавлювали урок наочністю. Значну допомогу надав відкритий 1947 р. кабінет методики історії ДПІ, де для молоді були доступні шкільні підручники, програми, карти, конспекти пробних уроків. У КПДПІ намагалися переформатувати роботу вишу так, аби всі – від декана до методиста – знали, чим жила підшефна школа (хоча і марно). В Уманському УІ запровадили листування з випускниками, аби виявити проблеми у підготовці студента до практики. Виявилося, студентам було важко сконцентруватися на набутті педагогічних навичок, коли їх щороку кидали у нову школу до нового класу [1279; 1130; 1401].

Однією з проблем організації педпрактики, на думку викладачів, була сама структура вищої педагогічної освіти УРСР. У повоєнній країні існували як УІ, так і ПІ. При багатьох УІ не було базових шкіл, де б відбувалася апробація педагогічних навичок молоді. Тому уроки в школах проводилися студентами лише під час практики. Але частина семінарів з курсу педагогіки припадала саме на час практики у школі. Тому молодь, замість проведення уроків, готувалася до занять у стінах середніх навчальних закладів. Студенти лише переказували теоретичні правила й обговорювали моделі уроку, не вдаючись до його проведення. Практичні заняття, що мали б підготувати роботи, заступали її [1407].

У 1951 р. урядовці постановили збільшити практику у піонерських таборах для студентів, аби посилити їхній рівень готовності до реальної роботи у школі. З того часу всі студенти II курсів, окрім природників, фізиків та дефектологів, мали відпрацювати у таборі упродовж 2 місяців, і місяць коштом літніх канікул [1056]. Зазіхнувши на вільний час молоді, держава переплела сферу роботи та дозвілля. Однак, були й проблеми. Так, у ЖДПІ у 1955 р. влаштувалися на роботу в табори через перенасиченість ринку праці лише 15% студентів. Викладачі ЖДПІ

рекомендували залучати тих студентів, що не прилаштувалися у піонерські табори, на колгоспну роботу. Тим паче, що освітяни розраховували на літнє працевлаштування лише 10% своїх вихованців [1199].

На III курсі молодь також ставала до проходження політехнічної практики. Вона виводила молоде покоління з класів на фабрики та заводи. Наприклад, у Ніжині 53 студенти-фізики III-IV курсів практично закріплювали знання з технології матеріалів на міському механічному заводі [1327]. Політехнічна практика дозволяла не лише набути досвіду, але й ставала джерелом додаткових трудових ресурсів для установ. Студенти-фізики КДПІ на III курсі знайомилися з роботою на металообробному та авторемонтному заводах, працювали по 8 год. на день. У такому режимі вони присвячували 9 днів слюсарній справі, 6 днів роботі за верстатами, 2 дні вправлінням у цеху по обробці металу тисненням, та по 2 дні у ливарному, зварювальному та деревообробному цехах. Таким чином, один студент за 23 дні активної практики відробляв підприємству 184 людино-години. У кінці практики окремі студенти виходили з професійними посвідченням.

Мусимо зробити ремарку, що III у більшості своїй були жіночими навчальними закладами у силу традиції та специфіку професії. Це інколи породжувало труднощі в організації виробничої політехнічної практики молоді. Скажімо, у 1958 р. на 3 авторемонтних заводах Києва проходив практику IV курс згадуваного вище КДПІ. Спочатку дирекція заводів навіть вагалася, чи можна їм допускати до процесу студентів-дівчат. Прикметно, що саме практика студентів стала тлумачитись як реальне виконання настанов про зв'язок освіти з життям. Та не завжди політехнізм практики поєднувався з роботою за верстатом. Інколи за браком виробничої бази виші обмежувалися просвітницькою діяльністю. Так, ЛугДПІ, не маючи можливості влаштувати дівчат на окремі посади на фабриках, відправляв їх у села [1206; 1363; 1186].

У 1950-х рр. держава почала чергове коло реформ в освіті. Однією з них була й система проходження практики. Педагогам УРСР запропонували стати до обговорення нововведень. Однією з пропозицій була ідея про час її проходження. Викладачі з Ужгорода були переконані, що найзмістовнішу педагогічну практику слід перенести з V на III курс. Мотивація була простою: на V курс молодь готувалася до захисту диплому та складання державних іспитів, тому, заклопотана, мало думала

про якість своєї роботи у школі. Проте, студенти не так вже і багато часу проводили зі школярами. Наприклад, викладачі ІДПІ зауважували, що студенти за 10-12 уроків не набували практичних умінь. Тому освітяни ДрогДПІ рекомендували відправляти молодь на довготривалу практику в школи області терміном на академічний рік. Вони пропонували, аби студенти-заочники відповідного курсу на час відсутності їхніх колег зі стаціонару повноцінно навчалися у стінах інститутів [1060; 1119; 1138]. Окремі положення були сприйняті Міністерством. На річну практику стали їздити лише четвертокурсники. Але це породило нові зауваження: молодь демонструвала необізнаність у методиці викладання предметів, які вивчалися на V курсі. Якщо раніше викладачі вишів мотивували своє небажання відправляти студентів випускного курсу на практику їхньою заклопотаністю перед держіспитами, то згодом визнали, що студенти-випускники були практично підготовленими [1189]. Хоча були й противники змін. Лектори КПДПІ навпаки не рекомендував переносити практику на V курс. Вони вважали, що практика на IV курсі допомагала побачити прогалини у знаннях молоді. На схожих позиціях стояли їхні колеги з РДПІ [1177; 1353]. Не даремно у ДрогДПІ перші уроки практикантів IV курсу називали тим, чого не вистачало, щоб бути справжнім педагогом ще до отримання диплому. У ВінДПІ вважали саме річний термін перебування студента у школі найоптимальнішим для перетворення набутих навичок у сталі форми поведінки [1201; 1105].

Окрім строків та термінів, викладачі вишів мали й своє бачення місця проведення та змістового наповнення практики. У ЖДПІ кращою формою організації називали проходження практики студентом в тому ж класі, в одній школі, з одним колективом кілька років поспіль. За одним класом пропонувалося закріпити по одному студенту. Схожі рекомендації лунали й від інших освітян. Так, Л.Гоменко зауважувала, що 1-2 студенти ще з I курсу мали бути прикріпленими до певного класу школи-інтернату у ролі помічників вихователів, піонервожатих чи керівників гуртків. Насправді, нічого нового тут не лунало – такі практики існували та діяли ще з 1920-х рр. [1080; 1120; 71, арк.1-3]. Якщо ж говорити про дебати стосовно географії практики у широкому розумінні, то її вектор був однозначно спрямованим у село. У ЗДПІ це називали практикою «в умовах майбутньої професії», де молодь могла знайти «свій «природній ґрунт», бо

периферійні школи, на думку освітян, були тим місцем, де гартувалася воля практиканта [1076].

Педагогічний досвід, на переконання освітян, мав формуватися лише у середовищі обдарованих учителів. В житті все було інакше. Викладачі вишів говорили, що у школах подекуди не було кваліфікованих учителів, які б могли поділитися досвідом. Тому їхні вихованці часто поверталися з практики зневіреними. Поширеними були факти, коли гарних студентів відправили на «навчання» до посередніх наставників. А посередніх студентів навпаки – до досвідчених майстрів. Це змушувало освітян закликати до того, аби молодь до школи готували люди, які мали б бодай найменший досвід учительської роботи. Наприклад, кафедра педагогіки ДДУ втратила статус у місті саме через те, що її викладачі й дня не працювали у школі і не мали нахилів у викладацькій роботі [1291; 1318].

Четверта складова змін мала б торкнутися фіксації здобутків практикантів та оцінки їхніх досягнень. У Житомирі стали проводити звіти практикантів на педрадах шкіл, що мало стимулювати молодь до покращення своєї роботи, а викладачі вишів до кращої підготовки педагогічної зміни. Освітяни також прагнули, аби молодь в обов'язковому порядку вела щоденник практиканта. Цей документ мав носити форму педагогічних роздумів майбутнього вчителя – «щире сповідь перед собою, перед совістю педагога». Проте, наявність щоденника означала, що молодь розуміла його значення. Доцент КірДПІ М. Чегот зауважив, що студенти у самоаналізі «так і не змогли вийти за межі справжнього ремісництва» [1080; 1300; 1394].

З'ясуємо, яку реакцію породжував прихід практикантів у школи як у їхніх наставників з вишів, так і в учителів. Газета «Радянської освіти» у 1954 р., аналізуючи практику студентів СловДПІ, наголошувала, що споглядальний компонент практики мав бути зведений до мінімуму. Натомість варто було привчати молодь до втручання у процес [1152]. Упродовж 1950-х преса намагалася витворити позитивний імідж учителя-початківця: це образ вправного студента ПІ, який радо йшов у село, спроможний замінити учителя-предметника та класного керівника. Він міг вчитати від 25 до 40 уроків упродовж місяця чи двох перебування у школі. Молодий освітянин вдавався до використання шкільних радіовузлів, сільськогосподарських машин, моторів та обладнання на уроках фізики та математики, а на заняттях з біології упевнено почував себе на земельних ділянках сусідніх колгоспів [1224].

Ба більше, студент у школі мав бути більшим від рядового учителя. На прикладі молоді з КДПІ освітянському загалові демонстрували, що студент мав оживляти не лише навчальну, але й дозвілєву сторону життя школи [1149]. Такий образ «студента-на-всі-руки-майстра» утримався упродовж усієї «відлиги». Учителі Нововолинської школи-інтернату зауважували, що в учителів мали бути золоті руки, а не лише володіння знаннями, психологією дитини та мистецтвом виховання нової людини. В лабораторіях напівпровідників вони повинні були самі виготовляти термостати, спектрографи та електродні потенціометри, моделі літаків, сільськогосподарської техніки і не мали розривати зв'язку зі школою навіть по закінченню практики [1239].

До позитивних сторін перебування студента у школі долучили використання надсучасних приладів. У КДПІ діяла лабораторія експериментальної дидактики. Кореспондент споглядав роботу студентки Г.Віскушенко у школі №30. Пропагандистську тему про те, що «лише при соціалізмі жінка знайшла щастя», слухали лише школярі. Викладачі ПІ, учителі, однокурсники та працівники НДІ педагогіки УРСР спостерігали за уроком у записі по телевізору [1095].

Тоді ж викладачі чи не вперше вголос заговорили про гіркі реалії. Виявилось, що замість того, аби прищепити молодій людині любов до професії та давати спеціалізовані навички, її використовували як «витратний педагогічний матеріал». Там, де бракувало шкільних учителів, дирекція заміщувала їх непідготовленою, проте активною молоддю. Студенти НДПІ працювали у малокомплектних школах і восьмирічках Новгород-Сіверського та Семенівського районів Чернігівської області. За відсутності штатних учителів молодь була завантажена не лише фаховими предметами. Так, фізики читали математику, астрономію, креслення та фізичне виховання (30 год. на тиждень) й обов'язкове класне керівництво. Педагогів навіть не радував той факт, що у молодих людей була зарплата як і у більшості вчителів, а іноді навіть і більше. А студентка фізмату того ж вишу Л.Козуб з 27 год. навчального навантаження, була зобов'язана читати щотижневі лекції для колгоспників та вести фотогурток у школі [1328; 1296].

Полтавський освітянин Є.Рижило відкрито заявив, що в країні посилали студентів на річну практику туди, де не вистачало вчителів. Та й таким «учителюванням» ніхто не міг керувати через віддаленість шкіл. Наприклад,

ніжинська молодь була розкидана по 7 областях. Схожа картина була й у КДПІ, де методисти не їхали на допомогу вихованцям до сіл Криму та Одещини [1323]. Як зазначали у НДПІ, ця проблема виникала не на рівному місці. Студенти, виїжджаючи на річну практику, не знали, який предмет вони мали читати. Київські освітяни констатували, що директори шкіл-баз абсолютно не зважали на вказівки Міносвіти, які забороняли влаштовувати молодь не за спеціальністю та давати понад 18-20 год. Таке перевантаження було проявом того, що ніжинці назвали «вінегретом» предметів. Їхня студентка-філолог М.Компанієць у 5-8 класах читала українську мову, літературу та співи, у 8 класи викладала геометрію, а у 7-8 класах креслення. Київські студенти (майбутні учителі української мови) читали радянську літературу (хоча не слухали цього курсу), викладали німецьку та англійську, історію, малювання та фізичне виховання [1296; 1092]. У КремДПІ студент V курсу природничого факультету В. викладав біологію, історію, географію та іноземну мову. Професор СумДПІ С.Дорошенко теж зауважував, що його підопічні були перевантажені роботою. Студенти І.Заводня та Б.Недбайло з фізмату мали 37 та 38 год. навантаження на тиждень [1160; 1143].

Часто таке поєднання мотивували змінами у підготовці учителя у вищій школі УРСР. З 1956 р. студенти стали отримувати близько 15 додаткових спеціальностей. Викладачі ДрогДПІ були проти того, що студенти III курсу йшли на практику й отримували на читання години з додаткового профілю підготовки. Вони зауважували, що молодь сама ще не набула практичних навичок з малювання, щоб починати роботу з дітьми, бо на попередніх курсах цей предмет у них не викладався. Добре, коли студент мав хоча б декілька годин фахового предмета, та інколи й того не було. Так, Л.Олешко з філфаку Ніжина мала лише 18 год. тижневого навантаження, і то лише співів. Напевне, тому у МДПІ вважали, що робота у школі не активізувала студентів, а деморалізувала їх [1109; 1296; 1106].

Інколи молоді, яка опинилася наодинці з інтелектуальною безвихіддю, доводилося самотужки шукати допомогу на стороні. Так, студентка НДПІ Р.Шкарупа читала хімію – предмет не за спеціальністю, тому була вимушена їздити в іншу школу в сусіднє село, аби радитися з учителями [1298]. Та нарікання були не лише на організацію роботи молоді у школах. У 1955 р. директор ДДПШІМ З.Голованівський висловив обурення безпорадністю вихованців у реальних умовах. Педагогічна

практика у літньому таборі показала віддаленість інститутської освіти від потреб життя. Інститут не давав потрібного набору навичок [1117; 1123]. Часто студент знав теорію мови, але не міг розібратися у простому шкільному аналізі речення. Опинившись біля дошки, розгублена юнь починала вигадувати правила, заплутуючи себе та учнів. Не дивно, що світ побачила постанова Міносвіти, в якій констатували недовіру шкільного учителя до студента-практиканта: молодь часто не допускали до дітей. За підрахунками чиновників, з 90 студентів лише 4 реально працювали в класах, а не споглядали з задньої парти [1113; 1367].

Недовіру намагалися розсіяти різними способами. Наприклад, у ВінДПІ у голові стало питання наближення наукової роботи студентів до життя. Освітяни вважали провалом практикантів те, що юнаки та дівчата не читали газет та літератури. Тому курс підготовки мав включати розширення світогляду [1076]. Зауважимо, що у 1930-х рр. існувала практика прищеплення любові до читання. Так, у ПДПІ у 1934 р. дирекція встановила премію за читання художньої літератури – культпохід у кіно чи театр. Для цього студентові варто було вести щоденник прочитаного. Хоча 30 років потому викладачі констатували низьку зацікавленість у художній літературі [561, арк.27; 1411].

З іншого боку, серед числа студентів виявлялися ті, хто був нездатним працювати з дітьми. Прикладом є історія студентки У., вихованки ЗДПІ. Вона понад 10 днів не відвідувала своє робоче місце у Васильківській середній школі Дніпропетровської області. Ті ж уроки, на які вона з'явилася, дівчина провела слабенько. Навіть вдалася до певного соціального демаршу – кинула учнів самих у полі під час традиційного збирання кукурудзи. Тому окремі викладачі просили навіть відмовити дівчині у видачі диплома. Не дивними тоді були й карикатури на студентів-практикантів. Учитель-пенсіонер Ф.Вовкодер звернувся до редактора «Радянської освіти» з проханням: «не розміщуй на сторінках усіляку ерунду». Під «ерундою» той розумів схвальні оди студентам, що насправді жахливо справлялися з учительською роботою [1274; 1109].

Судити студентів марна справа. Інколи виявлялося, що навіть їхні наставники було повністю бездарними у питаннях роботи зі школярами. Негативним прикладом став І.Оплаканський, завкафедри педагогіки КПДПІ. Він разом з кореспондентом «Радянської освіти» показово відвідав одну зі шкіл міста. Проте, як зауважив,

журналіст, «школі було мало користі від науковця». Він не запропонував заходів з покращення роботи в навально-виховному процесу бодай тому, що навчання там велось іноземною мовою. Сам Оплаканський читав історією у тій же школі «щоб краще вивчити практику». Для гостей у присутності студентки-практикантки він дав відкриту лекцію «Утворення Російської імперії» в 7 класі. Однак, лектора розкритикували досвідчені методисти та учителі-практики. На уроці він 25 хв. вів опитування, а за інші 20 хв. виклав новий матеріал, і то не весь: Полтавській битві присвятив лише 2 хв. Присутня на уроці студентка-практикантка III курсу Л.Поплавська скромно назвала свої зауваження, виправила помилки у таблиці кандидата наук і ніяково заспокоїла: «Учні, певно, помилок не помітили». А кореспондент підсумував: «анемічна, безпорадна двадцятихвилинка І.Оплаканського, названа чомусь уроком» [1189].

Специфіка державної політики у галузі практичного навчання педагогів та зміни у матеріальному забезпеченні вишів для його організації, а також ставлення студентів, викладачів, шкільних учителів та виробничих майстрів до проблеми прищеплення навичок молоді дозволили виділити такі періоди у дослідженні проблеми:

1) період 1920-1927 рр. (педагогічні, трудові, виробничі та громадські практики стали обов'язковим елементом навчання з 1923 р.; у вишах увели річне практичне стажування випускників; інститути зіткнулися з проблемою пошуку баз практики та були змушені самостійно їх організувати у межах власних потужностей; у різних III практика відбувалася на різних курсах, мала різні форми, передбачала виконання відмінних завдань; започатковано перші форми роботи з піонерськими загонами, таборами-комунами юних піонерів у літній час; стандартним було використання літніх трудових практичних триместрів для громадсько-виховної та педагогічної роботи з населенням);

2) період 1928-1941 рр. (відбулося скасування обов'язкового річного педагогічного стажування для отримання диплому; запроваджено ведення педагогічного щоденника; домінував бригадний метод проходження педагогічної практики; витворилася уніфікована структура, що передбачала аналітичний та практичний етапи; із 1929 р. КЦ КП(б)У прикріпив педвиші до підприємств, установ та шкіл з метою виховної та громадсько-політичної роботи серед молоді та дорослого

населення під час практик; на місцях траплялися порушення умов проходження практики з боку місцевих партійних та радянських органів які залучали студентів до господарських робіт; у неукомплектованих школах практикантів почали використовувати як безоплатну робочу силу);

3) період 1941-1943 рр. (закриття та евакуація вишів припинили практичну підготовку молоді; колишні студенти частково змогли влаштуватися на роботу у сільські школи, до їх масового закриття у 1942/1943 н.р., таким чином здобуваючи практичний досвід методом спроб і помилок);

4) період 1943-1950 рр. (відбулося поступове відродження практики; специфічним видом роботи була практика студентів педагогічних класів на базі власних середніх шкіл; почалося поширення інформації про присутність студента у школі у профільних періодичних виданнях; преса вдалася до формування позитивного іміджу студента-практиканта; наперед вийшов емоційний компонент роботи студента з учнями; перебування у школі тлумачилося не стільки як засіб набуття професійних навичок, скільки як інструмент мотивації продовження обраного шляху; розбудовувалася мережа підшефних шкіл; молодь урізноманітнювала навчальний процес у базових школах шляхом використання матеріальної бази власних педвишів; політехнічна практика лише умовно продовжувалася у зруйнованих, неукомплектованих майстернях вишів без сировини та спеціалістів-наставників);

5) період 1951-1956 рр. (збільшилися терміни проходження практики у літніх таборах до 2 міс. з додатковим залученням 1 міс. з бюджету часу літніх канікул; відбулося перенасичення ринку кадрів – «відмовників» замість таборів відправляли до колгоспів, підмінюючи педпрактику господарськими роботами; в УІ педпрактика носила здебільшого характер теоретичних розробок уроків без їхнього апробування; учителі базових шкіл скаржилися на слабку підготовку практикантів – студенти III курсів виходили у школи без опанування курсів з фаху та методики викладання; на поверхню вийшла проблема емоційної неготовності молоді до зустрічі з учнями; уведено практику листування з випускниками для виявлення хиб у прищепленні практичних навичок під час навчання у виші; нового дихання набула політехнічна практика на заводах як шлях наближення педвишу до життя; практиканти виходили

з фабрик із присвоєнням кваліфікації; виникли проблеми із влаштуванням на підприємства дівчат);

б) період 1957-1960-ті рр. (відбулися зміни у часі та формі проведення практик у зв'язку з прийняття Закону про зміцнення зв'язку освіти з життям; зародження дискусії про необхідність практики студентів-випускників, які не встигали готуватися до державних іспитів через роботу в школі; існування річної педпрактики на IV курсі навчання; окремі виші запровадили модель «один клас – одна школа» на всі роки навчання; визначився вектор на підготовку учителя для сільської школи; формування ідеї практики в обдарованих та передових учителів; зародження спільних звітних конференцій практикантів, викладачів вишу та педагогічних рад підшефних шкіл; відроджено ідею ведення педагогічного щоденника зі зміщенням акценту з опису виконаної роботи на саморефлексію практиканта; новаторським видом стала віддалена з використанням технологій; проявилися негативні сторони ставлення до студентів-практикантів у школах: перевантаження гуртковою роботою, використання студента як підмінного учителя, примушення викладати понад 20 год. на тиждень та читати непрофільні предмети; практикуючі учителі стали критикувати викладачів вишів через незнання методики роботи у школі).

4.3. Зміст дозвілля у педагогічних колективах радянської України

Історія та теорія дозвілля вивчає широке коло проблем. Об'єкти її дослідження різняться час, географія проживання, специфіка їхньої діяльності [1471, С.11-12]. Освітняни належать до однієї з тих категорій, межі дозвілля та вільного часу котрої є доволі умовними. Радянській добі була притаманна агресивна політика «викрадання» вільного часу у викладачів. Педагоги жертвували дозвіллям чи перетворювали його на елемент повсякденної рутини через ентузіазм чи примус. Одна з проблем полягала у неможливості організувати бажане дозвілля через ідеологічні заборони та матеріальну скруту. Держава намагалася регламентувати дозвілля своїх громадян через залучення їх до різноманітних добровільних товариств. У кінці 1920-х рр. на території України діяли 6 таких організацій, членами яких були й освітяни: МОДР, ТСОАВІАХІМ, Український Червоний Хрест, Друзі Дітей та Лікнеп [263, арк.45; 146, арк.1]. Хоча робота у них (зокрема, у лікнепах) визнавалася не відпочинком, а прирівнювалася Головною педагогічною інспектурою до низової суспільної праці. Так, у 1925 р. освітяни долучилися до кампанії з ліквідації неграмотності. Студенти

Полтавського ІНО були відправлені разом із викладачами у села, допомогти малограмотним членам партії ліквідувати ваду до 1 травня 1925 р., а всім іншим – до листопада 1927 р. – 10-ї річниці Жовтневої революції [13, арк.258; 449, арк.7].

Це приклади так званого регламентованого дозвілля. Одним із інших є трудове дозвілля, інспіроване державою. До нього зараховуємо посилку студентів та викладачів КДПІ на післявоєнну відбудову Хрещатика [221, арк.1; 227, арк.23]. Таке ж «трудове дозвілля» мали студенти ПДПІ на відбудові клубу К.Маркса на недільниках. Молодь педвишів використовували у негоду для розчищення залізничних колій [476, арк.2зв; 485, арк.33]. Забирали вільний час у канікули з уведенням «літнього трудового семестру». У 1958 р. райком комсомолу м.Полтави визначив, що боргом кожного студента було відпрацювати місяць на будівництві житла влітку [505, арк.2]. Однак, право «красти» дозвіллевий час мали лише партія та уряд. Наприклад, коли Маріупольський виш у грудні 1932 р. почав використовувати канікулярний час для надолуження навчання, НКО заборонив вишам у подібні дії [98, арк.13].

Не дивно, що у такому насиченому графікові молодь часто сама собі влаштуувала відпочинок, прогулюючи уроки. Скажімо, у 1952 р. в ОДПІ студенти самовільно брали відпустки. Як факт наводився приклад однієї записки деканові: «Арсенію Онуфрійовичу, бачив Вас і не дочекався. Їду додому на тиждень» [343, арк.4; 188, арк.80]. Інколи навмисне приходили неготовими, не приховуючи, що цим робили собі відпочинок від навчання. Не відставали у бажанні викроїти собі вільного часу і викладачі. Наприклад, у 1945 р. лектура Велико-Сорочинського ПУ часто не просто запізнювалися на годину, але й просто не приходили на уроки до базової школи [349, арк.10; 370, арк.2зв].

З дозвіллям як таким, напевне, найбільше асоціюється саме розважальний тип дозвілля. Він часто збігається із поняттям святкування. Проте, у радянській вищій педагогічній школі саме свято було умовним відпочинком. Будні ДПІ були переповнені державними святами та ювілеями видатних діячів, у яких колективи вишів були залучені добровільно-примусово. Вони супроводжувалися декламаціями, виступами художньої самодіяльності, науково-популярними доповідями. Навіть святкування Нового року не минало без «політичної прелюдії», лише вислухавши яку можна було сподіватися на відпочинок. Погодимося, що «вечори відпочинку»,

організовані партійними та комсомольськими організаціями, часто були такими лише за назвою. Навряд чи можна було відпочити під час тих із них, що носили тематичні назви «Н.К.Крупська як педагог», чи «Перші педагогічні кроки вчителя в середній школі» (травень 1944). Особливо ж «розважальними» можна вважати «вечори відпочинку» «Пам'яті Зої Космодем'янської» чи «Сучасний міжнародний стан» у 1945 р. [362, арк.37зв; 476, арк.2зв;479, арк.4].

У середині століття свята радше були мітинги, проте позиціювалися саме як «свята» і «вечори відпочинку» у календарях закладів. До емоційно позитивних можемо віднести відзначення ювілеїв вишів (50 років ПУ у Великих Сорочинцях 1954 р., 25-ліття ПДП у 1946 р. тощо) та знакових історико-політичних подій (свято «25 річниці виступу Леніна на з'їзді комсомолу», Роковини Жовтня, 300-річчя Переяславської ради 1954 р., «Свято на честь передачі Кримської області Україні та піклування російського народу» [439, арк.1; 480, арк.1зв; 621, арк.65; 623, арк.1]), Всесвітній день молоді 10 вересня. Віднесемо сюди ж численні дні народження видатних діячів: 75 років з дня народження Сталіна, день народження М.Кутузова, М.Островського, О.Пушкіна, М.Гоголя, В.Короленка, А.Чехова тощо. Інколи такі заходи носили відверто траурний відтінок – свято (!) «20 років з дня злодійського вбивства видатного діяча партії й уряду С.М.Кірова» [603, арк.4; 311, арк.33; 410, арк.31; 476, арк.2 428,арк.7].

Не дивно, що молодь часто просто вирішувала не приходити на такі мітинги, зриваючи урочистість, проте, даючи собі насправді вільний час. Інші, з'являючись, намагалися не брати участі у колективному дійстві. Наприклад, у листопаді 1947 р. у ПДП Левченко хоча й прийшов на мітинг до 30-річчя революції, але переховувався за рогом будинку, щоб уникнути несення транспарантів у колонні. А на останню Першотравневу демонстрацію у хрущовську добу, яка, за визнанням директора ПДП, як політична справа, була показом згуртованості, не з'явилося понад 500 осіб [487, арк.2; 605, арк.5; 633, арк.51].

У добу «відлиги» крізь пресу почали пропагувати розважальне дозвілля. Мета полягала у спрямуванні студентів УРСР до «правильного» заповнення вільного часу. Серед прикладів – опис студентських зимових канікул 1953 р. Показовими були вечори відпочинку у ДрогДП із вихованцями інших вишів. Заохочувалися гуляння на кшталт відвідин майбутніми педагогами КДП карнавалу на льоду на стадіоні

«Динамо». Схвалювалися вечори з настільними іграми на прикладі кіровоградської молоді. Здебільшого, розважальне дозвілля студента організовувалося навколо кімнат відпочинку в гуртожитках. Так, навіть у 1950-х рр. прикладом змістовних вечорів молоді була практика СловДПП, чії студенти присвячували вільний час грі у шахи та шашки, читанню преси, масовим іграм та піонерським танцям у стінах гуртожитків. Хоча, у КПТ у 1950 р. вважали, що танці займали недоречно багато часу молоді [1044; 1420; 213, арк.8].

Наявність «правильних» танців та музики на вечорах відпочинку була обов'язковою. У ПДПП через «розв'язну поведінку» на танцювальних вечорах іноді припиняли роботу вечірніх педуніверситетів та розганяли заходи [627, арк.48]. У пресі з'явилися роздуми секретаря Львівського промислового обкому партії В.Маланчука, які той виклав під час зустрічі з освітянами міста. Причиною відкриття ідеологічного фронту у війні за дозвілля було те, що група молодих людей Львова захопилась рок-н-ролом та твістом. Партійців обурило, що студенти взяли за взірець «короля джазу» Е.Преслі. Своєчасне втручання партії унеможливило «заборонені танці». Хоча партійців ще довго обурювало те, що свідомими цих «збіговиськ» були родичі та сусіди студентів...» [1237].

Та з плином часу ідеалом заповнення дозвілля стало відвідування палаців студента. Один із таких закладів був відкритий як дарунок одеській молоді під Новий рік. У двох залах студенти могли не лише організувати танці, а й брати участь у спортивних змаганнях, відвідувати бібліотеку та художні секції. Викладачі часто грали роль навіть не гостя, а друга і порадника на студентських вечорах і весіллях [1369; 1340]. Та були й свої негаразди. Важко було з організацією розважального дозвілля у НДПП. Майбутні педагоги прагнули мати спільні вечори з молоддю з машинобудівельного заводу, на яких після лекції можна було б поспівати, посидіти за чашкою чаю, пограти в шахи, послухати музику чи потанцювати. Але у виші існувала заборона запрошувати гостей на вечірні вогники до гуртожитку. Молодь називала своє дозвілля в гуртожитку життям у «засекреченій лабораторії» [1197].

Розважальне дозвілля молоді мало й свою сезонну відмінність. Найгарячішою порою була весна, коли жага до активного відпочинку зустрічалася з потребою підготовки до сесії. Це протистояння видно й з інформаційного наповнення преси. Так, у «Радянській освіті» опублікували наступні рядки: «Скрізь пробудилася

природа, / Весна студенту б'є чолом. / Для нього ж книги – насолода, / Ось-ось екземи, диплом...» [1311]. Можна було б посперечатися про відсутність іронії у цих рядках. Проте поруч редакція розмістила промовистий дружній шарж «Хвиля Дніпрова б'є». На малюнку було зображено великий прогулянковий катер «Весна». На нього на травневі свята зібралися студенти та викладачі вишів, учителі та учні шкіл. Шарм демонстрував, як написано, «неорганізоване дозвілля». По суті це приклад розважального дозвілля освітян. На борту танцювали пари, тримаючись на «піонерській відстані», а один чолов'яга пустився навприсядки танцювати гопака. Поруч за роялем грав музикант, поки четверо освітян співали пісню П. Майбороди «Знову цвітуть каштани...». На верхній палубі розмістився духовий оркестр, який виконує «Пісню шофера» І.Монтана, «Пора в путь-дорогу» – репертуару льотчиків та «Едем мы, друзья, в дальние края» з репертуару підкорювачів цілини. Під ним пара грала у шахи. Недалечко освітяни раділи можливості їсти свіжі овочі та фрукти, хтось уплітав за обидві щоки морозиво. Інша компанія педагогів рибалила: серед їхніх трофеїв пара карасиків та щука. Інші стрибали з борту в Дніпро. На носі корабля відпочивали науковці. Вони запускали у космос ракету з космонавтом на борту. По суті у цій картині «ідеального дозвілля» були свої ідеологічні застороги. За бортом розважального катера залишилися троє чоловіків з портфелями з документами одна роздратована панночка. Тими, хто не мав права на відпочинок, преса визначала «окозамилювачів, обіцяльників, незлагідних у товаристві» [1390].

Наступний вид відпочинку – інтерактивне дозвілля. Інтерактивність передбачає діяльність, у центрі якої лежить взаємодія з іншими замкненими соціальними та професійними групами здебільшого з метою обміну досвідом та знаннями. Найнаближенішим до студентів III за професійним спрямуванням видами інтерактивного дозвілля були зустрічі з учителями. Вони були найпростішими для організації та, очевидно, траплялися найчастіше. Умовно можемо віднести сюди участь молоді у регламентованих державою заходах. Такими, скажімо, був Всеукраїнський місячник Лікнепу з 1 по 30.09.1928 р., коли молодь вишів приступила до організації гуртків «Геть неписемність» у підшефних селах [142, арк.2].

Вважаємо, що з тих часів велика кількість молодих людей стала залучатися до «безоплатної педагогічної праці»: навчали школярів мистецтву, азам наук та спортові. Так, у КДПІ 1951 р. 96 комсомольців працювали піонервожатими у школах

столиці, а 110 осіб керували учнівськими гуртками й допомагали учням, які відставали у навчанні, а студенти ВінДПШ 1950 р. самотужки підготували огляд дитячої самодіяльності учнів й виставку кращих стінгазет шкіл міста. Оригінальною формою інтерактиву були педагогічні четверги у КДПШ, коли студенти зустрічалися з педагогами та директорами області й обмінювалися досвідом та порадами. Наприклад, ті, що мали місце під час зимових канікул 1953 р. в ЖДПШ та у 1954 р. у Дрогобичі, присвячені обміну досвідом у площині запровадження політехнізації в УРСР. Не можна оминути «політичної заангажованості» інтерактивного дозвілля. Так, у березні 1951 р. на виборах до ВР СРСР лише у самому КДПШ близько 600 студентів працювали агітаторами [1366; 1044; 1348; 1270].

Найпотужніший пласт прикладів інтерактивного дозвілля формувався із заходів, наближених до професійної діяльності студентів ДПШ. Чільне місце серед них займала організація кінолекторіїв для слухачів ПУ та місцевої громади. Так, у ХДПШ протягом канікул у січні 1954 р. такий кінолекторій з питань досягненням сільського господарства був організований для студентів Красноградського та Куп'янського ПУ. Окрім явно пропагандистських лекторіїв, що мали переконати освітян у значущості досягнень радянської економіки, були й культуроцентричні зустрічі. Наприклад, у березні 1956 р. у стінах КірДПШ освітянська молодь читала лекції населенню про художню культуру ХІХ ст. Це були не сухі виступи з трибуни. Розпорядженні майбутніх педагогів була велика лекційна зала з проектором та епідіаскопом [1043; 1339]. Прикметно, що такі заходи студенти ДПШ організовували не лише у стінах своїх рідних вишів. Так, вихованці НДПШ уже довгий час були ведучими схожих занять з робітниками Ніжинської швейної фабрики. У нагоді ставала й політехнізація педагогічної школи. Наприклад, у Дрогобичі студенти уміло застосовували практику у кінолабораторії з лекторською діяльністю. За навчальний рік вони провели для учнів шкіл міста 380 кіносеансів [1137; 1396].

З-поміж інших видів інтерактивного дозвілля була участь освітян у батьківських університетах. У їхній роботі були залучені не здебільшого, а найперше саме викладачі вишів. Одним із перших до цього вдався колектив ПДПШ. Вечірні заняття його батьківського університету, на яких після лекцій демонстрували кінофільми на наукові та виховні теми, відвідували близько 100 батьків [1423]. Такий університет діяв при кафедрі педагогіки ГДПШ. Там проводили фахову підготовку учителів 1-4

класів, допомагали вчителям в опануванні музичної грамоти, ручної праці, малювання та правил фізичного виховання, а також організовували факультативи по роботі з батьками. Таке наповнення освітянського дозвілля було суспільно важливим, бо учителі просили про допомогу. Учителі Дрогобича звернулися із проханням до керівництва міського ДПП сприяти в організації кінокурсів [1165; 1396].

Популярність таких закладів була високою. Скажімо, у 1963 р. до «університету іноземних мов» для працівників при ГорДПП було подано 400 заяв. Серед слухачів курсів були прохідники, відкатники шахт, гірники майстри, шофери, слюсарі, лікарі та вчителі. Студенти згодом проводили вільний час на новоутворених факультетах при управлінні Донбасенерго та при управлінні Палацу культури на шахті «Кочегарка». Часто такі інституції створювалися студентами та викладачами при педагогічних університетах. Така ситуація була в ОДПП, де від університету передового педагогічного досвіду відгалузився цілком самостійний Університет наукових знань. Серед відвідувачів курсів були працівники заводу «Більшовик», джутової фабрики та трамвайно-тролейбусного управління. Схоже шефство над робітничою молоддю на початку 1960-х взяли на себе і студенти УДПП. Інтерактивне дозвілля для студентів набувало і власних освітніх рис: працівники установи навчали майбутніх учителів робітничим професіям [1405; 1145; 1374; 1420].

Чи не найцікавішою формою організації інтерактивного дозвілля була робота студентів з дитячими колективами. Цікавість цієї роботи полягала у тому, що вона окрім наукової та освітньої складових містила творчі елементи. Способом поєднати дозвілля студента та викладача вишу зі шкільним колективом була робота у школі юних математиків (ПДПП, КримДПП). Хоча інколи таке насичене інтерактивне дозвілля ставало виснажливим. Наприклад, попри ентузіазм та ідейність, студенти ДрогДПП констатували, що були змушені працювати на 8 агітаційних пунктах, на підприємствах і установах міста, в школі юних математиків при фізико-математичному факультеті та організовувати читання лекції в гуртожитках [1129; 1234; 1181].

Найбільше задоволення приносило дозвілля, поєднане з культурним впливом на майбутнє покоління. Найпопулярнішим його проявом була організація музичних студій. Так, у КДПП вона працювала щонеділі. Її директором був студент III курсу Ю.Юцевич, а викладачами – його однолітки-однокурсники. Схожа дитяча музична

студія діяла при РДПІ. В ІФДПІ студенти організували на громадських засадах, окрім музичної, ще й дитячу художню студію та відкрили громадську бібліотеку в гуртожитку, при інституті працювали й численні дитячі спортивні секції [1174; 1211; 1416; 1215].

Освітняни організовували схожі гуртки не лише у межах власної alma mater. Так, скажімо, якщо викладач літератури В.Понарика з НДПІ займався з хором учителів, то студент цього вишу С.Суцев керував ансамблем народних інструментів у міському палаці піонерів, студентка В.Василенко опікувалася домровим оркестром ніжинської школи №1, майбутні учителі музики були наставниками на курсах баяністів при міській школі №23 [1077; 1396]. Інколи у роботі студентській молоді допомагали викладачів. Таким чином і старше покоління робило різноманітнішим власне дозвілля. Прикладом цьому може слугувати СДПІ. Високий рівень роботи студентів ПІ з дітьми відзначався на різному рівні. Скажімо, хор хлопчиків при школі №1 м.Дрогобич, яким керував студент місцевого вишу С.Ядлос, неодноразово виступав на сцені обласного театру з піонерськими та народними піснями, а також із класичними творами [1040; 1402].

Вихованці ДПІ ставали учасниками інтерактивного дозвілля однокурсників. Так, студенти ІФДПІ займалися на факультеті громадських професій після пар з робітниками міста, осягаючи ази пропагандистської майстерності та отримуючи досвід культорганізаторів. Задля цього їм проводили заняття з танців, ігор, композиції, організували навчальні екскурсії до Канева, Києва, Ленінграда та Львова. Причину того, що молодь ішла вчитися у своїх однолітків озвучила Є.Соліста: «Як діти хочуть робити багато корисного і красивого. Тільки б їх навчити! А як прикро, що часто ти виявляєшся безсилою. А учні чекають, просять» [1379].

Загальні риси інтерактивного дозвілля такі [1471, С.13]: за видом активності це було в основному активне дозвілля; за періодичністю домінувало щотижневе інтерактивне дозвілля. Хоча великі проекти (батьківські університети) могли бути прикладом щомісячного чи щоквартального дозвілля; за тривалістю переважало довготривале інтерактивне дозвілля (гуртки, колективи, школи, університети). Епізодичними були лише кінолекторії та одноденні курси. За напрямом домінували кінопокази, лекторії, батьківські та педагогічні університети, університети знань та факультети професій, школи юних математиків, музичні, художні та спортивні секції

тощо.

Структура інтерактивного дозвілля складалася з таких компонентів: спілкування з представниками інших соціальних (шахтарями, лікарями, робітниками) та вікових груп (діти, досвідчені педагоги); творча робота в музичних та художніх студіях, менторська діяльність.

Параметри інтерактивного дозвілля освітян [1471, С.20-28]: 1) освітній параметр (робота лекторами була можливістю розширити власні інтелектуальні горизонти (факультети, факультативи тощо), 2) політичний параметр (робота на агітаційних пунктах становила собою пряму пропаганду політичних ідеалів комунізму, а лекції часто допомагали переконати у перевагах радянської науки над наукою «загниваючого Заходу»), 3) моральний параметр (виявлявся у пропагуванні морального кодексу будівника комунізму на лекціях у батьківських та педагогічних університетах, ідеалів молодих комсомольців під час роботи з молоддю заводів та установ міст, піонерської відданості під час розучування піонерських пісень у дитячих музичних гуртках та хорах), 4) естетичний параметр (виявився у керівництві творчими об'єднаннями маленьких українців, прищеплення любові до музики та краси), 5) екологічний параметр (отримував специфічний теоретичний прояв крізь лекційні курси, у яких на фоні досягнення радянської агрономії висвітлювалися питання збереження навколишнього середовища або ж навпаки його сільськогосподарського освоєння), 6) соціальний параметр (проглядається крізь посилення соціальних зв'язків колективів педінститутів з різними соціальними інституціями міст та областей (заводів, фабрик, громади, шкіл тощо), що допомагали у процесі соціальної інтеграції студентів та педагогів), 7) сімейний параметр дозвілля чи не найповніше виявився саме в інтерактивному типі дозвілля через організацію батьківських університетів, під час роботи яких батьками доносили знання про побут родини, правила облаштування життя, місце та роль батьків та про сімейну мораль; 8) економічний параметр інтерактивного дозвілля мав таке саме теоретичне вираження, оминаючи практичну сторону свого втілення і стосувався лише пояснення механізмів дії соціалістичної економіки (натомість заходи, організовані педагогами у межах власного інтерактивного дозвілля, не приносили прибутку, хоч часто і були заходами на замовлення, як то курси вивчення мов, недільні школи тощо).

Комунікативна функція проявлялася під час вечорів-зустрічей з передовими учителями (інформаційне спілкування), а також учнями (дітьми та однолітками з фабрик та установ), у ході репетицій та занять (емоційне спілкування). Соціальна функція допомагала знайти своє місце у житті у громаді міста, а також підносила гідність студентів на фоні успіхів їхньої роботи з колективами школярів та виробничників. Пізнавальна функція проявлялася під час самостійної роботи перед проведенням відкритих лекцій, занять та зустрічей, а також під час взаємного обміну досвідом з виробничниками. Творча функція виконувалася у роботі музичних та художніх студій на посадах керівників та викладачів, що допомагало втілити ціннісно-орієнтаційну та виховну функцію мистецтва як у колі вихованців, так і самих майбутніх учителів.

Інший вид дозвіллевої активності – рекреація. Сучасна теорія рекреації розглядає її як діяльність, покликану надати людині оздоровлення та відпочинок, спрямовану на те, аби відновити психічну, фізичну та духовну рівновагу людини та буває пов'язана культурною та пізнавальною активністю та сприяє заняттям туризмом. Виділяють три складових рекреації: відпочинок, лікування та туризм.

Свідчення про рекреаційне дозвілля освітян 1920-х рр. в основному пов'язані з довідками до вишів про надання відпусток на лікування від певних захворювань. Наприклад, завідувач канцелярії шкільного факультету Вищого ІНО Києва Л.Дложевський отримав дозвіл на лікування з 14 по 18 жовтня 1920 р. у Київській залізничній клініці від запалення товстої кишки. Популярним місцем столичної рекреації була клініка Й.Дейча. У 1921 р. Київський ІНО просив прийняти свого співробітника Митюкова на постійне ліжко для проходження лікування хвороби «за методом Дейча» [240, арк.175; 235, ар.2]. Що це було за захворювання, уточнити важко, бо Й.Дейч мав декілька напрямів діяльності: відкрив у Києві водолікарню, був автором методу лікування «самовільної гангрени», а також розробив декілька авторських методів комбінованого лікування нервових захворювань, стенокардії та кісткового туберкульозу [1795].

Система оздоровчих закладів була непевною, та й доступ до наявних був обмежений. Бачимо це з приписів лікарів студентам, які не мали таких фінансових можливостей, як викладачі. Так, лікар прописав студентці Київського ІНО Н.Пахаревській, хворій на запалення легенів, рекреацію... у сільській місцевості –

виїхати на березень-квітень 1923 р. з Києва. Хоча офіційний діагноз звучав як «катаральна пневмонія» і визначав потребу у санаторному лікуванні [238, арк.4-5]. Вихід знаходили часом у незвичний спосіб. Наприклад, служитель ІНО К.Шмідов у 1921 р. просив надати його доньці, хворій на туберкульоз легень, безквитковий прохід у ботанічний сад вишу. Лікар прописав їй лікування в сільській місцевості, проте родина не мала грошей для поїздки в село. Інститут пішов на зустріч і видав працівникові ключ від бокової хвіртки ботсаду [236, арк.94].

Села були привабливим пунктом призначення не лише для молоді. Наприклад, викладач лікарської педагогіки А.Лазарев з ВІНО Києва просив надати двотижневу відпустку для поїздки до рідних у село на Волині «для покращення здоров'я завдяки кращому харчуванню» [232, арк.26]. Свідчення про лікування на курортах на початку 1920-х рр. якщо і торкалися освітян, то тих, хто був відповідальним працівником і мав право на путівки за зниженими цінами до Єсентуків, у Кисловодськ, на Південний берег Криму та в інститут фізичних методів лікування Севастополя [11, арк.28]. Допомогти з оздоровленням мали КУБУЧі, створені при губернських містах. Вони мали б організувати будинки відпочинку, а також наділяти молодь путівками у санаторії [36, арк.9].

Коли в довоєнній Україні говорили про відпочинок, то найперше мали на увазі різні види саме рекреації, а не інші види дозвілля. Таке тлумачення відпочинку в УСРР впливало із державної політики 1930-х рр. Так, у 1932 р. Постанова ВУЦВК та РНК УСРР про організацію масового робітничого відпочинку визначила 8 його можливих форм для радянського громадянина. З точки зору сучасних підходів це була радше класифікація місць проведення рекреації, та урядовці 1930-х рр. мислили в іншій системі координат. Тож, відпочинком вважався час, проведений у парках культури та відпочинку, парках санаторної та фізичної культури, на замських базах відпочинку, на міських базах масового відпочинку, на туристичних та екскурсійних базах, у колоніях і таборах молоді та піонерів, у будинках відпочинку для відпускників, у будинках відпочинку вихідного дня, у будинках відпочинку на плаву та на маршруті туристичної бази.

У світлі такого підходу до організації дозвілля громадян, влада пропонувала проводити вільний час у закладах міських рад, НКЗ та НКП. Насправді, на початку 1930-х рр. мережа закладів відпочинку не була широкою і влада виділяла гроші на її

розбудову. Наприклад, фінансували облаштування міських парків культури та відпочинку у 8 містах: Дніпропетровську, Запоріжжі, Кам'янці, Києві, Луганську, Сталіно, Одесі та Харкові. НКЗ пропонував відновлення сил у 4 парках фізичної та санітарної культури Одеси, Слов'янська, Києва та Бердянська. Будинки відпочинку вихідного дня на 1 тис. 700 ліжок розташовувалися в Одесі, Слов'янську, Луганську, Кадіївці, Риковому, Горлівці, Макіївці, Сталіно та Ровеньках. А на 4 курортах у Миргороді, Одесі, Слов'янську та Бердянську могли відпочити 125 українців. На додачу до них НКП мав створити 8 колоній робітничої молоді з пропускною спроможністю 19 тис. 320 осіб на рік, 15 туристичних містечок на 2 тис. 640 наметів, 12 маршрутів туристичних баз на плаву з 300 ліжками між Києвом та Дніпропетровськом і між Запоріжжям та Одесою тощо [164, арк.23].

У 1930-х рр. лікування могло бути купленим у держави. Влада розділила населення на дві категорії у доступові до путівок: до I віднесла робітників, наукових працівників, червоноармійців, комнезамівців та ударників колгоспної праці. До II, яка користувалася значно меншими перевагами, – службовців, утриманців членів I та II категорії та кустарів. Так, курсове лікування без надання приміщення для проживання та харчування на місяць коштувало 90 крб. (110 крб. для II категорії), а путівка на лікування з приміщенням та продуктовим забезпеченням – 400 крб. (450 карб). [177, арк.166]. На місцях, звісно, ціни могли різнитися. Скажімо, за ліжко в популярному серед освітян санаторії «Параді-Семашко №13» у м.Кисловодськ просили 360 крб. Але умови рекреації залишали бажати кращого: заклад стояв без ремонту понад 3 роки, постільна білизна була затягана, та й наявну не змінювали по 15-17 днів, харчування на курорті не було налагоджене, а часті скарги не допомагали покращенню неефективної медичної допомоги.

Доступ до системи санаторного лікування для колективів III відкривало членство у професійній спілці РОБОС. Вона тримала будинки відпочинку для освітян у м. Ворзель Київської області на 267 місць, 2 будинки відпочинку та 1 санаторій в Одесі на 650 місць, та 2 будинки відпочинку на 333 особи в Алушті. Однак, на початку 1930-х рр. спілка РОБОС стикнулася із проблемами в організації рекреації своїх членів. За свідченням профспілки, кількість освітян зростала швидко, у той час, коли кількість відомчих закладів відпочинку лишалася незмінною. До того ж у березні 1933 р. наявні установи зняли із централізованого постачання, перевівши на

місцевий рівень. І вони опинилися під загрозою закриття. Відвідувачі на лікуванні отримували 100 г хліба на день, 400 г олії та 1 кг цукру на місяць. Спілка РОБОС марно просила відновити централізоване постачання освітян як промислових працівників. Це був час Голодомору, і до цих закладів надсилали не лише тих, хто хотів відпочити, але й реально голодуючих українців. Наприклад, до Одеси відправили 25 опухлих освітян, до Києва – 40 [166, арк.11-13]. У цей час робітники мали інші норми продуктового забезпечення у санаторіях на місяць: 8 кг борошна, 2,25 кг м'яса, 3,7 кг риби, 0,3 кг масла, 0,3 кг олії, 1,5 кг цукру та 3,75 кг круп [164, арк.27].

НКО у 1935 р. визнав, що значна частина освітян мала хворі нерви та серце [170, арк.48]. Так, директор Сумського ІСВ П.Гудзенко пішов з роботи саме через сердечну хворобу – розширення аорти та міокардит. І просив надати йому можливість поправити здоров'я, аби повернутися до науково-педагогічної діяльності, у санаторії Мацеста у Сочі [113, арк.16]. Однак, ЦК профспілки не мав змоги охопити усіх лікуванню через низьку пропускну спроможність закладів. Не вистачало також і простих будинків відпочинку для літнього оздоровлення освітян Київщини, Донеччини та Харківщини. Влада поставила за мету охопити 40 тис. освітян рекреацією, у першу чергу сімейних та ударників. Для цього планували направити в Одеський санаторій ім.Чувиріна хворих на нерви і серце (у регіоні уже діяв окремий учительський санаторій). Освітняни Києва отримали 1 з будинків відпочинку у Пущі-Водиці. Для освітян Донеччини – будинок відпочинку «Бердянський», на Харківщині – «Баси» [170, арк.48].

У 1929 р. молодь України зверталася до уряду з проханням відводити більше курортних місць у будинках відпочинку профспілки молоді. Із початку 1930-х рр. отримати місце на курорті було все ще складно. Курортний фонд був у Центральному бюро Пролетстуду та у Спілки РОБОС (згодом профкому [148, арк.109; 113, арк.9; 435, арк.54]). Саме вони «роздавали» курсівки та путівки за відомою лише їм квотою. Наприклад, у 1933 р. спілка РОБОС повідомляла дирекцію Новомосковського ІСВ, що могла купити 2 місця у Ялтинському тубдиспансері на лютий за 650 крб. А також отримали рідкісну можливість направити 2 освітян поправити здоров'я в Сухумі за 700 крб. [108, арк.5]. Не дивно, що молодь вирішувала обходити систему напряду до НКО, не дочекавшись свого часу на оздоровлення. Унікальним є лист

студента СумДПШ А.Вакуленка. Хворий на гостре малокрів'я юнак боявся, що не скінчить навчання через появу інших хвороб: катару шлунку та неврозу серця. Тому у 1933 р. звернувся до уряду за путівкою до санаторію, у якій у профкомі йому відмовили, розподіляючи путівки за принципом сімейності. Зауважимо, що хлопець знав, як просити лікування, бо до листа доклав величальний вірш Наркому освіти [113, арк.7]. На жаль, не відомо, чи отримав поет місце у санаторії після своєї оди.

Лікування у санаторії 1930-х рр. часто могло нашкодити здоров'ю. Скажімо, у 1937 р. у згадуваному вище одеському санаторії імені Чувиріна таких випадків було достатньо [182, арк.23]. До НКЗ часто приходили скарги на незадовільний стан роботи закладів рекреації. Одним із популярних місць відпочинку згідно з розписами профкомів ДПШ, були санаторії системи ХАРАКС у Кисловодську та Криму. Та у 1931 р. на 220 ліжок заклад приймав 320 осіб. Відпочивальникам не вистачало не лише ліжок, але й білизни. На одного лікаря замість 40 припадало 70 пацієнтів. Харчування теж залишало бажати кращого: санаторій виключили із систем централізованого постачання, для рекреантів не вистачало продуктів. Заклад не міг забезпечити хворих продуктами власного виробництва: був відсутній корм для молочної ферми, кролів та свиней. Існувала й проблема простору лікувального закладу. Дітей за браком місця розміщували в корпусах із дорослими, тому останні мали нервові розлади через шум. Та й територія не була огорожена: по парках гуляли сторонні, за що навіть працівники називали його прохідним двором [160, арк.5-10].

Специфічним видом рекреації були військово-спортивні табори. Ми відносимо їх саме до рекреації через систему організації роботи та налагодження посиленого харчування, яке у країні після Голодомору мало допомогти у відновленні сил студентів. Наприклад, такий табір організувало Київське облвно разом із Київським обкомом спілки РОБОС на літніх канікулах у 1934 р. Воєнізований табір на 300 осіб, який діяв із 1 червня по 1 вересня на Дніпрі у Микільській Пустині, мав на меті оздоровити студентів та навчити їх вести фізкультурну роботу на селі. Зміна тривала 24 дні, де студенти відпочивали та займалися, живучи у наметах під наглядом лікарів та інструкторів. На утримання табору влада виділила посилений раціон: 9 т хліба, 5 т картоплі, по 4 т риби та фруктів, 3 т овочів, по 1,5 т м'яса та масла, по 1 т крупи та вермішелі, по 500 кг олії та маргарину та 5 кг чаю [107, арк.224]. Враховуючи, що це були обсяги на 92 дні відпочинку для табору у 300 молодих людей, можемо

обрахувати умовну денну норму продуктів на студента. Умовність полягає у тому, що ми не включаємо до кількості їдців викладачів, медиків та допоміжний персонал табору. Отже, на 1 день студенти-рекреанти Київщини мали б отримувати 326 г хліба, 181 г картоплі, по 145 г риби та фруктів, 109 г овочів, по 54 г м'яса та масла, по 36 г крупи та вермішелі, по 18 г олії та маргарину та 2 г чаю.

На початку 1950-х рр. у країні оздоровлення розуміли вже як санаторне лікування, відвідування будинків відпочинку та забезпечення дітей співробітників путівками у піонерські табори. Вищі самостійно купували путівки для студентів у відповідних органів [269, арк.60]. Наприклад, профком КПТ у 1952 р. придбав у ЦК Профспілок 7 путівок на санаторне лікування та 18 – у будинки відпочинку. До всього іншого, місцевий комітет партії виділив молоді та викладачам 6 путівок у будинки відпочинку, 2 до санаторіїв та 16 путівок для дітей освітян у табори через домовленість із заводом «Більшовик». Однак, педагоги скаржились, що такі обсяги, які вже ставали традиційними, не задовольняли їхніх вимог. Освітняни брали відпустки своїм коштом для курортного лікування. Які могли тривати в середньому до 24 днів [216, арк.121; 214, арк.48; 245, арк.11; 250, арк.4].

Преса не особливо пропагувала санаторно-курортне лікування освітян. Лише дві згадки за 12 років належало проведенню вільного часу у межах таборів та пансіонатів. Відомо, що у січні 1953 р. під час зимових канікул 7 студентів ЖДПІ поїхали по путівках до санаторіїв та будинків відпочинку [1044]. Окрім вищенаведеної, у кінці досліджуваного періоду освітян УРСР сповістили про відкриття міжнародного студентського табору «Супутник» в Гурзуфі. Окрім власне рекреації, у цьому прикладі помітні доволі сильні тенденції до змішаного типу дозвілля: освітньо-зорієнтованого, інтерактивного та творчого. Студенти понад 40 країн протягом 12 днів обговорювали проблеми міжнародного студентського руху; співали пісні мовами світу та влаштовували перегляд кінофільмів. Власне чистому відпочинку, що тлумачиться науковцями включно як бездіяльність, спрямовану на відновлення сил, приділяли мало уваги [1243; 1238].

Складовою рекреаційного дозвілля є туризм (довгі подорожі та екскурсії). Це була давня і перевірена практика відпочинку. Наприклад, у 1923 р. студенти Ніжинського ІНО упродовж січня 1923 р. відпочивали у Харкові. Молодь приймав Харківський ІНО, розмістивши їх у студентському гуртожитку [14, арк.265]. У

повоєнні роки говорити про далекий туризм було важко. Освітняни намагалися влаштувати хоча б якісь екскурсії своїм підопічним. Так, у КДПІ у 1944 р. такими були виходи до Лаври та подорож місцями боїв за Київ [217, арк.4]. Екскурсійний рух розвинувся після війни, коли населення приєднаних західноукраїнських територій переконували у перевагах радянського ладу. Одна з найзнаковіших централізованих екскурсійних кампаній серед колективів ДПІ мала місце у 1951 р. Подорож 265 студентів та 50 викладачів тривала з 10 по 27 липня. У складі делегації були освітяни педінститутів Дрогобича, Чернівців, Луцька та Кременця. Їхній маршрут починався зі Львова, тривав у Росії і завершувався в українських містах. Серед пам'яток у столиці обирали ідеологічні: мавзолей Леніна, Червону площу, Метрополітен імені Л.М.Кагановича, виставку подарунків Й.Сталіну, автозавод Сталіна, Кремль, Музей революції, Державний університет імені Ломоносова та Большой театр [186, арк.1, 12, 14].

У добу «відлиги» туризм у середовищі освітян отримав нове дихання. Одним із найактивніших періодів для туризму були зимові канікули. Наприклад, узимку 1953 р. студенти КДПІ були учасниками лижних, туристичних та альпіністських походів. Вихованці ВДПІ організували похід на здачу нормативу туристів I категорії до м.Рязань (РСФРР), оголосивши додатково про змагання зі СтДПІ та Макіївським ПУ. По схожому лижному маршруту до Курська у 1954 р. вирушили студенти ХДПІ. Часто такі рекреаційні заходи додавали дозвіллю рис інтерактиву: скажімо, студенти I курсу ХДПІ провели зимові канікули в агітаційному поході по селах району [1044; 1043]. Інколи зимові туристичні марші поєднувалися з освітньо-зорієнтованим дозвіллям. Так, майбутні педагоги з ЖДПІ здійснювали лижні походи по Шевченківських місцях у с. Моринці на Черкащині, що більше ніж за 250 км від alma mater. Окрім пізнавальної та туристичної активності, дозвілля молоді поєдналося з агітаційною лекцією у селі та з організацією клуб КВК. Радянська дійсність втручалася у свободу дозвілля, заражаючи його політикою. Наприклад, у Бердичівському УІ 1952 р. під час зимових канікул молодь вирішила організувала лижну вилазку до сіл Журбинці, Скаківка та Хмелище. Проте, комітет комсомолу розпорядився у кожному населеному пункті прочитати лекцію «Американський імперіалізм – лютий ворог народів Радянського Союзу» [1057; 1180].

Безперечно, лідером за кількістю прикладів туристичного дозвілля залишався весняно-літній період. Тоді відкривалися можливості для організації відпочинку. У липні 1955 р. викладачі та студенти ОДПІ вирушили на пароплаві з Одеси до Херсона. У межах походу освітяни, окрім рекреаційного відпочинку, займалися освітніми проектами. Схожу «велику програму» Макаренківськими місцями виконали в ОДПІМ. Маршрут туристів-педагогів пролягав з Одеси через Крюків, Білопілля та Харків на Москву [1088; 1126]. Кордони туристичних мап освітян не обмежувалися СРСР. Наприклад, студенти ЗДПІ побували в Польщі, Чехословаччині, Болгарії, НДР та Франції. Популярним напрямом екскурсійного руху залишався Ленінград. Вихованці Луцького ДПІ відвідали крейсер «Аврора», Ермітаж, Музей історії, Петропавловську фортецю та Пушкіно. Своїми туристичними здобутками луцькі освітяни намагалися розвінчати міф, що периферія не може організувати змістовного дозвілля. Тому через пресу закликали майбутніх педагогів: «Їздіть! Під лежачий камінь вода не тече!» [1351; 1229].

До цього типу дозвілля ми відносимо й навчальні екскурсії, бо вони за своєю природою часто поєднували не лише навчання, але й відпочинок у довгій дорозі. Радянська влада тлумачила екскурсії як специфічну форму виробничого навчання для студентів педвишів. Вони мали ілюструвати пройдений матеріал та зв'язувати педагогіку з промисловістю [60, арк.4, 77]. У 1920-х рр. у Харківському ІНО практикувалися «самодіяльні екскурсії» молоді на оголошену тему, обов'язкові для отримання заліку [13, арк.30зв]. Науково-навчальні екскурсії були присутні у роботі Катеринославського ІНО. Влітку 1923 р. виш попросив кошти у міжнародних організацій Джойнт, АРА та профспілки та відправив 6 викладачів з 50 студентами в експедицію до Криму. Молодь вивчала діяльність Севастопольської екологічної станції, робила виїзди на моторному боті в море, збирала гідробіологічний матеріал. У Нікитському ботсаду студенти працювали із гербаріями, геологію опановували у природничому музеї Ялти, знайомилися з історичними пам'ятками Херсонеса, Феодосії, Керчі, Бахчисарая та Сімферополя. Окремими заходами були археологічні розкопки та екскурсії на виробничі об'єкти [16, арк.9].

Практикували й довготривалі екскурсії за межі республіки. Скажімо, у 1927/1928 н.р. студенти Дніпропетровського ІНО їздили до Тифліської геофізичної обсерваторії, одесити мандрували у складі історичних літературних, індустріально-виробничих та

біологічних екскурсій до Росії та Грузії [61, арк.4, 20]. Влада виділяла значні суми на організацію поїздок: в ОДП у 1931 р. мали 5 тис. крб. на навчальні та 700 крб. на наукові експедиції. А Луганський ПТ у 1933 р. отримав 8,4 тис. крб. для екскурсій до центрів соціалістичного будівництва у Харкові, Москві та Ленінграді (в середньому по 50 крб. на слухача та 200 літерних талонів на проїзд країною) [74, арк.1; 91, арк.31].

Після війни таким ж показовими стали заходи з підготовки професійного учителя географії. Для цього у країні розгорнули широку кампанію наскрізних практик. Наприклад, у ХеДП 1946 р. провели практику у заповіднику Асканія-Нова, а ботаніки займалися в околицях м. Херсон тощо [1261]. Уже скоро педагогічні виші із налагодженням сполучення та покращенням фінансового становища у повоєнній державі почали знову вивозити студентську молодь на практичні заняття за межі республіки. Так, студенти-географи ВДП провели літню практику 1947 р. на Кавказі. Схожими стежками пройшли їхні колеги з КДП. Протягом місяця 22 студенти побували на р. Терек, у субтропічному районі Закавказзя, у м. Батумі, вивчили флору субтропіків, дослідили роботу прибоїв у районі Сочі. Такі походи допомагали у розвитку практичних навичок молодих учителів. Тим паче, побачити результати своєї праці вони могли одразу. Більшість зібраних матеріалів ставала робочими експонатами у школах Київщини. Наприклад, 1950 р. студенти Київського УІ після чергового туру передали школам понад 400 експонатів [1102; 1103; 1309].

Специфічною категорією дозвілля на свіжому повітрі, яка межує з рекреацією, є спорт. У СРСР його дозвіллієві характеристики були умовними. На початку 1920-х рр. влада розмежувала спорт та фізичну культуру. Лікувальна комісія при НКО у 1924 р. назвала останню невіддільною частиною НКЗ, функцією якої було підняття здоров'я робітників та селян, класифікувавши її як «профілактичну медицину». Влада зауважила, що радянська молодь мала хибне тлумачення про фізкультуру як про спорт. До «дуже нездорового спорту» медики відносили футбол, ковзани, лижі та атлетизм, які мали характер рекордизму. НКО підтримав ініціативу колег з ліквідації хибного підходу до спорту та фізкультури серед студентів [133, арк.32].

Знайти свідчення про активне спортивне життя студентів педінститутів 1920-х рр. складно. Знаємо, що у Катеринославі 1923 р. для молоді обладнали приміщення під гімнастичний зал з приладами та машинами. А Миколаївський ІНО у 1925 р. просив передати на свій баланс частину зруйнованого спортклубу імені

Подвойського через провулок від вишу [16, арк.41; 57, арк.59]. Як предмет фізкультура була уведена до навчальних планів ПІ у 1929 р. Метою рішення було оздоровлення пролетарського студентства, підняття продуктивності праці та покращення обороноздатності держави. Та виші тлумачили її як зайвий предмет та баласт у навчальному процесі [83, арк.4]. Уряд же просував ідеї в маси. Вища рада фізкультури ВНЗ України у 1930 р. роз'яснювала вишам, що фізкультура була одним зі знарядь класової боротьби на службі соціалізму. Вона мала сприяти індустріалізації та колективізації в СРСР, підсилюючи якість і темпи виконання п'ятирічки шляхом оздоровлення трудящих, виховуючи міцного індустріалізатора і колективізатора. Уряд спонукав до обов'язкових виходів на спортмайданчики, у ліс та на річку. Нормою мали стати заняття з триборства (естафетного бігу, стрибків з розгону та метання м'яча). Частиною спортивного дозвілля вважалися спортивні ігри (волейбол, баскетбол, гандбол), рухливі ігри, атракціони та плавання [78, арк.15, 17].

Уряд регламентував, як мав виглядати «взірцевий гімнастичний зал» ПІ 1930-х р. НКО змальовував його із 49 найменуваннями приладів вартістю у 5 тис. 428 крб. Для студентів мали бути доступні волейбольні, баскетбольні та шведські стінки, матраци, лижі, гімнастичний кінь, секундоміри, рулетки, жердини для стрибків, рукавиці, еспадрони, маски, м'ячі для різних видів ігор та булави. Окремо унормовувалося оснащення кабінету корективної гімнастики. В ідеалі ПІ міг запропонувати молоді стіл для масажу, прилади для розвитку потилиці, косі та прямі лавки, п'ятиметрові драбини, апарат механотерапії Г.Цандера, валик Лоренца для лікування деформації грудної клітини та кіфозу, петлі Гліссона для лікування патологія хребта, дерев'яні гантелі тощо [79, арк.76-77, 101].

Система організації студентського спорту була розгалуженою у довоєнну добу. У 1937 р. її перелік складався із понад 20 видів діяльності: плавання, гімнастика, бокс, боротьба, штанга, фехтування, велоспорт, легка атлетика, футбол, гандбол, стрільба, автмотоспорт, мисливство, теніс, городки, волейбол, баскетбол, регбі, стрибки у воду, гребля-парус, кінний спорт, шахи та шашки, багатоборство ГПО, ватерполо та лаун-теніс [181, арк.24-29; 86, арк.3]. Залучення громадськості до спорту також було регламентоване з центру. Студенти вишів, які мали літні міжвишівські змагання, залучалися до численних міських та обласних спортивних гімнастичних першостей навесні, до масових міських та районних гімнастичних свят, до першостей

добровільних спортивних товариств, до змагань на першості НКО, брали участь у Всесоюзних міжнародних змаганнях з гімнастики у Москві. Як масові народні свята відзначалися Дні авіації. І хоча головними на них вважалися показові виступи парашутистів, планеристів та льотчиків, молодь вишів була залучена у гімнастичних колонах. Участь у подібних мітингах хоч і була честю, проте лягала матеріальним тягарем на плечі вишів [181, арк.24-29; 172, арк.7].

Та у середині 1930-х рр., попри масову спортивну активність, займатися спортом ставало часом ніде. З одного боку, влада опікувалася відкриттям спортивних майданчиків у колгоспах. З іншого боку, у містах у цей час спортивні зали відбирали для інших потреб. У Харкові спортзал «Гігант» перетворили на студентський гуртожиток, спортзал полтавського клубу залізничників зробили великим фойє, а в Одеському університеті переобладнали під їдальню [178, арк.34-35, 63]. Навіть профільні виші з виховання учителів фізкультури не могли похвалитися належною матеріально-технічною базою. Так, Інститут фізкультури та 4 технікуми у Києві, Одесі, Артемівську та Дніпропетровську орендували не лише спортзали, але й корпуси та гуртожитки [172, арк.11]. Радянська влада стала по-іншому сприймати фізичну підготовку школярів та їхніх наставників після війни. Країні потрібні були сильні, витривалі бійці у разі розгортання нового протистояння. Не дивно, що попервах у владних директивах фізвиховання згадувалося у тандемі з військовим вихованням. Та й реформи освіти, що стали на часі у 1945 р. ставили перед педагогікою завдання: виховання патріотизму, волі та характеру. Нагальним стало посилення військово-фізкультурного виховання. За умови існування роздільного навчання, цей вектор породжував іншу проблему. Мова йшла про підготовку учителів фізичного та військового виховання, обізнаними з анатомофізіологічними відмінностями хлопців та дівчат та методикою викладання фізкультури [1264; 1124].

У кінці 1940-х рр. змінилося ставлення до спорту. У 1930-х рр. його позиціювали як протипагу фізичній культурі, а з 1940-х рр. освітяни прирівнювали його до здорового способу життя, а спортзали називали «цехом здоров'я» [209, арк.24]. У системі гартування молоді виділяли три курси. У КДПШМ в кінці 1940-х рр. із 725 студентів 512 займалося спортом за загальним курсом підготовки, 83 відвідували факультативні курси II спеціалізації, а 348 – були залучені на факультативному курсі спортивного удосконалення. Молодь була зобов'язана займатися спортом, якщо не

була звільнена за медичними показниками. Бо невідвідування занять із фізкультури могло коштувати місця у виші [251, арк.24; 245, арк.3].

Тісне співжиття фізичного та військового виховання дещо «охолодив» наказ Міносвіти «Про скасування військової підготовки учнів-юнаків і дівчат 5-7 класів, дівчат-учениць 8-10 класів і про зміни програм допризовної підготовки юнаків-учнів 8-10 класів шкіл УРСР» [1054]. Згідно з ним з 1 вересня 1946 р. у навчальній програмі школи залишили 2 год. фізичної підготовки на тиждень для 5-7 класів, а для учнів 8-10 класів по 1 год. Вивільнення фізичного виховання з-під контролю «воєнруків» одразу змусило шукати кваліфіковані кадри для шкіл. Вихід був один: готувати їх у ДПІ на нових факультетах. У ХДПІ, ОДПІ та ВДПІ уже з вересня 1947 р. відкрили факультети фізичної підготовки та спорту. На перші курси набрали 150 осіб [1022]. Проте, держава ратувала за фізичне здоров'я не лише майбутніх керівників спортивних класів. У кінці 1940-х рр. Міносвіти заходилося поліпшувати викладання фізкультури майбутнім педагогам. Перевірки одразу виявили ряд недоліків. Так, у КДПІ, наче б то, усе було до ладу: гарний спортивний зал, лижна база, спортивний інвентар. Студенти брали участь у міжвишівських лижних змаганнях на першість вишів УРСР [222, арк.1]. Та показники студентів ДПІ з усіх видів спорту були нижчими, ніж показники учнів шкіл [1209].

Тому в лютому 1948 р. Міносвіти наказував ДПІ зміцнити кафедри фізичного виховання кадрами. Вимагали звільнити усі спортивні зали, які використовувалися вишами не за призначенням, як і спортивні бази, відремонтувавши їх. У другому півріччі 1947/1948 н. р. вишам належало увести до розкладу факультативи з фізичного виховання студентів, а вже в кінці навчального провести внутрішньовишівські спартакіади з літніх видів спорту. Проте наказ «посилити» натикався на перепону – повоєнну матеріальну скруту та відсутність належної матеріальної бази для занять спортом. Відбудовані спортивні бази дозволили піднести фізичну підготовку молоді. Ці спартакіади вийшли за межі міст. Так, улітку 1951 р. відбувалася II спартакіада студентів ДПІ та УІ. Перехідними призами добровільного спортивного товариства «Іскра» і дипломами Міносвіти УРСР був нагороджений колектив ОДПІ, який зайняв загальне I місце у комплексі спартакіади по першій групі. Колектив КДПІ був нагороджений по другій групі, по третій – Артемівський УІ. Дипломами грамотами Міносвіти того рік нагородили 42

колективи й команди й велику кількість учасників спартакіади [1055; 1053; 1038].

Молодь вишів постійно оберталася у колі спорту. Цьому сприяли організовані при вишах добровільні спортивні об'єднання. Наприклад, при ДСО у ПДП 1947 р. організували 3 секції на 60 осіб: секцію ігор, легкоатлетичну та гімнастичну. Не меншу участь в організації спортивного дозвілля у вишах брав Комсомол [488, арк.12зв; 498, арк.16]. Вихованці вишів за сприяння організації на час зимової перерви отримали у безкоштовне користування стадіони, спортивні зали та катки. Комсомольці мали бути в авангарді спортивного життя вишів. Так, у 1948 р. члени ВЛКСМ з ПДП в обов'язковому порядку мали займатися фізкультурною освітою на громадських засадах. Для їхньої підготовки були залучені інструктори, які допомагали молоді здати норми ГПО [486, арк.14; 384, арк.59; 489, арк.6]. Не дивно, що молодь залучали до численних республіканських та відомчих змагань [966, арк.79; 962, арк.105]. Так, вихованці КППТ за 1949/1950 н.р. взяли участь у 32 заходах всесоюзного, республіканського, відомчого, районного та міського рівнів. А в стінах КДПШМ навіть попри брак приміщень, діяли 14 спортивних гуртків та секцій на 551 студента, де молодь займалася художньою гімнастикою, акробатикою, легкою атлетикою, лижним спортом та ковзанами, грали у баскетбол та волейбол, шахи та настільний теніс, вправлялася у греблі та стрільбі, а також займалася загальною фізичною підготовкою [213, арк.77; 256, арк.25].

Проте, успіхи цього вишу можуть вважатися дивиною, бо заклад не мав власного спортивного залу. Для занять гімнастикою виділили аудиторію на 24 м². А коли наступного семестру знадобилося і це приміщення, то пари з фізкультури для студентів взагалі проводили у коридорах. І просили якщо не побудувати власний, то бодай закріпити за вишем спортивний зал школи №79 [249, арк.7; 251, арк.8]. Такі «спортивні митарства» пізнали й освітяни Умані. Тому виховання педагога-спортсмена було справою індивідуальної роботи. Бо, як зауважив воєнрук КППТ Мітюков, спорт у вишах був зорієнтований лише на одинаків-спортсменів, а не на маси [661, арк.18; 212, арк.35].

Брак спортивного реманенту, тим не менш, не зупиняв педагогів у намаганні підкорювати спортивні вершини. Наприклад, у січні 1955 р. до навчальних закладів країни довели інформацію про розробки учителя фізкультури Московської школи №1 Гуніна, які були висвітлені у газеті «Советский спорт» за 4.01.1955 р. Він

запропонував використовувати на уроках фізкультури універсальний гімнастичний снаряд «Потрійний бум». До речі, ця ж газета була обов'язковою для підписки факультетами ПДП у 1952 р., бо це мало сприяти популяризації фізкультури у масах [434, арк.25; 501, арк.18].

З року в рік студенти ДПД демонстрували кращі спортивні показники. Так, на IV республіканській спартакіаді 1953 р. у Харкові після змагань майбутніх педагогів відібрали 130 найкращих спортсменів для Всесоюзних змагань студентських усіх категорій вишів [1037]. Багато спортивних відкриттів дала Республіканська спартакіада студентів педвишів у Харкові 1955 р. На стадіоні «Динамо» зібралося понад 800 учасників з Києва, Харкова, Одеси, Львова, Криму, Донбасу та інших регіонів [1217]. Спортивні секції ДПД задовольняли дозвіллієві запити великої кількості молодих людей. Наприклад, 1956 р. у ВінДПД займалися понад 500 осіб, для яких спорт зі способу заповнити вільний час часто переростав у професійну діяльність [1371]. В ОДПД теж організували посилені тренування, аби під час навчання студенти змогли вибороти не менше як 1 перемогу та здобути щонайменше III спортивний розряд [1205].

Інколи спорт ставав засобом політичного та культурного впливу. У травні 1962 р. на базі СДПД пройшов I інтернаціональний фестиваль фізкультури. Під час заходу студенти з Дрогобича, Львова та інших вишів УРСР разом із гостями з Віленського державного університету пройшлися маршем вулицями м. Станіслава з піснями, прапорами та музикою, запустивши наостанок фестивальну ракету-прапор у небо під гімн СРСР та пісню хору СДПД «Я славлю партію» [1417]. Не дивно, що на підйомі спортивного ентузіазму молодих освітян, серед них жили мрії по «спортизацію» усього суспільства [417, арк.12; 412, арк.14]. Так, М.Фукс з КірДПД стверджував, що студенти мали бути пропагандистами спорту серед населення. Студенти цього вишу створили у Кіровограді на громадських засадах юнацьку спортивну школу, зорганізували кілька футбольних команд, підготували туристичні походи зі школами та керували секціями на підприємствах, у школах, в піонерських таборах [1386]. Зі способу заповнити вільний час спорт ставав засобом взаємодії між поколіннями та обміном навичками [412, арк.14]. Так, вихованці наймолодшого у КремДПД факультету фізичного виховання чи не з перших місяців свого існування так само організували дитячу спортивну школу на громадських засадах [1253].

Часто рекреаційне дозвілля сполучалося з дозвіллям інтерактивним саме через залучення студентів до роботи керівниками спортивних секцій. Це стало наслідком державної політики з масової підготовки учителів фізичної культури. Ще на початку 1930-х була помічена перша хвиля випуску учителів фізкультури, ініційована «зверху». НКО видав положення про підготовку учителів фізкультури для села з-поміж звільнених у запас рядових бійців та молодшого керівного складу РСЧА. З кожного полку арміїці мали віднайти по 20-30 осіб. У середньому 3-4 рази на декаду заняття з ними у польових таборах вели лікарі та педагоги вишів [83, арк.139]. Разом із тим у в Артемівському ІНО та Одеському виші діяли шестимісячні курси підготовки 33 інструкторів для заводів, колгоспів та сіл Сталінської області. Після закінченню навчання молодь повинна була мати уявлення про гімнастику та атлетику, водний спорт та фехтування, зимовий спорт, спортивні та рухливі ігри, уміти організувати масові дії та танки, а також навчати військово-прикладним вправам. Окремими навичками були уміння контролю та самоконтролю, гігієнічного масажу та швидкої допомоги [86, арк.4-5].

Спеціальний наказ Міносвіти СРСР від 14 березня 1951 р. затвердив нову програму навчання для педагогічних вишів з навчання другій профільній спеціалізації учителя фізкультури [253, арк.25]. Наприклад, 36 студентів II курсу КДППМ у 1951 р. отримали таке право викладання курсу фізкультури у неповних середніх та середніх школах. Ще 14 могли працювати спортивними суддями, а 35 отримали право називатися інструкторами-суспільниками [251, арк.24-25]. Не обходилося у цій справі й без своїх негараздів. Викладачів КремДПП обурювало перетворення спорту на аматорську діяльність [1269]. Неоднозначно можна говорити про задоволення потреб в організації спортивного дозвілля у НДП. З вікна гуртожитку молоді було видно спортмайданчик. Але там висіла білизна. Студенти називали це місце «уявним спортивним містечком» [1197]. Хоча загальна картина по країні не була такою песимістичною. В останній рік «відлиги» у педагогічних вишах УРСР кожен 4 студент ставав спортсменом. У спортивних клубах типу «Буревісника» вільний час проводили 170 тис. фізкультурників. Так, всього лише за 2 роки, з 1962 по 1964 рр., педінститути у своїх лавах підготувала понад 600 майстрів спорту. За дворіччя їхня чисельність зросла у 1,4 раза та становила 863 особи, а більше ніж 7 тис. студентів стали спортсменами-першорозрядниками [1301].

Зробити декілька зауваг і про військову підготовку, яка довгий час тлумачилася у єдності з фізичною культурою та спортом. Сама собою проблема воєнізації полягала у несенні військового обов'язку педагогами республіки. На початку 1920-х рр. виші вели постійне листування з військовими комісаріатами про надання відстрочок від призову викладачам та студентам. Молодь могла отримати її для закінчення вищої освіти. Однак, уже річне практичне стажування не давало студентам педвишів права відстрочки від призову до війська. Воно було привілеєм молоді з професійних шкіл залізничного та водного транспорту. Викладачів же могли увільнити від нього з виробничих причин. Наприклад, у серпні 1924 р. з таким проханням зверталася дирекція Харківського ІНО щодо В.Берасса, який був єдиним членом приймальної комісії вишу [38, арк.11, 20].

Осібне місце займало питання проходження строкової служби та перепідготовки офіцерів запасу. Воно регулювалося Положенням ЦВК та РНК СРСР «Про затвердження положення про порядок проходження вищої допризовної підготовки та дійсної військової служби у РСЧА громадянами, які навчаються у вищих навчальних закладах та технікумах та які закінчили їх». Мета вищої воєнної підготовки студентів вишу, за положенням, полягала у скороченні строку несення служби у кадровому складі РСЧА, у полегшенні підготовки з них середнього керівного складу та кваліфікованих працівників військово-промислових підприємств [46, арк.23].

Вища школа у другій половині 1920-х рр. жила в умовах воєнізації навчально-виховного процесу. Навчальні заклади країни були розподілені на дві черги воєнізації: спеціальної та загальної (Додаток М) [46, арк.53]. НКО виділяв значні гроші на утримання численних штатів завідувачів воєнізації вишів та оснащував відповідні кабінети при ІНО (середня вартість існування якого вишу обходилась у 118,92 крб. на рік) [46, арк.44]. Аби поставити навчання у педагогічних вишах на воєнні рейки, потрібні були значні додаткові кошти. Так, Харківський та Київський ІНО потребували біля 2 тис. 250 крб., а всі інші інститути – по 1,5 тис. Влада не могла фінансово задовольнити таких потреб одразу, тому воєнізувала освітянське середовище коштом малих бюджетних вливань. За I квартал 1926 р. Харків та Київ отримали по 400 крб., інші заклади мали по 250 крб. на квартал. Через труднощі ПТ з плану виключили, у серпні 1926 р. гроші були перекинуті на організацію мілітарної

підготовки в інститутах (із 12 технікумів в ІНО Харкова та Києва перекинули по 1 тис. крб., хоча на потреби воєнізації треба було ще по 2,9 тис.) [46, арк.1, 20, 22].

У вересні 1925 р. було введено вищу допризовну підготовку у цивільних навчальних закладах УСРР. Студентів ДПІ поділили на три категорії: придатних до стройової служби, придатних до нестройової служби та загалом непридатних до військової служби. Навчання охоплювало прослуховування юнаками теоретичного курсу, який жінки могли відвідувати за розпорядженням воєнкомів. Після цього молодь повинна була відбувати тримісячну літню військову практику, незалежно від віку. Під час проходження студент-педагог вважався таким, який перебував у лавах РСЧА. Такі курси у перспективі «забирали» студентів із середовища освіти, бо давали право привілейованого вступу до військових шкіл у порівнянні з іншими категоріями вступників [46, арк.8]. У 1930-х рр. виші виділяли окремі дні у розкладі для військової підготовки та муштри практики тривоги [557, арк.56]. Хоча заняття часто зривалися через небажання студентів та викладачів ходити на них [554, арк.6зв]. Студентам педвишу навіювали, що молодь – це золотий фонд оборони країни [582, арк.52].

Ще у часи війни влада замислилась над посилення військово-спортивного гартування молоді. Спеціальний документ «Про військову та фізичну підготовку тих, що вчаться в школах, технікумах і вищих учбових закладах» був прийнятий 16 лютого 1945 р. Оформлене пізніше як рішення РНК УРСР та ЦК КП(б)У зауважувало необхідність освітян допомогти в укомплектуванні всіх шкіл, технікумів та вишів кадрами військових керівників та викладачів військової справи. Для цього на посади надсилали комсомольців, які раніше працювали в школі та були обізнані з військовою справою. Для них окремо організували тримісячні курси підготовки при 18 ДПІ та 12 УІ (Додаток Н). Так, у КДПІ, ХДПІ, НДПІ та МелДПІ навчали по 75 осіб, у ПДПІ, ЗДПІ, ХеДПІ та ін. – по 70 інструкторів, (всього 18 ДПІ), а в УІ Конотопа, Старобільська, Чернігова та інш. – по 60 [478, арк.5].

Іноді відвідування військово-фізкультурних гуртків ставало обов'язковою частиною навчальної програми на рівні із щоденною фіззарядкою [678, арк.31]. Так, у Великих Сорочинцях слухач 1946 р. мав відвідати 70 год. занять військово-фізкультурного гуртка [360, арк.12зв-15зв]. Воєнруки теж намагалися мілітаризувати навчальний процес та поведінку освітян. А воєнрук КПТ Мітюков у 1949 р. критикував молодь за анархічну поведінку та вимагав уведення суворого режиму.

Такі зауваження знаходили підтримку в колективі, який планував виховувати у молоді військову виправку та акуратність [212, арк.35].

Специфічною ланкою була військова підготовка освітян у добровільних товариствах. Вона лягала на плечі добровільних організацій, які проводили зі студентами та викладачами численні заняття. З 1927 р. цим займалася організація ТСОАВІАХІМ. У 1928 р. чисельність організації була близько 4 тис. осіб [146, арк.1]. Вона проводила бойову підготовку допризовників, військовиків, молодшого керівного складу, молодших інструкторів ТСО та керівного складу запасу. Організація знайомила освітян із нормами протиповітряної та хімічної оборони, готувала пілотів, планеристів, парашутистів, авіамотористів. Однак для практичної підготовки не вистачало інструкторів та льотчиків [171, арк.15-18]. Окрім того, ТСО утворювало хімічні загоны у вишах, займалося розповсюдженням серед педагогів та студентів протигазів, давало стрілецько-тактичну підготовку, утворювало санітарні гуртки та гуртки фізичної культури. Хвилі розширення чисельності товариства припадали на тижні оборони [142, арк.1]. У 1950-х рр. вони діяли як групи самозахисту [252, арк.7]. Окрему активність освітяни проявляли у роботі Українського Червоного Хреста. Організація займалася військово-санітарними та гуманітарними справами [146, арк.1].

Культурне дозвілля охоплювало як споживання, так і продукування культурних цінностей. Таке дозвілля характеризується свободою вибору. Проте у стінах педагогічних закладів воно набувало чіткого виховного вектора, приправленого ароматом контролю та примусу. Зосередимо увагу спочатку на видах дозвілля, спрямованих на споживання культурних продуктів. Одним із найдоступніших було читання. В умовах низьких статків та обмеженого доступу до книги, вишівські читальні зали дозволяли працювати з художньою літературою, газетами та журналами. У них був власний графік роботи, тому цей тип заповнення вільного часу був прив'язаний до розкладу установи. Наприклад, у Лубнах у 1930-х рр. молодь мала змогу насолодитися творами письменників з 14 до 17 год., а періодикою двічі на день: з 10 до 14 год. та з 15 до 21 [312, арк.8]. Хоча доступ до літератури мали не всі. Наприклад, студенти-екстерни чомусь не могли читати періодики [314, арк.78].

Після війни у вишах стали проводити конференції читачів газет. Так, у ПДПІ перший такий захід був ініційований комсомольською організацією у 1948 р., на

якому із 250 присутніх 31 студент ділився враженнями від захоплення періодикою [492, арк.2]. Специфічною категорією по споживанню культурних цінностей були засідання літературних студій та гуртків, на яких відбувалася читка та обговорення творів мистецтва. З одного боку – це культурне дозвілля, з іншого – воно носить риси дозвілля інтерактивного. Прикладом є вечори, що у 1953 р. проходили у СловДПІ. Тоді молодь з викладачами обговорювала вірші про Пакистан та Афганістан зі збірки М.Тихонова «Два потоки», роман В.Лаціса «К новому берегу» про побудову соціалізму у латиському селі, воєнне оповідання П.Чебаліна «Весна идет» [1178]. У ВДПІ у 1952 р. влаштовували дискусії по роману М.Ажаєва «Далеко от Москвы» про будівництво нафтопроводу на Далекому Сході у часи німецько-радянської війни, В. Попова «Сталь и шлак» про партизанську активність та роботу в тилу металургів, по «колгоспному роману» Є.Мальцева «От всего сердца» тощо [184, арк.68]. Такі вечори були «ідеологічно замовними» хіба у частині обговорення творів «корифея» Й.Сталіна. В іншому випадку ініціювалися самою молоддю через прагнення урізноманітнення власного дозвілля. Характерно, що цей тип організації дозвілля допомагав відпочити від роботи як у стінах вишів, так і поза ним. Наприклад, студенти КримДПІ обговорювали роман О.Гончара «Тронка» під час практики на біологічній станції у Сімферопольському районі біля нічного вогнища [1039].

Розглядуваний тип дозвілля охоплював зустрічі з відомими культурними діячами Союзу РСР. Такі заходи часто мали елементи інтерактивного дозвілля, проте у більшості своїй мали головною метою саме споживання готового продукту – творчості того чи іншого митця [1135]. Прикладом цього може бути літературний вечір сталінського лауреата К.Сімонова у ЧДПІ 1947 р., під час якого місцеві артисти читали рядки з творів поета та відтворювали уривки з вистави «Російське питання» [1285], та зустрічі студентів КДПІ з київським митцями [217, арк.4]. Перевага такого дозвілля – можливість «закрити» його коштом лакуни у виховній та пропагандистській роботі. Такими були зустрічі третьокурсників КДПІ з письменниками й артистами Росії М.Тихоновим, О.Жаровим, М. Доридо у травні 1954 р. Творчий вечір стверджував канони «нерушимої дружби», посилював «торжество відданості» українців сусідній державі у дні декади російської літератури та мистецтва [1115]. Інколи зустрічі набували рис творчості. Скажімо, під час вечора-

зустрічі у ЧерДПІ з поетом Л.Первомайським студенти та викладачі провели й концерт художньої самодіяльності [1063].

Найпопулярнішими були зустрічі з відомими композиторами. Успіх такої форми організації дозвілля полягав у тому, що воно з пасивного споглядання чи слухання переростало у живу інтерактивну дію. Безперечною зіркою на таких заходах часів «відлиги» був провідний композитор-пісняр П.Майборода. На зустрічі зі студентами та учителями-слухачами курсів при КДПІ відбулося не просто знайомство з життям митця. Після виступів солістки республіканської філармонії В.Гирман з новими піснями композитора, всі разом співали знайомі твори «Ми підем, де трави похилі» та пісню «Про рушник» [1203]. Цей хіт лунав чи не на кожній зустрічі у ЗДПІ [1202]. Окрім П.Майбороди гостями на творчих вечорах були Д.Кабалевський (він навіть прослухав хор та оркестр НДПІ); артисти Київського театру імені І.Франка, письменники Ю.Збанацький, О.Ющенко, О.Білоус [1392]. До специфічних форм культурного дозвілля віднесемо організацію університетів культури, які допомагали об'єднати культурне та освітньо зорієнтоване дозвілля в одне ціле. На початку 1950-х такий університет щосуботи діяв при СтДПІ [1150].

Характерною рисою культурного дозвілля була його масовість та організованість, які найкраще проявлялися у переглядах спектаклів та стрічок. Вихованці ПДПІ у 1939 р. просили адміністрацію сприяти організації культурного відпочинку, бо самостійно не мали змоги оплатити квитки до закладів [589, арк.51]. Згодом до процесу долучилася і держава. У вересні 1944 р. Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР видав окремий наказ про покращення культурно-масового обслуговування студентів вишів. Уже наступного місяця комітет у справах мистецтва при РНК СРСР запропонував начальникам відділів у справах мистецтва, а також відповідним управлінням при міськвиконкомах Москви та Ленінграду організувати до 10.11.1944 р. у цих містах спеціальні театральні-концертні каси. Філіали центральних театральних кас мали продавати білети студентам за заявками студентських організацій, забезпечивши щоденний продаж цих білетів у кількості не менше 2 тис. на Москву і не менше 500 на Ленінград. Установи мали проводити 4 рази на місяць в Москві та Ленінграді у недільні дні покази 2 спектаклів та 2 концертів тільки для молоді, забезпечивши продаж не менше 70% білетів на ці спектаклі студентським організаціям. У Харкові та Києві –

щомісячно по одному такому спектаклю та концерту у неділю. З 10 листопада 1944 р. мав розпочатися також щоденний централізований продаж білетів студентам по областях і краях через каси театрів та концертних об'єднань. В обласних центрах встановили квоту не менше 7% студентським організаціям на кожен спектакль.

Для молоді повинні також були організовувати творчі вечори провідних артистів по клубах. Окремо регулювалися й кінопокази. Так, для обслуговування студентів комітет у справах кінематографа при РНК запропонував проводити по декілька спеціальних молодіжних кінопоказів на тиждень: 6 у кінотеатрах Москви, 3 у Ленінграді, а в усіх інших містах Союзу, де були виші, по 1. Молодь мали забезпечити окремим сеансами по кіноклубах та найбільших гуртожитках. Окрім власне тематичних кінопоказів, студентські організації мали ініціювати й обговорення фільмів [473, арк.3]. Так, у 1951 р. у КДПІ після перегляду вистав «Молода гвардія», «Шлях на Україну», «Атестат зрілості». «Професор Буйко» ці постановки обговорювалися в актовій залі інституту разом із артистами [1270].

У практиці існування вищої педагогічної школи до 1950-х рр. мистецтво потрапляло у коло побуту зазвичай разом із наповненням дозвілля, але й інколи у ході навчання. Так, у Полтаві відлік мистецької освіти та роботи гуртків іде з 1920 р., коли В. М. Верховинець очолив кафедру мистецтвознавства. Вона діяла з 1920 по 1933 рр. [1824]. Педагог викладав гру на скрипці та фортепіано, методику музичного виховання та мистецтвознавство. Певне, загальний культурний розвиток студентства 1930-х рр. у порівнянні з попередньою добою національного розвою зійшов нанівець. У 1936 р. член партбюро Полтавського ІСВ Вакула запропонував запросити на роботу до вишу спеціального інструктора з культурно-масової роботи, бо робота наявних мистецьких об'єднань відбувалася самопливом. Його колега Світко навіть критично заявив, що створений в інституті музичний гурток – «це секта невдалих музикантів». Він діяв на моноліті, але туди не приймали студентів з інших факультетів і курсів [576, арк.7зв]. У тому ж році директор закладу І. Онісін зауважив, що освітянська молодь Полтави перестала зростати художньо. Навіть створений раніше хоровий гурток співав одні й ті ж пісні, а драмгурток припинив діяльність взагалі. На часі стало створення ансамблю бандуристів, як зауважив директор, «аби розбавити роботу» [577, арк.14]. Уже за два роки, у 1938 р. хоровий гурток об'єднував від 50 до 100 студентів. У 1938 р. під керівництвом М.Фісуна студенти дали 12 виступів. До

репертуару колективу входили різні твори: «Пісня про Хасана», «Пісня Богунського полку», «Пісня про Сталіна», а також численні українські та білоруські народні пісні [581, арк.11]. У 1936 р. хор навіть був учасником першої Декади українського мистецтва та літератури у Москві [581, арк.6-7].

У повоєнний період вишам довелося з неймовірними зусиллями відновлювати матеріальну базу. Тому мистецька освіта, перебуваючи у площині гурткової роботи, була на задвірках [390, арк.6]. Таке дозвілля межувало із регламентованим дозвіллям. Наприклад, у Великих Сорочинцях у 1946 р. студенти ходили на творчі збори за розкладом, регламентованим вишем, а не за власними уподобаннями. Слухач мав відвідати за рік 70 год. занять у літературно-драматичному та 120 год. у співочо-музичному гуртках [360, арк.12зв]. Варто пам'ятати, що дирекція розглядала гуртки не як спосіб заповнення вільного часу, а фактично як один із елементів політичного дозвілля. Так, ще у 1923 р. у Полтавському ІНО «з метою збільшення комуністичного впливу на студентство», до гуртків прикріплювали по 3 комуністів [531, арк.57зв].

Здебільшого вибір форми проведення культурного дозвілля освітянами відбувався відповідно до їхніх навичок та уподобань. Часто виші долучалися до процесу вибору. Так, у НДПІ студентам-першокурсникам в середині 1950-х рр. давали анкети з естетичного виховання. Згідно з відповідями майбутніх освітян, їм формували дозвіллевий план, записуючи у секції та гуртки. Так було «організоване» дозвілля понад 5 тис. осіб в гуртках та самодіяльності вишу [1304]. У ПДПІ у 1948 р. з-поміж інших знову працювало 2 хорових гуртки, драматичний, музичний гуртки та гурток художнього слова [602, арк.40зв]. Звісно, що в репертуарах переважали радянські патріотичні твори. Так, на Харківщині стандартний репертуар складався із «Кантати про Сталіна» О.Александрова, «Пісні про Сталіна» Г.Вірьовки, «Маршу радянської молоді» С.Тулікова та «Пісні про Сталінську Конституцію» Л.Ревуцького. На Запоріжчині до вказаного переліку додавали гімни СРСР та УРСР та колгоспні частівки [199, арк.15, 46, 50]. Численні гуртки почали масово виникати при вишах республіки у 1950-х рр.. Так, при ВінДПІ працювали хоровий та балетний гуртки, духовий оркестр, гурток художнього слова [1366]. У КПТ – хоровий, струнний, духовий, драматичний та гурток художнього слова, не враховуючи 10 технічних та академічних гуртків [212, арк.34]. Гуртки могли носити на своїй діяльності відбиток

професійної специфіки. Наприклад, самодіяльні колективи КДППМ готували програми англійською, французькою та іспанською мовами [244, арк.15].

Театральні гуртки давали одні з найвидовищніших культурних продуктів. У 1950-х рр. драматична група НДП виступала з п'єсами, даючи освітянам уроки з елементами режисури та техніки накладання гриму [1304]. Ніжинці ставили твори свого колишнього вихованця М.Гоголя (комедію «Одруження») [1303] до 100-річчя Гоголя поставили уривок з «Ревізору» [1312]) та «Наталку-Полтавку» І.Котляревського [1077]. У КірДП до 125-річчя О.Пушкіна організували постановку «Євгенія Онегіна» та «Панночки-селянки» [1333], а драмколектив ІФДП ставив п'єсу Т.Шевченка «Невольник» [1215]. У переліку постановок студентів можна було побачити чимало творів тогочасних драматургів. Серед них «Бронепоезд 14-69» В.Іванова, «Годи странствий» О.Арбузова та «Учора в Косатківці» А.Кузнецова [1077]. Не цуралися адаптувати до сцени й інші твори. Так, вихованці КДППМ інсценізували новелу О.Гончара «Модри Камень», проводили театральне виконання веснянок, інтермедій із життя студентів [1305]. А їхні колеги з РДП до декади українського мистецтва і літератури у Москві створили власну літературно-музичну композицію «Це було під Ровно». Авторами стали члени літературного гуртка та гуртка художньої самодіяльності [1242]. Були й «буржуазні» твори, хоча й ідеологічно вивірені. Таким був драматичний твір «Огастес» Б.Шоу, який поставили студенти КДППМ до IV Конгресу демократичної молоді 1957 р. [1241].

Та як би не презентувалася театральна творчість у педінституті – як обов'язковий предмет естетичного циклу, гурток за інтересами чи пропагандистський захід, – молодь радо проводила там свій вільний час. Наприклад, вихованці ДрогДП чи не щоосені проводили концертні програми на полях Миколаївщини та на рудниках Кіровоградщини. У виші визнавали: «У складі студентських музичних і літеру тарних колективів багато одержимих. А для таких вихід на чисельні сцени підприємств, будов, колгоспів є просто потребою» [1058].

У 1950-х рр. культурне дозвілля ДП активізувалося із початком підготовки учителів співів у поєднанні з наданням студентам кваліфікації учителів мови та літератури [1153]. Подібне рішення Міністерства знайшло як прихильників (освітяни ПДП [293, арк.64-65] та СумДП [637, арк.9], які пропонували посилити філологічну складову у підготовці учителя співів), так і критиків (як професор-мовознавець з

ЧДПШ М.Жовтобрюх, який вважав таке поєднання недоцільним [666, арк.265]). Участь у хорах, оркестрах, капелах та ансамблях стала наймасовішою формою культурного дозвілля саме у 1950-х рр. Зауважимо одразу, що вектор проведення творчого дозвілля чітко визначений М.Хрущовим: «У музичній творчості є і серйозні хиби. Не можна вважати нормальним захоплення музикою і джазами, яке намітилося. [...] Музика, в якій немає мелодії, крім роздратування, нічого не викликає. Кажуть, що це відбувається від нерозуміння. Справді, буває така джазова музика, що її й зрозуміти не можна і слухати гидко» [1033]. Хоча закордонна музика не відкидалися уповні – лишалися її «кращі» – пролетарські – зразки. Так, під час IV Конгресу-фестивалю демократичної молоді у серпні 1957 р. хор КДПШМ співав англійською пісню американських безробітних [1241].

Прикметною рисою такого дозвілля була системність. Скажімо, у СумДПШ щоп'ятниці проходили заняття факультету громадських професій. У ці години молодь отримала можливість займатися в естрадному й струнному оркестрах, співати в академічному хорі, брати участь в ансамблі англійської, німецької, російської, української пісні [1110]. Участь у співочих колективах демонструвала стійкість дозвілльєвого інтересу. Так, у ВінДПШ керівник академічного хору К. Семенов не давав ніяких знижок на самодіяльність. Його колектив брався за розбір «Реквієм» В.А.Моцарта, «Балади про Україну» О.Александрова, «Ехо» Л.Ласло тощо [1369]. Не оминали й творчості українських митців. Наприклад, на святі радянської пісні на міському конкурсі-огляді I місце виборов хор КДПШМ з творами К.Стеценка «Чуєш, брате мій» та М.Леонтовича «Ой з-за гори кам'яної» [1305].

Музика дозволяла проявлятися й власним композиторським та пісенним талантам у середовищі педагогів. Диригент хору М.Іконников НДПШ відзначився піснею «Вітчизна» та хором «Ніч» на слова М.Гоголя. Керівник ансамблю народних інструментів М. Мельник написав «Пісню про Матір» на слова студента В.Морданя та пісню «Нам не забути» разом із музичною фантазією на теми народних пісень. Не відставали у творчому почині й студенти – молодий композитор Гаєвський презентував власні твори для баяна [1077]. Музичне дозвілля мало й пасивні ознаки. Так, у Ніжині двічі на тиждень працювали радіогазети, в ефірах яких лунали твори класичної російської музики, радянських, закордонних композиторів [1304].

Досить близько до вокальних колективів стояли за наповнюваністю дозвіллевої сфери студентів та викладачів і хореографічні гуртки. Так, в одному з флагманів естетичного виховання майбутніх освітян, НДПІ, у 1950-х рр. існувало чотири хореографічні колективи [1304]. Але танцювальні уподобання молоді стояли так само впритул під дулом ідеологічної зброї. М. Хрущов дав чітко зрозуміти, які танці мають бути «дозволеними» в часи умовно-ліберальної «відлиги»: «Те, що називають сучасними модними танцями, це просто якісь непристойності, несамовитості, казна що!» [1033]. Студенти залишалися рушійною культурною силою обласних центрів. Принаймні у КремДПІ було обмаль місць для проведення культурного дозвілля громадськості. Тому саме студенти були одночасно й організаторами громадського дозвілля, й споживачами культурного продукту [1253].

Інша форма організації творчого дозвілля – проведення концертів самодіяльності. Під час війни вони ставали одночасно і засобом ідеологічної роботи, і виявом турботи. Наприклад, у 1944 р. та 1945 р. молодь ПДПІ давала часті концерти художніх колективів [476, арк.2зв] та вишівського оркестру для бійців у військовому госпіталі міста [480, арк.1]. А силами студентів КДПІ упродовж одного півріччя 1950/1951 н.р. було дано понад 40 концертів у підшефних колгоспах перед виборцями [1270]. Ці заходи часто були плановими та обов'язковими. Таким прикладом може бути проведений перший міжкурсовий огляд самодіяльності студентів КПДПІ у квітні 1959 р., на якому більше ніж 50 студентів виступали як читці або ж учасники вечорів-концертів [1305]. Напівдобровільна присутність на них як слухачів (споживачів) або виконавців (творців) означала «додатковість» цього типу дозвілля – його залежність від роботи. Інколи схожі концерти видавалися церемоніально-урочистими. Таким був вечір-концерт радянсько-чеської дружби в ЧерДПІ [1064].

Цікавим проявом творчої дозвіллевої енергії були стіннівки [1067]. Наприклад, у КДПІ вони виходили систематично у формі карикатур, епіграм, віршів, були популярні гумористичні газети «Кропива», «Гачок», «Бегемот», «Виля та бик» [1270]. У КПІТ такою була сатирична газета «Вудочка» [211, арк.93]. Часто творчість ставала суспільно корисною працею. Так, гурток науково-технічної творчості студентів ЛДПІ на дозвіллі займався виготовленням шкільного приладдя. А згодом приладдя передавав сільським школам Пустомитівського району [1406].

Найменш висвітленою у джерелах є прикладна (народно-ужиткова) творчість у ДПІ. У періодиці 1950-х рр. ми знайшли лише одну згадку про організацію експозиції вишивки, в'язання, ліплення та різьбярства вихованців педагогічних вишів у стінах КірДПІ. Ініціатором подібних заходів була викладачка російської мови З.Мініна. Прикметно, що одночасно з розкриттям власних талантів молодь преміювалася за кращі твори [1339]. Близько до творчих виставок за своєю сутністю була й малярська творчість педагогів та студентів. З одного боку культурне дозвілля тут виражалось через споживання освітянами готового продукту – відвідування організованих у стінах рідних вишів виставок знаних художників. Так, у НДПІ закінчили реставрувати розграбовану під час радянсько-німецької війни картинну галерею, засновану ще за часів М.Гоголя [1303]. У КірДПІ за допомоги Всесоюзного Пушкінського музею в Ленінграді організували художній салон для студентів та викладачів вишу [1333]. А у НДПІ відкрили виставку художника, заслужено діяча мистецтва УРСР С.Шишка [1317]. Такі виставки, звичайно, були поєднанням культурного та освітньо-зорієнтованого дозвілля. Зазвичай на них підсилювали опанований теоретичний матеріал художніми образами (як виставка до Пушкінського ювілею), поєднували огляд зі вступними лекціями про сучасне мистецтво тощо.

М. Хрущов дав зрозуміти, яким має бути радянське образотворче мистецтво. У ПІ почали кампанію з формування у студентів ленінських поглядів на мистецтво, за яких були неможливі «всілякі формалістичні виверти й абстракціоністська мазня» [1344]. Хоча зовсім інша картина постає, коли подивитися на ті картини, які були виставлені на розсуд освітянської публіки С.Шишком у Ніжині. Його полотна з «київського циклу» хоч і формувалися за суворими зразками соцреалізму, проте були близькі до медитації експресіонізму [1317]. Одними із заходів, де демонструвалась творчість освітян, були декади української літератури та мистецтва. Директори ПІ були зобов'язані приєднатися до проведення заходу [496, арк.35]. До однієї з них студенти НДПІ під керівництвом художника Орла написали картини для інститутської виставки. Проте, така творчість носила ознаки «додаткового дозвілля» – межувала з професійною підготовкою молоді. Зразком була виставка пейзажів і портретів старшого викладача кафедри літератури НДПІ Ю.Савченка [1077].

Чи не найколеритнішим та індивідуалізованими проявом творчого дозвілля була літературна творчість. Молоді поети дебютували в інститутських газетах [1071].

Письменники з когорти педагогів цінувалися і як інтелігенти, і як передовики ідеологічної роботи. Часто дозвілля ставало професійним. Так, у Ніжині у 1950-х рр. 12 студентів друкувалися у газеті «Радянський Ніжин», вірші Є.Гуцала, В.Морданя та А.Драбкіної публікували на сторінках обласної, республіканської преси [1156].

Часто інститути допомагали видавати колективні збірки, приурочуючи їх до знаменних подій. Так, дебютна колективна збірка молодих поетів-ніжинців під промовистою назвою «Перший заспів» побачила світ у центральному видавництві республіки «Молодь» до гоголівських днів [1360]. Поети-переможці огляду-конкурсу на кращий твір надрукувалися у другому числі збірника «Перший заспів» [1077]. Інші презентації поетичного доробку студентів були пов'язані з відкриттям меморіальної дошки на честь білоруського поета Ф.Богушевича, українців Є.Гребінки та Л.Глібова, які вчилися у НДПІ. На урочистих мітингах, подібних до того, студенти зазвичай презентували твори громадської лірики, як це зробив студент Д.Чалий з віршем, присвяченим Ф.Богушевичу [1190]. У КірДПІ до 125-річчя О.Пушкіна організували конкурс на кращий переклад віршів поета [1333].

Провідний мотив творчості – звеличування тогочасної дійсності. Прикладом є вірш одного з вихованців Ніжина, студента В.Морданя «Комсомольська юність» з описом повсякдення студента-комсомольця ПІ [1254]. Беззастережна популярність літературної творчості у години дозвілля підтверджувалася студентами та викладачами. Так, у Дрогобичі зауважували, що вірші писали не лише філологи й музиканти, але й математики [1058]. Часто у коло уваги освітян потрапляли теми з власного професійного життя: враження від практики у стінах школи [1376], любов дітей до учителя [1294], ситуації з лекційних аудиторій [1295].

Можемо стверджувати, що у ПІ майже повністю було відсутнє звичайне (випадкове) творче дозвілля. Натомість прикладі ілюструють існування серйозного дозвілля (стійкі творчі гуртки, хори та капели, у яких молодь та старше покоління набували професійних навичок). Вони виробляли стійку потребу циклічно продовжувати заняття обраною творчістю, вимальовувалися у стійкий графік. Майже 100% така творча діяльність була зорієнтована на досягнення результату у якості виступу, перемоги у конкурсі, презентації, виставки чи публікації збірника. І, з рештою, творче дозвілля породжувало стійку ідентифікацію освітян із членами обраної ними дозвіллевої групи (ансамблю, студії, літгуртка).

Дамо типологічну характеристику творчого дозвілля відповідно до різних підходів до класифікації дозвіллевої діяльності [1471, С.11-12]. Згідно з обраною нами за основу концепції дозвіллевих типів, творче дозвілля часто набувало рис інтерактивного дозвілля (заняття, зустрічі) та освітньо зорієнтованого дозвілля. Згідно з концепцією Д.Келлі, творча активність у ПІ була «чистим» (необумовленим) дозвіллям лише у межах літературної творчості та виставок прикладного мистецтва (вишивки, в'язання, різьби по дереву тощо). У ПІ домінувало скоординоване творче дозвілля: освітяни обирали самі напрям роботи, але вона була близька за тематикою до професійної діяльності. Прикладом цього була поетична та прозова творчість, у якій обов'язково розкривалися питання педагогічного такту та учительського покликання. Значну кількість часу займало додаткове творче дозвілля (творчість, залежна від планів роботи інституту: виступи на звітних заходах, під час фестивалів молоді, на зустрічах делегацій, постановки «планових» та «ідеологічно вивірених» вистав тощо). Згідно з концепцією моделей М.Каплана, творче дозвілля студентів та педагогів мало змішані риси. Так, прояви освітянської творчості перебували у межах гуманістичної моделі, коли індивідуальна поетична та художня творчість допомагала окремим особистостям знайти свій власний шлях до людського щастя та давала їм почуття задоволенням від творчих успіхів.

Загальні риси культурного дозвілля студентів та викладачів ПІ такі [1471, С.13]: за видом активності це було в основному активне дозвілля (окрім відвідування концертів, зустрічей та виставок); за періодичністю домінувало щотижневе культурне дозвілля. Великі творчі проекти ставали прикладом святкового культурного дозвілля; за тривалістю переважало довготривале дозвілля (гуртки, колективи, ансамблі). Епізодичними були лише факти презентації творчих здобутків (як виставки). За напрямом домінували декоративно-прикладна, літературна, художня, музична, театральна та вокальна творчість, а також зустрічі та презентації.

Насиченим було й освітньо-зорієнтоване дозвілля молоді. Велику частку у спискові заходів складали лекторії. Скажімо, щоп'ятниці їх проводили для студентів Лебединського УІ. На них окрім пропаганди героїки трудового народу у побудові комунізму доносили до молоді цікаві речі про відомих людей та відкриття у науці [1221]. На межі декількох типів дозвілля були й заходи ВінДПІ. Окрім щотижневих диспутів та читань, молоді люди брали участь в археологічних розкопках разом із

викладачем-ентузіастом М.Рубіним у Тиврівському та Вінницькому районах; інші у 52 селах Вінниччини збирали матеріали для діалектологічного словника [1366].

Специфіка діяльності ІІ як освітньої установи робить освітньо зорієнтоване дозвілля доволі умовним. До того ж інші види відпочинку майбутніх учителів у більшості своїй не обминали навчального компонента. Ми неодноразово наголошували на просвітницькому елементі в інтерактивному та культурному відпочинку молоді. Однак, і серед тих, хто за родом професії мав нести знання в маси, залишався попит на нові інтелектуальні скарби, які лежали за межею майбутньої професії. У НДПІ відкрили музично-художній лекторій специфічно для майбутніх педагогів як філію лекторію Київської філармонії та лекторій Російського музею м. Києва [1304]. Зразковими були заходи при музично-педагогічному факультеті ДонДПІ [1380]. У багатьох закладах музичні лекторії виходили за межі професійних уподобань майбутніх учителів. У КірДПІ його відвідували і фізики з математиками, і філософи. Прикметно, що молодь приходила на заходи без оголошень. Лекторами виступали студенти музичного училища міста [1042].

Та найпотужніший шар прикладів освітньо зорієнтованого дозвілля, безперечно, належав участі студентства у наукових гуртках. У багатьох випадках вони були номінальними. Участь студентів у них часто обмежувалася їхньою присутністю на сторінках звітів. Так, СНТ ЛДПІ початку 1950-х рр. об'єднувало 310 осіб у 14 гуртках. Доволі часто такі гуртки виконували не лише дозвіллі, а й ідеологічні функції. Як, скажімо, гурток літератури, який лише посилював ідеологічну істерію навколо статей у «Правді» щодо ідеологічних перекирчувань у літературі [1341]. Одним із найперших читачам представили наукове чергування студентів ВінДПІ для приймання сигналів першого у штучного супутника Землі, запущеного СРСР у жовтні 1957 р. [1292].

Насправді, значна кількість прикладів участі студентів у наукових гуртках мала неприхований ідеологічний присмак. За такої умови вони з великою децицею умовності могли претендувати на статус дозвіллівого заходу. Скажімо, новостворене СНТ Луцького ДПІ свою найпершу звітну конференцію присвятило 20-річчю воз'єднання Західної України з УРСР [1168]. До речі, так само, як і студенти ЗДПІ, які того ж року звітну конференцію присвятили 40-річчю ВЛКСМ [1352]. У СловДПІ це об'єднання молоді 2-3 рази на місяць проводило спеціальні вечори відпочинку з пізнавальними кінолекторіями, а створений товариством «Усний журнал»

висвітлював новинки науки та техніки. Знаково, що студенти організовували для себе пізнавальні суботні вечори, під час яких проводилися математичні та літературні вікторини [1420]. Студентська наука на дозвіллі часто приносила плоди у вивченні різних тем. Скажімо, студенти-історики з КримДПІ під керівництвом доцента С.Секиринського у вільний час займалися роботою в архівах, відтворюючи історію краю, а їхні колеги-природознавці разом із професором С.Делямуре вивчали фауну Бахчисарайського водоймища. Плідно діяв і мовний гурток [1272]. Краще стало чи не головним об'єктом освітньо зорієнтованого дозвілля студентів-гуманітаріїв «відлиги» [1251]. Прикладом освітньо-зорієнтованого дозвілля є факультети громадських професій, що засновувалися молоддю. Так, студенти УДПІ мали змогу відвідувати відділ кореспондентів, масовиків-вітівників, основ музики та живопису, відділи лекторів, суддів та інструкторів спорту [1375]. Схожі функції виконував і театральний гурток у НДПІ. Попри те, що продуктом діяльності була сценічна творчість, мета створення була освітньою. Студенти не вміли вести урок, хоча рівень знання був високий. Схожий гурток, покликаний розвинути у молоді уміння спілкування, діяв у КривДПІ [1413].

Освітньо зорієнтоване дозвілля набувало рис культурного (музичні лекторії, театральні виступи) та інтерактивного дозвілля (молодь займала місце за кафедрою, навчаючи свої ж однокурсників). Освітньо зорієнтована активність у педінститутах була здебільшого «скординованим» дозвіллям. Студенти обирали сферу діяльності самі, але вона була близькою до їхнього профільного предмета. Прикладом цього була участь істориків в археологічних розкопках та історичних реконструкціях, учителів мови та співів у музичних лекторіях тощо. Говорити про освітньо зорієнтоване дозвілля як про чисте (необумовлене) дозвілля навряд чи можна. Максимум психологічного та морального розвантаження воно давало одиницям, для яких робота в архівах чи на сцені була радше джерелом енергетичного наповнення, аніж здобування нового знання чи навичок. Звичайне (випадкове) освітньо зорієнтоване дозвілля у педінститутах УРСР було відсутнє.

4.4. Віра та релігійне дозвілля

Інший світ, протилежній логічному освітньому дозвіллю студента-науковця, розкривався тим молодим людям, які тримали у собі віру. Ми розглянемо точки

доторку колективів вищої педагогічної школи з релігійним життям краю. Методи, якими тоталітарна держава намагалася вплинути на інтимний світ віри своїх громадян, структуровані Л. Бабенко. Вона зауважує, що у 1925 р. Харківський ІНО згідно з постановою ЦК КП(б)У став в авангарді боротьби. Тоді на факультеті політосвіти створили антирелігійний відділ [1788].

У Полтаві також намагалися йти у ногу із загальнодержавними заходами. У місцевому ІНО у лютому 1924 р. організували перший гурток атеїстів під керівництвом викладача Кособуцького [532, арк.4]. Через рік він уже став помітною ідеологічною структурою міста. У грудні 1924 р. освітянин Дементієнко був активним лектором атеїстичного семінару при губкомі освіти. А члени гуртка розпочали активну антиріздвяну кампанію, що вилилася у проведення атеїстичного антиріздвяного вечора відпочинку з лекцією. Чисельність новоутвореного богоборницького органу стрімко зростала у перші роки існування. До літа 1925 р. із 32 осіб він зріс до 102. Проте методи роботи були одноманітними та млявими (здебільшого, лекції та доповіді для своїх же однодумців. У 1925 році колектив ІСВ провів 7 таких зборів). Студенти та викладачі не мали чіткого плану роботи. А наявні заходи часто не доводили до завершення. Скажімо, показовий суд над Різдвом у грудні 1924 р. так і не реалізували, як і суд на Масляною 1925 р. [533, арк.1зв, 3, 17].

Зауважимо, що до оформлення безвірників в окрему організацію у виші вже тривала відповідна робота. Відомо, що у листопаді 1922 р. комуністи вишу розбили антирелігійну роботу вишу на 7 лекцій. Викладачі пояснювали слухачам теорії походження релігії, акцентуючи увагу на наявності загальних елементів у всіх релігіях. Аби раціоналізувати процес «очищення від віри», викладачі інституту у грудні 1922 р. навіть звернулися до Полтавського міського виконкому оплатити вишу передплату на журнал «Наука та релігія» [551, арк.2, 5]. Якщо подивитися на ситуацію з релігійними виданнями очима богоборця, то у першій половині 1920-х рр. вона дійсно була не на користь атеїстів. Велика кількість релігійних видань змушувала безвірну владу йти на обмеження. У 1925-1927 рр. Полтавська окружна інспектура народної освіти заборонила друк у місті німецьких місіонерських видань та популярних журналів як масову релігійну літературу. У 1929 р. з антирелігійних мотивів навіть заборонили друкувати етикетки для вина під назвою «Церковне» [358, арк.755]. Справедливості ради варто зазначити, що, окрім атеїстичної, влада

переслідувала суто прагматичні цілі. Так, під час пояснення рішення про заборону видання спілки Євангелістів «Табель Календар» читаємо, що воно було зроблене у тому числі... аби заощадити запаси паперу у державі [351, арк.37].

Антирелігійний підйом, властивий Полтавському інституту, спостерігаємо й в інших вишах. Так, у Ніжинському ІНО діяв свій антирелігійний семінар на 63 особи [53, арк.15]. А у Велико-Сорочинському ПТ, за спогадами М. Чумака, який здобував освіту учителя у 1921-1925 рр., з-поміж інших гуртків діяльність секції «Безбожник» була поставлена на особливо високому рівні. Він зауважував: «В наш час ця назва звучить грубувато і сама антирелігійна робота ведеться в іншому розрізі. Але тоді у 1921-1925 рр. робота була настільки важлива та ефективна, що не можна переоцінити ... Гарт тримається в нас і зараз, тридцять років потому, бо ми ведемо міцну антирелігійну пропаганду і тридцять років потому» [432, арк.36-37].

З часом активність антирелігійного об'єднання у ПДПІ почала знижуватись. Однак, держава була упевнена, що кінець 1920-х рр. демонстрував неухильну руйнацію релігійної ідеології (попри те, що інтелігенція сама сприяла зміцненню релігійних настроїв, а молодь студентського віку складала найбільшу групу вірян через участь у сестринствах та гуртках взаємодопомоги) [142, арк.9-12]. Проголошення «безбожницької п'ятирічки» у 1929 р. пожвавило процес атеїзації колективів ПІ [148, арк.76]. Говорити про атеїзацію внутрішнього світу важко. Проте, такого забарвлення набуває позавишівська діяльність. З 1927 р. в інституті діяло правило, що молодь під час зимової перерви отримувала зобов'язання проводити релігійну пропаганду за місцем проживання [535, арк.50зв]. За даними В.Прилуцького, молодь була в авангарді антирелігійної пропаганди у 1920-1939 рр. [1479, С.34]. Так, 1929 р. студенти ПДПІ отримали план проведення антирелігійних семінарів на селі. Особливо ж насиченими лекторіями були дні Травневих свят (що того року збігалися із релігійними). Та селяни скоріше йшли до церкви, аніж до педагогів. Молодь навряд чи могла щось подіяти зі стихією, з якою не могли впоратись навіть владні та партійні органи. Полтавський губернський відділ освіти, який керував атеїстичними кампаніями, із сумом констатував посилення релігійних настроїв на селі. У 1925 р. посилилася віра у святі джерела та чудотворні ікони. [539, арк.15зв; 533, арк.30зв; 450, арк.221]. Окрім навколишніх сіл, освітяни працювали й у місті зі школярами та учителями підшефної школи. Виш організував

6-годинний семінар при молодшому концентрі та два – при старшому. У 1929 р. у виші організували показовий куток безвірника. А викладачі отримали у зобов'язання використати можливості хімічної науки для викриття походження релігійних чудес [539, арк.7зв, 1зв]. Були випадки, коли викладачі неохоче, ідеологічно витримано противилися антирелігійній роботі. Коли 1931 р. міська влада зажадала увести антирелігійний компонент в курс геології та природознавства, освітяни відмовилися, мотивуючи, що «це принижує навіть саму дисципліну» [508, арк.254].

В Україні у травні 1928 р. відбувся I з'їзд безвірників. На ньому були присутні 23 освітянина, які представляли і 16 осередків товариства у вишах УСРР [142, арк.32]. Однак, попри таку активність на державному рівні, з кінця 1920-х майже десятиліття не було жодних свідчень про діяльність антирелігійних організацій у ПДП. Станом на 1931 р. у самому Полтавському районі закрили та перетворили на культурні заклади 8 церков та 4 синагоги і надіслали клопотання до ВУЦВК про закриття ще 4 церков та 1 синагоги [508, арк.225]. Полтавська окружна інспектура освіти у 1930 р. зобов'язувала всі крайвиконкоми сприяти перетворенню забраних по селах церков на сільські будинки, театри, бібліотеки, організувавши у них гуртки безвірників та літераторів, придбавши для них літературу, кіно та радіоприлади. Підприємства та виші мали допомогти в антирелігійній роботі підшефним селам [359, арк.20].

Освітян стимулювали тим, що виконання п'ятирічки за 4 роки та успіхи соціалістичного будівництва звужували соціальну базу релігії та зумовлювали її відмирання серед мас трудящих [163, арк.3, 8]. Полтавська окружна інспектура освіти не шкодувала грошей на швидкі ремонти церков одразу після їхнього закриття, аби почати їхнє використання «по новому прямому призначенню», як Полтавський монастир, пустивши «виключно на культурно-соціальні потреби» [509, арк.142]. Або ж робили ще кардинальніше: видавали наказ не більше ніж за 2 декади, починаючи із 17 травня 1934 р., розібрати німецьку кірху, що стояла впритул до ПДП [510, арк.3].

Для поглиблення розриву із вірою партія мобілізувала жителів Полтави переходити на безперервний робочий день у всі релігійні свята та неділю [508, арк.225]. Така гра із буденною свідомістю на рівні символіки днів була продовження кампанії, розпочатої за декілька років до цього. У 1928 р. влада заборонила друкувати червоним кольором у календарі всі вихідні дні, окрім неділі. Якщо ж такі дні збігалися із релігійними святами, то на календарних аркушах заборонялося розміщувати їхні

назви [357, арк.35]. На початку 1930-х рр., як бачимо, і неділя втрачала сакральність. Освітняни-безвірники мали сприяти тому, аби в середовищі нової людини приживалися нові соціалістичні обряди [163, арк.3].

У кінці 1930-х рр. освітяни ПДПІ вже не обмежувалися читанням двох-трьох антирелігійних доповідей на семестр у стінах вишу [580, арк.21]. Полтавський міськпартком закріпив за ДПІ район Кобищанів для ведення антирелігійної пропаганди. Партія розглядала студентів як «висококваліфіковану культурну силу», яка мала протистояти церкві [590, арк.31]. Почалася кампанія штучного розширення рядів безбожників. Причиною усього можна вважати активізацію організації на республіканському рівні. У 1937 р. світ побачило положення про осередки спілки войовничих безбожників на місцях. Відтепер вони визначалися масовими добровільними організаціями для активних послідовників боротьби проти релігії як засобу впливу експлуататорів, пережитку минулого в свідомості та побуті. Положення закріпило обов'язкову наявність у вишах осередків товариства не менше ніж з 3 членами [180, арк.23]. У березні 1938 р. товариство «Безвірник» у ПДПІ нараховувало 505 осіб [581, арк.8зв]. За рік організація називалася «Союзом войовничих безбожників» і об'єднувала 542 освітян. Проблема була у тому, що вона зазнавала критики з боку керівництва вишу за бездіяльність [592, арк.7].

У 1924 р. серед співробітників та професури Полтавського вишу були особи, які виявляли співчуття релігійним віруванням. Деякі студенти скаржилися, що їм доводилося тримати іспити у такого професора, «у якого його кімната являла собою справжній іконостас». Завідувач відділу губосвіти Фарбер наголошував, що одне із призначень ІНО була саме підготовка активного антирелігійника, що з такими кадрами було неможливо [450, арк.5]. Попри намагання замінити християнські ритуали новими радянськими, освітяни все ж трималися звичних форм маніфестації віри. Так, 26 листопада 1927 р. партком Полтавського ІНО з обуренням констатував наявність релігійності серед колективу. Недопустимими політичним фактом для 16 студентів та лектури була визнана їхня участь у процесі несення гробу з тілом померлого лектора до церкви, хода у складі похоронної процесії містом із хрестами та хоругвами та у виділенні відповідної суми для релігійного прощання. Партійці намагалися пояснити ідеологічний промах тим, що студенти II та III курсів, присутні на церемонії, були елементом непролетарського походження, а викладачі належали

до когорти так званих «старих учителів». Більшість самоврядних організацій вишу демонстративно зайняла позицію неучасті у похороні колеги. Прикметно, що адміністрація закладу приймала цю активність членів колективу як девіантну поведінку, яку варто було засуджувати, виправляти та висміювати. Відомо про кардинальніші заходи. Так, студент Г.Герасименко, якого визнали підбурювачем до участі у похороні, виявився кандидатом у члени партії. Коли у червні 1928 р. надійшла його черга пройти рекомендаційну комісію, хлопця позбавили звання кандидата [537, арк.13зв, 48]. Схожа доля спіткала його колегу Саприкіна [539, арк.66зв]. Однак, не варто сприймати релігійність педагогів як щось унікальне. Навіть вищі партійні діячі краю підпадали під шквал критики за своє релігійне минуле. Так, у 1934 р. другого секретаря міськпарткому Іллєвського назвали тупицею та політично неграмотною людиною, бо громаді стало відомо, що, будучи секретарем парткому у Чутовому, він хрестився і вінчався у 1924 р. [511, арк.25].

Держава закликала до пошуку вірян через активізацію релігійних організацій. ЦК КП(б)У рекомендував прискіпливо слідкувати за «спалахами релігійності» після активізації церковників із прийняттям «найдемократичнішої» Конституції 1936 р. Вони, начебто, занадто вільно трактували ст.124 Основного Закону, яка говорила про свободу відправлення релігійних культів і свободу антирелігійної пропаганди, визнаних за громадянами [1819]. Особливо активно релігійні діячі працювали по наверненню до віри жителів Харкова та Полтави [180, арк.5].

Десятиліття документація Полтавського ІНО мовчала про прояви релігійності серед освітян. Але уже у березні 1937 р. наступ на вірян почався зі справи декана Л.Ткаченка. Педагога звинувачували у тому, що його дружина була на похоронах місцевого архієрея. Від молоді виступив студент 1 курсу А.Герасін, який наголосив, ніби студенти вважають, що виш не повинен мати на керівній роботі релігійних людей. Перепало на горіхи й тогочасному директору І.Онісіну, який начебто знав про прояви релігійності у закладі і ніяк не реагував на це. Практика доносу за віру стала популярним явищем. У травні 1937 р. парторганізація заслуховувала звернення про неприпустимість відправлення релігійних культів сім'ями лектури. Ці «ганебні явища» стали надбанням широкого загалу, коли освітяни демонстративно засудили їх на VI міській партійній конференції [578, арк.7зв, 10, 53, 15].

За місяць до парторганізації інституту надійшов черговий анонімний сигнал про виконання релігійних обрядів лектором П'янковим [579, арк.46]. А в кінці червня взялися і за студентів. Разом із викладачами на партійних зборах піддали критиці світогляд студентки III курсу Калашник. Дівчина зауважувала: вірила у факт, що освячена вода не псувалася 15 років. У ході обговорення виявилось, що багато студентів з III курсу ходили до ворожок дізнаватися долю. На цьому тлі у колективі вишу переймалися активізацією релігійних організацій. [578, арк.24].

Відтворити релігійне життя у період німецької окупації доволі проблематично. Часто це відбувається лише шляхом спогадів освітян уже у повоєнний час. Наприклад, у вересні 1946 р. партійні збори порушили питання ідеологічної надійності П.Ковалевського. Під час окупації він викладав Закон Божий, а у повоєнній Полтаві став до написання підручника, в якому наводив приклади релігійного змісту, і його вимогливість щодо знання студентами цих творів часто «носить характеру ізбієння кадрів» [596, арк.27].

Нова хвиля критики за віру нахлинула на колектив педагогічного закладу саме у кінці 1940-х років. Яскравим прикладом стала історія студентки IV курсу фізмату В.Хоменко. У травні 1948 р. її звинуватили у «належності до сектантів». Дівчина виправдовувалася за наявність віри у власному світогляді. Вона пояснювала навернення до християнства тим, що по поверненню у 1946 р. з матір'ю та бабусею з евакуації була розчавлена горем та хворобою. А гуманне ставлення, братолюбство та допомога членів релігійного об'єднання розчулили дівчину, і «відмовити вона не мала сили». За якийсь час помітили, що студентка не відвідувала інститутські збори та демонстрації, у пояснювальних записках вказуючи хворобу як причину відсутності. Скоро з'явилося клопотання про виключення її з вишу [606, арк.34].

Анонімні повідомлення про релігійні настрої серед студентів ПДП у 1948 р. стали з'являтися на столах працівників Полтавського міськкому КП(б)У. Партійці називали їх «тривожними сигналами». Знаємо про участь освітян у діяльності традиційних релігійних спільнот. Так, студент I курсу Гайс служив у православному соборі [602, арк.29, 41зв]. Секретар обкому партії В.Волгін дорікав вишу за те, що у його стінах здобував освіту священник. А у 1950 р. трапився «неприпустимий факт» хрещення 19-річного студента. Не дивно, що на початку 1950-х рр. освітян критикували за невміння побудувати лінію антирелігійної боротьби. Влада чула

нарікання від ідеологічно витриманих громадян щодо неспроможності випускників поширювати богоборницькі настрої у маси. Наприклад, у 1950 р. цілий клас школи №1 Полтави пішов ховати матір одного з учнів за релігійним обрядом, а студенти-практиканти не протидіяли цьому. Це стосувалося і розповсюдженню серед школярів листівок з євангелічним змістом. Студенти мимоволі жили у релігійному середовищі, тулячись по орендованих кутках. Тому викладачка ПДП С.Пейсахзон пропонувало жорстко реагувати на виявлення ікон на квартирах людей, у яких живуть студенти [611, арк.7, 67]. Скажімо, коли у 1949 р. виш виявив, що комсомолка Бульбаха жила на квартирі у баптистки, її переселили на інший куток [494, арк.21].

Ліками проти віри ставали традиційні лекторії. Після війни їхня кількість у виші знизилася, як і стала не такою різноманітною тематика [607, арк.1]. Тема про природу сну була одна із найпопулярніших для тлумачення забобонній молоді, тримаючись у переліку і 5 років потому [502, арк.29]. І.Оплаканський у 1950 р. не просто прочитав окремих цикл лекцій в курсі педагогіки про антирелігійне виховання, але й мобілізував колег на читання подібних доповідей по школах [611, арк.61зв]. Від практики ідеологічної чистки рядів теж ніхто не відмовився. Одним із яскравих прикладів того, коли віра коштувала робочого місця, є історія викладача Велико-Сорочинського ПТ К.Наталевича [443]. Партійців хвилювало, що вихователь радянських учителів приховав, що був викладачем церковного співу і брав участь у роботі релігійних хорів. Звісно, крім релігії, причиною для звільнення були названі «суттєві» адміністративні порушення, які були лише бюрократичним приводом навести ідеологічний порядок [420, арк.20зв]. Це був не єдиний випадок, коли релігійна активність коштувати майбутнього. У 1948 р. студентка ПДП М.Нос подала заявку до комсомолу. Та дівчина в часи окупації співала у церковному хорі. Її звинуватили, що та пішла не на «якусь роботу, а в церкву, сприяла поширенню забобонів, тому недостойна бути в Комсомолі» [491, арк.10зв].

У добу «відлиги» на релігійну самоідентифікацію громадян почався «Хрущовський наступ» [1846]. Богоборницькі настрої були засобів ламання національної самобутності. Це виявлялося у тому, як освітяни сприймали поєднання релігійного та національного компонентів в історії. Озвученням «офіційної позиції» є слова викладача ПДП П.Денисовця, під час обговорення проекту підручника з

історії УРСР для школи. Науковець пропонував уникати розмов про Київську митрополію, про значення християнства для земель Русі [302, арк.211].

У часи «фізичної» амністії релігійних діячів з усього переліку християнських деномінацій в УРСР, напевне, найбільшого «інтелектуального» переслідування з боку освітян довелось пізнати греко-католикам [1578, С.44]. І це не дивно, з огляду на думку С.Гуркіної, що саме уніати були одними з найпотужніших джерел «національної самосвідомості» [1561]. Через свою близькість до католицизму, частина «освітянського негативу» вилілася і на adeptів західного християнства. Проте, як свідчать наукові розвідки, римо-католицизм у часи М. Хрущова занепадав [1789], до 1970-х рр. вижило не більше 100 громад вірян в УРСР [1427, С.58], та і його «національна функція» була значно слабшою в українському суспільстві, ніж роль УГКЦ. Політику «закручування гайок» щодо релігії продовжували в зустрічах учителів зі студентами не лише на сході України [1594, С.137]. СДПІ так само звітував про успіхи у боротьбі з уніатською пропагандою, як інші виші [119, арк.6]. На одній із зустрічей учитель Г. Гурський, оповідаючи студентству про свої роки робот у Луцьку, згадував, як з учнями випадково знайшов підпільний схрон зброї у підвалах уніатського собору. Майбутнім історикам пафосно розказували про підступність священства, яке зорганізувало антирадянську групу, за розкриття якої свідомі школярі з учителем отримали нагороди від МДБ [298, арк.378].

Православ'я також не уникнуло участі бути ошельмованим. Ознайомлення молоді з віровченням відбувалося у межах курсу атеїзму. Іноді ж основи атеїзму викладачами звалися прихованими курсами популяризації віри. Так, Д.Степанову з ПДПІ, який звик «більш переконливо доводити шкоду, якої завдає релігія» [462, арк.9], здалося, що у тексті лекції колеги М.Шаріпова був надмірно показаний патріотизм церкви у роки німецько-радянської війни й нічого не було сказано про українську автокефальну церкву, яка служила «і Петлюрі, і Бандерам» [301, арк.6].

Попри критику, нам вдалося знайти чи не єдине схвалення діяльності священнослужителів. До «списку кращих» увійшли митрополити І.Борецький та І.Копинський за те, що, на думку освітян Харкова та Полтави, пропагували «споконвічне прагнення» до об'єднання України та Росії у роки церковного розкольніцтва. Впадала в око відсутність згадок ролі П.Могили у культурному та

національному піднесенні України. Головна причина полягала у тому, що митрополит «не мав у планах об'єднання Росії з Україною» [294, арк.76-86].

Не менше агресії у студентів було під час кампаній проти нетрадиційних церковних деномінацій. Молоді люди працювали лекторами під час закриття баптистських приходів. Студенти КремДПІ за два роки після XXI з'їзду КПРС провели сотні бесід серед населення: нещодавнє уведення курсу основ атеїзму в ДПІ дало плоди. Так, студентка Г.Лоб організувала боротьбу з вірою в с.Руда Львівської області, де баптисти «затягли в своє грузьке болото» семикласницю «Н». А її колега, студентка V курсу О.Антонюк проводила таку ж роботу у с.Чорнострів на Хмельниччині. Після її переконування дівчина «М», що була «в пазурах сектантів-п'ятидесятників», порвала зв'язки з «духовними братами» [1276]. Дівчата з різних церков часто з'являлися під стінами гуртожитків інститутів у Харкові та агітували молодих людей не відвідувати театри та кіно, а завітати на їхні служіння [121, арк.8].

Приклади релігійного дозвілля студентів у пізніші часи є малочисельними. Хоча окремі документи свідчать, що прояви віри траплялися. Наприклад, 1952 р. в Одеському УІ студенти читали та розповсюджували релігійні листи [188, арк.76]. У ПДПІ 1956 р. сусіди по гуртожитку студентки Харитонової написали доповідну до парторганізації вишу, звинувачуючи дівчину у вечірній молитві перед сном. Справа затяглась, та партбюро «змилювалося» над вірянкою, постановивши, що «підстав для обвинувачення (!) товаришки Харитонової у релігійності немає» [625, арк.128]. Преса згадувала лише про антирелігійні поради у навчальній діяльності. Так, викладач ХДПІ Ю.Гепнер пропагував використання атеїстичних сентенцій у вступові до мовознавства [1111]. Полтавець І.Оплаканський агітував за вивчення у другому класі під час уроків природознавства теми «Шкідливість віри в Бога» [1278]. Антирелігійні семінари були чи не основою формою «релігійного» дозвілля студентів ПІ «відлиги» [646, арк.1]. Апофеозом ставала діяльність клубів войовничих атеїстів [1212]. У ньому в ІФДПІ молодь щотижня спілкувалася з населенням на теми віри та науки [1070].

Та, попри всю антирелігійну кампанію педагогів та студентів, в буденному житті українця все ж було місце вірі у надприродне. Це визнавали й самі освітяни. Вони зауважували, що у середині ХХ століття в українських родині мами та бабусі продовжували лякати дітей забобонами [990, арк.99]. Майбутні педагоги переступали поріг ПІ з уже сформованими поглядами християнство. У підручниках з української

літератури особливу увагу приділяли тому, як творчість письменників «зривала машкару з католицького та уніатського духовенства» [1775, С.218]. Періодична преса показувала не лише студента-педагога як борця з релігією. Він сам ставав об'єктом релігійного (читай негативного) впливу [1075]. Красномовним було зречення віри студенткою Г.Подедворною: «Коли я звільнилася од віри, прозріла, то було таке відчуття, наче прокинулася після довгої жахливої ночі» [1069].

Після тексту містилися рекомендації викладачам інститутів та учителям, у яких звертали увагу на атеїстичні складові творчості Т.Шевченка та Л.Українки. Чільне місце відводилося вивченню твору Е.Л.Войнич «Овід». Дидактичний ефект мали наголоси на місці, де А.Овід був відправлений під кулі рукою батька-священника. В освітніх закладах рекомендували до перегляду і кіноповість «Іванна». На думку методистів, вона показувала гнилість уніатського священства, коли «безсердечний митрополит» благословляв на шибеницю хрещеницю. Кіноповість була дієвою антирелігійною зброєю, яку пов'язували зі студентським життям [1430]. Кіно мало формувати образ «західняка-зрадника», а тим більше «націоналіста-ворога».

Перелік заходів з атеїзації суспільства, міра залучення освітян до процесу боротьби з релігією, посилення антицерковної політики держави та маніфестація самими студентами та викладачами власних релігійних переконань дозволили виділити такі періоди у дослідженні проблеми:

1) період умовної свободи совісті (1920-1922 рр.) (в умовах свободи віросповідання, проголошеної Декретом РНК про відокремлення церкви від держави та школи від церкви, у середовищі «старої лектури» зберігалася релігійна традиція; у педвишах не забороняли відзначати великі релігійні свята, зокрема, Великдень, підлаштовуючи канікулярний час під потреби релігійних освітян);

2) період загострення протиріч (1923-1927 рр.) (з початком наступу на релігію у вишах утворюються антирелігійні відділи (Харківський ІНО) та гуртки атеїстів; започатковано проведення антирелігійних вечорів, театралізованих судів над церковними святами, пропагандистських семінарів серед населення; студенти отримали зобов'язання вести антирелігійну пропаганду за місцем проживання під час канікул; адміністрації видавали заборони брати участь у релігійних церемоніях весілля, хрещення, похорону; були скасовані Великодні канікули; почало діяльність Товариство друзів газети «Безбожник» (реформоване у Союз безбожників);

3) період централізації антирелігійної боротьби (1928-1936 рр.) (освітняни взяли участь у I з'їзді безвірників у 1928 р.; колективи ПІ долучилися до втілення планів «безбожницької п'ятирічки»; у вишах утворювали осередки Союзу войовничих безбожників; у навчальних закладах обладнали кутки безвірників; викладачі хімії та біології долучилися до розвінчання чудес шляхом показових експериментів та лекцій; колективи ПІ брали активну участь у знищенні та реорганізації релігійних споруд; за навчальними закладами закріплювали села та райони для ведення антирелігійної роботи; прискіпливо ставилися до осіб, пов'язаних родинними стосунками зі служителями культу та працівниками релігійних організацій);

4) період легітимізованого наступу (1937-1941 рр.) (положення про осередки Спілки войовничих безбожників ініціювало утворення осередків у кожному виші у кількості від 3 осіб як добровільних організацій для активних послідовників боротьби проти релігії; почалося «вибухове (часто фіктивне) зростання» кількості антирелігійних освітян; спочатку осередки представляли широку роботу лише у звітах, на практиці демонструючи апатію до справи; активізація антицерковної роботи відбувалася з прийняттям Конституції СРСР 1936 р. (1937 р.); у вишах у межах союзної «великої чистки» почали репресії проти студентів та викладачів, що вірують, ступінь агресії до віруючих колег знизився до кінця 1940 р., але не зник);

5) період оновлення (1941-1955 рр.) (відбулося відродження релігійного життя українців в умовах німецької окупації; студенти та педагоги закритих та евакуйованих вишів відвідували церкви, а часто й самі ставали регентами у хорах, паламарями, церковними старостами тощо; молодь часто вступала до релігійних організацій через матеріальну скруту та психологічні проблеми; після деокупації УРСР, навіть попри відновлення діяльності православної церкви, освітяни відновили «боротьбу із забобонами» та «пережитками минулого»; почалася нова хвиля переслідувань аж до виключення з партії та вишу релігійних осіб та тих, хто мав віруючих рідних і не впливав на них; студенти отримали завдання атеїстичного виховання під час педагогічної практики; викладачі та науковці стали редагувати шкільні та вишівські підручники, зводячи до мінімуму чи прибираючи взагалі згадки про церкву; антирелігійні теми включалися у викладання хімії, біології, природознавства, української мови та літератури, історії);

б) період ліберального наступу (1956-1960-ті рр.) (загострення стосунків віруючих та атеїстів у колективах відбулося після прийняття постанови ЦК КПРС про помилки атеїстичної пропаганди 1956 р. в умовах загальної лібералізації життя доби «відлиги»); у педвишах УРСР увели обов'язковий спецкурс з основ атеїзму; в окремих закладах увели додаткові атеїстичні семінари; викладачі та студенти стали до читання публічних лекцій про космос, психологію, медицину та біологію у розрізі атеїстичної роботи; фіксувалося існування «головного ворога» (у вишах Західної України колективи боролися з «папськими прислужниками» з УГКЦ, на Сході – проти християнських протестантських громад (УПЦ як «державна церква» атеїстичної країни критикувалася у розрізі дореволюційної історії; започатковано показове розірвання зв'язків з релігією з висвітленням «прозріння» у пресі; педвиші влаштовували музеї атеїзму у своїх стінах; на місцях траплялися випадки виключення з вишів через релігійність студентів, що знаходило засудження з боку Міністерства та приводило до поновлення виключених у лавах студентів).

Висновки до IV розділу

Робочий час колективів вищої педагогічної школи досліджуваного періоду унормовувався державними приписами. Специфіка вищої школи – життя в умовах календарного та академічного року. Навчальний процес із кінця 1920-х рр. визначався у 9 місяців із перервами на канікули. Початок навчального року офіційно узгодився лише у другій половині 1930-х рр., а до того мав свої відмінності в залежності від регіону, якості проведення вступної кампанії тощо. Внутрішньо часовий вимір поділявся спочатку на триместри, а з кінця 1930-х рр. – на семестри, які у повоєнній країні заступили чверті. Денне і тижневе навантаження студентів залежало від реформ календаря (уведення п'яти-, шести-, семиденки) і доходило до 37 год. на тиждень. Тривалість одного заняття визначалась у 45 хв. Часто вишівська адміністрація регламентувала робочий день студентів до хвилини, розписуючи графік підйому, прийому їжі, відвідування занять та секцій, виконання домашнього завдання, самопідготовку з політичних питань і навіть дозвілля. Специфічні графіки пропонувалися під час опанування практичних курсів, коли молодь з викладачами відвідувала базові школи. У 1920-х рр. в окремих вишах УСРР існувала сувора форма звітності робочого часу студента, яка полягала у виконанні нарядів. Часто молодь діяльністю у гуртках підмінювала освітній процес, намагаючись утекти від

перевантаження матеріалом та формами роботи. У 1930-х рр. на розподіл робочого часу у бік його збільшення вплинуло запровадження стаханівського руху та соцзмагань між академічними групами, курсами, факультетами та інститутами. Проблемою лишався графік роботи студента-заочника. На заводі якісному розподілу бюджету часу стояла професійна діяльність у школі, перевантаження викладачів роботою на стаціонарі, брак приміщень та навчальної літератури. Стабільність навчального розкладу була радше виключенням, аніж нормою. Робочий час освітян роздувався через проведення нарад, зборів, звітів, які тривали до пізньої години.

Специфічним видом діяльності була практика, яка ставила студента на межу двох колективів – вишу та школи, інституту та науково-дослідної установи, підприємства тощо. Педпрактика була значним емоційним стресом для молоді, ставала відправною точкою для перегляду свого місця у колективі освітян. Імідж студента педвишу не був однозначним. З одного боку, у ньому вбачали новатора, з іншого – часто робили об'єктом критики за непідготовленість до реальних умов, методичну слабкість, відсутність бажання працювати з дітьми. Проблема визначення часу педпрактики була пов'язана з вивченням студентами певних блоків навчальних курсів. Часто молодь ішла до школи, не опанувавши предмети, які мала викладати. Суперечності виникли у кінці досліджуваного періоду, коли вирішувалося питання доцільності річної практики випускників вишів, які не встигали підготуватися до державної атестації, перебуваючи у школі. Болючою була тема перевантаження практикантів і непрофільними предметами. У 1950-х рр. практика перестала давати навички студентам, які інколи були обізнаніші за шкільних наставників.

Розподіл вільного часу у III дисонував через існування регламентованого дозвілля. Влада використовувала дозвілля студентів та викладачів для залучення їх до республіканських кампаній ліквідації неписьменності, робіт з озеленення вулиць, до відбудови тощо. Розважальне дозвілля студентської молоді включало участь у державних та вишівських святах, вечорах відпочинку, мітингах з концертними програмами, масових гуляннях, карнавалах молоді, танцях, відвідуваннях палаців студента. Воно зосереджувалося у кімнатах відпочинку в студентських гуртожитках, забезпечених пресою, художньою літературою, настільними іграми та радіо.

Релігійна активність у колі освітян не віталася. Педагогічні виші долучилися до державної кампанії по боротьбі з вірою та забобонами. Для цього влаштовувалися

атеїстичні лекторії, семінари, оформлювалися гуртки безвірників, влаштовувалися кампанії закриття церков та молитовних будинків. Студенти випускали тематичні антирелігійні стіннівки, займалися розвінчанням чудес через хімічні та фізичні досліди. У колі освітян, проте, було чимало віруючих, які тримали свої релігійні почуття у таємниці. Коли ж про віру освітян ставало відомо широкому загалу, колеги докладали максимум зусиль, аби переконати релігійних осіб у хибності світогляду. Часто це призводило до звільнення з роботи та виключення з вишу.

РОЗДІЛ V. ПРОСТІР БАЗОВИХ ПОТРЕБ КОЛЕКТИВІВ ПЕДАГОГІЧНИХ ВИШІВ

Повсякденне існування по суті є задоволенням базових (фізіологічних) потреб. Цей розділ покликаний проаналізувати те, яким чином освітяни вищої педагогічної школи України кінця 1920-х – початку 1950-х рр. організовували власне харчування. Розробка питання включала у себе опис території (їдальні, буфети, кімнати підігріву тощо), аналіз раціону та пайків, а також висвітлення самозабезпечення харчами. Осібним блоком постали проблеми зі здоров'ям, з якими освітяни стикалися у своєму житті. Ми з'ясували еволюцію ставлення до медичного огляду студента та викладача, виявили прояви епідемій у побуті колективів ДПІ, з'ясували динаміку захворюваності на основі емо-документів. Ця частина дослідження пропонує опис матеріальної забезпеченості студентів та педагогів. У центрі стоять питання фінансування, розподілу навантаження, системи надбавок та штрафів. Ми також торкнулися питання одягу. У нашому випадку остання проблема еволюціонувала із категорії задоволення фізіологічних потреб (із захисною функцією у роки скрутних періодів) до естетичних потреб (як прикраси та засобу самовираження у 1950-х рр.).

5.1. Прибутки та купівельна спроможність співробітників вишів

У 1920-х рр. питання зарплати педпрацівника було болючим. Передумов були в економічних негараздах початку 1920-х рр. З одного боку, держава встановила достатньо високі заробітки у вишах. Так, у 1922/1923 н.р. оклад ректора Одеського педологічного інституту «у грошах 1922 року» складав 10,5 тис. крб. (у цей час в країні діяло поняття «граничної зарплати» – не більше 15 тис. в одні руки [1801]). Педперсонал отримував заробітну плату відповідно до 17-розрядної тарифної сітки. Найбільше заробляли викладачі 17 категорії – 7 тис. на місяць, працюючи по 3 год./тиждень, а викладачі 16 категорії – 6,3 тис. крб. за 5 год./тиждень. До 15 категорії з окладом у 5 тис. 909 крб. належали асистенти та лаборанти, які працювали по 9 год./тиждень. Технічний персонал вишу також поділявся на працівників трьох розрядів: 11 (механік при лабораторії кіно з 4,5 тис.), 10 (рахівник з 4,2 тис. крб.) та 9 (діловод, служитель, наглядач двору з зарплатнею у 3 тис. 770 крб). Однак, коливання

курсу суттєво змінювали заробітну плату. Уже у 1923/1924 н. р. прибутки працівника 17 розряду дорівнювали 54 крб. [30, арк.2зв; 31, арк.37] (Додаток П).

З іншого боку, отримати зароблене від держави було важко. Причина полягала у гіперінфляції та грошовій реформі, що затяглася на декілька років. Із січня 1922 р. у країні циркулювали «державні грошові знаки РРФСР зразка 1922 року». Вони мали бути обміняні по курсу 1:10,000 усіх поширених на території країни платіжних засобів одиниць (до того у народі ще ходили «розрахункові знаки РРФСР зразка 1921 року», радзнаки зразка 1919 р., «п'ятаковки» (державних кредитних білетів зразка 1918 року), «керенки» (скарбничі знаки зразка 1917 р.), «романовські гроші» (державні кредитні білети зразка 1905-1912 рр.), різноманітні цінні папери типу «Позик Свободи», державні ренти, закладні листи Селянських та Дворянських банків). Кількість нулів на банкнотах постійно зростала. У жовтні 1922 р. декрет РНК запустив процедуру карбування «золотого червонця» та випуску «державних грошових знаків РРФСР зразка 1923 року» (гроші обмінювалися за курсом 1:100 до «грошових знаків 1922 р.» та 1:1 млн. до одиниць, що циркулювали до 1922 р.). Та зупинити інфляцію не вдавалося, хоча людям зміни у монетарній політиці показувались як потреби непу. Тому у 1924 р., за казначейський білет («червонець») забирали у населення уже за 50 тис. «радзнаків зразка 1923 р.» [1797-1806; 1826].

За таких умов не дивно, що у Кам'янець-Подільському ІНО у 1922 р. гроші отримали лише 30% персоналу. Держава не видала жодного кредиту установі [126, арк.48]. Утриматися на плаву допомагали «академічні пайки». Освітняни могли ставати у черги й просити виш виділити їм певну кількість товарів, якщо неможливо було зробити це у грошовому еквіваленті. Наприклад, киянка Н.Бобровська просила виш допомогти їй у такий спосіб, аби уникнути вимушеного звільнення у 1921 р. [235, арк.39]. До переліку того, що не могли придбати педагоги, а просили «дістати» у влади, входили паливо (дрова), «світло» (гас), одяг (пальто, костюм, шкарпетки, рукавички) та взуття (чоботи, черевики, калоші), предмети для наукової праці (папір, пір'я). Закономірним було прохання купити речі для дружини (панчохи та жіночі рукавички, тепла і дамська білизна) [241, арк.8-12].

Циркуляр 1921 р. дозволив педагогам вести широку роботу, заробляючи «на стороні». Документ надав право організації самостійних курсів підготовки до вишів і брати необмежені суми за свою працю. Єдина умова – наявність 40% безкоштовних

місць. Часто освітяни працювали у декількох вишах одночасно, аби вижити. Наприклад, у Кам'янці-Подільському ІНО педагоги викладали в с/г інституті та на робітфакові [125, арк.78; 126, арк.48]. А Харківський ІНО за лекції своїх викладачів за жовтень 1922 р. – березень 1923 р. заробив 62 тис. 704 крб. Проте, розпоряджатися грошима виш не міг: їх треба було віддати державі, щоб та повернула частку у вигляді кредиту на зарплату. А, скажімо, названа сума, у дохід Харківського ІНО так і не була перерахована через відсутність державного кредитування [2, арк.3].

Після декількох грошових реформ жити стало не легше. Існували неузгоджені між собою постанови про нарахування зарплати. Так, професор мав отримувати 31 крб. за приписом Наркомфіну, а за наказом НКО – 35 крб. Донецький ІНО називав це низькою оплатою. Зарплата за дійсним тарифним розрядом (4,75 крб. за I розряд) «не забезпечувала навіть фізичного існування професора». Через це виш не міг дозволити собі запросити на роботу кваліфікованих лекторів, бо за відсутності інших навчальних закладів у Луганську професура не могла навіть підробляти. Заклад звертався до губвиконкому з проханням сприяти задоволенню клопотання перед РНК і довести оплату за I розряд до 10 крб., аби професор міг отримувати від 43 до 60 крб. Влада не задовольнила вимог уповні, хоча, тарифна сітка змінилася: лектор із 17 розряду міг заробити 54 крб. /міс. [31, арк.2, 4, 37]. Схожою була ситуація у ПК країни. Так, лектор та політком у Бердянську отримували по 55,28 крб. за 15 розрядом та 32,78 крб. за 13 розрядом. У той самий час зарплатня кур'єра складала 22,44 крб., а завгоспа – 11,55 крб. [14, арк.55].

На початку 1920-х рр. викладач отримував заробітну плату за кількістю відпрацьованих годин. Діяла згадувана вище оплата праці відповідно до 16 та 17 тарифного розряду [36, арк.3зв]. А у 1925 р. НКО вирішив перейти ще й на штатну форму оплати праці у вишах республіки. Відтоді професор I розряду отримував щомісячно 180 крб., II розряду – 155 крб., а рядовий викладач приносив додому 130 чи 110 крб. в залежності від свого штатного розряду (в училищах зарплата була дещо нижчою – лектор I групи мав 110 крб., а II групи – 90 крб.) [69, арк.19]. В системі вищої педагогічної освіти збереглася можливість працювати погодинно. Проте, такі працівники отримували заробітну плату у 1,5-2 рази нижче. Скажімо, академік Шмальгаузен працював у Київському ІНО за 60 крб. у місяць за погодинною оплатою, а професор Д.Булінг заробляв 270 крб., бо мав погодинку не лише у

Київському ІНО, але й Ветеринарному зоологічному інституті [23, арк.54]. Фінансова нерівність породжувала негаразди у колективах: всі хотіли бути у штаті і заробляти більше. Тому комісії при інститутах займалися поділом контингенту освітян на штатних та нештатних. А при НКО утворили Центральну Штатну Комісію для затвердження цих рішень. Коли у виші не вистачало грошей, то викладача з легкістю переводили зі штату на погодинну оплату праці. Освітняни були незадоволені цим. Ректори радили своїм підопічним не починати конфлікти. Однак, окремі зверталися до трудового суду і вигравали справи [145, арк.2].

Окремі ставки були у завідувачів воєнізації вишу (100 крб.), завідувачів військових кабінетів (60 крб.) та працівників науково-дослідних кафедр ІНО [46, арк.1]. Наприклад, у Київському ІНО у 1928 р. керівники кафедри мали 97 крб. на місяць. У дійсного члена секції ставка доходила 78 крб., у завідувача – 72 крб., а науковий співробітник міг розраховувати на 62 крб. прибутку [239, арк.20]. Аспіранти, які працювали на таких кафедрах, часто не отримували додаткової зарплати, окрім стипендії. Так працював на науково-дослідній кафедрі зоології при Київському ІНО у 1925 р. В.Брунст. А його колезі С.Парамонову керівництво просило уряд призначити бодай половинну стипендію, бо молодий чоловік животів на зарплату у 45 крб. з основного місця роботи у ВУАН [24, арк.1; 23, арк.56].

У 1928 р. влада встановила тижневу норму виробітку педагогічних працівників, яка мала бути пропорційною кількості годин протягом всього навчального року. До всього бачимо різнобіжність тижневого навантаження та місячних оплат. Так, у Золотоніському вечірньому ПТ у переддень нововведення лектор 15 розряду П.Гудзенко працював 6 год. 40 хв. на тиждень та отримував 39,66 крб. прибутку, його колега О.Денисенко працював по 11 год. на тиждень із місячним заробітком у 65,45 крб., а А.Бротберг – 10 год. на тиждень із зарплатнею у 59,55 крб. За 1 годину штатний працівник отримував близько 1,48 крб. У той самий час позаштатні працівники мали як вищі, так і нижчі ставки. Наприклад, Н.Підгородецька за 13 розрядом працювала 6 год./тиждень із прибутком 22 крб. (що складало 0,91 крб./год.). А її колега М.Кревеня з 15 розрядом за 4 год. 20 хв. щотижневої роботи мав 31,73 крб. (1,94 крб./год.) [67, арк.25]. Допоміжний персонал отримував і того менше. Наприклад, у Пирятині вартовий ПК мав вижити на 4,51 крб., інструктор фізкультури – на 6,06 крб. Там, до речі, була й нижчою погодинна оплата роботи

викладача майже удвічі – 0,43 коп. Освітняни мали навантаження у 30, 20 та 16 год./тижд., отримуючи у місяць 52,5 крб., 35 крб. та 28,2 крб. відповідно [345].

Згідно з нововведенням 1928 р., освітянин мав відпрацювати 44 тижні на рік (8 тижнів відводилося на щорічну відпустку). Професорська норма складала 7 год. на тиждень, викладач працював 12 год. Таким чином річне навантаження складало 308 год. для професури та 528 год. для іншої лектури [144, арк.18-21]. Однак, як зауважували самі педагоги, навчальний рік рідко вкладався у чіткі 44 тижні. Причини полягали у тому, що не було стабільного навчального процесу, визначеного крайніми календарними датами. Та й наявний період, упродовж якого у вишах нераціонально використовували працівників та нерівномірно розставляли пари, був занадто короткий. У різних вишах були свої внутрішні календарі. Скажімо, У Херсоні та Донецьку училися 41-44 тижні, а в Полтаві – 37 тижнів.

Освітнян під тиском обставин недовиконували навантаження, що відбивалося на розмірі зарплати. Інколи наявні години «втискували» у 35-39 робочих тижнів на рік. А це збільшувало встановлену норму праці на тиждень без її додаткової оплати. Через це у кінці 1920-х рр. науково-педагогічні працівники почали протестувати проти твердої річної норми, вимагаючи НКО скасувати її. Спілка РОБОС підтримала освітян, зауваживши, що норми виробітку суперечили тогочасному радянському законодавству про працю: річної норми не знало жодне виробництво, спираючись лише на добові та тижневі критерії. В річну ж норму для радянських установ зараховували усі простої підприємств, що траплялися не з вини працівників. Статті 68 та 87 Кодексу законів про працю передбачала обов'язкову оплату праці за всі простої з вини підприємства [1818]. Тому освітяни вважали несправедливою вимогу виконання норми річного навантаження незалежно від тривалості навчального року.

Як не дивно, але радянські педагоги апелювали до того, що у царській Росії діяли тижневі норми виробітку. Та й колективні договори між спілкою РОБОС та НКО закріплювали не річні, а тижневі норми навантаження. Освітняни провели розрахунки, демонструючи владі, що та їх обкрадала: чим коротший був рік, тим дешевше коштувала праця лектора. А разом із цим відбувалося перевантаження роботою. Наприклад, уведення річної норми призвело до того, що у Харківському ІНО зарплата зменшилася із 214 крб. до 140, а в Одеському ІНО – із 177 до 148 крб.

Професор I розряду при тижневій нормі у 6 годин отримував 980 карб на рік за 44 тижні. При зменшенні робочого часу до 39 тижнів – 851 карб., а при 36 робочих тижнях – уже 786 карб. Пересічна ж зарплата професора по Україні складала 168 карб. за 7 днів на тиждень. Однак, при 39 тижнях та ж сума виплачувалася за 8 годин, а при 36 – уже за 8,8. Для нештатного працівника місячний оклад був іще меншим – 50-80 карб. Відійти від такої практики українську владу закликали й через те, що існувала значна відмінність в оплаті праці колег-педагогів у РСФРР. Якщо український професор працював від 7 до 10,5 годин на тиждень, то в Росії – від 6 до 9. І коли в Україні ввели річні норми навантаження, то українські професори почали отримувати від 6,7 до 15,7% менше за колег, а українські штатні викладачі I розряду – від 36,5 до 52,8% менше за доцента РСФРР [144, арк.18-21]. Закінчення справи губиться у тенетах документів. Проте, можна припустити, що освітяни програли, бо річне навантаження до років «відлиги» було основною формою контролю виробітку педагогів. Загалом мережа зарплат на кінець 1920-х рр. виглядала таким чином. Директор ПТ міг очікувати на 110 карб. місячного прибутку. Його помічник – на 35 карб. менше, завгосп та секретар мали по 48 карб., бібліотекар жив на 45 карб., рахівник та друкар заробляли до 33 карб. Найменша зарплата була у служителя (22 карб.) [69, арк.24]. Хоча у документах НКО маємо свідчення про зарплату лектора ПТ у 175 карб. Суттєво вищі заробітки були в ІСВ. Професор отримував до 325 карб., доцент – 250 карб., асистент на 50 карб. менше [72, арк.15-16] (по регіонах маємо й вищі показники – у Миколаєві асистенти отримували до 480 карб. в залежності від стажу та доплат) [73, арк.183]. Наявна нині диференціація зарплат, коли менеджмент має більші статки, ніж лектура, були неактуальними 80 років тому (Додаток Р).

Про справедливість розподілу навантаження можемо судити по окремих зведеннях до НКО. Наприклад, у 1930 р. Миколаївський ІСВ звинувачували у грубому та механічному розподілові годин. Держава визначила норми у 18% навантаження для професорів, 22% для доцентів та 60% для асистентів. У провінційних вишах при нестачі штатних робітників можна було збільшувати кількість годин для професури. Проте, у Миколаєві трапилася інша ситуація. Виш розподілив години відповідно до норм, але його бюджет не зміг компенсувати зарплатою перепрацювання освітянам [73, арк.173]. У 1937 р. у Запоріжжі проблема поставала знову, коли педагог мав до 10 лекційних годин на тиждень [179, арк.14], а

зарплата не відповідала витратам часу. Наприклад, у 1933 р. викладач Чернігівського ІСВ Мордюк скаржився НКО, що отримував 160 крб./міс. (після всіх відрахувань на руки мав 140), працюючи офіційно 650 год./тиждень. Викладачу доводилося замінити хворих та відсутніх бузоплатно [114, арк.14]. Через схожі проблеми розподілу навантаження не міг найняти на роботу лектуру у 1931 р. Вінницький ІСВ. Іншим видом порушення було завищення виплат. У 1930 р. в Одеському ІСВ замість урядової норми у 27 ставок професорів, 24 доцентів та 61 асистентів заклад виділив гроші на 61 ставку професора, 36 доцента та 25,5 асистента [74, арк.2; 75, арк.17].

Окремо оплачували освітянам вступні кампанії. Так, у Київському ІНО у 1928 р. викладач І. Петрусь за 1 год. іспиту отримував 2,42 крб., а Л. Білозір – 1,52 крб.; за проведення вступної кампанії можна було заробити 162,14 крб. (мінімальна оплата по вишу становила 34,2 крб.) [239, арк.13]. Тому часто виживали шляхом сумісництва та підробітку. Право на підробіток серед освітян мали не всі. Викладачі німецького та єврейського секторів ОДПІ були позбавлені його, працюючи на штатну ставку професора чи доцента відповідної кваліфікації [74, арк.37].

НКО приступив до реформування нарахувань зарплати освітянам у 1933 р. Для цього влада закріпила чітку структуру доплат за посаду та звання. Педагогічних посад визначили 8: професора (800 до 1 тис. крб.), доцента (від 600 до 800 крб.), асистента (від 500 до 600 крб.), старшого викладача (від 300 до 400 крб.) та викладача (від 200 до 300 крб.). За окремими тарифами платили викладачам воєнних дисциплін, фізвиховання та іноземної мови (5-6 крб./год.). Професор та доцент працювали 300 год. в рік, асистент – 500 год. [104, арк.1, 45-50]. У першій половині 1920-х рр. інститути не могли забезпечити гідною зарплатою усіх своїх співробітників, але й напризволяще теж не залишали, тому ділили години, як могли. Це спонукало до реакції влади. У 1924 р. відділ педагогічної освіти просив дирекцію Харківського ІНО звільнити частину викладачів та довести до норми навантаження тих, хто мав залишитись [13, арк.26]. Освітняни могли претендувати на компенсації у разі звільнення чи втрати працездатності. Наприклад, скорчений завгосп Полтавських ПК отримав 58 крб. компенсації у 1928 р. [68, арк.35].

Викладачі могли боротися за свою зарплату. У 1930-х рр. розголосу набула історія польського професора Вербера, якого запросили на роботу до німецького сектора ОДПІ. Він працював у виші з 1930 р., але його визнали нездатним до роботи

у радянській вищій школі і звільнили у 1934 р. Він навіть звернувся до суду з вимогою виплатити йому зарплату у розмірі 1,5-2 тис. крб. за угодою, яка мала б закінчитися 1 січня 1935 р. Закінчення справи невідоме, та Нарком освіти М.Затонський просив ЦК КП(б)У заступитися за виш [169, арк.119]. Зовсім інша історія у С.Горянського з Київського ІНО. У 1920 р. він був звільнений із вишу господарською комісією через хворобу та неволодіння лівою рукою. Він просив інститут призначити йому одноразову допомогу для закінчення лікування. Міськрада стала на бік хворого. За розпорядженням органу влади, усі працівники держустанов за дні непрацездатності унаслідок хвороби мали отримувати виплати у розмірі денного заробітку, але не більше трикратної мінімальної тарифної ставки не більше двох місяців [241, арк.2-4]. Існувала практика «родинної підміни». Так, коли лаборант хімічної лабораторії Вищого ІНО Києва Я.Прилепко захворів на висипний тиф у 1921 р., то замість нього на роботу вийшов син [235, арк.15].

Частими були явища затримки заробітної плати освітянам. У 1930 р. не асигнували зарплати педперсоналу Слов'янського ПТ. Ніжинський ІСВ двічі безуспішно просив НКО видати кредити на зарплату за півріччя бодай у червні. В ОДПІ не могли знайти 5 тис. крб. на виплату штатному персоналу, та взагалі ні копійки не виділялося на утримання викладачів робітфаку (6 тис. 595 крб.). У 1937 р. на Вінниччині працівники освіти відчули затримки із виплати зарплати через відсутність грошових знаків, яких не було не лише у закладах освіти, але й в обласній конторі Держбанку [162, арк.11; 77, арк.7; 73, арк.325; 74, арк.37; 183, арк.14].

У роки окупації частина освітян залишалася у стінах вишів та працювала в умовах німецького диктату. Одним із вишів, який формально не припинив роботи, був ПДПІ. У ньому продовжували виплати зарплати персоналу. Виписки із книг наказів дозволяють відтворити рівень матеріального забезпечення штату. Станом на вересень 1941 р. у ПДПІ рахувалися 23 члени колективу. Адміністрація в особі в.о. директора В. Кізіма не була серед найвище оплачуваних посад (350 крб.). Високі прибутки були у наукових співробітників обсерваторії (600 та 500 крб.) та завідувача ботсаду (550 крб.). По 400 крб. місячного прибутку мали наукові працівники та науковий співробітник обсерваторії. Рахівник отримував 300 крб. Майже весь допоміжний персонал заробляв по 250 крб. (конюх, садівники, столяр, завбібліотекою та комендант-садівник обсерваторії), на 50 крб. менше мав бібліотекар. Найнижчі

статки були у двірника, вартових (по 115 крб.). На час збирання урожаю передбачалася виплата найманим працівникам у 165 крб./місяць [335, арк.1-5]. Наступного року окупаційна влада скоригувала виплати для 26 співробітників. Ректор Л.Ткаченко мав найвищу ставку у 1 тис. крб. Новий лад турбувався і про узаконення прибутків. Тому вираховував податки чітко: старший науковий співробітник обсерваторії із 600 крб. сплачував 19 крб., завідувач садом – 16,5 крб. із 550 крб., молодший науковий співробітник – із 400 крб. прибутку лишав 10 крб., завгосп із зарплати у 350 крб. віддавав 8 крб. державі. По 4,35 крб. податку утримували із зарплати у 250 крб. столяра, завбібліотекою та садівника. Держава не обкладала податком прибуток, що дорівнював 150 крб. (не сплачували комендант та двірник, конюх та пічник з окладом у 115 крб. та двірник із 60 крб. [336, арк.1зв].

До кінця 1943 р. на окупованій території обіг радянських грошей мав припинитися, тому окупаційна влада мала наміри змінити й форми виплати (повноцінно перейти з карбованця на марку) та розміри зарплат освітян. Восени педагогам оголосили про обмін наявних в обігові радянських грошей на німецькі квитанції (в одні руки міняли від 30 до 580 крб.) [336, арк.23]. Однак, у ході наступальних дій радянських військ, території Райхскомісаріату Україна почали повертатися під контроль СРСР. Вижити у звільненій Україні мали допомогти ВРП при вишах. Та інститути жили своїм життям, дорожчим, аніж міста, де самі й розташовувалися. Скажімо, у 1948 р. у КДПІ скаржилися, що їхній ВРП не завозив зошити, книги та інші потрібні освітянам речі [226, арк.2].

Оклади середини століття різнилися в залежності від стажу та посади. Так, у КДПІМ асистент з роком стажу отримував 1 тис. 50 крб. за 553 год. річного навантаження, а викладач із 6-річним стажем за відпрацьовані 545 годин – 2,3 тис. крб. [254, арк.63]. У ПДПІ на 1946-1950 р. найвищий прибуток мав проф. П.Сосін (2 тис. 920 тис. крб. (хоча у 1946 та 1948 рр. його місячний статок був 1 тис. 680 крб.), директор Ф.Редько отримував 2,8 тис., а його заступник І.Іващенко – 2 тис 340 крб. Однак, інші викладачі отримували в рази менше. Зарплата була значною відповідно ставки, проте з року в рік змінювалася її частина, на яку освітяни працювали: 0,5 чи 0,3, і тому на руки педагоги отримували мізер. Хоча крива прибутків могла змінюватися за ці три роки неймовірно. Так, у 1947 р. зарплата С.Пейсахзон дорівнювала 1 тис. (у 1950 р. уже 1,5 тис.), освітянка В.Матвеева жила на 800 крб./міс.

(у 1946 р. вона отримувала 1,4 тис., а у 1948 р. уже мала 2,5 тис.), а статок викладача-інваліда П.Шебітченка був 264 крб. (324 крб. у 1949 р.). Значними були суми відпускних. Так, викладач Б.Лозовський мав 4,5 тис. у 1949 р., у 1948 р. С.Данішев отримав 6 тис. 990 крб., а проф.П.Сосін – 7,3 тис. у листопаді 1950 р. [598; 600; 604; 610; 613, арк.69]. Не варто забувати про преміювання до ювілеїв та свят [993, арк.189]. В інших вишах ситуація була побідною. У ХДПШМ у 1956 р. із 165 осіб понад 5 тис. крб. отримували лише 2 викладачів, 1/5 колективу отримувала суми від 1 до 2 тис. крб., 15% співробітників мали мінімальні виплати до 250 крб., а зарплати решти були від 400. до 1 тис. крб. [644, арк.5; 645, арк.1].

Згідно з наказом Міносвіти від 27 червня 1957 р. пропонувалася нова схема оплати праці у вишах. III належали до другої категорії ВНЗ, тому мали ряд обмежень, які не суттєво впливали на розміри зарплати. Так, директор, кандидат наук, доцент отримували 4,5 тис., асистент без ступеня мав від 1 тис. 50 крб. до 1,35 тис., а доцент – від 2,8 до 3,2 тис. крб. На додачу вищенаведених розрахунків, у серпні того ж року вийшов наказ Міносвіти про призначення 35% надбавки для деканів та 30% надбавки для заступників деканів від посадового окладу [295, арк.14, 18]. У цей же час середні заробітки робітників і службовців у містах СРСР з 1957 року була 300-350 карбованців, на селі – 270 крб. [1779, С.99]. Попри різницю, освітяни обурювалися рівнем свого заробітку [675, арк.59]. За присудження наукового ступеня зарплата збільшувалась щонайменше у 1,5 рази. Тому багато хто з освітян прагнув до написання дисертаційних досліджень не стільки з наукових потреб, скільки з потреб матеріальних. Ці факти помічали за стінами вишів. Так, секретар Полтавського обкому М.Кириченко, критикуючи цю практику, влучно заявив: «якщо відкопають туфлю якоїсь цариці, то вже кандидатська дисертація готова». [469, арк.50].

Коли грошей не вистачало, рятували від нестачі фінансів, як і раніше, підробітки. Наприклад, викладач ПДП Ю.Яічніков офіційно працював по 5 год. та тиждень у вечірній школі №4. Хоча інколи підробітки сягали 17 год. на тиждень, що відповідно відбивалося на якості підготовки до пар в інституті [619, арк.21]. Проте, шукати додаткову роботу за фахом могли освітяни у великих містах. Педагоги у містечках та селах були змушені виживати на одну зарплату. Наприклад, у Велико-Сорочинському ПУ у 1952 р. жоден із 63 працівників не мав додаткового підробітку (трудова книжка мали не всі – лише 47 осіб [413, арк.8]). Непедагогічні працівники теж намагалися

знайти додаткове джерело прибутку, працюючи понаднормово. Однак, їх могли залишитися без додаткових виплат. Так, у жовтні 1949 р. завгосп ПДП А. Кравченко по суті експлуатував робітників ботанічного саду [609, арк.72].

Були й «вимушені підробітки». Так, у липні 1947 р. держустанови мали виділити до 20 осіб на жнива на 2 місяці. До їхнього числа потрапляли співробітники вишів. Умови оплати праці були прийнятними: за місцем роботи за завербованим зберігалися 60% заробітку, на трудовень давали авансом 1 кг зерна чи 5 кг картоплі. А колгосп надавав приміщення для ночівлі та харчування [601, арк.3]. Інколи викладачі позичали гроші у студентів [214, арк.10]. Садівники ботсаду торгували за завищеними цінами саджанцями та розсадою, за що отримували прокурорські перевірки. Умільці – заробляли руками. У 1954 році директор ПДП навіть був змушений увести пропускну систему до майстерень, бо лаборанти та столяри вишу почали робити ремонти техніки містянам [983, арк.14; 971, арк.71зв].

У такій системі винагород за роботу серед педагогів часів десталінізації були свої геніальні комбінатори. Так, директор бібліотеки ПДП І. Козін, педагоги Ю.Яічніков, Т.Мельникова та Н.Нікітенко у липні 1954 р., у розпал вступних кампанії по СРСР, вирішили заробити й зорганізувались у «приймальну комісію» одного з московських інститутів у стінах Держбанку Полтави. Людей було достатньо, гроші збирались швидко: вступник до ПДП Шелудько брав з охочих навчатися у Москві за консультації з педагогами по 50 крб. [972, арк.20].

Професорсько-викладацький склад читав також платні лекції у Товаристві «Знання» (у 1956 р. педагоги ПДП відвідали на 26% більше оплачуваних семінарів (506 заходів), аніж «благодійних» зборів [460, арк.5]). За одну лекцію у місті освітяни вишу отримували від 40 до 69 крб. (суму, що цілком покривала щоденні витрати родини). Студенти ж вишу, які входили до лав Товариства як члени-змагальники, отримували 27 крб. за кожен виступ. Проте, ці гроші багатьма з них видавалися значно заниженою оцінкою їхньої роботи. Якщо ж лектори їздили з Полтави до районів, то за кожен лекцію отримували від 150 крб. [468, арк.68; 454, арк.8; 452, арк.51; 458, арк.41]. Під час одного з засідань товариства загальному осуду була піддана доволі широка практика пошуку заробітку у товаристві, попри «благородні» цілі поширення знання. Для прикладу, наведемо те, як один з лекторів, тов.Романенко «мусив читати в день по 17 лекцій, тому що він з лекцій живе» [470, арк.73]. Багатьох

лекторів запрошували читати лекції, на що вони погоджувались одразу, коли ж додавали, що лекції будуть безкоштовними, ті відмовлялись. Були випадки, коли на пропозицію прочитати безкоштовну лекцію, лектори відповідали прямо: «ви не перетворюйте мене на раба» [456, арк.90; 457, арк.23].

Відповідальні за лекційні курси отримували 3% виплати від укладеного договору на лекції з їхньої секцій [461, арк.39]. Працівник ПДПІ С.Данішев, який завідував секцією міжнародних відносин у Товаристві, міг отримувати значні кошти, якщо у самому 1955 р. його секція вчитала 882 лекції лише у Полтаві. Одна платна лекція коштувала від 90 до 133 крб. [459, арк.17; 471, арк.23]. Тож, сума «винагороди» була від 2 до 4 крб. за лекцію (за сприяння в організації лекцій можна було очікувати зайву «місячну зарплату» викладача). Окрім цього, для лекторів-педагогів існувала «таблиця винагород» за лекційну пропаганду (Додаток С, Табл.1). За рецензування статті отримували 75 крб.. Коли скасували плату за лекції, викладачі дещо збавили оберти читання. Однак їхні показники теж рідко опускалися нижче 30 лекцій. Так, за 1959 р. виадли подібних «заохочень» на 44 тис. крб. [455; 466, арк.13-15; 465, арк.18]. Проте, під кінець «відлиги» виявилось, що люди «люблять гроші» більше за ідею. Їх називали «ентузіастами гонорару», «здирниками» та «халтурниками» [472, арк.22]. Освітняни стали відмовлятися від гонорарів на користь Товариства, аби не потрапити до переліку «заробітчанин». Почалася пропаганда «лекторів-безсрібників», які не читали жодної платної лекції через моральні принципи [463, арк.17; 464, арк.52; 467, арк.12]. Директор ПДПІ М.Семиволос заявив: «серед членів товариства багато з'являється заробітчанин, або інше кажучи, хапуг, замість того, щоб нести в маси більшовицьке слово, вони перетворились в заробітчанин, поїдуть в район і за декілька днів зароблять декілька сотень карбованців». До «заробітчанин він навіть зарахував свою колегу Л.Медведовську, яка за 2-3 поїздки у райони отримувала чи не половину заробітку у виші [464, арк.82].

Нарікань на суто капіталістичні проблеми невідповідності оплати праці та вкладених у неї зусиль в умовах соціалістичної системи було безліч. Через це у 1950-х рр. ПДПІ, скажімо, опинився на межі кризи. Постанова РМ СРСР наказала з 1.09.1957 р. установити низькооплачуваним робітникам вишів зарплату в сумі не менше 300 крб. До них зараховували конюха, прибиральниць, двірників, опалювачів, гардеробниць, робітників двору та вартових, що складало по 11,54 крб./день [978,

арк.108, 174]. Та техпрацівники були незадоволені низькою заробітною платою. З ПДП розраховувалися майже всі. Намагання дирекції звернутись до студентів також не допомогли: молодь не хотіла відробляти ті ж норми за 300 крб./міс. [530, арк.4].

Директори вишів не заперечували, що у стінах вишів були факти хабарництва [525, арк.53]. Суми різнилися від міста до міста. У дійсно скрутних матеріальних умовах викладачі інколи допускали «слабинки» в ідеологічній роботі. Так, В.Павлович, читаючи курс політекономії у ПДП, сказав студентам, що у США середня заробплата у 3-5 р. вища за заробітну плату працівників у СРСР. Можливо, все пройшло б непоміченим, якби на відкритій лекції лектора ЦК КПРС Євдокімова хтось із найбільш «свідомих» студентів не передав записку, розповівши про трохи не контрреволюційні «перекручення» викладача [231, арк.249-250; 299, арк.14-19].

Що означало для педагога залишитись без зарплатні у країні соціалізму? Те, що скорочення відбувались, говорять звіти вишів. Так, у ХДП 1962 р. через брак коштів довелось звільнити 75% усього складу працівників майстерень та лабораторій, що завдавало значного удару по політехнізації [657, арк.44]. Багатьох звільнених викладачів на вулиці не залишали: міськвно влаштовували їх на роботи у школах. Інколи залишали право читати лекції на заочному відділі вишу за погодинною формою оплати праці. Окремі звільнені могли боротися за свої місце, подаючи заяви до народних судів, як то робив А.Матюков з ПДП. А С.Каган виходила по міністерських кабінетах повернення на роботу до вишу [938, арк.30; 982, арк.153; 937, арк.42]. Пенсія освітянина теоретично мала забезпечити йому гідну старість. Полтавка Андреева зауважила: «Я скоро уже піду на пенсію, але я не боюся старості, бо я цілком можу прожити на свою пенсію» [526, арк.4]. Освітяни входили до категорії тих осіб, які отримували підвищену пенсію. Правда, поняття «підвищена пенсія» був доволі широким: від 300 до 1 тис. карбованців на місяць [516, арк.317]. Були випадки, коли пенсійне забезпечення доводилось «вибивати». Коли асистент кафедри марксизму-ленінізму ПДП І.Бойко був звільнений з вишу, то у розпачі писав директору листа, у якому просив залишити за ним бодай декілька годин навантаження у виші: викладачеві було 59 років, і години були потрібні для нарахування пенсії. Однак, вакантних годин не було [935, арк.13].

На матеріальний стан впливали «вирахування» із зарплати за адміністративні порушення. Шофер ПДП Ю.Мамай за відлучення на «незаконний підробіток»

службовою машиною, втратив робоче місце і мав заплатити штраф у розмірі оплати пропущених ним годин (36,72 крб. за 2 год.). Із суми, що винуватцю довелося заплатити, виходить, що година роботи шофера оцінювалась у вищі у 18,36 крб. [977, арк.191]. За місяць водій інституту отримував 415 крб., тож, за такі гроші він мав би працювати не більше 22 годин на місяць. Інакше сума штрафу була завищеною.

У пореформені часи година праці педагога оцінювалась у 0,5 крб. [991, арк.153] (що дорівнювало 5 дореформеним крб.). Педагоги шукали можливості «заробити», обдурюючи державу. У ПДП погодинники дописували собі години, які вони не вичитували [987, арк.101]. Факти злочинів ставали предметом обговорення всієї республіки. Так, Міністерство освіти у 1953 р. видало наказ про наслідки ревізії фінансово-господарської діяльності ПДП. За фінансові махінації було знято директора І.Кирсу. Список тих, хто начебто обібрав державу на суму, що дорівнювала вартості нового «Москвича», містив 19 осіб (Додаток С, Табл.3) [635, арк.34-39]. «Вкрадені» суми були різні, різні були й обвинувачення в обкраданні задавалися доволі сумнівними. Так, проф. П.Сосіна звинуватили ... у «надмірній роботі понад план»: виявилось, що біологу не мусили платити за перепрацювання у 74 год. (15,94 крб. за год.). Щодо директора І.Кирси, то, знайшовши усі потрібні підстави, перевірка зняла з нього рік стажу (9 з 10), таким чином звинувативши у фальсифікації документів. Акт був публічним, і ним сподівались надати урок не лише полтавцям, але й іншим освітянам УРСР. Та, як виявилось трохи згодом, марно. Інший наказ Міністерства у 1953 р. виявив 121 тис. 400 крб. невикористаних кошторисних призначень по 36 П УРСР (ПДП не залучив 16% з цієї суми (20 тис. крб.). Полтаву звинуватили у «перевиплаті» зарплати викладачам на суму 33 тис. крб. Ситуація ускладнилась фактом крадіжки грошей. Директор Д.Нененко та головний бухгалтер дали скарбнику закладу В.Франківській чек без указаної суми. Жінка привласнила 10 тис. крб. У тих економічних умовах працівниці довелося б відкласти до копійки зарплату 22 місяці, аби зібрати суму, за яку вона опинилася на лаві підсудних [968, арк.8; 287, арк.9]. Після цього ревізії ПДП Міністерством стали частими. Черговий наказ 1955 р. «Про наслідки ревізії фінансово-господарської діяльності ПДП» закинув полтавцям нецільове використання коштів. Проблемою стали несанкціоновані відрядження науковців до Тбіліського ДП О.Даниська (636,55 крб.) та П.Сосіна з П.Кикоть до Москви (1006,15 крб.) [289, арк.13].

На основі інформації про фінансово-економічний стан країни, еволюцію механізму оплати праці співробітників вищої педагогічної школи та даних про їхню купівельну спроможність ми розрізняємо наступні періоди у дослідженні проблеми матеріального забезпечення освітян:

1) період 1920-1924 рр. (в умовах гіперінфляції сума зарплати постійно змінювалася, гроші знецінювалися, а купівельна спроможність освітян не залежала від значних за розміром прибутків; педагоги отримували найвищий оклад за 17-розрядною тарифною сіткою у 5-7 тис. крб. без доплат; зарплата нараховувалася за погодинною формою оплати праці; відсутність грошової маси у республіці унеможлиблювала отримання грошей на руки більше ніж 1/3 працівників педвишів УСРР; циркулювання різних розрахункових одиниць на території країни робило бартер та субсидювання найімовірнішим способом підтримки життєдіяльності педагогів; держава запровадила систему академічних пайків через нездатність освітян самостійно забезпечити себе необхідними речами; уряд видав дозвіл на організацію офіційного підробітку для педагогів у стінах вишів та підшефних шкіл у вигляді курсів; існувала практика родинних підмін у разі лікарняних);

2) період 1925-1940 рр. (з укріпленням червонця стабілізувався розмір і налагодилося вчасне нарахування зарплати до 60 крб./міс.; запроваджено виплати відповідно до штатного розпису для 8 педагогічних посад зі спеціальними ставками для військового керівника, викладачів фізвиховання та іноземної мови; зарплата поступово зросла до 155-180 крб. для професури та 110-130 крб. для іншої лектури; погодинна робота оцінювалася у 1,5-2 рази менше роботи у штаті; переведення викладачів зі штату на погодинну форму оплати праці відбувалося з метою економії коштів вишів; аспіранти рідко отримували право на офіційний додатковий заробіток до мізерної стипендії; скорочення виплат відбувалося через ущільнення навчального року та збільшення щотижневої кількості робочих годин педперсоналу; прибутки лекторів були вищими за оклади керівництва; з метою заохочення освітян уряд увів додаткову погодинну оплату вступних кампаній; одночасно було введено заборону підробітку для викладачів національних ПІ республіки);

3) період 1941-1947 рр. (у часи німецької окупації встановлено нову градацію зарплат, за якою керівництво мало вищі статки за викладача; в умовах зруйнованої фінансово-економічної системи виплати проводилися в радянських карбованцях, проте

відсутність доступу до значної кількості товарів відродила практику пайків; у деокупованій республіці запровадили карткову систему забезпечення);

4) період 1948-1957 рр. (відбулося відновлення курсування карбованця; у ІІ діяли ВРП; викладачі мали «вимушений підробіток» на сільськогосподарських роботах під час збирання врожаю зі збереженням 60% окладу та авансом зерном та картоплею; через низькі прибутки частішали факти спекуляції продукцією вишівських майстерень, лабораторій, ботанічних садів; педагоги мали суттєві заробітки у Товаристві «Знання», що могли перевищувати місячні прибутки; започатковано ревізійні перевірки ІІ через зловживання зарплатними фондами);

5) період 1957-1960-ті рр. (педвищі перевели до ІІ категорії ВНЗ за новою сіткою оплати праці; запроваджено надбавки за виконання обов'язків декана та заступника декана; прибутки лектури збільшувалися у 1,5 раза після присудження наукового ступеня; розмір зарплати професури міг у 10 разів перевищувати оклад рядового робітника в УРСР; відбулося підвищення зарплати низькооплачуваним працівникам вишів до 300 крб. у 1957 р., що не врятувало заклади від масового звільнення техперсоналу через незадовільний матеріальний стан; почалася пропаганда «безсрібників» – роботи у просвітницьких організаціях без матеріального стимулу).

5.2. Гроші у житті студентів педагогічних вишів

Під час вступу до вишу молодь заповнювала анкети, де влада допитувалася про майновий стан молоді. Наприклад, у Вищому ІНО Києва учителька Р.Ярошевська на запитання «З чого складаються ваші засоби до існування», зауважила: «з приватних уроків, пайка не отримую». А в графі про суму грошей, яку батьки відпускали на місяць на утримання дитини, зауважила, що не мала грошових дотацій [237, арк.7].

Грошові виплати молодим людям унормовувалися «Стипендіальним положенням» від 5.08.1922 р. Держава готова була платити лише партійним студентам. Безпартійні могли отримувати тільки в особливих випадках. Треба було бути визнаним талановитим або ж бути абітурієнтом із великим виробничим стажем. Стипендіат зобов'язувався закінчити виш у відповідні строки з обов'язковою здачею максимуму заліків [126, арк.93]. Вважаємо, що підрахувати точну кількість студентів, які у перші роки Радянської України отримували державну допомогу, є неможливим. Причина у неузгодженості джерел. Як приклад, наведемо 1922 р. Документи ЦК

КП(б)У говорять, що влада утримувала 600 молодих педагогів (500 стипендій в ІНО та 100 на трирічних ПК на початок 1922 р.). Розподіл по губерніях був неоднорідний. У Київ перерахували 115 стипендій, у Харків – 100, по 75 молодих людей отримувало допомогу у вишах Одеси та Миколаєва, 50 – у Катеринославі, студентам трьох регіональних вишів платили по 25 крб./міс. (Полтавщина, Чернігівщина, Волинь), а освітянська молодь Кременчуцької губернії – жодної, як і студенти ПТ усієї республіки. Відомості ж НКО дають інші цифри, які суперечать одні одним у межах річних документів [3, арк.1, 4; 127, арк.6] (Додаток Т).

Окрім державного забезпечення, молоді освітяни шукали будь-яку можливість забезпечити себе. Дані Укрглавпрофосвіти свідчать, що найбільша кількість студентів III 1923 р. жила користуючись з допомоги батьків (36,3%). Третина заробляла на тимчасових роботах, 28,5% підтримували життєдіяльність через несення службових обов'язків. Приватними уроками забезпечували себе лише 2,4% молоді. Держава виплачувала стипендію 2,1% майбутнім освітянам. Розмір державних коштів був незначний і в умовах економічної кризи нестабільний [130, арк.41зв]. У наукових дослідженнях знаходимо цифри у 12 крб. як середній розмір студентської стипендії у часи грошової реформи [1463, С.621], та архівні матеріали Укрглавпрофосу демонструють гірше забезпечення (Додаток Х). Уже з грудня 1923 р. по червень 1924 р. влада затвердила «тверду» ставку стипендій на мережу педагогічних вишів: студент стаціонару отримував 4 крб., а робітфаку – 8 крб. на місяць [28, арк.20]. (Додаток III). Такі коливання були законодавчо оформлені ще у 1922 р. Розмір стипендії вираховувався щомісяця не пізніше 10 числа через коливання курсу держбанку та неоднорідності тарифних розрядів по трестах, які виплачували цю стипендію. Навіть сума вказувалася у грошах відповідного зразка («карбованці зразка 1922 р.» тощо). Держава демонструвала практику щомісячних переглядів і надалі. Скажімо, у 1924 р. проектована стипендія у 21 крб. на місяць була знижена до 18 крб. через економічні зміни [126, арк.104; 40, арк.4].

Що могли собі дозволити студенти за ці гроші? Насправді, не отримуючи допомоги від держави, вони б навіть не змогли одягнутися (Додаток Ц). Для того, аби виходити осінньо-зимовий сезон у виші їм би знадобилося як мінімум 61 крб. (більше ніж 3 стипендії). І це за умови, що молодь мала б лише пальто (30 крб.), гімнастерку та пару брюк (за 18 крб.), один комплект натільної білизни з трикотажу або ж

паперового полотна (за 3 крб.) та 1 пару черевиків (за 10 крб.). Однак, їх ще треба було дістати, бо держава замовляла свою партію за кордоном [40, арк.11]. Треба врахувати, що зі стипендії виш міг вираховувати гроші ще до того, як вони потрапляли до рук молоді. Наприклад, у 1930 р. у Полтаві інститут забирав плату за талони на харчування в коопхарчі, плату за гуртожиток, за навчальну літературу та... «на індустріалізацію» [74, арк.154]. Матимемо на увазі і 30% відрахувань стипендії під час проходження педпрактики, за яку мали платити гроші. Однак, кінцева сума, яку отримував практикант, не давала можливості вижити. Тому у 1931 р. студенти Ніжинського ІНО погрожували кинути навчання і піти на виробництво, якщо держава продовжуватиме утримувати з них по 30% заробітку у школі [82, арк.39].

Скільки виші могли утримувати за підручники, підрахувати складно. Наприклад, Пирятинські ПК видавали своїм слухачам літературу з 18 предметів. Її доводилося купувати за окремі кошти у Прилуках [346, арк.15; 344, арк.5зв]. Прямих свідчень про відрахування не маємо, окрім заяви студента М.Фраткіна виділити йому кошти «на книжні потреби» для продовження навчання. Можемо припустити, що книги купували коштом кооперативу. Принаймні, так забезпечували слухачів олівцями, гумками, чорнилом та каламарями, перами та ручками. Навіть зошити купували централізовано, бо інакше просто не було як дістати (300 шт. за 9 крб.) [342, арк.35; 348; 344]. Молодь часто мала забезпечити себе книгами самостійно, коли виші не могли вдати книг (особливо для тих, хто навчався на заочному відділі). На початку 1950-х рр. книги з різних предметів широко рекламувалися на шпальтах газет [1007; 1011-1013; 1191]. Навчальні видання студентам можна було придбати у магазинах обласних книгторгів. Важко вирахувати, що міг собі дозволити купити студент зі стипендією у 250-362 крб. на місяць, орієнтуючись лише на цей обмежений перелік, бо проблема матеріалів для навчання була стійким явищем.

На середину 1920-х рр. влада видавала 17 тис. 490 стипендій по Україні [40, арк.2]. З них виші педагогічного профілю отримували 15,3% (2 тис. 687 виплат). Диференціацію допомоги продовжували проводити за територіальним принципом (Додаток У). Наявність системи державного забезпечення освітян приваблювала до вишів знедолених та зголоднілих. Яскравою ілюстрацією є історія З.Радецької з Умані. Дівчина починала шлях учительки: у 1918 р. закінчила восьмирічну Уманську урядову жіночу гімназію із золотою медаллю, потім вчилася на Київських вищих

жіночих курсах до початку військових протистоянь у 1919 р. Дівчина була змушена влаштуватися на роботу секретаркою народного суду. Однак, жалування було настільки мізерним, що дівчині довелося разом із родиною валити ліс, рубати дрова, копати картоплю на полях за гроші, і навіть розпродувати одяг, аби не вмерти з голоду. Її батько написав листа на ім'я Наркома просвіти з категоричними формулюваннями. Наведемо уривок з нього, наголошуючи на сміливості (напевне, від безвиході), з якою чоловік апелював до тоталітарної держави: «Крайня нужда змусила мене турбувати Вас і просити надати мені допомогу. Держава заклопотана, напевне, збереженням кращого насіння, культурних господарств, кращої породи худоби та ін., але її менше турбує збереження кращих, культурних, обдарованих людей: такий вже жахливий час міжусобиці та боротьби партій, відсутність ще твердого порядку та належної оцінки культурних цінностей. А істинно культурних та обдарованих людей у нас мало і поруч ціна їм дріб'язкова, вони явно приречені на вимирання. Чи виграє від цього наша республіка?!». Далі уманець зауважував, що його донька Зінаїда прагнула вищої освіти, але не могла здобути її через матеріальну скруту в родині: «Якщо від голоду, друкують в урядових газетах, люди закінчують життя самогубством, то всюди й поруч люди доходять до відчаю та можуть закінчити життя самогубством від голоду розумового, культурного» [1, арк.160-161].

Зауважимо, що З.Радецька не була єдиною, хто претендував на стипендію «за правом попередньої учительської освіти». Так, у 1932 р. студент Іващенко зі Сталінського ІНО писав листа до НКО з прохання присудити йому утримання лише через те, що він був випускником ПТ та не збочував зі шляху освітянина. НКО відповів, що хлопець міг отримати гроші, але на загальних підставах [58, арк.18].

Претендувати на державну стипендію могли не лише студенти стаціонару, а й слухачі тимчасових ПК. У 1928 р. учителі, які прибували на курси перепідготовки при Полтавському ПТ, подавали заявки на утримання. НКО вів суворий облік тих, кому виділяв гроші. Треба було походити із сільської місцевості, не мати засобів до існування або ж залишити родину вдома [354, арк.9-10; 355, арк.172-175]. Пропорція заробітчан та утриманців була різною. Скажімо, у Бердянську у 1923 р. із 113 слухачів лише 11 заробляли собі на життя самостійно. Один студент працював менше ніж 6 міс., очевидно, почавши роботу уже у стінах вишу. По 2 заробляли на хліб упродовж 1 та 2 років, а інші 6 працювали понад 6 років. Утримання батьків теж було різним. Із

102 тих, хто продовжував користуватися підтримкою родини, 96 осіб отримували менш як 25 крб./міс. [14, арк.23-26]. Інша картина була у Білицьких ПК. Там із 194 слухачів своєю працею жили 25%: 15 займалися учительством, а 34 – хліборобством. Та й грошове утримання батьків було вищим: 9 осіб отримували до 130 крб./міс., інші 9 мали від 40 до 50 крб., 44 студенти розпоряджалися 44 крб. щомісяця, а ще 80 мали у кишенях мінімальні суми [15, арк.8-10].

Молодь часто кидала ІІ, не маючи засобів до існування. Окремі заклади намагалися поліпшити добробут шляхом утворення внутрішніх самодостатніх громад. Такою був «Колектив» у Кам'янці-Подільському, утворений 160 членами у 1921 р. Приналежність до «органу колективізації інституту» стала обов'язковою, за відмову вступити могли виключити із закладу. Не дивно, що молодь «забажала» приєднатись до структури, коли з ІНО вигнали 90% нетрудового елементу. На роботи залучали і викладачів (вони становили 10% від Колективу). Так, у трудовий тиждень із 18 по 24 червня 1922 р. професура відпрацювала 176 годин, а всі інші – 1,2 тис. годин. У липні викладацький внесок у «загальну справу» зріс до 10% (52 год. із 550 відпрацьованих). Результатом праці було забезпечення студентів натуральним продуктом за відсутності грошей [126, арк.48]. У перспективі такий «Колектив» мав забезпечувати усі потреби освітян з відкриттям власної миловарні, кузні, молочного та бджолярського промислів та ряду майстерень (слюсарної, токарної, столярної, кошикової, типолітографічної). Гальмувалося все через «період інтенсивного збирання знарядь праці», – що фактично означало їхню відсутність [5, арк.142].

У 1925 р. у країні діяла система розподілу студентів на ІІІ групи за матеріальним забезпеченням. Перші дві складали 70% і вважалися найнужденнішими. Градація містила такі групи: 1) робітфаківці та державні стипендіати, звільнені від сплати за навчання (бюджет коливався від 19 до 28 крб. на місяць) – 25% усіх студентів УСРР; 2) частково звільнені (з бюджетом 19-45 крб. на місяць) – 45% студентів; 3) умовно забезпечені та ті, хто був на утриманні інших забезпечених категорій (з бюджетом 29-58 крб. на місяць) – 30% студентів країни [134, арк.84].

Влада відверто розглядала стипендію як засіб пролетаризації вишів. У 1922 р. повним стипендіальним забезпеченням заохочували селян та робітників вступати на дворічні курси підготовки до ІНО [126, арк.18]. З одного боку, кількість молоді, яка отримувала державну допомогу, була значною: 15 тис. 600 осіб у 1927 р. та 24 тис. у

1928 р. У 1929 р. у Київському ПТ стипендію отримували 90% студентів стаціонару та 100% робітфаку (всього 184 осіб) [147, арк.59; 149, арк.32]. Проте, уряд сам розумів, що кількість не перекривалася відверто низьким розміром виплат. Вони самі бачили це у розрізі держави. Так, у 1926 р. з урахуванням економічних негараздів та регіональних особливостей виплат пересічний студент ІНО отримував близько 187,25 крб. на рік (отримаємо в середньому 15,6 крб. на місяць). Прикметно, що за два роки цей показник упав до 178,79 крб. на рік (в середньому до 14,89 крб. щомісяця), а молодь у ПТ отримувала і того менше – 131,05 щороку (до 10,92 крб. на місяць) [140, арк.29; 144, арк.5зв]. Щоб хоч якось допомогти нужденним, у країні увели таке поняття як напівстипендії (Додаток Т, Ф). У намаганнях забезпечити молодь виші жили за принципом «проси більше – дадуть все одно менше». З документів, що надходили до НКО у 1920-х р. бачимо, що ІНО часто робили заявки на більшу кількість державної допомоги, аніж потім отримували. Так, Волинський ІНО у 1927 р. отримав грошей для 67% вихованців, 65% задовольнили у Дніпропетровську. У Київському ІНО державну допомогу отримали 74% студентів. А у Кам'янець-Подільську забезпечили грошима 82% молоді зі списку. Інколи виші не ставили умов, а просто просили збільшення стипендіального фонду, і все одно отримували відмови, як то було зі Слов'янським ПТ у 1930 р. [66, арк.3-8; 77, арк.6].

Інколи допомагали професійні організації. Наприклад, Сумський окружний відділ просвіти у 1924 р. просив спілку РОБОС видати стипендію слухачці Харківського ІНО І.Первухіній, яка разом із двома сестрами та братом була утриманкою незаможних батьків [39, арк.98]. Існували й інші відомчі стипендії. У 1924 р. було призначено 70 стипендій ВУЦВК по 25 крб. (у 50 дісталася молоді Херсона (10 стипендій), Катеринослава та Миколаєва (по 20) [37, арк.48]. Іншим видом допомоги були стипендії, встановлені коштом місцевих бюджетів (Додаток Ч) [44, арк.14]. Трирівнева система виплат була у слухачів Бердянського ПТ у 1929 р.: окружний бюджет видав додаткові 35 стипендій, районний бюджет наділив 8 студентів допомогою у 16,5 крб., а міський не дав нічого. Тож, забезпечення молоді закладу з урахуванням урядових виплат досягло 63% (356 з контингенту у 569 осіб) [77, арк.10]. Коштом районних рад утримували своїх слухачів Прилуцькі ПК. У 1930 р. розміри місцевих стипендій залежали від потужності регіонів, які обирали собі утриманців. Наприклад, 3 слухачі зі Срібрянського району мали по 19 крб. стипендії,

молодь з Ковалівського району мала 5 виплат по 17,72 крб., а Прилуцький РВК платив 5 майбутнім учителям по 7,50 крб., згодом збільшивши виплати 4 із них до 15 крб. та одному слухачеві до 10 крб.. У такому перелікові нереально великими постають стипендії у 75 крб., які виплачували 5 студентам Полтавського ІНО з бюджету окружної інспектури народної освіти [346, арк.28; 341, арк.23; 350, арк.98]. Та були випадки, коли місцева влада відмовлялася спонсорувати слухачів ПК. Така ситуація була у 1931 р. у Слов'янську, де органи влади відписувалися про нестачу коштів, перекладаючи відповідальність один на одного [92, арк.6]. А Березоворудський РВК Прилуцької округи через скруту відмовився взяти участь у підтримці своїх студентів у 1930 р. Міська влада могла й погодитись, а на ділі так і не виконати обіцянки. Наприклад, Малодівицький район Прилуцької округи так і не перерахував гроші своїм утриманкам [341, арк.6; 342, арк.45].

Аби дізнатись, що могли дозволити собі студенти прогодувати себе за такі гроші, зіставимо їх із щоденним раціоном студента Вінницьких вищих ПК. За умови харчування у зазначеному режимові, студент повинен був щодня витратити на харчування до 38 коп. Тоді на місяць при щоденному харчуванні пішло б близько 12 крб. Тому вихованці ПК і просили додати до стипендії хоча б 5 крб., бо не могли прожити на виділену суму до 10 крб./міс. [49, арк.76; 342, арк.44]. У 1930-х рр. матеріальному становищу студентів мали сприяти організації, які командировали їх до вишів. Наприклад, «студентам-шеститисячникам» колгоспи мали робити доплати у 40 крб. до стипендії. Але організації самі були у скруті. Лише окремі могли дозволити виплачувати від 50 коп. до 1 крб. на день. Тому виші просили НКО асигнувати додаткові кошти на матеріальне зацікавлення до навчання набраних через систему відряджень осіб [169, арк.7]. Однак, траплялися й інші випадки. Наприклад, у 1930 р. НКО констатував, що у периферії контроль за стипендіальними фондами був відсутній. Студенти могли отримувати дві стипендії одночасно – державну та стипендію контрактації, яку платили трести союзного значення [158, арк.18]. Так, у Полтаві студенти-профтісячники отримували 135 крб. стипендії (інколи поєднувалися 55 крб. від держави та додаткові 45 крб. від ВУРПС). А в Чернігові вони отримували 65, 80 та 100 крб. допомоги [74, арк.157; 114, арк.10]. Сприяти покращенню становища молоді мали й студентські лотереї. Перша Всеукраїнська речова лотерея на допомогу пролетарському студентству у 1925 р. була

розрекламована через пресу, на вулицях міст передбачалася її світлова реклама та розтяжки над тротуарами та проїзними частинами в багатолюдних місцях і на масових заходах. А 1,5 млн виграшних білетів були художньо оформлені, аби привертати увагу українців. Інша така лотерея у 1929 р. і принесла майже 252 тис. крб. чистого прибутку, спрямованого на допомогу молоді [41, арк.33; 148, арк.109].

Якщо виш закривався, а молодь розформовували по інших П, то стипендія за нею зберігалася, як у 1921 р., коли вихованців закритого Вінницького ІНО відправили до Кам'янця-Подільського, Києва та Одеси. Та якщо студент виявляв бажання піти, то гроші лишалися в установі. Так, коли у 1932 р. троє студентів із фізхімату Луганська хотіли перейти у межах одного простору до Луганського ІНО, їх попередили про втрати державного утримання [34, арк.29; 98, арк.1].

На Всеукраїнській нараді пролетстуду у 1927 р. молодь зауважила владі недостатню кількість покриття стипендіальним забезпеченням селян і робітників. Важкі матеріальні умови життя змусили НКО скасувати постанову про те, що сімейні стипендії складали не більше 10% до загальної кількості стипендій вузів. Їхня частка у загальному фонді зросла на половину [141, арк.18]. Кількість тих, хто утримував родини коштом державних виплат, не була великою. Скажімо, серед у Київському ІНО у 1921 р. їх було близько 10% від контингенту [127, арк.21]. Ще 1924 р. за сімейним студентами закріпили право на вищу стипендію через відрахування від прибутків торгівлі та промисловості. Отримували її ті, хто мав утриманців та вважався висококваліфікованим працівником. Її розмір у 1924 р. складав 37,5 крб., що було у 2,6 раза більше від найвищої стипендіальної виплати по республіці [40, арк.4; 37, арк.48]. Та згідно з постановою ЦК КП(б)У у 1930 р. збільшення стипендії сімейним студентам відбулося шляхом зменшення стипендії самотнім та зняття стипендії з тих, хто мав інші засоби до існування [156, арк.12]. Збільшували такі фонди часто шляхом того, що забирали гроші у молоді, яка «відхилялася від громадських робіт». За наявних виплат у 75, 80 та 90 крб. у Київському інституті професійної освіти просили НКО збільшити виплати тим, хто навчався, утримуючи дітей на 25-35 крб. [37, арк.55; 95, арк.4]. Часто сімейних забезпечували не у повній мірі. Так, у Польському П у Києві у 1930 р. просили 152 стипендії (з них 19 – сімейним). Проте, держава видала лише 90 виплат для несімейних. Тому молодь часто позичала гроші у товаришів і погрожувала кинути виш, що призвело б до закриття

академгруп. Наприклад, М.Білоус із Полтави взяла відпустку на рік, бо не могла забезпечувати себе. У її випадку партбюро просило переглянути стипендіальне забезпечення, бо «сімейні такою стипендією задовольнитися не можуть». Хоча заступалися не за всіх. Коли з таким же питанням до партії звернувся студент Мінняйло, йому порадили самому поговорити з дирекцією про збільшення стипендії [553, арк.20]. Такі ж проблеми були у Житомирському ІНО, де мобілізовані від партії сімейні студенти вимагали виплат у розмірі зарплати на виробництві [82, арк.19, 23].

Молодь, що працювала, намагалася вплинути на стипендіальну політику держави. Так, коли влада вирішила перевести вечірній технічно-математичний відділ при СтДП до Маріуполя у 1932 р., студенти організували протест. Вони зауважували, що вийдуть зі складу вишу у разі переведення, бо усі працювали на заводах м.Сталіно, аби прогодувати себе і родини. Це не вплинуло на позиції влади: у травні виш переїхав до Маріуполя. Без незгодних студентів [91, арк.13; 98, арк.15].

Молоді люди часто просили заклади не відмовити їм у грошах за різних обставин. Наприклад, М.Фраткін просив фінанси, аби хлопець і далі зміг продовжити навчання на ПК Пирятина. А його колега Г.Шеренга просив стипендію, бо без батька-годівника було «нікому навіть хліба прислати з дому». Та студенти могли обманювати виш, аби отримати стипендіальні виплати. Наприклад, слухачка Пирятинських ПК Чепеленко у лютому 1930 р. чекала матеріальну допомогу як утриманка батька-пенсіонера, що жив на пенсію у 10,55 крб. Після відмови дівчина позиціювала себе як ідець у родині брата-кравця із зарплатою у 30 крб. Навчальний заклад зазвичай відмовляв брехунам, проте, інколи й зазнавав збитків. У лютому 1930 р. у Пирятині видали студенту Білоцерківцю 20 крб., а хлопець виїхав з міста взагалі [342, арк.32-37; 341, арк.30].

Окремою категорією у колективі були аспіранти. У 1926 р. в Україні їх нараховувалося 509. Із них 150 осіб отримували державну допомогу у розмірі 75 крб. на місяць, 140 людей мали по 51 крб. Інші ж 219 жили без державних виплат [140, арк.5]. Чи покривала стипендія усі потреби студента? Можемо судити із листування вишів з НКО. Так, у 1930 р. держава виплачувала аспірантам Українського інституту марксизму-ленінізму, які отримували спеціальні підвищені стипендії у 160 крб. на місяць. Виш просив уряд збільшити виплати до 200 крб., щоб їхні вихованці не були в гіршому становищі, аніж слухачі Промакадемії, бо наявна стипендія не задовольняла висхідні культурні потреби студентів. Тому родини слухачів шукали

сторонній заробіток, що погано відбивалося на роботі. На III Всеукраїнській конференції 1929 р. пролетарського студентства молодь нагадала владі про невідповідність розміру стипендій до життєвих потреб. Студенти просили підвищити стипендію хоча б до 35 крб. /міс. [153, арк.; 16148, арк.109]. У периферії вона була мізерною. Скажімо, якщо у Лубенському ІСВ 350 студентів отримували в середньому по 40 крб., то 21 слухач Полтавських ПК у цей час отримував 21 крб., а 18 інших – половинну стипендію у 10,5 крб. [73, арк.108; 68, арк.9].

Проте, збільшення розміру не означало зростання кількості тих, хто отримував гроші. Наприклад, у Київському ІСВ у 1930 р. по документах на студентів виділяли 100% стипендій, але до вишу реально доходило фінансування лише для 70%. У Запоріжжі того ж року допомогу держави отримували до 49% молоді (116 із 238 студентів). І саме відсутність стипендії за півроку зрізала контингент удвічі (на 1 лютого 1930 р. у виші залишилося 140 майбутніх освітян) [82, арк.22; 84, арк.83]. Схожі проблеми були й в інших вишах. Наприклад, І.Сивець із Полтавського ІСВ кинув навчання, бо родина змусила його повернутися на виробництво через те, що не могла прожити на наявні у студента I курсу статки. Їхній розмір на початку 1930-х рр. варіювався відповідно до курсу навчання та закладу. Молодь I-II курсів Бердянського ПТ отримувала 27 крб., а на III курсі – 36 крб. (загалом стипендіатів було лише 55%) [76, арк.9; 77, арк.7]. У той же час в ОДПІ середня стипендія складала 65 крб. та й кількість тих, хто її отримував не вкладалася у норми НКО у 70% від контингенту. Серед одеситів державну допомогу мали 812 молодих освітян (96% студентського складу). Такі показники відповідали реформам. З 16 вересня 1930 р. стипендію у сільськогосподарських, економічних та педагогічних вишах офіційно збільшили на 50-75%. Педагоги отримували до 65 крб. (індустріальні виші – 70 крб., медичні – 60 крб., художні – 50 крб.). Слухач ПТ повинен був мати 40 крб. місячного прибутку, а робітфаківець – 45 крб. [74, арк.1-2; 80, арк.16]. Тому багато хто шукав підробітку на стороні, поєднуючи його із навчанням [584, арк.25].

Стипендії були підвищені постановою ЦВК та РНК СРСР від 7 липня 1932 р. При вступі на I курс молоді мали видавати зі стипендіального фонду одноразову грошову допомогу протягом 3 місяців (але не більше 5-7% від стипендіального фонду вишу). Однак часто такі фонди були відсутні. Влада вбачала також і низьку заохочувальну функцію стипендії. Виходило, що студент останнього курсу робітфаку

міг отримувати 45 карб стипендії, а новоприбулий першокурсник – 35 крб. Така незначна відмінність, на думку влади, не стимулювала до навчання краще студентство [161, арк.1]. Та й у самих вишах відчували, що молодь стала неоднозначно ставитись до грошових виплат. Так, у Бердичеві у 1932 р. студенти негативно сприйняли новий порядок нарахування стипендії, який зрівнював усіх у правах, не залежно від якості навчання. У Мелітополі студенти написали лист в НКО, закликаючи нараховувати стипендію за принципом «Хто краще працює – той більше одержує» [111, арк.6]. Однак, молодь, яка встигала нижче середнього, почала показувати, як писали у Бердичеві, «рвацькі настрої щодо оцінки академуспінності». Доходило навіть до вимагання кращої оцінки від лектури [87, арк.24].

Не варто забувати, що у перелік витрат молодої людини зі стипендії входили не лише гроші на їжу, проживання, одяг та літературу. Держава, та її «громадські організації» (КПРС, ВЛКСМ) потребували фінансових вливань [477]. У 1930-х рр. молодь відраховувала зі своїх прибутків до Центрального робітничого кооперативу гроші, яких і так не вистачало. Так, вихованка Полтавського ІСВ Невірягіна у 1931 р. приховувала наявність стипендії, аби зменшити суму таких виплат. Коли ж правда про прибутки спливла і дівчину примусили платити більше, вона демонстративно викинула членську книжку ЦРК [546, арк.9]. Партійні студенти відраховували гроші в залежності від прибутку. Наприклад, у 1951 р. Б.Малинка з ПДП зі стипендії у 265 крб. лишав партії 2 крб. [594, арк.1; 617, арк.71]. Студенти-комсомольці сплачували зі членські внески в комсомол в залежності від розміру державної допомоги та зарплати [482]. Звісно, місячні суми були невеликими. Так, у кінці 1940-х рр. ті, хто отримував від 120 до 140 крб. платили по 0,6 крб, а власники прибутку у 160–200 крб – по 1 крб. Найвищі внески, зокрема, у ПДП, були від В.Свтушенка, який як працюючий комсомолец із зарплати у 700 крб. лишав 21 крб./міс.

Окремо збирали щомісячні гроші на подарунки сиротам та дітям села. Гроші були немалі, бо комсомол ПДП у березні 1944 р. закупив 100 книг літератури, 22 рушники, 22 лантухи носових хустинок, 10 суконь, 25 подушок та дарунки з їжі. Уже у травні зі студентів зібрали ще 800 крб., а в серпні 1944 р. – додаткові 550 крб. до фонду допомоги дітям-сиротам [475, арк.2; 476, арк.4зв]. Не дивно, що інколи молодь відмовлялася від подібних внесків, що розцінювалося як вияв низької моралі. Проте, окрім таких, здавалося б, дріб'язкових витрат, держава вимагала зі своєї молоді

посильної участі у відбудові. Вона приходила до освітян у вигляді «займів» (позик). Так, у 1944 р. на Третю позику студенти добровільно-примусово віддали місячні та півторамісячні стипендії. Коштом студентів ПДП вніс у фонд країни 160 тис. крб [597, арк.13; 474, арк.1, 5]. Та молодь не завжди сліпо віддавала своє. Наприклад, у Полтавському ІСВ для реалізації позики 1932 р. утворили спеціальну бригаду, але їй вдалося реалізувати білетів лише на 100 крб. Така ж ситуація була й із позикою ТСОАВІАХІМ. Студенти дали опір збиранню грошей через продаж їм протигазів: із 1 тис. 700 крб. здали лише 450 крб. [548, арк.88зв., 90].

Уже у другій половині 1950-х рр. стипендія перестала бути способом пролетаризації школи та підтримки найбільш бідного населення, а перетворилася у заохочення за якість навчання. Для її отримання варто було підпадати під один із 4 критеріїв: мати атестат зрілості із золотою або срібною медалями; бути відмінником і мобілізованим із РСЧА; скласти вступні іспити на «добре» та «відмінно»; скласти іспити на атестат зрілості екстерном на «відмінно» [254, арк.8; 242, арк.83]. Обіжник Міносвіти від 1 вересня 1956 р. встановив стипендію студентам педагогічних вишів від 220 до 362 крб. Розмір стипендії залежав не лише від успішності, але й від курсу навчання студента: за роки у виші «зарплата» молоді зростала у 1,3 раза [292, арк.42]. Суми були пристойними. Не дивно, що траплялися випадки, коли молодь шукали способу отримати виплати нечесним шляхом: майбутні педагоги викрадали чужі студентські квитки, аби потім по них отримати стипендію [971, арк.67].

Осібне місце займали отримувачі спеціальних (іменних) стипендій. Вони були вищими за звичайні часто у декілька разів. Відомо, що у 1928 р. у Кам'янець-Подільському ІНО А.Ясинецький отримував стипендію імені І.Франка, а І.Болубаш – стипендію імені Жовтневої революції [66, арк.5-6]. У Полтаві у 1931 р. було 5 персональних стипендій: імені 8 Березня (100 карб), імені Франка (100 крб.) та три стипендії імені Перших Хоробрих (2 по 100 та 1 – 120 крб.) [74, арк.255]. Практика нагородження іменними стипендіями діяла упродовж всього періоду. Скажімо, у 1946 р. стипендія імені 15-ліття ВЛКСМ призначалася студентам-комсомольцям за високі показники у навчанні та активну участь у громадській роботі. Претенденти повинні були мати лише відмінні та гарні оцінки (не менше 75% «відмінно»). Її розмір у повоєнній країні складав 300 крб. і якщо він був нижчим за той, що отримував відмінник вишу, то видача стипендії мала бути на 10% більшою від виплати

студентові-відміннику того ж курсу. Зарахування на стипендію 15-річчя ВЛКСМ проводилося двічі на рік за результатами сесії [483, арк.1; 493, арк.1]. Довгий час найпочеснішою і найзначнішою за розміром нагородою за виконання обов'язків залишалася стипендія імені Сталіна, доки її у 1960 р. Міносвіти УРСР не «понижило» до ряду стипендій видатних діячів. Розмір Сталінської стипендії коливався. У 1950-х рр. з надбавками досягав 780 крб. [634, арк.51зв; 979, арк.71зв] (у чистому вигляді ж – 600 крб.). Таку ж суму з 1960 р. виплачуватимуть полтавським стипендіатам Короленківської стипендії). У 1960 р. оголосили, що до 90-річчя Леніна у державі планували присудити студентам вищів 2,2 тис. стипендій по 880 крб. та 100 стипендій по 1,1 тис. крб. для аспірантів. На місцях вона складала 800 крб. [988, арк.95; 987, арк.103; 1349]. У країні справедливості траплялися випадки, коли високі стипендії ставали дійсно «персональними», коли їх вручали лише улюбленим керівництва, про що, зокрема, закидали управлінцям у ХДПШМ [640, арк.159].

Держава із середини 1920-х рр. забезпечувала пенсіями родичів загиблих комуністів та військовослужбовців. Специфічні надбавки до стипендії у 50% отримували сліпі студенти [136, арк.16; 112, арк.4]. Серед інших видів допомоги згадаємо право пільгового та безкоштовного права проїзду по залізниці. Особливо ним користувалася молодь, яка мешкала в околицях інститутського міста. Влада оплачувала проїзди на агропрактики (30 крб. залізницею та 12 крб. автомобілем). Держава пропонувала пільги на подорожі за межі республіки. Ними користувалися молоді люди під час екскурсій. Осібними виплатами були разові матеріальні допомоги [70, арк.18; 96, арк.3; 61, арк.4, 20; 674, арк.26].

У 1922 р. НКО УСРР запровадив плату за навчання у вищій школі [125, арк.78]. Збирати її зі збіднілого населення було неймовірно важко. Наприклад, у 1923 р. дирекція Полтавського ІНО скаржилась, що «палата за навчання слабо поступає, за березень і квітень всього 2 165 крб.», і це попри адміністративні заходи – невидачу довідок та навіть виключення [447, арк.115]. За 10 років її сума складала 28 крб. на рік. Прикметно, що студент з іншого вишу міг заплатити за сесію, складаючи її в іншому місці. За таких умов вартість складала 25 крб. за сесію. Звільняти від сплати за навчання у 1920-х рр. через нестачу грошей. Студенти-екстерни мали сплачувати за курс навчання. Наприклад, у Харківському ІНО в кінці 1920-х рр. 1 рік для них коштував 25 крб. [97, арк.34; 131, арк.110; 62, арк.54]. Питання звільнення від сплати

за навчання упродовж досліджуваного періоду було одним із вирішальних моментів утримання контингенту і водночас допомогою в організації побуту незаможним. На початку 1920-х рр., в епоху форсованої державою пролетаризації вишів, система не справлялася зі створеними нею ж проблемами. Біднота заповонила навчальні заклади та не могла сплачувати за освіту. Наприклад, у Миколаєві звільнених від сплати було 196, тоді як 129 вносили кошти. А коли у 1921 р. Вінницький ІНО просив збільшити кількість звільнених від сплати освітян, Укрголовпрофос на дав на це дозволу. Бюджет губосвіти був замалий для цього [18, арк.23; 34, арк.4].

Хоча прецеденти втручання місцевих органів влади у цю сферу були позитивними. Так, постановою губпрофосвіти на колективне клопотання слухачів Бердянських трирічних ПК зняли з них плату за навчання до 1 вересня 1923 р. однак, уже з 1923 р. молоді довелося сплачувати 30 крб. Тих же, хто не міг сплатити повну суму, розділили на 5 розрядів оплати по 5, 8, 12, 15 та 25 крб. Та й маючи таку градацію збирати гроші було складно через низький матеріальний стан [14, арк.2]. Дещо дорожчим було навчання в ІНО. Так, у 1926 р. студенти Ніжина сплачували 5 різних сум за свою освіту: 15 крб. (14 осіб), 30 крб. (18 осіб), 45 крб. (5 осіб), 60 крб. (11 осіб) та 120 крб. (1 студент). Зауважимо, що майже 86% усього контингенту було звільнено від сплати за навчання (298 молодих освітян) [53, арк.12]. Після анексії СРСР Західної України, молодь заочних відділів, яка зголошувалася працювали у школах приєднаних територій, звільняли від сплати за навчання [951, арк.53].

Однак, студентів так само часто виганяли із вишів через неспроможність заплатити. Показники відрахованих були високими. Так, у ПДПІ у 1941 р. за це позбавили статусу студентів 1 тис. 45 осіб [950]. Після війни кількість звільнених від сплати за навчання впала. Наприклад, у Великих Сорочинцях. таких було до 18% (у 1946 р. 56 із 298 учнів, а у 1947 р. – 58 із 339 [375; 380, арк.4]). Ще менше пільговиків було у КДППМ у 1948 р. – 18. І з кожним роком їхня кількість зростала: у 1949 р. – 122, у 1950 р. – уже 172 особи [242, арк.80; 246, арк.53]. Збільшення відбувалося в основному через інвалідів та учасників війни, які вливалися до лав майбутніх учителів після 1945 р. Наприклад, у Великих Сорочинцях кількість звільнених від сплати теж змінилася з 25% (у 1948 р. (87 осіб разом із 13 учасниками бойових дій) до 40% у 1949 р. (134 із 337) та 43% у 1950 р. (194 із 445 [385, арк.2; 391; 398]). Стрибок можна пояснити тим, що із січня 1949 р. дітей тих, хто пропав безвісти,

прирівняли до дітей старшинського, сержантського складу, військовослужбовців та партизан і теж звільнили від плати за навчання. Звільняли від сплати учителів, дітей освітян [388, арк.5; 976, арк.138; 974] (навіть померлих, як то було з Р.Петрусенко у 1954 р. з Полтавщини, чия матір працювала у школі до дня смерті). Однак, багатьох все ж виключали. У ЦДПІ вперше відновили практику виключення через несплату за навчання у 1946 р., виключивши за рік 423 особи [426, арк.14зв; 955].

Поглянемо також на практику збереження стипендій. Так, у 1949 р. студентці І курсу Н.Бриткиній-Духно з КДПШМ зберегли стипендію за станом здоров'я, хоча дівчина й не навчалася у виші [245, арк.162]. Проте, до війни держава була категоричною у своїх рішеннях. Наприклад, у 1933 р. студентка ІІІ курсу Сумського ІСВ М.Піскова тяжко захворіла після застуди у холодних класах на практиці у школі. Після цього дівчині довелося взяти річну відпустку у виші та жити у батька, де на утриманні було ще 3 їдців. Зарплатні у 170 крб. явно не вистачало. Дівчина жила без стипендії. Виш зайняв позицію: «Хто не працює, той не їсть». І єдине, чим міг допомогти НКО, це поради скласти заліки через систему екстернату або ж через систему заочного відділу найближчого ІСВ та вийти на роботу учителькою [113, арк.4а]. Загалом, це було життя, на яке намагалися не скаржитись. Навпаки, молодь мала розуміти, що їй живеться набагато краще, аніж ровесникам на буржуазному Заході. Так, у ХДПШМ у 1957 р. студенти переконували самим себе у «зубожінні трудящих в країнах капіталізму» [643, арк.3].

Виходячи з даних про фінансово-економічний стан країни, зміни у системі нарахування стипендіальних виплат молоді вищої педагогічної школи та пристосування студентів до свого становища, ми розрізняємо наступні періоди у дослідженні проблеми матеріального забезпечення освітян:

1) період 1920-1924 рр. (уряд увів анкетування молоді з метою простежування її матеріального стану; державні виплати згідно зі стипендіальним положенням 1922 р. призначалися лише партійним, безпартійні могли претендувати на дотації за наявності значного виробничого стажу та виняткових талантів; лише 2% молоді у педагогічних вишах УСРР жили коштом державного фінансування; «тверда стипендія» у 4 крб. для студента стаціонару та 8 крб. для робітфаківця була лише урядовою нормою – щомісячний розмір виплат коливався через гіперінфляцію; з метою підтримки незабезпеченого студентства запроваджено дроблення виплат

(напівстипендії); уведення плати за навчання з 1922 р. до 30 крб. не було ефективним засобом наповнення бюджету через неспроможність студентів уносити кошти);

2) період 1925-1930 рр. (попри скрутний матеріальний стан, уряд збільшив плату за навчання в ПІ до 60 крб., а у ПТ – до 30 крб.; студентська молодь країни була розподілена на три групи за рівнем матеріального забезпечення (умовно забезпечені (30%), частково звільнені від сплати (45%), звільнені від сплати за навчання (25%); для підтримки незабезпеченого пролетстуду запровадили стипендії місцевих партійних, профспілкових та громадських організацій та виплати установ, що надавали відрядження до вишів; на підтримку матеріального становища з 1925 р. почали проводити студентські грошові лотереї; НКО переглянув ліміти на виплати сімейним студентам у бік збільшення шляхом скорочення виплат несімейним; перші Конференції пролетстуду почали піднімати питання про скрутний матеріальний стан освітянської молоді; РНК започаткував пенсійні виплати студентам-родичам загиблих комуністів, революціонерам, жертвам політичних репресій імперського уряду Росії; в окремих вишах студенти та викладачі влаштовували каси взаємодопомоги нужденним; із 1926 р. запроваджене обов'язкове відпрацювання у школі за отримання державної стипендії за принципом «рік за рік» [1463, С.625]);

3) період 1931-1940 рр. (у 1931 р. уряд запровадив складну градацію виплат у ПІ відповідно до курсу навчання, трьох розрядів та п'яти поясів тарифної сітки; за рік запровадили диференціацію за якістю навчання на 4 категорії з ліквідацію поясної системи нарахування; НКО увів одноразову матеріальну допомогу першокурсникам з 1932 р. разом зі збільшенням виплат тим, хто навчався; відбулося скасування положення про наявність академічних успіхів для отримання державних виплат; молодь розпочала боротьбу за повернення принципу нарахування стипендії «хто краще працює – той більше отримує»; у педвишах із 1933 р. уведено градацію на «нормальні» та «високі» стипендії з варіацією за курсами навчання з 55 до 135 крб.);

4) період 1941-1943 рр. (в окупованій країні молодь позбулася всіх гарантованих радянською державою виплат; незначна частина студентів, яка евакуювалася у тил, продовжила навчання у вишах зі стипендіями та разовою матеріальною допомогою; більшість була змушена шукати заробіток у рідних селах та в окупованих містах, працюючи на різних роботах, які були рідко пов'язані з педагогічним профілем);

5) період 1943-1955 рр. (відновлення радянської влади на поновлення роботи ПІ з грудня 1943 р. сприяло встановленню перших стипендіальних виплат; повернули надбавки у 25% за якість навчання; з 1944 р. дирекція ПІ почала знімати стипендії за адміністративні проступки молоді попри загальний жахливий матеріальний стан країни; розширився список осіб, звільнених від сплати за навчання (інваліди війни, матеріально незабезпечені, діти чи дружини офіцерів, що загинули, утриманці/діти червоноармійців, офіцерів та військовослужбовців, утриманці інвалідів чи пенсіонерів, жінки/діти тих, хто пропав безвісти, діти партизан, демобілізовані з армії по хворобі, вихованці патронатів; діти учителів та учителі отримували допомогу з 1948 р.; в умовах дефіциту запроваджено преміювання відрізами тканини, засобами особистої гігієни та предметами побуту; з 1946 р. розпочато післявоєнне нарахування найпрестижнішої Сталінської стипендії у 700 крб., а також персональні іменні стипендії по вишах УРСР; молодь часто була неспроможна виплачувати 150 крб. за рік навчання, тому брала академвідпустки до покращення матеріального стану; з 1954 р. утворено фонди директорів ПІ у розмірі 0,2% від стипендіального фонду закладів для допомоги незабезпеченим; молодь часто фальсифікувала довідки про матеріальний стан з метою отримання допомоги; частими були покражі студентських квитків стипендіатів для присвоєння виплат);

6) період 1956-1960-ті рр. (з 1 вересня 1956 р. скасовано плату за навчання в СРСР; запроваджено нові розміри стипендій з градацією відповідно до курсу та якості навчання від 220 до 362 крб.; переглянуто сітку іменних стипендій у 60 крб. зі встановленням найвищої – Ленінської – у 80 крб.; директори отримали право тимчасового зняття зі стипендії за порушення дисципліни; у вишах почалися дискусії з приводу правильності нарахування грошей молоді (оцінка «задовільно» забезпечувала право на диплом, але позбавляла виплат); Міністерство давало право перескладання сесії незабезпеченим студентам для покращення оцінок з метою нарахування стипендії; одночасно зі збільшенням виплат, уряд заборонив підробіток молоді; на час перебування студента на тримісячній та річній педагогічній практиці держава позбавляла молодь стипендії через наявність зарплати у школі).

Політика Компартії у сфері забезпечення студентів із 1919 р. визначалася метою дати можливість пролетарям і селянам скористатися вищою освітою [1849]. У розрізі заходів будення колективів ПІ уповні відповідало задумах. Свідченням була

матеріальна допомога абітурієнтам із села; стипендіальний фонд, розрахований первинно на пролетарів, а потім на обдарованих студентів; систем пільг в оплаті навчання для незаможних; постановка на продуктове та товарне забезпечення молоді з виробничим стажем тощо. Уточнення політики держави щодо забезпечення гідного фінансового становища студентської молоді відбувалося шляхом реакції НКО на виклики дійсності. Партийна ж лінія упродовж десятиліття не давала відповіді на те, що варто було очікувати студентів. Одночасно з відсутністю плану, партійні діячі демонстрували занепокоєння. На XIV з'їзді ВКП(б) 1925 р. член Політбюро М.Бухарін зауважив, що і робітфаківці, якими влада опікувалася більше за студентів стаціонару, знаходилися у скрутному становищі. Хоча комуністів хвилювало не стільки те, що молодь не могла прогодуватися, одягтися та забезпечити себе, а те, що «вузівці можуть утворюватися групки, які «теоретично» все формулюють, які дещо почитали, дещо знають та ін., але які «кривим» формулюванням, не по-більшовицькому, можуть дати ідеологічне оформлення тих процесів, які відбуваються на низах» [1855, С.828]. Фінансова проблема перетікала у площину ідеології, не сприяючи виходу зі скрути, а додаючи негараздів у світоглядному протистоянні «ситих» вірних партійців та «голодних» розгублених студентів.

Нові плани партії стосовно утримання молоді були озвучені у 1927 р. П'ятирічний план обумовив необхідність заходів із поліпшення становища робітничої молоді. Влада пообіцяла зменшити безробіття та підтягнути зарплати. Проте, українські реалії штовхали конференції пролетстуду приймати резолюції та відозви до ЦК Компартії, наголошуючи, що молодь животіла на скромні суми державного фінансування. Навіть студенти, які поєднували навчання з роботою на заводах, на початку 1930-х рр. часто кидали навчання через фінансові труднощі в родині. Тому фінансове сприяння підготовці технічно, культурно та політично розвинених пролетарів – свідомих будівельників соціалізму – залишалося лише гаслом, не підкріпленим реальними справами [1856, С.1300]. З 1930-х рр. до кінця «відлиги» питання матеріального забезпечення молоді вже окремо не з'являлося у жодній резолюції з'їзду союзної Компартії. Очевидно, політики стали тлумачити його у межах добробуту радянських громадян, рефрени про покращення котрого ставали нормою творення резолюцій з'їздів. Практична регуляція рівня стипендій стала прерогативою підзаконних актів НКО (Міносвіти), які й вивели студентів

України з фінансових злиднів 1920-х рр. до достатнього забезпечення у 1950-х рр. В умовах скасування плати за навчання та за відмінних успіхів в освіті майбутній педагог міг отримувати стипендію у розмірі заробітку низькооплачуваних працівників (до 362,5 крб.) і більше (у разі присудження іменної стипендії (600-800 крб.).

5.3. Організація харчування у педінститутах

У перші роки радянської влади НКО робив бронювання продовольства для освітян на основі декрету про військово-трудова повинність слухачів педагогічних навчальних закладів та декрету про навчально-трудова повинність працівників соціального виховання, затверджених РНК 18 лютого 1921 р. Укрглавпрофос виділив того року на педагогічні вищі 28 тис. 538 пайків. До списку увійшов 21 заклад, серед яких ІНО, педінститути, педагогічні школи, та Вищі ПК із загальною кількістю 7 тис. 712 осіб. Пайки мали б задовольнити потреби слухачів, педагогів та персоналу (Додаток Ю) [1, арк.4-5зв]. НКО намагався владнати ситуацію з уведенням системи пайків, розподіляючи їх між робітфаками при ІНО губернських міст [28, арк.20]. Скажімо, у січні-березні 1922 р. влада виділила 2 тис. 612 пайків на 24 педустанови республіки (Додаток Я). З одного боку, цифри були високими. З іншого, не зрозуміло, чи їхня кількість була прив'язана до контингенту. Наприклад, Полтавський ІНО отримав 95 пайків, а у вищі навчалось 494 студенти, не рахуючи штату персоналу. Виходить, що пайок міг отримати лише 21% молоді. А зваживши на те, що це була норма на три місяці, ще менше – 7% [9, арк.1-10].

Робітфаки держави 1920-х рр. забезпечувалися продуктами окремо. До місячного раціону входили 39 фунтів хліба (приблизно 0,5 кг/день) чи 30 фунтів борошна (0,38 кг/добу), 10,25 фунтів зерна (132 г/добу) чи 7,75 фунтів круп'яного борошна (100 г/день), 15 фунтів м'яса (193 г/день), 1 і 7/8 фунтів жирів (до 24 г/добу) та 1,25 фунтів солі (16 г/день). Хоча пропонована урядом таблиця забезпечення студентів включала ширший раціон і змінювалася в залежності від наявності продуктів. Аналізуючи виділений державою раціон для колективу у 180-200 студентів робітфаку Харківського с/г інституту за січень-травень 1922 р., можемо вирахувати денні норми харчування радянського студента. До них упродовж другого півріччя входили: хліб, борошно, крупа, сіль, макарони, квасоля, м'ясо, цукор, сало, капуста та масло. За пів

року студенти не отримало ні граму картоплі. У розрізі постачання держава звітувала також і про надання студентам сірників та мила [126, арк.36]. Це усереднені обрахунки, і часом раціон не включав більшості продуктів (Додаток АА).

Схожа картина була з постачанням продуктами викладачів. У 1921-1922 р. країна переживала перший Голодомор. Освітняни не були виключенням з-поміж тих, хто страждав від недоїдання, хоча й отримували певну допомогу від держави. Наприклад, у Київській губернії влада розподілила пайки 3 тис. 604 особам медперсоналу, 765 голодуючим та 4 тис. 377 мешканцям інтернатів. Причому розріз пайків по уїздах демонстрував, що найбільше голодуючих було на периферії (в Умані та Бердичеві – по 300 педагогів, у Звенигороді – 150, тоді як у Києві – 31). Список продуктів, які влада мала б виділяти медперсоналу вишів, охоплював 17 найменувань. Однак, уряд зміг видати пшеничну крупу та рибу (по 100% обсягів), борошно (52%) та сіль (42% від норми). І то лише у січні. До педагогів не потрапило жодного граму жирів та цукру, не було на столах свіжих та сушених овочів, картоплі та сухофруктів. РНК не знайшла в «закромах Батьківщини» молока, кави та чаю, жодного яйця, кондитерських виробів та картопляного чи підбовточного борошна [6, арк.5-6]. Підвищена норма академічного пайка існувала для ударників праці. Так, у 1921 р. директор Кам'янських ПК просив зарахувати окремих лекторів закладу до ударної групи із присвоєнням їм відповідного продовольчого пайка [1, арк.9].

Виникає й питання, чи задовольняли ці норми харчування щоденні потреби? Наприклад, у Харкові студенти робітфаків технологічної вертикалі отримували 1 тис. 382 калорій на день, а сільськогосподарської вертикалі – 1 тис. 703 калорій (у той час, коли союзний харчовий прожитковий мінімум складав 2 тис. 700 калорій на день) [126, арк.36]. Зауважимо, що це були ще доволі високі показники. Відомо, що у 1922 р. НКО розглядав проблему харчування молоді у вишах України та Росії і дійшов до висновку, що калорійність пайків в УСРР була менша на 849,4 кал на день (на 33%) від норми сусідів. Як виявилось, систематична невидача м'ясних продуктів понижувала норму працездатності на 72,25 кілограмо-сило-метрів на день (708 Дж). В українських пайках, на відміну від російських, були відсутні тваринні жири, мала кількість олії та фактичне неотримання м'яса. НКО особливо стежив за доступністю продуктів тваринного походження в раціоні педагогів, бо зауважував, що рослинні жири засвоювалися ними гірше, ніж людьми фізичної праці. Повний пайок освітяни

з змогли отримати лише у березні та квітні 1922 р., чим далі вони працювали від Харкова, тим менше продуктів зі списку НКО одержували. Це видно, зокрема, з листування Кам'янець-Подільського ІНО до НКО прохання збільшити обсяги, бо пайків не вистачало [10, арк.1; 8, арк.1]. А в порівнянні з російськими пайками, постачання українських освітян програвало ще суттєвіше (Додаток ДД).

На початку 1920-х рр. створюється Всеукраїнський комітет покращення побуту студентів – студентський орган при Головпрофосі, що діяв у губернських містах для обслуговування вишів самого губернського міста та губернії [36, арк.9]. Так, КУБУЧ мав свої відділи у Харкові, Києві, Полтаві, Одесі, Катеринославі та Кам'янці-Подільському. Головною метою діяльності була допомога у покращенні матеріального стану студентів [129, арк.4]. Проте, організація сама розпоряджалася обмеженими фінансами. Наприклад, у 1924/1925 н.р. Кам'янець-Подільський губернський комітет зауважував, що був не в змозі покращити скрутний матеріальний стан молоді міста [41, арк.21]. За рік ситуація виглядала краще. Скажімо, у в Київському ІНО харчувалися 220 робітфаківців із 253, а в Донецькому ІНО обіди, сніданки та вечері отримували всі 260 студентів. Харчування вартістю від 11 до 12 крб. у місяць містило 3 прийоми їжі, порцію чаю, цукру та хліба. Хоча ціни зростали на ринку через спекуляції [48, арк.39, 202; 353, арк.20].

Інші місячні норми виплат були у малих навчальних закладах. Так, Прилуцькі ПК змінювали і кількість «стипендій на харчування», і їхній розмір щомісяця, тому вирахувати стабільну вартість продуктів та страв було неможливо. Скажімо, у грудні 1929 р. заклад видав 5 стипендій по 7,5 крб., у січні 1930 р. – 10 «авансів на харчування» по 4,5 крб., та 1 на 8,7 крб. [346, арк.2]. Середня вартість обіду для молоді варіювалася від місцевості. Так, Олександрівські ПК платили за кожного із 50 студентів 15 коп. користуючись з допомоги КУБУЧу. Прикметно, що вартість денного раціону у ньому була менша за вартість дня харчування київського студента – 30 коп. Схожі розцінки були у Великих Сорочинцях (15 коп. за обід), Бердянську (20 коп.) та Білій Церкві (10 коп.). Хоча у Вінниці більшість студентів голодувала і погрожувала кинути навчання через погане харчування [49, арк.2, 10, 15, 18, 64]. Такі заяви не збігалися з офіційними даними, за якими студенти ПК Вінниці отримували доволі пристойний денний провіант (Додаток ББ) [49, арк.76].

Існували й інші негаразди, які траплялися через колізії законодавства. Наприклад, до січня 1921 р. Харківська педагогічна школа отримувала продовольство та обіди з 10-ї Радянської їдальні. Проте, уже 20 січня постачання припинилося, бо їдальня, відповідно до положень чинного тоді законодавства, могла забезпечувати харчам дітей лише до 15 років. А учні школи не підпадали під цю категорію. Тому й кидали навчальний заклад і вирушали до сіл, аби не вмерти голодною смертю [1, арк.6]. У багатьох закладах доводилося самотужки організовувати харчування колективу користуючись з вирощеного власними руками [55, арк.1-17]. На початку 1920-х рр. вищі педагогічні заклади мали земельні наділи для ведення підсобного господарства, що мало б допомогти з проблемою забезпечення. Так, у 1922 р. у Кам'янець-Подільському ІНО для цього діяв утворений «Колектив», який отримав у розпорядження землю відповідно до декрету НРК «Про наділення інститутів землею». Об'єднання студентів і викладачів (як явище «надінститутське») займалося організацією правильного багатопілля. ІНОВці обробляли 20 дес. саду, мали 50 дес. озимини, по 80 дес. ярових стручкових, ярових зернових та ярових просапних культур, а також висадили 110 дес. корне- та клубнеплодів (картоплі, цукрового та кормового буряка). Студенти виростили собі навіть 50 пуд. тютюну. Багато городини понищила посуха. Млин, який 17 років не ремонтувався, так і не запрацював у повні після величезних вливань колективних коштів. А корови не приносили молока, бо педагогам не було чим їх годувати. З організацією КУБУЧу, студентський орган мав допомагати в оранці землі [5, арк.142; 126, арк.48; 8, арк.1; 36, арк.9].

У всіх були різні умови, аби говорити, що вони були здатні прогородувати себе бодай у мінімальних обсягах. Старобільські ПК намагалися уповні використовувати землю, влаштуваючи сівозміну [42, арк.2]. У той самий час Київські єврейські ПК за свою ферму у 13 дес. щороку сплачували 160 крб. губкоопгоспу. Однак, сума утримання угіддя була зовеликою і навіть не окупалася вирощеним на ній, тому виш просив звільнити його від таких витрат [34, арк.41]. Різнилися й ґрунти та господарські умови. Курси у Біликах мали лише по 1,29 дес. саду та городу [15, арк.5]. Новомосковським трирічним ПК у 1924 р. городини вирощувати було ніде: земля була придатна тільки для польового зілля. Павлоградські ПК, хоч і володіли 22 дес., та там буяло різнотрав'я, а в Бердянську крім 1 дес. виноградника не було нічого. Коли справа доходила до обробітку та збирання врожаїв, починалися проблеми: так,

Верхньодніпровські трирічні ПК не мали власних коней та волів для виконання робіт та доставки врожаю [43, арк. 2, 17, 23, 12]. Не будемо забувати, що мати коня на початку 1920-х рр. не означало використовувати його у господарстві. Так, у 1922 р. педагоги Київського ІНО та Білоцерківського ПТ просили НКО забезпечити фуражем їхню худобу, бо самі не мали сили прогодувати її, аби та обробляла їм поля [6, арк.1].

Ситуація в ІНО могла бути кращою порівняно з дрібними ПК. Донецький ІНО у Луганську у 1924 р. тримав значні площі допоміжного господарства. Поруч із садибою вишу був город. Окремо була посівна ділянка, де заклад вирощував жито, пшеницю, ячмінь, картоплю та сіно. Інститут не відчував браку реманенту та худоби. Такі ж успіхи у другій половині 1920-х рр. демонстрували освітяни Кам'янця-Подільського. З іншого боку, маємо приклад Ніжина. Його угіддя були розкидані у 3 різних місцях. Шматок у 0,5 дес. розташовувався за 4,5 км від вишу, куди доїхати у дощі по ніжинських дорогах не було змоги, а сама земля була надзвичайно виснажена. Друга ділянка пролягала за 12 км і була насправді повністю непридатним болотом. Корисною була хіба третя у 5 дес. біля садиби інституту, де молодь сіяла городину та посівні культури. Та виш не мав достатньо реманенту [42, арк.4-5; 56, арк.2; 53, арк.15, 58, арк.2]. Аби зрозуміти, наскільки вдалими були такі господарства освітян, варто порівняти їх із наділами інших вишів. Скажімо, Гришинська сільськогосподарська професійна школа у 1926 р. оперувала зовсім іншими обсягами землі та збирала значні врожаї. Заклад мав загалом 1 тис. 51 дес.: із них 257 дес. оранки, 339 цілинних та перелогових луків, 10 дес. городу, по 8 дес. садка та лісу, 65 дес. посівних вигонів та 20 дес. парку [54, арк.1-14].

КУБУЧі поступово централізували й систему харчування (статутні функції зобов'язували орган створювати їдальні, чайні та харчові пункти). Так було у Київському ПТ у 1929 р., де харчування проводилася в їдальні КУБУЧа [547, арк.8; 36, арк.9; 149, арк.32]. Держава періодично виділяла додаткові гроші на покращення катастрофічного стану харчування (наприклад, у 1926 р. додатковий транш склав 25 тис. крб). У Житомирі мали приєднати їдальню пролетстуду до водо- та електропостачання (дивно, як вона існувала без води до того?). Проте, фінансів часто було замало, тому у багатьох містах їдальні закривались. Наприклад, у Вінниці її приміщення забрав собі облвиконком [47, арк.76; 50, арк.6; 75, арк.32].

Система громадського харчування у республіці була не у найкращому стані. Контрольний огляд у регіонах у 1930 р. виявив, що якість продукції не відповідала навіть скромним вимогам економного центру. Через некваліфікованість кухарів, незнання ними технології приготування продуктів страждали не лише зовнішні характеристики страв, але і їхня калорійність. Вона коливалася в їдальнях навіть одного і того ж міста від 700 до 1 тис. і навіть до 2 тис. калорій. У закладах громадського харчування часто не вистачало не лише посадкових місць, а й виделок та ложок на наявні обсяги. Комісія констатувала грубість персоналу, відсутність різноманітності меню. У ЦК КП(б)У дивувалися майже повною відсутністю дієтичного харчування в українських їдальнях – «навіть простого вегетаріанського мало». Певний час існувала гарна практика самодіяльних їдалень: у Києві на 1929 р. кількість зростає із 12 до 28 таких закладів. А в Полтаві активно почали діяти гігієнічні консультації для місць громадського харчування [151, арк.14].

Специфічною темою є харчування студентів під час проходження ними практик. У 1930 р. молодь Ніжина в с.Браниці Бобровицького району жила у доволі скрутних умовах. Вони не мали повного місячного навантаження, аби заробляти собі на харчування. Часто на місяць витрачали мінімум 60 крб. на їжу. Її «добували» у місцевих жителів, бо виш не організував постачання продуктами [82, арк.39].

У роки Великого Голоду 1932-1933 р. матеріальне забезпечення освітян України усіх рівнів було незадовільним попри низку заходів з уведення пайків. Упродовж 1932-1933 рр. норми постачання учителів включали 800 г хліба на день, 800 г цукру на місяць, 400 г олії, а обсяги крупи варіювалися від 1 до 2 кг [162, арк.11; 107, арк.58]. На місцях «освітянської норми» часто не дотримувалися. Скажімо, у квітні 1933 р. у Полтавському ІСВ порції видавалися значно зменшеними у порівнянні із вимогами меню. Протягом квітня освітян харчували лише водою замість супу – пшона не відвантажували. Коли ж 26 травня бюро наказало видавати студентам пшоно, його вистачило лише до кінця дня. Такі ж проблеми були з м'ясом. Його постачали, проте забирали працівники кухні, а освітянам воно доходило через три дні після завою та розкрадань [556, арк.11]. Для студентів харчування було іншим, аніж для учителів, педагогів, бібліотекарів, кіномеханіків та вихователів. Наприклад, у Вінниці харчування отримували в їдальні лише 30% студентів. Молода людина отримувала 300 г хліба. Для забезпечення продуктами у роки голоду, виш організував

кролятник на 50 кролів та свинарник, намагаючись одночасно зібрати врожай із 10 га. Однак, сніданки з вечереми були низькокалорійними, а норми видачі продуктів порушувалися. Інколи хлібні норми з вересня видавали лише у жовтні [88, арк.8; 107, арк.99]. Зважаючи на загальну трагічну ситуацію по республіці, те, що слухач у Старобільську отримував щоденно 300 г хліба та пшоняний суп без жирів, можна вважати здобутком попри те, що НКО не виділяв місячних норм продуктів узагалі [90, арк.6]. Бо у Маріїнському ПТ у ці роки хліба не видавали, а в Полтаві голодування студентів почалося з жовтня 1931 р. Вони не могли отримати талони на харчування у Коопхарчі: виш не видавав гроші [92, арк.7; 74, арк.161]. Вартість обіду по країні коливалася. Скажімо, у Мелітополі молодь витратила в місяць на їжу 27 крб. за розцінками Промхарчу з 40 крб. стипендії [111, арк.4].

З огляду на голодні роки, закономірними видається прагнення інститутів мати доступ до земельних наділів, аби вирощувати «своє». У 1932 р. студенти та викладачі Кременчуцького ІСВ навіть просили перевести їхній заклад до с. Кобеляки, де вони мали угіддя. Проте, НКО заперечив, наголосивши, що це перетворювало освіту на «хуторянське навчання». Студенти отримали дозвіл на 5-6 днів роботи у полі, і мали усвідомити, що в очах центру це виглядало так, ніби ІСВ підпорядковувався допоміжному господарству, а не воно вищу [109, арк.7]. Хоча влада сама усвідомила, що виші виживали здебільшого користуючись з земельних наділів. Тому 11 лютого 1933 р. вийшла урядова постанова про продбази, яка вимагала забезпечити інститути землею у розмірі від 50 до 100 га, надавши закладам тягловий транспорт та реманент. Заклади з великим контингентом (Харків, Дніпропетровськ, Київ, Одеса та Катеринослав) мали наділити паями у 200-300 га [115, арк.1, 26]. Такі допоміжні господарства у 1933 р. діяли при 31 педагогічному ІСВ країни (Додаток ВВ). Держава регламентувала сівозміну (Додаток ГГ). Влада розписала приміщення та реманент зразкового господарства. Виш мав побудувати барак із хмизу, овочесховище та сарай для реманенту. У господарстві мало бути 7 коней із упряжками, 2 парних та 2 одинарних брички та лінійка. Розписувались навіть дрібні знаряддя праці та реманент (діжки для засолювання, поливалки, відра, санчата тощо) [105, арк.101-104].

Однак, виші боролися з тим же проблемами, що і 10 років до того. Наприклад, в Сумах ІСВ не міг посіяти нічого на своїх 50 га, бо мав труднощі із постачанням посівного матеріалу, не було фуражу для худоби, бракувало тягової сили. А

міськрада відсторонилася від допомоги в організації городньо-тваринницького господарства [113, арк.2]. Та й придбати у такій кількості худобу було важко самотужки: 1 корова коштувала 400 крб., 1 свиня – 200 крб., кролематка – 5 крб., а 1 яйце – 25 коп. Сумський ІСВ мав би витратити лише на тваринний фонд 6,5 тис. крб. – майже половині бюджету, що виш отримав на ремонт будинків [105, арк.101-104].

Постанова РНК УСРР від 17 грудня 1933 р. визначила норми постачання борошна та круп. Освітяни з сіл (викладачі ПТ) отримували через систему споживкооперації різні норми продуктів. Так, у I кварталі 1934 р. держава видавала по 750 г хліба на день (та додатково 350 г утриманцю), а також 1 кг круп на місяць (500 г утриманцю). У червні норми хліба впали – 400 г на руки в день (200 г дитині), круп лишилися незмінними (1 кг та 500 г). Проте, зросли інші місячні видатки: 8 кг борошна (4 кг), 600 г цукру (утриманцям не передбачався), 400 г кондитерських виробів (200 г), 1 кг хамси (500 г тюльки). Однак, крупа видавалася не всім – лише тим, хто у I кварталі був на централізованому забезпеченні хлібом [102, арк.2-35]. Пізніше виші уже купували продукти самотужки, правда, чекаючи своєї черги, бо їх можна було лише «дістати», навіть маючи гроші [310, арк.33].

Виші намагалися організувати побут молоді самотужки. Так, Сумський ІСВ ініціював відкриття окремої студентської їдальні, але міськрада, міськпарторганізація, комунхарч та комунгосп гальмували постачання продуктами [113, арк.1]. Схожа ситуація була у Дніпропетровську. Утворене допоміжне господарство не могло забезпечити харчування, бо до студентської їдальні коопхарчу, куди відвантажували вирощене на ділянці, ходили їсти сторонні люди. Тому виш хотів відкрити власну окрему їдальню на госпрозрахунку, але міськрада не давала ні дозволу, ні приміщення [106, арк.16]. Потрібне було втручання центру. І влада здійснила контрольні виїзди у міста республіки. Перевірки 1936 р. виявили, що більше ніж 15 тис. студентів Одеси та понад 22 тис. молоді Харкова харчувалися незадовільно в їдальнях, які обслуговували трести їдальнь Народного комісаріату внутрішньої торгівлі СРСР. Згідно з постановою РНК СРСР від 23 січня 1935 р. у державі вводилися три категорії масових студентських обідів: овочево-круп'яний обід (65 коп.): включав мінімум 17 г жирів, 35 г круп, 340 г картоплі, 7,5 г борошна та овочів й інших продуктів на 10,9 коп.; 2) рибний обід (1 крб.): включав 130-140 г риби, 17 г жирів, 290 г картоплі; 3) м'ясний обід (1,2 крб.): включав 85 г м'яса, 17 г

жирів, 26 г круп. Та перевірки виявили, що у державі порушували норми видачі. Особливо скорочували порції риби та м'яса (у Харкові знижували до 50-60 г, а Одесі до 60 г на людину). Не дотримувалися й норм калорійності у 800 калорій (в Одесі не більше 550 калорій, у Харкові – 350-400). Траплялися випадки економії. Продуктів виписували на 400, 600 та 750 обідів, а готували 550, 780 та 900 порцій відповідно. Їдальні заощаджували сировину. Серед вад студентського харчування називали низькі смакові якості обідів, особливо рідких страв. Рідко використовувалися приправи (цибуля, часник, перець, лавровий лист). Меню часто лишалося без змін.

Окремі страви готувалися із навмисним порушенням рецептури. Так, у м'ясні котлети клали забагато хліба, із них часто сочилася вода. Соуси робили «найогиднішої якості»: вода з невеликою кількістю борошна на маргарині. Та й сама подача, за твердженням комісії, була гидка: їжу розмазували, виливаючи по всій тарілці. Офіціанти подавали страви студентам неохайно, ставили одну страву на іншу, до дна тарілки приклеювався гарнір, а потім ще й вимазувався стіл. Приміщення студентських трестових їдальнь часто не опалювалися, стояли з вибитими шибками, температура повітря у день перевірки 15 лютого 1936 р. в приміщенні була -5°C . У залах з цементною підлогою були відсутні вішалки, у довгих чергах доводилося стояти одягненими [175, арк.3-5]. Можна екстраполювати ці дослідження на інститутські їдальні. Так, у 1937 р. у Лубенському УІ збільшували ціни на харчування щодня, не оминаючи навіть розцінок на чай. А вечерю зовсім припинили готувати [314, арк.78]. Студентські організації інколи заступалися за молодь і забороняли дирекції вираховувати «обідні гроші» зі стипендії [574, арк.11].

У роки окупації виші зазвичай закривалися чи були евакуйовані. Тим не менше, забезпечення харчування освітян не припинялося. Відомо, що у травні 1942 р. до учительської їдальні ПДП подавали список із 16 робітників закладу на одержання талонів на обіди за підписом тимчасового ректора Л.Ткаченка та завгоспа В.Кізіма. Виш також забезпечувався певними харчами, зерном, олією та кормами. На забезпечення викладачів вишу працював повністю і ботанічний сад інституту. Проте, можемо припустити, що через скруту він часто ставав об'єктом крадіжок з боку зголоднілого полтавського населення. Напевне, тому було вирішено у 1942 р., «зважаючи на певні труднощі», збирати фрукти та овочі, не чекаючи їх повного досягання. Виш не довіряв навіть найманим працівникам ботсаду: групи із 2-3 осіб

збирали врожай під контролем, одразу відправляючи його до комори під ключ керівника саду [335, арк.28; 337, арк.1; 336, арк.15].

У післявоєнній країні говорити про достатнє забезпечення продуктами та приміщеннями некоректно. Багато закладів лишилися не те що без приміщень їдалень, а й навіть без навчальних корпусів. Так, 40 студентів ПДП у 1945 р. харчувалися в їдальні тресту їдальнь міста, яка працювала з перебоями через відсутність палива та продуктів. Приміщення були негігієнічними [956, арк.7]. Часто молодь не могла потрапити на прийоми їжі, бо їдальня починала роботи пізно, коли доводилося іти на пари. А якщо і встигали, то в умовах дефіциту стикалися з одноманітністю меню [479, арк.9зв; 481, арк.8].

Діяла карткова система забезпечення через ВРП. У КДП, наприклад, при вишівському ВРП стояв хлібний кіоск, до якого були прикріплені 1 тис. 200 робітничих та 280 лімітних карток [490, арк.20зв; 220, арк.5]. Встановлювали правила отримання продуктів. Так, у ПДП студентів обслуговували з 8 до 12 год., а лектуру – з 13 до 18 [957, арк.83]. Норми постачання були мізерними. На колектив КІПТ на IV квартал 1944 р. виділили 42 кг м'яса, 94 кг круп 6,3 кг жирів та 2,1 кг цукру. Але освітяни нарікали не стільки на обсяги, скільки на незрозумілу організацію постачання. Вони не знали, які продукти мали б видаватися. Наприклад, у січні один тиждень давали картоплю, інший – крупу. Та й отоварювання карточок відбувалося не за правилами, а за рішенням начальника ВРП. Понад 50% освітян не отримували жирів (у листопаді 1947 р. «зникли» 230 кг продуктів, як і кілограми хліба, виписаного студентам). Наприклад, у КІПТ у 1945 р. буфетниця спеціально не видавала учням 300 г щоденної норми хліба з білого борошна [208, арк.6; 226, арк.1зв].

Неабиякою розкішшю були овочі. Їх видавали за окремим розпорядженням директора за списками, тому викладачі прирівнювали їх до милостині. Такими ж малими порціями видавали м'ясо, спочатку постачаючи його відповідальним працівникам, а вже потім – рядовому педперсоналу [226, арк.1зв-2]. У КІПТ справа була протилежна. Там могли видати по 3 м'ясних страви на день. І причина була не у щедрості начальника ВРП. У закладі просто не було холодильника та льоду для зберігання продуктів, тому їх намагалися якомога швидше пустити у процес. Інколи м'ясо просто протухало. Справи розкрадання доходили до прокуратури, як то

трапилося із «перевитратами» картоплі у КПТ у 1947 р. Хоча багато таких справ, як говорили самі педагоги, «замурували» [209, арк.40; 208, арк.4зв; 210, арк.3].

Існувала система «заміни», коли недостачі продуктів мали замінити рівноцінними відповідно до урядових норм. У січні 1945 р. у КПТ освітяни отримали 96% продуктів-замінників (хоча урядова постанова визначала межу у 30%). Та і ця система давала збої. Наприклад, викладачі скаржилися, що їм видавали продукти неповноцінними замінниками. У вересні-грудні 1947 р. замість молока видали худий сир, не додавали норму яєць (у вересні на одного освітянина припало навіть не ціле число – 3,75 штук, у жовтні – 0,75, у січні – 5 шт.) [208, арк.4; 210, арк.11]. В окремих вишах діяли побутові комісії, які розглядали справи поганого забезпечення. Наприклад, у 1945 р. такий орган контролю при ПДП розподіляв додаткове харчування для студентів-відмінників, інвалідів та учасників війни [481, арк.2]. Були випадки, коли молодь за роки навчання так і не отримувала допомоги від держави. У КДП у 1948 р. виявили кричущі факти. Студент Рудюк за 4 р. навчання не отримав жодного талону, хоча був з категорії нужденних, як і Максименко. Той був змушений закласти в ломбард свій костюм, аби купити продукти [226, арк.9].

Виходом із повоєнної продуктової кризи залишалися власні підсобні господарства інститутів. Одні, як КПТ, після зриву централізованого постачання овочів у 1944 р. сподівався на власний врожай 30 т картоплі [208, арк.23]. Другі не могли нагодувати себе через халатність. Так, студенти Велико-Сорочинського ПУ у 1945 р. викопали 1 га картоплі, але не доставили її до сховища і весь урожай погнив [370, арк.2зв]. Третім же вишам інколи просто бракувало нормальної землі, аби вести самозабезпечення. Так, викладачі КДП у 1945 р. безрезультатно їздили околицями столиці у Бровари, Гребінку, Фастів та Васильків у пошуках потрібних земель. Та такої довго не знаходили. А за відсутності площ не могли й замовити насіннєвий фонд, який би підходив до типу ґрунту наділів. За якийсь час все ж земля у Василькові була видана. І виш зміг забезпечити себе врожаєм, засадивши 22 га картоплі, по 4 га вівса та ячменю, по 2 га квасолі та проса, 1 га капусти та іншої городини (моркви (0,72 га), огірків (0,6 га), редису (0,1 га), кабаків (0,7 га) та дині (0,2 га). У планах вишу було вирощування власної гречки. Однак, за наявності плуга та збруї, через відсутність коней та робочих рук великі ділянки (часом до 5 га) залишалися неораними. Схожа

історія повторювала з року в рік. Та й студенти, які працювали на землі, скаржилися на погану організацію харчування у полі [218, арк.23; 219; 220, арк.40зв; 225, арк.6].

З іншого боку, що можна було очікувати від харчування за стінами вишів, коли у них самих процес харчування інколи був розлагоджений? Так, у КПТ молоді доводилося понад 7 годин працювати без прийому їжі, бо їдальня затримувала обіди на 3 години. А, сівши за стіл, можна було до 30 хв. чекати черги на обслуговування (викладачі проводили в очікуванні і того довше – до 1 години). Та й графік харчування не збігався із навчальним процесом: сніданки тривали до 11 ранку, а вечері до 20 (хоча із 18 у закладі були розплановані години самопідготовки) [220, арк.9; 208, арк.4зв; 209, арк.40]. Інколи продукти власного виробництва до освітян не доходили. Так, у 1947 р. пропало 3 т картоплі. Як виявилось, її видавали без виписки, а потім різницю списали як гниль. Овочі з полів не могли зберігати на зиму бо були відсутні овочесховища. Тому освітяни просили помідори та огірки завозити викладачам додому, минаючи проміжні ланки. У той самий час овочі для освітян КПТ не доїздили через відсутність транспорту [225, арк.92, 95, 117; 209, арк.40].

Освітяни в оцінці рівня свого постачання зважували на повоєнні труднощі, хоча й наголошували на відсутності окремих продуктів. Скажімо, у 1946 р. студент КДПІ Грицак зауважував задовільну якість обідів у виші, проте молоді часто не вистачало хліба та цукру. Та й саме існування їдальні при виші у післявоєнні часи було проблематичним. Освітяни не ходили до неї у достатній кількості, щоб вона була рентабельно. Відриваючи її, влада розраховувала харчувати 450 осіб колективу, однак за столами у найкращі часи з'являлися до 250 студентів та викладачів. Виправдовуючи неохочих, можна зауважити, що у закладі було неохайно та холодно (доводилося сидіти у шапках) [222, арк.11зв]. Така ж антисанітарія царювала у їдальні КПТ. Ложки та виделки після прийомів їжі не обмивали. Хліб тримали у неналежних умовах, у приміщенні лазили мухи та таргани. На столах лежали порізані клейонки, скатертин не було. На столи зі стелі лилася вода [208, арк.5; 209, арк.40; 210, арк.10]. Порції у повоєнних вишах були малі та погані. Меню було одноманітне: наприклад, у КДПІ – щодня суп та розсольник. А в буфеті – тільки вінегрет. Тому й не дивно, що коли асортимент більшав, траплялися прикрі випадки. Скажімо, у 1948 р. працівниця буфету Старосельська була знята з роботи у КДПІ за те, що вкрала 70 г студентського

холодцю. Багато викладачів потребували дієтичного харчування [207, арк.3; 228, арк.23; 226, арк.18зв; 208, арк.4зв].

Чи була можливість готувати в гуртожитках? У квітні 1948 р. Миргородська райрада зобов'язала директора Велико-Сорочинського ПУ організувати побутову кімнату при гуртожитку для варки їжі [383, арк.24]. У студентів КДПІ з гуртожитку на вул.Солом'янській плит не було. Буфетів при гуртожитках попри розпорядження дирекції не існувало (і так тривало до кінця 1940-х рр.). Аби зварити їсти, молодь до кінця жовтня 1946 р. виходила на вулицю, де варила їжу на холоді [227, арк.21; 222, арк.65]. Знаючи, що середня добова температура у ті дні у Києві трималася позначки +3 С (а часто й опускалася до -2 С за день) [1787], довго кашу на вулиці не повариш. І якщо цей київський виш намагався владнати ситуацію за декілька років, то у 1949 р. молодь із сусіднього КДПІМ все ще скаржилась про неможливість приготувати харчі в напівпідвальному приміщенні тісного гуртожитку [243, арк.4].

У Житомирі та Бердичеві 1951 р. були їдальні та буфети [185, арк.192]. Проте їхня наявність не завжди означала задоволення потреб у харчуванні. Так, у Великих Сорочинцях буфет був бідним за асортиментом товарів. У 1951 р. не вистачало хліба (щоденна норма 160 кг на 470 слухачів та 60 родин співробітників не виконувалася), та на вітрині завжди було вино. Молодь педвишів УРСР просила переглянути наповнення таких буфетів до середини 1950-х рр. [408, арк.49; 503, арк.19]. Допомогти покращити харчування мали б профкоми. Однак, вони теж не завжди могли зарадити. Так, у ПДПІ 1951 р. викладачі зауважували, що організація вкрай погано забезпечувала членів профкому харчами та продуктами. Інколи виші жертвували їдальнями заради навчальних приміщень. Так, у КІПТ 1952 р. через збільшення контингенту навчальні майстерні мали заступити обідній зал [616, арк.100; 216, арк.24]. В УДПІ навіть до середини 1950-х рр. молодь не мала їдальні. А приготування їжі в гуртожитку було утрудненим: довгі черги біля плит крали час [670, арк.29; 671, арк.72]. Про стан забезпеченості освітян говорив і доступом до торгової мережі для забезпечення потреб у продуктах. Студенти на парах з політекономії повторювали слова Сталіна, що «мета соціалістичного виробництва ... не прибуток, а людина з її потребами». На початку ж 1950-х рр. освітяни відчували нестачу у магазинах жирів, цукру, круп та макаронних виробів [638, арк.365; 23, арк.107]. Попри врожаї, протягом років могли не завозити картоплю, мізерними

були запаси моркви, огірків та цибулі. «Картопляний дефіцит» тривав з 1954 по 1961 рр. [517, арк.43; 520, арк.83] навіть у часи врожаїв. Не дивно, що педагоги просили виділяти їм присадибні ділянки, аби вижити [668, арк.17; 676, арк.21].

Важко було дістати хліб. Більшість магазинів, що торгували хлібобулочними виробами, пропонували 1-2 найменування продукції. Перевізники крали її уночі та перепродували чи брали додому. Хліб продавали на вагу, тому були випадки коли, замість 2,5 крб. за 1 кг продавчині брали цю суму за продукт у 700 г. І якість була сумнівною. У хлібині шукали «безкоштовного сюрпризу»: мідний дріт, залишки карамелі, леза ножів, ганчірки чи скло [514, арк.135; 517, арк.66; 513, арк.113]. СРСР розвінчував антипартійну групу, яка начебто не вірила у можливість перегнати Америку з виробництва м'яса та молока, освітяни зауважували, що не були забезпечені молоком. Скажімо, у Полтаві у 1950-х рр. діяли лише 2 молочні магазини та одне молочне кафе. На весь обласний центр завозили у кращому випадку 580 л молока на день, і лише тим, хто записався у чергу доставки. М'ясо бачили в основну у мріях. Перевірка Полтавського міськкому виявила, що з 6 назв ковбас 4 робили, порушуючи технологічні процедури, тому їх важко було назвати ковбасою. Не дивно, що домашніми ковбасами підторгували з-під прилавків під етикетками заводів [527, арк.44; 518, арк.109; 517, арк.66]. Як визнавали сучасники, ковбаси м'ясокомбінату люди брали «тільки бобикам та муркам і більше нікому», а рибу якщо і бачили, то лише тюльку. Її теж без «накрутки» могли й не отримати. Тому немає нічого дивного, що очільник ботсаду ПДП Л.Коцюбинський торгував рибою зі ставків вишу. У багатьох торгових точках не було солі, махорки, чаю і горілки. Освітяни скаржилися на покражу спирту з комор, бо горілка продавалася з-під прилавків за завищеними цінами [512, арк.99; 516, арк.210; 982, арк.87; 514, арк.247].

Не дивно, що у містах з'являлись анонімні листівки: «Товариші робітники та інтелігенція! Подивіться, що робиться навколо нас у містах та селах! У магазинах немає нічого. Всюди хазяйнують жиди. Ставки робітникам урізають. Де ж наші продукти, які здають колгоспники. Вимагайте підвищення зарплат та продовольства у магазинах. Прочитайте та розкажіть товаришу» [523, арк.72]. Відсутність речей у магазинах призводила до того, що працівники КДБ були змушені припинити лавину «антидержавних висловлювань» у натовпі громадян. Кадебісти розуміли і

констатували, що ці розмови та поява листівок не свідчили про зраду Батьківщини, а говорили про озлоблення людей від негараздів у країні [521, арк.16; 522, арк.82зв].

Однак, за 12 років «відлиги» ситуація з харчуванням загалом значно покращилася. Гуртожитки поступово газифікували. У багатьох вишах відкрили їдальні [981, арк.59; 626, арк.66]. Це іноді ставало предметом гордості у пресі. У короткі часи умовного продуктового достатку владі можна було дорікнути хіба що за щедрість – репортер «Радянської освіти» Ф.Аткін описував картину в їдальні одного з київських педагогічних вишів. Біля каси на столику лежав хліб, студенти брали його по кілька шматочків без обмеження. Ось ця «хлібна розкіш» змусила журналіста ставити майже риторичні запитання: «Декілька шматків... а може забагато? Може, з'їсти самому не під силу?» Виявилось, біля кожної тарілки лежали шматочки хліба – надкушені, зіпсовані, а то й цілі. Неоднозначності ситуації у крані достатку додавали слова прибиральниці: «Навіщо багато хапати? Ну відомо, скільки можеш з'їсти. Чи то очі завидючі, чи що? Раніше, коли хліб не стояв на столах, то викидали щотижня 35-40 кг у підсобне господарство. Нині ж 10-15 кг щодня» [1062].

Особливості забезпечення колективів педінститутів харчами, темпи розбудови мережі вишівських їдальнь та закладів громадського харчування та наявність / відсутність доступу до продуктів для повноцінного раціону дозволили нам виділити такі періоди у розвитку досліджуваного питання;

1) період постреволуційної кризи (1920-1922 рр.) (уряд бронював продовольство для колективів ПІ на основі декрету про військово-трудова повинність; академічні пайки не завжди перекривали реальні потреби; студенти робітфаків отримували кращий раціон за вихованців стаціонарів ПІ; уряд виділяв додаткові пайки у голодомор 1921-1922 рр., особливо постачаючи харчі у провінцію; специфічним видом допомоги стали харчові пайки від закордонних організацій; діяли окремі підвищені норми раціону для ударників праці; перевірки виявили заниження рівня калорійності меню українських освітян удвічі у порівнянні з російськими; триразове харчування у вишівських їдальнях майже відстунє; почалися спроби вирішити продуктову кризу через роботу у господарствах інститутів);

2) період реформування (1923-1931 рр.) (з утворенням КУБУЧів почалася централізація системи харчування робітничої молоді та студентів-стипендіатів у вишах; вартість харчування у вишах упала завдяки компенсації з боку комітетів

покращення побуту; держава почала виділяти значні кошти на покращення харчування освітян; проте, на місцях порушували технології та норми приготування страв, що зводило нанівець починання центру; виші організовували інститутські їдальні для студентів-нестипендіатів та матеріально незабезпечених осіб; земельні наділи часто були непридатними для ведення господарства широкого профілю);

3) період подвійної гри (1932-1934 рр.) (держава почала гру, влаштувавши геноцид українських селян голодом, намагаючись контролювати процес підтримкою певних верств населення; продуктова норма у 300 г хліба для освітян, яка на місцях могла підвищуватися до 400 г, не задовольняла потреб членів колективів; траплялися випадки обважування, зменшення обсягів круп, зриву постачання; студенти масово лишали виші через голод і вирушали у рідні села в надії отримати там продукти; педагоги, кіномайстри, бібліотекарі ПТ мали свою сітку постачання, що включала олію, рибу, молоко, макарони та хліб, яка змінювалася упродовж Великого Голоду; у 1933 р. уведено у дію постанову про продбази для вишів визначенням обсягів тваринництва та 5 полів розміром від 50 га з розписаною сівозміною; зриви забезпечення виші власними продуктами траплялися через нестачу посівного матеріалу, добрив, реманенту та тягової сили; ініціативи окремих закладів відкрити їдальні без допомоги центральних органів влади наражалися на спротив; для подолання кризи уряд увів карткову систему на харчі; серед освітян почалися спекуляції борошном та викрадення хлібних карток);

4) період виправлення помилок (1935-1940 рр.) (держава ліквідувала карткову систему на харчі, відбулася хвиля перевірки їдальнь комісією РНК, яка виявила прогалини у сфері забезпечення харчування і започаткувала ряд змін; уведено 3 категорії масових студентських обідів (овочево-круп'яний, рибний, м'ясний); існування окремих посиленних меню для освітян-ударників та студентів-відмінників; погіршенню харчування сприяла ліквідація спеціалізованих трестів громадського харчування студентів та передача їдальнь у відання трестів народного харчування);

5) період виживання (1941-1943 рр.) (німецька окупаційна влада увела талони на отримання харчування освітянами, які залишилися при вишах; паралельно відбувалося забезпечення викладачів зерном, продуктовими наборами, олією та крамом; ботанічні сади мали виконувати функцію присадибних ділянок до прогодування освітян, але часто грабувалися містянами);

б) період відбудови (1943-1952 рр.) (приміщення їдальнь ІІІ були здебільшого зруйновані після війни; харчування студентів педвишів влаштовувалося в інших вишах та установах; загальним явищем була неузгодженість графіків приготування їжі, сервірування столів та обідніх перерв освітян; меню було одноманітним; у буфетах вражав дефіцит продуктів; карткова система забезпечення продуктами скасована у 1947 р.; ВРП були нездатні задовольнити попит на овочі, м'ясо, молоко, яйця; сформувалася система блату для отримання дефіцитних скасована; відзначалася антисанітарія, невкомплектованість та непристосованість вишівських їдальнь; фіксувалася відсутність кімнат для підігріву та приготування їжі в гуртожитках; низька врожайність допоміжних господарств вишів не вирішувала проблеми урізноманітнення раціону колективів ІІІ);

7) період умовного достатку (1953-1960-ті рр.) (попри зриви постачання будматеріалів, відсутність робочої сили та зміни кошторисів, завершився процес реконструкції та будівництва їдальнь інститутів; відбулася газифікація гуртожитків; урізноманітнися асортимент продуктів в буфетах; ціни на товари стали прийнятнішими для освітян; проте, поза закладами громадського харчування навчальних закладів освітяни відчувати нестачу харчів; попри врожаї у містах був дефіцит на овочі «борщового набору»; відбувалися спекуляції товарами та ринках та урожаєми агробіотсанцій вишів; клич наздогнати та перегнати Америку по виробництву яєць, молока та м'яса на душу населення обернувся для освітян складнощами в отриманні цих продуктів; кукурудзоманія М.Хрущова вплинула на меню їдальнь у бік стрімкого збільшення страв з цієї культури; педагоги брали дачі для забезпечення себе продуктами самотужки).

5.4. Здоров'я та медичне обслуговування освітян педвишів

Документи обласних архівів зазвичай майже повністю мовчазні стосовно питань охорони здоров'я у вищій педагогічній школі у 1920-х рр. У багатьох вишах не збереглися особові справи студентів цих років, де б можна було знайти медичні довідки та заяви на звільнення. Немає документації на кшталт наказів директора. Зведені відомості про стан ІІІ мають поодинокі згадки про стан здоров'я членів колективів [389; 64, арк.28]. Єдиним джерелом відтворення минулого є протоколи партзборів. А вони приділяли більше уваги питанням світової революції, аніж

питанням будення. Однак, проблеми існували. Так, у березні-квітні 1922 р. в УСРР загрозливих розмірів набула епідемія холери [124, арк.96]. Брак документів не розкриває «чумне питання» у П. Єдиним зверненням до проблеми здоров'я у стінах ПДП було зауваження у квітні 1924 р. директора О.Ходака стосовно одного з колег. Політичний організатор вишу з питань жіночої роботи був хворим на неназване венеричне захворювання. Не відомо, де і за яких обставин співробітник підхопив болячку, та рекомендації були простими: звільнити його якнайшвидше, «бо якщо стане відомо студенткам, буде біда» [532, арк.18зв]. Венеричні захворювання не були рідкісними у ці часи. За даними НКЗ, це був бич молоді республіки: у 1924 р. зафіксували 872 тис. 745 випадків таких хвороб (у містах хворіли 86 тис. 974 осіб, а в селах – 790 тис. 791 людина (хоча цифрові показники мали б бути вищим, бо селяни рідко реєстрували погіршення стану здоров'я). Поширення у 1920-х рр. хвороб, що передавалися статевим шляхом, в очах влади було наслідком громадянської та світової воєн, жіночої проституції через безробіття та «часткового недороду хліба» (читай голод) [136, арк.61; 133, арк.54]. Медикаментів у лікарнях та аптеках було обмаль. У 1929 р. III Всеукраїнська конференція пролетстуду висловила уряду міркування з приводу загрозливого стану здоров'я молоді та вимагала збільшити асигнування на лікування. Та кошти на хворих студентів у 1927/1928 н.р. були перераховані лише 20% тим, хто потребував [264, арк.258; 148, арк.109].

Під час з'ясування загального стану здоров'я молоді ми вдалися до контент-аналізу наказів директора ПДП упродовж 1931-1940-х рр. У середньому за цей період у виші щороку вчилось до півтисячі студентів на стаціонарному відділі. Кількість відпусток «за станом здоров'я» за передвоєнне десятиліття демонструвала значне зниження (Додаток О, Рис.1). Можемо припустити, що на початку 1930-х рр. адміністрація не особливо прискіпливо вдавалася до перевірки підстав видачі відпусток. Свідченням цьому є високий показник довідок про відпустку «до видужання» – 75 у 1931 р. та 74 у 1932 р. Достеменно невідомо, через які хвороби студенти пропускали заняття, бо у наказах директорів хвороба не вказувалася. Єдиний випадок – історія курсанта М.Кулікова, який отримав відпустку для лікування в тубдиспансері [939, арк.112]. Це перший випадок офіційного фіксування у студентській масі Полтави цієї хвороби, яку тогочасна медицина разом із венеричними болячками кваліфікувала як «соціальне захворювання» [133, арк.57].

Визначити загальний фізичний стан молоді важко. Однак, можемо припустити, що в кінці 1920-х рр. до вишів вступали фізично ослаблені діти. Це впливає з екстрених заходів НКЗ, якій той почав запроваджувати у 1929 р. щодо дітей віку шкільного соцвиху (до 14 років). Влада констатувала неймовірне зростання захворюваності дітей на кишкові хвороби, прогресування загального ослаблення організму, посилення схильності захворювання на скарлатину та навіть смертність через погане харчування. Тому було прийняте рішення про забезпечення молодого покоління (а особливо дітей робітничого Донбасу) дієтичними продуктами через карткову систему постачання. До цього списку входило коров'яче молоко, масло, м'ясо, білий хліб, манна крупа та рис [150, арк.4]. Такі дані важливі, бо це хворе покоління якраз і ставало студентами 1930-1940-х рр.

Відомо про спалахи інфекційних захворювань у виші. Вони припали на зиму 1931 р. – у час сезонного підвищення захворюваності на висипний тиф та віспу в УСРР Проблема поширення інфекцій полягала у низькому санітарно-побутовому стані населення в республіці: не вистачало лазень та пралень, було погано налагоджене громадське харчування, не вивозилося сміття, не проводилася боротьба з брудом, комахами та паразитами у житлах [164, арк.1-2]. Так, 4 лютого 1931 р. керівник навчального закладу Полтавщини видав наказ старостам академічних груп, завгоспу та комендантові вжити заходи з боротьби з висипним тифом. Вони мали сповіщати Полтавську міську секцію охорони здоров'я «про підозрілих хворих, лихорадящих, відокремлювати хворого від інших, проводити дезінфекцію приміщення після висновку лікаря» [939, арк.13]. Така система заходів була виправдана з огляду на дорожнечу розгортання пересувних дезінфекційних станцій у разі епідемій. Скажімо, коли відбувся спалах тифів у Старо-Ушицькому районі Подільської губернії, то на весь район з резервного фонду ледь знайшли 1 тис. крб. на протиепідеміологічні заходи, 20 комплектів білизни та 200 кг мила [160, арк.2].

Такі заходи особливо прискіпливо проводилися після приїзду студентів на навчання. Аби зрозуміти увагу до цього, зробимо ремарку про санітарно-гігієнічні умови побуту студентської молоді в селах, де вона проводила літо, зиму та відпустки упродовж навчального року. За свідченнями НКЗ УСРР, в середині 1925 р. типове українське сільське помешкання нагадувало хату-мазанку, криту соломною чи очеретом, з недостатньою кубатурою та з освітленням нижче норми. Були відсутні

вбиральні. Криниці були зрубні, а у місцинах із твердим ґрунтом – без зрубів. У селі не знали лазень, а центральні ярмаркові майдани, де збиралися у вільний час, визначали як розсадники хвороб [136, арк.61]. Тому увага до санітарних процедур після відвідин родин була слухним заходом. Але у 1920-х рр. хворі на висипний тиф навпаки тікали з міста у село у намаганні покращити здоров'я [232, арк.42].

«Хворого студента» до вишів постачала школа, яка на початку 1920-х рр. теж не додавала здоров'я молоді. Перевірки Полтавського повітового відділу народної освіти зауважували, що у перші роки радянської влади школи функціонували у приміщеннях, яким було на той час 40-60 років. Із 200 підконтрольних шкільних садиб менш 20 мали задовільні умови. Інші були, як казали, «причеплені» до кінця сіл, на болотах, серед степу, під лісом, обнесені рівчаком, тином, дощаним забором, дротяною огорожею чи зовсім без неї. Класні кімнати були непристосовані: довгі чи широкі. Навіть у нових школах вікна виходили на північ і захід, тому у приміщеннях було холодно і темно, вогко і вкрито пліснявою. Грубки не нагрівали, а лише чаділи. Дрова розкрадалися і потім ставилися в оплату учителя. Діти мали швидку втомленість мозку і, як наслідок, погане знання. Парти спотворювали хребти (навіть служниці, підмітаючи, підривали собі спину, піднімаючи їх). Часто школи стояли в балках між кладовищами, що і вода в колодязях мала запах трупів. Діти отримували мало крив'я через відсутність їдалень, гарячих сніданків та погану гігієну. Бракувало повіток, льохів, колодязів, льодників, вигрібних ям та вбиралень. Недоїдки та папір валялися під ногами. Часто туалети були найжахливішої та найпримітивнішої конструкції, а нечистоти з них текли у колодязі шкіл. Учні на чоботях заносили в класи екскременти, а потім вдихали їх. Вигрібних ям не було. Все непотрібне виливалося поруч порога і заносилося в класи на чоботях. Для лікування пошестей потрібна була крига, але льодників у школах те ж не було [258, арк.14-16].

У розпал чергової хвилі тифу, директор ПДП зобов'язав всіх членів колективу – студентів та викладачів – регулярно віддувати лазню та провадити систематично стрижку. Комісія вишу мала перевіряти санітарний стан гуртожитків [939, арк.13]. І хоча найважчою ситуація була в Одесі як у портовому місті [164, арк.8], у Полтаві практика теж була невтішною. Так, перевірка 14 лютого бригадою Полтавської міської ради санітарного стану гуртожитків «Червона Зірка» та Париж виявила тифозних вошей у кімнатах молоді. З'ясувалося, що майбутні педагоги майже зовсім

не відвідували лазню, часто лише 1-2 рази на декаду. Не дивно, що санкомісія ініціювала показові громадські суди над тими, хто не виконував санітарно-гігієнічні норми. А спеціальна постанова зобов'язувала надалі виселяти злісних порушників із гуртожитків на приватні квартири [939, арк.18].

Те, що є гігієнічною нормою нині, у 1930-х рр. було незвичним явищем. Практика примусовості відвідування лазень спричинили поступове падіння рівня захворювання висипним тифом. НКЗ зауважив, що відсутність регулярного миття серед українців і спровокувала епідемію. Так, якщо у першу п'ятирічку (1928-1932 рр.) при колгоспах у селах, звідки походили у більшості своїй студенти, побудували близько 12 тис. лазень, то більшість із них на 1936 р. уже не працювали. Селяни перетворили їх на зерносховища або пташники, сушарки для льону, пекарні, продали або ж передали іншим установам чи взагалі розтягли на будівельні матеріали. Не дивно, що селяни (і молодь, яка часто відсиджувалася вдома на канікулах) мали найвищий рівень завошивленості [177, арк.4].

У 1919-1923 рр. епідемії тифів та холери прокотилися Україною і пішли на зниження у 1924 р., після чого влада вдалася до посиленої санітарної просвітницької роботи та контролю за освітніми закладами [133, арк.53]. Централізація була на користь, бо у 1930 р. медичні установи українських населених пунктів не могли зупинити епідемію черевного тифу, скарлатини та різачки (кривавого поносу), які підкошували населення [154, арк.2]. Після нових спалахів хвороби молодь мали піддавати ретельному обстеженню. Висипний тиф міг спровокувати ускладнення. Наприклад, студент Київського ІНО С.Сафронович три місяці лікував запалення середнього вуха, яке трапилось після вірусної хвороби [238, арк.161].

У 1931 р. була висока ймовірність повторення інфікування широких мас тифом. Тому міськрада зобов'язала інститут соціального виховання пропускати студентів через лазню не менше двох разів на декаду, розробивши сталий розклад відвідування. У вишні взимку 1931 р. навіть відкрили дві кімнати в гуртожитку для ізоляції хворих – одну для чоловіків, іншу для жінок [939, арк.183]. Ці заходи були суттєвими, якщо мати на увазі факт значного скорочення державних лікарень в УСРР. У 1925 р. їх катастрофічно не вистачало. Особливо страждала сільська місцевість. У республіці 1 амбулаторія працювала на 17 тис. 497 селян, покриваючи в середньому територію у 343 версти, а 1 медичне ліжко припадало на 2 тис. 518 сільських жителів. У 25%

районах УСРР взагалі не було жодного медичного закладу [136, арк.57]. А на початку 1930-х рр. багато медичних закладів залишилися без приміщень [164, арк.5]. За таких умов не дивними були факти звернення широких мас до знахарок, шептух, костоправів та бабок. За відсутності доступу до кваліфікованої медичної допомоги свої послуги населенню пропонували штатні ротні фельдшери, колишні сестри милосердя та санітари [136, арк.60].

Окремої студентської поліклініки у Полтаві на початку 1920-х рр. не існувало, як це було у Києві, де молодь зверталася за консультаціями до студентської поліклініки [39, арк.16]. Хоча організований на початку 1920-х рр. КУБУЧ мав на меті створення амбулаторій, медичних консультацій та експертиз для студентів, сприяв організації викликів лікаря дома, забезпечити студентів медикаментами через мережу аптек, наданню фельдшерської допомоги в амбулаторіях, допомагав у розміщенні в клініках на стаціонарне лікування [321, арк.9]. На початку 1930-х рр. взяти медичну довідку про погане самопочуття у лікаря не видавалося чимось складним. Фальсифікації були звичною справою. Тим паче, що самі довідки було розміром менше сірникової коробочки: писалися від руки на клаптиках паперу чи то просто становили собою штамп лікаря з підписом і карлюкою діагнозу [939, арк.87]. Схожі ситуації траплялися у всіх вишах України. Наприклад, у 1931 р. студент II курсу Кам'янець-Подільського ІСВ А.Трубін взяв собі відпустку відповідно до довідки про хворобу за постановою лікарської комісії, а сам у цей час склав вступні іспити до Київського медичного інституту [76, арк.24].

У 1932 р. почали писати про лікування відкритих форм туберкульозу. Найбільше вражає те, що вони виявлені у молоді, яка вчилася на I курсі. Вступаючи до навчального закладу, пред'являли довідки про стан здоров'я. У жодному з опрацьованих документів не значилося, що абітурієнти не могли вчитися у колективі через туберкульоз. Постає питання про компетенцію лікарів. Причиною брехливої довідки були незнання, корупція, фальсифікація документів самим студентом.

Не стихала й епідемія черевного тифу. Відомо, що в республіці у січні 1933 р. захворюваність на висипний тиф демонструвала тенденції до стрімкого зростання [166, арк.1, 4]. Міськрада Полтави у січні 1934 р. видала дирекції вишу наказ про необхідність систематичного миття усіх студентів, які поверталися з відпустки додому з обов'язковим карантинним періодом зберігання персональних

речей, кошків та валіз в окремих кімнатах для чистки та дезінфекції [941, арк.4]. Надзвичайна комісія по боротьбі з пошестями спеціально оповістила інститут про проведення банних днів у гуртожитках двічі на тиждень. Студенти, які верталися з села до вишу у той же день були зобов'язані помитися у лазні та здати все приладдя на дезінфекцію. Такі заходи були не зайвими, бо 6 вересня 1932 р. зафіксували перший випадок смерті студента III курсу Полтавського ІСВ Ю.Грабовського від черевного тифу у 1-й районній лікарні [940, арк.153].

Це був час нового вибуху епідемії дизентерії в Україні (особливо на Донбасі); справдилися прогнози медиків про осінню епідемію висипного тифу [164, арк.104]. У жовтні 1935 р. зафіксований перший випадок дизентерії з летальним кінцем у ПДП. Студент Некряха помер одразу після госпіталізації. У найкоротші строки дирекція наказала комендантам і старостам повідомляти про випадки зараження. А всі вихованці закладу мусили пройти щеплення через рот [943, арк.108зв]. Восени 1934 р. проводили надзвичайну санобробку робітників та студентів вишу [942, арк.118]. В УСРР були помічені спалахи малярії. НКО зобов'язав заклади освіти долучитися до кампанії [11, арк.62]. Хвороба поширилася ще у 1932 р. і за два роки досягла загрозливих розмірів – 1 млн. 994 тис. 915 хворих. Особливо страждали на Чернігівщині, Харківщині та Вінниччині, а на Дніпропетровщині, Донеччині та Одещині після піку 1934 р. кількість хворих почала падати [177, арк.6]. Уряд почав кампанію з засічування вікон приміщень установ та організацій для боротьби з малярійним комаром. Зкладам видавали марлю, ендохімікати, проводили протирецидивну хінізацію маляріків-хроніків [167, арк.33, 66]. Наприклад, Лубенський виш долучився до кампанії та натягував видані сітки по гуртожитках [309, арк.150]. Хоча установи часто використовували матеріали не за призначенням.

У 1935 р. уводиться у практику проведення медогляду вишівським медиком. Зробимо декілька зауваг. По-перше, у ПДП лікар не мав стаціонарного медкабінету та часу роботи: огляд проводився у лекторській кімнаті після 18-00. По-друге, мета медоглядів була мілітаристською, а не гуманістичною, бо хворих не направляли до лікарень [572, арк.34, 37зв]. Існувало розпорядження міськради проводити медогляд лише в присутності завідувача військової кафедри [943, арк.27]. По-третє, піклування про стан здоров'я та довіра до медиків були занижкі серед освітян, бо перший медогляд, заради якого не треба було їхати через усе місто, було зірвано. Після

демаршу централізованого обстеження усіх зобов'язали проходити медогляд самостійно. В іншому випадку молодь відсторонювали від навчання та проживання у гуртожитках. Ці нововведення було відповіддю на виклики часу: перші щорічні медогляди підлітків виявили у 1 тис. 200 осіб різні ступені захворювання серця, поставили на облік 344 ревматиків, масовими були захворювання носогорла, трахома, грижі, численні венерологічні хвороби [177, арк.93].

Іншим зрушенням 1935 р. стала кампанія профілактичних щеплень. У 1934 р. НКЗ ініціював відновлення цієї діяльності, почавши боротьбу з неухважністю до процедури на локальному рівні [167, арк.32]. Запланували щеплення протитифозної вакцини для мешканців інститутських гуртожитків. Та це не була масова акція. Мешканці приватних квартир та працівники закладу, які не бажали приходити до вишу за вакцинацією, могли здати довідки про щеплення з лікарень [943, арк.29].

У 1930-х рр. НКЗ визнав високу смертність від туберкульозу в Україні, попри те, що матеріальні умови життя у республіці покращилися. Задля цього у державі у 1935 р. розпочали будівництво мережі спеціалізованих санаторіїв. А всі виші УСРР зобов'язали виділити окремі кімнати в гуртожитках для диспансеризації студентів із відкритою формою туберкульозу [173, арк.56]. Десятиліття до цього мріяти про таке було важко. Попри всі заклики виділяти окремі кімнати для хворих на туберкульоз та малярію у 1925 р., виші не могли цього зробити через брак приміщень. Тому, скажімо, у Донецькому ІНО і хворі, і здорові жили в одних кімнатах [48, арк.41]. У 1936 р. тривала боротьба з кишковими інфекціями. Влада зобов'язувала розпочати протитифозне щеплення освітян. Однак, досвід минулих років, здається, мало чому навчив. Бо і того разу професуру та студентів, які мешкали на квартирах, просили пройти щеплення самостійно у лікарнях [944, арк.9зв]. Процедура не була безплатною. За один укол у місті треба було заплатити 1 крб. (а в разі виклику лікаря додому – 2 крб.) [188, арк.106]. Однак, дочекатися лікаря у міських госпіталях було теж важко. Наприклад, у 1938 р. студент ПДП І.Кравченко декілька днів поспіль був змушений стояти в черзі з ранку, аби потрапити до окуліста [585, арк.133].

У 1937 р. в на студентів поширили практику штрафів, аби стимулювати молодь до оздоровлення. За неявку на процедури накладали штраф у 100 крб., а також засуджували до примусової праці протягом місяця. При повторному порушенні наставала вже кримінальна відповідальність. Однак, судячи із записів наступних

років, протитифозне щеплення бойкотувалося не менше. На середину квітня 1939 р. вакцинацію пройшли лише 4,8% студентів ПДП [268, арк.1; 947, арк.27зв]. У 1938 р. уже не ставили чітко дати проходження протитифозного щеплення, пам'ятаючи про апатію студентів та викладачів у питанні збереження власного здоров'я. Натомість просто вказали тривалі строки подачі довідок та виконання процедури. Прикметно, що того року відсутні згадки про санкції стосовно тих, хто відмовився від вакцинації [946, арк.19зв]. Очевидно, зріс рівень валеологічної свідомості освітян. Посилилася й організація медичного забезпечення освітян [949, арк.74].

Після війни гігієна була однією з проблем. У 1944 р. у КПТ не було навіть тазів, аби вимиватися. Коли ж для молоді відкривали лазню, то студенти переодягалися після банних процедур у брудну білизну. Відсутність прачки давалася взнаки. Тому хлопці часто прали білизну одночасно купанням, бо нагріти воду в гуртожитках було ніяк і ні в чому [207, арк.3]. Бракувало й спеціальної кімнати гігієни для дівчат. Молоді часто доводилося спати на брудній білизні та носити невипране понад місяць, хоча у звітах говорилося про часте прання. Студент після роботи у майстернях сідали за стіл із брудними руками [210, арк.5, 10, 11]. І згодом протяги та антисанітарія призводили до важких захворювань учнів [209, арк.24]. Як наслідок, у 1947 р. Міносвіти видало наказ «Про заходи поліпшення санітарного стану в установах та підприємствах Міносвіти УРСР». Акцент був поставлений саме на боротьбі та запобіганні шлунково-кишковим захворюванням. Виші мали систематично очищати подвір'я власними силами, виготовити закриті ящики для сміття, упорядкувати водогони на подвір'ях та баки для питної води, прикріпити до них кружки, побілити комори, придбати умивальники для їдалень, мило та рушники [379, арк.15]. Ці заходи були своєчасними, бо в Україні знову лютував тиф.

У 1948 р. у КДПІ наголосили, що при наборі в інститути варто звертати увагу на фізичний стан молоді, щоб не набирати хворих, які часто кидали виш після вступу [227, арк.110]. Такі теми не піднімалися доволі довгий час. Наприклад, відсіювання за станом здоров'я до вишів у кінці 1930-х рр. існувало як правило, проте маємо доволі низькі показники. Скажімо, у 1929 р. із 150 відмов абітурієнтам за станом здоров'я не прийняли до вишу лише 1 особу [65, арк.2]. Дійсно хворих відпускали на час поправити здоров'я. Так, студент КДПІМ Г.Каминін на рік отримав відпустку

для боротьби з туберкульозом легень [250, арк.51]. Тоді ж запровадили централізовані флюорографічні огляди лектури та студентів [965, арк.200].

Після війни у вишах опинилися люди з інвалідністю. Їхня кількість серед педагогів була різною. Так, у КДППМ їх було 6 із 483 у 1949 р. [249, арк.4], 7 із 956 у 1952 р. [255, арк.3]). Їхній стан здоров'я часто погіршувався уже під час навчання [658, арк.14]. Хоча захворіти для студента інколи вважалося неприпустимим. Наприклад, коли у 1951 р. студент ПДПІ Скляревський не зміг прийти на спортивні змагання, його «поставили на вид» [499, арк.35]. А згодом молоді пояснили, що хвороба – це постановка своїх інтересів вище інтересів суспільних [500, арк.2].

Специфічна тема здоров'я – збереження голосу вчителя. Педагоги КДПП звертали увагу на те, що викладачі вишів взимку і влітку заповнювали лікарні з проханням допомогти перевтомленому чи хворому горлу. У більшості не було протягом року часу на лікування голосу, в організмі відбувалися запальні процеси через нервову роздратованість, частими були покашлювання та шкрябання у горлі. Велика кількість педагогів в кінці обстеження отримувала діагноз «Фонастенія». У навчальному закладі констатували, що, окрім студентів, 75% викладачів вишу мали потребу у профілактиці лікування нездорового голосового апарату [1134].

Знаючи специфіку організації медичного забезпечення окремих вишів республіки, епідеміологічну ситуацію у країні, стан медичної галузі у державі як такої, ми виокремили такі періоди змін:

- 1) період санітарно-епідеміологічної кризи (1920-1929 рр.) (окремі студентські лікарні відкривалися лише у великих містах (Київ, Харків, Одеса); практика окремих закладів охорони здоров'я для молоді не знайшла відгуку у провінційних губернських центрах; лише великі виші запровадили медичні огляди колективів; колективи вишів страждали від епідемії холери, спалахів венеричних захворювань, тифів та туберкульозу; доступ до медикаментів через зруйновану мережу аптек був майже відсутній; уряд фінансово допомагав лише 20% хворих освітян);
- 2) період централізації заходів (1930-1940 рр.) (хвороби освітян під час медоглядів часто не уточнювалися (лише термінами «важка хвороба», «хворий», «тривале захворювання» тощо); помічене збільшення кількості надання відпусток молоді за станом здоров'я, більшість з яких припадала на періоди загострення вірусних інфекцій та хронічних захворювань; періодичними у середовищі освітян були спалахи

туберкульозу, висипного та черевного тифу, малярії, дизентерії; місцева влада та адміністрації вишів проводили періодичні дезінфекції приміщень, одягу та самих студентів після їхнього повернення до інститутів із сіл; утворення ізоляторів при гуртожитках; траплялося примусове відвідування лазень; уведено практику щорічних медичних оглядів студентів та викладачів із середини 1930-х рр.; започатковані процедури щеплення членів колективів; медичне обстеження тлумачилося здебільшого як елемент забезпечення обороноздатності країни, а не як піклування про потреби освітян; уведено обов'язкові курси медичних сестер для студенток педагогічних вишів; платна медицина, градація оплати послуг відповідно до суми заробітку та районування, брак медичних кадрів та черги у лікарнях часто унеможлилювали доступ студентів та викладачів до сфери охорони здоров'я);

3) період накопичення проблем (1941-1946 рр.) (через матеріальну кризу сталося погіршення санітарного стану вишів; лазні були відсутні або ж зруйновані; брак пралень призводив до носіння брудного одягу місяцями, що сприяло поширенню хвороб; медичні довідки абітурієнтів про стан здоров'я здебільшого фіксували лише загальний стан «здоровий» і часто не відповідали дійсності, що дозволяло збільшити контингент, а згодом виливалося у загострення захворювань молоді; до вишів поверталися покалічені на війні викладачі, а держава стимулювала вступ інвалідів до закладів; на відбудовах освітяни часто зазнавали травм та каліцтва);

4) період модернізації сфери (1947-1960-ті рр.) (зміни почали відбуватися з прийняттям постанови Міносвіти про заходи поліпшення санітарного стану у вищій школі; наново обладнувалися лазні, пральні, сушарки, переносилися й ремонтувалися вигрібні ями й туалети; виші стали виступати за посилення вимог до медичного огляду абітурієнтів, аби унеможливити вступ до педагогічного закладу осіб, непридатних до роботи з дітьми; поступово спадала кількість наборів інвалідів війни; газифікація та незнання правил поводження з кухонними плитами, недотримання правил техніки безпеки під час роботи у виробничих майстернях призводили до нещасних випадків; здоров'я тлумачилося не лише як особистий здобуток, а як необхідний елемент щодення будівника комунізму; збільшилася кількість курсівок та путівок у будинки відпочинку і на курорти).

5.5. Одяг як базова потреба та засіб культурної диференціації

Одяг не був частиною моди до середини століття. Він був необхідним елементом побуту. У 1920-х рр. до вищих педагогічних закладів почали вступати пролетарі, яким просто не було чого одягти [334, арк.39]. Наприклад, слухачі Велико-Сорочинських ПК ходили у формених чорних шинелях, чорних на випуск штанах та чорній гімнастерці з зеленим оксамитовим околицем на кашкеті за зразком колишніх семінаристів. У цей же час у коридорах з'являлася молодь у піджаках з овечої вовни місцевого виробництва. На ногах біднота носила трухляві чоботи, постולי та навіть дерев'яні капці [432, арк.35]. Уряд узяв на себе забезпечення одягом «педагогів-виробничників». Наприклад, у 1925 р. відділ робітфаку НКО отримав 1 млн. 28 тис. крб. золотом на придбання обмундирування [4, арк.26]. Часто знайти його у республіці було неможливо. Тому держава робила закупки «обмундирування» для студентів робітфаків ІНО за кордоном (Додаток ЕЕ).

Однак, знаючи обсяги закупівель та співвідносячи їх із кількістю студентів (Додаток ЖЖ), знаходимо, що держава замовляла лише чоловічий одяг, тоді як жінок на робітфаках ІНО було 40% (344 із 860 осіб). Наприклад, у 1925 р. у Харкові вчилася 113, понад 50 здобували освіту в Одесі, Києві та Луганську (57, 52 та 53 відповідно), в Катеринославі 45, а в Ніжині 24 робфаківки [51, арк.10-11]. Що це – факт недбалості чи підтвердження ліквідації статевих відмінностей? Напевне, перше, бо у планах закупівель чітко вказано замовлення 6 тис. 338 пар саме чоловічих черевиків [40, арк.11]. Та й інші документи вказують на диференціацію. Так, Одеський ІНО у 1925 р. просив НКО виділити пальта та костюми для 13 юнаків-основників робітфаку на додачу до суконного костюма та натільної білизни. А для 11 робітфаківок одягу не було – вони не мали права носити чоловічий одяг, бо на їхнє обмундирування виділяли спеціальні гроші. Суми на виш різнилися, проте на 1 робітфаківку держава давала по 15 крб. На додачу до грошей, дівчатам видавали по 3,5 м платтяної вовни на пошив верхнього пальта [51, арк.4, 10-14]. З іншого боку, уже наступного 1926 р. бачимо доволі розгалужену таблицю постачання, яка враховувала статеві особливості. Так, робітфаківки Київського ІНО отримали жіночі сорочки, панчохи, панталони та навіть жіноче взуття [48, арк.217-218]. Із узагальненого списку бачимо, що доходило до вишів. Наприклад, у 1922 р. студент-робітфаківець Київського ІНО отримував собі повний набір одягу, окрім паперових сорочок та кальсон (Додаток ЗЗ).

Однак, знаючи кількість переданого одягу та контингент робітфаку (у межах 150 осіб), маємо констатувати, що одягалися далеко не всі. Так, шинелей та черевиків було для 100 робітфаківців, літніх рубаш, шаровар та рукавичок на 50 осіб, натільних сорочок та кальсон – для 100. Окремим пунктом була обмотувальна тканина, якої на колектив робітфаку видали 30,2 м [10, арк.5].

У другій половині 1920-х рр. ситуація покращилася у питанні асортименту, однак, не у межах кількості. Молодь, яка приходила до вишів із села, була незабезпечена. Наприклад, дирекція Київського польського ПІ у 1933 р. зауважувала, що колгоспники майже не мали одягу, коли переступали поріг вишу. Це провокувало хвороби і відсів з інституту. Тому адміністрація просила видати дотацію у 25 тис. крб. та допомогти фондом взуття і мануфактури, аби пошити єдину форму для вишу. Оплатити її повинні були часткового коштом інституту та самих вихованців [106, арк.17]. Прикметно, що одяг вважався власністю робітфаку, якщо студент переходив до іншого вишу. Це правило після війни вже обурювало. Наприклад, колектив переймався діяльністю адміністрації, коли у КПТ 1948 р., виключивши студента Некрасова, попросили здати весь одяг [211, арк.28].

Забезпечення одягом тривало і в 1930-х рр. Так, у 1933 р. НКО надіслав вимогу РНК видати студентам України 13 тис. 762 одиниці чоловічого та 8 тис. 655 – жіночого одягу, а також 11 тис. 970 пар чоловічого та 8 тис. 924 жіночого взуття. Ситуацію із браком одягу відтворити важко, проте відомо, що у ХДПІ мали одягу на 250 чоловіків, потребуючи ще 150, у Києві чекали 240 комплектів до наявних 500, а в Одесі сподівалися мати ще 500 до отриманих 700 чоловічих костюмів. Жінки були одягнені в середньому на 50% (у Харкові 200 наявних до 200 очікуваних, у Києві – 450:390, в Одесі – 800:400) [106, арк.1, 12].

Питання тілесності та тіла у колі радянських педагогів висвітлити важко, якщо шукати вербальні, а не зображувальні факти. Це було високо пуританське товариство. У 1937 р. лектор Лубенського УІ Грабенко на лекції з педагогіки підійшов до студентки Кваші, яка високо закотила рукава, і сказав голосно: «Сховай своє тіло, я знаю, що воно біле, але я не звертаю на це уваги» [311, арк.52].

Осібна тема – спецодяг у вишах. Знаємо, що у 1930-х рр. Лубенський виш видавав своїм лаборантам фізичних і хімічних кафедр, препараторам і склографістам 1 бавовняний халат на рік. Формений одяг і головний убір видавали прибиральницям

та швейцарам парадного під'їзду. Слюсар-електромонтер та кочегар мали казенний спецодяг та калоші, а двірник – фартух та рукавиці [309, арк.31]. Військова форма у педагогічному виші регламентувалася окремо. У 1940 р. вона була обов'язковою для керівного складу РСЧА. В інститути у ній давало право ходити постанова ЦВК та РНК СРСР від 22 вересня 1935 р. Лише за умови відсутності дозволялося приходити у цивільному [116, арк.1]. Внутрішній розпорядок також міг диктувати вимоги до зовнішнього вигляду. Наприклад, у Великих Сорочинцях дирекція видала наказ, за яким зовнішній вигляд викладача, його одяг, взуття, підтягнутість розцінювалися як елемент виховання слухачів ПУ. Поштовхом до регламентації став вигляд викладача математики П.Скачка, який проводив уроки в гумовому спецвзутті [442, арк.24зв].

У добу «відлиги» освітяни пропагували те, що «настав момент здійснення повного задоволення матеріальних і культурних потреб трудящих» [515, арк.156]. Одночасно з цим у суспільстві народжувалися анекдоти: на запитання «Чому у продажу немає взуття?», анекдотично відповідали: «Босоніж легше наздогнати та перегнати Америку» [1839]. Доступ педагогів до якісних чобіт був обмежений навіть попри періодичні зниження цін (у квітні 1954 р. ціна впала в середньому з 426 крб. до 326 крб.) [1870]. Рядовому працівнику вишу воно обходилося щонайменше у половину заробітної плати, якщо не перевищувало її. Тому й часто ставало об'єктом зацікавлення злодіїв. Викрадали «дефіцитний товар» не лише прибиральниці вишу, які мали безпосередній доступ до кімнат та аудиторії. У 1963 р. невідома аферистка зайшла до гуртожитку ПДП, представившись сестрою студентки В.Щербініної. Чергова провела її до кімнати колеги, дозволила забрати... лише туфлі і випустила. Злодійка чемно подякувала за допомогу і зникла. А молодій студентці Кищенко довелося з власних скромних студентських статків повертати вартість покраденого [992, арк.265]. Освітяни часто зверталися до працівників взуттєвих фабрик, які крали шкіру на виробництві та виготовляли взуття для спекулятивного продажу [519, арк.44]. До речі, така продукція користувалася популярністю через вищу від фабричної якість. У 1961 р. 37% жіночого і 48% чоловічого взуття, яке виходило з фабрик, було бракованим і не могло використовуватися [518, арк.109]. Педагоги вишів часто мали незадоволений попит на інші предмети гардеробу [527, арк.8].

Ставлення освітян до моди не було позбавлене уваги преси. «Відлига» важко відходила від канонів соціалістичного смаку, який мав протиставлятися ідеалам

буржуазної краси. Однак, потяг до закордонного та забороненого іноді перевершував бажання бути частиною радянської маси. Найхарактернішим способом сформувати естетичні смаки молодого покоління освітян була іронія. Через знуцання з канонів закордонної краси студентам намагалися показати їхню відсталість та реакційність [1391]. Так, у липні 1960 р. світ побачила перша за часи десталінізації замітка про моду на сторінках «Радянської освіти». Автор наголошував, що завдання радянського учителя було прищепити скромність, почуття міри в усьому. Аксесуари вважалися елементом негідного канону, такого, що виходить за всі дозволені тоталітарним ладом межі: золоті годинники та брошки, пишні, дорогі косинки, взуття на високих підборах та багато іншого підпадало під категорію «зайвого». Тих же, хто намагався продемонструвати свій потяг до нешаблонної моди, робили емоційно затаврованими. Відбувалося підсвідоме розмежування радянських естетів – тих, за ким варто було йти та наслідувати, – та «інакших», які, виглядали неповноцінними. Учителю відмовляли у використанні косметики та вибору приємного до тіла одягу. На осуд виносилися яскраві риси стиляг [1236]. Цю моду у ПДП критикували як «міщанську» [631, арк.106], в Умані – як «паростки гнилі» [662, арк.3].

У таких жорстких умовах нав'язування естетичного ідеалу повинні були існувати радянські альтернативи. У травні 1962 р. на сторінках «Радянської освіти» проблема радянської моди була озвучена працівниками легкої промисловості та торгівлі однозначно: подіум та масове виробництво не відповідали одне одному: «на виставках не відвести очей, барвисто, якісно» [1334]. Скоріш за все, влада та інтелігенція зрозуміли необхідність формування не просто інакшого модного зразка, але гідного та піднесеного. У газетах відводять чільне місце темі одягу радянського учителя. Публікації висували нові вимоги до тогочасного одягу – природність, простоту та гармонію функцій, а також обережний добір окремих ліній з моди. Експерти зауважували, що одяг інтелігента доби «відлиги» ставав акуратнішим, ясніше виділялася природна пропорція модельної постаті, позбавленої каркасних форм. Довжина спідниці мала б бути 4-6 см нижче коліна, але жінкам радили враховувати вік. Модель №3 позиціювалася як особливо зручна сукня та рекламувалася як костюм викладачів шкіл та вишів. Була й своя пропозиція щодо зовнішнього вигляду чоловіків-освітян. Студентам і викладачам-чоловікам

пропонувалася альтернатива класичному піджаку – куртка з пістряво ткани шерсті, а також однотонні вузькі штани, близькі за кольором до тканини куртки [1325].

Зважаючи на матеріальний стан студентів, ставлення освітян до одягу та участь держави у забезпеченні потреб та формуванні естетичного ідеалу освітянина, ми виокремлюємо такі періоди у проблемі моди у вищій педагогічній школі України:

1) період кризи (1920-1925 рр.) (серед студентства домінував напіввійськовий костюм; спостерігалася байдужість до віяння моди через її незнання, нестачу фінансів для купівлі предметів гардеробу та відсутність товарів; біднота ходила у зношеному одязі; мали місце численні факти крадіжок обмундирування; у колективах оголошували «чужими» за інтерес до манікюру, косметики та пишних зачісок; через пролетаризацію вишів відбулося перенесення сільського естетичного канону в інститутські міста; тим не менш, вишиванка у постреволюційних умовах почасти трактувалася як «петлюрівська ганчірка» [1463, С.669]; держава найперше забезпечувала найелементарнішим набором речей студентів робітфаків; через відсутність власного виробництва, речі купувалися за кордоном, що унеможлиблювало поповнення гардеробу власними силами тим, хто мав кошти, але не мав доступу до складів; прослідковувалася гендерна нерівномірність у постачанні обмундирування, коли жінкам видавали тканину та гроші на пошив, а чоловікам – готову продукцію; викладачі вишів записували одяг у листи-прохання про академічні пайки, не маючи можливості самостійно його придбати; типовий набір викладача містив пальто, костюм, спідню білизну, сорочку, шкарпетки та черевики; лектура просила державу забезпечити одягом і членів родини (для дружин виписували панчохи, рукавички, теплі панчохи та черевики);

2) період утилітарної стандартизації (1926-1940 рр.) (держава заборонила жінкам у вишах носити предмети чоловічого гардероба; відбулося розширення асортименту товарів, якими НКО забезпечував молодь педвишів без суттєвого збільшення кількості товару щодо контингенту інститутів; започатковано спільний пошив уніформи за кошти держави, вишу та самого студента; естетика відійшла на другий план, поступившись необхідністю надати теплі речі хворому студентові-пролетарю у період загострення інфекційних захворювань; одяг розглядався як власність вишу, а не студента; працівники почали забезпечуватися спецодягом для виконання

службових повноважень; з 1935 р. заборонили носити військовий одяг у вишах, що призвело до демілітаризації естетичного канону);

3) період нової мілітаризації (1941- сер.1950-х рр.) (після війни шинелі, гімнастерки та галіфе стали частиною щоденного одягу студентів-чоловіків, що доношувалися після несення служби особисто чи одним з рідних; відновилося забезпечення державним обмундируванням знедолених, сиріт, дітей військових, яке конфіскувалося у разі виключення з вишу; естетичні канони жіночого одягу часто відсувалися на другий план через потреби у теплому та витривалому одягові у холодних зруйнованих приміщеннях вишів (пухові хустки, теплі панталони, гамаші, куфайки, калоші тощо; почалося наслідування моди Заходу після переглядів трофейних кінофільмів через самопошиття; нововідкриті майстерні вишів з ремонту одягу та взуття не задовольняли потреб освітян у доступних якісних товарах);

4) період експериментів (сер.1950-х-1960-ті рр.) (відбувся поступовий відхід від військового канону щоденного одягу через налагодження роботи легкої промисловості, розбудови мережі ателье та галантерей; одяг викладача тлумачився як елемент виховання майбутніх освітян; у колективи ПІ проникла мода стиляг, тривала пропаганда «радянського почуття міри» в моді; яка піддавалася жорсткій критиці; вишиванка стала дозволеним елементом викладацького костюма; будинки моди презентували перші моделі одягу для освітян (у яких стала помітна фемінізація робочого простору – комплект називався саме «Учителька»; попри наявність товарів та періодичні зниження цін, їхня вартість стосовно зарплати окремих членів колективів ПІ та стипендії молоді штовхала до крадіжок предметів гардеробу).

Висновки до V розділу

Економічне становище членів педагогічних колективів радянської України першої половини ХХ століття, попри сувору централізацію, мало свої регіональні відмінності. На забезпеченість педагогів впливали доплати за науковий ступінь, вчене звання, посаду, важкість і напруженість у роботі, стаж і часто приналежність до периферійного чи центрального вишу. У 1920-ті рр. високі заробітні плати нівелювалися постійною гіперінфляцією, відсутністю достатньої грошової маси у республіці та дефіцитом товарів на ринку. Засобом підтримки життєдіяльності педагогів були академічні пайки, що містили паливо, продукти, одяг та робочі

матеріали. Оплата праці здійснювалася за погодинною формою відробітку і тарифікувалася відповідно до 17-розрядної сітки. У 1928 р. вища школа перейшла на річну норму виробітку з визначенням чіткого тижневого навантаження викладача. Спротив освітян та профспілки не змусив уряд згорнути реформи, а тому нарахування заробітної плати відповідно до річного навантаження збереглося до кінця досліджуваного періоду. У повоєнній країні в умовах карткової системи забезпечення освітян відбувалося через ВРП, доки фінансова система не була відновлена. Обмеження розміру зарплати співробітникам педагогічних вишів було прийняте у 1957 р. у бік збільшення сум шляхом надбавок для адміністрації, а також для осіб з науковими ступенями та вченими званнями. Таким чином, середні зарплати освітян могли у 10 разів перевищувати місячні статки робітників УРСР.

Стипендіальне забезпечення молоді у педагогічних вишах було елементом підтримки пролетарського елементу у колективах. На початку 1920-х рр. держава встановила виплати лише талановитим абітурієнтам та вступникам з виробничим стажем (яких у республіці станом на 1923 р. було близько 2%). Більше третини усіх студентів УСРР були на утриманні батьків, стільки ж заробляли на тимчасових роботах та на службі. Розмір стипендії коливався з місяця у місяць в залежності від курсу карбованця. Стипендії студентів робітфаків у декілька разів перевищували розмір виплат молоді, що вчилася на стаціонарних відділах ІНО. Виш вираховував зі стипендії гроші за проживання в гуртожитку, за харчування, за користування літературою, за лазні, на потреби громадських організацій, збиралися кошти на державні позики, на допомогу сиротам та ТСОАВІАХІМ. Низьке стипендіальне забезпечення часто ставало причиною того, що молодь кидала виші і йшла на роботу на підприємства. Покращення фінансового становища молоді відбулося у 1950-х рр., коли стипендія перестала бути засобом підтримки збіднілого елементу. Відбулося встановлення градації виплат в залежності від курсу та якості навчання, а також запровадження стрункої системи іменних стипендій. Одяг у колі студентів педвишів у 1920-х рр. виконував здебільшого захисну функцію, які приходили до закладів малозабезпеченим й отримували однотипне обмундирування. Поняття моди стало превалювати у 1950-х рр., коли були розроблені тематичні моделі одягу для освітян.

До 1950-х рр. педагогічні виші республіки з великими труднощами задовольняли потреби у харчуванні членів своїх колективів. Покращенню становища з провіантом

мали сприяти державні пайки студентам та викладачам. Але перелік продуктів у 1920-х рр. змінювався щомісяця та не вмщував великої кількості необхідних продуктів. Відносно налагодження відбулося із початком роботи комітетів покращення побуту студентів, які допомогли здешевити вартість обідів для студентів. Але на місцях часто відбулося закриття їдальнь та буфетів через нерентабельність, асортимент товарів у крамницях вишів був у край обмежений, а в закладах громадського харчування для молоді не дотримувалися норм приготування страв та правил гігієни. Виходом із продуктової кризи були присадибні ділянки вишів. Вони неодноразово рятували колективи вишів від продуктового колапсу (у 1920-х рр., після Голодомору 1932-1933 рр., після деокупації країни у 1943 р. тощо). Відбудова зруйнованих та побудова нових їдальнь відбулося у 1950-х рр. разом із розширенням раціону та значним здешевленням меню. Тоді ж пройшла газифікація гуртожитків, що дозволила перевести виші на самообслуговування.

Система охорони здоров'я у ПІ пройшла не менш складний шлях формування від відсутності в окремих вишах медичного огляду, процедури щеплень, правил особистої гігієни у 1920-х рр. до жорсткої системи щорічного медичного контролю стану здоров'я викладачів та студентів, запровадження посади штатного медика, відкриття медкабінетів, встановлення графіку відвідування лазень тощо у 1930-х рр. Неуважність до власного здоров'я призводила до спалахів інфекційних захворювань у середовищі освітян (тифу, дизинтерії, малярії), мали місце загострення хронічних хвороб. Наявність платної медицини у 1930-1940-х рр. стимулювала освітян до користування безкоштовними послугами вишівських лікарів. Та й графіки роботи медпунктів унеможливлювали повноцінний догляд за хворими. А сам медичний контроль до 1940-х рр. мав на меті виявлення придатності до несення військової служби, а не з'ясування ступеня здоров'я членів колективу педвишу.

Вивчення простору потреб освітян довело справедливості застосування біхевіористського підходу до вивчення повсякдення. Задоволення фізіологічних бажань визначало ставлення до інших проблем щодення. Це проявилось у перенесенні акцентів із задоволення потреб у харчуванні до виділення коштів із власного бюджету на культурні потреби у 1930-х рр. Незадоволення потреб у грошах, які давали можливість придбати одяг та харчі, штовхало освітян до активних дій (позитивних (додаткового заробітку, організації республіканських лотерей на

підтримку молоді) та негативних (протестів з різними наслідками, шантажу адміністрації з обіцянками кинути виш, крадіжок тощо).

РОЗДІЛ VI. ПОВЕДІНКА В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Під екстремальними умовами ми розуміємо комплекс обставин, які виходять за рамки того, що умовно називається буденністю. Ці події ускладнюють життя як усієї соціальної групи, так і кожного її представника. У найжорсткішому вияві вони переростають в екстремальні ситуації, коли людині доводиться захищати життя та здоров'я від комплексу несприятливих факторів. У межах цього дослідження як екстремальні умови ми виділили життя у часи Голодомору 1932-1933 рр., повсякдення освітян в окупованій Україні, на фронті та в трудовому рабстві у Третньому Рейхові. Вважаємо, що такі розвідки можливі лише з урахуванням регіональних особливостей. В основі лежить щільний аналіз внутрішньої документації та его-документів членів колективу ПДП у роки лихоліть.

6.1. Освітяни у часи Голодомору 1932-1933 рр.

Освітяни України стояли по обидві сторони «хлібозаготівельних барикад». З одного боку, вони лишалися ідеологічними працівниками – новою пролетаризованою елітою, якій не слід було ставити під сумнів рішення партії, а допомагати найскоріше втілювати їх у життя. З іншого ж, і студенти, і викладачі вищої педагогічної школи 1920-1930-х рр. здебільшого походили із сільських родин. Тому вони не могли не бачити голодної реальності, яку приховувала від світу влада, і часто опинялися на межі правди життєвої, коли вдома пухла від голоду родина, і правди політичної, коли в інституті вимагали з щупами вилучати «куркульський хліб». Історія геноциду українців голодом ставала темою численних досліджень та матеріалів збірників [1568; 1702; 1820; 1838 та ін.].

Залучення студентів III до політики відбирання хлібу в села було розкрито в монографії О.Комарніцького [1463]. Автор зібрав чималий фактичний матеріал, навів перелік реакцій молоді на політику хлібозаготівлі з вишів Вінниці, Житомира, Києва, Полтави, Харкова тощо. У межах монографії питання ставлення до голоду стоїть в одному ряду з іншими проявами опозиційності. Вважаємо, що незгода була скоріше нетиповою реакцією, аніж загальною лінією поведінки пролетарського студентства. Автор не зачепив питання участі студентів у процесі відбирання хліба. Інформація про це відсутня і в розділі, присвяченому сприянню виконання економічної політики влади на селі. Звісно, треба зважити на потенційну «джерельну мовчанку» з цього

приводу. Зауважимо, що напередодні Великого Голоду 1932-1933 рр. освітяни переживали бродіння настроїв, які виявлялися за різних обставин. Так, у серпні 1928 р. студенти Полтавського ІНО проходили обов'язкову допризовну підготовку у реальному військовому таборі. Це збіглося у часі з кризою 1927-1928 рр., коли держава виснажила Україну чимраз більшими нормами хлібозаготівлі [1560]. Молодь була поміж тих, хто доводив показники збирання зерна до вимог держави. Однак, уже тоді почали лунати обвинувальні голоси. Так, студенти II курсу Полтавського ІНО Кривко та Кучеренко заявили: «Радвлада обдирає селянство, а безплатно трактора не дасть». Молодь демонстративно ухилялася не лише від військових навчань, відмовившись голосувати за «бажання» захищати зі зброєю в руках радянську владу, але й не підтримала хлібозаготівлі та практики самообкладання селян продподатком. Не дивно, що їх як «хворий елемент», який «показав своє дійсне личко», не просто рекомендували не допускати до військових навчань, але й взагалі «відсівати» з інституту [537, арк.54].

Нова хвиля хижачької хлібозаготівлі сколихнула країну після закону 1930 р., який зобов'язав селян здавати державі 25-30% врожаю. Інститутське керівництво з жалем для себе констатувало, що частина студентства вороже віднеслася як до самої посівної, так і до участі у контрактації [540, арк.40]. Конкретних прикладів опору не наводилося, натомість відомо, що частина викладачів та студентів у ході хлібозаготівлі та оголошеної у 1929 р. ліквідації куркульства як класу розривала зв'язки з рідними [578, арк.21]. Уже навесні 1932 р. в Україні загалом не залишилося борошна, і влада знала про продовольчу кризу [1823]. Студенти та викладачі ПДПІ упродовж півроку були у підшефному селі як агітатори, переконуючи хліборобів у перевагах колгоспної системи. Успіхи у цій діяльності були мізерними. Міське партійне керівництво критикувало освітян за те, що їм так і не вдалося домовитись з колгоспниками про посилення уваги до потреб робітників. Таке формулювання було доволі цинічним: педагоги мусили умовити селянина піклуватися про продовольчі потреби працівника фабрики та заводу, коли той сам пухнув з голоду.

Студенти звітували про негативне ставлення та відмови місцевого населення постачати їм продукти: «у нас самих є сім'ї», – казали вони прийшлим з міста вчителям. Через неприязнь на місцях члени колективу Полтавського ІНО виявляли низьку активність в обговоренні доповіді про хлібозаготівлю, м'ясозаготівлю та

сільськогосподарський податок на 1932 р. Це обурювало міську партійну владу. Пасивна більшість мовчала. Активна ж комуністична меншість заявляла, що освітянам варто було стати до виконання настанов, показавши у підшефному селі передові результати у збільшенні продуктивності колгоспу [549, арк.36].

Мовчанка порушилась уже восени 1932 р., коли голод дійшов до обласного центру впритул. У жовтні студенти не приховували, що жили в умовах майже повної відсутності харчів у буфетах вишу [549, арк.3зв]. Уже за місяць вони десятками кидали навчальний заклад і від'їздили в рідні села, бо навіть там, у виснажених голодом обійстях, їм було простіше вижити, аніж у Полтаві [550, арк.2]. Хоча, знаходимо свідчення, що у голодні роки студенти часто й виживали внаслідок того, що належали до когорти майбутніх ідеологічних працівників, яких держава забезпечувала найелементарнішим пайком [552, арк.10]. Пік голодомору припав на зиму 1933 р., коли нові непідйомні для України норми здачі хліба були спущені з Москви. Колектив педвишу Полтави уже в січні був мобілізований, аби допомогти в реалізації схожої ухвали по Полтавському району. Студенти були на зимових канікулах. Та це не зупинило дирекцію від залучення всіх, хто перебував у місті, до роботи під керівництвом міського партійного комітету. З молоді під керівництвом партійних викладачів організували окрему бригаду та послати у с.Руновщина для вилучення зерна [558, арк.1]. Уже за три дні парторганізація вишу взяла зобов'язання виконання плану хлібозаготівлі в с.Великий Тростянець. На допомогу у боротьбі з куркулем до села відправили бригаду з 7 комуністів-освітян [550, арк.9].

З приходом весни додалися й інші клопоти. Педагоги мали допомогти понівеченій голодом провінції, яку самі обкрадали, провести посівну кампанію. Попри те, що посівна була проголошена справою політичною, а не економічною, членам парторганізації було складно одразу стати до боротьби за високі врожаї. Заступник директора вишу Й.Стасюкайтис змушений був констатувати жахливий стан українського села: не було посівного насіння та був поламаний реманент. Організований освітянами агрономічний гурток сам по собі працював кволо, його не відвідували так само, як і землезнавчі курси. У силу своїх можливостей освітяни намагалися долучитися до посівної практичніше, аніж просто систематично випускати польові газети. Так, ПДП організував актив на боротьбі з бур'янами, надсилаючи бригади до села у вихідні дні. Студенти допомагали своєчасно

доставляти сніданки та обіди колгоспним бригадам. Молодь разом із наставниками навіть організувала дитячі майданчики та ясла, аби розвантажити працівників сільськогосподарського сектора. Були у їхніх планах і репресивні методи роботи. Педагоги запропонували «посилено мобілізувати» (читай – примушувати) колгоспників та селян-одноосібників до сівби. У виші навіть почали дискусії, як боротися з тими, хто не хотів працювати і стояв на заваді планам партії [550, арк.14].

Попри комуністичний запал, у колективі непоодинокими були випадки незгоди з лінією ЦК ВКП(б). Починаючи з перших днів хлібозаготівлі 1930-х рр., молодь чинила супротив відряджанню на відбирання хліба. Більшість молодих людей походила села і знала про його проблеми з перших вуст. Коли їм, студентам обласного центру, припиняли передавати харчі з дому, коли вони отримували звістки про голодні будні родичів, а потім виїздили у складі конфіскаційних бригад, то важко було зупинити студентство від висловлення власної позиції. На заваді не ставало навіть питання членства у партії. Для одних покарання було м'яким. Наприклад, М.Білоус за висловлення небажання їхати у село отримала лише сувору догану з попередженням. Її ж колега Скорик, яка втекла з хлібозаготівлі у березні 1933 р., була виключена з партії [555, арк.9зв, 21].

Інколи від мобілізації на хлібозаготівлю молодь ховалася під приводом антисемітизму. Наприклад, О.Подкантер звинуватила викладача Івашину та дирекцію вишу в упередженому ставленні до неї, коли студентці запропонували виїхати разом з усіма комуністами на село на підставі листа П. Постишева. Дівчина зауважила: «Я пухну з голоду тут, а моя мати вдома (Кременчук), і дирекція не дає матеріальну допомогу, бо єврейка» [559, арк.20]. До репресій вдавалися не лише за дії, а й за слова. Так, майбутній директор ПДП М.Семиволос міг ніколи й не мати кар'єри у вищій педагогічній школі, аби у червні 1933 р. його виключили з інституту. Привід був простий: юнак займався «розкладницькою роботою» – «апелював труднощами села» (читай – розповідав правду про голодомор), «сіяв песимістичні настрої». Прецеденти розправи за розповіді про жахи геноциду були: за місяць до цього з вишу виключили його товариша Лінника [560, арк.6].

Однак, про те, що партійність значила мало там, де на шальки терезів ставилась мораль та людське життя, свідчить приклад студента Кравченка. Він двічі намагався здати у партійний комітет ПДП партквиток через незгоду з хлібозаготівлею [550,

арк.9]. У січні 1933 р. його вперше мобілізували на село, та хлопець відмовився їхати. Коли ж його під час канікул «завантажили» в машину та відвезли у с. Тростянець, він просто втік звідти. [558, арк.1]. Однак, у виші були ті, хто співчував такій реакції. Віддані партії педагоги, як Дяченко, поведінку таких «переродженців» намагалися пояснити обмеженістю кругозору молоді стінами самого лише ІСВ [550, арк.9]. На такі рішучі кроки могли піти далеко не всі. Багато студентів висловлювали ставлення до хлібозаготівлі через емоції. Так, член партії Азарт уже в селі впала в істерику і розплакалась перед уповноваженим по хлібозаготівлі і повернулася до Полтави. У схожому стані був її колега Мірошник, якому хлібозаготівлю замінили на іншу роботу у селі. Та навіть вияв почуттів сприймався як загроза режиму. Тому інститут пішов на крайні міри. Партійний комітет змусив керівництво вишу... розпустити цілу академічну групу як невитриману та марксистськи невідповідну [550, арк.9зв]. Партійні стягнення за бойкот хлібозаготівлі та відмову їхати на село чи за опортуністичне ставлення до охорони врожаю нависали над освітянами ще довго [571, арк.3]. Впадало в око, що коли була свіжа пам'ять про смерті від голоду, педагоги демонстрували «високу ідейність» та відданість ідеалам комуністичного будівництва. Неймовірно цинічно звучали їхні слова про «досягнуті успіхи в галузі піднесення сільського господарства» у 1933 р. [560, арк.29].

Партійні наглядачі неодноразово ловили молодь на розмовах про скрутне становище села та про голодування цілого району. Навіть більше – студенти Усик та Близнюченко демонстративно відмовилися піти на призначені у сільському клубі збори партійного відділу з нагоди 9-й річниці смерті В.Леніна, кажучи: «Що нам іти на свято, коли ми голодні?». Коли ж доповідач зауважив про заяву Й.Сталіна на січневому пленумі ЦК ВКП(б) щодо покращення життя селян, Близнюченко викрикнув, що нічого позитивного у накресленнях партії не було. Для простого народу «там все підняли й підвищили» і, додав він, що сам він додому не їхав, бо там всі були голодні, і на 200 г хліба не могли вижити всією родиною.

Це було розцінене як спекулювання на труднощах села. На партійних зборах в інституті керівництво закладу нашироких зборах студентів та викладачів засудило заяви юнака про тотальний голод в Решетилівському районі. Пропонувалося «правильне» бачення: це були помилки хлібозаготівлі в окремих районах у 1932 р., а не голод (!) [558, арк.5]. Інший «незгодний» студент Усик на практиці зауважив, що

селянам замість сталінських обіцянок варто було б показати справжні діаграми розвитку Союзу, змалювавши, як радянський карбованець знижувався і падав у ціні. Він також мав необачність поділитися думкою про результати студентської роботи на решетилівських ланах: «ми тут працюємо, а відповідальні робітники, як наросте, будуть їсти по закритих їдальнях та вдома» [558, арк.6].

Третім найактивнішим з числа «поширювачів занепадницьких настроїв» був студент ІНО Кривошея. Хлопця критикували за рознесення «куркульських вигадок» про роль С.Косіора в організації голоду, про чутки щодо видачі хліба з колгоспів голодуючим, та про страйк студентів одного з Полтавських технікумів на ґрунті голоду [558, арк.5]. Партійне керівництво закладу за такі розмови прагнуло виключити молодь з-поміж студентів. Дякувати рокам чисток, досвід комуністів у «легалізації» таких дій був. У Полтавському ІНО одразу оголосили про існування ворожої куркульської за ідеологічним спрямуванням групи з чотирьох осіб (Телешок, Усик, Кривошея) на чолі з Близнюченком [558, арк.6]. Це було не перше виключення студентів з лав Полтавського ІСВ за позицію щодо голодомору. Так, у 1932 р. Г.Комарь полишив заклад «за халатне ставлення до мобілізації хліба та за правоопортуністичне ставлення до охорони врожаю», бо не зміг «правильно» вартувати хліб – дозволив селянам взяти трохи зерна [564, арк.20]. Окрім студентів, викладачі також вдавалися до вияву незгоди з курсом партії. Так, у 1934 р. викладача Казначеева звинуватили у тому, що під час хлібозаготівлі 1932-1933 рр. той в аудиторії на дошці малював крейдою булки та яйця і говорив про труднощі в селі з хлібом та помилки партії, а колишній директор Р.Куліненко не реагував на подібні «хворобливі заяви», властиві й іншому колезі Моргуну [564, арк.3]. Пам'ять про геноцид українського села довго відлунувала серед колективу ПДШ. Так, у 1935 р. 68 партійців ще мали стягнення за відмову виїхати на село у 1932-1933 рр. [571, арк.3].

6.2. Життя студентів на окупованій території України

Німецько-радянська війна докотилася до Полтавщини у серпні 1941 р. З тієї осені та до 23 вересня 1943 р. регіон був під німецькою окупацією, допоки радянська влада не відновила свій контроль над цими землями [1481]. Небуденні речі стали рутинною. Студенти та викладачі були змушені змінити не лише простір діяльності, але й саму сферу занять. У малих вишах майже 100% усього повоєнного контингенту жили на окупованих територіях [386]. У цьому підрозділі ми вдалися до аналізу життя

студентської молоді у час, коли їхній виш – ПДПІ – був евакуйований до Тюмені, а, по суті, кинув більшість молодих людей напризволяще. Ми проаналізували, яка доля спіткала студентів як на окупованих землях, так і поза ними. Виявили сферу зайнятості та рід занять молодих людей. Визначили активність у воєнних діях залежно від гендерної приналежності. Осібну увагу приділили питанню долі студентів-остарбайтерів. Як джерельну базу використали 1 тис. 28 особових справ студентів ПДПІ, які вчилися у закладі з 1942 по 1953 рр. У своїх автобіографіях вони вказували рід занять під час перебування на окупованій території. Можемо об'єднати їх у групу з 12 видів діяльності (Додаток ІІІ).

Єдиним, хто визнав в автобіографії колабораціонізм із німцями, був випускник фізмату 1946 р. Г.Яцик. Він у вересні 1941 р. утік із Полтави до с.Лютенські Будища, де працював уповноваженим по збору пожертв серед населення села на утримання інвалідів [759]. Та він довчився до випускного курсу. Виключеними за співпрацю з німцями маємо студентів мовно-літературного факультету Л.Лазареву «за антирадянську поведінку під час окупації та за зв'язок з німецькими окупантами» (1944 р.) [958, арк.31зв] та А.Кузьменка (1948 р.) [958, арк.120].

Двоє осіб заявили про свою участь у діяльності антинацистського (антифашистського у радянському формулюванні) підпілля. Студентка М.Конець (на початок окупації випускниця семирічки) працювала зв'язковою підпільної організації [924]. Однак, якщо воєнне повсякдення застало дівчину на межі двох соціальних статусів – випускниці та абітурієнтки, її колега, І.Янко, уже був студентом І курсу, коли восени 1941 р. його разом із іншими забрали з пар рити окопи біля Дніпра. Згодом, 17 вересня, під час евакуації худоби, студент потрапив в оточення і залишився на окупованій території. Молодий чоловік долучився до підпільної партійної організації. Він розклеював листівки, в яких закликав шкодити німцям, агітував не їхати на роботу до Німеччини, спонукав псувати шляхи сполучення. Юнак називав інші прізвища молоді, з ким він різав електропроводи: Н.Пустяк, Г.Оксюта, Ф.Янко, Ф.Білько. У разі виявлення подібних свідчень серед автобіографій його однокурсників чи випускників, можна було б значно розширити список учасників підпілля з лав студентів. Проте, з-поміж 1 тис. 28 документів ми не знайшли жодного з подібним прізвищем чи схожими згадками в розповідях про життя в період окупації.

Історія І.Янка теж могла загубитися, якби він був убитий, а не потрапив у полон у січні 1944 р. уже як солдат РСЧА [930].

З іншого боку, обмеження кількості студентів-підпільників лише 0,2% від загального числа молоді можна теж умовно. Ми робили висновки на автобіографіях з особових справ, що залишилися у сховищі навчального закладу до ХХІ століття. Не відомо, скільки інформації було втрачено, передано до інших інстанцій. Наступне «але» стосується факту присутності фатуму в долі студентів. Ми робили висновки лише по документах тих, хто після війни повернувся до ПДП та залишив спогади про окупаційне будення в автобіографії. Був відсоток людей, котрі вступили до інших вишів, вийшли на робочі місця без продовження освіти та тих, хто загинув на війні. Прикладом може бути історія студентка фізико-математичного факультету С.Іллевського, який був учасником підпільної організації «Нескорена Полтавчанка». Двадцятирічний полтавець з листопада 1941 по травень 1942 року приймав у себе на квартирі комсомольців-підпільників. Він був посмертно нагороджений медаллю «Партизану Великої Вітчизняної війни» І ступеня після розстрілу за поширення листівок з інформацією про події на фронті [1444, С.48].

Така ж кількість (0,2% від загального студентського складу) схарактеризувати своєю діяльністю як «лікування від поранення». Ми виділили це в окремий блок, хоч він дотичний до інформації про відсутність зайнятості. З іншого боку, у нас немає свідчень тих, чиє поранення могло бути спричинене участю у військових діях чи роботі підпілля. Ті ж двоє, хто вказав це, отримали його у буденних конфліктах з представниками військової адміністрації. Невизначеність джерел поранення змусила говорити про специфічний вид «активності», хоча до неї студенти були на інших роботах. Цими двома були студентка українського відділу УІ Н.Володарець та її колежанка-філолог Л.Гавриш. Усі поранення дівчата отримали в ході спротиву німцям. Перша після окупації пішла працювати в колгосп. Дівчина була поранена розривною кулею в ліву руку, коли почала тікати у ході вербування на роботу в Німеччину: «Так і спаслася від вивезення в неволю» [721, арк.2]. Лариса, опинившись за стінами вишу, працювала два роки на паровозоремонтному заводі. Природа її поранення невідома: дівчина лише зазначила, що отримала його під час звільнення міста 22.09.1943 р. Після цього і пролежала у лікарні сім місяців [744].

Неоднозначною є група з 4 осіб, які визначили себе як «переслідувані» (0,4%). Низький відсоток, вважаємо, так само не псує вірогідності. Люди з цієї категорії цілком могли б бути віднесені до іншої – тих, хто характеризував рід своєї діяльності як «переховування». Однак, ми реагуємо саме на зміщення акценту в особистому сприйнятті свого статусу студентами. Інша відмінність полягає у тому, що лише 4 осіб вказали, що були засуджені німецькою окупаційною владою чи сиділи у в'язниці за нового режиму. Так, П. Чапівський після тривалого переховування у Диканьці був заарештований гестапо як ненадійний та помічений в агітації та підривній роботі. Після перебування у в'язниці, хлопця відправили працювати на примусові роботи, де він провів 5 місяців. Хоча, згодом знов утік і продовжив переховування аж до приходу на Полтавщину РСЧА у 1943 р. [910]. Представники цієї категорії також підраховувалися у складі інших груп, бо до проблем із законодавством, так само як у період зі звільнення до кінця війни, часто були залучені на різних роботах або ж були безробітними. Зауважимо, що низька відсоткова частка не впливає на загальну картину дослідження. Наприклад, П. Каплун за станом здоров'я не пішов до РСЧА, а з приходом військ Вермахту працював у колгоспі с. Сари Гадяцького району. У березні 1942 р. жандармерія запідозрила його у партизанській діяльності та провокаціях. Як зауважував сам студент, у катівні йому «випадково пощастило вижити». Коли ж радянська влада відновила свій контроль на Полтавщині, його перевели працювати директором однієї з харківських семирічних шкіл [726, арк.2].

До категорії переслідуваних відносили себе ті, хто уникав трудової мобілізації [798]. Так, студентка I курсу фізмату О. Бігун у травні 1943 р. за втечу від вербувальників до Німеччини була посаджена до Решетилівської тюрми [760]. Специфічна категорія студентів – утікачі та переховуванні від примусової мобілізації. Вони так чи інакше працювали в колгоспах чи на інших роботах, або ж були безробітними до того, як почалися масові вивезення молоді в Німеччину. Проте, у своїх автобіографіях молоді люди приділяють найбільший обсяг простору спогадам про факт переховування: шукають причини, пояснюють мотиви, змальовують обставини. Напевне, це робилося з метою входження до соціального простору інституту, де ідеологічна стійкість була однією з чеснот. Це видно бодай із того, що молоді люди навіть шукали документального підтвердження відсутності колаборації з німцями. Окремі з них, як студентка фізмату Г. Іваненко, навіть привозили довідку

із сільської ради, у якій стверджували, що весь час окупації переховувалися від вербування аж до часу вступу [761].

Усі історії осіб, які обрали для себе стратегію уникнення (як класифікує цей варіант поведінки В.Лахно [1528, арк.68], не йдуть у розріз загальної картини мобілізації мешканці Полтавщини з травня 1942 р., свого часу узагальнені В. Лахно, а лише доповнюють їх. Нами зафіксовано, що в основному до втеч вдавалася молодь 1925 р. н. – ті, яким на час мобілізації 1942 р. виповнилося 16-17 років і які не вважалися дітьми. Фактів вербування 12-річних після рознарядок 1943 р. серед студентів ПДП не зафіксовано. Спогади освітян дозволяють провести кількісно-якісний аналіз фактів переховування. Так, об'єктивної причини вербування себе до роботи у Рейх не називає ніхто, окрім З.Тоценко. Якщо всі її колеги просто констатували факт утечі, дівчина пояснила свою участь робочими мотивами. З часів окупації вона пішла викладати українську мову в сільську школу. Однак, у 1942 р. за скороченням штатів була звільнена і направлена до Німеччини [745].

Молодь говорила про різну кількість утеч від хвиль мобілізації. В основному їм вдавалося уникати повторного вербування, однак траплялися й інші випадки. Так, Н.Ткаченко тікала тричі [895]. Рекордсменкою серед утікачів можна вважати Ф.Опришко, яка у свої 19 років 9 разів тікала з міста Градизька на Полтавщині та його околиць від облав [731, арк.2]. Різниця і час переховування від окупантів. Лише двоє назвали тривалість, а не просто констатували факт переховування «до приходу наших військ», «до звільнення», «до поразки фашизму». Більшість же говорили нечітко, як Г.Бідник: «під час відправки в Германію втекла з дороги й переховувалася довгий час» [718, арк.2]. Перший приклад «точного часу» – уже згадувана вище О.Бігун, яка після відсидки у тюрмі, ще 4 місяці переховувалася від переслідування «німецької свори» [760, арк.3]. Її колега Г.Сорокова потрапила під мобілізацію дивним чином. За невідомих обставин дівчина саме 1942 р. повернулася з евакуації з Росії до с.Андріївка Нехворощанського району Полтавщини. Приїхавши у час розпалу вербувальної кампанії, їй довелося уникати облав цілий рік. Вона навіть констатує власне сприйняття часу, проведеного у сховах: «і цей рік був для мене довший, ніж 20 років, прожитих мною до окупації» [752, арк.4].

Автобіографії дозволяють відтворити стратегії ухиляння. Зазвичай молодь констатувала сам факт переховування. Я.Бороданська написала, що після

сепараторного пункту двічі вербувалася, але «залишалася вдома способом різних ухилянь» [694, арк.3]. Частими були ухиляння за допомогою медпрацівників. Одні, як Г.Бідник, говорили лаконічно: «спасалася шляхом самозахисти та за допомогою медперсоналу» [718, арк.2]. Інші проводили фіктивні операції [774, арк.2].

Записи студентів частково окреслюють місця переховування. Звісно, більшість не деталізувала своєї локалізації у період уникання мобілізації. Однак, траплялися унікальні випадки. Наприклад, Н.Худолій переховувалася на болоті [879]. Інші вказували, що були у рідному селі, як це робив І.Плаксій (1919 р.н.) аж до 1943 р., коли був призваний до РСЧА [873]. Наступна група підкреслювала потребу блукання по чужих помешканнях, хоча й у межах власного населеного пункту [693, арк.3]. Другі були змушені перебувати на околицях рідних місць [868, арк.2]. Окремі навіть вказували точне місцеперебування. Так, Л.Пилипенко називала адресу рідної тітки.

Схожі на цю історії містять подвійну статистику, бо молодь розцінювала роботу в чужих населених пунктах, де ніхто не знав їхнього віку, як переховування. Згадувана Пилипенко ходила з тіткою на роботу на поля, в зеленому садівництві копала ями, доглядала клумби. У категорію «схованок» вона навіть зарахувала своє навчання на місячних курсах машиністок та роботу офіціанткою у німецькій їдальні з листопада 1942 р. до її закриття. І навіть коли дівчину все ж завербували, вона втекла дорогою і переховувалася у звичному нам розумінні у знайомої [691, арк.8].

Окрім неї, змішували категорії роботи на навчання ще 5 осіб (3 називали переховуванням свою роботу на Полтавському аеродромі, 2 особи визначали сховами навчання на курсах машиністок). Унікальною є історія студентки М.Кізілової. Вона стала частиною іншого педколективу через війну. Дівчина на початок війни була слухачкою ПК при УІ в м.Нижній Ломов Пензенської області РРФСР. Але, коли у березні 1943 р. німці захопили район, її вигнали до Німеччини. Вона втекла біля м. Миргород. Через те, що усі родичі загинули чи пропали безвісти, вона лишилася в Україні та стала студенткою ДПІ [755]. Її історію могли повторити корінні полтавці, звісно, у зворотному варіанті – ми не можемо підрахувати, скільки молодих людей через ряд обставин були змушені змінити колектив.

«Коли на Україну вступили німці, коли вільний український народ побачив на своїй рідній землі зелену нечисть фашистську, коли весь народ стогнав у ярмі німецького рабства, я разом із батьками працювала в полі» [722, арк.2зв]. Подібні

формулювання з'являлися в автобіографіях, коли студенти писали заяви до ПДП, повертаючись після деокупації у 1943 р. Так молоді люди і визнавали свою фактичну роботу на нацистів у підконтрольних ним структурах, і намагалися передати свій емоційний стан: приреченість, вимушеність та злиденність (Додаток ІІІ, Рис.1).

З 1 тис. 28 опрацьованих особових справ випускників 386 (37,6%) містили згадки про те, що студенти були залучені на сільськогосподарських роботах у той час, поки йшла війна. Студенти по-різному визначали сферу роботи. Окрім найрозповсюдженішої назви «колгосп» [833], що вже звично звучала для вуха, у документах знаходимо найменування, подані уже за німецьким зразком: громадський двір [864], спільний двір [764], десятки [801] чи польова бригада [695]. Студенти опинялися на сільськогосподарських роботах через неспроможність держави організувати евакуацію. Молодь Полтави не мала змоги виїхати з вишем до Тюмені у вересні 1941 р. Тому намагалася втекти від просування ворога самостійно [832]. Залучення широких мас різної соціальної та професійної приналежності до роботи на землі у перші дні окупації стало знаковим для Полтавщини. Так, уже в першому числі окупаційної газети «Голос Полтавщини» за 26 жовтня 1941 р. нове командування наголосило, що економічні завдання в краї займали перше місце. Окупаційна влада найперше кинула сили на збирання врожаю 1941 р. [1260].

Згідно з вимогою німецького командування місцева влада розпорядилася притягти працездатне населення Полтави до сільськогосподарських робіт з оплатою праці у чітко встановленому розмірі. Особи, які працювали в установах або на підприємствах Полтави, від такої явки звільнялися. Той же, хто не приходив за цим наказом, мав бути покараний відповідно до закону воєнного часу [1017]. Більшість вихованців ПДП була змушена повертатися до рідних сіл. Тому там питання про те, чи робити на землі, просто не стояло. Це було єдине заняття, яке дозволяло вижити. Намагання чимось пояснити свою присутність на полях області в період війни було для студентів виправданням перед вишівською адміністрацією, а не простим фактом біографії. Молодь зазначала, що була змушена піти працювати, аби уникнути участі остарбайтерів. Так, Г.Решітник у такий спосіб декілька разів рятувалися від вербування в Німеччину, щоразу змінюючи місце роботи [704, арк.1]. Та найрозповсюдженішим пояснення були матеріальні труднощі. Прикметно, що абітурієнти ніколи прямо не говорили, що їхні проблеми були викликані тим, що

радянська влада залишила їх напризволяще [837, арк.4]. Натомість про це заявила німецька пропагандистська преса Полтавщини уже восени 1941 р. [1128].

Саме страх голоду часто штовхав до співпраці з німцями. Наприклад, Н.Ленчик лише місяць провчилася у педагогічному виші, а потім залишилася ні з чим, бо інститут евакуювався з усіма її документами. Не маючи можливості залишитись у місті, вона повернулася до родини в село. Але й там було скрутно. Як зауважує дівчина, «рятуючись від голодної смерті, родина пішки дійшла до Решетилівки». Там економічні біженці були працевлаштовані [742]. Голод штовхав до роботи і містян [695, арк.2]. Окупаційна влада відчувала «голодний мотив», тому навіть одна з постанов міської управи зобов'язувала частині міського населення, відправленій восени 1941 р. на збір врожаю картоплі по району, оплачувати роботу також і натурою. Проте, не варто забувати, що німецький окупаційний режим додавав нових витрат до життя і так зубожілого населення. Наприклад, уведення плати за навчання у школах стимулювало молодь шукати підробітку, аби не бути вигнаними у Рейх [696, арк.3]. Скрута штовхала до підробітків і підлітків [753].

В умовах, коли майже 40% усіх молодих людей, кинувши студентську лаву, пішли на лани окупованої держави, нищо виглядала вимога підтвердити роботу в окупованих колгоспах. Колабораціонізм на полях, певне, мав меншу вагу ніж усі інші прояви співпраці з німцями. Але, як би це не розцінювалося, молодь докладала до своїх автобіографій довідки про діяльність у піднімецькій Україні [862].

Німецьке командування просто не дало вибору колишнім освітянам відсиджуватися без роботи. Згідно з постановою Полтавської міської управи від 31 жовтня 1941 р. непрацездатними визнали лише дітей до 16 р., жінок старше 55 р., чоловіків старше 60 р., інвалідів I та II груп та калік [1025]. Колишнє студентство 18 до 22 р. за окремими виключеннями підпадало під трудову мобілізацію. Німці встановили жорсткі умови: ухилення від роботи мало наслідком те, що людину оголошували саботажником і позбавляли права користуватися засобами для існування, які розподіляли населенню окупованого міста, часто піддавали військовому суду [1001]. Під «життєвими засобами» окупаційна влада визначала хліб та харчування в їдальнях. Однак, їх отримували лише той, хто «самовіддано, чесно, сумлінно працював на своєму посту» [1262].

Заради справедливості, зазначимо, що новий режим встановив чітку мережу оплати праці [1329]. Головнокомандувач Півдня встановив «тверді ставки» для робітників та робітниць, які обслуговували німецьку армію. Пропонувалася не лише фахова, але й статева та вікова диференціація. Згідно з оголошенням Полтавської міської управи, фахівці та майстри з досвідом роботи мали отримувати 2,5 крб. за годину праці. Фахівці й майстри (чоловіки та жінки) віком старше 20 років – 1,7 крб., 18-20 років – 1,4 крб., 16-18 років – 1,1 крб., менше ніж 16 років – 80 коп. Нас цікавив пункт оплати праці некваліфікованим робітникам, бо студенти педагогічного вишу вливалися саме у ці лави, опинившись у скруті. Так, помічник майстра старше 20 років отримував 1 крб. за годину роботи, 18-20 років – 80 коп., 16-18 років – 60 коп., а молодші за 16 років – 50 коп. [1026].

Багато першокурсників ПДП, провчившись лише два тижні, були мобілізовані на окопні роботи. Коли ж вони повернулися звідти 19 вересня, виш виїхав до Тюмені. А Полтава другий день як була окупована німцями [689, арк.2]. Поновлюючись у закладі після 1943 р., юнаки та дівчата були зобов'язані вказувати рід своїх занять в Райхскомісаріаті Україна. Так, 173 особи (16,8%) у роки німецько-радянської війни здебільшого підпадали під некваліфікованих категорію робітників різних установ.

За фахом працювали та заробляли на життя лише 4% (7 осіб), роз'їхавшись по домівках [707, арк.2]. Та робота у школі не була гарантією сталого заробітку. З роботи могли звільнити через зв'язок із радянськими партизанами [980, арк.2]. Уже 24.10.1942 р. Рейхскомісар України Е.Кох видав розпорядження про закриття шкіл в Україні. Учні старші 15 років із викладачами мали бути відправлені на роботи до Німеччини [1528, арк.59]. Тому не дивно, що студенти на кінець окупації уже працювали деінде. Так, студентка мовно-літературного факультету О.Костянтинова починала вимушений трудовий шлях учителькою, згодом – реєстратором учителів, а закінчила на будівництві дороги Крюків-Олександрія [698, арк.3]. Л.Буцька після роботи у школі стала рахівником при станції залізниці у Козельщині [682, арк.1], а К.Борисенко з Писарівщанської неповної середньої школи, щойно «погнали до Німеччини», влаштувалася чороноробочою у лісгосп [681, арк.3].

Умовною роботою за фахом можна вважати досвід студенти філфаку Є.Касян. Переховуючись від вербування, стала перекладачем при Полтавській районній управі [743]. Це був єдиний випадок, коли молодь повідомила, що офіційно була пов'язана

з перекладацькою роботою. Студенти, які вивчали іноземну мову у виші, виконували ці функції. Після війни вони воліли не згадувати це, розтлумачуючи це як колабораціонізм. Пощастило залишитись у стінах вишу студентці природничого факультету Н.Кіріловій. Дівчина була прийнята на роботу працівником ботсаду закладу, який продовжив функціонування після окупації [713, арк.2]. Унікальним був досвід студентки І.Кошолопової [746, арк.2]. Дівчина у роки війни працювала ланковою разом із батьком-шахтарем на шахті «Гігант» у Сталінській області (що це за шахта, встановити не вдалося. Єдина копальня «Гігант» у Сталінській області була у поселенні Лідіївка. Але її потужності з початком війни вивезли на Урал [1784]). Одиначним був випадок І.Тимошеніус, яка працювала на пошті у Полтаві сортувальницею листів [882], ще 4 студентки – офіціантками.

Логічним вибором видається працевлаштування студента природничого факультету Т.Коцюби фельдшером цивільної санітарної станції у Кременчуці. Принаймні, юнак був обізнаний в анатомії [714, арк.7]. Медицина годувала у війну й студентку філфаку В.Бацагулу, яка влаштувалася медичною сестрою у госпіталі [748]. Ще двоє – стали працівниками аптек. Інколи сфера працевлаштування залежала від талантів, які й врятували двох студентів від набору до Німеччини. Так, студентка фізмату В.Матвійчук стала хористкою у «Вар'єте» Полтави [708, арк.2], а Л.Застіжка з російського відділу працювала у хорovому гурткові райцентру не стільки заради грошей, скільки уникаючи вербовки [785, арк.5].

Іншою нечисленною галуззю було садівництво у місті – лише 2 молодих людей зауважили про участь в озелененні обласного центру в часи окупації. У цій категорії могло бути більше учасників, бо робота була сезонною. Тим паче, що такі молоді люди, як студентка природничого факультету Т.Овчаренко, знали практичну сторону справи [716, арк.1]. Але тільки одна особа – студентка фізмату Г.Черняк – мала офіційну посаду садівника паровозоремонтного заводу, після того, за станом здоров'я була оголошена непридатною для виряджання до Німецького Рейху [758]. Поруч із цією групою були студенти, які працювали на лісопосадках по області (5 осіб). Наприклад, К.Шкрібела полола саджанці у лісництві. Однак, в автобіографії пояснювала свою зайнятість безвихіддю: їй, як доньці убитого партизана, погрожували вивезенням до Німеччини та фізичним знищенням [705, арк.5].

Думаємо, що тлумачити себе як «жертву обставин» було потрібно не стільки адміністрації інституту, скільки для психологічного комфорту самої студенти, аби не відчувати себе «поплічницею окупантів». Іноді на таких роботах студенти опинялися за дивних обставин. Скажімо, П.Пономаренко працювала вчителькою в Макіївці на Донеччині. Коли ж почалася окупація краю, студентка ПДП пішки прийшла до Полтави та влаштувалася на лісопольові роботи у маєток імені Шевченка [711, арк.4]. Робота у державних маєтках та на квартирах була дуже розповсюджена серед колишніх студенток ДПІ (18 осіб). З їх числа 6 виконували обов'язки та хатніх робітниць, і працівниць поля [679, арк.2]. Штовхав до працевлаштування страх бути відправленим на Захід [706, арк.3]. Це була важка робота для колишніх студенток і за поєднанням обов'язків, і за витратою сил. Не дивно, що дівчата змінювали її за якийсь час. Так, К.Носенко свого часу втекла до держмаєтку с.Кустолове Новосанжраського району Полтавщини від вербування, думаючи, що там буде легше, аніж на громадському дворі. Але «через важкі умови праці», як сама зауважила, перейшла на роботу на Малоперещепинський плодово-овочевий пункт [799, арк.2]. Загалом, 10% трудилися прибиральницями та покоївками у різних господарів. Іноді вони були кухарками [686, арк.2]. Майже 1/5 студентів знаходила роботу у конторах (34 особи). Молодь, яка вчилася на фізико-математичному факультеті, брали на посади рахівників та секретарів [710]. На другому місці стояли вихованці природничого факультету; хоча траплялися філологи на посадах калькуляторів [692, арк.6].

Прикметно, що ті, хто працював, говорячи сучасною мовою, «в офісах», у часи окупації, чи не найбільше намагалися не просто констатувати факт роботи, але й шукали тлумачення своїй зайнятості. Мотиви для роботи на ворога були різними. Г.Антоненко пояснювала, що влаштувалася в контору колгоспу імені Куйбишева Лазорківського району «випадково, за допомоги подруги» [797, арк.4]. О.Перегонова пояснювала працевлаштування крайньою скрутою. Дівчина не змогла евакуюватися, коли у неї був шанс, бо хворів син. Чоловік її швидко кинув і зник син помер на другий день після евакуації. Сама вона, до того, як влаштуватися табельницею при будівельній фірмі, «довго жила у голоді, рік продавали речі свої і чоловіка, щоб вижити» [717, арк.17]. На посаді секретаря меблевої фабрики через страх бути вигнаною до Німеччини опинилася студентка В.Матяш [715, арк.2], хоча робота в конторах не звільняла від трудової повинності у Рейхові [712, арк.3].

Серед інших визначених занять, 4% з усіх працівників (7 осіб) заявили про зайнятість на будівництві на доріг [697, арк.5]. Інша категорія молодих людей (24%) працювали на заводах та промислово-виробничих об'єктах (41 особа) [687, арк.6]. Інші 3 особи (7,5% з цієї групи) знайшли прихисток у Полтавському інституті харчів [860]. Це була низова робота, бо майбутні філологи не були обізнані із тонкощами сільськогосподарської галузі, так само, як і в роботі експедиторів хлібозаводу [749]. Дівчата з ДПІ йшли працювати швачками: 15% абітурієнтів повоєнного десятиліття були залучені у цій галузі на різних підприємствах [701; 861].

Близько 10% молоді (4 особи) після нетривалого навчання в художній школі стали майстринями Райспоживспілки у Полтаві, розмальовуючи іграшки [685, арк.3]. Ця, здавалося б, безневинна робота після війни ставала причиною конфліктів. Наприклад, у 1949 р. студент Самойленко звинуватив Л.Білей у роботі на німців в період окупації Полтави, яка роботою у майстерні «опозорила себе і не може бути студенткою радянського вишу» і «навіть не достойна вчитися з ним поруч». Причиною було начебто те, що зроблені на цих фабриках ляльки німці використовували для підриву людей, маскуючи таким чином міни [495, арк.2зв].

Стільки ж студентів (4 особи) виконувало різну роботу на пунктах заготівлі зерна та на сепараторних пунктах [702, арк.4]. Жінки йшли й на важкі роботи: в кар'єрі на відвантаженні піску [703, арк.1], на торф'яники [875]. Однак, навіть така важка робота не змивала плями із совісті дівчат. Вони намагалися окреслити своє безвихідне становище перед влаштуванням на роботу в автобіографіях [685, арк.3]. Л.Московченко наголошувала, що згодилася на роботу у майстерні «через голод та безробіття... після втечі від вербовки» [702, арк.4]. А Н.Гудзенко, виправдовуючись за роботу у Собківській торфартілі в Нових Санжарах, наголосила, що потім працювала в лазареті, допомагаючи пораненим червоноармійцям після визволення [684, арк.2]. Більшість же просто констатувала, що була чорноробами (25%, або ж 43 особи із 173). Майже всі історії починалися однаково: молодь була відправлена на риття окопів або була залучена на роботах по збиранню врожаю [700]. Повернення додому супроводжувалося безальтернативністю працевлаштування «на чорних роботах» [870]. Зазвичай, молоді люди довго не затримувалися на одному місці. Часто починали шлях на квартирах кухарками, гувернантками [750] чи прибиральницями [772]. Часом серед чорноробів студенти опинялися через непокору окупаційній владі.

[808]. Еталоном покинутого студента ДПІ, який повинен був блукати у пошуках долі у військових умовах без належної професійної підготовки є історія студентки фізмату Г.Турбіної. Вона пройшла чи не всі етапи, виокремлені нами у ході роботи з біографіями освітянської молоді [709, арк.3].

Певна категорія студентів ПДПІ 1943-1953 рр. (біля 14%), визначила свою зайнятість як «домогосподарки» [699, арк.2]. Інші ведення домашнього господарства в окупованій країні не називали специфічним видом роботи. Незадіяність на виробництві студенти пояснювали неможливістю евакуюватися відсутністю фінансів для виїзду з села чи хворобу [780]. Значна ж кількість студентів повоєнних років у часи окупації була молодшою ніж 15 років, аби мати трудовий стаж на окупантів [751]. Молоді з цієї категорії доводилося привозити спеціальні довідки, що підтверджували їхній статус [853, арк.4]. Схожим було ставлення до викладацького складу. Наприклад, у січні 1944 р. заввідділом шкіл обкому КП(б)У Крокосенко видав розпорядження, за яким ПІ заповнювали спеціальні анкети, вказуючи, де і ким працювали їхні викладачі у часи окупації [361, арк.1].

6.3. Студенти педагогічного вишу у складі остарбайтерів

У роки німецько-радянської війни народилася одна з найбільших проблем ХХ століття – проблема осіб, переміщених з рідних територій для вирішення економічних питань тоталітарних держав. Українське населення поповнило лави остарбайтерів – працівників зі Сходу, як мали компенсувати відтік робочої сили Німеччини до лав Вермахту. З розвалом Радянського Союзу в голові досліджень стали питання психології та повсякдення. На сьогодні існує значний масив літератури, присвяченої темі життя остарбайтерів. Науковці вивчають як загальні тенденції вербування та життя примусових робітників [1477], так і специфічні риси будення окремих соціальних груп [1483]. У цьому підрозділі ми аналізуємо долі полтавських студентів-остарбайтерів після евакуації ПДПІ до Тюмені.

З-поміж студентів ПДПІ першої половини ХХ століття 6,7% розділили долю більше ніж 2 млн «східних робітників» з України. З-поміж студентів повоєнного десятиліття у 69 залишилися спогади про примусові роботи в Німеччині. Однак, ця цифра приблизна з декількох міркувань. По-перше, дані отримані у ході контент-аналізу автобіографій абітурієнтів, і ми не знаємо, яка кількість молоді, котра

перервала навчання у ДПІ, після війни вирішила не повертатися до навчального закладу. По-друге, так само невідомо, скільки осіб стали так званими «Ді-Пі», (DP — displaced person (англ.), залишившись у Європі. По-третє, невідоме й число загиблих у ході втеч з роботи в Німеччині. Про те, що вони мали місце, і часто були успішними, свідчать спогади молоді. Так, В.Левадний зумів утекти з Німеччини і повернутися до України уже після розподілу на роботу [915]. Немає даних про студентів-остарбайтерів, які загинули у ході боїв, та про долі тих, хто за рішенням фільтраційних комісій був відправлений з України уже в радянські табори.

Можемо стверджувати напевне, що 6,7% студентів ПДПІ повоєнних років належали до нової категорії населення – репатріантів – людей зі зміненою у полоні психологією, осіб, яких, за твердженням В.Ляхно, держава прирівнювала як мінімум до неблагонадійних осіб, як максимум – до зрадників та політичних в'язнів [1528]. Вони обліковувалися як окрема група у вишах. Наприклад, КДППМ у 1949 р. із 483 студентів 3 були остарбайтерами (3 осіб), а ще 222 ідентифікували як тих, хто перебував на окупованій території [249, арк.4]. Уже за три роки «східних робітників» було 8 з 956, а молоді з другої категорії – 454 [255, арк.3]. Часто молодь, зачувши про набори до Німеччини, тікала з робочих місць [690, арк.9]. Убезпечували себе від вербування й радикальними способами. Наприклад, П.Гнида у травні 1943 р. під час вербування обпалила собі ногу, таким чином лишившись на батьківщині, хоча й прохворіла до приходу РСЧА [866]. Тут ми зупинимося більше на з'ясуванні деталей життя тих молодих людей, які не змогли уникнути примусової праці на Третій Рейх.

Можемо визначити місця вербування 41 молодого освітянина (Додаток КК, Табл.1). Вони об'єднують Полтавщину, Сумщину [792], Донеччину [927]. Локацію вказали не всі, а лише 59% (40 осіб із 69). Припустимо, що інші були завербовані з рідних сіл області, куди вони виїхали після евакуація вишу в Росію та де працювали в окупаційний період. Саме тому молодь не вказувала цю інформацію додатково. Наші показники не суперечать тенденції по області, де серед міст Полтава, а з районів Миргородщина лідирували за кількістю вивезеного населення [1528, арк.76].

Попри те, що доля остівців розглядається як вимушена, лише 4 осіб з 69 вказали, що потрапили до Німеччини «насилно» чи «примусово». Інші констатували лише факт вивезення. Окремі зі студентів навіть докладали спеціальні довідки, які доводили примусовість депортації [857]. Так, В.Гаврик додала до своєї автобіографії

документ зі свідченнями трьох сусідів, завірений підписами та печаткою Лубенського міського виконкому [927]. Студенти з Полтави, за аналогією з долею М.Городницької, були зігнані до розподільчого табору при школі №7 обласного центру, звідки були депортовані на захід [803]. Відсутність медичної перевірки багатьох депортованих засвідчує історія Г.Стеценка. Хлопець був звільнений з лав РСЧА через відсутність ока. Попри це у травні 1943 р. його не оминула доля депортованого [763, арк.8]. У Німеччину студентська молодь потрапляла в основному після облав [816]. Мешканці області згадували, що були знайдені і вигнані сільськими старостами та поліцаями [857]. Окремі – після ув'язнення за переховування від декількох хвиль трудової мобілізації [871]. В автобіографіях зустрічаємо й ставлення до окупантів та колаборантів, виражене у негативних порівняннях [793, арк.2]. Раптовість таких облав також зафіксована у персональних спогадах молоді. Студентка мовноліту Н.Балкова згадувала: «в чому ми були на роботі, в тому нас погрузили в вагони і відправили до Німеччини» [847, арк.11].

Чому не допомагали молоді, яка все ж була вигнана за кордон, стратегії уникнення вербування, якщо вони такі обирали у своїй поведінці? Близько 80% студентів, вивезених до Рейху, у 1941-1943 рр., вказали сферу зайнятості до чи на момент вербування. З їхнього числа 3 молодих людей (4%) не працювали ніде за станом здоров'я [803]. Зауважимо, що вони сподівалися таким чином уникнути й мобілізації в Німеччину, та, як бачимо, не допомогло [820]. Майже така ж сама кількість (4 осіб – 6%) обрали роботу на підприємствах та установах, яка б мала гарантувати їм бронь: сортувальницею газет [771], вагарем [911], чорноробочою на аеродромі [868] та діловодом колгоспу [390, арк.9]. Значна частка студентської молоді, як вони зазначали, «пішла в село» [890]: майже 19% остарбайтерів до вивезення на Захід працювали у колгоспах [855] чи то на громадських дворах [897]. З 69 студентів-остівців ПДП 1943-1953 років 45% вказали, що уже здобували педагогічну освіту до вивезення. З їхнього числа були по 1 вихованцю Велико-Сорочинського ПТ [905], річних ПК при історико-географічному відділі Дніпропетровського облвно [840] та Кременчуцького ДПІ [865]. Двоє інших до депортацій вчилися у Лубенському УІ [887]. Інші 26 зауважили, що були студентами ПДП [891]. Багато хто просив саме про поновлення, а не про вступ. Вірогідно, кількість колишніх студентів була вищою, ніж про це вказувалося в автобіографіях. З

іншого боку, маємо 6% документів, у яких 4 особи зауважували, що були вигнані школярами [878]. Двоє чітко назвали випускові класи: 9 та 10 [846; 863].

З огляду на те, що ми маємо 8 депортованих осіб 1925 р.н. та 11 молодих людей 1924 р.н., припускаємо, що кількість учнів шкіл, відправлених у Рейх, також була вищою. Тому решту 14 осіб (20%), які не вказали активності у час вербування, можна умовно розподілити між студентами вишів та загальноосвітніх закладів області.

Контент-аналіз автобіографій дозволив також відтворити статеві-вікові характеристики оstarбайтерів, завербованих з-поміж студентів ПДП. За наявними даними, серед «східних робітників» переважали жінки – 65 осіб проти 4. Це цілком відповідає демографічній картині мобілізації на Полтавщині в цілому. У своєму дослідженні В. Лахно пояснює високий коефіцієнт фемінізації декількома чинниками: зокрема, вищим рівнем слухняності жінок, мобілізацією юнаків до лав РСЧА та демографічною структурою населення Полтавщини. У нашому випадку останній чинник грав найпереконливішу роль, бо середовище самого ПД у переддень війни, як і після неї, було фемінним за своєю суттю [1528, арк.79].

Демографи зазвичай оперують показниками за однорічні, п'ятирічні чи десятирічні вікові інтервали (Додаток КК, Табл.2). Відносно невелика експериментальна група дозволила нам зробити аналіз у однорічних групах. Найбільше вивезених молодих людей народилося у 1923 р. (38%) [897]. Вивезені на примусові роботи студенти за своєю віковою структурою не вибивалися із загальної статистики, де молодь 1922-1925 рр. народження домінувала серед вивезених з України. Це все були особи «продуктивного віку» (з 15 р. по 64 р.). Найбільше вивезли 20-річних осіб (26 – 38%). На 9 менше (23%) мали повних або ж неповних 19 років. На момент облав 11 студентам (16%) виповнилося 18. Майже стільки ж було й двадцятиоднорічних (10 – 15%). Однакова кількість молодих людей була 22 та 23 років (по 2 або ж 3%). Лише одній особі виповнилося 25 та ще одній – 27 років. І жоден з вигнаних на примусові роботи на момент вербування не був у віці 24 років.

Якщо зробити віковий зріз наборів по роках, то помітимо, що німці у два роки мобілізації набирали першочергово двадцятирічних робітників. Так, у 1942 р. з 19 завербованих таких було 8 (42%). А в наступному 1943 р. з-поміж 48 депортованих – 18 (37,5%). Найменшу увагу звертали на студентів старшого віку. У 1942 р. завербували по 1 особі 27 та 23 років, а у 1943 р. – лише двох 23-річних та одну 25-

річну. Ці показники різняться з узагальненими даними, наведеними В. Лахно, де найбільша кількість мобілізованих була 18-річними [1528, арк.80]. Можемо пояснити відмінність специфікою джерел: часто поміж оstarбайтерів були молоді люди, які поновлювалися в ДПІ після війни. Вони були старшими за визначений дослідницею поріг. Інші (17- та 18-літні) після окупації закінчували школи, вступали до училищ і небагато молодих людей цього віку одразу подавало документи до вишу.

Автобіографії дають можливість визначити час вербування і період, який молодь провела на роботах. З 69 записів 13 (19%) не містили прив'язки до дати. Абітурієнти констатували факт мобілізації без указування періоду. На противагу їм інші 81% молодих людей у своїх резюме залишили різні варіанти фіксації події. Для одних вона мала специфічне значення, коли абітурієнти вказували визначені хронологічні межі (37 документів – 54%). Інші губили чіткість у тексті розповіді, не акцентуючи уваги на деталях (19 біографій – 27%). Для окремої категорії час і дати у порівнянні з фактом депортації були неважливими, тому вони часто вказували лише роки лише початку та/або закінчення каторжних робіт [871]. Таким чином, ми можемо говорити про різні рівні оцінки депортації в своєму житті студентами ДПІ.

Спочатку окреслимо період, коли молодь почали мобілізувати на примусові роботи. Зауважимо, що ми працюємо тут з показниками не у 100%. Тому наведені цифри є умовними. Також є дві сумнівні дати: найранішого та найпізнішого вивезення до Німеччини. Першою є вказане К.Лободою 19 жовтня 1941 р. [778]. Зауважимо, що сама дата викликає ряд запитань. Мобілізація до Третього Рейху на Полтавщині, за підрахунками В.Лахно, розгорнулася тільки з квітня 1942 р., а перші ешелони з депортованими полтавцями та лубенцями вирушили на захід 13 та 16 травня. З іншого боку, детальність біографічних даних у документах дівчини властива не лише цій даті, але й іншим, що зміцнює думку про можливе вивезення її у Рейх задовго до оголошеної масової кампанії. Певне, дівчина була з-поміж добровольців, які були відправлені до Німеччини саме з осені 1941 р. після того, як звернулася до бюро зайнятості, які почали роботу у регіоні у той час [1528, арк.48].

Друга дата – 1945 рік, вказаний Є.Деркач [775]. Факт видається дивним з багатьох причин: Полтава була зайнята радянськими військами 23.09.1943 р. (тоді ж припинив існування Полтавський гебіт). У ході Східно-Карпатської наступальної операції у жовтні 1944 р. сталінський режим відновив владу у межах кордону

України. Виходить, що дівчину 1945 р. з Полтавщини було нікому мобілізувати. Однак, вона зауважує, що була звільнена весною 1945 р., пробувши у полоні 3 місяці. Можливо, студентка помилилася і була депортована найраніше у грудні 1944 р., але не пізніше лютого 1945 р. Її історію можна було б віднести до категорії «надуманого остарбайтерства», та у дівчини була довідка. Тому питання, яким чином, з яких територій і чому так пізно вона потрапила до Німеччини, залишається відкритим.

Найбільша кількість студентів ПДП була вигнана на роботи в Західну Європу у 1943 р. (48 осіб – 70%). За рік до того окупаційна влада мобілізувала 19 осіб з-поміж освітянської молоді (28%). Ми відзначаємо й помісячну мінливість кількості депортованих, що цілком відповідає періодизації мобілізаційних хвиль, запропонованій П.Полянком [1477, С.162]. Так, перший період обмежений квітнем-вереснем 1942 р. (для Полтавщини – травнем-вереснем). Цьому етапові властива вибірковість. Найперше відправляли висококваліфікованих та вузькопрофесійних спеціалістів. До них освітянська молодь явно не відносилася. За цей період з-поміж студентів було відправлено лише двох. «Відкрила» сумну статистику студентка М.Рубець, яку завербували 25 червня 1942 р. [919]. Друга за рахунком – мешканка Зінькова М.Городніченко. Студентка була забрана у вересні того ж року [723, арк.3].

Другий період окреслений П. Полянком у межах вересня 1942 р. – січня 1943 р. Саме у цей час спостерігається відрядження перших численних груп, у яких були вихованці ПДП. Так, у жовтні були вивезені 7, а в листопаді 5 осіб. Увесь 1943 р. описаний дослідником як один довгий третій етап трудової мобілізації. Погодимось у загальних рисах із такою проекцією, бо кількість вигнаних на Захід студентів ПДП за цей час була відносно пропорційною. З грудня 1942 по квітень 1943 – по 2 особи щомісяця, у червні 1943 р. – 3 студенти, а в липні та серпні – по 1 людині. Із загальної картини випадає лише травень 1943 р., коли до Третього Рейху депортували 8 молодих освітян. Такий сплеск може бути лише наслідком специфіки використаних джерел. Скоріше за все, за наявності точних дат у 34 інших автобіографіях (13 «мовчазних» та 20 «неповних») кількість депортованих за 1943 р. могла б показати піки у травні-липні та жовтні-листопаді. Окремі апелювали до дати «в кінці року» [877, арк.2]. Під кінцем року логічно вбачати грудень, та практика роботи з усними свідченнями остарбайтерів показує, що «персональний хронометр» у кожного свій. Кінець року цілком може розтягуватись у період листопада-грудня. Підтвердженням

нашої гіпотези є розрахунки В.Лахно для депортованих до Третього Рейху із населених пунктів Кишеньківського району Полтавщини [1528, арк.253].

У ході розрахунків постала проблема пам'яті. Ми зауважили, що з 19 студентів, відправлених на роботи у Німеччину у 1942 р. 95% (18 осіб) пам'ятали точну дату події. У той час як із 48 депортованих у 1943 р. – лише 40% (19 осіб). Можливо, для перших з-поміж оstarбайтерів дата руйнування повсякденного устрою життя була набагато значущою, аніж для їхніх наступників, які уже жили в очікуванні облав, депортації, були готові до арештів, спротиву, переховувань та втеч [747, арк.2].

Звернемося до узагальнення інформації про те, скільки часу вихованці ПДПІ провели у Німеччині і яким чином вони сприймали сам час примусових робіт. Ми не знаємо деталей життя 19% депортованих студентів, бо вони не залишили інформації про цей період. Найменший відрізок життя у депортації провела М.Бражник. Дівчину етапували з Диканьки 10.05.1943 р. За 5 днів вона втекла з робіт у польському Любліні (далася в знаки висока мотивація: «я стала на однім: залишитись на своїй рідній землі. ... повернулася в своє село, де вільно себе почувати в той час було теж неможливо» [784, арк.3]). Інший малий термін – 3 місяці примусових робіт – відбула Є.Деркач, яка з невідомих причин була вигнана уже «під завісу війни» і перебувала там до звільнення навесні 1945 р. [775]. Ще 5 молодих людей були у неволі більше року: 1 рік 6 міс. [865]; троє – 1 рік 9 міс. [825], а Г.Бублій працювала 1 рік 10 місяців [863].

Майже 72% тих, про кого це відомо (40 осіб), були у статусі «східних робітників» від двох до трьох років. Інші 14% (8 студентів) прожили за межами України понад 3 років. Для 15 із них точні дати були не суттєві. І тому в наших обрахунках можлива похибка. Проте, відчуття говорило депортованій молоді, що період «німецького рабства» був чітко вимірюваним цими періодом. Наприклад, для В.Терещенко – «2 роки в полі» [788], для З.Борисенко – «три роки на роботі» [849, арк.4]. Тут одразу зауважимо різницю в оцінці події: полон і робота – примусове животіння та звична дійсність. Для багатьох життя оstarбайтера вимірювалося великими хронологічними відрізками: періодами у два [859] чи три роки [926, арк.2]. Унікальним є приклад О.Бендровської. Студентка з дивною байдужістю поставилася до факту забирання на роботу до Польщі, проте вказала час звільнення у 1945 р. [922]. Вербування була психологічно дискомфортним фактом, який намагалися забути. Повернення додому прирівнювалося до свята і мало б бути зафіксоване у пам'яті чітко і надовго.

Підтвердженням нашої думки є історія Уляни Заліської. Вихованка УІ вказала лише рік потрапляння до полону (1942 р.), а далі відзначила: «визволила від іга фашизму восьмого квітня тисяча дев'ятсот сорок п'ятого року Червона армія» [790, арк.3]. Зауважимо: всю дату абітурієнтка в автобіографії написала прописом як знакову. Всі інші дати та показники у її документах включно з датою народження, закінченням школи тощо були записані цифрами. Інколи виміри включали лише місяць та рік («квітень 1945» [846]). В інших автобіографіях маємо чітке відчуття плину часу, що вимірювалося днями, місяцями та роками, проведеними у трудових поневіряннях. Так, Г.Бублій чітко визначала: «вигнана до Німеччини 9 червня 1943», «звільнена з фабрики 24 квітня 1945 р.» [863, арк.2].

Шестеро (близько 11% від загального числа тих, котрі знали час неволі), провели там 2 роки 5 місяців [850]. Загалом кількість осіб у щомісячному розрізі майже однакова: по троє провели у депортації 2 роки та 1, 2 й 3 місяці [914; 847; 836]. По 2 студенти жили поза Україною 2 роки та 4, 6, 9 та 11 місяців [856; 887; 911; 905]. По одному поневірялися 2 роки та 7, 8 та 10 місяців [793; 844; 890]. Певної нечіткості обрахункам додає факт, що одні студенти зараховували до часу у полоні перебування у фільтраційних таборах (Н.Яценко кінцем роботи у Німеччині вважала проходження перевірки 26.07.1945 р. [897]). Інші рахували за перебування у полоні всі дні, допоки не ступали на землю рідного села [896]. Найдовше з-поміж студентів ПДП у Німеччині провела К.Лобода – спочатку як добровільний працівник, а згодом примусовим робітником прожила на чужині майже 3 роки і 5 місяців [778].

З'ясуємо просторові характеристики повсякдення депортованих. Дослідження у галузі свідчать, що трудові резерви зі Сходу відправляли до 17 країн Європи: Німеччини, а також до Австрії, Албанії, Бельгії, Болгарії, Голландії, Греції, Данії, Італії, Норвегії, Польщі, Румунії, Угорщини, Фінляндії, Франції, Чехословаччини та Югославії, проводячи ротацию кваліфікованих кадрів у Рейхові [1528, арк.84]. Автобіографічні записи полтавських студентів у 97% дають можливість визначити місце депортації. Лише 2 документи фіксують сам факт без просторових прив'язок. Вихованка мовно-літературного факультету М.Коваленко констатувала: «була угнана, про що маю довідку» [851, арк.9], а студент О.Майоров зауважив: «відправлений у фашистську неволю» [871, арк.2]. З певною долею вірогідності

можемо припустити, що вона потрапила до Німеччини, як і більшість, з Полтави. В іншому випадку відмінність мала б бути зафіксована у спогадах (Додаток КК, Рис.1).

Близько 81% майбутніх учителів із Полтавщини опинилися у нацистській Німеччині (56 осіб). Зазвичай молодь зазначала місце перебування узагальнено, як Г.Кібальник: «із села Жуки вивезли до Німеччини» [869, арк.2]. Лише 13 студентів вказали точні локації. В окремих випадках молодь писала назви міст, як вона їх чула. Цей факт говорить про рівень освіти майбутніх учителів, які вже вивчали німецьку у виші перед війною і погано орієнтувалися у написанні слів навіть проживши тривалі терміни в німецькомовному середовищі. Ми подаємо загальноприйняті в Україні назви населених пунктів, в дужках зазначаючи, як вони звучали німецькою та у лапках те, як їх чули депортовані полтавці (Додаток КК, Табл.3).

У документах особового походження знаходимо інформацію про сферу діяльності молодих людей у полоні. Відомо, що у 1941 р. Президент Рейхстагу Г.Герінг видав постанову, за якою іноземних працівників використовувалися тільки для важкої праці — «гребти лопатою і довбати каміння» [1528, арк.43]. Проте з часом економічні труднощі змусили державу-агресора переглянути стратегію, залучаючи вигнаних зі Сходу людей до ширшого спектра робіт. Освітнянська молодь нечасто вказувала сферу діяльності в полоні. Із 69 депортованих 59% (41 студент) промовчали про специфіку роботи. З-поміж 28 оповідачів, половина працювали на різноманітних підприємствах (14 осіб). Четверо осіб не конкретизували місця, назвавши це «роботою на заводі» [793]. Це була сфера, до якої у 1941 р. радянських полонених не допускали через неблагонадійність. Серед установ були вецлерівська оптична [805], швейно-рукавична фабрики [911]. Молодь працювала на людвігсбурзькій металічній фабриці [857], битомській вугільній шахті [763], на одному з німецьких хімічних заводів [842]. У списку є мануфактури: віденська паперова [779] та мюнхенська картонна фабрики [839]. Були й великі військово-промислові об'єкти: катовіцький токарний [771], франкфуртський літакобудівний [856], тюринзький авіаційний [840] та невизначений німецький паровозоремонтний заводи [847]. У спогадах студентів цей час описаний з як доба поневірянь: «переживала знуцання, страх, голод, холод. Робота була грязна і важка» [892, арк.2]; молодь нарікала на життя «із суворою дисципліною і в тяжких моральних і побутових умовах» [887, арк.2].

Шість осіб були залучені на різноманітних сільськогосподарських роботах [921]. Близькою за обов'язками часто була так звана робота «в хазяйстві» [836], «на господаря» [820] та «у поміщика» [893] (4 особи). Окремо студенти уточнювали рід занять: були на роботах у полі, доглядали птицю, свиней, доїли корів [803], працювали кухарками [842] чи допомагали у ремісництві [844]. Траплялися випадки роботи на два господарства (зубного лікаря та його доньки) [747]. Інколи навпаки визначали себе як звичайних чорноробочих [816]. До категорії останніх можна віднести людей важкої фізичної праці. Студент фізмату Г.Колодяжний жив в австрійському таборі, навколо якого валив ліс [825]. А К.Маслич зазначала: «працювала на залізниці, виконуючи непосильну для мене роботу і жила в таборах» [854, арк.4], серед якої часто було обтирання паровозів та вивантаження вугілля на склади [847]. Свій емоційний стан студенти часто змальовували негативно: «ще біль більше нещастя стало на моєму шляху... були ми за проволокою, немов арештовані. Гірко було мучитися два з половиною роки» [823, арк.1]. Ненависть до німців не приховувалася: «Тут я на собі перенесла нещасну долю прислуги в безсердечної німкені-паразитки. Довелося терпіти мені побої, бо я була безправна і беззахисна, презрінню не було кінця» [747, арк.2]. Здебільшого молодь працювала на одній і тій самій роботі весь час полону. Зміна сфери діяльності відбувалася здебільшого у ході радикальних подій (втеч, евакуації, злочинів). Нам відомий лише один випадок, коли студент ПДП на примусових роботах за кордоном намагався якимось чином співпрацювати з радянськими військовополоненими. Історія Г.Стеценка показує, що за таку поведінку особі призначали жахливе покарання. У жовтні 1944 р. юнак був заарештований за зв'язок з військовополоненими, які працювали разом із ним на вугільній шахті м.Битом у Німеччині. Присуд включав двотижневе ув'язнення у буцегарні м. Вроцлав та піврічну каторгу у концентраційному таборі Гросс-Розен [763, арк.8].

Одним зі знакових моментів, безперечно, було звільнення. Ми вже говорили про важливість дати, зупинимось на тлумаченні студентами-остарбайтерами ролі визволителів. В автобіографіях 31 осіб (45% з числа студентів-остівців) визначено, хто приніс їм вистраждану волю. 15 зауважили, що їх висвободили союзники [855] (троє уточнили: це були англо-американські війська [856]). Інші 12 молодих освітян

здобули волю завдяки наступу радянських військових сил [852]. Окремі приділяли факту звільнення РСЧА великого значення [747, арк.2].

Цікавими для нас є історії «самозвільнення» – втечі чотирьох осіб (трьох – у переддень наступів військ). У розрізі історії вивезених осіб цифри були значними: до 40 тисяч утікачів щомісяця у 1944 р. [1528, арк.141]. Ми уже згадували про одну з найуспішніших спроб, яку вчинила студентка мовно-літературного факультету М.Бражник. Дівчина зважилася на втечу уже через 15 днів після вивезення з України до Польщі. Прикметно, що після інциденту студентка змогла влаштуватися на роботу на окупованій території, пропрацювавши на залізниці до звільнення Полтавщини без повторної депортації чи переслідувань [784]. Більшість же мала невдалий досвід, як студентка ПДП М.Кабачна. Вона з березня 1943 р. була хатньою робітницею у м. Вроцлав у Польщі. Зібравшись із силами, дівчина втекла у вересні наступного року, проте була затримана поліцією у Празі й вислана на риття окопів, де й пропрацювала до приходу радянських військ 29.04.1945 р. [868]. Подібна спроба її колежанки А.Орлової завершилася набагато успішніше. Дівчину, яка після евакуації ПДП повернулася до с. Варварівка на Карлівщині, вигнали до Німеччини 17.11.1942 р. Але вона вчинила спробу втечі за півмісяця, і 5 грудня була знову на Полтавщині. За півроку, 7.05.1943 р., знову потрапила під мобілізацію. Дівчина не раз демонструвала непокору за час роботи у Рейхові. Так, у листопаді 1944 р. її на два місяці відправили рити окопи до угорського кордону, бо вона побилася з господарем економії у Вюрніці в Австрії. Після вивезення в тил, полонена втекла ближче до лінії фронту та 17.04.1945 р. перейшла до радянських солдат [807, арк.2].

Історія з невдалими втечами властива й останньому дівцеві. М.Додух з Лубенського УІ мав бути мобілізований до РСЧА, та через поспіх евакуації не був вивезений у тил і восени 1942 р. був мобілізований у Німецький Рейх. Зауважимо, що хлопець відчував за собою певну вину за роботу на загарбників, бо неодноразово шукав пояснення своїм діям, які демонстрував як вимушені. Скажімо, те, що його забрали до Австрії, він пояснював своїм статусом «неблагонадійного». Але це суперечило логіці німецьких наборів. Неблагонадійні сиділи по таборах, а не працювали на військово-промислових об'єктах, якою була залізниця. У їхніх спогадах бачимо стійку ненависть до ворога. Після того, як до табору наблизилась

лінія фронту, юнак в кінці лютого 1945 р. втік до радянських військ і, як він висловився, «бив фашистську гадину» до 9.05.1945 р. [789, арк.3]

У цьому списку є й історія Т.Корсун, зі специфічним завершенням. Студентка мовно-літературного факультету працювала на заводі німецького міста Ротенбур: «ми не видержували варварського знущання. Я утекла звідти 10 квітня 1943 р на свою територію». Втеча була невдалою, бо на території України дівчину на місяць посадили до в'язниці, після чого присудили показову смертну кару через повішення. Згодом вирок замінили: «на вічну каторгу в Польщу, м. Аушвіц – концентраційний смертельний лагерь». Там студентка просиділа до 18.01.1945 р., звідкіля була етапована до табору у м.Берген-Бельзен у провінції Ганновер у Німеччині («Беркенбельзек»), провівши там три місяці до звільнення англійцями 15.04.1945 р. [793]. Окрім цих таборів смерті, у долях ще двох студентів-остівців позначилися польські табори Гросс-Розен (KL Groß-Rosen) [763] та у м.Бреслау [795].

Автобіографії ілюструють період життя студентів після звільнення. Здебільшого спочатку молоді люди потрапляли у коло військових, а потім до фільтраційних таборів. Перебування з армією визначалося як приємний час, а саме оточення характеризувалося світлими епітетами. Студентки називали це життям «під опікою радянських офіцерів» [850, арк.9], «під охороною славної армії» [803, арк.8]. Не тільки радянській військовій були ушановані високими порівняннями. Так, прихід і нетривале перебування у таборі союзницьких військ студентка У.Кизименко асоціювала із сонцем, «що освітило наші бліді обличчя» [823, арк.1]. Після звільнення студенти влаштовувалися на роботу. Дівчата працювали кухарками [803] та доярками на фермах при військових частинах [847]. Непоодинокими було залучення студенток на роботах у фільтраційних таборах. Інколи строк добровільного, як вони зазначали, працевлаштування тривав не менше 2 місяців [892]. Серед занять знаходимо роботу реєстратора при обліковому відділі при таборі репатрійованих і військовополонених громадян СРСР [888], табірному писаря [905] та начальника школи для репатрійованих дітей [868]. З числа 4 юнаків двоє одразу після свого звільнення приєдналися до загонів РСЧА [789] та залишилися служити в австрійських гарнізонах [825]. Один із полонених через виснаження організму у концентраційному, а потім вже й фільтраційному таборі з 21.05 по 9.06 1945 р. провів у госпіталі, після чого

працював вантажником у підсобному господарстві військової комендатури [763]. Доля останнього в автобіографії не зазначена [871].

Проходження процедури репатріації студентами ПДП знаходить різні оцінки у життєписах молоді. Часто це була лише констатація факту життя у збірно-пересильних пунктах: «проходила спеціальну комісію в місті Кишеневі органами МВД» [920, арк.2]. Серед інших локацій були табори у м.Чеські Будейовиці («Будавіца» – České Budějovice) [848], м.Ельстерверда (Elsterwerda – Німеччина) [805], у фільтраційному таборі No273 в м.Бреслау (Wrocław, Польща) [763] та у м.Ополе (Opole, хоча студентка називала його «Опель» [795], що було співзвучне з його німецькою назвою Oppeln, де проходив маршрут пересилки полонених до СРСР «Гроссейнхайн–Бреслау–Оппельн–Львів» [1783]).

Одні називали організацію подібних установ піклуванням влади [850]. Окремі давали опис супровідних офіційних процедур, що підтверджували їхнє возз'єднання з радянським народом: «звільнена союзниками та пройшла перевіркові пункти репатрійованих та отримала паспорт І відділення міліції НКВС у Полтаві» [816, арк.2]. Треті зауважували факти правильності такого поводження з депортованими, можливо, шукаючи для себе морального виправдання, бо почувалися винними у роботі на окупанта: «пройшла комісію і допити при районному НКВС. Ці допити дійсно правильно свідчать про те, як я попала в німецьке рабство» [723, арк.3]. Або ж: «Пройшла фільтраційний пункт в місті Лейпциг 15 липня 1945 року. Навіть є довідка Решетилівської сільської ради виконкому про те, що насильно угнана в Німеччину недобровільно» [857, арк.3]. Загалом, 10 осіб із 69 написали у своїх біографіях, що проходили процедуру фільтрації (14,5%). Проте, у спогадах інших маємо суттєві відмінності у датах їхнього звільнення з полону та повернення на Батьківщину, що говорить про перебування студентів у подібних закладах.

Точну дату прибуття в Україну, відмінну від дати визволення, вказали 33% депортованих полтавських студентів. З них лише М.Кабачна назвала тільки рік: «повернулася до Полтави у 1946» [868, арк.2]. Вона була останньою з 69 студентів-остівців, які на той момент пройшли репатріацію. Найбільше прибуло додому у липні 1945 р. (9 осіб) [719]. Удвічі менше приїздило у травні [927] та серпні [844] (по 4 студентів). Двоє отримали радянські паспорти у червні [848]. По одному студенту верталоя додому упродовж вересня, жовтня та грудня 1945 р. [763; 842; 893]

Немає задокументованих свідчень яскраво негативного ставлення до депортованих осіб у їхніх громадах. Автобіографії мовчать, хоча факти «кривих поглядів» та осуду (і самоосуду) були непоодинокими. Непрямим підтвердженням є уже згадувані довідки, які молодь докладала до автобіографій, пояснюючи примусовий характер робіт у Третньому Рейхові [927]. Інше свідчення – це лист матері студентки-остівки Є.Тихоступ до ПДП, в якому вона просила надіслати виклик доньці на навчання, бо у колгоспі Ленінградської області дівчині не вірили, що та після депортації була поновлена у рядах майбутніх освітян [811].

6.4. Студентка-освітянка на полі війни

Воєнне повсякдення неодноразово потрапляло до кола наукових інтересів українських істориків. Гендерна сторона питання висвітлена у колективній монографії «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні» [1449]. Побут студентської молоді України під час німецько-радянського протистояння подає проект «100 років студентства» інтернет-журналу «Студвей» [1780]. Питання життя вихованців ПДП 1941-1945 рр. змальоване у виданнях, присвячених 95-літтю [1444] та 100-річчю навчального закладу [1486]. Інтерес до проблеми підігривається зрушеннями у популярній культурі. Так, 2015 р. білоруська письменниця С.Алексієвич отримала Нобелівську премію з літератури за книгу документальних нарисів «У війни не жіноче обличчя». Своєрідним прологом до видання є діалог авторки з істориком, у якому з'ясовується місце жінки у війні [1425, С.2].

Проблема джерел полягає у тому, що ми спроможні відтворити лише приблизну картину мобілізації молоді. Автобіографії – спадок тих, хто вижив. Наразі не є реальним підрахувати, скільки мобілізованих молодих людей не повернулося з фронту. Невідомо, скільки колишніх освітян після закінчення протистояння вирішили не поновлюватися у лавах студентів ПДП. І, зрештою, залишалася частина тих, хто поновився у виші чи вступів до нього уже після 1953 р. Дослідження історії ПДП зауважують перший наказ директора вишу П.Асеєва про мобілізацію до лав РСЧА 10 співробітників закладу. Вони констатують факти залучення молоді до винищувальних підрозділів, кампанії по здаванню донорської крові на потреби фронту, залучення до риття окопів тощо. Судити про студентів-військових можемо з галереї портретів учасників та загиблих на фронті. Та з-поміж 26 лише 3 – студенти, а жінок – теж 3 (викладачки О.Ганич, Л.Ліхіна та Л.Мазуренко [1486, С.64-65]).

Серед автобіографій студентів – 30 тих, що говорять про участь студенток у військових діях. Загалом показник мобілізованих освітянок склав 2,9% від загального числа повоєнної студентської молоді. Близько 73% мобілізованих пішли на фронт зі стін ПДП. Троє були вихованками КДП [810], Новоросійського ДП [756] та ОсДП [754]. Одна майбутня учителька української мови до війни здобувала медичний фах у Харківській фельдшерській школі [766]. Прикметно, що 4 на час поповнення лав РСЧА були ще школярками [757]. Одні лише вчилися у старшій школі [886], другі закінчували випускові класи [781], треті подали документи до вишів [739, арк.2].

Нам відома інформація про час несення військової служби 27 студенток. Троє не вказали точного моменту її початку. Президія ВР СРСР оголосила загальну мобілізацію чоловіків 23-36 років уже 23 червня 1941 р. Із призваних освітянок, 11 дівчат стали до служби саме упродовж 24-26 червня 1941 р [683, арк.2]. Разом із другою хвилею мобілізації військовозобов'язаних відповідно до наказу Державного комітету оборони 26 серпня 1941 р., Полтавщина мала мобілізувати 18-19 річну молодь [1834]. У серпні-жовтні того ж року до армії потрапили ще 3 дівчат. Припускаємо, що 5 інших із 19 призваних 1941 р. почали виконувати свій обов'язок перед Батьківщиною саму у цей відрізок часу з червня по жовтень, бо жодна не визначила зиму або ж кінець 1941 р. початком служби. З 3 дівчат, які пристали до РСЧА 1942 р., коли територія України чи не повністю була окупована, лише А.Мирна, була мобілізована 11 квітня [756]. Двоє інших зробили вибір служити добровільно, коли були в евакуації. Так, Є.Мандро-Апродова кинула навчання у виші Новосибірська [872], а Н.Канонова пішла стопами матері, котра працювала медсестрою на Білоруському фронті [739, арк.2]. Саме фактор добровільності початку служби рухав 2 дівчатами, що влилися до лав армії 1943 р.: бажанням воювати пояснили рішучий крок К.Бабенко [781] та ДП М.Бардакова [765].

У 1944 р. лави РСЧА поповнилися 6 студентками ПДП. Одна була розподілена на службу після спеціальної підготовки [929]. Всі інші зауважували, що поповнили ряди РСЧА «за власним бажанням» [754]: одна наголошувала, що «заморилися переховуватися від німців» [815], інші акцентували увагу на бажанні помститися окупантові [757], інколи навіть не називаючи себе військовослужбовцями, а «вільнонайманою» в армії [874].

Говорячи про вікові рамки мобілізованих, зауважимо, що наймолодша учасниця війни серед студентів ПДПІ 1943-1953 рр. приєдналася до збройних сил у віці 17 років [739]. У 23 роки до служби стала студентка ОсДПІ Г.Василенко (приєдналася після звільнення Полтавщини) [754]. Загалом, 40% студенток починали служити у віці 20 років (10 – 1941 р. та 2 – 1942 р.). По 5 освітянок досягли віку 21-22 років. У 1941 р. мобілізували чотирьох 21-річних студенток, у 1944 – одну. Говорячи про наймолодших учасниць війни, не можемо оминати роботи школярки-семикласниці М.Конець (згодом студентки мовноліту) зв'язковою у підпільній організації [924].

Ми не маємо свідчень про сферу діяльності 8 дівчат (27%). Інколи дівчата просто не вказували її. Так, другокурсниця з природничого факультету ПДПІ В.Звенигородська лише констатувала факт служби: «призвана 16 серпня 1941 в армію, служила до 16 жовтня 1945 року по статті 43А звільнена в запас» [806]. Проте, 22 інших перебували в РСЧА на 12 різних посадах. Часом за час несення служби студентка могла змінити декілька професій. Були випадки, коли не вказувалося місце несення служби, але є посада та емоційне забарвлення розповіді могло свідчити про безпосереднє перебування на полі бою [810, арк.2]. Серед штабних посад – робота секретарем комсомольської організації батальйону [872], скарбником-діловодом фінвідділу військової частини [765], працівницею їдальні частини резерву політскладу [765], секретарем-машиністкою [874] та писарем. Для останньої роботи студентка мовно-літературного відділу Г.Крапива з 1943 р. по 1944 р. вчилася у школі особливого призначення при Українському штабі партизанського руху м.Електросталь Московської області [886]. Специфічну підготовку довелося пройти З.Тарновській. Дівчина була курсанткою Новосибірської автошколи з травня 1943 р., згодом училася на телефоністку у Воронежській та Московській школах радіоспеціалістів, і лише у серпні 1944 р., була направлена на Карельський, а згодом – на 2-й Білоруський фронт [929, арк.2].

Майже 73% із тих, про чию активність відомо, були залучені у сфері медичного обслуговування військових. Це відповідало довоєнній практиці військової підготовки жінок, де їм відвели виконання саме допоміжних – санітарних – функцій [1449, С.74]. Усі без винятку студентки проходили подібні курси. По закінченню навчання дівчата ставали медсестрами запасу [884]. Інші приходили з професійною підготовкою [766]. Скажімо, К.Крамаренко здобувала медичну освіту у Київському інституті. Через

матеріальні труднощі 1941 р. дівчина перевелася на український відділ ПДП, й одразу ж була мобілізована медсестрою [889].

Дівчата без поглибленого знання у медицині працювали медсестрами при військових з'єднаннях [817]. Так, студентка Г.Трощак була на Калінінградському, 1-ому Прибалтійському та 2-ому Далекосхідному фронтах з червня 1941 р. по вересень 1945 рр. [773] Освітянки працювали у хірургічних польових [770] та евакуаційних госпіталях у різних регіонах СРСР (№1056 – сільськогосподарський інститут м. Полтава [767], згодом – м. Саратов [1688]), №1344 [826] (с. Олексіївка, Ақмолинська область, Казахстан [1807]), №1767 [762] (у 1941 – середня школа №3 м. Полтава, згодом м. Моздок, Північна Осетія-Аланія [1791]), №2588 (с. Гусьовка Сталінградської області) [819], №2914 [776] (м. Викса Горьківської області [1794]), у санітарних дружинах на військово-санітарних потягах [739].

Часто освітянки не вказували в автобіографіях місця несення служби. Проте, однополчани часто розшукували їх десятиліттями після війни. Так, 1974 р. військові написали листа-клопотання до адміністрації ПДП з проханням допомогти знайти М.Таран – «славному Марусю, яка врятувала багатьом солдатам життя» [813]. Дівчата могли підкреслювати, що займалися лише медичною роботою: «на фронті була, у боях участі не брала» [688, арк.2]. Траплялися випадки, коли медпрацівниці були невеликими учасницями сутичок [747, арк.2]. Лише 4 жінок заявили, що тримали зброю в руках. Двоє змінили на військову шинель білі халати медсестер. Так, К.Гмиря після роботи фельдшером стала бійцем 28 лижної бригади, а згодом билася у складі 30 та 115 стрілецьких бригадах, де воювала до контузії у 1943 р. [766]. Її колега Є.Мандро-Апродова пройшла шлях від медсестри та санінструктора винищувального протитанкового дивізіону до розвідці дивізії [872]. Двоє інших пристали до різних формувань після звільнення з окупації у 1943 р. К.Бабенко констатувала: «у складі I Українського фронту та дивізії, що носить назву Полтавської, визволяла Полтаву» [781, арк.2]. К.Приліпко після звільнення свого с.Онопріївка Кіровоградської області була бійцем винищувального батальйону при РВ НКВС [757].

Автобіографії студенток дозволяють вирахувати, скільки часу дівчата провели на службі Батьківщині. З 30 джерел лише 3 не містять інформації, здатної натякнути на час призову чи демобілізації. Найменше у складі збройних сил освітянки були близько 4-5 місяців. Такий короткий термін був у силу обставин: полону [747],

довгого навчання військовій спеціальності у тилу [886] чи приєднання лише після деокупації рідних населених пунктів [757]. Від року до трьох у війську на різних посадах служили 6 студенток ПДП. В середньому дівчата провели на війні 33 місяці. (Кількість тих, хто прослужив від 3 до 4 років – 6 осіб). Найбільша ж кількість пройшла всю війну: восьмеро – 4 роки, троє інших – пробули на фронтах на 2 [806], 3 [773] та 5 місяців довше [769]. Найдовше у лавах РСЧА (4 роки 10 місяців – до квітня 1946) прослужила студентка російського відділу О.Горулько, призвана з першим набором 26 червня 1941 р.[867].

Демобілізація до завершення воєнних дій наставала у разі загострення хронічної хвороби чи контузії [770; 766]. Дівчата продовжували воювати й після капітуляції Німеччини [756]. В.Звенигородська згадує звільнення в запас згідно зі ст.43 п.А [806]. Та закон про загальний військовий обов'язок 1939 р. не мав такого пункту (ст.43 констатувала, що після досягнення граничного віку особи начальницького складу звільняються у відставку [1810]). Часом дівчата просили виш посприяти у демобілізації, бо командування не хотіло відпускати їх на навчання [740, арк.2].

У кінці війни дівчата в основному поверталися до перерваного навчання у педагогічному виші. В автобіографіях присутні емоційні наголоси на зразок: «Я зараз горю бажанням влитися в ряди студентів і закінчити педінститут» [747, арк.2зв]. Однак військовозобов'язані боялися, що могли втратити можливість відновитися через невчасне подання документів до вишу. Демобілізована у листопаді 1945 р. Р.Погрібна у листі до адміністрації пояснювала затримку відновлення у 1946 р.: «через запізнення не насмілилася продовжувати освіту зразу у 1945 р.» [769, арк.15].

Жінка-освітянка апріорі сприймається «не на своїй території» на полі бою. У часи Другої світової війни виховнки педагогічних вишів УРСР вступили до лав РСЧА, ламаючи усталені погляди на маскулінізоване обличчя збройних конфліктів. Із маргінезу андрогінізованого уявлення про роль жінки під час війни, вони поступово вийшли наперед, позбувшись образу «тих, хто чекає», «тих, хто страждає», «тих, кого варто визволяти». Натомість їм довелося стати «тими, хто рятує», «тими, хто прикриває з-заду», «тими, хто мстить». Від самої лише емоційної присутності у збройних конфліктах, освітянки під тиском обставин та через політику радянської влади перейшли до безпосередньої активності. Це штовхало на радикальні кроки, що виливалися у тимчасовому киданні навчання, відмові їхати в тил, добровільному

приєднані до збройних сил, а там – війни з героїчними вчинками (виходу з оточення за відсутності достатньої кількості зброї та чисельної переваги ворога, допомога пораненим на лінію вогню, робота зв'язковими в окупованих районах тощо).

Попри усталену традиціоналістську асоціацію жінки з пацифізмом, студентки ПІ не тільки рятували життя військових у санітарних батальйонах, але й виконували стереотипно невпластиву «роль убивці» у складі мобільних військових з'єднань. Радянська система рівності громадян у військовому обов'язку зрівняла гендерні ролі. Але уповні маскулінізація студентки-освітянки на війні не відбулася. Дівчата виконували ролі, потрібні армії, а не те, чим хотіли займатися. Їх направляли у медичну та сферу зв'язку. Тому те, що може розглядатися як рівноправність на війні, скоріше за все, було ефімерним рівноправ'ям, використанням жінки у патріархальному суспільстві для вирішення глобальних проблем. Відбувся так званий суспільний рух «подвійної спіралі» [1449, С.19], коли жінки начебто й здобули вище становище у соціумі (обійняли посади, до війни не властиві ним), але все ж лишалися на рівень нижче чоловіків, які в умовах війни здобули більше впливу.

Висновки до VI розділу

Життя в екстремальних умовах змушувало освітян обирати нетипові для них у буденні стратегії поведінки, займати принципову позицію в одіозних справах, проявляти нетипову активність або ж вдаватися до показової бездіяльності. Одним із поворотних моментів у в історії країни був Голодомор 1932-1933 рр. Підґрунтя для опозиційності до хлібозаготівельної політики було закладене задовго до означуваних подій. Цьому передували виступи студентської молоді у селах під час військових зборів з кінця 19209-х рр. Упродовж самої кампанії зі знищення українського села, колективи поділилися на відкритих критиків та апологетів. Перші з них усувалися від обговорень партійних документів з проблем розвитку села та промисловості, кидали навчальні заклади та йшли працювати, демонстративно виїздили в села до голодних батьків, виступали з розвінчувальними репліками на партійних зборах у селах; відмовлялися виїздити у складі хлібозаготівельних бригад до сіл, демонстративно виходили з партії на знак незгоди. Другі – брали на себе соціалістичні зобов'язання по виконанню норм хлібозаготівлі, визначали норми розкуркулення у підшефних селах, розривали зв'язки з родичами, яких підозрювали у приховуванні хліба; влаштовували агітаційні кампанії, спрямовані на залучення селян до колгоспів.

Більшість же обирали мовчання за стратегію поведінки. Влада шляхом залучення адмінресурсу утворювали зі студентів спеціальні хлібозаготівельні бригади, викладачі відігравали роль наглядачів та агітаторів. Молодь намагалася уникнути мобілізації різними шляхами: за станом здоров'я, через завантаженість громадською роботою і навіть через національне питання. В окремих траплялися нервові розлади. Адміністрація вишів часто силоміць відвозила незгодну молодь у підшефні села, звідки незгодні тікали. Попри активну участь освітян у розкуркуленні та відбиранні хліба, десятки освітян мали партійні стягнення за намагання зірвати хлібозаготівлю.

Дослідження повсякдення студентів-педагогів у роки війни виявило вигнаних на примусові роботи до Німеччини. Перші студенти поїхали до Рейху восени 1941 р. у якості добровольців. Після звільнення добровільність виїзду приховувалася. Перша хвиля примусової мобілізації студентів, які були змушені кинути виші, відбулася навесні 1942 р. Молодь вдавалася до різних стратегій поведінки перед вербуванням: найчисельнішими були спроби уникнення, рідко виявляються факти боротьби (доходили до ув'язнення, каліцтва, смертних вироків, які замінювали на довгі терміни за ґратами). Уникнення вивезення відбувалося через самокаліцтво, фіктивні медичні довідки, переховування, зміну місця роботи, підробку документів тощо.

Коли студенти опинялись на примусових роботах, їхні стратегії поведінки в основному містити покірність та добросовісне виконання своїх обов'язків. Лише окремі студенти-остарбайтери ухилялися від роботи. Рідкісним явищем була співпраця з радянськими військовополоненими з метою диверсій на виробництві. Еґо-документи студентів-«остівців» або ж не подають емоційної оцінки їхнього перебування у Німеччині, або ж акумулюють тільки негативні спогади про роботу. Вони охоплювати злість через умови проживання, через ставлення господарів, критику умов праці, скарги на покарання за проступки. Документи демонструють індивідуальні стратегії виживання, повністю уникаючи згадок про колективні форми поведінки (спільні дії, домовленості, колективні протести тощо). Найрадикальнішими формами поведінки були втечі та бійки з господарями. Спроба втекти відбувалася під час перевезення на нове місце роботи, зміну господаря, наближення лінії фронту до місця трудової повинності. Окремі біографії свідчать про низький рівень медичного обслуговування, зниження стану здоров'я та каліцтва на промислових об'єктах. Крайні форми протистояння призводили до заслання у концентраційні табори.

Спогади про час у Рейхові містять емоції страждання, ностальгії за Батьківщиною, сумом за рідними, акцентують на тяжкості життя на чужині, наголошують на частих мріях про повернення. Студенти-остівці згадували тимчасові роботи у репатріаційних таборах в основному на господарських посадах, писарями, перекладачами та чорноробочими, хоча зрідка траплялося працевлаштування за спеціальністю учителями та вихователями у яслах, дитсадках та школах при фільтраційних таборах.

Повернення з полону для студентів-остарбайтерів ставало черговим випробуванням. Повернення прав радянського громадянина не означало рівності у ставленні до них. Студенти були змушені пояснювати в автобіографіях та заявах примусовість вивезення, наголошувати на своїй любові до Батьківщини, стверджувати ненависть до німців, доводити відсутність можливостей для втечі з полону. Буденною практикою стала видача довідок до приймальних комісій вишів із сільських рад про те, що студенти були мобілізовані до Німецького рейху поза власною волею. Часто молодь відзначала холодне, а то й вороже ставлення односельців до тих, хто повернувся з Німеччини. Окремим довелося відпрацювати на виробництві, перед поновленням у лавах студентів.

Політика СРСР у сфері гендеру дозволила говорити про унікальність ролі жінки-освітянки на полі Другої світової війни. Емансипація у країні призвела до часткового зрівняння у розумінні ролі жінки у військовій кампанії. Передувала цьому мілітаризація навчання, що охоплювала медичні огляди з метою виявлення стану здоров'я майбутніх військовозобов'язаних, запровадження обов'язкового курсу з первинної медичної допомоги серед студенток педінститутів з присвоєнням дівчатам кваліфікації медсестер. Студентки ставали частиною збройних сил із перших днів німецько-радянської війни. Мотивами в автобіографіях визначалися в основному патріотизм та почуття громадянського обов'язку, до яких після 1943 р. додалися ненависть до німців та бажання помсти за рідних та за власні образи. Частина дівчат ставала до армії у якості добровольців, інші – приходили за хвилями загальної мобілізації як військовозобов'язані з первинною медичною освітою. Студентки педагогічних вишів брали участь у війні і як медичні працівниці та санітарки, і як бійці РСЧА та розвідниці, підпільниці та зв'язкові. Опанування жінками-

добровольцями інших спеціальностей, що у мирних умовах займало декілька років, було прискореним та тривало до декількох місяців.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі **положення і висновки:**

1. Аналіз стану вивчення проблеми дозволяє говорити про те, що окремі питання, співзвучні з нашою темою дослідження, висвітлено в історіографії. Здебільшого це розвідки на основі біографічного підходу, помітний стійкий інтерес до вивчення побуту окремих підгруп інтелігенції: учителів, студентів, науковців. Водночас повсякдення колективів педагогічних вишів радянської України наприкінці 1920-х – початку 1950-х рр. не стало дотепер предметом спеціального науково-історичного вивчення. Залучена до дисертації джерельна база є достовірною, репрезентативною і характеризується повнотою висвітлення окремих складових життя педколективів з акцентом на щоденні студентів. Її осмислення, що ґрунтується на новітніх методологічних засадах, дозволило досягти мети, вирішити поставлені дослідницькі завдання.

2. Уточнення змісту поняття «колектив вищої педагогічної школи» дозволило виокремити етапність у процесі їхнього формування, яка була пов'язана з реформами у мережі навчальних закладів республіки, переорієнтації підходів до навчально-виховного процесу, геополітичних та адміністративно-територіальних змін у країні. Місткість терміну упродовж років об'єднувала колективи різних закладів: педінститути (інститутів народної освіти, інститутів соціального виховання), педкурси, педтехнікуми та педкласи. Система колективів вищої педагогічної школи пройшла різні етапи еволюції: постреволюційний (1920 – 1923 рр.), кризовий (1923 – 1926 рр.), стабілізації (1926 – 1933 рр.), диференціації (1934 – 1941 рр.), руйнації (1941 – 1943 рр.), низької селективності (1943 – 1945 рр.) та стабілізаційного відбору (1946 – 1950-ті рр.). Під час цих перетворень мережа у 12 інститутів народної освіти та понад 100 педкурсів 1920-х рр. у 1950-х рр. нараховувала 33 педвиші.

3. Колектив вищої педагогічної школи поділявся на студентів та співробітників. Під впливом реформ у системі освіти внутрішня структура спільноти зазнавала попутних змін. Поділ студентської групи містив розмежування за формою навчання

(стаціонар, заочник, екстерн, слухач курсів), профілем чи направленням. Осібне місце посідали заочники. Серед основних характеристик останньої підгрупи на противагу молоді стаціонару, виокремлюємо: поступове наростання кількісної переваги над студентами очної форми навчання, внутрішню кількісну мінливість групи, короткотерміновість зв'язку з колективом (від 2 до 4 років), наявність слабого контакту з основним колективом, специфічність навчального процесу через відірваність від вишу, формування відмінного інтелектуального простору, збільшення фактів утримування у колективі методами примусу, адміністративного впливу та інколи залякування. Спільнота співробітників класифікувалася тільки за штатними розписами інститутів і поділялася на науково-педагогічний та адміністративно-технічний персонал, що відповідало тогочасному законодавству.

Долучення до колективу вищої педагогічної школи було регламентоване державою як для студентів, так і для співробітників. Вона визначала вікові, освітні, соціальні, ідеологічні та інші критерії, відповідаючи яким можна було потрапити до вишів. Специфіка мотивування приєднання до спільноти охоплювала різні спонукання: отримання освіти заради знання, заради професії для заробітку, приєднання до колективу освітян за станом здоров'я, через життєві обставини, за партійним розподілом, а також через бажання продовжити династію учителів. У колективі вищої педагогічної школи неабиякого значення набувало іншування. Особливого розмаху воно набуло у 1930-х рр. Можемо говорити про його 4 види: самостійне соціальне дистанціювання, структурне, соціальне та ідеологічне іншування.

4. Формування робочого простору педагогічних вишів упродовж кінця 1920-х – початку 1950-х рр. можна схарактеризувати як перманентну кризу. До того інститути жили у стіснених умовах, ділили площі з різними установами, орендували аудиторії у шкіл, не могли зробити повноцінного капітального ремонту через брак грошей та будівельних матеріалів. Ще глибше у прірву загнало інститути розграбування у часи Другої світової війни. Лише у 1950-х рр. установи змогли звітувати про повне забезпечення навчальними аудиторіями та майстернями. У таких умовах колективи навчилися «обходитися малим» та орієнтувалися на самозабезпечення.

Житловий простір диференціювався на гуртожитки та кутки для студентів, а також квартири та кімнати для співробітників. В окреслений період освітяни знали часи повного та часткового забезпечення житлом, а також його відсутності. В знаки давалася регіональна специфіка, розподіл фінансування від НКО у центрі та провінції, активність місцевої влади з розбудови квартирного фонду регіонів, співпраця вишів та КУБУЧів. На початку 1950-х рр. із налагодженням справ з відбудовою житлового фонду країни особливого значення набули практики самообслуговування та боротьби за звання будинків комуністичного побуту.

Інтелектуальний простір колективів ПІ пройшов довгий шлях від ламання елітарного розумового обширу постімперської доби крізь низькоінтелектуальну масу доби пролетаризації до формування образу радянського передового ідеологічного бійця. Викладачі ПІ мали можливість підвищення власної кваліфікації через систему курсів, аспірантури та докторантури, яка у ці часи перетворилася на закриту майже кастову систему присудження наукових ступенів та вчених звань. Яскраво проявлялася відмінність провінційної науки та її деградація. Студентський інтелектуальний простір не був однорідним. Він зазнавав розбавлення зі сторони невідготовлених груп: осіб із виробництва, колгоспів, непедагогічної сфери, відряджених за квотою радянських та комуністичних організацій тощо. Це позначилося як на якості навчання, так і на загальному рівні розвитку.

5. Робочий час колективів вищої педагогічної школи мав специфічний відлік, який поєднував календарний та академічний (навчальний) рік. Його початок до другої половини 1930-х рр. припадав на середину осені без прив'язки до конкретної дати, згодом з'єднавшись зі святкуванням Дня знань та Всесвітнього дня молоді 1 вересня. Кінець навчального року був прив'язаний до весняної (літньої) екзаменаційної сесії. Поділ року відбувався на триместри, а згодом на 2 семестри із 4 чвертями. Така ж відмінність полягала між астрономічним та академічним визначенням години. Робочий час освітянина вимірювався годинами академічними (45 хв.), хоча усі графіки формувалися з прив'язкою до астрономічного часу. Час на роботі містив численні збори, мітинги, засідання, що тривали зазвичай після 17 год. до пізньої ночі. Декрети влади періодично забороняли таке перевантаження, але

практика показувала повернення до пустопорожніх засідань у стінах вишів. Нормою в умовах кризи приміщень була робота у дві зміни, праця до 23-00, регламентація усього робочого дня студента.

Держава виробляла ознаки «правильного» розважального дозвілля студента педагогічного вишу. До його характеристик відносимо: заохочення до організації масових гулянь; універсальність кімнат відпочинку в гуртожитках як місць організації розважального дозвілля; «ідеологічну правильність» компонентів розважального дозвілля – пісень, танців та музики; прагнення до об'єднання усіх типів розважального дозвілля під одним дахом на прикладі Будинків студента; присутність викладачів на святах молоді у двох іпостасях – як контролерів та рівноправних учасників дозвіллевого процесу.

6. Система фінансового забезпечення освітянина на різних етапах розвитку різнилася, проте мала спільні риси у нарахуванні зарплати та вирахуванні податків. Педагогічні працівники з другої половини 1930-х рр. почали працювати у межах не погодинного щотижневого, а річного навантаження. Запровадження такої системи роботи викликало обурення педколективів, але утрималося як спосіб вимірювання роботи педагогам. Система окладів різнилася залежно від посади (керівництво почало отримувати більше за лектуру лише у другій половині 1930-х рр.). До цього додавалися доплати за науковий ступінь, вчене звання, стаж, престижність посади (кафедри марксизму-ленінізму, політекономії, військові, спортивні, іноземних мов, а з 1957 р. – і російської мови). Викладач вишу отримував в рази вищу зарплату, аніж рядовий техпрацівник. Значними були відпускні відрахування, а також система компенсації у разі звільнення та виходу на пенсію. Додатково виділяли підйомні гроші для заманювання нових членів колективів.

Розмір державного утримання студентів спочатку був неймовірно низьким, який не перекривав навіть базових потреб молоді. Суми 1920-х рр. коливалися не лише з року в рік, але й з місяця у місяць, зважаючи на гіперінфляцію. Існувала система відомчих, регіональних та іменних стипендій. Виплати градувалися залежно від курсу та якості навчання. У 1950-х рр. стипендія припинила бути засобом

пролетаризації вищої педагогічної школи. Її розмір стабілізувався, а іменні виплати часто дорівнювали 0,5 ставки викладача вишу.

7. Організація харчування студентів та викладачів вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. дивним чином не призвела до масових голодних бунтів. Система академічного пайка у розореній республіці задовольняла мінімальні потреби у продуктах. Частими були явища зриву постачання. Виші не мали приміщень для організації громадського харчування. Ситуація ненадовго покращилася з утворенням КУБУЧу, який централізував виділення грошей на обіди. Проте відомі численні факти полишення студентами вишів через брак раціону. Осібне місце належить періоду забезпечення освітян у роки Голодомору та упродовж і після німецько-радянського протистояння 1941 – 1945 рр. Відбудова країни затяглася на десятиліття. І лише 1950-х рр. у педінститутах дочекалися виходу з продуктової кризи. До цього значну роль у забезпеченні освітян відігравали присадибні ділянки, ботанічні сади та вишівські земельні наділи, де влаштовувалися тваринницькі ферми, поля озимих, ярових культур, ділянки городини та баштани.

Загальний образ рекреації освітян виявив активність, що задовольняла як особистісні, так і суспільні потреби. Під час літніх таборів та молодіжних зльотів у будинках відпочинку рекреація студентів перетиналася з розвитком навичок міжособистісного спілкування. Часто туризм (зокрема, зимові лижні походи) поєднував у собі заходи колективів самодіяльності, що сприяли підвищенню культурного рівня селян. Рекреаційне дозвілля мало вплив і на трудові звершення. Скажімо, екскурсійні тури за кордон давали можливість окремим науковцям налагодити тісні зв'язки з вишами країн соцтабору та стимулювали до посилення власної наукової творчості. Студенти отримували поштовх до оволодіння іноземними мовами, а почасти й самі ставали викладачами. Рекреаційний компонент вільного часу сприяв формуванню нових рис особистості молодих педагогів.

Значне місце відігравало санаторно-курортне лікування та оздоровлення як шляхи зняття професійного психологічного перевантаження. Виконувалася й соціально-культурна функція рекреації. З-поміж них найпоширенішим було пізнання навколишнього світу (тури з вивчення акваторій Чорного та Азовського морів,

Дніпровських плавнів тощо). Рекреаційна діяльність відкривала можливості для обміну культурними та соціальними цінностями з представниками різних регіонів як СРСР, так і світу (НДР, Франція, Польща тощо). Туризм студентів підвищив переплітався з патріотичним рухом. Цьому сприяли природознавчі тури, подорожі Макаренківськими місцями, маршрути Шевченківськими стежками або турне по знаменитих локаціях революції 1917 р. Туризм сприяв інтернаціональному вихованню та формуванню міжнародної толерантності.

Одяг у колективі вищої педагогічної школи наприкінці 1920-х – у 1930-х рр. був не стільки елементом культурної диференціації та задоволення естетичних смаків, скільки складовою задоволення базових потреб у теплі та захисті від навколишнього середовища. Низькі матеріальні статки студентів перетворювали проблему моди на проблему соціального забезпечення. Держава спонсорувала робітфаки вишив пальтами, натільними сорочками, кальсонами, шкарпетками, чоботами та обмотувальною тканиною. Для дівчат окремо виділяли метражі сукна на пошив суконь. Питання однотипності та доступності спецодягу заступало питання фасону та смаку. Осібною проблемою було забезпечення викладачів предметами одягу. У 1920-х рр. чоловіки включали у списки академічного пайка не лише власні одяжі, але й галантерею для дружин та дитяче вбрання. Осібне питання – функціонування військового одягу як повсякденного у вишах у 1920-х рр. після революції та у другій половині 1940-х – 1950-х рр. після Другої світової. У 1950-х рр. постала проблема доступу до якісного продукту. Держава виробила навіть фасон «Учителька», пропагуючи ідеальний зовнішній вигляд члена освітянського колективу.

8. Загальнодержавні тенденції у щоденних практиках вищих педагогічних закладів УСРР/УРСР збігалися з регіональними особливостями життя вишив лише у розрізі втілення всесоюзних та всеукраїнських планів розвитку освіти: курсу на пролетаризацію наприкінці 1920-х рр., руху до форсованої політехнізації на початку 1950-х рр., відбудовчої кампанії повоєнного семиліття тощо. Однак вплив регіонального чинника вносив корективи щодо тривалості цих процесів на місцях, якості виконання поставлених завдань та вкорінення змін. Розширення території

радянської України породило відмінності не лише у матеріальній, але й мовній, духовній та культурній сферах будення колективів педвишів.

9. У часи Голодомору 1932 – 1933 рр. освітяни були як поміж постраждалих від лиха, так і серед виконавців Геноциду. У поведінці молоді, що суперечила державній політиці, мали місце ухиляння від участі у розкуркуленні, апатія щодо виходу на хлібозаготівлю, мали місце втечі з сіл, неявка на пункти збору хлібозаготівельних бригад, зриви партійних зборів у колгоспах тощо. Викладачі здебільшого демонстрували незгоду з лінією партії на лекційні заняття, перестраховуючись від репресій, називали роздуми з приводу скрутного положення села об'єктивністю висвітлення матеріалу про економічний стан країни з різних кутів зору.

Специфічним було будення освітян у роки німецько-радянської війни. Невелика частина студентів педагогічних інститутів була евакуйована з території України, хоча й не в одне місце з вишем. Опинившись на окупованих землях, студенти працювали на сільськогосподарських роботах або ж були змушені заробляти на життя на заводах. Ряд молодих людей обирав різні стратегії уникання вербування на примусові роботи до Німеччини (від втеч до самоскалічення). Значна кількість молоді була відправлена з великих міст; інші – з рідних сіл, куди виїздили після закриття чи евакуації педінститутів. Депортація була продовженням облав без організації медичного відбору робітників. Робота на підприємствах не давала броні студентам від вивезення у Третій Рейх. Найбільше постраждало від депортацій 19-20-річне студентство. Молодь старша за 20 років користувалася «меншим попитом» у задоволенні потреб на робочі руки у Німеччині, Польщі, Австрії та Чехії.

Унікальним явищем стало перебування студенток у лавах РСЧА. З-поміж причин приєднання до РСЧА переважали добровільність або бажання помсти. Відтворення роду занять у збройних силах виявило, що найчастіше це була штабна робота (виконання обов'язків писарів, скарбників, діловодів, працівників їдальні, телефоністок, секретарів комсомольських осередків тощо). Значна кількість тих, про чию активність відомо, були залучені до сфери медичного обслуговування.

10. Перспективні напрями дослідження охоплюють складання «культурного портрета»: виявлення специфічних (чи неспецифічних) рис моди у середовищі

освітян, за матеріалами персональних справ та фотодокументів типізація вбрання, категоризація зачісок та макіяжу. Осібне місце варто відвести проблемі пересування у житті освітянина, з'ясуванню способів переміщення від робочого до домашнього простору, місця дороги (відрядження, екскурсії) у робочому часі, визначення свободи пересування – наявності дозвільних документів на виїзд тощо.

Не менше цікавості викликає проблема сімейного та інтимного життя. Вона переплітається з історико-демографічними та етнографічними дослідженнями, містить вивчення традиційного та агресивного залицяння, типізацію шлюбу, опис родини з кількістю дітей, приклади зради, тлумачення сексу та сексуальності, виявлення фактів утримання, дотримання моногамії або ж навпаки полігамії, а разом із цим і з'ясування кількості та причин розлучень. Значна увага має бути приділена просопографічним розвідкам. Потрібно вималювати життєвий цикл члена колективу. Такі розвідки повинні мати в собі проблеми сприйняття віку, дорослішання та старіння, смерті та пам'яті. Інтерес викликає поведінка всередині групи, питання нормативної регуляції внутрішнього життя, існування традицій та суспільних ритуалів, а також прояви суспільних девіацій та делінквентну поведінку. У колі дослідження має стояти відтворення базових категорій світогляду спільноти. Слід виявити національні, мовні, політичні, геополітичні, релігійні переконання освітян у їхньому розвитку. І, з рештою, вибудувати систему співжиття групи з представниками інших організацій, виявивши чи то їхній симбіоз, чи паразитування, з'ясувавши сфери домінування та підлеглості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

І. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України)

ф.166. Міністерство освіти УСРР

оп.2

1. Спр. 296. Листування з центральними та місцевими радянськими установами про забезпечення робітників та студентів учбових закладів України продуктовими товарами, асигнування коштів на їхнє утримання. Мандати, довідки, командировочні посвідчення, заяви про прийом та перевод студентів, викладачів до інститутів (5.01-23.10.1921), 250 арк.
2. Спр. 1952. Харківський ІНО. Листування по фінансовим питанням а відомості н ажалування (березень-лпень 1923), 8 арк.
3. Спр.1973. План і відомості розподілу стипендій по губерніях на 1922 р., 27 арк.
4. Спр.1978. Листування з кошторисно-фінансовим відділом наркомосу УСРР про відпуск коштів на привезення книжок з-з акордону, ремонт автомобілів, заготівлю обмундирування для студентів робітфаків (23.02-11.10.1922), 31 арк.
5. Спр.1986. Матеріали про господарче обслуговування вищих учбових закладів України (плани, кошториси, відомості, листування), (9.01-18.10.1922), 251 арк.
6. Спр.2012. Листування про зерно-фуражне, про продовольство, про спирт з київським Губпартосвітою (14.02-21.10.1922), 12 арк.
7. Спр. 2015. Листування пропайки, про спирт з Миколаївським губвідділом освіти (28.02-22.10.1922), 14 арк.
8. Спр.2018. Листування з Подільським губвідділом наросвіти про постачання продуктами освітніх установ Подільської губернії (2.02-7.08.1922), 8 арк.
9. Спр.2019. Кошторис витрат на устаткування інститутів народного господарства на 1922-1923 н.р. та відомості розподіл упродовольчих пайків серед вищих і середніх учбових закладаів і радпартшкіл по губерніях УСРР (16.10.1922-10.03.1923), 101 арк.

10. Спр.2021. Відомості про калорійність академічного пайка, що його видають в Україні порівняно з РСФРР та пояснювальна записка, 1922 р., 7 арк.

оп.3

11. Спр.39. Листування з накомздорів'я про лікування робітників освіти, надання їм місць на курортах Криму і Кавказу, виготовлення протезів для студентів калік і інше (20.02-7.12.1923), 74 арк.

12. Спр.40. Протоколи засідань шттаної комісії при РНК УСРР. Листування з наркомпрацею та їх органами про забезпечення продовльчими картками співробітників освіти, участь у виставці Гловполітосвіти та особистий склад (25.01-27.12.1923), 94 арк.

13. Спр.77. Матеріали про стан і роботу Харківського ІНО (19.11.1923-24.12.1924), 273 арк.

14. Спр.256. Матеріали про роботу Бердянських трирічних педагогічних курсів за 1923-1924 учбовий рік, 114 арк.

15. Спр.257. Матеріали про стан і роботу Білицьких трирічних педагогічних курсів імені Б. Грінченка (31.07.1923-3.12.1924), 18 арк.

16. Спр.291. Матеріали про роботу Катеринославського ІНО та робітфаку при ньому (3.09.1923-25.11.1924), 132 арк.

17. Спр. 292. Народний комісаріат освіти. Катеринославський музичний технікум 1922 р., 24 арк.

18. Спр.337. Матеріали про роботу Миколаївського ІНО (14.04.1923-26.08.1924), 64 арк.

19. Спр.384. Матеріали про роботу Харківського ІНО (28.06.1923-24.10.1924), 90 арк.

20. Спр.385. Положення про підготовчі курси для робітників при Харківському інституту народного господарства, 1923 р., 3 арк.

21. Спр.386. Відомості про стан технікуму комунального господарства та переєстрацію студентів цього технікуму (23.08.1923-25.06.1924), 17 арк.

22. Спр. 411. Про стан українізації 1925 р., 320 арк.

23. Спр.425. Звіт про роботу, плани робіт, повідомлення, кошториси (30.01.1923-9.09.1925), 56 арк.

24. Спр.434. Про стан науково-дослідної роботи науково-дослідних кафедр інженерно-будівельних наук при Одеському політехнічному інституті за 1922-1924 рік, стан 1925 р., 90 арк.
25. Спр.435. Звіт про роботу вищого семінару по механіці при Одеському політехнічному інституті 1923-1925 рр., 10 арк.
26. Спр.436. Виписки з протоколу президії Укрнауки та доповідна записка про організацію кафедри української культури при Одеському ІНО (15.11.1923-13.07.1925), 14 арк.
27. Спр.802. Листування з губвідділами профосвіти, учбовими закладами та студентами різних вузів України про звільнення і зниження плати за навчання, прийом, виключення, відновлення студентів (28.07-29.11.1923), 89 арк.
28. Спр.829. Статистичні відомості на розподіл державних стипендій по вузах і технікумах України (грудень 1923 – червень 1924), 23 арк.
29. Спр.1082. Довідка про кошти, відпущені в розпорядження Луганського ІНО з жовтня по липень 1922-1923 проектного року, 1 арк.
30. Спр.1084. Кошториси витрат Одеського педагогічного інституту на 1922-1923 н.р., 7 арк.
31. Спр.1203. Листування з Донецьким ІНО про наання коштів на його утримання. Кошторис витрат на ремонт приміщення (21.09.1923-7.07.1924), 42 арк.
32. Спр.1206. Листування з Житомирським ІНО про відпуск коштів на утримання (9.10.1923-10.05.1924), 3 арк.
33. Спр.1234. Листування з Одеським педологічним інститутом та педологічною станцією про відпуск кредитів на їхнє утримання (19.12.1923-24.07.1924), 10 арк.
- оп.4**
34. Спр. 619. Протоколи засідань колегії та методкому Укрголовпрофосу, обіжники Укрголовпрофосу та листування з губпрофосами про роботу ІНО та стан педагогічної освіти (2.01-28.12.1921), 397 арк.
35. Спр. 620. Протоколи засідань секції профосвіти III Всеукраїнської конференції інститутів народівіти (4-6.10.1924), 18 арк.

36. Спр. 621. Положення про організацію пролетарського студентства вищої школи та Комітет поліпшення побуту студентів вузів, робфаків та технікумів (18.05-4.08.1925), 75 арк.
37. Спр. 673. Цифрові відомості про розподіл стипендій між вузами України. Протоколи засідань комісії по перегяду стипендій та списки стипендіатів Харківського медіснтитуту та Катеринославського інституту народного господарства (2.11.1924-31.03.1925), 77 арк.
38. Спр. 702. Литсування зі Штабом УВО, військовими комісаріатами та учбовими закладами про надання відстрочок від призову вкиладачам та студентам вузів (15.01-28.08.1924), 21 арк.
39. Спр. 706. Довідки і матеріали про матеріальний та сімейний стан студентів 1924-1925 н.р., 152 арк.
40. Спр.1090. Доповідна записка до РНК СРСР та статистичні відомості про кількість і склад студентів вузів та робтіфаків України, про розподіл асигнувань на ремонт гуртожитків, обундирування для робітфаківців та стипендію студентам, 1924 р., 11 арк.
41. Спр. 1127. Листування з Всеукраїнським та губернськими комітетами поліпшення побуту студентів про відпуск кредитів та організацію Всеукраїнської лоетреї на допомогу пролетарському студентству (22.10.1924-24.09.1925), 42 арк.
42. Спр. 1174. Відомості інститутів, педкурсів та сільськогосподарських профшкіл Донецької губернії про розподіл загальної площі та наявність худоби (5.07-4.09.1924), 47 арк.
43. Спр. 1176. Відомості сільськогосподарських профшкіл та педкурсів Катеринославської губернії про розподіл загальної площі та наявність худоби (21.06-11.09.1924), 110 арк.
- оп.5**
44. Спр.28. Постанова ВУЦВК і РНК УСРР про розподіл між окружними комітетами 650 стипендій, встановлених за рахунок місцевих бюджетів та листування з РНК (14.12.1925-27.01.1926), 15 арк.
45. Спр.115. Листування з Луганським ІНО про постачання викладачів ІНО обов'язковими примірниками друкованих творів (2.02-12.02.1925), 3 арк.

46. Спр.914. Зведена відомість до додаткового кошторису наркомосу УСРР по проведенню воєнізації вищих учбових закладів та профшкіл України на 1925-1926 рік, 99 арк.
47. Спр.1174. Заяви, кошторис на ремонт гуртожитків, їдалень педагогічних вузів, технікумів і курсів України на 1925-1926 рік, 88 арк.
48. Спр.1175. Анкети, кошториси вузів, технікумів України на утримання гуртожитків, рабфаків, їдалень на 1925-1926 н.р., 411 арк.
49. Спр.1176. Анкети, кошторис на покращення обладнання гуртожитків, їдалень педкурсів України на 1925-1926 р., 326 арк.
50. Спр.1177. Розподіл кредитів резервного фонду наркомосу УРСР між комітетами поліпшення побуту студентів та розасигнування кредитів на обладнання гуртожитків, харчування студентів і учнів вузів, технікумів і шкіл України (16.09.1925-23.06.1926), 411 арк., 84 арк.
51. Спр.1179. Відомості про розподіл одягу, білизни, взуття поміж робітфаківців України 1924-1925 рік, 43 арк.

оп.7

52. Спр. 8. Статистичні відомості про учбові заклади України за 1925-1926 рік, 179 арк.
53. Спр. 9. Річні звіти ІНО України про їхню роботу за 1925-1926 учбовий рік, 324 арк.
54. Спр. 53. Звіт Гришинської сільськогосподарської профшколи про роботу у 1926 р., 14 арк.
55. Спр. 55. Звіт Донецького ІНО про допоміжне господарство у 1926 р., 17 арк.
56. Спр. 66. Звіт Кам'янець-Подільського ІНО про його роботу за 1925-1926 рік, 11 арк.
57. Спр. 87. Річний звіт Миколаївського ІНО за 1925-1926 учбовий рік, 87 арк.
58. Спр. 100. Звіт Ніжинського ІНО за роботу у 1925-1926 р., 13 арк.
59. Спр. 513. Положення Наркомосвіти УРСР про учбово-дослідні установи при педвузах та листування з педвузами і технікумами України про асигнування коштів на утримання профшкіл при них. Списки викладачів та учнів профшколи при ХІНО за вересень 1928 р., 96 арк.

60. Спр. 514. Матеріали по організації та проходження практики стажу студентів педвузів та технікумів України (11.11.1927-7.04.1930), 222 арк.

оп.8

61. Спр.179. Річний звіт Дніпропетровського ІНО за 1927-1928 учбовий рік, 44 арк.

62. Спр.268. Положення про іспит на право вчителювання в старших групах семирічної трудової школи, відомості про екстернат педвузів та списки екстернів Київського Іно (9.03.1928-6.03.1931), 71 арк.

63. Спр.394. Матеріали про реорганізацію системи і мережі педагогічної освіти (3.04.1928-30.06.1930), 155 арк.

64. Спр.398. Загальні відомості про стан педвузів і технікумів педагогічної освіти за 1927-1928 учбовий рік, 134 арк.

65. Спр.399. Статистичні відомості про прийом до вузів і технікумів педосвіти України на 1928-1929 навчальний рік, 194 арк.

66. Спр.401. Статистичні відомості про студентів стипендіатів інститутів і технікумів педагогічної освіти за 1927-1928 навчальний рік, 132 арк.

67. Спр.652. Фінансовий звіт Золотоніського вечірнього педтехнікуму за 1927-1928 учбовий рік, 29 арк.

68. Спр.697. Фінансовий звіт Полтавського педагогічного технікуму імені Пірогова за 1927-1928 бюджетний рік, 140 арк.

69. Спр.713. Фінансовий звіт Уманського педагогічного технікуму за 1927-1928 учбовий рік, 24 арк.

70. Спр.858. Листування з інститутами та технікумами України про надання студентам права пільгового та безкоштовного проїзду по залізниці. Списки студентів за квітень-грудень 1928 р., 384 арк.

оп.9

71. Спр.61. Протоколи засідань комітету Наркомосу про наслідки обстеження стану Херсонського ІНО комісією Наркомосу УРСР та організацію виставки до Всеукраїнського піонерського зльоту (15.08.1929), 3 арк.

72. Спр.303. матеріали в справі реорганізації системи і мережі педосвіти (1929-1930), 107 арк.

73. Спр.1590. Фінансові звіти Лубенського, Миколаївського та Ніжинського ІСВ за 1929-1930 рік (18.11.1930-29.12.1931), 404 арк.
74. Спр.1591. Фінансові звіти інститутів соцвиху міст одеси, Полтави, Сум, Умані за 1929-1930 рік. Списки викладачів Сумського соцвиху на 1930 р. (12.07.1930-19.11.1931), 495 арк.
75. Спр.1729. Накази Вінницького ІСВ та матеріали до них (2.12.1930-11.11.1931), 114 арк.
76. Спр.1731. Протоколи засідань ради Ніжинського ІСВ та накази по Полтавському ІСВ (29.12.1930-16.04.1931), 64 арк.
77. Спр.1732. Протокол засідань урочистих зборів Слов'янського педагогічного технікуму від 22.11.1930 р. з приводу його відкриття, 43 арк.
78. Спр.1748. Литсування з вищою радою фізкультури учбових закладів України (8.04.1930-27.9.1931), 99 арк.
79. Спр.1752. Листування з вузами України про поліпшення викладання фізкультури, забезпечення учбових закладів гімнастичним і спортивним приладдям (23.08.1930-7.01.1931), 120 арк.
80. Спр.1753. Листування з учбовими закладами, гуртожитками пролетстуду про прийом студентів, розмір стпендій, видачу літрів на пільговий проїзд по залізниці (10.09.1930-18.01.1931), 80 арк.
81. Спр.1756. Листування з вузами про підготовку педкурсів, організацію виробничої практики, реорганізацію вузів (15.10.1930-22.09.1932), 94 арк.
82. Спр.1772. Листування з педвузами та інститутами соцвиху України про прийом студентів, участь інститутів в проведенні загального навчання (8.09.1930-5.01.1931), 115 арк.
83. Спр.1773. Матеріали про стан справ по фізкультурі в учбових закладах України (15.02-30.12.1930), 150 арк.
84. Спр.1774. Листування з вузами про осінній набір студентів, забезпечення студентів стипендіями (10.09.1930-11.03.1931), 85 арк.
85. Спр.1775. Листування з педвузами і технікумами України про організацію курсів підготовки вчителів дев'ятитисячників (6.11.1930-20.01.1931), 63 арк.

86. Спр.1781. Листування з технікумами фізичної культури України про підготовку викладачів фізкультури. Списки студентів Дніпропетровського технікуму фізкультури й студентів відділу фізкультури Київського ІНО за 1930 р. (25.07.1930-5.01.1931), 66 арк.

оп.10

87. Спр.1498. Відомості й доповідні записки Бердичівського інституту соцвиху про стан учбової роботи в інституті на 1.04.1933.р. та листування з цим ієнститутом про підготовку до нового навчального року (16.08.1932-27.09.1933), 24 арк.

88. Спр.1499. Відомості й доповідна записка Вінницького ІСВ про стан учбової роботи в інституті на 1 січня 1933 року а листування з цим інститутом про забезпечення студентів гуртожитком, видачу свідоцтв студентам-випускникам (4.09-11.09.1932), 26 арк.

89. Спр.1500. Листування з урядовими установами та вищими та середніми учбовими закладами в справі видачі дипломів особам, що закінчили учбові заклади на порядок обміну свідоцтва на диплом (28.01-1.09.1932), 23 арк.

90. Спр.1501. Доповідні записки Старобільського педагогічного технікуму про матеріальний стан та учбову роботу (1.05.1932-2.01.1933), 60 арк.

91. Спр.1524. Листування з Ддонецьким обласним відділом освіти про організацію в області татарського педагогічного технікуму (27.07.1932-3.11.1933), 62 арк.

92. Спр.1525. Листування з педагогічними технікумами, районними відділами народної освіти Донецької області (30.03-25.07.1932), 36 арк.

93. Спр.1526. Листування з Красноградським педагогічним технікумом про організацію в м. Красноград ІСВ й робітфаку при інституті (3.11-23.12.1932), 5 арк.

94. Спр.1527. Листування з Київським обласним відділом народної освіти (17.04.1932-28.10.1933), 118 арк.

95. Спр.1528. матеріали про стан та учбову роботу Київського педагогічного інституту професійної освіти за 1931-1932 р., 97 арк.

96. Спр.1529. Матеріали про стан справ і роботу київського польського інституту соцвиху (постанови, доповіді, доповідні записки, листування) (5.031933-12.04.1933), 44 арк.

97. Спр.1533. Матеріали про учбово-виховну роботу Одеського інституту соціального виховання (циркуляри, звіти, кошторис, відомості, листування) (17.03.1932-13.02.1933), 190 арк.
98. Спр.1534. Листування зі Сталінським педагогічним інститутом професійної освіти про склад студентів, норми прийому до робітфаку при інституті (28.01-14.02.1932), 99 арк.
99. Спр.1573. Списки випускників ІСВ і педтехнікумів УРСР за 1932 р. та відомості про призначення їх на роботу, 177 арк.
100. Спр.1575. Списки випускників ІСВ та листування з облвідділами народної освіти про розподіл їх на роботу (7.03-3.07.1932), 177 арк.
101. Спр.1576. Списки випускників педтехнікумів та листування з районними і облвідділами народної освіти про розподіл їх на роботу (9.03-27.07.1932), 72 арк.
- оп.11**
102. Спр. 313. Постанова РНК УСРС про постачання та забезпечення вчителів продуктами харчування (5.04-27.12.1933), 44 арк.
103. Спр.314. Постанова РНК УРСР від 16.02.1933 про забезпечення студентів вузів та втузів гуртожитками, відомості на розподіл коштів для обладнання гуртожитків вузів, технікумів, університетів, підлеглих НКО (20.06-28.12.1933), 68 арк.
104. Спр.315. Проект положення Народного комісаріату праці УРСР про оплату праці викладацького персоналу вузів, технікумів, робфаків, шкіл фабрично-заводського учнівства, радгоспуча, масових профшкіл, фінансові плани Наркомосу УРСР на 1934-1934 р., 74 арк.
105. Спр.316. Фінансові звіти учбових закладів України та зведена відомість кошторисних призначень та розподілу асигнувань на капітальний ремонт для вищих учбових закладів системи Наркомосу України на 1933 р. (3.02.1933-1.06.1934), 179 арк.
106. Спр.318. Листування з Раднаркомом УРСР, Укрторгом, педагогічними учбовими закладами України про обладнання гуртожитків, їдалень для студентів, забезпечення їх необхідними промтоварами (28.08-2.11.1933), 34 арк.
107. Спр.319. Листування з обласними, міськими, районними відділами народної освіти про забезпечення вчителів України борошном та хлібом (22.03.1933-8.01.1934), 314 арк.

108. Спр.333. Листування з Дніпропетровським ІСВ (15.01-22.10.1933), 85 арк.
109. Спр.336. Листування з Кременецьким ІСВ про надсилку навчальних планів та матеріалів про організацію при інститутів хімічного відділу (6.01-11.08.1933), 23 арк.
110. Спр.337. Листування з Криворізьким педінститутом про організацію виробничої практики студентами, асигнування коштів на будівництво та ремонтні роботи (3.05-13.09.1933), 12 арк.
111. Спр.339. Листування з Мелітопольським ІСВ (20.02-9.10.1933), 43 арк.
112. Спр.342. Листування з Одеським ІСВ про порядок прийому студентів, виплату стипендій та забезпечення студентів інституту гурожитком (3.05-23.10.1933), 33 арк.
113. Спр.343. Листування з Сумським ІСВ про надсилку хворих студентів на круорт, надсилку навчальних планів, відомостей про наслідки набору студентів до інституту на 1933/1934 рік (14.01-9.10.1933). 20 арк.
114. Спр.345. Листування з Чернігівським ІСВ про злиття з Ніжинським ІСВ, прийом, перевод студентів (13.01-21.10.1933), 78 арк.
115. Спр.347. матеріали про організацію допоміжних господарств при учбових закладах України (11.02-10.04.1933), 112 арк.
116. Спр.460. Накази Народного комісаріату оборони СРСР про допризовну військову підготовку у вищих учбових закладах та листування з РНК СРСР про обладнання учбово-наочними приладдями військових кабінетів шкіл, планове постачання обмундирування начальницького складу запасу, які працюють в системі Наркомосу УРСР (20.06-20.07.1940), 9 арк.

оп 15

117. Спр.1872. Звіт Львівського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 77 арк.
118. Спр. 1878. Звіт Ровенського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 51 арк.
119. Спр. 1882. Звіт Станіславського державного педагогічного інституту про роботу за 1955-1956 н.р., 45 арк.

ф. 4621

оп. 1.

120. Спр. 27. Листування з ЦК КПУ та Міністерствами СРСР з питань проходження виробничої та навчальної практики студентів вузів УРСР, влаштування на роботу молодих спеціалістів (4.01-30.12.1956), 123 арк.

121. Спр. 157. Стенограма засідання секції викладання «Основ атеїзму» у вищих навчальних закладах УРСР з питань досвіду роботи (10.04.1959), 33 арк.

оп. 7

122. Спр. 18. Звіти про контингент студентів у вузах УРСР на початок 1955-1956 н.р., 12 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України)

ф. 1. ЦК КПУ

оп. 20.

123. Спр.747. Положення про агітаційно-пропагандистський відділ ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У..., список лекторів Харківського інституту народної освіти, 1921 р., 85 арк.

124. Спр.1448. Циркулярні листи ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У про агітаційно-масову, пропагандистську роботу, проведення політичних кампаній, антирелігійну пропаганду, підготовку педагогічних кадрів, 1922 р., 267 арк.

125. Спр.1467. Листування з Головополітрадою та НКО УСРР про роботу радпартшколи, педкурсів, поширення газет, допомогу голодуючим, 1922 р., 234 арк.

126. Спр.1513. Положення про вузи (ІНО), 1922 р., 106 арк.

127. Спр.1514. Списки інститутів та технікумів, які знаходяться в Українській республіці, статистичні зведення про склад та прийом слухачів до вищих, середніх навчальних закладів та на робітничі факультети 1922-1923 навчального року, 1922 р., 35 арк.

128. Спр.1771. Плани роботи, звіти, документи агітбюро ЦК КП(б)У про роботу відділу, 1923 р., 208 арк.

129. Спр.1776. Звіти НКО УСРР в ЦК КП(б)У про діяльність за 1922-1923 н.р., 198 арк.

130. Спр.1778. Протоколи засідань президіума, колегії Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти (Укрглавпрофобру), 1923 р., 157 арк.
131. Спр.1787. Доповідні записки Управління у справах ЦК КП(б)У в ЦК партії про стан апарату зв'язку, листування з губкомами про зняття плати з анавчання в вузах, 1923 р., 300 арк.
132. Спр.1855. Статистичний звіт НКО УСРР в ЦК КП(б)У про прийом студентів на робітничі факультети в 1923-1924 н.р., 1924 р., 71 арк.
133. Спр.1859. Протоколи засідань лікарської комісії при Народному комісаріаті охорони здоров'я УСРР по засвідченню пратійних працівників, 1924 р., 89 арк.
134. Спр.2009. Листування з Наркомпросом УСРР, РНК УСРР, ВУЦВК, ЦК ЛКСМУ про ліквідацію неграмотності, постановку навчально-педагогічної роботи в навчальних закладах, підготовку професіональних кадрів, 1925 р., 172 арк.
135. Спр.2010. Листування з Наркомпросом УСРР, РНК УСРР, ВУЦВК, ЦК ЛКСМУ, доповідні записки Наркомпросу УСРР, 1925 р., 167 арк.
136. Спр.2028. Доповідні записки, довідки, листування з Наркомом соцзахисту УСРР, 1925 р., 91 арк.
137. Спр.2245. Резолюція Агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У по доповіді агітаційно-пропагандистського відділу Первомайського повітового комітету..., листування з повітовими комітетами про будівництво будинків для студентів м. Дніпропетровська, 1926 р., 34 арк.
138. Спр.2251. Проект резолюції Комісії Політбюро ЦК КП(б)У по українізації народної освіти в Україні, 1926 р., 100 арк.
139. Спр.2265. Звіти НКО УСРР в ЦК КП(б)У про діяльність за 1924-1926 рр., 72 арк.
140. Спр.2266. Пояснююча записка НКО УСРР до п'ятирічного плану підготовки наукових співробітників та викладачів вищих навчальних закладів України на 1926-1930 рр., 1926 р., 83 арк.
141. Спр. 2491. Витяги з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, копії резолюцій всесоюзних та всеукраїнських з'їздів пролетарського студентства, 1927 р., 118 арк.

142. Спр.2684. Циркулярні листи ЦК КП(б)У, тези доповідей Агітпропу ЦК КП(б) У, витяги із засідань секретаріату ЦК КП(б)У, 1928 р., 51 арк.
143. Спр.2687. Витяги з протоколів засідань Секретаріату ЦК КП(б)У, доповідні записки партійних та радянських органів, листування з повітовими комітетами пратії, 1928 р., 36 арк.
144. Спр.2703. Доповідні записки, довідки Інформвідділу ЦК КП(б)У, ВРНГ УСРР, радянських органів про стан та перспективи розвитку вищої освіти в республіці, 1928 р., 86 арк.
145. Спр.2704. Листування з Накомпросом УСРР, витяги з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У, довідки, доповідні записки, інформації відділу ЦК КП(б)У, 1928 р., 117 арк.
146. Спр.2708. Доповідні записки, довідки, листи партійних та радянських органів, резолюції до доповідей, листування з питань створення добровільних товариств та їх діяльності, 1928 р., 66 арк.
147. Спр.2792. Доповідні записки, довідки, матеріали до доповідей, витяги з протоколів засідань Секретаріату, 1927 р., 145 арк.
148. Спр.2917. Директивні листи, агітаційно-пропагандистський відділ ЦК партії про агітаційно-пропагандистськ уроботу під час проведення хлібозаготівлі, доповідні записки про прийом у вузи, 1929 р., 128 арк.
149. Спр.2930. Листування з Польбюро ЦК ВКП(б) та повітовими комітетами КП(б)У про наслідки обстеження педагогічного техінкуму в м. Києві та польських трудових шкіл, виїзді поляків до Польщі, 1929 р., 49 арк.
150. Спр.2949. Листи народних комісаріантів охорони здоров'я, соцзахисту, державного страхування УСРР, правління Комфракції «Коопстрах» в ЦК КП(б)У про забезпечення дітей дієтичними продуктами, 1929 р., 36 арк.
151. Спр.3093. Протоколи наради при відділі агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У, доповідні записки, інформації, довідки, 1930 р., 88 арк.
152. Спр.3098. Доповідні записки НКО УСРР в ЦК КП(б)У про наслідки осіннього прийому в вузи, культурне будівництво, 1930 р., 70 арк.

153. Спр.3101. Постанови секретаріату, лист ЦК КП(б)У повітовим комітетам про умови прийому в Український інститут марксизму-ленінізму НКО УСРР, 1930 р., 67 арк.
154. Спр.3113. Директивні листи ЦК КП(б)У повітовим та районним комітета партії про покращення медичного обслуговування населення, 1930 р., 35 арк.
155. Спр.3360. Матеріали до партнаради з питань вузів, 1930 р., 11 арк.
156. Спр.3361. Протоколи наради при відділі кадрів ЦК КП(б)У про реорганізацію вузів, 1930 р., 59 арк.
157. Спр.3362. Проекти постанов ЦК КП(б)У, наказ по ВРНГ СРСР, витяги постанов Президіума ВУЦВК, листування з партійними та радянськими органами з питань будівництва будинків для вузів, 1930 р., 63 арк.
158. Спр.3363. Листування ЦК КП(б)У з ЦК ВКП(б), місцевими партійними та радянськими органами з питань відбору та направлення на навчання комуністів в різні вузи та розподіл п'ятитисячників, 1930 р., 203 арк.
159. Спр.3364. Листування ЦК КП(б)У з ЦК ВКП(б), місцевими партійними та радянськими органами з питань відбору та направлення на навчання комуністів в різні вузи та розподіл п'ятитисячників, 1930 р., 212 арк.
160. Спр.4212. Доповідні записки, інформації, листування Наркомату охорони здоров'я УСРР, Центральної лікувальної комісії та інших установ з ЦК КП(б)У з питань стану та подальшого розвитку медицини в республіці, 1931 р., 77 арк.
161. Спр.5293. Лист ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) про збільшення стипендій студентам вузів та технікумів, 1932 р., 44 арк.
162. Спр.5294. Доповідні записки, листи, довідки НКО УСРР, Дніпропетровського обкому партії в ЦК КП(б)У про результат поїздки в райони Наркома просвіти М. Скрипника, 1932 р., 33 арк.
163. Спр.5309. Доповідні записки, листи відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У, Центральної Ради Союзу воєвничих безбожників, ВЦВКа, Дніпровського комітету товариства Червоного Хреста, добровільних товариств «ОСОАВІАХЕМ УСРР», «Укравтодору» в ЦК про стан антирелігійної пропаганди, роботи товариств, 1932 р., 48 арк.

164. Спр. 5310. Директивні листи ЦК Кп(б)У міським та районним комітетам партії про посилення їх уваги до санітарним заходам та протиепідеміологічної роботи, 1932 р., 106 арк.
165. Спр.6214. Доповідна записка заступника НКО УСРР А. Хвилі в ЦК КП(б)У про стан українізації н амовному фронті, 1933 р., 77 арк.
166. Спр.6232. Доповідні записки, інформації, листи Наркомздоров'я УСРР, обкомів КП(б)У, Центральної лікувальної комісії, постанови РНК УСРР про медичне обслуговування населення, 1933 р., 116 арк.
167. Спр.6451. Циркулярні листи ЦК КП(б)У обкомам партії, доповідні записки, довідки, листування відділу культури і пропаганди ЦК КП(б)У, 1935 р., 241 арк.
168. Спр.6634. Довідки відділу партійної пропаганди та агітації КП(б)У про стан стан українізації в республіці, 1935 р., 133 арк.
169. Спр.6641. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), постанови, директивні листи, доповідні записки, довідки, листи, телеграми ЦК КП(б)У, 1935 р., 195 арк.
170. Спр.6643. Постанови ЦК КП(б)У, бюро ЦК ЛКСМУ, директивні листи ЦК КП(б)У, доповідні записки, довідки, листи Наркомпросу УСРР, 1935 р., 68 арк.
171. Спр.6658. Директивні листи, доповідні записки, довідки, телеграми ЦК ВКП(б), 1935 р., 59 арк.
172. Спр.6659. Директивні листи ЦК КП(б)У з питань фізкультури та спорту, 1935 р., 70 арк.
173. Спр.6661. Постанови, директивні листи, доповідні записки, довідки, листи, телеграми ЦК КП(б)У, 1935 р., 109 арк.
174. Спр.6859. Доповідні записки Наркомпросу УСРР в ЦК КП(б)У про реорганізацію системи педагогічної освіти, 1936 р., 39 арк.
175. Спр.6868. Постанови і проекти постанов, доповідні записки та довідки, листування ЦК КП(б)У з ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, обкомами КП(б)У, навчальними закладами про організацію роботи вузів, 1936 р., 66 арк.
176. Спр. 6869. Доповідні записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), відділа шкіл ЦК КП(б)У з питань постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про номенклатуру спеціальностей та стабільність мережі вищих навчальних закладів СРСР», 1936 р., 16 арк.

177. Спр.6880. Директивні листи ЦК КП(б)У РНК СРСР, постанови Української економічної ради, Київського міськкому партії, доповідні записки, листи, довідки ЦВК УРСР, 1936 р., 138 арк.

178. Спр.6885. Проекти постанов ЦК КП(б)У та РНК УРСР, листування з ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, 1936 р., 88 арк.

179. Спр.7096. Листи секретарів ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, інформації відділу науки, 1937 р., 92 арк.

180. Спр.7105. Довідки та спецповідомлення партійних та адміністративних органів в ЦК КП(б)У про наявність в Україні церков та молитовних будинків, їх закриття, 1937 р., 39 арк.

181. Спр.7107. Телеграма ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, інформації радянських, партійних та спортивних органів в ЦК КП(б)У про розвиток фізкультурного руху на Україні, 1937 р., 44 арк.

182. Спр.7108. Листи ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б), доповідні записки, довідки, листи відділів ЦК КП(б)У, 1937 р., 117 арк.

183. Спр.7110. Доповідні записки, довідки радпартвідділу ЦК КП(б)У про передачу профспілковому відділу Наркомсобесу функцій соцстраху, 1937 р., 20 арк.

оп.71

184. Спр.29. Інформації та доповідні записки обкомів КП(б)У та управління у справах вищої школи про проведення у вищих навчальних закладах наукових дискусій, 1951 р., 150 арк.

185. Спр.30. Інформації обкомів КП(б)У і Управління у справах вищої школи при Радмі Міністрів УРСР по питанню прийому студентів в вищі навчальні заклади, 1951 р., 211 арк.

186. Спр.31. План управління у справах вищої школи проведення екскурсій студентів та викладацького складу вузів Західних областей УРСР 1951 р., 57 арк.

187. Спр. 32. Текст доповідей завідувачів кафедр політекономії до республіканської наради працівників вузів (1951 р.), 152 арк.

188. Спр.52. Протоколи та звіти партійних організацій вищих навчальних закладів, 1952 р., 218 арк.

189. Спр.56. Довідки, звіти про стан ідейно-виховної роботи вузів, 1952 р., 131 арк.

190. Спр.61. Довідки обкомів партії про наукових робітників інститутів – рецензії, розподіл молодих спеціалістів, 1952 р., 365 арк.
191. Спр.62. Звіти інститутів та штатні формуляри професорсько-викладацького складу (серпень-грудень 1952 р.), 330 арк.
192. Спр.63. Довідки, звіти, директиви бібліотек про стан роботи бібліотек вузів УРСР, 1952 р., 118 арк.
193. Спр.64. Довідки управління у справах вищої школи про підготовку вузів і технікумів до нового навчального року, про роботу аспірантури, вузів і науково-дослідних установ (1952 р.), 221 арк.
194. Спр.65. Довідки управління у справах вищої школи про прийом студентів в вузи, розподіл випускників технікумів, довідки відібраних в докторантуру на 1952 р., 292 арк.
195. Спр.66. Відомості управління у справах вищої школи про дисертації, захищені у вузах УРСР в 1945-1951 рр., 62 арк.
196. Спр.67. План підготовки і підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів суспільних наук, мовознавства, літератури, мистецтва та фізичних наук у вищих навчальних закладах УРСР на 1952-1955 рр., 108 арк.
197. Спр.68. Пояснювальна записка Управління у справах вищої школи до плану підготовки та підвищення кваліфікації науково-педагогічних кадрів із суспільних наук, мовознавства, літератури та технічних дисциплін вузів УРСР на 1952-1956 р., 161 арк.
198. Спр.69. Довідки та дані обкомів КП(б)У, Управління у справах вищої школи і інститутів по аспірантурі та докторантурі (1952 р.), 323 арк.
199. Спр.70. Інформації, матеріали обкомів КПУ і комітету у справах культосвітніх установ про культосвітню роботу (січень – грудень 1952 р.), 141 арк.
200. Спр. 105. Доповідні записки, інформації обкомів КПУ, Міністерства культури, управління в справах вищої школи про прийом студентів в вузи та розподіл випускників (13.06-23.11.1953), 291 арк.
201. Спр.140. Інформації, довідки обкомів КПУ, Міністерств, інститутів про розподіл молодих спеціалістів (26.02-11.12.1954), 100 арк.

202. Спр.141. Доповідні записки, препозиції, інформації і справи обкомів КПУ (6.01-15.12.1954), 167 арк.
203. Спр.170. Інформації обкомів КПУ про стан ідейно-виховної роботи у вузах (9.06-22.12.1955), 84 арк.
204. Спр. 190. Доповідні записки, довідки, заходи, пропозиції відділу науки та культури ЦК, обкомів про стан науково-дослідної, навчально-методичної, ідейно-виховної, господарської робіт у вузах та технікумах (10.02-7.08.1856), 289 арк.
205. Спр. 225. Доповідні записки та інформації відділу про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (8.09-9.12.1959), 106 арк.
206. Спр. 239. Матеріали відділу вузів про перебудову роботи вузів у світлі вимог Закону про народну освіту (1.01-31.12.1960), 186 арк.

Державний архів Київської області

ф.П-2348. Первинна партійна організація КПТ

оп.1

207. Спр.1. Протоколи партзборів (23.10-8.12.1944), 43 арк.
208. Спр.2. Протоколи партзборів (17.01-30.12.1945), 68 арк.
209. Спр.3. Протоколи партзборів (18.01-20.12.1946), 162 арк.
210. Спр.4. Протоколи партзборів (14.01-3.11.1947), 95 арк.
211. Спр.5. Протоколи партзборів (5.01-20.12.1948), 101 арк.
212. Спр.7. Протоколи партзборів (13.01-6.12.1949), 208 арк.
213. Спр.10. Протоколи партзборів (17.01-30.12.1950), 114 арк.
214. Спр.11. Протоколи партбюро (11.01-26.12.1950), 104 арк.
215. Спр.14. Протоколи партзборів (11.01-12.12.1951), 173 арк.

оп.2.

216. спр.3. Протоколи партзборів (22.01-ХІІ.1952), 261 арк.

ф.П-485. Первинна партійна організація Київського державного педагогічного інституту імені О.М. Горького

оп.1

217. Спр.1. Протоколи партбюро (1.08-30.12.1944), 25 арк.

218. Спр.2. Протоколи партзборів (3.01-21.12.1944), 53 арк.
 219. Спр.2а. Протоколи партбюро та партзборів (24.01-30.12.1944), 102 арк.
 220. Спр.4. Протоколи партбюро (23.01-24.12.1945), 25 арк.
 221. Спр.5. Протоколи партзборів (9.01-25.12.1945), 29 арк.
 222. Спр.7. Протоколи партбюро (2.01-30.12.1946), 105 арк.
 223. Спр.8. Протоколи партзборів (28.01-28.12.1946), 32 арк.
 224. Спр.8а. Протоколи партзборів і партбюро (11.01-30.12.1946), 163 арк.
 225. Спр.11. Протоколи партбюро (7.01-16.12.1947), 54 арк.
 226. Спр.12. Протоколи партзборів (20.01-25.11.1947), 217 арк.
 227. Спр.15. Протоколи партбюро (6.01-14.12.1948), 174 арк.
 228. Спр.16. Протоколи партзборів (13.01-28.12.1948), 63 арк.

оп.3

229. Спр.2. Протоколи партзборів (10.02-23.07.1953), 224 арк.

оп. 4

230. Спр.15. Протоколи, стенограма загальних партзборів (13.01-25.12.1956), 266 арк.
 231. Спр. 21. Протоколи, стенограма загальних партзборів (11.01-27.06.1957), 284 арк.

Державний архів м. Києва

ф.Р-346. Вищий інститут народної освіти

оп.1.

232. Спр.15. Посвідчення та заяви викладачів та службовців про хвороби, проповерненн після хвороби на роботу та інші документи, 1920-1922 рр., 77 арк.
 233. Спр.17. Протоколи засідань комісії з перевірки політрівня та списки студентів, які не пройшли перереєстрацію, 1922-1923 н.р., 23 арк.
 234. Спр.18. Протоколи засідань комісії з реорганізації педінституту, 1921 р, 18 арк.
 235. Спр.30. Посвідчення, особові картки, анкети та заяви викладачів та службовців про прийом та звільнення та інші документи, 1921 р., 58 арк.
 236. Спр.31. Посвідчення, особові картки, анкети та заяви викладачів та службовців про прийом та звільнення та інші документи, 1921 р., 119 арк.
 237. Спр.32. Особові картки студентів за 1921-1922 р, 12 арк.
 238. Спр.38. Списки, довідки, залікові картки студентів (1922-1923 рр.), 201 арк.

239. Спр.180. Накази про прийом на роботу, довідки про роботу та відомості на виплату зарплати співробітникам (1928 р.), 133 арк.
240. Спр.182. Протоколи засідань правління інституту за 1920 р., 229 арк.
241. Спр.184. Кошторис та листування про ремонт будинку інституту, надання відпусток та видача утримання студентам, 1920 р., 15 арк.

**ф.Р-985. Київський державний педагогічний інститут іноземних мов
оп.1.**

242. Спр.2. Накази по інституту (1948 р), 99 арк.
243. Спр.4. Протоколи засідань ради інституту (1948-1949 н.р.), 51 арк.
244. Спр.6. Звіт про роботу інституту за 1948-1949 н.р., 20 арк.
245. Спр.18. Накази по інституту (1949 р), 196 арк.
246. Спр.19. паспорт інститута на 1949 р., 99 арк.
247. Спр.20. План роботи ради інституту на 1949-1950 н.р., 5 арк.
248. Спр.21. Протоколи засідань ради інституту (1949-1950 н.р.), 54 арк.
249. Спр.24. Звіт про роботу інституту за 1948-1949 н.р., 20 арк.
250. Спр.46. Накази по інституту. Т.2 (1950 р), 216 арк.
251. Спр.50. Звіт про роботу інституту за 1948-1949 н.р., 20 арк.
252. Спр.78. Накази по інституту. Т.1. (1951 р), 146 арк.
253. Спр.79. Накази по інституту. Т.2. (1951 р), 148 арк.
254. Спр.80. Накази по інституту. Т.3. (1951 р), 151 арк.
255. Спр.86. Звіт про роботу інституту за 1951-1952 н.р., 47 арк.
256. Спр.121. Звіт про роботу інституту за 1952-1953 н.р., 66 арк.
257. Спр.149. Свідчення про набір та розподіл випускників 1952 р., 16 арк.

Державний архів Полтавської області

ф. Р-134. Полтавський повітовий відділ народної освіти

оп. 2

258. Спр. 1. Звіти, доповіді та схеми про організацію та діяльність повітового відділу освіти і списки службовців, протокол 1-го Полтавського губ'їзду представників народної освіти (10 квітня 1919 – 21 квітня 1921 р.), 130 арк.

259. Спр. 2. Протоколи засідань колегії волосного відділу освіти делегатських зборів учительської спілки і списки співробітників відділу освіти і учителів шкіл Демидівської волості (8 травня 1919 – 29 грудня 1921 р.), 51 арк.

260. Спр. 4. Огляд статутів і принципів організації народного університету (30 липня 1919 р.), 6 арк.

ф. Р-1503. Полтавського губернського виконавчого комітету ради робочих, селянських та червоноармійських депутатів

оп.2

261. Спр. 55. Огляди та зведення про політичний стан та боротьбу з бандитизмом на Полтавщині, протоколи та витяги з протоколів центральної комісії та губернської комісії по районуванню, боротьбі з бандитизмом та інших питаннях (22.09.1924 – 28.02.1925), 508 арк.

262. Спр. 157. Циркуляри Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР про реорганізацію губернських та повітових відділів управління, інформаційні довідки про політичне та економічне становище на Полтавщині та про боротьбу з бандитизмом (13.12.1923 – 26.04.1924), 212 арк.

263. Спр. 158. Циркуляри, виписки з протоколів засідань Центрального комітету (22.11.1923 – 13.03.1924), 190 арк.

264. Спр. 170. Листування із Всеукраїнським ЦВК, з установами Полтавської губернії про чистку радянського апарату, про покращення роботи прагнучих та радянських органів на селі та ін. (10.03 – 30.12.1924), 289 арк.

265. Спр. 175. Постанови Всеукраїнського ЦВК та протокол засідання особливої комісії про амністування засуджених, зведення про політичний та економічний стан, рух бандитизму та боротьбу з ним на Полтавщині (20.07 – 30.07.1924), 239 арк.

ф. Р-1507. Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г. Короленка Міністерства освіти УРСР м. Полтава

оп. 1

266. Спр. 1. Статут Полтавського державного педагогічного та учительського інституту. 1939 рік, 15 арк.

267. Спр. 3. Штатний розпис за 1939 навчальний рік, 1 арк.
268. Спр. 6. Матеріали до складання штатного розпису (24 серпня 1940 – 31 липня 1941 рік), 25 арк.
269. Спр. 7. Звіт по виконанню кошторису за 1940 рік, 62 арк.
270. Спр. 10. Звіт про підготовці кадрів за 1940-1941 навчальний рік, 21 арк.
271. Спр. 24. Звіт про проведення зимової екзаменаційної сесії заочного відділу за 1940-1941 навчальний рік, 9 арк.
272. Спр. 28. Накази та постанови народного Комісара Освіти УРСР, які відносяться до діяльності інституту (4 травня-23 жовтня 1944), 11 арк.
273. Спр. 37. Річний звіт про роботу інституту за 1943-1944 навчальний рік, 28 арк.
274. Спр. 39. Затверджений штатний розпис та кошторис на 1944 рік.)25 березня – 25 грудня 1944), 20 арк.
275. Спр. 53. Довідка директора вституту тов. Редько про роботу Полтавського педагогічного інституту в період Внликої Вітчизняної війни 1941-1945 роки, 8 арк.
276. Спр. 54. Звіти про підготвоку спеціалістів, 13 арк.
277. Спр. 65. Накази Міністерства УРСР, які відносять до діяльності інституту (5 березня – 20 серпня 1946), 27 арк.
278. Спр. 69. Статистичні звіти за 1945-1946 н.р., 7 арк.
279. Спр. 73. Матеріали до ювілею, присвяченого 25-річчю Полтавського педагогічного інституту в 1946 році (цифрові показники про інститут), 2 арк.
280. Спр. 74. Стенограма ювілейного засідання, присвяеного 25-річчю Полтавського педагогічного існтуитту від 4 травня 1946 року, 50 арк.
281. Спр. 75. Довідка про Полтавський педагогічний інститут, 3 арк.
282. Спр. 95. Заключний баланс по капітальним вкладам за 1945-1946 навчальний рік, звіти про викоання палну капітальних валкдів та інше, 22 арк.
283. Спр. 108. Коротка ытсорична довідка про інститут за 1947 рік, 2 арк.
284. Спр. 129. Звіти про підготвку спецаліства (статзвіт) за 1946/1947 навчальний рік, 21 арк.
285. Спр. 142. Накази Міністерства вищої освіти СРСР, які віднсоються до діяльності інституту. (12 січня – 30 листопада 1948), 32 арк.

286. Спр. 274. Накази Міністерств освіти УРСР, які відносяться до діяльності інституту. (9 січня – 22 грудня 1951), 32 арк.
287. Спр.369. Накази міністерства освіти 1953 року, які відносяться до діяльності інституту (27.01 - 30.09.1953), 61 арк.
288. Спр.458. Звіт про розподіл студентів-випускників інституту в 1953-1954 році, 7 арк.
289. Спр.469. Накази та розпорядження міністерства освіти УРСР, які відносяться до діяльності інституту (18.02.1955 – 1.12.1955), 45 арк.
290. Спр.486. Протоколи засідань Вченої ради (30.09.1954 – 30.08.1955), 104 арк.
291. Спр. 498. Розпорядження Міністерства освіти УРСР 1955 року, які відносяться до діяльності інституту, 7 арк.
292. Спр. 517. Накази Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (5.02.1956 – 29.11.1956), 97 арк.
293. Спр. 542. Протоколи Вченої Ради (1.11.1955-29.11.1956), 104 арк.
294. Спр. 554. Стенограми лекцій за 1956 навчальний рік. Т.1., 310 арк.
295. Спр. 570. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (4.01.1957-31.12.1957), 48 арк.
296. Спр. 588. Протоколи засідань Вченої ради (18.01.1957-27.12.1957), 91 арк.
297. Спр. 602. Звіт про роботу заочного відділу за 1956-1957 навчальний рік, 24 арк.
298. Спр. 620. Стенограми лекцій за 1958 рік, 514 арк.
299. Спр. 621. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму (30.08.1957-30.06.1958), 74 арк.
300. Спр. 655. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (21.03.1959-23.12.1959), 132 арк.
301. Спр. 729. Протоколи засідань кафедри марксизму-ленінізму за 1959-1960 навчальний рік (28.08.1959 – 30.06.1960), 64 арк.
302. Спр. 742. Стенограми лекцій. Т.2. 1959-1960 роки, 344 арк.
303. Спр. 750. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР, які стосуються діяльності інституту (12.01.1961-27.01.1961), 55 арк.
304. Спр. 756. Протоколи засідань Вченої ради (06.09.1960-29.08.1961), 181 арк.

305. Спр. 847. Протоколи засідань Вченої ради інституту (30.08.1962 – 30.09.1963), 211 арк.
306. Спр. 901. Протоколи засідань Ученої ради інституту (14.09.1963-21.07.1964), 174 арк.
307. Спр. 926. Протоколи засідань кафедри історії. Том 2. (6.02-16.06.1964), 27 арк.
308. Спр. 927. Протоколи засідань кафедри укр. мови. (20.09.1963-28.15.1964), 28 арк.

ф. Р-2118. Лубенський державний учительський інститут

оп. 1

309. Спр. 1. Накази Лубенського учительського інституту та матеріали до них (3 липня – 21 листопада 1936 р.), 200 арк.
310. Спр. 2. Листування з різними установами по господарській частині (25 лютого – 26 серпня 1936 р.), 105 арк.
311. Спр. 3. Протоколи загальних урочистих зборів студентів, різних нарад та списки студентів, лектури та персоналу (14 лютого 1936 – 29 вересня 1937 р.), 90 арк.
312. Спр. 4. Матеріали перевірки роботи інституту за дорученням НКО т. Кирсою І.Я. (31 жовтня – 6 листопада 1936 р.), 29 арк.
313. Спр. 5. Договір з «Союзлаборреактив». 3 січня 1936 р., 7 арк.
314. Спр. 6. Заяви лектури на зарахування їх на вільні посади (15 січня 1936 – 2 грудня 1937 р.), 93 арк.
315. Спр. 7. Заяви лектури на зарахування їх на вільні посади. (17 березня – 13 серпня 1936 р.), 128 арк.
316. Спр. 8. Списки співробітників Учительського інституту за 1936 р., 24 арк.
317. Спр. 9. Списки робітників, працюючих в інституті. 1936 р., 6 арк.
318. Спр. 10. Списки студентів, які до вступу в Лубенський учительський інститут працювали на педроботі. 1936 р., 7 арк.
319. Спр. 11. Адреса студентів, які мешкають на квартирах 1936-1937 н.р., 16 арк.
320. Спр. 12. Списки студентів по групах і курсах Лубенського державного учительського інституту на 1936-1937 н.р., 40 арк.
321. Спр. 13. Списки студентів по групах і курсах на 1936-1937 н.р., 27 арк.

322. Спр. 14. Списки студентів, які мешкають в гуртожитках інституту по на 1936-1937 н.р., 80 арк.
323. Спр. 15. Списки співробітників та студентів на 1936 р., 38 арк.
324. Спр. 16. Списки лектури та відомості про навантаження на 1936 р., 10 арк.
325. Спр. 17. Списки осіб, допущених до вступних іспитів в Лубенський учительський інститут на 1936 р., 17 арк.
326. Спр. 18. Іспитові картки вступників 1936 р., незарахованих до інституту, 58 арк.
327. Спр. 19. Іспитові письмові роботи з російської мови вступників 1936 року, незарахованих до інституту, 9 арк.
328. Спр. 20. Наслідки письмових іспитових робіт з української та російської мов нового набору на I курс 1936 року, незарахованих до інституту, 14 арк.
329. Спр. 21. Документи видані вибулим студентам з інституту (5 липня 1936 – 21 серпня 1937 р.), 102 арк.
330. Спр. 22. Повернення документів вступникам, не зарахованих до інституту в 1936-1937 навчальному році, 35 арк.
331. Спр. 23. Заяви вступників на підготовчі курси до інституту (14 січня – 6 червня 1936 р.), 9 арк.
332. Спр. 24. Списки комсомольців інституту по групах. 1936 р., 12 арк.
333. Спр. 25. Оголошення про скликання різних нарад та засідань. 1936 р., 15 арк.

ф. Р-1867. Полтавська губернська комісія незаможних селян

оп. 1

334. Спр. 2. Циркуляри Полтавської губернської комісії незамовжних селян про проведенн япосівкомпанії, виконнаню податків та іншим питанням (4.11.1922 – 22.03.1923), 53 арк.

ф. Р-2318. Полтавський педагогічний інститут періоду німецько-фашистської окупації 1941-1943 рр.

оп. 1.

335. Спр. 1. Накази по ПДП, заяви про прийняття на роботу, списки та копії посвідчень робітників ПДП. (20 вересня – 14 грудня 1941), 36 арк.

336. Спр. 2. Відомості про діяльність гужового транспорту та на видачу зарплатні робітникам і службовцям Полтавського педінституту. (1 січня – 31 грудня 1942), 34 арк.

337. Спр. 3. Відомості про діяльність гужового транспорту та на видачу зарплатні робітникам і службовцям Полтавського педінституту. (11 січня – 20 вересня 1943), 27 арк.

338. Спр. 4. Будинкова книга для прописки громадян, що проживають в будинку №28 на Дворянській вулиці Полтавського педінституту. (4 червня – 2 грудня 1942), 6 арк.

339. Спр. 5. Будинкова книга для прописки громадян, що проживають в будинку №16 на Кірочній вулиці Полтавського педінституту. (19 червня – 15 жовтня 1942), 3 арк.

ф. Р-3498. Пирятинські дворічні педагогічні курси Прилуцької окружної інспектури народної освіти

оп. 1

340. Спр. 1. Класний журнал Пирятинських педагогічних курсів на 1929/1930 р., 54 арк.

341. Спр. 2. Листування з Прилуцькою окружною інспектурою народної освіти та райвиконкомом про відкриття педагогічних курсів в місті Пирятині, грошових перерахунках на стипендії учням та з інших організаційних питань. (2 листопада 1929 – 24 жовтня 1930), 55 арк.

342. Спр. 3. Протоколи засідань приймальної комісії за грудень 1929 – лютий 1930 року, заяви про прийом на курси. (30 листопада 1929 – 11 червня 1930), 96 арк.

343. Спр. 4. Класний журнал на 1929-1930 рік, 34 арк.

344. Спр. 5. Касова книга Пирятинських педкурсів за 1930 р., 19 арк.

345. Спр. 6. Требувательні відомості на видачу заробітної плати педагогічному та технічному персоналу. (27 грудня 1929 – 15 липня 1930), 3 арк.

346. Спр. 7. Списки курсантів на отримання стипендії. (15 грудня 1929 – 15 липня 1930), 28 арк.

347. Спр. 8. Списки курсантів на 1929- 1930 р., 19 арк.

348. Спр. 9. Головна книга шкільного кооперативу при Пирятинських педагогічних курсах м. Пирятин на 1930 р., 5 арк.

349. Спр. 10. Статті, не включені до стінної газети. (23 квітня – 14 травня 1930), 22 арк.

ф. Р-369. Полтавська окружна інспектура народної освіти

оп. 2

350. Спр. 1. Обіжники народного комісаріату освіти УРСР про заходи щодо проведення загального навчання, бюджети освітніх установ і іншим питанням... (18 лютого 1925 – 5 січня 1926 р.), 115 арк.

351. Спр. 2. Обіжні розпорядження Народного Комісаріату освіти УСРР про вилучення забороненої і шкідливої літератури, про помилки в місцевому бюджеті Полтавської округи... (8 грудня 1925 – 13 січня 1927 р.), 99 арк.

352. Спр. 3. Обіжники народного комісаріату освіти УСРР про невірне викладання деякими лекторами, про притягнення учителів запасу до іншій питанням... (2 січня 1926 – 27 грудня 1926 р.), 246 арк.

353. Спр. 4. Обіжні розпорядження НКО УСРР про ведення таємного листування в окрнаросвітах. Заброну вміщати в пресі відомостей про прикордонні округи, про хід роботи змішаної російсько-румунської комісії... (2 грудня 1926 – 16 грудня 1927 р.), 105 арк.

354. Спр. 5. Обіжники народного комісаріату освіти УСРР про порядок вилучення книжок з церковних книгозбірень, друкування робіт т.Фрунзе, вилучення шкідливої літератури і іншим питанням... (28 грудня 1926 – 21 січня 1928 р.), 396 арк.

355. Спр. 7. Обіжні НК УСРР про вечірні робітничі університети, порядок вміщення в пресі матеріалів про армію, порядок вилучення в періодичній літературі таємних відомостей, вилучення шкідливої літератури, заходи в справі релігійної пропаганди релігійних клубів і інші питання... (3 вересня 1927 – 31 грудня 1928 р.), 507 арк.

356. Спр. 8. Виписки з протоколів та постанов Полтавського окружного комітету КП(б)У та окрвиконкому про роботу членів секції міської ради і робітників освітніх установ... (17 листопада 1927 – 28 листопада 1928 р.), 161 арк.

357. Спр. 11. Директивні розпорядження НКО УСРР про радіоконтроль, про ведення таємного листування, перегляд матеріалів релігійних видань, п'єсу Куліша «народний

Малакій», роботу окрліту і ншим питанням... (8 березня 1928 – 12 грудня 1928 р.), 42 арк.

358. Спр. 12. Обіжні розпорядження народного комісаріату освіти УРСР про охорону музеїв, про поживавлення роботи щодо увічнення пам'яті Коцюбинського, про укомплектування профшкіл цчителями м. Полтава та ін пиатнням... (26 жовтня 1928 – 2 грудня 1929 р.), 766 арк.

359. Спр. 14. Обіжне розпорядження Народного Комісаріату освіти УРСР про порядок передачі церков під сільбуду, листування з інститутами м Полтави про звільнення студентів по соцстану.... (25 лютого 1930 – 11 вересня 1930 р.), 209 арк.

ф. Р-4010. Великосорочинське педагогічне училище імені М. В. Гоголя

оп. 1

360. Спр. 1. Інструкція про організацію педпрактики та навчальний план педшколи на 1943 р. (20 грудня 1943), 19 арк.

361. Спр. 2. Накази та розпорядження Полтавського облВНО за 1944 рік. (21 січня – 30 грудня 1944), 14 арк.

362. Спр. 3. Накази по Великосорочинській педшколі за 1943-1944 рр. (25 жовтня 1943 – 30 грудня 1944), 39 арк.

363. спр. 4. Статистичні звіти Великосорочинського педучилища за 1944 рік, 2 арк.

364. Спр. 5. Список випускників Великосорочинського педучилища за 1944 рік, 7 арк.

365. Спр. 6. Акт на збитки причинені німецько-фашистськими загарбниками і їх спільниками педучилищу в час окупації, складений 1944 року, 2 арк.

366. Спр. 7. Книга видачі атестатів по Великосорочинському педучилищу за 1944-1949 рр., 33 арк.

367. Спр. 8. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1945 р. (1 січня – 21 грудня 1945 р.), 24 арк.

368. Спр. 9. Статистичні звіти Великосорочинського педучилища за 1945 рік. (4 квітня – 29 вересня 1945), 5 арк.

369. Спр. 10. Список випускників Великосорочинського педучилища 1945 р., відібраних на постійну педагогічну роботу до Львівської області та закарпатської України. (1 серпня 1945 р), 8 арк.
370. Спр. 11. Акт перевірки роботи педучилища за 1945 рік. (16 – 18 грудня 1945), 3 арк.
371. Спр. 12. Документи випускників Великосорочинського училища. Які подавалися при вступі в училище за 1945 рік (атестати, учнівські картки, свідоцтва) (13 грудня 1943 – 30 червня 1945), 73 арк.
372. Спр. 13. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1946 рік. (8 січня – 14 листопада 1946), 89 арк.
373. Спр. 14. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1946 рік. (3 січня – 21 грудня 1946), 46 арк.
374. Спр. 15. Річний план роботи Великосорочинського училища за 1946-1947 навчальний рік, 9 арк.
375. Спр. 16. Статистичні звіти Великосорочинського училища за 1946 рік, 11 арк.
376. Спр. 17. Списки-випускників Великосорочинського педагогічного училища імені М. В. Гоголя за 1945-1946 рік. (17 травня 1946), 46 арк.
377. Спр. 18. Документи випускників Великосорочинського училища, які подавалися при вступі в училище за 1946 рік (атестати, учнівські картки, свідоцтва). (1 вересня 1944 – 30 червня 1946), 57 арк.
378. Спр. 19. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1947 рік. (5 лютого – 7 грудня 1947), 50 арк.
379. Спр. 20. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1947 рік. (1 січня – 25 грудня 1946), 62 арк.
380. Спр. 21. Статистичні звіти Великосорочинського училища за 1947 рік. (7 лютого – 15 вересня 1947), 4 арк.
381. Спр. 22. Список студентів-випускників Великосорочинського училища та протокол розподілу їх на роботу за 1947 рік. (30 березня – 7 квітня 1947), 25 арк.
382. Спр. 23. Документи випускників Великосорочинського училища, які подавалися при вступі в училище за 1947 рік (атестати, учнівські картки, свідоцтва). (1 вересня 1945 – 30 червня 1947), 98 арк.

383. Спр. 24. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1948 рік. (26 січня – 15 листопада 1948), 95 арк.
384. Спр. 25. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1948 рік. (5 січня – 31 грудня 1947), 66 арк.
385. Спр. 26. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1948 рік, 13 арк.
386. Спр. 27. Списки студентів-випускників Великосорочинського педагогічного училища за 1948 рік. (30 квітня – 10 травня 1948), 26 арк.
387. Спр. 28. Акти перевірки роботи педучилища за 1948 рік (31 травня – 2 червня 1948), 2 арк.
388. Спр. 29. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1949 рік. (11 січня – 19 листопада 1949), 127 арк.
389. Спр. 30. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1949 рік. (10 січня – 31 грудня 1949), 115 арк.
390. Спр. 31. Річний план роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1949-1950 рік, 8 арк.
391. Спр. 32. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1949 рік, 14 арк.
392. Спр. 33. Накази та розпорядження міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1950 рік. (5 січня – 25 грудня 1950), 146 арк.
393. Спр. 34. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1950 рік. Том 1. (2 січня – 5 липня 1950), 47 арк.
394. Спр. 35. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1950 рік. Том 2. (6 липня – 28 грудня 1950.), 50 арк.
395. Спр. 36. Річний план роботи Великосорочинського педагогічного училища на 1950-1951 навчальний рік. (1 вересня 1950 – 1 вересня 1951), 9 арк.
396. Спр. 37. Книга видачі дипломів випускникам Великосорочинського педагогічного училища за 1950 рік. (1 липня – 30 червня 1950), 49 арк.
397. Спр. 38. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1950 рік, 6 арк.

398. Спр. 39. Списик та протоколи розподілу на роботу слухачів Великосорочинського педагогічного училища за 1950 рік. (3 січня – 18 серпня 1950), 33 арк.
399. Спр. 40. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинської педшколи. особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної. (5 січня – 3 серпня 1950), 132 арк.
400. Спр. 41. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинської педшколи. особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. (26 червня – 12 жовтня 1950), 134 арк.
401. Спр. 42. Накази та розпорядження Міносвіти т Полтавського облВНО за 1951 рік. (10 січня – 8 грудня 1951), 165 арк.
402. Спр. 43. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1951 рік. (4 січня – 31 гурдня 1951), 82 арк.
403. Спр. 44. План роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1950 рік імені М. В. Гоголя на 1951-1952 навч. рік. (1 серпня 1951 – 1 серпня 1952), 13 арк.
404. Спр. 45. Статистичний звіт Великосорочинського педагогічного училища за 1951 рік. (5 січня – 31 грудня 1951), 41 арк.
405. Спр. 46. Протоколи та списик розподілу слухачів Великосорочинського педагогічного училища на роботу за 1951 рік. (21 квітня – 23 липня 1951), 29 арк.
406. Спр. 47. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища. Особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. Том 1. (4 січня – 14 вересня 1951), 204 арк.
407. Спр. 48. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища. Особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. Том 2. (16 вересня – 7 грудня 1951), 79 арк.
408. Спр. 49. Акти перевірки роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1951 рік. (8 жовтня – 30 листопада 1951), 13 арк.
409. спр. 50. Накази та розпорядження Міністерства освіти УРСР та Полтавського облВНО за 1952 рік. (10 січня – 24 грудня 1952), 144 арк.

410. Спр. 51. Накази та розпорядження та листування Полтавського облВНО та облансвих орагіназцій по Великосорочинському педагогічному училищу за 1952 рік. (2 січня – 31 грудня 1952), 158 арк.
411. Спр. 52. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1952 рік. (2 січня – 29 грудня 1951), 79 арк.
412. Спр. 53. План роботи Великосорочинського педагогічного училища на 1952-1953 навч. рік. (1 серпня 1952 – 1 серпня 1953), 16 арк.
413. Спр. 54. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1952 рік. (8 січня – 5 жовтня 1951), 43 арк.
414. Спр. 55. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. Том 1. (18 січня – 26 вересня 1952), 76 арк.
415. Спр. 56. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. Том 2. (25 липня – 25 листопада 1952), 221 арк.
416. Спр. 57. Списки та протоколи розподілу на роботу слухачів Великосорочинського педагогічного училища за 1952 рік. (6 січня – 11 жовтня 1952), 56 арк.
417. Спр. 58. Акти перевірки роботи педучилища за 1948 рік. (3 березня – 18 березня 1952), 23 арк.
418. Спр. 59. Накази та розпорядження Міносвіти за 1953 рік. (5 січня – 18 грудня 1954), 312 арк.
419. Спр. 60. Накази та розпорядження і листування Полтавського облВНО по Великосорочинському педагогічному училищу за 1953 рік. (7 січня – 31 грудня 1953), 110 арк.
420. Спр. 61. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1953 рік. (3 січня – 25 грудня 1953), 70 арк.
421. Спр. 62. План роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1953-1954 навчальний рік. (1 серпня 1953 – 1 серпня 1954), 11 арк.

422. Спр. 63. Списки та протоколи розподілу на роботу слухачів Великосорочинського педагогічного училища за 1953 рік. (10 січня – 17 серпня 1953), 72 арк.
423. Спр. 64. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. (28 лютого – 29 жовтня 1953), 144 арк.
424. Спр. 65. Накази та розпорядження Міносвіти за 1954 рік. (15 січня – 31 грудня 1954), 237 арк.
425. Спр. 66. Накази, розпорядження та переписка з Полтавським облвно за 1954 рік. (12 січня – 25 грудня 1954), 70 арк.
426. спр. 67. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1954 рік. (3 січня – 31 грудня 1954), 68 арк.
427. спр. 68. Книга видачі дипломів випускникам Великосорочинського педагогічного училища імені В. Г. Гоголя з 1954 по 1956 навчальний рік. (30 червня 1954 – 4 липня 1956), 36 арк.
428. Спр. 69. План роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1954-1955 навчальний рік. (1 серпня 1954), 11 арк.
429. Спр. 70. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1954 рік. (15 червня – 24 вересня 1954), 17 арк.
430. Спр. 71. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. (16 серпня – 11 вересня 1954), 24 арк.
431. Спр. 72. Документи на видачу стандартних посвідчень призначення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. (11 березня – 14 листопада 1954 рік), 96 арк.
432. Спр. 73. Матеріали по підготовці і проведенню 50-річного ювілею педучилища. (3 січня – 4 вересня 1954), 79 арк.
433. Спр. 74. Акти перевірки роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1954 рік. (24 лютого – 2 березня 1954), 14 арк.
434. Спр. 75. Накази, розпорядження Міносвіти УРСР за 1955 рік. (10 січня – 12 грудня 1955), 113 арк.

435. Спр. 76. Накази та розпорядження Полтавського облВНО на 1955 рік. (6 січня – 10 грудня 1955), 60 арк.
436. Спр. 77. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1955 рік. (4 січня – 29 грудня 1955), 86 арк.
437. Спр. 78. Статистичні звіти Великосорочинського педагогічного училища за 1955 рік. (26 січня – 14 жовтня 1955), 26 арк.
438. Спр. 79. Документи на видачу стандартних посвідчень про закінчення Великосорочинського педагогічного училища особам, які втратили дипломи в час Вітчизняної війни. (1 липня – 23 грудня 1955), 286 арк.
439. Спр. 80. Акти перевірки роботи Великосорочинського педагогічного училища за 1955 рік. (14–18 лютого 1955), 11 арк.
440. Спр. 81. Накази, розпорядження та листування з Міносвіти УРСР за 1956 рік. (2 січня – 20 липня 1956), 69 арк.
441. Спр. 82. Накази, розпорядження та листування з Полтавським облВНО на 1956 рік. (4 січня – 24 липня 1956), 37 арк.
442. Спр. 83. Накази по Великосорочинському педагогічному училищу за 1956 рік. (1 січня – 10 серпня 1956), 61 арк.
443. Спр. 101. Особова справа викладача музики та співів Великосорочинського педагогічного училища імені В. Г. Гоголя Наталевича Костянтина Леонтійовича. (17 лютого 1952 – 20 жовтня 1953), 18 арк.

ф. Р-495. Полтавський губернський відділ народної освіти

оп. 1

444. Спр. 1. Листування з губчека про оформлення на роботу в освітні організації та на виїзд з м. Полтави, списик командированих на роботу. Іноземців, які працюють в губосвіті та підлеглих їй установах (4 червня – 31 грудня 1922 р.), 247 арк.
445. Спр. 2. Десятиденні зведення про роботу Полтавської губосвіти (20 липня 1922 – 16 січня 1923 р.), 27 арк.
446. Спр. 3. Обіжники, розпорядження, інструкції атестаційної комісії при Полтавській губосвіті про перевірку особового складу співробітників освіти, боротьбу з хабарниками і інших питань (21 січня 1923 – 5 квітня 1924 р.), 32 арк.

447. Спр. 4. Інструкції губернським атестаційним комісіям по перевірці особового складу робітників освіти. Доповіді політкому Полтавського ІНО про діяльність... (26 січня 1923 – 6 грудня 1923 р.), 271 арк.
448. Спр. 5. Постанови Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету УРСР про добровільні грошові збори, листування з Полтавським губвиконкомом, державними політичними управліннями, окрінспектурами народної освіти і іншими установами... (8 червня 1923 – 4 жовтня 1924 р.), 300 арк.
449. Спр. 6. Обіжники головполітосвіти УРСР про політико-масову роботу на селі, організацію хат-читальнь, неділю боротьби з небезпекою нової війни та II інтернаціоналу і інші питанням (22 вересня 1923 – 24 липня 1924 р.), 18 арк.
450. Спр. 8. Постанова ради народних комісарів УРСР про поліпшення побуту дітей в установах соціального виховання, звіти про роботу Полтавського інституту народної освіти, список студентів, закінчивших Полтавський ІНОВ 1924 р, списки співробітників освітніх установ, звільнених з роботи по чистці радапарату (7 липня 1924 – 21 травня 1925 р.), 257 арк.
451. Спр. 9. Обіжні розпорядження, інструкції НКО УРСР про проведення соціально-академічної перевірки студентів вузів і робфаків (22 серпня – 22 вересня 1924 р.), 73 арк.

ф. Р-6829. Полтавське обласне товариство по поширенню наукового та політичного знання

оп. 1

452. Спр. 30. Стенограми другої обласної конференції (10.10.1953), 105 арк.
453. Спр. 39. Протоколи обласної наради голів правління районних, міських відділень товариства (15.01-22.10.1954)., 11 арк.
454. Спр. 41. Кошторис, штатний розпис, довідки на 1954 рік, 21 арк.
455. Спр. 43. Річний фінансовий звіт за 1954 рік, 27 арк.
456. Спр. 48. Протоколи пленумів правління (16.03-18.12.1955), 143 арк.
457. Спр. 50. Стенограма третьої облсної конференції (18.12.1955), 103 арк.
458. Спр. 51. Розпорядження та директивні накази районним відділенням товариства (15.01-30.12.1955), 69 арк.

459. Спр. 53. Звіт про роботу товариства за 1955 рік, 53 арк.
460. Спр. 61. Звіти про роботу товариства за 1956 рік, 256 арк.
461. Спр. 68. Протоколи засідань пленумів правління (26.02-17.05.1957), 50 арк.
462. Спр. 95. Постанови правління президії Республіканського товариства. (8.07-25.12.1959), 61 арк.
463. Спр. 99. Протоколи засідань президії. Том III. (4.09-25.12.1959), 171 арк.
464. Спр. 101. Протокол №4 пленуму правління. (20.10.1959), 130 арк.
465. Спр. 107. Річний фінансовий звіт за 1959 рік, 24 арк.
466. Спр. 111. Протоколи засідань президії правління (15.01.1960), 62 арк.
467. Спр. 112. Протоколи засідань президії правління. Т.1. (19.02-12.04.1960), 106 арк.
468. Спр. 113. Протоколи засідань президії правління. Т.2. (13.05-30.06.1960), 130 арк.
469. Спр. 115. Протокол №5 пленуму правління (17.03.1960), 57 арк.
470. Спр. 117. Матеріали п'ятої конференції товариства (13.12.1960), 181 арк.
471. Спр. 119. Штатний розпис, кошторис на 1960 рік, 25 арк.
472. Спр. 127. Директиви і розпорядження республіканського товариства (30.01-2.12.1961), 96 арк.

ф. П-167. Комсомольські парторганізації Жовтневого району РК ЛКСМУ м.Полтави

оп.2

473. Спр.957. Директивні розпорядження вищестоячих організацій щодо Комсомольської парторганізації ПДП. (8 червня – 20 грудня 1944 р.), 16 арк.
474. Спр.958. Протоколи загальних партійних зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (14 січня – 15 грудня 1944 р.), 12 арк.
475. Спр.959. Протоколи засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (17 січня – 26 грудня 1944 р.), 36 арк.
476. Спр.960. Інформації Київському РК ЛКСМУ Комсомольської парторганізації ПДП. (3 червня – 29 грудня 1944 р.), 10 арк.
477. Спр.961. Фінансові справи Комсомольської парторганізації ПДП. (12 квітня – 29 грудня 1944 р.), 84 арк.

478. Спр.962. Постанови Полтавського МК ЛКСМУ щодо Комсомольської парторганізації ПДП. (2 січня – 25 грудня 1945 р.), 16 арк.
479. Спр.963. Протоколи загальноінститутських комсомольських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (3 січня – 26 жовтня 1945 р.), 10 арк.
480. Спр.964. Протоколи засідань комітету комсомолу Комсомольської парторганізації ПДП. (18 вересня – 24 грудня 1945 р.), 8 арк.
481. Спр.965. Інформації комітету комсомолу про проведену роботу. (лютий – грудень 1945 р.), 14 арк.
482. Спр.966. Платіжні відомості по збору членських внесків Комсомольської парторганізації ПДП. (6 січня – 8 серпня 1945 р.), 113 арк.
483. Спр.967. Постанови та директиви ЦК ЛКСМУ, ОК ЛКСМУ, МК ЛКСМУ. (31 січня – 19 грудня 1946 р.), 17 арк.
484. Спр.968. Протоколи загальноінститутських комсомольських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (9 січня – 25 вересня 1946 р.), 21 арк.
485. Спр.969. Протоколи засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (26 лютого – 17 грудня 1946 р.), 36 арк.
486. Спр.970. Постанови та директиви ЦК ЛКСМУ, ОК ЛКСМУ, МК ЛКСМУ. (13 червня – 13 грудня 1947 р.), 14 арк.
487. Спр.971. Протоколи загальноінститутських комсомольських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (лютий – жовтень 1947 р.), 51 арк.
488. Спр.972. Протоколи засідань комсомолу, плани роботи Комсомольської парторганізації ПДП. (6 лютого – 10 вересня 1947 р.), 23 арк.
489. Спр.973. Постанова та директиви МК, РК ЛКСМУ. (15 січня – 21 вересня 1948 р.), 23 арк.
490. Спр.974. Протоколи загальноінститутських комсомольських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (24 квітня – 29 вересня 1948 р.), 27 арк.
491. Спр.975. Протоколи засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (18 жовтня – 10 грудня 1948 р.), 20 арк.
492. Спр.976. Інформація Комсомольської парторганізації ПДП. 1948 р., 2 арк.
493. Спр.977. Директивні накази ЦК ЛКСМУ, ОК ЛКСМУ та МК ЛКСМУ. (10 березня – 4 жовтня 1949 р.), 22 арк.

494. Спр.978. Протоколи загальноінститутських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (травень – жовтень 1949 р.), 21 арк.
495. Спр.979. Протоколи засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (2 січня – 13 грудня 1949 р.), 36 арк.
496. Спр.980. Директивна накази ОК ЛКСМУ та МК ЛКСМУ. (17 січня – 19 грудня 1950 р.), 38 арк.
497. Спр.981. Протоколи загальноінститутських комсомольських зборів Комсомольської парторганізації ПДП. (14 жовтня – 19 листопада 1950 р.), 66 арк.
498. Спр.982. Постанови Полтавського обкому ЛКСМУ та Полтавського міськкому ЛКСМУ. (9 січня – 7 вересня 1951 р.), 20 арк.
499. Спр.983. Протоколи засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (8 лютого – 2 жовтня 1951 р.), 49 арк.
500. Спр.984. Протоколи загальних комсомольських зборів та планів роботи Комсомольської парторганізації ПДП. (15 жовтня – 30 листопада 1951 р.), 57 арк.
501. Спр.985. Протоколи засідань комітету комсомолу та плани роботи Комсомольської парторганізації ПДП. (8 лютого – 3 листопада 1952 р.), 57 арк.
502. Спр.986. Протоколи комсомольських зборів, виписка із засідання бюро ЦК ЛКСМУ від 14.01.53, постанови зборів комсомольського активу Жовтневого району РК ЛКСМУ, протоколи засідань комітету комсомолу та плани роботи Комсомольської парторганізації ПДП. (12 січня – 20 грудня 1953 р.), 89 арк.
503. Спр.987. Протоколи комсомольських зборів, відомості уплати членських внесків Комсомольської парторганізації ПДП. (12 січня – 20 грудня 1956 р.), 249 арк.
504. Спр.988. Протоколи комсомольських зборів, відомості уплати членських внесків Комсомольської парторганізації ПДП. (4 січня – 24 грудня 1957 р.), 202 арк.
505. Спр.989. Постанови бюро райкому комсомолу, протоколи засідань комітету, комсомольських зборів, конференцій Комсомольської парторганізації ПДП. (16 квітня – 27 листопада 1958 р.), 73 арк.
506. Спр.990. Постанови МК ЛКСМУ, протоколи засідань комітету, конференцій Комсомольської парторганізації ПДП. (5 березня – 24 вересня 1959 р.), 108 арк.
507. Спр.991. Протоколи конференцій та засідань комітету Комсомольської парторганізації ПДП. (10 лютого – 17 грудня 1960 р.), 89 арк.

ф. П-12. Полтавська міська партійна організація КПУ**оп. 1.**

508. Спр. 23. Постанови і протоколи засідань бюро Полтавського міськкому КП(б)У. (4 січня – 1 липня 1931 р.), 286 арк.
509. Спр. 26. Протоколи засідань бюро Полтавського міськкому КП(б)У. (15 липня – 23 гурдня 1931 р.), 177 арк.
510. Спр. 50. Протоколи засідань бюро Полтавського міського комітету КП(б)У №24-36. (13 травня – 13 сепня 1934 р.), 240 арк.
511. Спр. 53. Стенограма загальних зборів Полтавської організації КП(б)У, 4 липня 1934 р., 129 арк.
512. Спр. 656. Протоколи XVII-ї міської партійної конференції (28-29.11.1953), 150 арк.
513. Спр. 660. Засідання бюро міськкому (13.03-15.05.1953), 298 арк.
514. Спр. 661. Засідання бюро міськкому (22.05-21.07.1953), 320 арк.
515. Спр. 662. Протоколи міських партактивів Полтави (16.01-25.09.1953), 167 арк.
516. Спр. 668. Довідки, доповідні записки, представлення та інші матеріали органів МДБ та органів прокуратури (14.01-31.12.1953), 411 арк.
517. Спр. 693. Протоколи засідань бюро міськкому КПУ (3.09-28.12.1954), 249 арк.
518. Спр. 832. Протоколи засідань бюро міськкому (11.01-26.04.1961), 220 арк.
519. Спр. 833. Протоколи засідань бюро міськкому (10.05.-27.09.1961), 237 арк.
520. Спр. 834. Протоколи засідань бюро міськкому (2.10-27.12.1961), 218 арк.

ф. П-13. Кременчуцький МК КПУ**оп. 1.**

521. Спр. 626. Протоколи XXII-ї міської партконференції (7-8.12.1957), 66 арк.
522. Спр. 631. Протоколи пленумів міськкому КПУ та матеріали до них (14.01-8.12.1957), 162 арк.

ф. П-15. Полтавський обком КПУ**оп. 2.**

523. Спр. 1291. Інформації, доповідні записки обкому партії ЦК КПРС, ЦК КПУ про обговорення пленум ЦК КПРС про злочинну антидержавну діяльність Берії (21.01-25.12.1953), 111 арк.
524. Спр. 1366. Інформація райкомів партії обкому КПУ про наслідки проведення звітно-виборних зборів (13.10-10.12.1953), 119 арк.
525. Спр. 1446. Інформації, довідки відділу шкіл та вузів обкому КПУ (22.01-16.12.1954), 88 арк.
526. Спр. 1635. Інформація міськкомів, райкомів партії обкому КПУ (10.07-31.07.1957), 158 арк.
527. Спр. 1686. Інформації, доповідні записки, пропозиції обкому ЦК КПРС (25.02.-31.12.1958), 134 арк. 44.
528. Спр. 1903. Звіти, інформації, довідки міськкомів, райкомів обкому КПУ (26.03-15.09.1960), 153 арк.

ф.П-19. Жовтнева районна партійна організація міста Полтави

оп.1.

529. Спр. 6. Протоколи першої районної партійної конференції (23-24 грудня 1944), 49 арк.
530. Спр. 237. Протоколи ІХ-ї районної партконференції (30.11-1.11.1957), 138 арк.

ф. П-251. Партійні організації Жовтневого району міста Полтави

оп.1.

531. Спр.4735. Протоколи загальних засідань партячейки ІНО. (23 березня 1923 – 16 жовтня 1923 р.), 65 арк.
532. Спр.4736. Протоколи засідань бюро комячейки ІНО. (8 січня 1924 – 18 жовтня 1925 р.), 192 арк.
533. Спр.4737. Протоколи зборів бюро партячейки ІНО. (6 грудня 1924 – 10 вересня 1927 р.), 160 арк.
534. Спр.4738. Протоколи засідань комячейки ІНО. (28 травня 1924 р.), 3 арк.
535. Спр.4739. Протоколи загальних зборів партячейки КП(б)У ІНО. (24 листопада 1925 – 19 жовтня 1927 р.), 81 арк.

536. Спр.4740. Об'яви та п'ятнадцять засідань бюро партійної ячейки. (1 жовтня – 13 грудня 1926 р.), 18 арк.
537. Спр.4741. Протоколи загальних засідань бюро партячейки ІНО. – 17 вересня 1927 – 24 березня 1929 р.), 92 арк.
538. Спр.4742. Список членів та кандидатів КП(б)У партячейки. 1928 р., 5 арк.
539. Спр.4743. Протоколи засідань бюро партячейки ІСВ. (7 квітня 1929 – 19 жовтня 1930 р.), 99 арк.
540. Спр.4744. Протоколи засідань бюро партосередку. (19 листопада 1930 – 26 червня 1931 р.), 57 арк.
541. Спр.4745. Протоколи засідань партколективу ПСВ. (28 квітня – 1 грудня 1931 р.), 27 арк.
542. Спр.4746. Протоколи загальних партзборів Дошкільного відділу ІСВ. (26 грудня 1931 – 30 жовтня 1932 р.), 50 арк.
543. Спр.4747. Протоколи засідань бюро партосередку Дошкільного відділу ІСВ. (16 листопада 1931 – 3 жовтня 1932 р.), 47 арк.
544. Спр.4748. Протоколи засідань бюро, загальних зборів і план роботи Дошкільного відділу ІСВ. (15 травня – 8 вересня 1931 р.), 23 арк.
545. Спр.4749. Протоколи засідань бюро парторганізації Робітфаку ІСВ. (26 квітня – 16 листопада 1931 р.), 74 арк.
546. Спр.4750. Протоколи бюро партосередку робітфаку ІСВ. (16 листопада – 20 грудня 1931 р.), 9 арк.
547. Спр.4751. Положення про роботу союзних організацій по ВТУЗам, ВУЗам, протокол наради партійних та комсомольських групових організацій, постанова наради студкому. 1931 р., 8 арк.
548. Спр.4752. Протоколи засідань бюро та загальних зборів партколективу ІСВ. 1932 р., 199 арк.
549. Спр.4753. Протоколи загальних партзборів колективу ІСВ. 1932 р., 62 арк.
550. Спр.4754. Протоколи загальних партзборів колективу ІСВ. (1 лютого – 1 жовтня 1932 р.), 27 арк.
551. Спр.4755. Протоколи загальних партзборів колективу ІСВ. 1922 р., 35 арк.

552. Спр.4756. Протоколи зборів партосередку робітфаку ІСВ. (6 січня – 25 грудня 1932 р.), 21 арк.
553. Спр.4757. Протоколи засідань партгрупи та партбюро істекфакультету ІСВ. (1 січня – 17 грудня 1932 р.), 25 арк.
554. Спр.4758. Протоколи зборів партосередку Денного робітфаку. (1 червня – 1 вересня 1932 р.), 11 арк.
555. Спр.4759. Протоколи партзборів та засідань партосередку ІСВ. (16 січня – 30 червня 1933 р.), 37 арк.
556. Спр.4760. Протоколи засідань бюро партячейки ІСВ. (6 січня – 8 серпня 1933 р.), 48 арк.
557. Спр.4761. Протоколи засідань бюро партколективу ІСВ. (9 січня – 24 березня 1933 р.), 64 арк.
558. Спр.4762. Протоколи засідань бюро партколективу Полтавського ІСВ. (6 січня – 8 грудня 1933 р.), 48 арк.
559. Спр.4763. Протоколи засідань бюро партколективу ІСВ. (14 серпня – 20 грудня 1933 р.), 47 арк.
560. Спр.4764. Протоколи засідань бюро та загальних зборів колективу партячейки ІСВ. (4 березня – 26 лютого 1934 р.), 36 арк.
561. Спр.4765. Постанови та зобов'язання комсомольських організацій ІСВ. – 8 жовтня – 15 листопада 1934 р.), 34 арк.
562. Спр.4766. Протоколи партійних зборів. (29 травня – 29 червня 1934 р.), 5 арк.
563. Спр.4767. Особовий склад лектури та відомості. (25 січня – 31 грудня 1934 р.), 24 арк.
564. Спр.4768. Матеріали Комісії по Читке парторганізації Полтавського педуінституту та виписки обласної комісії по апеляціях. (1 січня – 31 грудня 1934 р.), 57 арк.
565. Спр.4769. особовий склад парторганізації. (1 січня – 31 грудня 1934 р.), 10 арк.
566. Спр.4770. Виписки з протоколів засідань партійного комітету. (1 січня – 31 грудня 1934 р.), 5 арк.
567. Спр.4771. Протоколи партійного комітету. (1 січня – 31 грудня 1934 р.), – 31 арк.

568. Спр.4772. Протоколи партійних зборів Полтавського педінституту. (1 лютого – 31 грудня 1934 р.), 77 арк.
569. Спр.4773. Особиста справа викладача Москаленка Аретам Амвросійовича. (березень - травень 1935 р.), 12 арк.
570. Спр.4774. Протоколи засідань парткомітету Полтавського педінституту. (17 квітня – 7 грудня 1935 р.), 97 арк.
571. Спр.4775. Списки парторганізації Полтавського педінституту. (1 січня – 31 грудня 1935 р.), 10 арк.
572. Спр.4776. Протоколи загальних зборів партактиву Полтавського педінституту. (27 січня – 31 грудня 1935 р.), 62 арк.
573. Спр.4777. Протоколи загальних партзборів Полтавського педінституту. (17 січня – 30 серпня 1936 р.), 84 арк.
574. Спр.4778. Заяви, довідки, характеристики та витяги з протоколів парторганізації Полтавського педінституту. 1936 р., 17 арк.
575. Спр.4779. Особистий вклад парторганізації Полтавського педінституту. 1936 р.), 4 арк.
576. Спр.4780. Протоколи загальних партзборів. (26 серпня – 21 листопада 1936 р.), 30 арк.
577. Спр.4781. Протоколи засідань партійного комітету Полтавського педінституту. (15 січня – 15 грудня 1936 р.), 30 арк.
578. Спр.4782. Протоколи партійних зборів. (15 лютого – 17 грудня 1937 р.), 32 арк.
579. Спр.4783. Протоколи загальних зборів парторагнізації Полтавського педінституту. 23 січня – 17 грудня 1937 р.), 78 арк.
580. Спр.4784. Протоколи засідань парткомітету Полтавського педінституту. (7 січня – 23 грудня 1937 р.), 59 арк.
581. Спр.4785. Різне листування партійної організації ПДП. (02 січня 1937 – 01 січня 1938 р.), 132 арк.
582. Спр.4786. Протоколи загальних партійних зборів партійної організації ПДП. (9 січня – 23 грудня 1938 р.), 81 арк.
583. Спр.4787. Протоколи засідань праткому ПДП. (17 січня – 27 грудня 1938 р.), 57 арк.

584. Спр.4788. Протоколи, постанови та заяви. 1938 р. – 76 арк.
585. Спр.4789. Виписки з протоколів, заяви, довідки і різні спарви Полтавського педінституту. (січень – листопад 1938 р.), 182 арк.
586. Спр.4790. Характеристики на членів дільничих виборчих комісій та витяги з протоколів. 1938 р, 20 арк.
587. Спр.4791. Протоколи партбюро та заяви. (грудень 1938 – січень 1940 р.), 24 арк.
588. Спр.4792. Протоколи загальних партійного комітету Полтавського педінституту. (січень – грудень 1939 р.), 56 арк.
589. Спр.4793. Протоколи партгруп факультетів. (квітень – вересень 1939 р.), 80 арк.
590. Спр.4794. Дирктиви та протоколи МПК за 1939 рік. (25 січня – 10 гурдня 1939 р.), 119 арк.
591. Спр.4795. Витяги з протоколів міськпаркому. (23 лютого – 28 грудня 1939 р.), 36 арк.
592. Спр.4796. Протоколи партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (27 січня – 19 грудня 1939 р.), 69 арк.
593. Спр.4797. Інформації та звіти парторгів та громадських організацій. (2 лютого – 29 грудня 1944 р.), 39 арк.
594. Спр.4798. Фінансові докумнети. (травень – грудень 1944 р.), 17 арк.
595. Спр.4799. Протоколи загальних партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (31 січня – 27 гурдня 1945 р.), 41 арк.
596. Спр.4800. Протоколи загальних партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (21 січня – 20 гурдня 1946 р.), 37 арк.
597. Спр.4801. Протоколи засідань партбюро первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (14 червня – 14 гурдня 1946 р.), 34 арк.
598. Спр.4802. Фінансові докумнети. (січень – грудень 1946 р.), 70 арк.
599. Спр.4803. Протоколи загальних партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (18 січня – 24 грудня 1947 р.) 81 арк.
600. Спр.4804. Фінансові докумнети. (січень – грудень 1947 р.), 31 арк.
601. Спр.4805. Директиви та розпорядження вищестоячих партійних ораганів. (січень – грудень 1948 р.), 19 арк.

602. Спр.4806. Протоколи партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (8 січня – 11 грудня 1948 р.), 49 арк.
603. Спр.4807. Протоколи засідань первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (січень –грудень 1948 р.) – 45 арк.
604. Спр.4808. Прийом партійних внесків. (24 лютого – 30 грудня 1948 р.), 76 арк.
605. Спр.4809. Протоколи партзборів партгруп факультетів Полтавського педінституту. (березень – листопад 1948 р.), 8 арк.
606. Спр.4810. Протоколи загальних партійних зборів первинної парорганізації КПБУ педагогічного інституту м. Полтава. (січень – грудень 1948 р.), 66 арк.
607. Спр.4811. Інформації партійної організації ПДП. (січень – листопад 1948 р.), 14 арк.
608. Спр.4812. Протоколи партійних зборів партійної організації ПДП. (13 січня – 15 грудня 1949 р.), 84 арк.
609. Спр.4813. Протоколи засідань пратійного бюро партійної організації ПДП. (6 січня – 28 грудня 1949 р.), 91 арк.
610. Спр.4814. Фінансові документи партійної організації ПДП. (січень 1949 – грудень 1949 р.), 75 арк.
611. Спр.4815. Протоколи партійних зборів партійної організації ПДП. (15 січня – 12 грудня 1950 р.), 173 арк.
612. Спр.4816. Протоколи засідань пратійного бюро партійної організації ПДП. (5 січня – 21 грудня 1950 р.), 118 арк.
613. Спр.4817. Фінансові документи партійної організації ПДП. (січень 1950 – грудень 1950 р.), 72 арк.
614. Спр.4818. Протоколи партійних засідань та зборі пратійного бюро партійної організації ПДП. (січень – листопад 1951 р.), 275 арк.
615. Спр.4819. Протоколи загальних партійних зборі партійної організації ПДП. (січень – грудень 1951 р.), 190 арк.
616. Спр.4820. Протоколи засідань пратійного бюро партійної організації ПДП. (січень – грудень 1951 р.), 129 арк.
617. Спр.4821. Оплата партійних зборів партійної організації ПДП. (січень – грудень 1951 р.), 71 арк.

618. Спр.4822. Протоколи партійних зборі партійної організації ПДП. (січень – грудень 1952 р.), 177 арк.
619. Спр.4823. Протоколи засідань партбюро партійної організації ПДП. (січень – грудень 1952 р.), 116 арк.
620. спр.4824. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (15 січня 1953-10 грудня 1953), 103 арк.
621. Спр.4825. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (10 січня 1953-17 грудня 1953), 69 арк.
622. Спр.4826. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (5 січня -16 грудня 1954), 105 арк.
623. Спр.4827. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (січень - грудень 1954), 55 арк.
624. Спр.4828. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (20 січня -3 грудня 1955), 241 арк.
625. Спр.4829. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (19.01.-20.12.1956), 253 арк.
626. Спр.4830. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (11.01-19.12.1957 рік), 266 арк.
627. Спр.4831. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (21 січня 1958-30 грудня 1958), 272 арк.
628. Спр.4832. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (22 січня -25 грудня 1959), 258 арк.
629. Спр.4833. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (21 січня -26 грудня 1960), 201 арк.
630. Спр.4834. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (17 січня -27 грудня 1961), 181 арк.
631. Спр.4835. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (25 січня -28 грудня 1962), 227 арк.
632. Спр.4836. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (24 січня - 19 грудня 1962), 220 арк.

633. Спр.4837. Полтавський державний педагогічний інститут. Первинна парторганізація. Протоколи партійних зборів (16 січня - 24 грудня 1964), 237 арк.

Державний архів Сумської області

ф. Р-5369. Глухівський державний учительський інститут імені С.М. Сергєєва-Ценського Міністерства Освіти Української РСР

оп. 1.

634. Спр. 139. Протоколи засідань ради інституту (18.09.52-1.07.53), 54 арк.

635. Спр. 165. Накази Міністерства освіти УРСР та Міністерства ВССО УРСР про роботу педвузів за 1953 рік (2.01 – 31.12.1953), 120 арк.

ф.Р-2817. Сумський державний педагогічний інститут імені А.С.Макаренка

оп.3.

636. Спр.225. Протоколи засідань ученої ради (10.09.1957-24.07.1958), 262 арк.

637. Спр.262. Пропозиції інституту про перебудову роботи середньої загальноосвітньої політехнічної школи в світлі виступу товариша М. С. Хрущова на XIII з'їзду ВЛКСМ та по Тезах ЦК КПРС та Ради міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життя та про дальший розвиток системи народної освіти в країні» (30.04.1958), 30 арк.

Державний архів Харківської області

ф. Р-1780. Харківський державний педагогічний інститут іноземних мов імені Н. К. Крупської

оп. 3

638. Спр. 445. Стенограми лекцій викладачів інституту. Т.1, 1953 рік, 212 арк.

639. Спр.461. Протоколи засідань Ученої ради за I семестр 1955-1956 н.р., 17 арк.

640. Спр. 526. Протоколи засідань Ученої ради інституту за 1957-1958 н.р., 254 арк.

641. Спр.483. Стенограми лекцій викладачів інституту за 1955 рік, 286 арк.

642. Спр.495. Протоколи засідань Ученої ради за II семестр 1956-1957 н.р., 267 арк.

643. Спр. 498. План політико-виховної роботи на I семестр 1956-1957 н.р., 5 арк.

644. Спр.520. Статистичний звіт про чисельність та фонд зарплати працівників інституту за 1956 рік, 5 арк.

645. Спр.521. Одноразовий статистичний звіт про розподіл працівників інституту за розмірами зарплати, нарахованої за березень 1956 року, 2 арк.

646. Спр.527. Витяг з протоколу засідання кафедри марксизму-ленінізму від 1.10.1957 року з питання покращення роботи, 2 арк.

**ф. Р-4293. Харківський державний педагогічний інститут імені Г. С. Сковороди
оп. 2**

647. Спр.483. Звіти про роботу факультетів ХДПІ за 1953-1954 н.р., 130 арк.

648. Спр.497. Протоколи Вченої Ради інституту (6.02-26.11.1953), 96 арк.

649. Спр.684. Звіт про роботу ХДПІ імені Г.С. Сковороди за 1956-1957 н.р., 105 арк.

650. Спр.685. Звіти кафедр ХДПІ за 1956-1957 навчальний рік, 285 арк.

651. Спр.686. Звіт про вивчення роботи кафедри суспільних наук з 27.11 по 7.12.1956 року членами комісії Міністерства освіти УРСР, 19 арк.

652. Спр.696. Протоколи Вченої Ради інституту (1956 рік), 99 арк.

653. Спр.740. Звіт про роботу ХДПІ імені Г.С. Сковороди за 1957-1958 н. р., 121 арк.

654. Спр.741. Річні звіти про роботу факультетів та кафедр за 1957-1958 н.р., 447 арк.

655. Спр.755. Протоколи Ученої ради за 1957 рік, 217 арк.

656. Спр.1028. Дані про перебудову навчально-виховної роботи інституту у зв'язку з новою програмою КПРС та рішеннями XXII з'їзду партії (1962 рік), 5 арк.

657. Спр.1038. Протоколи Вченої Ради інституту (12.01-21.12.1962), 143 арк.

658. Спр.1039. Стенограма засідання Вченої Ради інституту (12.03.1962), 35 арк.

659. Спр.1134. Протоколи засідань Ученої ради інституту (17.01-18.12.1964), 70 арк.

Державний архів Черкаської області

ф.Р-1418. Уманський державний педагогічний інститут

оп.2

660. Спр.111. Протоколи засідань педагогічної ради інституту (29.09. –19.11.1953), 52 арк.

661. Спр.181. Протоколи засідань Ученої ради інституту (20.01.1956-16.05.1957), 62 арк.

662. Спр.206. Протоколи засідань Ученої ради інституту (11.09.1957-17.12.1958), 226 арк.

ф.Р-193. Черкаський державний педагогічний інститут імені 300-річчя возз'єднання України з Росією

оп.8

663. Спр.174. Протоколи засідань Ученої ради інституту (4.03-30.12.1953), 123 арк.

664. Спр.239. Протоколи засідань Ученої ради інституту (24.09.1955-18.04.1956), 180 арк.

665. Спр.267. План роботи агробіостанції на 1956 рік (10.02-30.12.1956), 18 арк.

666. Спр.322. Протоколи засідань Ученої ради інституту (11.09.1957-18.07.1958), 298 арк.

ф.Р-3070. Виконком Уманської міської ради депутатів трудящих

оп.1

667. Спр. 87. Копія рішення ... про реорганізацію Уманського учительського інституту в педагогічний (18.02-29.04.1954), 8 арк.

668. Спр. 300. Матеріали про роботу Уманського міськвиконкому, відділів, організацій, закладів та підприємств міста Умані (20.06-30.06.1960), 253 арк.

ф.Р-3990. Комарницький М.Ф. (журналіст, краєзнавець).

оп.1

669. Спр.44. Деякі матеріали (в основному газетні вирізки) про Уманський педагогічний інститут імені П. Г. Тичини (2.08.1950-15.06.1965), 25 арк.

ф.П-2087. Первинна партійна організація Уманського державного педагогічного інституту імені П.Г. Тичини

оп.1.

670. Спр.18. Протоколи партзборів (26.01-20.12.1956), 209 арк.

671. Спр.19. Протоколи партзборів (5.01-29.12.1957), 279 арк.

672. Спр.26. Протоколи партзборів (17.01-24.12.1964), 204 арк.

ф.П-2187. Первинна партійна організація Черкаського державного педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією оп.1.

673. Спр.15. Протоколи партійних зборів (7.01-20.12.1953), 124 арк.

674. Спр.16. Протоколи засідань партбюро (13.01-29.12.1953), 104 арк.

675. Спр.21. Протоколи партійних зборів (24.01-27.11.1956), 164 арк.

676. Спр.22. Протоколи засідань бюро (17.01-25.12.1956), 93 арк.

677. Спр.23. Протоколи партійних зборів (8.01-1.12.1957), 186 арк.

678. Спр.24. Протоколи засідань партбюро (8.01-25.10.1957), 98 арк.

Архів Полтавського національного педагогічного університету імені

В. Г. Короленка

ф. 1. Особові справи студентів стаціонару.

оп. Випуск 1944 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний відділ.

679. Спр. Кудря Варвара Кононівна. 12 арк.

680. Спр. Шаповал Марфа Яківна, 14 арк.

оп. Випуск 1945 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний відділ. Рос. відділ.

681. Спр. Борисенко Катерина Яківна, 13 арк.

682. Спр. Буцька Любов Андріївна, 10 арк.

683. Спр. Галій Галина Федорівна. 13 арк

684. Спр. Гудзенко Надія Тимофіївна. 15 арк.

685. Спр. Дашко Ніна Василівна. 14 арк.

686. Спр. Квятковська Тамара Данилівна. 14 арк.

687. Спр. Кива Віра Василівна. 6 арк.

688. Спр. Кононенко Ганна Ємелянівна. 15 арк

689. Спр. Носенко Ольга Григорівна, 14 арк.
690. Спр. Папудько Пелагея Семенівна. 9 арк
691. Спр. Пилипенко Любов Іванівна. 18 арк.
692. Спр. Шульга Ольга Лукична. 6 арк.

оп. Випуск 1945 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний відділ. Укр. відділ.

693. Спр. Білозерська Марія Пилипівна. 13 арк.
694. Спр. Бороданська Явдоха Якимівна. 13 арк.
695. Спр. В'язун Олександра Семенівна. 12 арк
696. Спр. Василець Варвара Степанівна. 13 арк.
697. Спр. Іваненко Катерина Сергіївна. 15 арк.
698. Спр. Константинова Олександра Трофимівна. 3 арк.
699. Спр. Литовченко Ганна Григорівна. 12 арк
700. Спр. Ляшенко Поліна Григорівна. 10 арк.
701. Спр. Мізин Галина Пилипівна. 12 арк.
702. Спр. Московченко Лідія Яківна. 14 арк.
703. Спр. Олійник Надія Михайлівна. 14 арк.
704. Спр. Решітник Ганна Назарівна. 11 арк.
705. Спр. Шкребела Катерина Василівна. 15 арк.
706. Спр. Штепура Марфа Василівна. 13 арк.

оп. Випуск 1945 р. Учительський дворічний інститут. Фізмат факультет.

707. Спр. Мартиненко Тетяна Макарівна, 12 арк.
708. Спр. Матвійчук Віра Володимирівна. 12 арк.
709. Спр. Турбіна Галина Костянтинівна. 14 арк.

оп. Випуск 1945 р. Учительський дворічний інститут. Фізмат факультет. №202-218.

710. Спр. Голікова Євгенія Антонівна. 11 арк.
711. Спр. Пономаренко Поліна Іванівна. 14 арк.

712. Спр. Штепа Марія Максимівна. 13 арк.

оп. Випуск 1945 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Природничий факультет.

713. Спр. Кірілова Надія Іванівна, 12 арк.

714. Спр. Коцюба Тимофій Іванович, 16 арк.

715. Спр. Матяш Віра Михайлівна. 18 арк.

716. Спр. Овчаренко Т. А. 1 арк.

717. Спр. Перегонова Ольга Микитівна. 18 арк.

оп. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр відділ.

718. Спр. Бідник Ганна Сидорівна. 12 арк.

719. Спр. Бірковська Марія Павлівна, 12 арк.

720. Спр. Вівсяник Ганна, 13 арк.

721. Спр. Володарець Надія Іванівна. 12 арк.

722. Спр. Герасименко Валентина Андріївна. 13 арк.

723. Спр. Городніченко Марія Лаврентіївна. 13 арк.

724. Спр. Гришко Данило Тарасович, 12 арк.

725. Спр. Зрежевська Роза Гнатівна, 12 арк.

726. Спр. Каплун Петро Андрійович, 12 арк.

727. Спр. Козіль Зіна Іванівна, 12 арк.

728. Спр. Мовчан Ніна Євгенівна, 12 арк.

729. Спр. Музиря Ганна Трохимівна, 11 арк.

730. Спр. Онищенко Ганна Андріївна, 16 арк.

731. Спр. Опришко Феня Хомівна. 12 арк.

732. Спр. Пащенко Ліда Василівна, 12 арк.

733. Спр. Проскура Любов Іванівна, 12 арк.

734. Спр. Решетилівська Оксана Лавронівна, 14 арк.

735. Спр. Срібна Віра Федотівна, 12 арк.

736. Спр. Юрченко Марія, 12 арк.

оп. Випуск 1946 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ.

737. Спр. Бочкова Людмила Панасівна, 12 арк.
 738. Спр. Демченко Надія Іванівна, 12 арк.
 739. Спр. Канонова Ніна Володимирівна. 12 арк.
 740. Спр. Корнієнко Ганна Сергіївна, 12 арк.
 741. Спр. Ленчик Надія Павлівна, 11 арк.
 742. Спр. Черевко Ганна Дмитрівна, 12 арк.

оп. Випуск 1946 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний. Укр. відділ.

743. Спр. Касьян Євдокія Іванівна. 12 арк.
 744. Спр. Гавриш Лариса Савична. 12 арк
 745. Спр. Тоценко Зоя Іванівна. 12 арк
 746. Спр. Кошолопова Ірина Костянтинівна, 12 арк.
 747. Спр. Куцовол Олександра Корнилівна. 13 арк

оп. Випуск 1946 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний відділ. Рос відділ.

748. Спр. Бацагула Віра Федосіївна, 12 арк.
 749. Спр. Волошко Ольга Андріївна. 19 арк.
 750. Спр. Жукова Зоя Костянтинівна. 18 арк.
 751. Спр. Космачевський Борис Сергійович. 12 арк.
 752. Спр. Сокова Ганна Федорівна. 14 арк.

оп. Випуск 1946 р. Педагогічний чотирьохрчний інститут. Фізико-математичний факультет.

753. Спр. Богдан Настя Степанівна. 14 арк.
 754. Спр. Василенко Ганна Федорівна. 12 арк.
 755. Спр. Кізілова Марія Василівна. 13 арк.

756. Спр. Мирна Анна Семенівна. 13 арк.
757. Спр. Приліпко Катерина Аврамівна. 12 арк.
758. Спр. Черняк Ганна Тимофіївна. 11 арк.
759. Спр. Яцик Григорій Семенович. 13 арк.

оп. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет.

760. Спр. Бігун Олена Іванівна. 3 арк.
761. Спр. Іваненко Галина Андріївна. 1 арк.
762. Спр. Корнієнко Ганна Іванівна. 2 арк.
763. Спр. Стеценко Грицько Данилович. 8 арк.

оп. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

764. Спр. Артеменко Надія Омельківна. 13 арк.
765. Спр. Бардакова Марія Петрівна. 10 арк.
766. Спр. Гмиря Катерина Феофанівна. 12 арк.
767. Спр. Лугова Лідія Георгіївна. 14 арк.
768. Спр. Пилипець Лідія Василівна, 13 арк.
769. Спр. Погрібна Раїса Василівна. 15 арк.

оп. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ.

770. Спр. Бридун Лідія Іванівна. 14 арк.
771. Спр. Миленька Ніна Володимирівна. 12 арк.
772. Спр. Строгаль (Рикова) Ольга Олексіївна. 12 арк.
773. Спр. Трощак Ганна Григорівна. 19 арк.

оп. Випуск 1947 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Природничий факультет.

774. Спр. Бойко Варвара Антонівна. 18 арк.

775. Спр. Деркач Євфросинія Йосипівна. 12 арк.
 776. Спр. Кирячок Варвара Юхимівна. 16 арк.
 777. Спр. Кулішенко Ольга Акимівна, 8 арк.
 778. Спр. Лобода Катерина Василівна. 12 арк.
 779. Спр. Путря Галина Костянтинівна. 9 арк.
 780. Спр. Ткаченко Надія Іванівна. 12 арк.

оп. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ.

781. Спр. Бабенко Катерина Павлівна. 13 арк.
 782. Спр. Батрак Микола Іванович, 14 арк.
 783. Спр. Білоусько Віра Василівна, 18 арк.
 784. Спр. Бражник Марія Федорівна. 15 арк.
 785. Спр. Застіжка Лідія Андріївна. 15 арк.
 786. Спр. Могила Лідія Іванівна, 11 арк.
 787. Спр. Скрипник Катерина Яківна, 15 арк.
 788. Спр. Терещенко Варвара Юхимівна. 13 арк.

оп. Випуск 1947 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

789. Спр. Додух Михайло Харитонович. 13 арк.
 790. Спр. Заліська Уляна Дмитрівна. 13 арк.
 791. Спр. Кійко Катерина Андріївна, 12 арк.
 792. Спр. Конотоп Олександра Іванівна. 16 арк.
 793. Спр. Корсун Тетяна Єгорівна. 12 арк.
 794. Спр. Кубрик Мотрона Іванівна, 16 арк.
 795. Спр. Лучко Ганна Тимофіївна. 12 арк.
 796. Спр. Мильченко Поліна Федорівна, 12 арк.

оп. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

797. Спр. Антоненко Ганна Іванівна. 15 арк.
798. Спр. Ляндзберг Любов Миколаївна. 13 арк.
799. Спр. Носенко Катерина Іванівна. 12 арк.
800. Спр. Педак (Мотієнко) Анастасія Дмитрівна, 14 арк.
801. Спр. Якименко Ганна Семенівна. 13 арк.

оп. Випуск 1948 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Природничий факультет.

802. Спр. Балко Уляна Федорівна, 12 арк.
803. Спр. Городницька Марія Прокопівна. 18 арк.
804. Спр. Гуревич Борис Павлович, 12 арк.
805. Спр. Залімська Марія Антонівна. 12 арк.
806. Спр. Звенигородська Віра Панасівна. 11 арк.
807. Спр. Орлова Анастасія Василівна. 12 арк.
808. Спр. Пасько Олександра Гаврилівна. 13 арк.
809. Спр. Путря Григорій Костянтинович, 14 арк.
810. Спр. Сухенко Антоніна Павлівна. 15 арк.
811. Спр. Тихоступ Євгенія Михайлівна. 17 арк.
812. Спр. Чугуй Ганна Іванівна, 12 арк.
813. Справа. Таран Марія Захарівна. 18 арк.

оп. Випуск 1948 р. Учительський двохрічний інститут. Фізико-математичний факультет.

814. Спр. Баленко Василь, 2 арк.
815. Спр. Бало Олена Прокопівна. 14 арк.
816. Спр. Бровко Лілія Павлівна. 12 арк.
817. Спр. Зозуля Ганна Прокопівна. 12 арк.
818. Спр. Золотайко Марія Кузьмична, 19 арк.
819. Спр. Іванченко Любов Василівна. 17 арк.
820. Спр. Капуста Валентина Іванівна. 13 арк.
821. Спр. Карнаух Сергій Григорович, 14 арк.

822. Спр. Кива Яків Пилипович, 13 арк.
823. Спр. Кизименко Уляна Іванівна. 11 арк.
824. Спр. Кирилова Валентина Іванівна, 12 арк.
825. Спр. Колодяжний Григорій Іванович. 12 арк.
826. Спр. Конашевич Ірина Йосипівна. 13 арк.
827. Спр. Кундій Федір Степанович, 12 арк.
828. Спр. Лейвін Яків Йосипович, 12 арк.
829. Спр. Ноженко Ревміра Вікторівна, 11 арк.
830. Спр. Онацька Катерина Панасівна, 12 арк.
831. Спр. Ореховська Віра Василівна, 12 арк.
832. Спр. Піддяча Таїса Семенівна. 10 арк.
833. Спр. Піддяча Таїса Семенівна (2). 2 арк.
834. Спр. Рудзій Ольга Степанівна, 11 арк.
835. Спр. Рудяга Семен Іванович, 11 арк.
836. Спр. Тищенко Ганна Григорівна. 10 арк.
837. Спр. Шевченко Наталія Іванівна. 14 арк.
838. Спр. Ярошенко Євдокія Демидівна, 13 арк.

оп. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет.

839. Спр. Бейдик Софія Василівна. 13 арк.
840. Спр. Веприцька Ольга Петрівна. 12 арк.
841. Спр. Деркач Ганна Костянтинівна, 12 арк.
842. Спр. Клименко Віра Костянтинівна. 12 арк.
843. Спр. Мокрий Василь Максимович, 15 арк.
844. Спр. Писаренко Марія Семенівна. 15 арк.
845. Спр. Тітченко Віра Савична, 13 арк.
846. Спр. Фоміч Олена Олексіївна. 12 арк.

оп. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

847. Спр. Балкова Ніна Карпівна. 11 арк.
848. Спр. Беззуб Катерина Сергіївна. 12 арк.
849. Спр. Борисенко Зінаїда Пилипівна. 14 арк.
850. Спр. Клименко Оксана Панасівна. 19 арк.
851. Спр. Коваленко Марія Миколаївна. 19 арк.
852. Спр. Литвин Марія Петрівна. 16 арк.
853. Спр. Маркова Надія Федорівна. 19 арк.
854. Спр. Маслич Катерина Іванівна. 14 арк.
855. Спр. Миколаєнко Марія Гаврилівна. 13 арк.
856. Спр. Мороз Лідія Климівна. 15 арк.
857. Спр. Перекупка Марія Федосіївна. 13 арк.
858. Спр. Пономаренко Варвара Андріївна, 13 арк.
859. Спр. Радченко Параска Павлівна. 12 арк.
860. Спр. Трохименко Вікторія Федорівна. 15 арк.

Оп. Випуск 1948 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний відділ. Рос. відділ.

861. Спр. Авраменко Олександра Йосипівна. 12 арк.
862. Спр. Болюта Раїса Петрівна. 16 арк.
863. Спр. Бублій Галина Василівна. 12 арк.
864. Спр. Бульбаха Ганна Дмитрівна. 12 арк.
865. Спр. Глаголева Людмила Олексіївна. 13 арк.
866. Спр. Гнида-Куріпта Поліна Юхимівна. 12 арк.
867. Спр. Дьяконенко Надія Трохимівна. 12 арк.
868. Спр. Кабачна Марфа Михайлівна. 11 арк.
869. Спр. Кибальник Ганна Паньківна. 12 арк.
870. Спр. Коптева Рімма Миколаївна. 12 арк.
871. Спр. Майоров Олександр Єлісейович. 12 арк.
872. Спр. Мандро-Апродова Євгенія Анатоліївна. 14 арк.
873. Спр. Плаксій Іван Йосипович. 15 арк.
874. Спр. Сініцева Тамара Василівна. 17 арк.

875. Спр. Сметана Наталя Павлівна. 13 арк.

оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Природничий факультет

876. Спр. Гора Одарка Василівна, 17 арк.

877. Спр. Карпенко Анастасія Іванівна. 111 арк.

878. Спр. Порекало Галина Яківна. 14 арк.

879. Спр. Худолій Надія Пилипівна. 15 арк.

оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Фізико-математичний факультет. Математичний відділ.

880. Спр. Панченко Микола Іванович, 10 арк.

881. Спр. Темник Анатолій Федорович, 12 арк.

882. Спр. Тимошеніус Ірина Данилівна, 18 арк.

оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирирічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ.

883. Спр. Асауленко Георгій Володимирович, 10 арк.

884. Спр. Закладна Олександра Ігорівна. 18 арк.

885. Спр. Ковалевська Галина Петрівна, 14 арк.

886. Спр. Крапива Галина Григорівна. 14 арк.

оп. Випуск 1949 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

887. Спр. Гелевер Марія Семенівна. 25 арк

888. Спр. Гордієвська Катерина Дмитрівна. 25 арк

889. Спр. Крамаренко Катерина Іванівна. 18 арк.

890. Спр. Назаренко Олександра Іванівна. 10 арк

891. Спр. Прядко Раїса Андріївна. 15 арк

892. Спр. Северин Ольга Макаріївна. 15 арк.

893. Спр. Стешенко Ганна Григорівна. 15 арк.

894. Спр. Ткаченко Василь Власович, 15 арк.
895. Спр. Ткаченко Ніна Миколаївна. 17 арк.
896. Спр. Фесенко Віра Федосіївна. 19 арк.
897. Спр. Яценко Ніна Тимівна. 21 арк.

оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Укр. відділ.

898. Спр. Ваць Мотрона Денисівна. 6 арк.
899. Спр. Вернигора Марія Павлівна, 13 арк.
900. Спр. Галушка Надія Сидорівна, 13 арк.
901. Спр. Довгополий Микола Михайлович, 12 арк.
902. Спр. Лушпина Микола Федорович, 13 арк.
903. Спр. Микитенко Віра Іванівна, 6 арк.
904. Спр. Павлій Софія Терентіївна, 11 арк.
905. Спр. Прикіпелова Анастасія Степанівна. 8 арк.
906. Спр. Шульна Ольга Сергіївна. 7 арк.

оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Природничо-географічний факультет.

907. Спр. Католик Поліна Григорівна, 11 арк.
908. Спр. Мудра Марія Дмитрівна, 13 арк.
909. Спр. Портянко Надія Захарівна, 11 арк.
910. Спр. Чопівський Петро Іванович. 12 арк.

оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ.

911. Спр. Верещака Марія Григорівна. 14 арк.
912. Спр. Гречаний Іван Микитович, 25 арк.
913. Спр. Дядченко Борис Олександрович, 9 арк.
914. Спр. Зінченко Марія Михайлівна. 44 арк.
915. Спр. Левадний Василь Степанович. 8 арк.

916. Спр. Лук'янович Михайло Кирилович, 9 арк.
 917. Спр. Пащенко Ївга Олександрівна, 15 арк.
 918. Спр. Пономаренко Раїса Тимофіївна, 13 арк.
 919. Спр. Рубець Марія Іванівна. 7 арк.
 920. Спр. Стовба Марія Петрівна. 17 арк.
 921. Спр. Яковенко Марія Марківна. 13 арк.

оп. Випуск 1949 р. Учительський дворічний інститут. Мовно-літературний факультет. Рос. відділ.

922. Спр. Бендеровська Ольга Миколаївна, 28 арк.
 923. Спр. Бендровська О. М. (2). 3 арк.
 924. Спр. Конець Марія Луківна. 18 арк.
 925. Спр. Поляк Міра Іллівна, 7 арк.
 926. Спр. Романко Анна Михайлівна. 14 арк.

оп. Випуск 1950 р. Педагогічний чотирьохрічний інститут. Фізико-математичний факультет.

927. Спр. Гаврик Віра Гаврилівна, 38 арк.
 928. Спр. Тарасенко Василь Олександрович, 18 арк.
 929. Спр. Тарновська Зінаїда Сильвестрівна, 20 арк.
 930. Спр. Янко Іван Іванович. 11 арк.

оп. Випуск 1950 р. Учительський дворічний інститут. Фізико-математичний відділ. Фізичний відділ.

931. Спр. Богатиренко Василь Карпович, 25 арк.
 932. Спр. Герасименко Микола Сергійович, 14 арк.
 933. Спр. Рижик Яків Максимович, 28 арк.

оп. 1961 (заочний відділ) (Іст. відділ : А-Б)

934. Спр. Авраменко О. О., 28 арк..

ф.2. Особові справи викладачів**оп Б-2**

935. Спр. Бойко Іван Миколайович. 13 арк.

оп. І

936. Спр. Ірданська Таїса Андріївна, 3 арк.

оп К-1

937. Спр. Каган Софія Хрисанфівна. 43 арк.

938. Спр. Кашкалда Костянтин Кирилович, 30арк.

Фонд. 3 . Книги наказів директора з особистого складу.

939. Накази директора з особового складу. (1 січня – 27 грудня 1931), 203 арк.

940. Накази директора з особового складу. (1 січня – 28 грудня 1932), 275 арк.

941. Накази директора з особового складу. (4 січня – 29 грудня 1933), 138 арк.

942. Накази директора з особового складу. (2 січня – 31 грудня 1934), 131 арк.

943. Накази директора з особового складу. (2 січня – 30 грудня 1935), 129 арк.

944. Накази директора з особового складу. (2 січня – 27 грудня 1936), 127 арк.

945. Накази директора з особового складу. (3 січня – 26 грудня 1937), 124 арк.

946. Накази директора з особового складу. (2 січня – 23 грудня 1938), 143 арк.

947. Накази директора з особового складу. (3 січня – 31 грудня 1939), 105 арк.

948. Накази директора з особового складу (студ.). (2 січня – 30 грудня 1940), 104 арк.

949. Накази директора з особового складу. (3 січня – 31 грудня 1940), 112 арк.

950. Накази директора з особового складу. (7 січня – 17 вересня 1941), 78 арк.

951. Накази директора з особового складу (заочн.). (2 січня – 1 вересня 1941), 65 арк.

952. Накази директора з особового складу (29 вересня – 27 грудня 1943), 30 арк.

953. Накази директора з особового складу. (2 січня – 30 грудня 1944), 147 арк.

954. Накази директора з особового складу. (2 січня – 31 грудня 1945), 191 арк.

955. Накази директора з особового складу. (2 січня – 31 грудня 1946), 244 арк.

956. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 30 червня 1947), 129 арк.

957. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 30 грудня 1947), 181 арк.

958. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня– 30 червня 1948), 153 арк.
959. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 31 грудня 1948), 179 арк.
960. Накази директора з особового складу. Т.1. (3 січня – 30 червня 1949), 153 арк.
961. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 29 грудня 1949), 180 арк.
962. Накази директора з особового складу. Т.1. (3 січня – 29 червня 1950), 182 арк.
963. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 30 грудня 1950), 193 арк.
964. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 29 червня 1951), 205 арк.
965. Накази директора з особового складу. Т.2. (2 липня – 30 грудня 1951), 225 арк.
966. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 30 червня 1952), 210 арк.
967. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 30 грудня 1952), 227 арк.
968. Накази директора з особового складу. Т.1. (1 січня – 30 червня 1953), 212 арк.
969. Накази директора з особового складу. Т.2. (2 липня – 31 грудня 1953), 219 арк.
970. Накази директора з особового складу. Т.1. (3 січня – 29 травня 1954), 193 арк.
971. Накази директора з особового складу. Т.2. (2 червня – 31 серпня 1954), 173 арк.
972. Накази директора з особового складу. Т.3. (1 вересня – 31 грудня 1954), 142 арк.
973. Накази директора з особового складу. Т.1. (4 січня – 31 травня 1955), 199 арк.
974. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 червня – 31 серпня 1955), 203 арк.
975. Накази директора з особового складу. Т.3. (1 вересня – 30 грудня 1955), 165 арк.
976. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 30 червня 1956), 205 арк.
977. Накази директора з особового складу. Т.2. (3 липня – 20 грудня 1956), 246 арк.
978. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 31 травня 1957), 158 арк.
979. Накази директора з особового складу. Т.2. (3 червня – 31 липня 1957), 165 арк.
980. Накази директора з особового складу. Т.3. (5 серпня – 28 грудня 1957), 224 арк.
981. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 31 липня 1958), 223 арк.
982. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 серпня – 30 грудня 1958), 159 арк.
983. Накази директора з особового складу. Т.1. (5 січня – 30 червня 1959), 199 арк.
984. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 31 грудня 1959), 204 арк.
985. Накази директора з особового складу. Т.1. (4 січня – 30 червня 1960), 210 арк.
986. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 31 грудня 1960), 242 арк.
987. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 30 червня 1961), 251 арк.
988. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 30 грудня 1961), 253 арк.

989. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 30 червня 1962), 213 арк.
 990. Накази директора з особового складу. Т.2. (2 липня – 30 грудня 1962), 250 арк.
 991. Накази директора з особового складу. Т.1. (3 січня – 29 червня 1963), 219 арк.
 992. Накази директора з особового складу. Т.2. (1 липня – 30 грудня 1963), 256 арк.
 993. Накази директора з особового складу. Т.1. (2 січня – 31 липня 1964) 225 арк.
 994. Накази директора з особового складу. Т.2. (4 серпня – 31 грудня 1964), 209 арк.

II. Опубліковані джерела

995. Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) / Упорядники: І.І.Лиман, В.М.Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. К.: “Освіта України”, 2007. 631 с.
996. Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. К.: «Освіта України», 2006. 528 с.
997. Бердянський (Осипенківський) державний педагогічний інститут (1953 – 1991 роки) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том V. Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2012. 638 с.
998. Бердянський інститут соціального виховання. Педагогічний інститут. Учительський інститут (1932 – 1953 роки) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том IV. К.: «Освіта України», 2009. 782 с.
999. Бердянські педагогічні курси та педагогічний технікум (1920-1935 роки) / Упорядники: І.І.Лиман, В.М.Константинова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том III. К.: “Освіта України”, 2008. 569 с.
1000. В Наркоматі освіти // Радянська освіта. 16 листопада 1945. №51. С.1.
1001. Відозва до населення міста Полтави та її околиць // *Голос Полтавщини*. 4 грудня 1941. № 12. С.2.
1002. Вступні экзамени в педвузах України // *Радянська освіта*. 8 серпня 1953. №32. С.2.

1003. Высшая школа: сборник основных постановлений, приказов и инструкций / сост. Е. И. Войленко, С. С. Гальцов, В. В. Карнаухов и др. Москва: Высшая школа, 1978. Ч.1. 399 с.
1004. Григорій Гринько. Олександр Шумський: Статті. Промови. Документи / НАПН України, Педагогічний музей України; / укладачі: В. О. Гайдей, О. П. Міхно ; наук. консультант О. В. Сухомлинська. Київ: ПМУ, 2015. 172 с.
1005. Екзамен в педагогічних вузах // *Радянська освіта*. 7 червня 1952. №23. С.1.
1006. Екзамен в педвузах // *Радянська освіта*. 1 червня 1954. №23. С.3.
1007. Є в продажу такі книги // *Радянська освіта*. 27 лютого 1954. №9. С.4.
1008. Записки Полтавського ІНО. Т1. Перший триместр 1925/1926 академічного року. Полтава, 1926.
1009. Зв'язок наших викладачів з учителями шкіл // *Радянська освіта*. 25 квітня 1947. №17. С.1.
1010. Інформаційне повідомлення про Пленум ЦК КПРС 12.11.1958 р. // *Радянська освіта*. 16 листопада 1958. №46. С.1.
1011. Книги з історії // *Радянська освіта*. 18 квітня 1953. №16. С.4.
1012. Книги з історії // *Радянська освіта*. 22 серпня 1953. №34. С.4.
1013. Книги з літератури // *Радянська освіта*. 28 листопада 1953. №48. С.2.
1014. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду. 1917-1959.: збірник документів / редкол.: О.І. Євсєєв (ред.), Л. В. Гусєва, О. В. Килимник та інші. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1960. Т.1. 1917 – червень 1941 рр. 884 с.
1015. Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду 1917-1960 рр. 3б. док. Т.2 (Червень 1941-1960 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1961 . 663 с.
1016. Наказ №512 НКО УРСР від 9 лютого 1940 року «Про організацію обласних інститутів удосконалення учителів» // Збірник наказів та розпоряджень народного комісаріату освіти Української РСР. 1940. № 5. С. 5.
1017. Наказ ч.16 по м. Полтава від 29 жовтня 1941 р. міського голови міської управи Боровського // *Голос Полтавщини*. 30 жовтня 1941. № 2. С.4.

1018. Невідкладні завдання заочної освіти // *Радянська освіта*. 23 травня 1946. №25. С.1.
1019. Новий інститут у Закарпатті // *Радянська освіта*. 16 вересня 1950. №37. С.1.
1020. Нові правила прийому до вузів // *Радянська освіта*. 9 квітня 1960. №29. С.4.
1021. Нові правила прийому у вузи // *Радянська освіта*. 21 травня 1955. №21. С.4.
1022. Нові факультети в педвузах // *Радянська освіта*. 4 липня 1947. №27. С.1.
1023. Нові факультети і відділи при педагогічних вузах України // *Радянська освіта*. 27 червня 1946. №30. С.1.
1024. О высшей школе: сборник важнейших постановлений / сост. А. С. Харас. Москва: Государственное издательство: Советская наука, 1939. 86 с.
1025. Обов'язкова постанова полтавської міської управи від 31 жовтня 1941 р. // *Голос Полтавщини*. 9 листопада 1941. № 5. С.4.
1026. Оголошення. Міська управа // *Голос Полтавщини*. 27 листопада 1941. № 10. С.4.
1027. Підготовка вчителів для шкіл України // *Радянська освіта*. 28 березня 1946. №17. С.1.
1028. Подих столітньої історії. Полтавський педагогічний університет / укл. О. П. Єрмак / ред. М. І. Степаненко, Л. М. Кравченко. Полтава: ПНПУ імені . Г. Короленка, 2014. 216 с.
1029. Пояснювальна записка до кошторису Полтавського інституту народної освіти на 1926/1927 бюджетний рік. Записки Полтавського Іно. III триместр 1925/1926 академічного року. Присвячується 5-тирічній ювілею існування ІНО. Полтава, 1926. С.70.
1030. Правила приема и программы приемных экзаменов для поступающих в средние специальные учебные заведения СССР (техникумы, училища, школы). Москва, 1954. 56 с.
1031. Про організацію підготовки вчителів малювання, креслення, співів і музики // *Радянська освіта*. 20 травня 1948. №21. С.2.
1032. Про поліпшення заочного навчання вчителів // *Радянська освіта*. 8 листопада 1947. №48. С.4.

1033. Промова товариша М.С. Хрущова. Висока ідейність і художня майстерність – велика сила радянської літератури і мистецтва // *Радянська освіта*. 13 березня 1963. №20. С.1-4.
1034. Проти буржуазного космополітизму в педагогіці // *Радянська освіта*. 25 березня 1949. №13. С.2.
1035. Роботу педвузів – на рівень вимог ХІХ з'їзду партії // *Радянська освіта*. 7 лютого 1953. №6. С.1.
1036. Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению / сост. М.А.Глейзер; под ред. Я.П.Ряппо. Харьков: Юридич. изд-во Наркомюста УССР, 1926. 208 с.
1037. Спартакіада студентів педвузів // *Радянська освіта*. 4 липня 1953. №27. С.1.
1038. Спартакіада студентів педвузів // *Радянська освіта*. 6 жовтня 1951. №40. С.4.
1039. Студенти обговорюють «Тронку» // *Радянська освіта*. 25 липня 1964. №59. С.2.
1040. Студенти учням // *Радянська освіта*. 17 січня 1962. №5. С.2.
1041. Студентський дім // *Радянська освіта*. 9 березня 1963. №19. С.1.
1042. Студентський музичний // *Радянська освіта*. 29 травня 1964. №43. С.2.
1043. Студентські канікули // *Радянська освіта*. 30 січня 1954. №2. С.4.
1044. Студентські канікули // *Радянська освіта*. 31 січня 1953. №5. С.1.
1045. Тичина П. Г. Директорові Полтавського педагогічного інституту тов. Редько. *Радянський педагог (органі парторганізації, профспілки і дирекції педінституту)*. 4 травня 1946 р. С.1.
1046. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 11 листопада 1950. №46. С.4.
1047. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 21 березня 1947. №12. С.2.
1048. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 22 серпня 1947. №35. С.2.
1049. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 26 липня 1952. №30. С.4.

1050. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 28 жовтня 1949. №44. С.4.
1051. У колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 30 липня 1948. №31. С.4.
1052. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 30 червня 1951. №26. С.4.
1053. У Колегії Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 7 жовтня 1949. №41. С.4.
1054. У Міністерстві освіти УРСР // *Радянська освіта*. 29 серпня 1946. №39. С.2.
1055. У Міністерстві освіти УРСР // *Радянська освіта*. 20 лютого 1948. №8. С.3.
1056. У Міністерстві освіти УРСР // *Радянська освіта*. 24 листопада 1951. №47. С.4.
1057. У студентів Житомирщини // *Радянська освіта*. 30 січня 1963. №8. С.4.

III. Періодична преса

1058. Аксьонов Є. Музи живуть у Дрогобичі // *Радянська освіта*. 1 січня 1964. №1. С.4.
1059. Алексєєв В. Голова колгоспу // *Радянська освіта*. 14 січня 1956. №3. С.2.
1060. Артеменко М. Перші кроки // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.3.
1061. Архипов П. У двох інститутах // *Радянська освіта*. 11 серпня 1951. №32. С.3.
1062. Аtkін Ф. Після обіду // *Радянська освіта*. 18 вересня 1963. №74. С.4.
1063. Бабенко Ю. У вузах республіки // *Радянська освіта*. 1 червня 1960. №44. С.4.
1064. Бабенко Ю. Вечір дружби // *Радянська освіта*. 2 квітня 1960. №27. С.4.
1065. Бабич І. Дешево, зручно, красиво! // *Радянська освіта*. 28 червня 1961. №51. С.2.
1066. Багатов М. Використати широкі можливості // *Радянська освіта*. 12 січня 1957. №2. С.3.
1067. Багатотиражна газета Київського педінституту // *Радянська освіта*. 8 вересня 1956. №37. С.4.
1068. Барометр покликання // *Радянська освіта*. 19 серпня 1964. №66. С.2.
1069. Бартків Б. Зняла дівчина хрестик // *Радянська освіта*. 8 квітня 1964. №29. С.3.

1070. Белей В. Клуб войовничих атеїстів // *Радянська освіта*. 21 листопада 1964. №93. С.3.
1071. Березинський В. В. Ростуть поети // *Радянська освіта*. 4 травня 1961. №35. С.4.
1072. Березовський Ф. Землі – богатирську силу // *Радянська освіта*. 1 грудня 1963. №95. С.1-2.
1073. Березовський Ф. Одних директив недостатньо // *Радянська освіта*. 18 квітня 1964. №32. С.2.
1074. Березюк С. Агрофізика та сільськогосподарська техніка на уроках фізики // *Радянська освіта*. 8 січня 1955. №2. С.4.
1075. Беляєв В. На світлий шлях // *Радянська освіта*. 3 серпня 1963. №61. С.2.
1076. Бисикало С. Хвилювання першого уроку // *Радянська освіта*. 18 січня 1961. №5. С.2.
1077. Білан О. Діяльна підготовка // *Радянська освіта*. 25 червня 1960. №51. С.4.
1078. Білий Ю. Побаження та пропозиції // *Радянська освіта*. 10 серпня 1957. №32. С.3.
1079. Більше уваги житлово-побутовим умовам вчителів! // *Радянська освіта*. 4 липня 1953. №27. С.4.
1080. Близнюк С. Студент прийшов у школу // *Радянська освіта*. 25 червня 1960. №51. С.2.
1081. Близнюк С. Чисте золото знань // *Радянська освіта*. 23 вересня 1964. №76. С.2.
1082. Бобровник М. Заочно, але без знижки // *Радянська освіта*. 26 серпня 1964. №68. С.2.
1083. Богатов М. Педінститут готується до нового навчального року // *Радянська освіта*. 23 липня 1955. №30. С.2.
1084. Богуцький М. Практика майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 1 січня 1947. №1. С.1.
1085. Бойченко М. В школу прийшли молоді вчительки // *Радянська освіта*. 9 жовтня 1963. №80. С.3.

1086. Бондаревський М. Це не дрібниці // *Радянська освіта*. 24 лютого 1960. №16. С.4.
1087. Бондаровський М. Виставка бракоробів // *Радянська освіта*. 23 березня 1957. №12. С.4.
1088. Борисенко І. Екскурсія студентів-заочників // *Радянська освіта*. 9 липня 1955. №28. С.4.
1089. Борода Т. Наш внесок // *Радянська освіта*. 23 липня 1955. №30. С.1.
1090. Бубній П. Мій шлях // *Радянська освіта*. 19 січня 1957. №2. С.1.
1091. Бугай А., Мисник П. Деякі питання упорядкування мережі педвузів // *Радянська освіта*. 31 грудня 1948. №53. С.2.
1092. Бугайко Ф. Практика як вона є // *Радянська освіта*. 23 січня 1963. №6. С.2.
1093. Бунелик О. Враження з педагогічної практики // *Радянська освіта*. 13 травня 1950. №19. С.4.
1094. Бурик І. Вітають від усього серця // *Радянська освіта*. 24 лютого 1960. №16. С.3.
1095. Бурлака Т. Знайомтесь: лабораторія експериментальної дидактики // *Радянська освіта*. 9 березня 1963. №19. С.2.
1096. Бурлака Т. Ким бути? // *Радянська освіта*. 25 квітня 1947. №17. С.2.
1097. В педагогічних класах // *Радянська освіта*. 26 жовтня 1945. №48. С.1.
1098. Ваганов В. Обом – «трійка» // *Радянська освіта*. 3 серпня 1963. №61. С.2.
1099. Велецький О. Зв'язок кафедр педінституту зі школою // *Радянська освіта*. 22 серпня 1947. №35. С.2.
1100. Вечірні відділи для вчителів // *Радянська освіта*. 4 липня 1947. №27. С.1.
1101. Вечірні відділи при педагогічних та вчительських інститутах // *Радянська освіта*. 12 березня 1948. №11. С.1.
1102. Вивчають радянські субтропіки // *Радянська освіта*. 1 серпня 1947. №31. С.1.
1103. Виробнича практика студентів-географів // *Радянська освіта*. 20 червня 1947. №25. С.1.
1104. Вірші Леоніда Коваленка // *Радянська освіта*. 14 квітня 1962. №30. С.4.
1105. Власенко О. Власний «методичний арсенал» // *Радянська освіта*. 27 лютого 1963. №16. С.2.

1106. Вовкодер Ф. Коли карикатура – халтура // *Радянська освіта*. 5 жовтня 1963. №79. С.4.
1107. Волков П., Мазило В. Кафедра і формування наукового світогляду // *Радянська освіта*. 25 листопада 1964. №94. С.2.
1108. Володарський Є. Майбутні педагоги // *Радянська освіта*. 30 травня 1947. №22. С.2.
1109. Волошин М. Уникати прорахунків // *Радянська освіта*. 8 лютого 1964. №12. С.2.
1110. Гаврилов П. І фізика, і пісня // *Радянська освіта*. 13 липня 1963. №56. С.2.
1111. Гепнер Ю. Науково-атеїстична пропаганда у викладанні лінгвістичних дисциплін // *Радянська освіта*. 19 березня 1955. №12. С.4.
1112. Герман М., Сословська Г. Навчити майбутніх учителів виготовляти наочні прилади // *Радянська освіта*. 9 грудня 1950. №49. С.2.
1113. Гетьманець М. Більше вимогливості, більше довір'я // *Радянська освіта*. 26 грудня 1959. №52. С.4.
1114. Глибчак Н., Дука М. Чого не помічають в інституті // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.3.
1115. Гнатюк М. Хвилююча зустріч // *Радянська освіта*. 15 травня 1954. №20. С.3.
1116. Говорять заочники // *Радянська освіта*. 6 лютого 1948. №6. С.4.
1117. Голованівський З. Заздалегідь готуватись до педпрактики // *Радянська освіта*. 29 січня 1955. №5. С.4.
1118. Голуб А., Чертков Й. Заочне навчання на фізико-математичних факультетах педінститутів // *Радянська освіта*. 25 січня 1957. №4. С.4.
1119. Гольдін Ф. Ближче до практики // *Радянська освіта*. 23 березня 1957. №12. С.3.
1120. Гоменко Л. На практиці у школі-інтернаті // *Радянська освіта*. 30 липня 1960. №61. С.2.
1121. Горбач В. Надихає і зобов'язує // *Радянська освіта*. 21 січня 1961. №6. С.3.
1122. Горбач В., Товбис В. Деякі питання заочної педагогічної освіти // *Радянська освіта*. 30 березня 1960. №26. С.2.
1123. Грабовська Л. Слово до вузів // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.3.

1124. Григор'єв М. Деякі думки про педагогічну освіту // *Радянська освіта*. 2 березня 1945. №9. С.2.
1125. Гриценко М. Виставка, присвячена А. С. Макаренку // *Радянська освіта*. 16 липня 1955. №29.– С.2.
1126. Гриценко М. Екзамени у вузі // *Радянська освіта*. 17 червня 1949. №25. С.4.
1127. Гриценко М. Підготовка підручника – державна справа // *Радянська освіта*. 9 лютого 1963. №11. С.2.
1128. Гук. Заготівля овочів – невідкладне завдання // *Голос Полтавщини*. 30 жовтня 1941. № 2. С.4.
1129. Гур'єв М. Педінститут допомагає юним математикам // *Радянська освіта*. 15 березня 1961. №21. С.3.
1130. Гуревич Т. Педагогічна практика студентів // *Радянська освіта*. 7 березня 1947. №10. С.3.
1131. Давидов М. Михайленко В. Вузи і їх географія // *Радянська освіта*. 26 серпня 1961. №68. С.2.
1132. Дегтярюк М. Більше уваги самостійній роботі студентів // *Радянська освіта*. 27 січня 1949. №4. С.3.
1133. Дегтярюк М. Деякі питання педагогічної практики студентів // *Радянська освіта*. 13 лютого 1948. №7. С.4.
1134. Деражне І., Рудченко П. Берегти голос учителя // *Радянська освіта*. 4 липня 1959. №27. С.3.
1135. Дитюк П. У заочників Вінницького педінституту // *Радянська освіта*. 25 липня 1953. №30. С.1.
1136. Дичек Н.П. З історії педагогічної освіти на Україні у 20-ті роки // *УІЖ*. 1989. №9. С. 83-87.
1137. Дмитренко Л, Коваленко Л. Громадські начала в життя // *Радянська освіта*. 2 грудня 1961. №96. С.3.
1138. Дмитровський Є. Краще вчити вчителів // *Радянська освіта*. 23 серпня 1961. №67. С.3.
1139. До кінця викоренити космополітизм у науковій і навчальній роботі // *Радянська освіта*. 1 квітня 1949. №14. С.4.

1140. Дольчак А. Вивчаємо рішення пленуму // *Радянська освіта*. 29 лютого 1964. №18. С.3.
1141. Дорошенко М. Вчити не тільки читати і писати // *Радянська освіта*. 13 травня 1964. №38.С.3.
1142. Дорошенко М. Мовники // *Радянська освіта*. 2 вересня 1961. №70. С.4.
1143. Дорошенко С. Доброї путі! // *Радянська освіта*. 24 серпня 1963. №67. С.2.
1144. Дружко В., Федорук М. У Сталінському педінституті // *Радянська освіта*. 15 червня 1960. №48. С.2.
1145. Дряхлов М. На вірному шляху // *Радянська освіта*. 4 квітня 1964. №28. С.2.
1146. Євгенова І. Дружба – дружбою... // *Радянська освіта*. 27 квітня 1963. №33. С.1.
1147. Ємченко Г., Калашніков В. До знаменної події // *Радянська освіта*. 18 жовтня 1958. №42. С.1.
1148. Ємченко Х. Ворошиловградський педінститут до знаменної дати // *Радянська освіта*. 24 серпня 1957. №34. С.3.
1149. Єрмак В. Вище рівень ідейного виховання майбутніх учителів! // *Радянська освіта*. 12 січня 1957. №2. С.3.
1150. Єромицький П. Ідейно-виховна робота в Сталінському педінституті // *Радянська освіта*. 22 вересня 1951. №38. С.3.
1151. Єромицький П. Першокурсники // *Радянська освіта*. 21 грудня 1957. №51. С.4.
1152. Єромицький П. Підготовку студентів-біологів на рівень сучасних завдань // *Радянська освіта*. 24 квітня 1954. №17. С.4.
1153. Єромицький П. Поліпшувати естетичну підготовку вчителів // *Радянська освіта*. 24 травня 1958. №21. С.2.
1154. Єромицький П. Політехнічна підготовка майбутніх учителів у Миколаївському педінституті // *Радянська освіта*. 15 листопада 1952. №46. С.3.
1155. Єромицький П. Студенти у піонерських таборах // *Радянська освіта*. 31 липня 1954. №31. С.4.
1156. З творчості літстудійців // *Радянська освіта*. 28 березня 1959. №13. С.3.

1157. За нові успіхи заочної педагогічної освіти // *Радянська освіта*. 24 червня 1949. №26. С.1.
1158. За успіхи радянської школи! // *Радянська освіта*. 3 січня 1953. №1. С.1.
1159. Загальнонаукові на порядку денному // *Радянська освіта*. 14 лютого 1962. №103. С.4.
1160. Заїка І. Коефіцієнт віддачі // *Радянська освіта*. 16 грудня 1964. №100. С.2.
1161. Запорізький педагогічний інститут // *Радянська освіта*. 8 жовтня 1955. №41. С.2.
1162. Захаревич Г. Сьому чудо – в аудиторії! // *Радянська освіта*. 23 травня 1962. №40. С.2.
1163. Захист кандидатських дисертацій // *Радянська освіта*. 11 червня 1948. №24. С.1.
1164. Збори активу Міністерства освіти УРСР // *Радянська освіта*. 30 травня 1947. №22. С.2.
1165. Зуб П. Важлива справа // *Радянська освіта*. 6 квітня 1960. №28. С.4.
1166. Йова П. Це – корисно, це – потрібно // *Радянська освіта*. 24 серпня 1963. №67. С.2.
1167. Йова П., Томашевський В. Пошуки нового // *Радянська освіта*. 4 квітня 1962. №27. С.2.
1168. Йова П., Чуприна Я. Рухати вперед педагогічну практику і науку // *Радянська освіта*. 6 червня 1959. №23. С.2.
1169. Іваненко Ю. В педагогічних класах. Київ. Харків // *Радянська освіта*. 26 жовтня 1945. №48. С.1.
1170. Іванов А. Бюджет часу і наочність // *Радянська освіта*. 19 лютого 1964. №15. С.2.
1171. Іванов В. Осел убогий // *Радянська освіта*. 16 листопада 1963. №91. С.2.
1172. Івашина Г. На екзаменах у Київському педагогічному // *Радянська освіта*. 6 червня 1953. №23. С.2.
1173. Ігнатенко П. В добру путь // *Радянська освіта*. 9 липня 1960. №55. С.2.
1174. Ігнатенко П. Дитяча музична студія // *Радянська освіта*. 15 березня 1961. №21. С.3.

1175. Ігнат'єв Б. Природничі кафедри в боротьбі за піднесення тваринництва // *Радянська освіта*. 21 травня 1955. №21. С.3.
1176. Ігнат'єв Б. Удосконалювати роботу вищої школи // *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С.4.
1177. Ільїн Г. Цікаво, корисно // *Радянська освіта*. 16 лютого 1963. №13. С.2.
1178. Ільїн Я. Студентський літературний гурток // *Радянська освіта*. 7 лютого 1953. №6. С.1.
1179. Ільїна С. Повсякденно допомагати заочникам // *Радянська освіта*. 24 грудня 1948. №52. С.4.
1180. Ільїнський А. Під час зимових канікул // *Радянська освіта*. 2 лютого 1952. №5. С.1.
1181. Історичні рішення – в маси // *Радянська освіта*. 31 січня 1962. №9. С.2.
1182. Ісченко А. На заочному відділі // *Радянська освіта*. 26 грудня 1953. №52. С.3.
1183. Каменєв А. Підсумки літньої сесії // *Радянська освіта*. 14 серпня 1954. №33. С.2.
1184. Каменєв О. Що показала зимова сесія заочників// *Радянська освіта*. 15 січня 1955. №3. С.4.
1185. Капелюшник І. Педінститут і новий прийом // *Радянська освіта*. 25 липня 1964. №59. С.2.
1186. Карпова Л. Посланці вузу в селі // *Радянська освіта*. 3 березня 1962. №18. С.2.
1187. Касім Ю., Прочева Т. Готуємо вчителів співів // *Радянська освіта*. 28 вересня 1957. №39. С.3.
1188. Каун В. Романтика землі // *Радянська освіта*. 15 червня 1963. №47. С.2.
1189. Кирилюк І. Покликання, перевірене життям // *Радянська освіта*. 16 лютого 1963. №13. С.2.
1190. Клименко В. У вузах республіки // *Радянська освіта*. 1 червня 1960. №44. С.4.
1191. Книги для викладачів іноземних мов // *Радянська освіта*. 25 липня 1953. №30. С.1.

1192. Коваленко Г. Докорінно поліпшити якість заочного навчання // *Радянська освіта*. 20 січня 1951. №3. С.3.
1193. Коваленко Г. Популяризуємо педагогічну професію // *Радянська освіта*. 17 травня 1952. №20. С.2.
1194. Коваленко Г. Щоденники майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 8 жовтня 1948. №41. С.2.
1195. Коваленко Г., Єфимова З., Яцук П. Удосконалювати роботу вищої школи. // *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С.4.
1196. Коваленко Л. Доярка // *Радянська освіта*. 14 квітня 1962. №30. С.4.
1197. Коваленко Л., Іконников В., Руссьє В. Дім, де ми живемо... // *Радянська освіта*. 24 лютого 1962. №16. С.2.
1198. Ковмір Ю. Є у Глухові // *Радянська освіта*. 1 грудня 1963. №95. С.1.
1199. Ковмір Ю., Близнюк С. Ближче до життя // *Радянська освіта*. 10 грудня 1955. №50. С.4.
1200. Козлов М. Думки про заочну освіту вчителів // *Радянська освіта*. 1 січня 1951. №1. С.4.
1201. Комарницький О. Перші уроки – в кращих школах // *Радянська освіта*. 20 березня 1963. №21. С.2.
1202. Композитор – гість студентів // *Радянська освіта*. 4 квітня 1964. №28. С.4.
1203. Композитор в гостях у вчителів // *Радянська освіта*. 30 квітня 1959. №18. С.4.
1204. Комякова Н. Наша подяка // *Радянська освіта*. 6 серпня 1960. №63. С.2.
1205. Корабльов М. Інженери здоров'я // *Радянська освіта*. 28 вересня 1957. №39. С.3.
1206. Кордубан Г., Жирноклеєв В., Резнік Г., Чумак М. Студенти педвузу на виробничій практиці // *Радянська освіта*. 5 грудня 1958. №49. С.4.
1207. Коровко А. Щастя // *Радянська освіта*. 23 січня 1963. №6. С.4.
1208. Король М. До побудови комунізму // *Радянська освіта*. 6 квітня 1957. №14. С.1.
1209. Косарьов О. Поліпшувати фізичну підготовку студентів // *Радянська освіта*. 16 січня 1948. №3. С.4.

1210. Костантинов А. Запорізькі стандарти // *Радянська освіта*. 30 січня 1963. №8. С.4.
1211. Кохан В. Юні викладачі // *Радянська освіта*. 17 листопада 1962. №91. С.2.
1212. Кравець В. Вуз та виховання нової людини // *Радянська освіта*. 28 березня 1964. №26. С.2.
1213. Кравченко Л. Наші зв'язки міцнітимуть // *Радянська освіта*. 8 березня 1958. №10. С.2.
1214. Креховецький В. Щира розмова // *Радянська освіта*. 4 січня 1964. №2. С.1.
1215. Креховецький В., Гнесицький М. Народження традиції // *Радянська освіта*. 29 травня 1964. №43. С.2.
1216. Кругляк Ю. Молода вчителька // *Радянська освіта*. 30 серпня 1952. №35. С.1.
1217. Кузьмін М., Іваненко Ю. Республіканська спартакіада студентів педвузів // *Радянська освіта*. 16 липня 1955. №29. С.1.
1218. Кулик Г. Кузня педагогічних кадрів // *Радянська освіта*. 20 вересня 1952. №38. С.3.
1219. Курдюмова О., Омеляненко І., Холодїй Б. З досвіду перебудови викладання суспільних наук // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.4.
1220. Куровський Д. Перші починання вчительського інституту // *Радянська освіта*. 20 грудня 1952. №510. С.2.
1221. Левант М. Наша робота з студентами // *Радянська освіта*. 9 грудня 1949. №51. С.2.
1222. Левант М. Учительський інститут - школі // *Радянська освіта*. 11 листопада 1950. №46. С.4.
1223. Лещенко В. І педвуз не стоїть на осторонь // *Радянська освіта*. 8 квітня 1964. №29. С.2.
1224. Лещенко П. Досвід, вартий підтримки // *Радянська освіта*. 22 вересня 1956. №39. С.3.
1225. Лещенко П. Звітно-наукова сесія Харківського педінституту // *Радянська освіта*. 21 травня 1955. №21. С.3.
1226. Лисак М. Піднести відповідальність кафедр в роботі з заочниками // *Радянська освіта*. 10 лютого 1951. №6. С.3.

1227. Литвинов С. Кафедра педагогіки і вчитель // *Радянська освіта*. 12 січня 1963. №3. С.1.
1228. Лиходід М. Кленові сережки // *Радянська освіта*. 17 лютого 1962. №14. С.4.
1229. Ліпнер С. Хто сказав «периферія»? // *Радянська освіта*. 6 травня 1964. №36. С.2.
1230. Літні сесії вчителів-заочників // *Радянська освіта*. 15 серпня 1947. №33. С.4.
1231. Логінов В. Робітнична академія // *Радянська освіта*. 28 березня 1964. №26. С.1.
1232. Ломов Г., Чепелєв В. Де і як готувати вчителів? // *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С.4.
1233. Лубенець В. Викладач-майстер // *Радянська освіта*. 22 вересня 1951. №38. С.3.
1234. Лют В. Шостий факультет // *Радянська освіта*. 13 липня 1963. №56. С.2.
1235. Майстерня наочних посібників // *Радянська освіта*. 31 жовтня 1947. №44. С.4.
1236. Максимович О. І сміх, і гріх // *Радянська освіта*. 9 липня 1960. №55. С.4.
1237. Маланчук В. Берегти честь змолоду // *Радянська освіта*. 7 вересня 1963. №71. С.2.
1238. Малишенко С. Учителі одержують вищу освіту // *Радянська освіта*. 24 липня 1954. №30. С.3.
1239. Марценюк С., Шморгун В. Заряд закоханості // *Радянська освіта*. 22 травня 1963. №40. С.2.
1240. Менакер С. Учбове кіно // *Радянська освіта*. 28 вересня 1957. №39. С.3.
1241. Микитюк О. Чекаємо дорогих гостей // *Радянська освіта*. 10 серпня 1957. №32. С.1.
1242. Миронюк А. Готуємо літературно-музичну композицію // *Радянська освіта*. 10 лютого 1960. №12. С.1.
1243. Міжнародні студентські курси // *Радянська освіта*. 9 липня 1960. №55. С.1.
1244. Міста і села комуністичного завтра // *Радянська освіта*. 9 грудня 1961. №97. С.4.
1245. Мітюров В. Екзамени в педвузах УРСР // *Радянська освіта*. 29 червня 1957. №26. С.2.

1246. Мойсеєнко М. Закінчу докторську дисертацію // *Радянська освіта*. 1 січня 1948. №1. С.1.
1247. Мойсеєнко М. Ідейно-політичне виховання студентів на лекціях з педагогіки // *Радянська освіта*. 5 січня 1952. №1. С.4.
1248. Мойсеєнко М. Інститутський поріг – тут місце заочнику // *Радянська освіта*. 12 квітня 1961. №29. С.3.
1249. Мойсеєнко М. Новий факультет // *Радянська освіта*. 11 січня 1958. №2. С.2.
1250. Мойсеєнко М. Поліпшити роботу з заочниками // *Радянська освіта*. 8 жовтня 1948. №41. С.2.
1251. Мойсеєнко М. Студентський науковий // *Радянська освіта*. 3 лютого 1962. №10. С.2.
1252. Мойсеєнко М. Удосконалювати роботу вищої школи // *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С.4.
1253. Мордань В. Вершини долаються в наступі // *Радянська освіта*. 3 квітня 1963. №26. С.2.
1254. Мордань В. Комсомольська юність // *Радянська освіта*. 3 лютого 1960. №10. С.4.
1255. Мордань В. Кроленята // *Радянська освіта*. 14 червня 1961. №47. С.4.
1256. Мороз О. Увага заочній освіті // *Радянська освіта*. 8 лютого 1946. №3. С.3.
1257. Моторний О. Випускники їдуть на село // *Радянська освіта*. 27 червня 1964. №51. С.2.
1258. Мулярчук С., Новиков С. Допомога педінституту сільському господарству // *Радянська освіта*. 26 грудня 1953. №52. С.3.
1259. На загальнонаукових факультетах // *Радянська освіта*. 13 червня 1962. №46. С.1.
1260. На порозі нового життя // *Голос Полтавщини*. 26 жовтня 1941. № 1. С.2.
1261. Навчальні екскурсії студентів // *Радянська освіта*. 27 червня 1946. №30. С.2.
1262. Наконечний П. Господарчі завдання поточної зими // *Голос Полтавщини*. 4 грудня 1941. № 12. С.4.
1263. Нарівчий П. Здійснена мрія // *Радянська освіта*. 5 травня 1958. №18. С.3.

1264. Народна освіта Радянської України // *Радянська освіта*. 21 січня 1945. №3. С.2.
1265. Науково-дослідна робота педвузів УРСР // *Радянська освіта*. 5 квітня 1952. №14. С.1.
1266. Науменко А. Чого не помічають у Луцьку? // *Радянська освіта*. 8 серпня 1959. №32. С.2.
1267. Науменко І. Коли ти учитель за покликанням // *Радянська освіта*. 4 січня 1964. №2. С.1.
1268. Неділько Г. Про вузівське видання // *Радянська освіта*. 6 червня 1959. №23. С.2.
1269. Ніколаєв О. Кого ми готуємо? // *Радянська освіта*. 4 березня 1964. №19. С.2.
1270. Ніколаєнко В. Ідейно-політичне виховання майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 7 квітня 1951. №14. С.2.
1271. Нове поповнення педвузів України // *Радянська освіта*. 28 липня 1951. №30. С.4.
1272. Новикова М. У студентському товаристві // *Радянська освіта*. 1 березня 1958. №9. С.3.
1273. Новомінський А. Лекція у педвузі // *Радянська освіта*. 5 квітня 1958. №14. С.2.
1274. Новомінський А. Подорож чи прогулянка? // *Радянська освіта*. 5 січня 1963. №1. С.2.
1275. Новомінський А. Сила традицій // *Радянська освіта*. 15 серпня 1964. №64. С.2.
1276. Номеровський П. Кожен студент пропагандист // *Радянська освіта*. 27 січня 1962. №8. С.4.
1277. Онищенко І. Удосконалювати підготовку майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 4 травня 1957. №18. С.4.
1278. Оплаканський І. За досконалі наукові праці // *Радянська освіта*. 6 червня 1959. №23. С.3.
1279. Оплаканський І. Зміцнюємо зв'язок з школою // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.

1280. Оплаканський І. Удосконалиювати роботу вищої школи // *Радянська освіта*. 13 грудня 1958. №50. С.4.
1281. Осяк І. Інститутам – кращу молодь // *Радянська освіта*. 6 квітня 1960. №28. С.2.
1282. Осяк І. Тут кується зміна // *Радянська освіта*. 25 березня 1964. №25. С.2.
1283. Падалко Г. В педагогічних класах. Сталіно // *Радянська освіта*. 26 жовтня 1945. №48. С.1.
1284. Панін А. Болюче питання // *Радянська освіта*. 20 січня 1951. №3. С.3.
1285. Парубочий С. Літературно-художній вечір // *Радянська освіта*. 10 жовтня 1947. №41. С.4.
1286. Педагогіки і... «політика невтручання» // *Радянська освіта*. 10 серпня 1963. №63. С.2-3.
1287. Перший випуск Луцького вчительського педінституту // *Радянська освіта*. 30 липня 1948. №31. С.4.
1288. Перший музичний // *Радянська освіта*. 23 лютого 1963. №15. С.2.
1289. Петренко Л. Перші кроки житомирян // *Радянська освіта*. 20 червня 1962. №48. С.2.
1290. Петровська О. Зворушлива зустріч // *Радянська освіта*. 1 січня 1948. №1. С.2.
1291. Петровський О. Важіль естетичного виховання // *Радянська освіта*. 30 вересня 1964. №78. С.2.
1292. Півень Г., Яворський А. Першість належить нашій Батьківщині // *Радянська освіта*. 12 жовтня 1957. №41. С.1.
1293. Півторадні В. Хто винен? // *Радянська освіта*. 27 червня 1953. №26. С.2.
1294. Пінчук Г. Дорогий подарунок // *Радянська освіта*. 18 червня 1960. №49. С.4.
1295. Пінчук Г. Індивідуальні особливості // *Радянська освіта*. 23 липня 1960. №59. С.4.
1296. Пінчук Т. Гарт високої марки // *Радянська освіта*. 4 січня 1964. №2. С.1.
1297. Пінчук Т. Гідне поповнення // *Радянська освіта*. 10 червня 1964. №46. С.2.
1298. Пінчук Т. Змужнілість // *Радянська освіта*. 19 січня 1963. №5. С.2.
1299. Пінчук Т. Листи Тамари // *Радянська освіта*. 23 грудня 1961. №101. С.2.

1300. Пінчук Т. Щоденник Ольги Євгенівни // *Радянська освіта*. 27 червня 1962. №50. С.2.
1301. Пітов В. Гармонія інтелекту і сили // *Радянська освіта*. 10 жовтня 1964. №81. С.2.
1302. Плече вченого // *Радянська освіта*. 12 лютого 1964. №13. С.1.
1303. Повод М. Вічно живий // *Радянська освіта*. 28 березня 1959. №13. С.3.
1304. Повод М. З досвіду нашого інституту // *Радянська освіта*. 27 жовтня 1956. №44. С.4.
1305. Позова Л., Романюк М. Студенти на сцені // *Радянська освіта*. 20 лютого 1960. №15. С.4.
1306. Портенко В. Кукурудза в плані роботи кафедри // *Радянська освіта*. 21 травня 1955. №21. С.3.
1307. Портенко В., Юфіт Н., Ляшенко П., Єромицький П. У реорганізованому педвузі // *Радянська освіта*. 17 жовтня 1953. №42. С.2.
1308. Потапчик Н. Вивчення іноземних мов заочниками // *Радянська освіта*. 24 березня 1951. №12. С.4.
1309. Прахов М., Кулик Ю., Заїздний Р. Польова практика студентів // *Радянська освіта*. 4 серпня 1951. №31. С.4.
1310. Пригоровський В. Студентське // *Радянська освіта*. 27 червня 1964. №51. С.2.
1311. Прикмети весни // *Радянська освіта*. 1 травня 1961. №34. С.4.
1312. Приходько А. У Ніжинському педінституті // *Радянська освіта*. 15 грудня 1951. №50. С.4.
1313. Приходько М. Ознайомлення з агротехнікою буряка // *Радянська освіта*. 21 травня 1955. №21. С.3.
1314. Прищепчук І. Під час педпрактики // *Радянська освіта*. 15 березня 1952. №11. С.1.
1315. Псьол В. Вивчаємо матеріали грудневого пленуму ЦК КПРС // *Радянська освіта*. 23 січня 1960. №7. С.1.
1316. Пузиренко П. Удосконалювати підготовку майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 4 травня 1957. №18. С.4.

1317. Пулинець П. Правдиве мистецтво надихає // *Радянська освіта*. 6 квітня 1963. №27. С.2.
1318. Пуха І., Котляр А. Зміни будуть // *Радянська освіта*. 5 грудня 1964. №97. С.2.
1319. *Радянський педагог (орган парторганізації, профспілки і дирекції педінституту)*. 4 травня 1946 р. С.1.
1320. Ревякін Г. Співдружність двох інститутів // *Радянська освіта*. 3 жовтня 1959. №28. С.4.
1321. Редько Ф. В реорганізованому педвузі // *Радянська освіта*. 14 серпня 1954. №33. С.4.
1322. Рейзеров І. Яким повинно бути шкільне чорнило? // *Радянська освіта*. 3 січня 1953. №1. С.4.
1323. Рижило Є. І знову – педпрактика // *Радянська освіта*. 25 вересня 1963. №76. С.2.
1324. Рижило Є. Няньки не потрібні // *Радянська освіта*. 23 травня 1964. №41. С.2.
1325. Ровна Т. Одягайтесь красиво! // *Радянська освіта*. 26 січня 1963. №7. С.4.
1326. Руденко В. Бажані гості // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.
1327. Руденко В. Нове в житті педвузів // *Радянська освіта*. 12 квітня 1958. №15. С.3.
1328. Руденко В. Педпрактика і формування вчителя // *Радянська освіта*. 14 листопада 1962. №90. С.2.
1329. Рупеленко А. Більше творчої ініціативи // *Голос Полтавщини*. 20 листопада 1941. № 8. С.4.
1330. Русько О. За нові успіхи вищих педагогічних закладів // *Радянська освіта*. 9 вересня 1950. №36. С.2.
1331. Салабухіна К. Путівка в життя // *Радянська освіта*. 25 травня 1960. №42. С.4.
1332. Сазонов М. Цікаві й корисні діла // *Радянська освіта*. 14 липня 1956. №29. С.3.
1333. Самарін Г. У вінок співців свободи // *Радянська освіта*. 3 лютого 1962. №10. С.2.
1334. Самойленко В. Розмова без свідків // *Радянська освіта*. 26 травня 1962. №41. С.2.

1335. Самойленко М. Про практичні роботи вчителя-заочника // *Радянська освіта*. 1 вересня 1945. №39. С.2.
1336. Семиволос М. Шефська робота педагогічного інституту // *Радянська освіта*. 1 червня 1954. №23. С.3.
1337. Серга Ф. Комуністи загально технічного // *Радянська освіта*. 23 травня 1962. №40. С.2.
1338. Сиротюк М. Роботу інституту на вищий рівень // *Радянська освіта*. 14 листопада 1953. №46. С.2.
1339. Скрипник О. Естетичне виховання майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 17 березня 1956. №12. С.2.
1340. Сліпкань З. Щирий друг // *Радянська освіта*. 7 березня 1964. №20. С.4.
1341. Смаль В. Студентське наукове товариство // *Радянська освіта*. 15 грудня 1951. №50. С.4.
1342. Сокирянський М. Методичний кабінет в інституті // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.
1343. Соколов Г. В педагогічних класах. Одеса // *Радянська освіта*. 26 жовтня 1945. №48. С.1.
1344. Солдатов В. Ідейність – насамперед! // *Радянська освіта*. 23 березня 1963. №23. С.2.
1345. Солонський А. Мати // *Радянська освіта*. 29 червня 1960. №52. С.2.
1346. Сосін П. Фахова підготовка // *Радянська освіта*. 2 липня 1955. №27. С.2.
1347. Стадничекно В. Знання під судом // *Радянська освіта*. 20 листопада 1963. №92. С.2.
1348. Стасенко А. Зустріч студентів з знатними вчителями // *Радянська освіта*. 9 січня 1954. №2. С.2.
1349. Стипендія імені Володимира Ілліча Леніна // *Радянська освіта*. 23 квітня 1960. №33. С.4.
1350. Сторчак Д. Покінчити з недооцінкою заочного навчання вчителів // *Радянська освіта*. 25 липня 1953. №30. С.2.
1351. Сторчаков В. Дружба і співробітництво // *Радянська освіта*. 6 квітня 1960. №28. С.4.

1352. Сторчаков В. На честь 40-річчя ВЛКСМ // *Радянська освіта*. 6 червня 1959. №23. С.2.
1353. Строзюк С. Доцільно і бажано // *Радянська освіта*. 6 березня 1963. №18. С.2.
1354. Строй І. Про забезпечення вчителів-заочників навчальною літературою // *Радянська освіта*. 3 лютого 1950. №5. С.4.
1355. Строй І. Спільними зусиллями // *Радянська освіта*. 7 квітня 1951. №14. С.4.
1356. Стухіставець В. Слово до вузів // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.3.
1357. Сухенко В., Чекмарьов В., Ватульов В. Наші претензії до університетів // *Радянська освіта*. 23 березня 1957. №12. С.3.
1358. Сюта О. Хто ти, молодий наставнику? // *Радянська освіта*. 19 вересня 1964. №75. С.2.
1359. Тарнавський Л. Вимоги сучасності // *Радянська освіта*. 23 жовтня 1963. №84. С.2.
1360. Творчих успіхів! // *Радянська освіта*. 3 лютого 1960. №10. С.4.
1361. Тевлін Я. За покликання, збагачене знаннями // *Радянська освіта*. 1 лютого 1961. №9. С.2.
1362. Тевлін Я. Краще планувати // *Радянська освіта*. 27 квітня 1957. №17. С.4.
1363. Тевлін Я. Органі колективного керівництва // *Радянська освіта*. 16 лютого 1957. №7. С.3.
1364. Тичук Ю. Географам потрібні екскурсії // *Радянська освіта*. 20 січня 1951. №3. С.3.
1365. Ткаченко О. Будні загальнонаукового // *Радянська освіта*. 11 січня 1964. №4. С.2.
1366. Ткаченко О. Ідейне виховання майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 13 травня 1950. №19. С.2.
1367. Ткаченко О. Кафедра педагогіки працює по-новому // *Радянська освіта*. 23 березня 1960. №24. С.3.
1368. Ткаченко О. На піднесенні // *Радянська освіта*. 1 січня 1956. №1. С.2.
1369. Ткаченко О. Одержимі // *Радянська освіта*. 13 листопада 1963. №90. С.2.
1370. Ткаченко О. У новому навчальному році // *Радянська освіта*. 5 вересня 1953. №36. С.4.

1371. Ткаченко О., Лютворт Г., Новомінський А. Тут готують радянських учителів. З досвіду роботи Вінницького педагогічного інституту // *Радянська освіта*. 17 листопада 1956. №47. С.3.
1372. Торгалю В. Для майбутніх педагогів // *Радянська освіта*. 27 лютого 1963. №16. С.2.
1373. Торгалю В. Новий загін учителів // *Радянська освіта*. 20 липня 1960. №58. С.2.
1374. Торгалю В. У вузах республіки // *Радянська освіта*. 1 червня 1960. №44. С.4.
1375. Торгалю В. Факультет громадських професій // *Радянська освіта*. 20 грудня 1961. №100. С.1.
1376. Трибушний О. Моя гордість // *Радянська освіта*. 27 вересня 1961. №77. С.4.
1377. Тут буде студентське містечко // *Радянська освіта*. 27 квітня 1963. №33. С.2.
1378. Удовиченко Є. Знання – єдина «перепустка» // *Радянська освіта*. 30 січня 1963. №8. С.2.
1379. Ужчина З. Сходинки до майстерності // *Радянська освіта*. 22 липня 1964. №58. С.2.
1380. Узовченко Є. Дві години у світі прекрасного // *Радянська освіта*. 18 грудня 1963. №100. С.2.
1381. Усенко Ф., Хало В. Педвузи України в новому навчальному році // *Радянська освіта*. 29 вересня 1955. №39. С.1.
1382. Учнівський гурток при кафедрі // *Радянська освіта*. 11 листопада 1949. №47. С.1.
1383. Федюшева Н. Золотий ключ // *Радянська освіта*. 29 серпня 1964. №69. С.2.
1384. Фесенко Л. Радяться заочники // *Радянська освіта*. 11 січня 1964. №4. С.2.
1385. Фісун Ф. Слово вчителя про вступні экзамени до вузів // *Радянська освіта*. 12 січня 1957. №2. С.4.
1386. Фукс М., Славко Й. «Повпреди» великого спорту // *Радянська освіта*. 11 серпня 1962. №63. С.4.
1387. Фурманов П. Узгодити терміни экзаменів // *Радянська освіта*. 20 січня 1951. №3. С.3.

1388. Хаїмський Я. У двох інститутах // *Радянська освіта*. 11 серпня 1951. №32. С.3.
1389. Хандрос Б. Поговоримо про традиції // *Радянська освіта*. 1 березня 1961. №17. С.2-3.
1390. Хвиля Дніпровська б'є // *Радянська освіта*. 1 травня 1961. №34. С.4.
1391. Ходосов К. Тамара не з'явилась // *Радянська освіта*. 27 квітня 1963. №33. С.4.
1392. Хомяков В. Цікаві зустрічі // *Радянська освіта*. 24 січня 1962. №7. С.2.
1393. Цветков В., Пилипенко А. Вимоги сучасності // *Радянська освіта*. 18 жовтня 1963. №74. С.2.
1394. Чегот М. Гордість бути наставником // *Радянська освіта*. 19 серпня 1964. №66. С.2.
1395. Черкасов М. Загальнонаукові відкрито // *Радянська освіта*. 4 квітня 1962. №27. С.1.
1396. Черненко А. З думкою про школу // *Радянська освіта*. 4 вересня 1963. №70. С.2.
1397. Черненко І. Пропозиції заочників // *Радянська освіта*. 7 квітня 1951. №14. С.4.
1398. Чертков Й., Ляшенко Л. Підказане досвідом інституту // *Радянська освіта*. 22 листопада 1958. №47. С.4.
1399. Чертков Й., Панфіленко Л. Науковець і педагог // *Радянська освіта*. 18 січня 1964. №6. С.2.
1400. Чижов В. Студентській поліклініці – краще приміщення // *Радянська освіта*. 2 лютого 1963. №9. С.2.
1401. Шакало М. Робота інституту з своїми випускниками // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.
1402. Шапошников Я. Коротко // *Радянська освіта*. 23 березня 1963. №23. С.3.
1403. Швецов К. Відділ заочного навчання // *Радянський педагог (Орган парторганізації, профспілки і дирекції полтавського педінституту)*. 4 травня 1946. С.3.
1404. Швецов К. Заходи педінституту // *Радянська освіта*. 13 червня 1953. №24. С.1.

1405. Шевченко Г., Серкутіна М. Університет ... у педінституті // *Радянська освіта*. 23 січня 1963. №6. С.2.
1406. Шефство над сільськими школами // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.
1407. Школьний І. Думки про викладання педагогіки // *Радянська освіта*. 26 грудня 1947. №52. С.3.
1408. Шморгун В. Два полюси вищої освіти // *Радянська освіта*. 9 вересня 1961. №72. С.2.
1409. Штойко О. Я щасливий йду // *Радянська освіта*. 5 травня 1958. №18. С.3.
1410. Щербоніс В. Розмова з ровесником // *Радянська освіта*. 26 жовтня 1963. №85. С.1.
1411. Юзвенко Л. Вантаж байдужості // *Радянська освіта*. 1 червня 1963. №43. С.2.
1412. Юзвенко Л. За кафедрою – практик // *Радянська освіта*. 12 жовтня 1963. №81. С.2.
1413. Юзвенко Л. Мистецтво вихователя // *Радянська освіта*. 29 травня 1964. №43. С.2.
1414. Юзвенко Л. По-діловому // *Радянська освіта*. 4 вересня 1963. №70. С.2.
1415. Яблонська І. За фасадом // *Радянська освіта*. 26 серпня 1964. №68. С.2.
1416. Яковишин В. Студентське, на громадських засадах // *Радянська освіта*. 5 січня 1963. №1. С.2.
1417. Яковишин В., Волощук В. Фестиваль дружби, праці і пісні // *Радянська освіта*. 23 травня 1962. №40. С.4.
1418. Яковлеєва О. На голубому екрані // *Радянська освіта*. 28 вересня 1963. №77. С.3.
1419. Яковлева О. Телеурок і його майбутнє // *Радянська освіта*. 30 січня 1963. №8. С.3.
1420. Яловий Ф., Петрик І. Після лекцій // *Радянська освіта*. 23 травня 1959. №21. С.3.
1421. Янковський Б., Лук'янов Л. В ногу з життям // *Радянська освіта*. 15 березня 1958. №11. С.3.

1422. Ятченко Д. Допомога молодим учителям // *Радянська освіта*. 17 березня 1950. №11. С.3.
1423. Яцюк А. Батьківський університет // *Радянська освіта*. 9 липня 1960. №55. С.2.
1424. Яценко В. Удосконалювати підготовку майбутніх учителів // *Радянська освіта*. 4 травня 1957. №18. С.4.

IV. Монографічні видання та розділи монографій

1425. Алексиевич С. У войны не женское лицо. Москва: Советский писатель, 1988. 368 с.
1426. Арендт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с.
1427. Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Випробування вірою. Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих України в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. К., 2000. 332 с.
1428. Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАНУ, 1996. 448 с.
1429. Баран В. К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. Львів: МП «Свобода», 1992. 124 с.
1430. Беляев В. П. Иванна: киноповесть. Москва: Искусство, 1961. 206 с.
1431. Блок М. Апология истории или ремесло историка. Москва: «Наука», 1986. 260 с.
1432. Блюм А. Родиться, жить и умереть в СССР / Перевод с французского. Москва: Новое издательство, 2005. 172 с.
1433. Бондарчук П. М. Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і роки): повсякденні прояви, трансформації / Гол. ред. В.А.Смолій; Наук. ред. В.М.Даниленко. НАН України. Інститут історії України. К.: Інститут історії України, 2012. 322 с.
1434. Брегеда М. В. Процес десталінізації і суспільні настрої українського населення у 1953-1964 рр.: Монографія. Миколаїв, 2010. 187 с.
1435. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. Том 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / Пер. с фр. Г.Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.

1436. Булгакова О. Повсякденне життя науково-педагогічної інтелігенції // Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В.М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н.О.Лаас; Авт. кол.: О.Г.Бажан, П.М. Бондарчук, В.К. Борисенко, О.В. Булгакова, В.М. Даниленко, П.І. Киричевський, В.О. Крупина, Н.О. Лаас, В.М. Мазур, М.К. Смольницька, Н.М. Хоменко, В.П. Швидкий, О.В. Янковська. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2015. С.556-574.
1437. Винничук Л. Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / пер. с польского В. К. Ронина. Москва: Высшая школа, 1988. 496 с.
1438. Вища школа Української ССР за 50 років (1917- 1967 рр.): історичний нарис: у 2 ч. Київ, 1967. Ч. 1. (1917 - 1945). 357 с.
1439. Вронська Т.В. В умовах війни: Життя і побут населення України (1943–1945 рр.). Київ: ПУ НАНУ, 1995. 83 с.
1440. Высшая школа СРСР за 50 лет (1917-1967) / Под ред. Елютина В. П. Москва, 1967. 272 с.
1441. Гаскелл А. Візуальна історія // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С.221-256.
1442. Гегель Г. В. Ф. Лекции по философии истории. Санкт-Петербург: Наука, 1993, 2000. 480 с.
1443. Географічна освіта в контексті історії Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка (1914 – 2014 роки): Монографія / Л.М. Булава, С.М. Шевчук, О.М. Мащенко. Полтава, ПНПУ імені В.Г.Короленка. 2014. 144 с.
1444. Год Б. В., Єрмак О. П., Киридон П.В. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава, 2009. 194 с.
1445. Грищенко М.С. Розвиток радянської школи на Україні. Київ: Радянська школа, 1958. 71 с.
1446. Грушин Б.А. Четыре жизни России в зеркале опросов общественного мнения. Очерки массового сознания россиян времён Хрущёва, Брежнева, Горбачёва и Ельцина в 4-х книгах. Жизнь 1-я. Эпоха Хрущёва. Москва: «Прогресс-Традиция», 2001. 624 с.

1447. Данилевский Н.Я. Россия и Европа: взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к роман-германскому. Санкт-Петербург: Типография братьев Пантелеевых, 1895. 630 с.
1448. Дельеж Р. Нариси з історії антропології: Школи. Автори. Теорії. Київ: Вид. дім: «Києво-Могилянська академія», 2008. 287 с.
1449. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд істор. наук К. Кобченко, канд. істор. наук О.Кісь. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. 335 с.
1450. История и математика: Макроисторическая динамика общества и государства / Отв. ред. С.Ю. Малков, Л.Е. Гринин, А.В. Коротаев. Москва: КомКнига, 2007. 184 с.
1451. Історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В. Г. Короленка: історія і сучасність. Полтава: Полтавський літератор. 2009. 92 с.
1452. Історія Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського. 1940 – 2010 / В.В. Зелюк (голова ред. кол.) Полтава: ПОППО, 2010. 576 с.
1453. Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування навчального закладу). Полтава: АСМІ, 2004. 176 с.
1454. Історія Полтавського педагогічного університету в особах: матеріали науково-практичної конференції (Полтава, 23 березня 2011 р.). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. 168 с.
1455. Історія Полтавського педінституту в особах. Матеріали конференції, присвяченої 80-річному ювілею інституту. Полтава : «Кларисса», 1995. 172 с.
1456. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. К: Генеза, 2004. 496 с.
1457. Кареев Н.И. Историология: Теория исторического процесса (репринтное издание 1915 года). Москва: Либроком, 2011. 328 с.
1458. Киридон П. В. Правляча номенклатура Української РСР (1945-1964 рр.): монографія. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. 576 с.

1459. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. Москва: Наука, 1987. 486 с.
1460. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині ХХ ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003. 249 с.
1461. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків: Курсор, 2008. 120 с.
1462. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. С.5-46.
1463. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монограф. / наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с.
1464. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.). Одеса: Видавництво ТЕС, 2010. 427 с.
1465. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943-1946 рр. Київ: Ін-т історії України НАН України, 1998. 391 с.
1466. Майборода В. К. Вища педагогічна освіта в Україні: історія, досвід, уроки (1917 – 1985 рр.). Київ: Вища школа, 1992. 343 с.
1467. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921-1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, ч. 1. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 445 с.
1468. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Кн. 1, ч. 2. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. 382 с.
1469. Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова. Історичний нарис. 1920-2000. Київ: Четверта хвиля, 2000. 220 с.
1470. Образ іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. Матеріали міжнародної наукової конференції. Київ, 15–16 грудня 2005 року. Київ. НАН України, Інститут історії України, 2008. 264 с.

1471. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах. Київ: Кондор, 2005. 408 с.
1472. Пірс Г. Усна історія // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С.145-186.
1473. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2, ч. 1–2. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 351 с.
1474. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко. НАН України. Інститут історії України. Кн. 2, ч. 3. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 336 с.
1475. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 1: Практики, казуси та девіації повсякдення / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець; Ред. колег.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус, В. Зема, О. Романова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 328 с.
1476. Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей і повсякденних уявлень / Гол. ред. В. Смолій; Відп. ред. В. Горобець; Ред. кол.: Н. Старченко (заст. відп. ред.), Н. Білоус (відп. секр.), О. Романова. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2013. 358 с.
1477. Полян П. М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на Родине. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2002. 896 с.
1478. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги. Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. / пер. с англ. под ред. В. Н. Садовского. Москва: Феникс, Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. 528 с.
1479. Прилуцький В. І. Молодь України в умовах формування тоталітарного ладу (1920–1939 рр.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2001. 249 с.
1480. Пушкин А. С. Собрание сочинений. Том четвертый. Евгений Онегин. Драматические произведения. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1960.

1481. Ревегук В.Я. Полтавщина в роки Другої світової війни (1939–1945). Полтава, 2004. 288 с.
1482. Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Харків: Харк. нац. акад. міськ. госп-ва, 2012. 456 с.
1483. Сидоренко О. В. «Остарбайтери» з Полтавщини в австрійській землі Ворарльберт в 1942-1945 рр. Полтава: АСМІ, 2007. 84 с.
1484. Соціальні трансформації в Україні: пізній сталінізм і хрущовська доба: Колективна монографія / Відп. ред. В. М. Даниленко; Ред.-упоряд. Н. О. Лаас; Авт. кол.: О. Г. Бажан, П. М. Бондарчук, В. К. Борисенко, О. В. Булгакова, В. М. Даниленко, П. І. Киричевський, В. О. Крупина, Н. О. Лаас, В. М. Мазур, М. К. Смольницька, Н. М. Хоменко, В. П. Швидкий, О. В. Янковська. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2014. 697 с.
1485. Сталин И. В. Марксизм и вопросы языкознания. Москва: Изд-во АН СССР, 1951. 224 с.
1486. Столітня історія Полтавського педагогічного університету / О П. Єрмак та ін.; за ред. М. І. Степаненка, Л. М. Кравченко. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. 274 с.
1487. Ткаченко А. В. Професійний розвиток особистості в практиці А.С.Макаренка: історико-педагогічний аспект (1920–1935 рр.): монографія. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. 342 с.
1488. Українське радянське суспільство 30-х рр. ХХ ст.: нариси повсякденного життя / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2012. 786 с.
1489. Февр Л. Бои за историю. Москва: Наука, 1991. 630 с.
1490. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2008. 336 с.
1491. Фор П. Повседневная жизнь Греции во времена Троянской войны. Москва: Молодая гвардия; Палипсест, 2004. 264 с.

1492. Цимбал Т. Передмова до другого українського видання // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С.9.
1493. Шарп Д. Історія знизу // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер з англ. Київ: Ніка-Центр, 2010. С.39-60.
1494. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ: Критика, 2007. 368 с.
1495. Якубова Л. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2011. 339 с.
1496. Brumberg A. Literaly Scene. Introdoucation // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism. New York: Frederick A Praeger, 1962. p.341.
1497. Easton, D. A Systems Analysis of Political Life. New York: John Wiley, 1965. 507 p.
1498. Erlich V. Soviet literally criticism: Past and Present // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism. New York: Frederick A Praeger, 1962. p.354.
1499. Friedrich Carl. J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy (Mass.): Harvard university press, 1965. xiii, 438 p.
1500. Garine, I. de (ed). Drinking: anthropological approaches (Anthropology of Food and Nutrition). Oxford: Berghahn books, 2001. 272 p.
1501. Gehlke C. E. Emile Durkheim's contributions to sociological theory. New York, 1915. p. 160-161.
1502. Inkeles A. Soviet Nationality Policy in Perspective // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism / ed. by A. Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. P.300-321.
1503. Lamprecht K. What is history? Five lectures on the modern science of history. New York, London, Macmillan Co., 1905. 227 p.
1504. Lukacs J. The Future of History. New Haven & London: Yell University Press, 2011. 177 p.
1505. Lukyanenko O. V. In the Grip of De-Stalinization: Mosaics of Everyday Life of Pedagogical Institutes of the UkrSSR in 1953–1964: Monograph. Poltava: Publishing House “Simon”, 2016. 274 p.

1506. Manz L. F. *Lessons from the Kremlin: Folklore and Children's Literature in the Socialization of Soviet Children, 1932-1945*. Thesis ... for the Degree of Master of Arts. Saskatoon: University of Saskatchewan, 2007. 105 p.
1507. Mauss M. *The Gift: Forms and Functions of Exchange in Archaic Societies* / Translated by Ian Gunnison with an Introduction by E. Evans-Pritchard. London: Cohen & West Ltd, 1966. p. xiv; p.18 etc. 130 p.
1508. Nove A. *Toward a «Communist Welfare State?» – Social Welfare in the USSR // Russia under Khrushchev: an anthology of problems of communism* / Edited by Abraham Brumberg. New York: Frederick A Praeger, 1962. P. 571-590.
1509. Shakespeare W. *King Henry IV. The Second Part*. New York: The University Society, 1901. 188 p.
1510. Spengler Oswald, *The World-as-History // Theories of History* / Patrick Gardner, ed. (Glencoe, Illinois, The Free Press, 1959), 194 p.
1511. Talmon J. L. *The origins of totalitarian democracy*. London: Mercury Books, 1961. 366 p.
1512. Tylor E. B. *Primitive culture: researches into the development of mythology, philosophy, religion, language, art, and custom*. In two volumes. Volume 1. London: John Murray, Albemarle Street. 1891. 502 p.
1513. Tylor E. B. *Anthropology: an introduction to the study of man and civilization*. London: Macmillan and Co. 1881. 448 p.

V. Дисертаційні дослідження та автореферати дисертацій

1514. Брегеда М. В. *Ставлення населення Української РСР до процесу десталінізації (1953–1964 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня 07.00.01: «Історія України»*. Миколаїв, 2009. 22 с.
1515. Вовк В.М. *Побут та дозвілля міського населення України в 50-80-х роках ХХ століття. Автореферат ... канд. іст. наук. 07.00.01: Історія України*. К., 2007. 20 с.
1516. Галушко М. М. *Філософсько-антропологічний зміст феномену «повсякденність» в горизонті життєвого світу. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук. Спеціальність 09.00.04 – філософська антропологія, філософія культури. Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2007. 22 с.*

1517. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX-перша чверть XX ст.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук 13.00.04 - теорія і методика професійної освіти. Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ, 1999. 47 с.
1518. Донченко Л. І. Підготовка соціально-педагогічних кадрів у вітчизняній теорії та практиці (20-30-ті рр. XX століття). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди, Харків, 2007. 23 с.
1519. Заболотна Т.В. Повсякденне життя населення Києва в роки нацистської окупації 1941-1943 рр.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України; Інститут історії України. Київ, 2008. 20 с.
1520. Заплотинська О. О. Навчальні заклади освіти України 50-80-х років XX століття: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». К., 2006. 20 с.
1521. Ісайкіна О. Д. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945-1955 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01. «Історія України». К., 2006. 20 с.
1522. Карівець І.В. Повсякдення у просторі соціально-філософської рефлексії: теорії, елементи та принципи дослідження. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософських наук. Спеціальність 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії. Національний університет «Львівська політехніка», Львів, 2015. 409 арк.
1523. Киридон П. В. Партійно-державна номенклатура Української РСР 1945-1964 років: інституціоналізація та функціонування: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. 07.00.01 – історія України. Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Київ: КНУ ім. Т. Шевченка, 2013. 38 с.

1524. Кононенко В.В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945-1953 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України. Вінниця, 2004. 231 с.
1525. Кравченко Д. М. Розвиток професійної підготовки вчителя історії у педагогічних інститутах України (1934-1958 рр.). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2012. 261 арк.
1526. Кунденко Я. Н. Повседневность как реалия культурной действительности: дис. канд. филос. наук: 09.00.04. Філософська антропологія, філософія культури. Государственный аэрокосмический ун-т им. Н. Е. Жуковского; ХАИ. Х., 1998. 171 л.
1527. Лаврут О. О. Студентство Радянської України в 20-ті рр. ХХ ст.: автореферат дис ... кад. іст. наук.: 07.00.01. Донецький національний університет. Донецьк, 2004. 19 с.
1528. Лахно В. І. Українські оstarбайтери в Третьюму Рейху та Радянському Союзі (1941–1953 рр.): історико-антропологічний аналіз на матеріалах Полтавщини: Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. Полтава, 2012. 290 арк.
1529. Матвійчук Н.С. Підготовка вчительських кадрів в Україні (20-30-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04 – професійна освіта. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти АПН України. Київ, 1997. 20 с.
1530. Нагайко Т.Ю. Повсякденне життя сільського населення у 1941–1945 рр. (на матеріалах центральних областей України): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Державний вищий навчальний заклад «Переяслав-Хмельницький держ. педагогічний ун-т ім. Григорія Сковороди». Переяслав-Хмельницький, 2009. 20 с.
1531. Романець Л.М. Вчителі загальноосвітніх шкіл УРСР післявоєнного періоду (1945 – др. пол. 1950-х років): соціальний статус та повсякденне життя. Автореферат ... канд. іст. наук. Черкаси, 2010. 20 с.
1532. Рябченко О. Л. Повсякденне життя студентів радянської України (1921-1936 рр.): автореферат дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2012. 39 с.

1533. Яковлєв О. В. Синергетика регіональних ідентичностей у культурному континуумі України кінця ХХ – початку ХХІ століття. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора культурології. 26.00.01 – Теорія та історія культури (культурологія). Київ, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, 2016. 468 с.

VI. Наукові статті

1534. Аксакова Н. О. З історії формування мережі та структури педагогічних ВНЗ УСРР у 1920-ті роки. International Scientific and Practical Conference World Science. 2017. Vol.4, #6 (22). PP.17-21.

1535. Аксакова Н. Система організації навчального процесу в УСРР у 1920-ті роки. URL: http://bdpu.org/sites/bdpu.org/files/nauka/6_4_asakova.pdf

1536. Аксакова Н. Формування колективів студентів педагогічних вищих навчальних закладів УСРР у 1920-ті роки. Схід: Інститут філософії ім. Г.С Сковороди НАН України. №3. 2012. С.74-77.

1537. Бадер А. Громадсько-політична активність студентства Донбасу (1956-1985 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). 2009. №21. С.8-15.

1538. Бадер А. Науково-дослідна творчість студентської молоді Донбасу (1956-1985 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (історичні науки). 2009. № 20. С.169-177.

1539. Бадер А.В. Політизація спортивного життя студентської молоді УРСР у середині 1950-х – середині 1980-х рр. (на матеріалах Донбасу). Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2015. Випуск 102. С.420-422.

1540. Бажан О. Г. Наростання опору політиці русифікації в Українській РСР у другій половині 1950-х – 1960-х рр. // УІЖ. 2008. №5. С.147–159.

1541. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в умовах системної кризи СРСР // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. 2005. №31. С.189–199.

1542. Бажан О. Г. Політичні репресії в Україні під час Угорської революції 1956 р. // Історія України. Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей). Вип.34. 2007. №34. С.289–298.

1543. Бачинська О. А., Кульчицький, С. В. Видання, присвячені 140-річчю Одеського університету // УІЖ. 2007. №1. С.212–214.
1544. Берк П. Вступ. Нова історія: її минуле і майбутнє // Нові підходи до історіописання / за ред. Пітера Берка: пер з англ. К.: Ніка-Центр, 2010. С.13-38.
1545. Брегеда М. В. Реакція українського населення на звинувачення Л. Берії в злочинній антипартійній і антидержавній діяльності // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. Миколаїв: Вид-во МДГУ імені П. Могили, 2007. С.57–63.
1546. Брегеда М. В. Ставлення населення Нижньодунайського регіону до процесу десталінізації (1953-1964 рр.) // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 140. Вип. 127. Історичні науки. Миколаїв, 2010. С.53–58.
1547. Брегеда М. В. Ставлення селянства Радянської України до курсу на соціальну переорієнтацію економіки держави (1953 рік) // Український селянин: Зб. наук. праць / за ред. А. Г. Морозова. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. Вип. 11. С.142–145.
1548. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття // Історіографічні дослідження в Україні. 2002. №11. С.249–256.
1549. Вітранюк Н. О. Організаційні засади створення та діяльності педагогічних технікумів у радянській Україні (1920-1925) // Освітологічний дискурс, 2016, № 2 (14). С.14-26.
1550. Вітранюк Н. О. Становлення педагогічних технікумів у структурі вищої професійної освіти України в 20-х роках ХХ століття: до історіографії питання // Педагогічний дискурс. Випуск 15. 2013. С.120-123.
1551. Волошин Ю.В. Стативно-вікова та шлюбна структура населення міста Полтави в другій половині ХVIII століття // Історична пам'ять. Науковий збірник. 2011. №1(25). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2011. С.5-24.
1552. Галушко М. М. Антропологія повсякденності як методологія критики логоцентризму // Totallogy. 2006. №15/16. С.432–444.
1553. Галушко М. М. Розробка проблеми повсякденної свідомості в творчості М. Бахтіна та її рецепція у радянській філософії // Вісник НАУ. 2007. С.158–61.

1554. Галушко М. М. Соціокультурні функції свята: по той бік повсякденності // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2007. №1. С. 26–31.
1555. Галушко М. М. Умови проблематизації повсякденності в філософському дискурсі // Культура і сучасність. 2006. №2. С.33–38.
1556. Гогохія Н. Практики повсякденної життєдіяльності українського суспільства в умовах формування тоталітаризму: соціальна адаптація селянства // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. П-Хм., 2010. С.58-62.
1557. Год Б. В., Єрмак О. П. Заклади вищої педагогічної освіти в Полтаві у 1918–1933 роках. Історична пам'ять. 2010. №2. С.104–118.
1558. Год Б. В., Єрмак О. П. Полтавський педагогічний інститут у роки Великої вітчизняної війни та післявоєнний період. Історична пам'ять. 2010. №1. С.55–67.
1559. Горбуров К. Юрій Бодняк-Грабський (1895-1938): життєпис директора Польського педагогічного інституту у Києві // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2013. №1. С. 285-326.
1560. Гриневич Л. В. Про хлібозаготівельну кампанію 1927/1928 р. в Україні (До впровадження надзвичайних заходів в аграрній сфері). Сторінки історії: збірник наукових праць. 2010. Вип. 30. С. 112–121.
1561. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада // Схід/Захід. Вип. 11-12. Спеціальне видання. С.265-282.
1562. Єрмак О., Білик Г. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка: з історії перших десятиліть діяльності. Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. Вип. №2 (21). 2009. С.6–23.
1563. Завальнюк О. Проблема створення матеріально-технічної бази національної університетської освіти України у 1918–1920 рр. // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. 2009. №15. С.96–117.
1564. Зінчук М. Історія повсякденності як новий напрям гуманітарних досліджень // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. П-Хм., 2010. С.48-51.

1565. Ісайкіна О. Житлові умови міського населення в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. 2005. Вип. 8. С.207–212.
1566. Ісайкіна О. Медичне обслуговування міського населення (1945-1955 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика : Зб. ст. 2005. Вип. 9. С.346–353.
1567. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.) // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.181–184.
1568. Ісакова Н. П. Історіографія проблеми голодомору 1932-1933 рр. в українській та зарубіжній літературі. Вісник аграрної історії. Збірник наукових праць. 2013. №4-5. С.71-79.
1569. Киридон П. В. Десталінізація в Україні: перспективні проблеми дослідження // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. 2006. Вип. 10. С.214-231.
1570. Киридон П. В. Партійно-державна номенклатура Української РСР: перегляд принципів і методів оцінювання в 1953 – на початку 1956 років // Київська старовина. 2010. №6. С.77-90.
1571. Киридон П. В. Реакція населення Полтавщини на рішення червневого (1957 року) пленуму ЦК КПРС про «антипартійну групу» Маленкова, Кагановича, Молотова // Історична пам'ять. 2010. №2. С.60-70.
1572. Киридон П. Реформування партійно-державного апарату в Українській РСР як один із перших заходів десталінізації (середина 1953-1955 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ: Інститут історії України НАН України, 2002. №7. С.442-449.
1573. Коляструк О., Коляструк, О. Проблематика історії повсякденності в сучасній українській історіографії // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.23-33.

1574. Комарніцький О. Формування студентського контингенту педвишів УСРР (1921-1926 рр.): нормативно-правова база. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені І.Огієнка. Історичні науки. 2014. Т.24. С.314-326.
1575. Комарніцький О.Б. Вплив матеріального становища на навчальну діяльність студентів Кам'янець-Подільського інституту соціального виховання (педінституту) у першій половині 30-х рр. ХХ ст. // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. Т. 2. С. 208-217.
1576. Комарніцький О.Б. Журнал «Студент революції» про подільське студентство середини 20-х рр. ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. Т. 12. С. 367-376.
1577. Комарніцький О.Б., Солопчук М.С. З історії створення факультету фізичного виховання і спорту Кам'янець-Подільського педагогічного інституту (кінець 40-х — початок 50-х рр. ХХ ст.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів, аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету. Вип. 7. У 5-ти томах. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 4. С. 156-157.
1578. Копиленко О.Л. ХХ з'їзд КПРС і Україна: деякі міркування // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. Вип.10. Київ: Ніка-Центр, 2006. С. 41-48.
1579. Кудряшов Г. *Vivat Academia!* // Рідний край: Альманах Полтавського державного педагогічного університету. Вип. № 2 (21). 2009. С. 24–25.
1580. Кулик Г. І. Історики вузів України – славному 50-річчю: Полтавський педінститут // УІЖ. 1967. №12. С.144.
1581. Лаас Н. Мовно-комунікативна сфера українського радянського суспільства часів пізнього сталінізму та хрущовського періоду: дослідження проблеми в англо-американській історіографії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. №15. С.225-234
1582. Лаас Н. О., Крупина, В. О. Проблеми історії України 1945-1991 рр. на сторінках «Українського історичного журналу» // УІЖ. 2007. №6. С.142-166

1583. Лаас Н. Проблеми соціальної історії України другої половини 1940-х – середини 1950-х рр. у дослідженнях українських істориків // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). 2010. №2. С.73–104.
1584. Лаас Н. Соціальна та культурна історія українського соціуму пізнього сталінізму: тематика та методологія англомовної історіографії // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). 2010. №2. С.104–138.
1585. Лаас Н. Сучасна англо-американська історіографія про повсякденність структури та практики в СРСР // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.34–36.
1586. Лаврут О. О. Громадська діяльність студентства УСРР в 20-х рр. ХХ ст. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2009. Випуск 26. С.71-80.
1587. Лаврут О. О. Краєзнавча діяльність студентів УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2012. Випуск 58. С.115-122.
1588. Лаврут О. О. Стажування студентів вищих навчальних закладів в УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2011. Випуск 44. С.120-129.
1589. Лаврут О. О. Якість навчальної діяльності учнів шкіл УРСР у другій половині 1950–х років. Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 127. С.49-52.
1590. Левченко Л. Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920-1930-х рр.: монограф. / наук. ред. проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с. [Рецензія]. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. 2017. Т. 27. С.470-473.
1591. Липинський В., Аксакова Н. Професорсько-викладацька корпорація педагогічної освіти в УСРР у 1920-ті роки. Краєзнавство, №2. 2012. С.126-132.

1592. Липинський В.В., Аксакова Н.О. Становлення мережі та структури педагогічної освіти в УСРР у 1920-і рр // Наука. Релігія. Суспільство. №3. 2011. С.23-30.
1593. Лисенко О. Історія повсякдення як галузь наукового знання (повсякденна історія війни: методологічні нотатки) // Історія повсякденності: теорія та практика: Мат. Всеукр. наук. конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 р. / упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.11-19.
1594. Лисенко О.Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? // Україна. ХХ століття... Вип. 10. Київ: Ніка-Центр, 2006. С. 136-144.
1595. Литвиненко А. І. Історичні шляхи становлення регіоналістики в українській культурі й музикознавстві // Студії мистецтвознавчі. Київ: ІМФЕ, 2012. № 6. С. 7–14.
1596. Лук'яненко О. В. «Відкрилися шляхи до науки...»: вибір педагогічного вишу абітурієнтами 1940-1950-х років // Місце суспільних наук у системі сучасного гуманітарного знання ХХІ століття: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, Україна, 15–16 грудня 2017 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2017. С.20-24.
1597. Лук'яненко О. В. «Заробляючи ... копійки»: праця студентів Полтавського педагогічного інституту в умовах німецької окупації // Молодий вчений. №53. січень 2018. С. 599-602.
1598. Лук'яненко О. В. «І що це не педагог, не дай бог...»: практика у педагогічних вишах Української РСР доби «відлиги» (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 102. С.112-115.
1599. Лук'яненко О. В. «І що це не педагог, не дай бог...»: практика у педагогічних вишах Української РСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 103. С.50-53
1600. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 116. С.71-75.
1601. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 117. С.59-62

1602. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.3) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 118. С.93-96.
1603. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.4) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 119. С.101-104.
1604. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.5) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 120. С.67-69.
1605. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.6) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 121. С.39-41
1606. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.7) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 122. С.75-78
1607. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.8) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 123. С.76-79.
1608. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.9) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 124. С.86-88
1609. Лук'яненко О. В. «Карикатурні війни» в освітянській пресі УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.10) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 125. С.83-86
1610. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги» (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 99. С.48-51.
1611. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 100 – С.70-72.

1612. Лук'яненко О. В. «Мій характер не підходить для вчителювання»: професійне покликання студентів педагогічних вишів УРСР доби «відлиги» (ч.3) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 101 – С.97-99.
1613. Лук'яненко О. В. «Мовна безтурботність» колективів педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 105. С.75-79.
1614. Лук'яненко О. В. «Наші діти нехтують українську мову...»: освітня радянської України на «мовному фронті» доби «відлиги» // III. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2012. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2013. S.320-342.
1615. Лук'яненко О. В. «Плече вченого – надійна опора сільського трударя»: сільське господарство в руках колективів педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 104. С.50-54.
1616. Лук'яненко О. В. «Секта невдалих музикантів...»: мистецька освіта у педагогічних вишах УРСР I половини ХХ століття // Художні практики та мистецька освіта у кроскультурному просторі сучасності: матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції, 29-31 бер. 2017 р., Полтава / упоряд. М.М. Погребняк. Полтава: Видавництво «Симон», 2017. С.24-27.
1617. Лук'яненко О. В. «У магазинах немає нічого...»: купівельна спроможність освітян у розрізі життя Полтави часів «відлиги» // Треті Череванівські читання: зб. наук.ст. за матеріалами III Всеукра. наук. конф., 17-18 берез.2016 р. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2016. С.182-186.
1618. Лук'яненко О. В. «Щоб не пропало моє учіння»: мотивація зміни освітнього профіля студентами педагогічних інститутів УРСР 1940-1950-х років // Суспільні науки: проблеми та досягнення сучасних наукових досліджень: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 1-2 грудня 2017 р.), Одеса: ГО Причорноморський центр досліджень проблем суспільства, 2017. С.30-34.

1619. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття (1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 87, С.121-124.
1620. Лук'яненко О. В. Антизахідна істерія у карикатурах освітян УРСР повоєнного семиліття (2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 88, С.35-38.
1621. Лук'яненко О. В. Біографічні документи як джерело відтворення повсякдення освітян УРСР // Біографічні документи в освіті: теорія і практика: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2017 р.) / наук. ред. Л. В. Литвинюк. Полтава: ПОІППО, 2017. С.98-101.
1622. Лук'яненко О. В. Будення студентів-остарбайтерів Полтавського педінституту: хронологічний вимір // Сучасна гуманітаристика : збірник матеріалів VI Міжнародної науковопрактичної інтернет-конференції, 26 січня 2018 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2018. Вип. 6. С.59-62.
1623. Лук'яненко О. В. Бунтівні та лояльні: полтавські освітяни у хлібозаготівельній кампанії 1932-1933 років // Молодий вчений. 52. – грудень 2017. С.37-41.
1624. Лук'яненко О. В. Велика і мала політика у відображенні освітянської преси УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 110 С.91-94.
1625. Лук'яненко О. В. Велика і мала політика у відображенні освітянської преси УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 111. С.78-81.
1626. Лук'яненко О. В. Відлуння великого голоду у повсякденні полтавських освітян 1930-х років // Збірник статей та тез доповідей за матеріалами IV Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Розвиток основних напрямів соціогуманітарних наук: проблеми та перспективи» (м. Кам'янське, 6 – 7 квітня 2017 року) / відп. за випуск, професор К. Ю. Богомаз. Кам'янське: ДДТУ, 2017. С.43-44.

1627. Лук'яненко О. В. Відображення повсякдення колективів педінститутів УРСР доби «відлиги» у періодиці епохи (Ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 108. С.80-83.
1628. Лук'яненко О. В. Відображення повсякдення колективів педінститутів УРСР доби «відлиги» у періодиці епохи (Ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 109. С.90-94.
1629. Лук'яненко О. В. Віра і безбожництво у середовищі освітян України першої половини ХХ століття: полтавський акцент // Держава і Церква в новітній історії України: Збірник наукових статей за матеріалами VI Всеукраїнської наукової конференції «Держава і Церква в новітній історії України» (25-26 жовтня 2017 року). Полтава: ПП «Астроя», 2017. С.225-239.
1630. Лук'яненко О. В. Гаряча підтримка холодної війни: освітянські політичні карикатури доби десталінізації (1953–1964) // Jahrbuch der VII. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2016 Herausgegeben von Olena Novikova, Ulrich Schweier, Peter Hilkes. Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. S.715-727.
1631. Лук'яненко О. В. Гнані, клятї й биті: український національний пантеон у часи «відлиги» (1953-1964 pp.) // Jahrbuch der VI. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik "Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht" Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2015 Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2016. S. 574-588.
1632. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 126. С.74-77.
1633. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2017. Випуск 127. С.80-82.

1634. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (ч.3) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2018. Випуск 128. С.74-76
1635. Лук'яненко О. В. Его-документи про життя студентів Полтавського педінституту впродовж німецько-радянської війни (ч.4) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2018. Випуск 129. С.46-47.
1636. Лук'яненко О. В. Життя студентів Полтавського педінституту після звільнення з Третього Рейху // Молодий вчений. 54.2. 2018. –С. 11-14.
1637. Лук'яненко О. В. Заочні відділи у структурі провінційних педагогічних вишів доби «наступу соціалізму» (1930-ті роки) // Молодий вчений. №8.1 (48.1). серпень 2017. С. 26-29.
1638. Лук'яненко О. В. Здоров'я студентської молоді педінститутів УРСР І половини ХХ століття // Формування здоров'язбережувальних компетентностей сучасної молоді: реалії та перспективи: збірник наукових праць Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої Всесвітньому Дню цивільної оборони та Всесвітньому Дню охорони праці (Полтава, 27–28 квітня 2017 р.). Полтава: ПНПУ, 2017. С. 4-7.
1639. Лук'яненко О. В. Інтерактивне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 93. С.84-86
1640. Лук'яненко О. В. Інтерактивне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 94. С. 57-60.
1641. Лук'яненко О. В. Камені на шляху наукового поступу освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 86. С.67-70.
1642. Лук'яненко О. В. Колективи педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» на перехресті освітніх реформ (Ч. 1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 106. С.94-97.

1643. Лук'яненко О. В. Колективи педагогічних ВНЗ Української РСР доби «відлиги» на перехресті освітніх реформ (Ч. 2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 107. С.90-93.
1644. Лук'яненко О. В. Культурне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 91. С.97-100.
1645. Лук'яненко О. В. Культурне дозвілля у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 92. С.80-84.
1646. Лук'яненко О. В. Медичне обслуговування студентів Полтави 1930-х років // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської наукової конференції. 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Частина I. / Наук. ред. О.Ю.Висоцький. Дніпро: СПД «Охотнік», 2017. С.96-98.
1647. Лук'яненко О. В. Методологічні лабіринти дослідження освітянського повсякдення доби тоталітаризму // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 89, С.75-79.
1648. Лук'яненко О. В. Молодіжні студії з культурологічної регіоналістики у Полтаві // Культурологічна регіоналістика: молодіжні студії / За загальною редакцією О. В. Лук'яненка. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С.5-7.
1649. Лук'яненко О. В. Мотивація професійного вибору студентів-освітян 1940-1950-х років на основі его-документів // Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 14 листопада 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 4. С.121-125.
1650. Лук'яненко О. В. На межі раціонального та трансцендентного: освітньо зорієнтоване дозвілля та віра у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 97. С.85-87.
1651. Лук'яненко О. В. На межі раціонального та трансцендентного: освітньо зорієнтоване дозвілля та віра у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 98. С.76-79.
1652. Лук'яненко О. В. Організація охорони здоров'я у системі педінститутів УРСР I половини ХХ століття // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з

актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 10. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. С. 81-84.

1653. Лук'яненко О. В. Остарбайтери серед студентів повоєнних випускників Полтавського педінституту // Емінак: науковий щоквартальник. 2018. No 1 (21) (січень-березень). Т. 1. С. 108-111.

1654. Лук'яненко О. В. Педагоги «за примусом долі»: професійний вибір студентів-освітян 1940-1950-х років // Сучасна гуманітаристика: збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, 15 грудня 2017 р. Переяслав-Хмельницький (Київ. обл.), 2017. Вип. 5. С.124-129.

1655. Лук'яненко О. В. Політехнічні митарства повоєнної вищої педагогічної школи УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 85. С.37-39

1656. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 112. С.74-77.

1657. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 113. С.91-94.

1658. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.3) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 114. С.87-89.

1659. Лук'яненко О. В. Просторово-часові виміри повсякдення педінститутів УРСР доби «відлиги» (1953-1964 роки) (ч.4) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2016. Випуск 115. С.71-74.

1660. Лук'яненко О. В. Протистояння сходу і заходу в карикатурах освітян повоєнної України // Культурні практики як чинник соціокультурної модернізації сучасного українського суспільства: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. А. І. Литвиненко, Л. М. Кравченко, О. В. Лук'яненка. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. С.85-102.

1661. Лук'яненко О. В. Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.1) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 95. С.92-94
1662. Лук'яненко О. В. Рекреаційне дозвілля та спорт у педагогічних інститутах УРСР доби «відлиги» (ч.2) // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2015. Випуск 96. С.141-144.
1663. Лук'яненко О. В. Розважальне дозвілля студентів педагогічних інститутів УРСР доби «відлиги» // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 90. С.93-95.
1664. Лук'яненко О. В. Сфера залучення полтавських студентів-остарбайтерів на роботах у Третьому Рейхові // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 15. Вінниця: ТОВ Нілан-ЛТД, 2018, С. 122-125.
1665. Лук'яненко О. В. Україна-Росія-Світ: Бермудський трикутник у світогляді освітян повоєнних педагогічних інститутів УРСР // Jahrbuch der V. Internationalen virtuellen Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2014. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München - Berlin, 2015, S.484-500.
1666. Лук'яненко О. В. Учителі «за станом здоров'я» серед полтавських студентів 1940-1950-х років // Гуманітарний корпус: збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії. Випуск 14 (Том 1). Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. С. 126-130.
1667. Лук'яненко О.В. «Будуємо для свого інституту!»: відродження педінститутів УРСР доби Відлиги (1953-1964 рр.) // Materiály X mezinárodní vědecko - praktická konference «Věda a vznik– 2013/2014». Díl 16. Historie: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o., S.19-23.
1668. Лук'яненко О.В. «Інший світ» заочників педінститутів повоєнної України // Materiály X mezinárodní vědecko - praktická konference «Moderní vymoženosti vědy – 2014». . Díl 13. Historie: Praha. Publishing House «Education and Science» s.r.o., S.5-9.

1669. Лук'яненко О.В. «Не пошкодуємо і самого життя!»: повоєнний розподіл випускників педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 81. С. 54-56.
1670. Лук'яненко О.В. «Худі зерна» в руках сіячів «розумного, доброго, вічного»: девіантна поведінка викладачів вищої школи часів «відлиги» // <http://historians.in.ua/index.php/doslidzhennya/1054-oleksandr-lukyanyenko-khudi-zerna-v-rukakh-siyachiv-rozumnoho-dobroho-vichnoho-deviantna-povedinka-osvityan-vyshchoyi-shkoly-chasiv-vidlyhy>
1671. Лук'яненко О.В. «Шевченко не мав хитань і збочень»: Кобзар і «Богданове питання» у колі полтавських освітян доби «відлиги» // Постать Тараса Шевченка у світовому й національному культурологічному контексті: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. / за заг. ред. М. І. Степаненка, Л. М. Кравченко. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2014. С.100-107.
1672. Лук'яненко О.В. «Я буду педагогом!»: профорієнтаційна робота педінститутів повоєнної України // Materiały X Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Kluczowe aspekty naukowej działalności - 2014» Volume 7. Historia: Przemysł. Nauka i studia, S. 27-30
1673. Лук'яненко О.В. Браковані олівці від Укрмузтресту та дрова за 300 кілометрів: матеріальні труднощі повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 82. С.53-56.
1674. Лук'яненко О.В. Дозвілля студента повоєнного педінституту УРСР // Матеріали за 10-а міжнародна научна практична конференція, «Бъдещите изследвания», - 2014.Том 33. История. София. «Бял ГРАД-БГ» ООД – С.43-46.
1675. Лук'яненко О.В. Між гнобленням та відродженням: українська мова у повоєнних педінститутах УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 84. С.117-120.
1676. Лук'яненко О.В. Навчитися вчити: практика у повоєнних педінститутах УРСР // Матеріали за 10-а міжнародна научна практична конференція, «Настоящи изследвания и развитие – 2014». Том 10. История. София. «Бял ГРАД-БГ» ООД, С.38-43.

1677. Лук'яненко О.В. Педагогічна освіта у повоєнній Україні // Гуржіївські історичні читання: Збірник наук праць / Ред.кол.: В.А. Смолій, О.І. Гуржій, А.Г. Морозов та ін. Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2014. Вип.7 С.143-145.
1678. Лук'яненко О.В. Проблеми заочника повоєнного педінституту УРСР // Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації: Матеріали XVIII Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції «Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та інновації» (Київ, 24-25 січня 2014 р.), Київ: «Нова освіта», 2014, С. 32-35.
1679. Лук'яненко О.В. Проблеми навчального часу заочника повоєнного педінституту УРСР // Materiały X Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Strategiczne pytania światowej nauki – 2014» Volume 12. Historia: Przemysł. Nauka i studia, S.47-49.
1680. Лук'яненко О.В. Псевдонаціональна свідомість та війна з «націоналістичними виродками» освітян повоєнних педінститутів УРСР // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. Київ, 2014. Випуск 83. С.62-65.
1681. Лук'яненко О. В. «Атеїстична варта» освітян доби «відлиги» // Актуальні питання всесвітньої історії та методики їх викладання: збірник наукових праць за матеріалами доповідей і повідомлень Восьмого Всеукраїнського науково-практичного семінару (28-29 березня 2013 року). Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2013. С.180-186
1682. Лук'яненко О. В. Аграрні обрії педагогічних вишів УРСР часів «відлиги» // Навколишнє середовище і здоров'я людини. Матер. VI Всеукр. науково-практ. семінару. Полтава: Астроя, 2013. С.319-322.
1683. Лук'яненко О. В. Освіта проти віри: педінституту УРСР доби «відлиги» на варті наукового світогляду будівників комунізму// Держава і церква в Україні за радянської доби: Збірник наукових статей за матеріалами II Всеукраїнської наукової конференції (21-22 листопада 2012 року). Полтава: АСМІ, 2013. С.159-164.
1684. Лук'яненко Олександр. “Поклялись братами бути ми навек з Москвою”: маркери (псевдо) національної ідентифікації освітян УРСР доби «Відлиги» (1953 – 1964 роки) // IV. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen - Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe: Internationale virtuelle

Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013. Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. S.546-559.

1685. Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917-1928 рр.) // УІЖ. 1987. №5. С. 96-102.

1686. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917-1941 рр.) // УІЖ. 1990. №11. С. 58-64.

1687. Місечко О.Є. Роль інститутів народної освіти у професіоналізації педагогічної освіти в Україні (початок 1920-х рр.) // Історико-педагогічний альманах. 2012. № 2. С. 104-108.

1688. Петров В. В. Деятельность эвакуогоспиталей на территории Саратовской области в годы Великой Отечественной войны // Бюллетень медицинских интернет-конференций. Издательство: Наука и инновации, Саратов. Т.6. №1. 2016, С.150-152.

1689. Поршнева Б.А. Контрсуггестия истории (Элементарное социально-психологическое явление и его трансформации в развитии человечества) // История и психология / Под ред. Б.А. Поршнева, Л.И. Анцыферовой. М.: Наука, 1971. С.7-35.

1690. Прилуцький В. Матеріально-побутові умови життя студентства радянської України 1920-х рр. // УІЖ. 2008. №3. С.86-101.

1691. Прилуцький В. Молодь у суспільно-політичному житті УСРР (1928-1932 рр.) // УІЖ. 2002. №4. С.60-81.

1692. Прилуцький В. Опір молоді політиці правлячого режиму в УСРР в період утвердження тоталітарного ладу (1928 – 1936 рр.). // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2000. №5. С.152–184.

1693. Прилуцький В. Побут студентів в УСРР в 1920-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2006. №15. С.85–107.

1694. Прилуцький В. Участь студентства УСРР в суспільно-політичному та культурному житті в 1920-ті роки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2007. №16. С.147-162.

1695. Прилуцький В. Повсякденне життя студентів // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу. 2010. №1. С.79-107.

1696. Прокоф'єв Є. Удосконалення процесу вивчення загальнопедагогічних дисциплін у вишах України в 20-30-ті роки ХХ століття. Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. №1. 2015. С.62-68.
1697. Прохоренко О. А. Динаміка кількісних і якісних характеристик науково-педагогічної інтелігенції УРСР (1945-1955 рр.) // Україна. ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Зб. статей. 2006. Вип. 10. С.187–202.
1698. Прохоренко О. А. Новий соціум: морально-психологічні трансформації населення УРСР повоєнного періоду // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. №15. С.276–284.
1699. Прохоренко О. А. Характерні риси та особливості повсякденного життя науково-педагогічної інтелігенції 40-50-х років ХХ століття // Сумський історико-архівний журнал. 2010. №8-9. С. 210–214
1700. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). 2010. №2. С.177-208.
1701. Романюк І. М. Рецензія на монографію: Комарніцький О. Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930–х рр.: монографія / наук. ред. – проф. О. М. Завальнюк. Кам'янець–Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2017. 984 с. // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. К., 2017. Випуск 123.2017. С.344-345.
1702. Савчук К. Голодомор – український геноцид // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2015. Випуск 37. Ч. 2. С. 58–64.
1703. Старовойтенко, І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни : Питання теорії та методики : Зб. наук. пр. 2006. Число 13. Ч.1. С.6-27.
1704. Сушко О. О., Мазур І. Д. 70-річчя Київського педінституту ім.Горького // УІЖ. 1990. №7. С.134–136.
1705. Тарнавська С. В. Вища школа УСРР у 1920-х – на початку 1930-х років: радянська історіографія // Таврійський вісник освіти. 2015. № 4(52). С.275-285.
1706. Татарінов І. Методологічні проблеми дослідження повсякденного життя працівників важкої промисловості Української РСР у перше повоєнне десятиліття. //

Історія повсякденності: теорія та практика: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / Упор.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. П-Хм., 2010. С.167-169.

1707. Удод О. Повсякденне життя киян в умовах окупації (вересень 1941 – листопад 1943): питання методології та історіографії // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий зб. наук. пр. К., 2006. Вип. 15. С. 384–391.

1708. Федчиняк А.О. Відображення історії повсякденності у сучасних шкільних підручниках із всесвітньої історії // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). Бердянськ: БДПУ, 2007. № 2. С. 62–69.

1709. Федчиняк А.О. Історія повсякденності як складова змісту шкільної історичної освіти // Концептуальні засади сучасної шкільної історичної освіти. Збірник документів і наукових праць / За ред. К.О. Баханова. Бердянськ: БДПУ, 2007 С. 263–267.

1710. Хоменко Н. Дозвілля студентів ВНЗ під час навчального року (кінець 1940-х – 1967-мі рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2008. №14. С.127–146.

1711. Хоменко Н. Дозвілля студентів України в період літніх канікул (50-60 рр. ХХ ст.) // УІЗ. 2006. №9. С.271–281.

1712. Хоменко Н. Колективне дозвілля як спосіб контролю за студентською повсякденністю // Історія повсякденності: теорія та практика: Матер. Всеукр. наук. конфер., Переяслав-Хмельницький, 14-15 травня 2010 року / упор. : Лукашевич О.М., Нагайко Т.Б. Переяслав-Хмельницький, 2010. С.191–193.

1713. Хоменко Н. Повсякденне життя студентської молоді повоєнної України // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. 2009. №15. С.305–321.

1714. Хоменко Н. Студенство у навчальному процесі: повсякденний вимір (1950-60-ті рр.) // УІЗ. 2007. №10. С.214–228.

1715. Хоменко, Н. Студенство в соціальній структурі радянської України // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). 2010. №2. С.209–249.

1716. Хубулова С. А., Сосранова З. В. Эго-документы как исторический источник по Первой мировой войне // Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки. Выпуск № 1. 2015. С.116-120.
1717. Цапф В. Теория модернизации и различие путей общественного развития // Социологические исследования. 1998. № 8. С. 14-26.
1718. Шутова О. М. Тенденции антропологизации в современной историографии: история повседневности, устная и гендерная истории // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. Вып. 1 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэдактар) і інш. Мінск: БДУ, 2002. С. 106–121.
1719. Якименко М.А. Ювілей Полтавського педінституту // УІЖ. 1972. №5. С.151.
1720. Alexander P. Marc Augé and Jean-Paul Colleyn, *The World of the Anthropologist*, Oxford and New York: Berg 2006, vi, 134 pp. (Review) // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1. P.94-95.
1721. Ardener S. The Funding of Social Anthropological Research: A Preliminary Note to a Fragment of History Written by E. M. Chilver in 1955 // JASO. Vol. XXIX. 1998. №3. p.243-250.
1722. Arora V. Veena Das, Arthur Kleinman, Margaret Lock, Mamphela Ramphela, and Pamela Reynolds (eds), *Remaking the World: Violence, Social Suffering and Recovery*, Berkeley and London: University of California Press 2001. viii, 294 pp., References (Review) // JASO. Vol. XXXI. 2000. №1. p.358-360.
1723. Arun C.J. Beitina E. Schmidt and Ingo W. Schroder (eds), *Anthropology of Violence and Conflict*, London and New York: Routledge 2001. x, 229 pp., Index, References, Figures. (Review) // JASO. Vol. XXXI. 2000. №1. p.356-358.
1724. Boni S. Polly Weissner and Wulf Schiefenhovel. *Food and the Status Quest: An Interdisciplinary Perspective* (Review) // JASO. Vol. XXIX. 1998. №2. p.174-176.
1725. Bowsher A. Daniel Miller, *Stuff*, Cambridge and Malden: Blackwell and Polity Press 2009, vii, 169 pp. (Review) // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2. p.241-244.
1726. Bruckermann C. Alberto Corsín Jiménez (ed.), *Culture and well-being: anthropological approaches to freedom and political ethics*, London: Pluto Press 2008, vii, 207 pp. (Review) // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1. p.96-98.

1727. Costantino I. Paul Connerton, *How modernity forgets* (Review) // JASO-online. New Series. Vol. II. 2010. №1-2. p.87-90.
1728. Fayers-Kerr K. Andrea S. Wiley and John S. Allen, *Medical anthropology: a biocultural approach*, New York and Oxford: Oxford University Press 2009, xvii, 459 pp. (Review) // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2. p.247-249.
1729. Ferragina E. The never-ending debate about The moral basis of a backward society: Banfield and 'amoral familism' // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2. p.141-160.
1730. Gellner D.N. Lames Fentress and Chris Wickham. *Social Memory* (Reviewe) // JASO. Vol. XXVIII. 1997. №3. p.366.
1731. Gellner D.N. The awkward social science? Anthropology on schools, elections and revolution in Nepal // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2. p.115-140.
1732. Hills M. *Conflicts and Contrasts of Identity in a Changing Cornish Village* // JASO. Vol. Vol. XXVIII. 1997. №2.p. 149-160.
1733. Hyatt M. Sherry B. Ortner. *Anthropology and Social Theory: Culture, Power, and the Acting Subject*, London: Duke University Press, 2006, 188 pp. (Review) // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1. p.109.
1734. Irek M. *Black no more: towards a new theoretical framework for studies of social space connected with the 'informal economy'* // JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2. p.207-225.
1735. Landauer T.K, Foltz P.W., Laham D. *An Introduction to Latent Semantic Analysis* // *Discourse Processes*. 1998. №25. p.259-284.
1736. Landres S. *Ritual and Civil Society: The Case of British Elites* // JASO. Vol. XXVIII. 1997. №2. p.161-175.
1737. Lienhardt G. *Anthropology and the View from Afar* // JASO. Vol. XXVIII. 1997. №1. p.83-89.
1738. Liidtkke K. William Washabaugh. *Flamenco: Passion, Politics, and Popular Culture* (Review) // JASO. Vol. Vol. XXVIII 1997. №. 2. p.228-231.
1739. Llobera J.R. *From Micro to Macro: An Unsolved Problem in British Anthropology.* // JASO. Vol. XXXI. 2000. №1. p.149-166.
1740. Macleod D. *Office Politics: Power in the London Salesroom* // JASO. Vol. XXIX. 1998. №3. P.213-229.

1741. Norum R. K. David Harrison, *When languages die: the extinction of the world's languages and the erosion of human knowledge*, Oxford: Oxford University Press 2007 (paperback 2008), xi, 292 pp. (Review) // *JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1.* p.104-106.
1742. Papailias P. David E. Sutton, *Memories Cast in Stone: The Relevance of the Past in Everyday Life* (Review) // *JASO. Vol. XXX. 1999. №1.* p.84.
1743. Patico J. Daniel Miller, *Capitalism: An Ethnographic Approach* (Review) // *JASO. Vol. XXX. 1999. №1.* p.75-77.
1744. Pina-Cabral, J. de. *Observing Europe with John Campbell: a late view on the Mediterranean tradition* // *JASO-online. New Series. Vol. II. 2010. №1-2.* p.66–73.
1745. Rittersmith A. *Contextualising Chinese medicine in Singapore microcosm and macrocosm* // *JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1.* p.1-24.
1746. Sharman, R. L. Alfred Gell, *Art and Agency: An Anthropological Theory* [Review] // *JASO. Vol. XXX. 1999. №3.* p.317-318.
1747. Turner V. *Frame, Flow and Reflection: Ritual and Drama as Public Liminality* // *Japanese Journal of Religious Studies. 1979. №6/4.* p.493.
1748. Welze L. Antonius C.G.M. Robben (ed.), *Iraq at a distance: what anthropology can teach us about the war* (Review) // *JASO-online. New Series. Vol. II. 2010. №1-2.* p.96-98.
1749. Whitake J. Zuzana Búriková and Daniel Miller, *Au Pair* // *JASO-online. New Series. Vol. II. 2010. №1-2.* P.85.
1750. Wilson M. *Food as a good versus Food as a commodity contradictions between state and market in Tuta, Cuba* // *JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №1.* p.25-51.
1751. Wilson M.L. *Ideas and ironies of food scarcities and consumption in the moral economy of Tuta, Cuba* // *JASO-online. New Series. Vol. I. 2009. №2.* p.161–178.

VII. Довідники та словники

1752. Вузи УРСР. Довідковий матеріал. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. 182 с.
1753. Высшие учебные заведения // БСЭ / Гл ред Б.А. Введенский. Т.9. Государственное научное издательство «БСЭ», 1951. С. 514-520.
1754. Глухівський державний педагогічний інститут // УРЕ / Гол. ред. М.П. Бажан. Т.3. Київ, 1960. С. 309.

1755. Колектив. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, Том 4, 1973. С. 217.
1756. Педагогические институты // БСЭ / Гл ред Б.А. Введенский. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», 1955. С.272-274.
1757. Педагогические классы // БСЭ / Гл. ред. Б.А. Введенский. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», 1955. С.274.
1758. Педагогические курсы // БСЭ / Гл. ред. Б.А. Введенский. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», 1955. С. 274.
1759. Педагогическое образование // БСЭ / Гл ред Б.А. Введенский. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», 1955. С. 276-277.
1760. Педагогическое училище // БСЭ / Гл. ред. Б.А. Введенский. Т.32. Государственное научное издательство «БСЭ», 1955. С.277.
1761. Педагогічні інститути // УРЕ / Гол ред. М.П. Бажан. Т.11. Київ, 1963. С.18-19.
1762. Педагогічні класи // УРЕ / Гол. ред. М.П. Бажан. Т.11. Київ, 1963. С.18-19.
1763. Педагогічні технікуми // УРЕ / Гол. ред. М.П. Бажан, Т.11. Київ, 1963. С.18-19.
1764. Педагогічні училища // УРЕ / Гол. ред. М.П. Бажан, Т.11. Київ, 1963. С.20.
1765. Полтавский государственный педагогический университет имени В.Г.Короленко / Сост. Кривонос И.Ф., Мирный В.П. Полтава: Облполиграфиздат, 1980. 16 с.
1766. Полтавський державний педагогічний інститут імені В.Г.Короленка // УРЕ / Гол. ред. М.П. Бажан. Т.11. Київ, 1963. С. 353-354.
1767. Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка. Проспект / укл. Лобурець В.Є., Кривонос І.Ф.. Полтава: облполіграфвидав, 1990. 22 с.
1768. Таксономія // Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. С.1428.
1769. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1941-1943: Довід. вид. / Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: Т.Пастушенко, Т.Заболотна, М.Дубик. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 533 с.

1770. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1944-1945: Довід. вид. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Упоряд.: О. Лисенко, М. Лобода. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. 279 с.
1771. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1946-1960: Довід. вид.: У 2 ч. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд. М. Смольницька. К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 2: 1953-1960. С. 287–613.
1772. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1961 – 1975: Довід. вид.: У 2 ч. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд. В. Крупина. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2005. Ч. 1: 1961-1965. 293 с.
1773. Уманский педагогический институт // БСЭ / гл. ред Б.А. Введенский. Т.44. Государственное научное издательство «БСЭ», 1956. С. 223-224.
1774. Учительские институты // БСЭ / гл. ред. Б.А. Введенский, Т.44. Государственное научное издательство «БСЭ» 1956. С. 461.

VIII. Хрестоматії та навчальні посібники

1775. Бондаренко А., Кашуба Н., Турчина А., Шаховський С. Українська література. Підр. для 10 кл. серед. школи. Київ: Рад. школа, 1956.
1776. Лиман І., Константинова В. Історія Бердянського державного педагогічного університету. Навчальний посібник. Бердянськ: БДПУ, 2015. 206 с.
1777. Макарчук С.А. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій. Львів: Світ, 1999. 352 с.
1778. Цебрій І.В. Освіта в соціокультурному просторі Середньовіччя: Посібник для студентів історичних факультетів та вчителів історії. Полтава: ПОППО, 2007.
1779. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Навч. посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр НаУКМА, 2010, 218 с.

IX. Інтернет-ресурси

1780. 100 років студентства. Спецпроект URL: <http://100.studway.com.ua/1937>
1781. Cunningham S. Archive skills and tools for historians URL: http://www.history.ac.uk/makinghistory/resources/articles/archive_skills_and_tools_for_historians.html

1782. Newall P. Philosophy of History. URL: http://www.galilean-library.org/site/index.php/page/index.html/_/essays/introducingphilosophy/18-philosophy-of-history-r35
1783. Айсфельд А. Репатриация на чужбину... (репатриация советских немцев 1946-1947 гг.) URL: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2007_29_2/6.pdf
1784. Акутин А. Донбасский лагерь военнопленных № 280 в городе Сталино 1944 – 1954 гг. // URL: <http://infodon.org.ua/stalino/donbasskij-lager-voennoplennykh-n-280-v>
1785. Андрущенко В. Україна єдина! URL: <http://www.npu.edu.ua/ua/oholoshennia/196-zahalnounivesytetski/4427-ukraina-iedyna>
1786. Архив погоды по городам СНГ (19 и 20 века). URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=kie&month=10&year=1920
1787. Архив погоды по городам СНГ (19 и 20 века). URL: http://thermo.karelia.ru/weather/w_history.php?town=kie&month=10&year=1946
1788. Бабенко Л. Як українців робили атеїстами: державна політика проти релігії у перші десятиліття радянської влади. URL: <http://uamoderna.com/md/babenko-atheism>
1789. Байдич В.Г. Становище римо-католицького духовенства в Україні в роки «хрущовської відлиги» (1953-1957 рр) URL: http://nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_48/Gileya48/
1790. Верменич Я.В. Адміністративно-територіальний устрій українських земель // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Administratyvny_podil
1791. Военно-медицинские подразделения в Северной Осетии в годы Великой Отечественной войны URL: <http://iratta.com/materials/novaya/16588-voenno-medicinskie-podrazdeleniya-v-severnoy-osetii-v-gody-velikoy-otechestvennoy-voyny.html>
1792. Волкова Т. С. Бюджеты времени провинциальной учащейся молодежи (20–30 гг. XX в.) // Теория и практика общественного развития. 2013. №11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/byudzhety-vremeni-provintsialnoy-uchascheysya-molodezhi-20-30-gg-xx-v>.
1793. Голикова С.В.. Воспоминания: историческая память в формате эго-источника. URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/30280/1/uibch_2014_1-10.pdf

1794. Госпиталя Горьковской области.
URL:http://kurgan.clan.su/load/gospitalja_gorkovskoj_oblasti/1-1-0-24
1795. Дейч Йосип Якович // Энциклопедія Сучасної України.
URL:http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21319
1796. Декларация и Договор об образовании СССР.
URL:<http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1246/>
1797. Декрет СНК РСФСР от 24 октября 1922 «О выпуске в обращение денежных знаков образца 1923 года». URL:http://www.fox-notes.ru/gezetz/gezetz_00056_baranoff.htm
1798. Декрет СНК СССР от 7 марта 24 «О порядке выкупа советских денежных знаков, стоимость которых не обозначена в твердой валюте». URL: http://www.fox-notes.ru/gezetz/gezetz_00063_baranoff.htm
1799. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 12 июня 1922 года «О выпуске в обращение государственных денежных знаков РСФСР образца 1922 года достоинством в 5 и 10 тысяч рублей». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1341.htm
1800. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 16 февраля 1918 года «О выпуске в обращение облигаций «Займа Свободы» в качестве денежных знаков». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_228.htm
1801. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 2 января 1923 «Об установлении предельного размера заработной платы в государственных учреждениях и предприятиях». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1470.htm
1802. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 26 октября 1922 года «О чеканке золотых червонцев». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1425.htm
1803. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 3 ноября 1921 года «О денежных знаках образца 1922 года». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1174.htm
1804. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 4 марта 1920 года «О денежных знаках». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_555.htm
1805. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от 9 февраля 1923 года «О выпуске в обращение денежных знаков образца 1923 года в 250, 500 и 1000 рублей». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1522.htm
1806. Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР от от 16 июня 1921 года «О денежных знаках». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_989.htm

1807. Жакупова, Марияш. Тыловые эвакуогоспитали Казахстана и Республик средней Азии(саво). Лечебная деятельность эвакуогоспиталей URL: <http://bibliotekar.kz/tylovye-yevakogospitali-kazahstana-i-res/lechebnaja-dejatelnost-yevakogospitalei.html>
1808. З історії університету // Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини URL: http://udpu.org.ua/viewpage.php?page_id=2
1809. Завгородний А.В. Конкурсные и трудовые правоотношения педагогических работников образовательных организаций Российской Федерации. Монография. М.: Проспект, 2017. 287 с. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=2rcuDgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
1810. Закон о всеобщей воинской обязанности. URL: <http://rkka.ru/docs/all/z010939.htm>
1811. Закон України «Про вищу освіту». Відомості Верховної Ради, 2014, № 37-38, ст.2004. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>
1812. Закон України «Про професійно-технічну освіту». Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 32, ст. 215. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/103/98-вр>
1813. История развития конкурсного порядка замещения преподавательских должностей в российских вузах: проблемы и суждения. Евразийский юридический журнал. № 6 (13). 2009. URL: http://www.eurasialegal.info/index.php?option=com_content&view=article&id=1910:2013-03-06-09-56-58&catid=45:2011-01-12-10-57-00&Itemid=49
1814. Історико-педагогічний альманах. URL: https://udpu.org.ua/viewpage.php?page_id=175
1815. Історична довідка // Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. URL:http://www.npu.edu.ua/index.php?Itemid=134&id=139&option=com_content&task=blogcategory

1816. Калініченко Н. Василь Харцієв: підготовка педагогічних кадрів. Історико-педагогічний альманах. 2012. №2. URL: http://library.udpu.org.ua/library_files/istoruk_ped_almanax/2012/2012_2_10.pdf
1817. Киридон П. В. Типологічний портрет представника правлячих структур Української РСР повоєнної доби (1945-1964 роки). URL: http://www.nbu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Slv/2011_12/st17.pdf
1818. Кодекс Законов о труде РСФСР издания 1922 года. URL: http://pravo.by/ImgPravo/pdf/sm_full.aspx_guid=1711831479396362.pdf
1819. Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик. Утверждена Чрезвычайным VIII съездом Советов Союза ССР 5 декабря 1936 года (с последующими изменениями и дополнениями) URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/cnst1936.htm>
1820. Копитько І. Голодомор 1932—1933 років в Україні: про що свідчать архівні документи. URL: http://www.ukrbook.net/DAD/publ/Kopitko_7_08.pdf
1821. Короленківська громада відзначила Міжнародний день студента. URL: <http://pnpu.edu.ua/ua/news.php?news=1722>
1822. Ліцензія Міністерств освіти і науки на надання освітніх послуг навчальними закладами, пов'язаних з одержанням професійної освіти на рівні кваліфікаційних вимог до професійно-технічного навчання – Кременчуцький педагогічний коледж імені А. С. Макаренка. URL: <http://pu.org.ua/licenzii.pdf>
1823. Нікольський В. Голодомор 1932-1933 рр. на Україні за матеріалами «окремої папки» Політбюро ЦК КП(б)У // URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/12/4.pdf>
1824. Павлова О. Ф. До 75-ї річниці загибелі українського хореографа Василя Верховинця. Огляди джерел та документальні нариси. С.121-126. – http://www.archives.gov.ua/Publicat/AU/AU_1_2013/11.pdf
1825. Положение о высших учебных заведениях СССР, утвержденное постановлением Совета Министров СССР от 21 марта 1961 года №251. URL: <http://docs.cntd.ru/document/9053534>
1826. Постановление Народного Комиссариата по финансовым делам РСФСР от 30 мая 1918 года «Об обращении в качестве денежных знаков облигаций «Займа

Свободы» и купонов аннулированных государственных займов». URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_293.htm

1827. Постановление Совета Министров СССР от 17.12.1960 г. №1286 «Об изменении и признании утратившими силу решений правительства СССР в связи с перестройкой руководства высшими и средними специальными учебными заведениями СССР». URL:

<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=14911&rnd=A577590965E4AAF058CA3438A1B7F423&dst=100023&fld=134#019956168147189524>

1828. Постановление Совета Народных Комиссаров СССР Центрального Комитета ВКП(б) от 23 июня 1936 года «О работе высших учебных заведений и о руководстве высшей школой» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4080.htm

1829. Постановление Совмина СССР от 19.02.1953 года №539 «О мерах по улучшению подготовки профессорско-преподавательских кадров для высших учебных заведений СССР» URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4881.htm

1830. Постановление Центрального Исполнительного Комитета СССР №43 и Совета Народных Комиссаров СССР №308 от 14 августа 1930 года «О всеобщем обязательном начальном обучении». URL:

http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3667.htm

1831. Постановление ЦИК СССР и Совета Народных Комиссаров СССР от 11 сентября 1929 года «Об установлении единой системы индустриально-технического образования». URL:

<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=26494#01099508723609739>

1832. Постановление ЦИК СССР и Совета Народных Комиссаров СССР от 23 июля 1930 года «О реорганизации вузов, техникумов и рабфаков». URL:

<http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=2809&rnd=A577590965E4AAF058CA3438A1B7F423#02773110133876404>

1833. Приказ Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 31 июля 1962 г. №283 «О порядке замещения должностей профессорско-преподавательского состава и научных работников в высших учебных заведениях»

URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15783.htm>

1834. Рибченко Л. Радянські військові мобілізації на території України у 1941 – 1945 рр. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1063-5/9.pdf>
1835. Роз'яснення щодо питань працевлаштування випускників ВНЗ. URL: http://old.mon.gov.ua/files/normative/2015-07-01/4123/lmon_309.pdf
1836. Рябченко О. «Лінгвістичні операції з папугою»: культура мовлення студентів УСРР (1920–поч. 1930-х). Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис. 13.02.2018. URL: <http://uamoderna.com/md/ryabchenko>
1837. Сидорова Е.А., Загорулько Ю.А., Кононенко И.С. Семантический подход к анализу документов на основе онтологии предметной области. URL: <http://www.dialog-21.ru/digests/dialog2006/materials/html/SidorovaE.htm>
1838. Синявська О. О. Спогади очевидців голодомору 1932-1933 років як історичне джерело (за матеріалами Біляївського району Одеської області). URL: <http://zif.onu.edu.ua/article/viewFile/65518/60760>
1839. СССР: Анекдоты про Хрущова. URL: <http://ussr.km.ru/anekdot/khrushchev.html>
1840. Сталин И. В. Марксизм и вопросы языкознания // Правда. 20 июня 1950. URL: <http://www.philology.ru/linguistics1/stalin-50.htm>
1841. Статут Кременчуцького педагогічного коледжу імені А.С.Макаренка від 6 червня 2016 р. URL: [http://pu.org.ua/Статус%20%20Кременчуцького%20%20педагогічного%20коледжу%20імені%20А.С.Макаренка%20\(нова%20редакція\).pdf](http://pu.org.ua/Статус%20%20Кременчуцького%20%20педагогічного%20коледжу%20імені%20А.С.Макаренка%20(нова%20редакція).pdf)
1842. Типовой устав высшего учебного заведения. Утверждено Советом Народных Комиссаров Союза ССР 5 сентября 1938 года URL: <http://lawru.info/dok/1938/09/05/n1194951.htm>
1843. Тихонов В. В. Методы историографии: современное состояние и перспективы. URL: http://cliohvit.ru/view_post.php?id=41
1844. Харченко Л. Н. Методика и организация биологического исследования. DirectMEDIA, 2014. 171 с. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=31rQCgAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>

1845. Шаповал Ю. І. Мовна ситуація в Україні: історія й сучасний стан. URL: <http://memorial.kiev.ua/genocyd-ukrajinciv/duhovnyj-i-kultunyj-genocyd/780-dodatok-do-vidkrytogo-lysta-mizhnarodnij-gromadskosti.html>
1846. Эдельштейн Г. Читая беседу А. Солдатова и А. Невзорова на портале Кредо.ру URL: <http://karabanovo.prihod.ru/bibliocat/view/id/19812>
1847. Якубова Л.Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940 // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: «Наукова думка», 2010. 728 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony
1848. Тойнби А. Постигение истории. Москва: Айрис-Пресс, 2010. 640 с. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Toynbee/_Index.php
1849. Программа и устав ВКП(б) (Принята VIII съездом партия (18-23 марта 1919 г.). Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1937. URL: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Programma_i_ustav_VKPb.htm#p06
1850. Девятый съезд РКП(б) (март-апрель 1920 г.). Протоколы съездов конференции Всесоюзной Коммунистической партии (б). Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1934. 616 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51515/9_sezd._1934_g.pdf
1851. Протоколы X съезда РКП(б) (8-16 марта 1921 г.). Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1933. 954 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51779/10_sezd._1933_g.pdf
1852. Протоколы X съезда РКП(б) (27 марта – 2 апреля 1922 г.). Москва: Партиздат ЦК ВКП(б), 1936. 838 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51780/11_sezd._1936_g.pdf
1853. Двенадцатый съезд РКП(б) (17 – 25 апреля 1923 года). Стенографический отчёт. Москва: Издательство политической литературы, 1968. 919 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51781/12_sezd.pdf
1854. Тринадцатый съезд РКП(б) (май 1924 года). Стенографический отчёт. Москва: Издательство политической литературы, 1963. 884 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51893/13_sezd.pdf

1855. XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (декабрь 1925 года). Стенографический отчёт. Москва: Государственное издательство, 1926. 1042 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51895/14_sezd._1926_g.pdf
1856. XV съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (декабрь 1927 года). Стенографический отчёт. Москва: Государственное издательство, 1928 г. 1429 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/51896/15_sezd._1928_g.pdf
1857. XVI съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (июнь – июль 1930 года). Стенографический отчёт. Москва: Государственное издательство, 1930. 1782 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52144/16_sezd._1930_g.pdf
1858. XVII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (26 января – 10 февраля 1934 года). Стенографический отчёт. Москва: Партиздат, 1934. 746 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52145/17-yu_sezd_vkp_b.pdf
1859. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). (10 – 21 марта 1939 года). Стенографический отчёт. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1939. 744 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52146/18_sezd._1939_g.pdf
1860. XIX съезд ВКП(б) – КПСС (5 – 14 октября 1952 г.). Документы и материалы. URL: http://istmat.info/files/uploads/52189/19_sezd_.pdf
1861. XX съезд Коммунистической партии Советского Союза (14 – 25 февраля 1956 года). Стенографический отчет. Ч. II. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1956. 561 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52190/20_sezd._chast_2._1956.pdf
1862. Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза (27 января – 5 февраля 1959 года). Стенографический отчет. Ч. II. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1959. 616 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52191/21_sezd._chast_2._1959.pdf
1863. XXII съезд Коммунистической партии Советского Союза (17 – 31 октября 1961 года). Стенографический отчет. Ч. III. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1962. 592 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/52747/22_sezd._chast_3._1962_g.pdf

1864. Метаморфозы советского рубля. Деловая столица. 15 Сентября 2006. URL: <http://www.dsnews.ua/politics/vdart1417>

1865. Денежные реформы в России: История и современность. Сборник статей. М.: Древлехранилище, 2004. 280 с. URL: <http://www.bonistikaweb.ru/KNIGI/den-20.htm>

1866. Чуднов И.А. Валютный курс советского рубля: опыт «научного» обоснования. методология расчета курса рубля к доллару США в послевоенные годы. Вестник Кузбасского государственного технического университета. 2003. №3. С.118-130. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/valyutnyy-kurs-sovetskogo-rublya-opyt-nauchnogo-obosnovaniya-metodologiya-rascheta-kursa-rublya-k-dollaru-ssha-v-poslevoennye-gody>

1867. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2011. 312 с. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/978-02-2135-5828-0/978-02-2135-5828-0.pdf>

1868. Levi G. On Microhistory // New Perspectives on Historical Writing / Edited by Peter Burke]. Second Edition. Polly Press, 2001. P.97-120. URL: <http://www.gbv.de/dms/mpib-toc/637239903.pdf>

Х. Документальне кіно

1869. Наш Никита Сергеевич (Реж.: Сеткіна І.,1961).

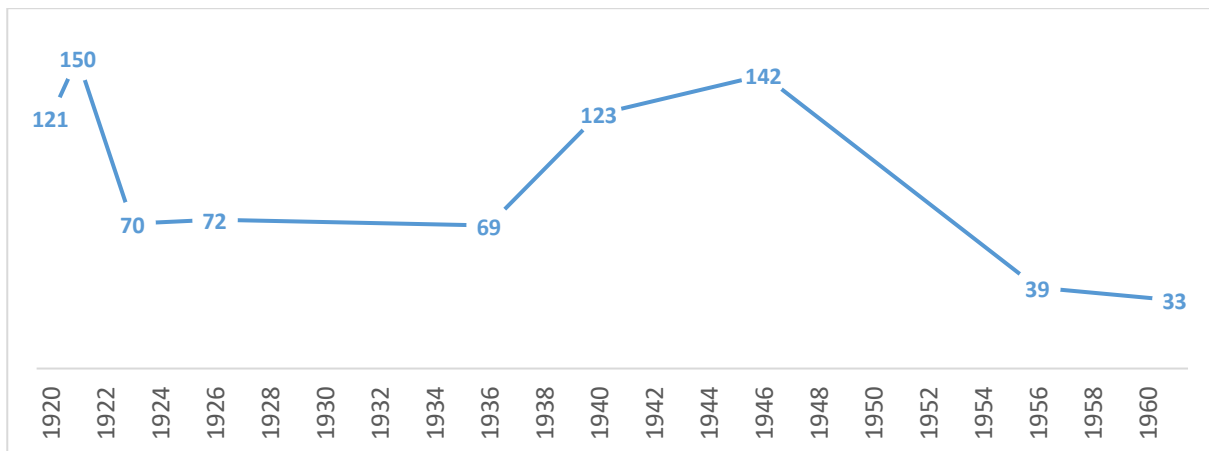
1870. Новости дня. Хроники наших дней. Апрель 1954 года. №20 (Реж: Тулуб'єва З.,1954).

Табл. 1. Зміна змістового наповнення поняття «колектив вищої педагогічної школи»

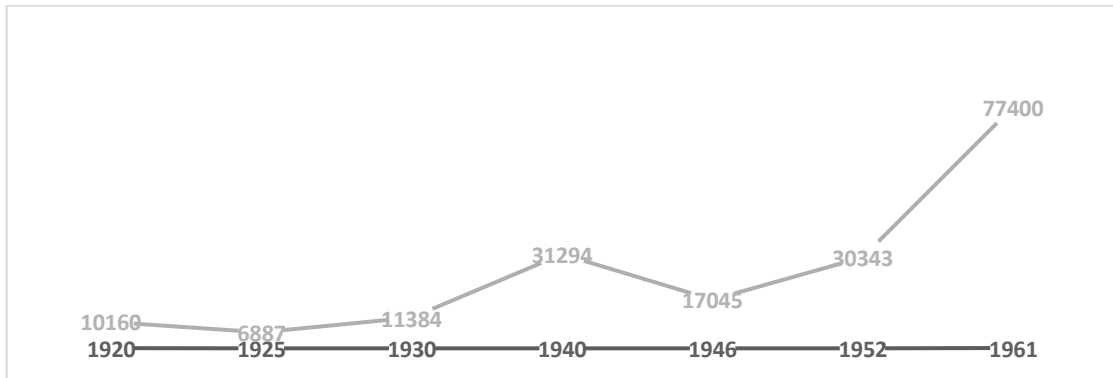
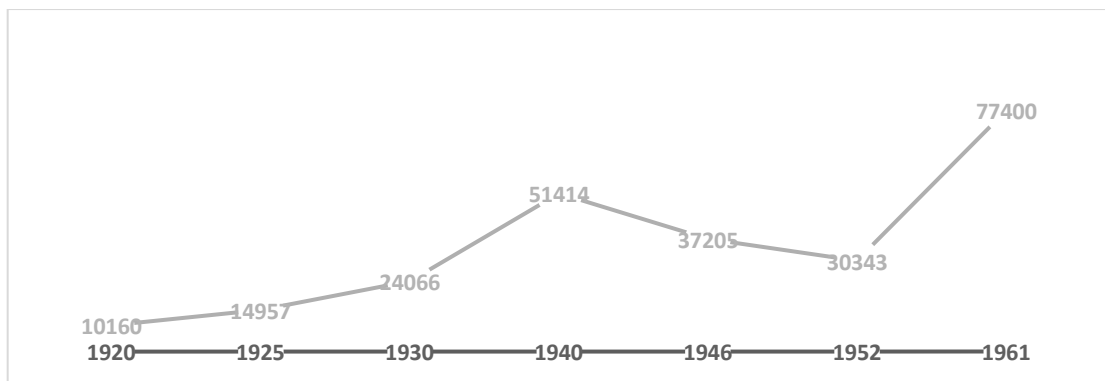
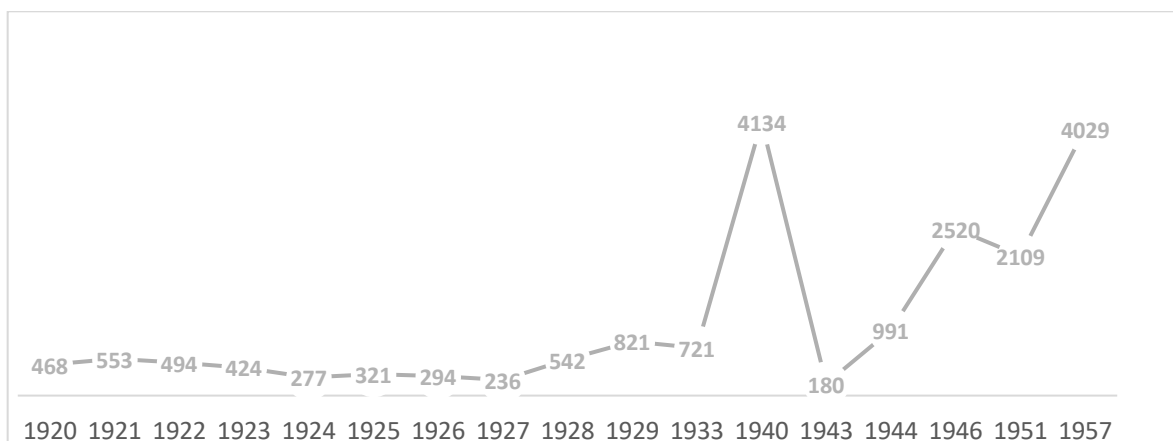
Рік	Усереднена кількість	Змістове наповнення
1961	33	33 педінститути
1956	39	37 педагогічних та 2 учительських інститути
1946	142	20 педінститутів, 34 учительських інститути, 77 педучилищ, 11 педагогічних класів
1940	123	20 педагогічних та 47 учительських інститутів, 56 педучилищ
1936	69	36 інститутів та 33 педтехнікуми
1926	72	12 інститути та 60 педтехнікумів
1923	70	12 інститутів та 58 педтехнікумів
1921	150	21 інститут, 129 курсів
1920	121	18 інститутів, 103 курси

* у таблиці не враховані допоміжні наукові колективи (школи, садочки, клуби, читальні), короткострокові курси та робітфаки

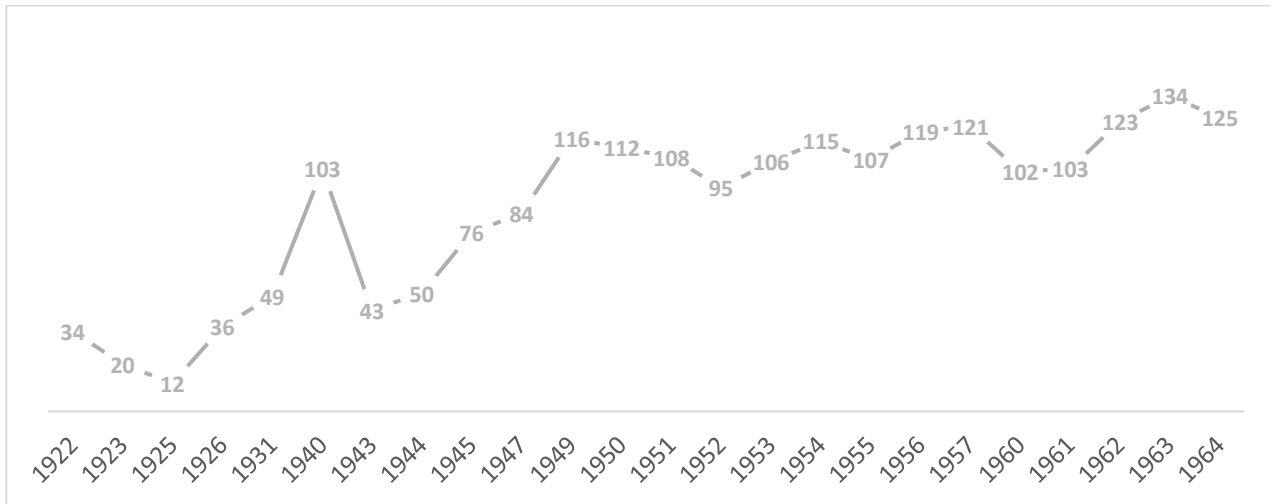
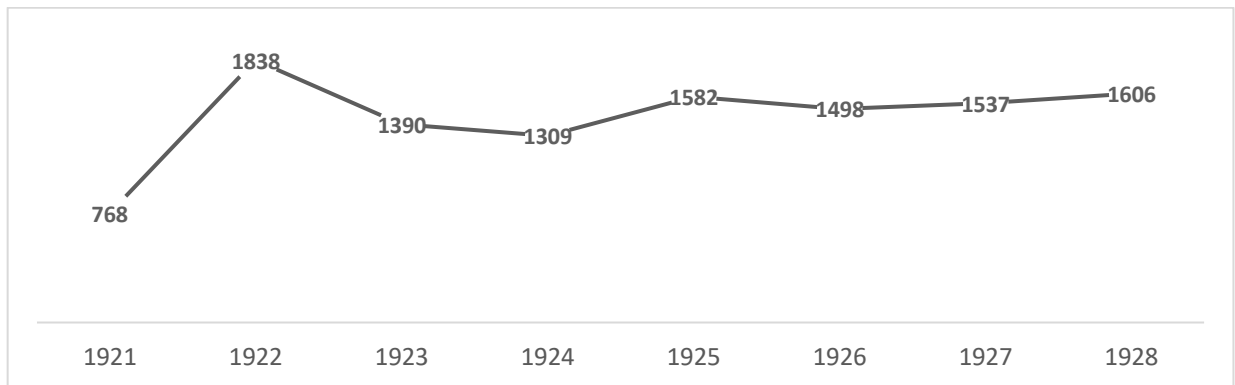
Рис. 1. Динаміка усередненої кількості педколективів в Україні

На матеріалах ф. 166 ЦДАВО України та ф. 20 ЦДАГО України

Рис. 1 Динаміка кількості студентів педінститутів**Рис. 2.** Динаміка кількості студентів педінститутів з урахуванням педучилищ (із сер. 1920-х до сер. 1940-х рр.)**Рис. 3.** Динаміка кількості студентів ЦДПІ у 1920-1950-х рр.

За матеріалами ЦДАВО України, ф.166, оп.4, оп. 10; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Держархіву Полтавської області. Ф. Р-1507, АПНПУ (Книги наказів)

Рис. 1. Динаміка кількості співробітників ПДП**Рис. 2. Динаміка кількості співробітників педвишів у період «вибуху» відкриття вишів у 1920-х рр.**

* з урахуванням працівників педтехнікумів та інститутів, у 1925 р. враховані також співробітники робітфаків при педвишах республіки

За матеріалами ЦДАВО України, ф.166, оп.4, оп. 10; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Держархіву Полтавської області. Ф. Р-1507, АПНПУ (Книги наказів)

Рис. 1. Статеве співвідношення студентів ПДШ

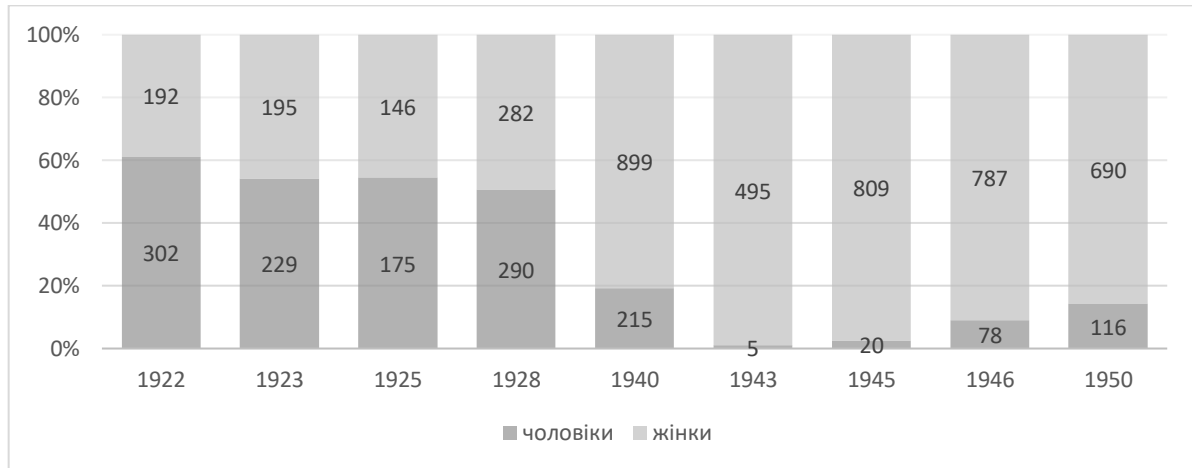
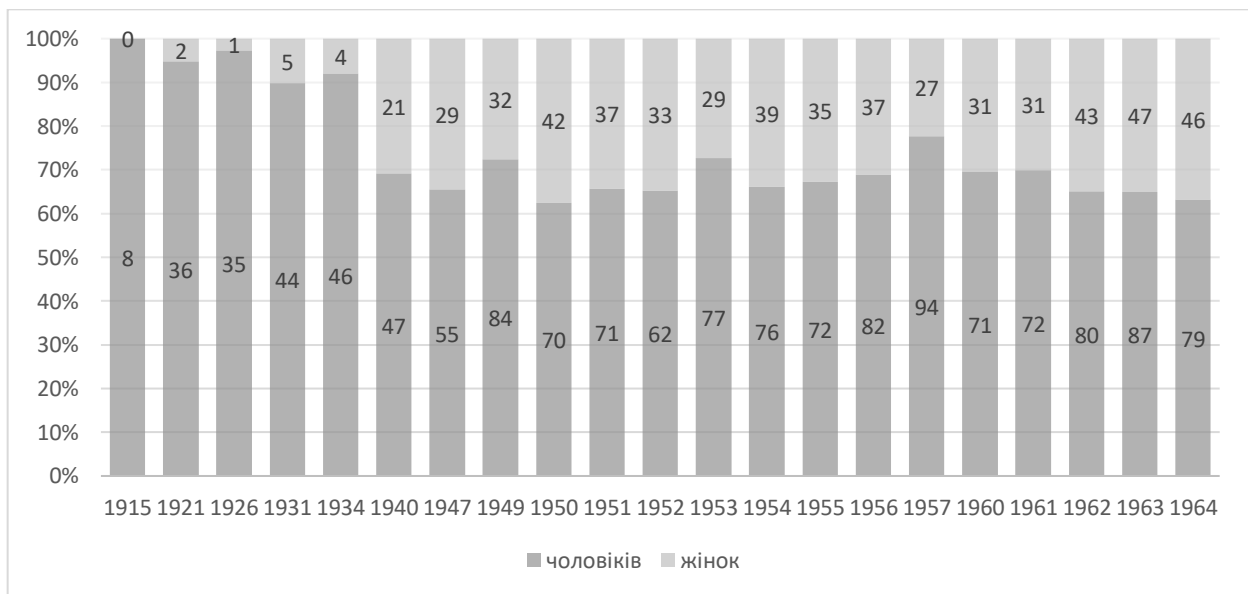

Рис. 2. Статеве співвідношення у колективі ПДШ

За матеріалами ЦДАВО України, ф.166, оп.4, оп. 10; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, Держархіву Полтавської області. Ф. Р-1507, АПНПУ (Книги наказів)

ДОДАТОК Г (Продовження)

Табл. 1. Статеві-вікова структура педагогічного колективу ПДШ

№ з/п	Рік	Усього	Чоловіки	Жінки	Усього	Чоловіки	Жінки	Коефіцієнт фемінізації	Коефіцієнт маскулізації
		Абсолютна кількість, осіб			Показники структури, %				
1.	1947	84	55	29	100	75,5	34,5	52,7	189,6
2.	1949	116	84	32	100	72,4	27,6	38	262,5
3.	1950	112	70	42	100	62,5	37,5	60	166,6
4.	1951	108	71	37	100	65,7	34,3	52,1	191,8
5.	1952	95	62	33	100	65,3	34,7	53,2	187,8
6.	1953	106	77	29	100	72,6	27,4	37,6	265,5
7.	1954	115	76	39	100	66,1	33,9	51,3	194,8
8.	1955	107	72	35	100	67,2	32,7	48,6	205,7
9.	1956	119	82	37	100	69	31	45,1	221,6
10	1957	121	94	27	100	77,7	22,3	28,7	348,1
11	1960	102	71	31	100	70	30	43,6	229
12	1961	103	72	31	100	70	30	43	232,2
13	1962	123	80	43	100	65,1	34,9	53,7	186
14	1963	134	87	47	100	65	35	54	185,1
15	1964	125	79	46	100	63,2	36,8	58,2	171,7
Середнє		111	75	35	100	68,4	32,1	47,9	215,8

За матеріалами Держархіву Полтавської області. Ф. Р-1507, АПНПУ (Книги наказів)

ДОДАТОК Д

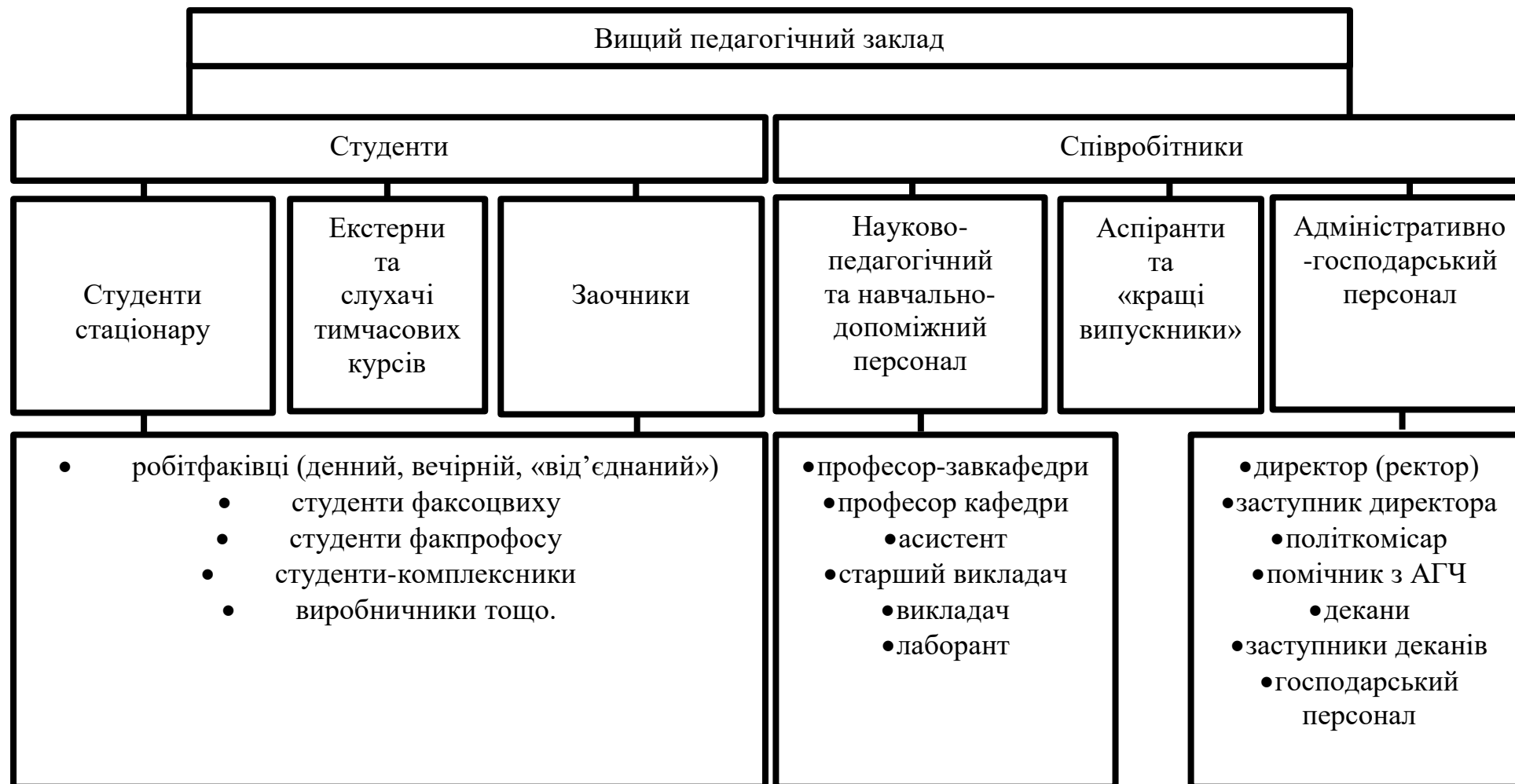
Табл.1. Кількісний склад робітфаків та студентів-робітфаківців у педагогічних вишах УСРР у 1925-1926 н. р.

Заклад	Кількість студентів
ІНО з робітфаками	
Луганськ	209
Катеринослав	185
Київ	295
Одеса	219
Харків	270
Ніжин	117
Інші педагогічні виші	
Житомирський ІНО	12
Кам'янець-Подільський ІНО	2
Миколаївський ІНО	6
Чернігівський ІНО	3
Педагогічні курси	144

ЦДАВО України, ф.166, оп.7, спр.8, арк.24.

ДОДАТОК Е

Схема 1. Узагальнена схема таксономії колективу вищої педагогічної школи 1920-1960-х рр.

ДОДАТОК Е (продовження)

Схема 2. Структура ПДПІ за Статутом 1939 р. [266, арк.7-8]

ДОДАТОК Ж

Табл. 1. Еволюція вимог до вступника до педагогічного вишу

<i>Критерій</i>	<i>I пол. 1920-х рр.</i>	<i>II пол. 1920-х рр.</i>	<i>1930-ті рр.</i>	<i>1940-ві рр.</i>	<i>1950-1960-ті рр.</i>
Відрядження	Розверстка армії, органів вдали та організацій		Відрядження профспілок, комун, армії, губполітосвіти	У якості привілею	
Зв'язок із виробництвом	Абітурієнт «зі школи для школи»	3 р. стажу в школі	Умовно діє		Зняття прив'язки до освітньої сфери
Віковий критерій	З 16-17 р.	16-30 р.		17-35 р.	16-30 р. (на заочні відділи – без верхньої межі)
Політичний критерій	Член ВКП(б), комсомолу, дружньої соцпартії	Існував у якості привілею	Майже не застосовувався	Юридично знятий	Відсутній
Економічні вимоги	Плата за навчання		Плата за навчання (юридично відмінена, фактично залишена) + плата за вступні іспити	Плата за навчання	Відміна плати за навчання
Основна освіта	Трудова, середня дореволюційна, неповна, нижча, початкова, професійна школи, домашня освіта, курси		7-9 класів, курси, робітфак	7-11 класів	

ДОДАТОК Ж (продовження)

<i>Критерій</i>	<i>I пол. 1920-х рр.</i>	<i>II пол. 1920-х рр.</i>	<i>1930-ті рр.</i>	<i>1940-ві рр.</i>	<i>1950-1960-ті рр.</i>
Знання	Відміна іспитів та уведення усного колоквиуму	Усний та письмовий іспити (українська., математика, суспільствознавство, природничі науки)	Твір, диктант, усна укр. та рос. мови та літератури, математика, хімія, фізика, біологія, суспільств., географія	Рос. твір, граматики, літ-ра, політграмота, укр. мова, математика, фізика, хімія, іноземна	Відмова рос. усн. іспиту, уведення політехнічних випробувань, випробувань на додаткові спеціальності (співи, малювання тощо)
Привілеї	- 1 рік стажу у школі - 2 р. виробничого стажу - Пролетаріат	- Трудова інтелігенція - Діти учителів - Круглі сироти	- Кавалери ордену Червоного прапора - Герої праці - Діти політкаторжан - Діти військових - Інваліди громадянської війни - Безпритульні - Вихованці дитбудинків - Служителі ДПУ - Винахідники	- Золоті та срібні медалісти - 3 роки стажу в школі	- демобілізовані - 2 р. стажу на виробництві чи в колгоспі

ДОДАТОК Ж (продовження)

<i>Критерій</i>	<i>I пол. 1920-х рр.</i>	<i>II пол. 1920-х рр.</i>	<i>1930-ті рр.</i>	<i>1940-ві рр.</i>	<i>1950-1960-ті рр.</i>
Офіційні обмеження		<ul style="list-style-type: none"> - Діти непманів, - Діти служителів культу, - Буржуазія - Члени «недружніх партій» 		Повне юридичне зняття соціальних, національних, гендерних та політичних заборон	Немає

ДОДАТОК 3

Табл. 1. Причини виключення із лав студентів ПДШ упродовж 1930-1940 рр.

	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940	1941	Всього
Сімейні обставини	39	51	18	6	18	16	37	46	52	218	51	552
В інший педвиш	11	4	3	0	4	4	5	2	2	6	17	58
Хвороба	11	0	3	4	3	12	9	0	2	7	1	52
Смерть	2	2	4	0	1	0	0	0	1	10	3	23
Невідвідування	129	93	135	11	29	41	29	23	78	33	16	617
Академзаборгованість	3	4	47	44	20	38	163	9	36	3	1	368
Злочини	5	2	5	5	3	1	0	0	0	5	0	26
Порушення дисципліни	3	7	16	8	3	0	7	0	0	232	2	278
Самовільне залишення	72	88	5	4	2	3	8	8	2	338	103	633
Армія	3	0	1	5	2	0	2	1	6	0	23	43
Скрута	1	7	1	0	0	0	1	0	0	0	1	11
Соціальне походження	15	3	11	7	28	0	3	0	0	0	0	67
Труднощі з українською	1	0	0	0	0	3	0	0	0	0	0	4
Антисемітизм	0	0	0	2	1	0	0	0	0	0	0	3
Як неповязані зі школою	0	0	0	0	0	0	1	2	0	0	0	3
Невиїзд за роздподілом	0	0	0	0	0	0	0	0	2	0	0	2
Несплата на навчання	0	0	0	0	0	0	0	0	0	70	145	215
Всього	295	261	249	96	114	118	265	91	181	922	363	2955

ДОДАТОК И

**Табл. 1. Асигнації на ремонт гуртожитків КУБУЧу та вишів УСРР у
1926 р.**

Виш	Видатки (карб.)
Київський ІНО	10 тис.
Луганський ІНО	1,5 тис.
Полтавський ІНО	1 тис.
Харківський ІНО	5 тис.
Одеський ІНО	5 тис.
Ніжинський ІНО	1,5 тис.
Пирятинський педтехнікум	500
Тульчинський педтехнікум	1 тис.
Пришибський педтехнікум	500
Харківський укр. Педтехнікум	1,5 тис.
Сумський педтехнікум	1 тис.
Уманський педтехнікум	500
Корсунський педтехнікум	500

ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.1177, арк.76

ДОДАТОК К

Табл. 1 . Розподіл кредитів резервного фонду Наркомпросу УСРР між комітетами поліпшення побуту студентів у 1925-1926 н.р.

Виш	Живуть в інтернаті робітфаку	Ковдри	Простині	Наволоки	Топчани
Харківські педкурси (укр.)	75	50	100	100	50
Харківські педкурси (євр.)	102	18	144	144	6
Київський ІНО	210		320	320	
Київські педкурси (укр.)	100	60	140	140	60
Київські педкурси (рос.)	15	15	30	30	15
Київські педкурси (євр.)	80	50	100	100	50
Київські педкурси (пол.)	60	40	70	70	120
Луганський ІНО	240	60	300	300	85
Херсонський ІНО	130	85	160	160	25
Полтавський ІНО	40	25	50	50	140
Ніжинський ІНО	250	100	350	350	110
Тульчинський педтехнікум	150	110	220	220	
	1452	613	1984	1984	661

ДОДАТОК Л

Табл. 1. Забезпечення гуртожитків окремих педагогічних інститутів у 1933 р.

Виш	контингент	В гуртожитку	ковдри		матраци		ліжка		простирадла		наволоки		етажерки		тумби		стілльці		столи	
			є	ні	є	ні	є	ні	є	ні	є	ні	є	ні	є	ні	є	ні	є	ні
Харків	568	390	430	0	430	0	500	0	240	600	450	600	140	0	150	0	400	0	135	0
Київ (укр.)	1286	840	296	640	300	560	925	0	75	1650	15	1200	0	90	72	20	550	200	75	15
Київ (пол.)	857	560	150	410	391	160	347	250	55	1100	200	940	13	70	59	0	75	200	29	0
Одеса	1744	1135	665	500	830	350	1030	0	700	1600	400	1100	170	30	148	52	800	200	315	50

ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.318, арк.12.

ДОДАТОК М

**Табл. 1 . Норми підготовки військових у педагогічних вишах УСРР у
1925-1926 н.р.**

ІНО	Всього студентів	Підлягають воєнізації	піхота	артилерія	Політичне управління РСЧА
Харків	1640	1271	5	3	5
Київ	1419	1401	6	3	5
Одеса	1028	864	3	3	3
Катеринослав	1079	1079	4	3	4
Кам'янець-Подільський	266	233	2		
Житомир	280	256	3		
Луганськ	146	146	2		
Миколаїв	249	249	3		
Херсон	203	203	3		
Полтава	273	273	3		
Чернігів	251	249	3		
Ніжин	254	254	3		
	7088	6478	40	12	17

ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.914, арк.53.

ДОДАТОК Н

Табл. 1 . Тримісячні курси підготовки інструкторів воєнної справи для шкіл, технікумів та інститутів УРСР у 1945 р.

кількість	Виші			
по 75 осіб	Київ	Мелітополь	Ніжин	Харків
по 70 осіб	Полтава	Суми	Херсон	Сталіно
(пед. інт-ти)	Кіровоград	Ворошиловград	Одеса	Запоріжжя
	Миколаїв	Кривий Ріг	Черкаси	Вінниця
	Житомир	Кременчук		
По 60 осіб (учит. ін-ти)	Конотоп	Осипенко	Старобільськ	Ровно
	Артемівськ	Чернігів	Бердичів	Лубни
	Умань	Кам'янець-Подільськ	Глухів	Слов'янськ

Держархів Полтавської області, ф. П-167, оп.2, спр.962. арк.5

ДОДАТОК О

Рис. 1. Динаміка надання відпусток студентам ПДШ упродовж 1930-1940 рр.

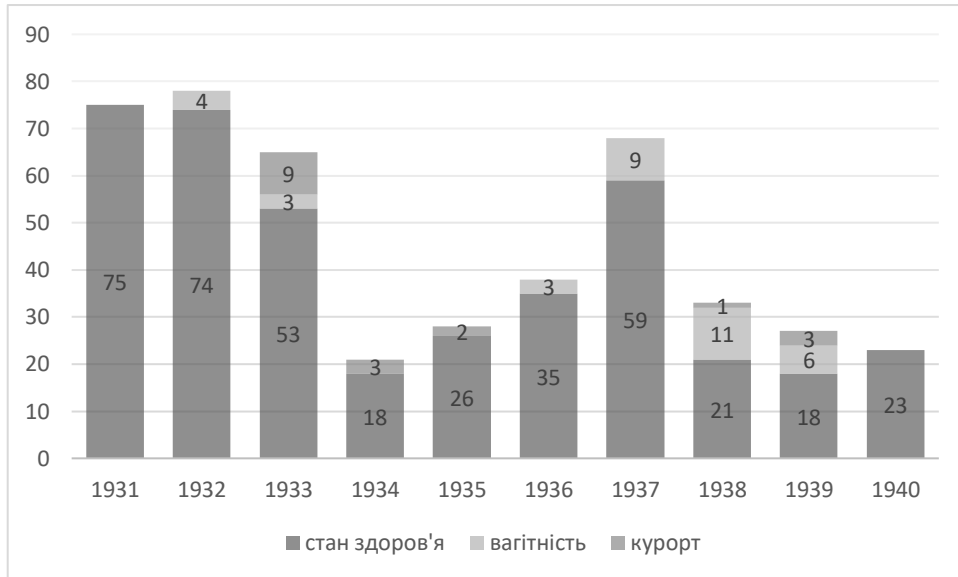
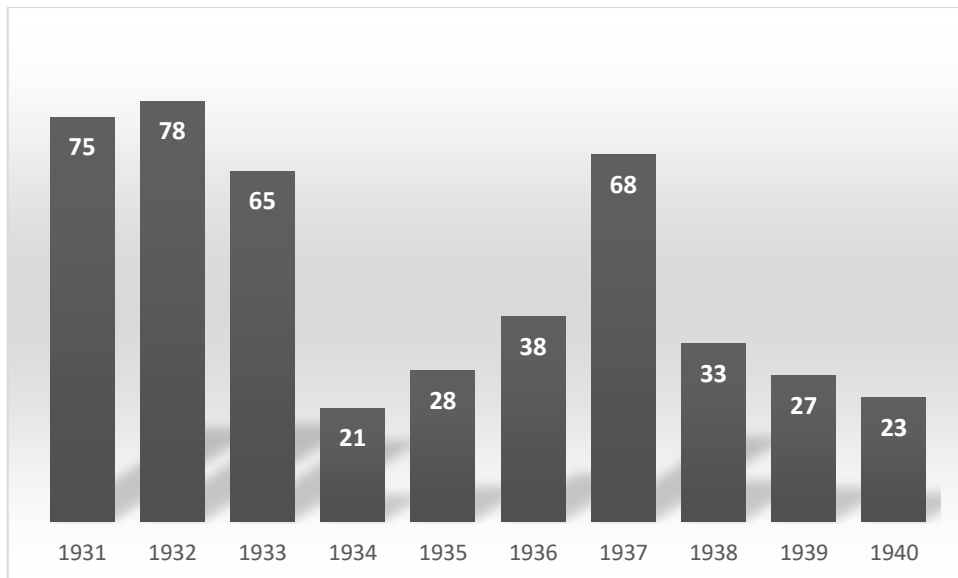

Рис. 2. Динаміка надання відпусток студентам ПДШ за станом здоров'я упродовж 1930-1940 рр.

ДОДАТОК О (продовження)

Рис. 3. Динаміка надання оздоровчих відпусток студентам ПДШ упродовж 1930-1940 рр.

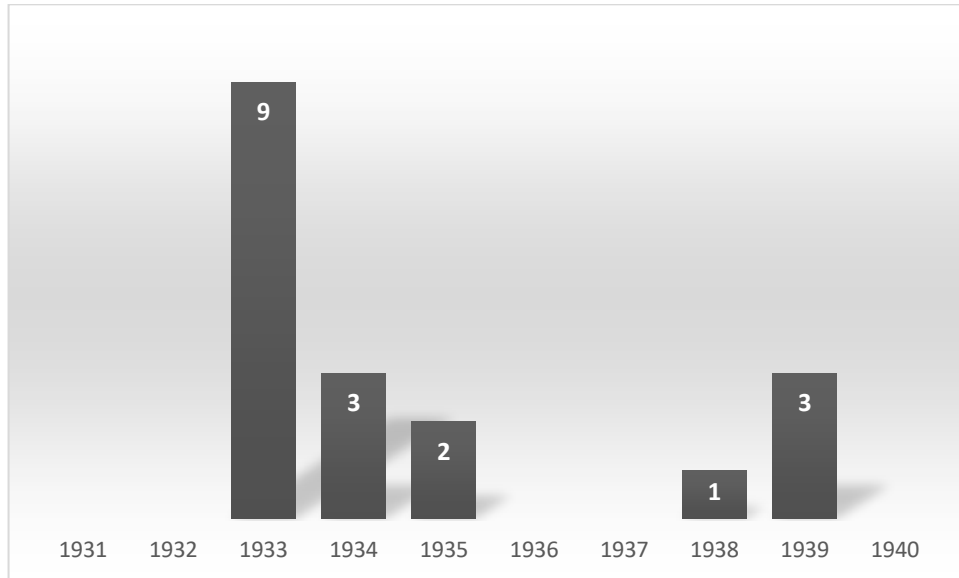
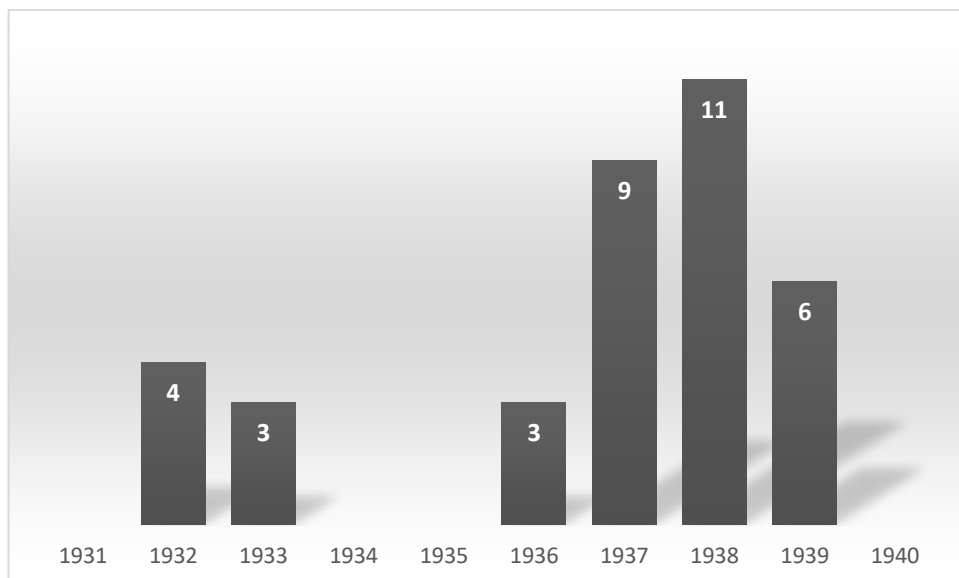

Рис. 4. Динаміка надання відпусток через вагітність студенткам ПДШ упродовж 1930-1940 рр.

За матеріалами Держархіву Полтавської області. Ф. Р-1507, АПНПУ (Книги наказів 1931-1940 рр.)

ДОДАТОК П

Табл.1. Бюджет оплати праці робітників та службовців за 17-розрядною тарифною сіткою з розрахунку 7 червоних рублів для 1 розряду станом на 1923 р.

Розряд	Коефіцієнт	Сума зарплати (карб.)
1	1,0	7
2	1,2	8,4
3	1,5	10,5
4	1,8	12,6
5	2,2	15,4
6	2,5	17,5
7	2,8	19,6
8	3,1	21,7
9	3,5	24,5
10	4,2	29,4
11	4,6	32,2
12	5,0	35
13	5,5	38,5
14	6,2	43,4
15	6,7	46,9
16	7,2	50,4
17	8,0	54

ДОДАТОК Р

Табл. 1. Сітка зарплат у Лубенському ІСВ у 1929/1930 н. р.

Посада	Сума карб.
Професор	300
Доцент	250
Денні та вечірні викладачі	230
Директор	220
Асистент	210
Помічник директора	175
Керівник практикою	150
Військовий керівник	120
Старший бухгалтер	120
Лаборант	90
Бухгалтер	90
Завідувач бібліотекою	80
Секретар установи	75
Завгосп	70
Секретар студентських справ	50
Монтер	45
Друкарка	40
Опалювач	32
Двірник	26
Прибиральниця	26

ЦДАВО України, ф.166, оп.9, спр.1590, арк.23

ДОДАТОК С

Табл. 1. Матеріальний стимул лекторів Товариства поширення політичного та наукового знання Полтавщини

Кількість прочитаних лекцій	Сума винагороди
11-20 лекцій	50 карб.
21-30 лекцій	100 карб.
31-50 лекцій	200 карб.
Більше 50 лекцій	300 карб.

Держархів Полтавської області, ф. Р-6829, оп. 1, спр. 119. арк. 23.

Табл. 2. Схема оплати праці у вузах відповідно до наказу Міносвіти №17-3-916 від 27 червня 1957 року

Посада / стаж років	до 5 р. (карб.)	5-10 р. (карб.)	Від 10 р. (карб.)
Директор, кандидат наук, доцент		4 500	
Заступник директора, кандидат наук, доцент		4 000	
Завкафедрою, доктор наук, професор			5 000
Доцент, старший викладач, кандидат наук		2 800	3 200
Асистент, викладач, кандидат наук	1 750	2 000	2 300
Старший викладач без ступеня	1 200	1 500	1 650
Асистент без ступеня	1 050	1 200	1 350

Держархів Полтавської області, ф. Р-1507, оп. 1, спр. 570. арк.14

ДОДАТОК С (Продовження)

**Табл. 3. Список «розкрадання» державних коштів викладачами
ПДШ 1953 р. відповідно до наказу Міносвіти**

4 тис. 047,48 карб.	Кирса І.
2 тис. 826 карб.	Чирко І
1 тис. 180 карб.	Сосін П.
1 тис. 180 карб.	Малич М.
660 карб.	Соколовський Б.
581,6 карб.	Падалка П.
540 карб.	Ліхін Б.
457,5 карб.	Габер
430 карб.	Лозовський
410 карб.	Ярошенко
380 карб.	Кашкалда К.
370 карб.	Гур'єв М.
342 карб.	Полухін
300 карб.	Ігнат'єв
300 карб.	Березюк С.
300 карб.	Кузьмін
300 карб.	Савельєв В.
250 карб.	Мазуренко Д.
82,5 карб.	Жилінська
14 тис. 937,08 карб.	Всього

Держархів Сумської області, ф. Р-5369, оп.1, спр. 165, арк. 34-39.

ДОДАТОК Т

**Табл. 1. Плани розподілу стипендій по губерніях та вишах УСРР
на 1922 р.**

	Повна (одиниць)	Половинна (одиниць)
Інститути		
Одеса	21	21
Київ	84	84
Харків	105	105
	210	210
технікуми		
Донбаський	56	63
Київський	35	35
Харківський	21	21
Одеський	21	28
Чернігівський	7	0
Подільський	7	0
Миколаївський	14	14
Кременчуцький	0	0
Волинський	0	0
Олександрівський	14	14
Полтавський	14	7
Катеринославський	21	28
	210	210

ДОДАТОК У

Табл. 1. Розподіл стипендій між вишами України за 1924-1925 н.р.

Виш	Робітфак	Студентів	Всього	Сума крб.
Харківський ІНО	305	175	480	14,5
ХПК (українські)		40	40	14,5
ХПК (єврейські)		40	40	14,5
Вовчанські ПК		20	20	12
Житомирський ІНО	12	45	57	12
Житомирські ПК (єврейські)		25	25	12
Житомирські ПК (українські)		22	22	12
Донецький ІНО	210	100	310	13
Маріупольські ПК		20	20	14
Старобільські ПК		15	15	12,5
Катеринославський ІНО	181	135	316	13,5
Катеринославські ПК		13		13,5
Кам'янські ПК		13		12
Київський ІНО	287	190	477	13,5
Одеський ІНО	224	150	374	13,5
Миколаївський ІНО	6	45	51	13
Херсонський ІНО		55	55	12,5
Каменецький ІНО	2	75	77	12
Полтавський ІНО		85	85	13
Чернігівський ІНО	3	60	63	12
Ніжинський ІНО	110	50	160	12
	1340	1373	2687	12,92

ДОДАТОК Ф

Табл. 1. Відомості розподілу стипендій по ІНО УСРР на 1922 р.

Виш	Кількість стипендій (однакова кількість повних і половинних)
Полтавський	90
Подільський	30
Харківський	110
Київський	160
Одеський	85
Катеринославський	0
Донецький	55
Чернігівський	0
Запорізький	55
Миколаївський	0
Кременчуцький	25
Волинський	0
	720

ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.1973, арк.4.

ДОДАТОК Х

Рис. 1. Динаміки зміни стипендії студентів стаціонару УСРР у 1923 р. в залежності від коливання курсу карбованця

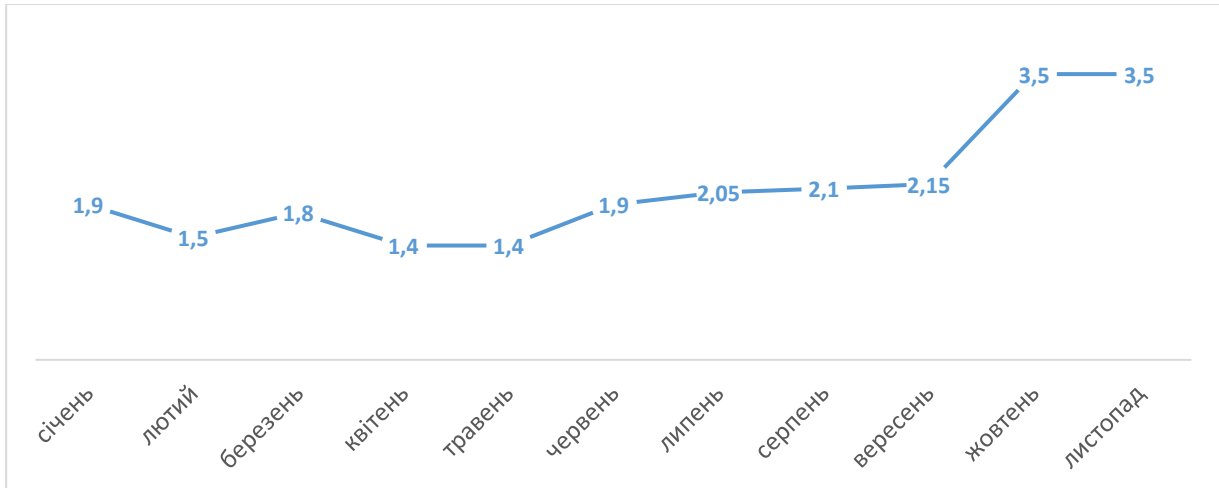
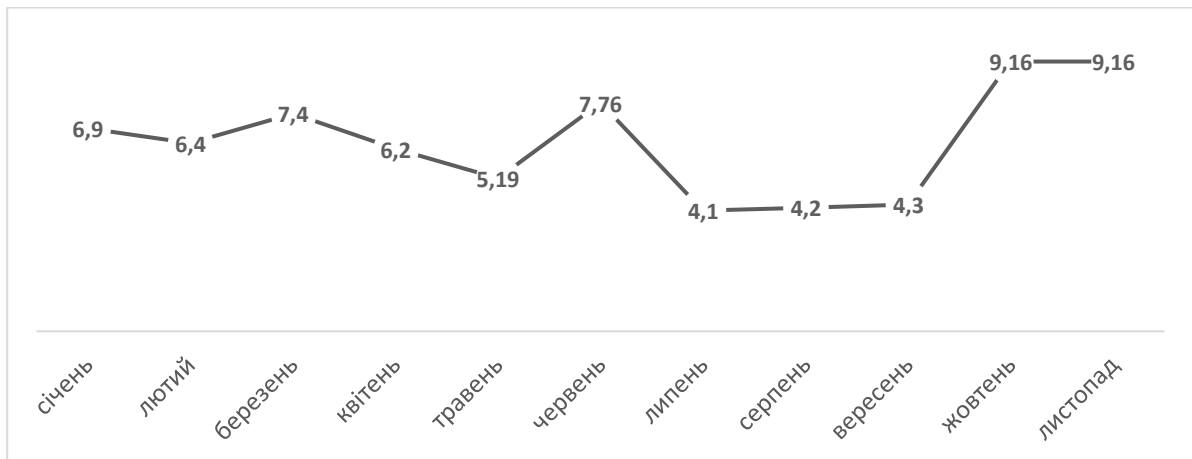

Рис. 2. Зміна стипендії студентів робітфаку УСРР у 1923 р. в залежності від коливання курсу карбованця

ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр.1778, арк.41зв.

ДОДАТОК Ц

Табл.1. Постачання одягом робітфаківців Київського ІНО у 1925-1926 н.р.

Товар	Кількість шт.	Вартість карб.
Пальто	100	35
Сорочка зимова	198	15
Штани	198	8
Сорочка літня	350	4
Штани літні	350	1,75
Сукня зимова	100	16
Сукня літня	100	8
Білизна		
Сорочка	250	2
Підштаники	250	2
Шкарпетки	500	0,7
Сорочка жіноча	200	2
Панталони	200	1,5
Панчохи жіночі	200	0,8
Хустки носові	1050	0,5
Взуття		
Черевики чоловічі	250	9
Черевики жіночі	100	10

ДОДАТОК Ч

Табл. 1. Розподіл стипендій у 21 карб. на особу, за рахунок місцевих бюджетів на 1925-1926 н.р.

Назва міського виконкому	Кількість одиниць
Криворізький	15
Павлоградський	15
Маріупольський	15
Зінов'євський	25
Сталінський	35
Артемівський	45
Катеринославський	60
Кременчуцький	20
Запорізький	20
Луганський	20
Одеський	80
Київський	100
Харківський	120
Мелітопольський	30
Миколаївський	30

ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.28, арк.14.

ДОДАТОК Ш

Табл. 1. Розподіл державних стипендій у грудні 1923 – червні 1924 рр.

	Студентів стаціонару	Сума стипендії	Студентів робітфаку	Сума стипендії	Порцій харчування робітфаку
Харківський ІНО	285	1140	228	1824	456
Житомирський ІНО	65	260	0	0	0
Луганський ІНО	80	320	125	1000	250
Катеринославський ІНО	185	740	110	880	220
Київський ІНО	270	1080	210	1680	420
Київські Польські трирічні курси	0	0	25	200	50
Одеський ІНО	150	600	115	920	230
Херсонський ІНО	45	180	0	0	0
Миколаївський ІНО	45	180	0	0	0
Кам'янець- Подільський ІНО	100	400	0	0	0
Полтавський ІНО	60	240	0	0	0
Чернігівський ІНО	60	240	260	2080	520
Глухівський ІНО	60	240	0	0	0
Ніжинський ІНО	60	240	50	400	100

ДОДАТОК Ш

Табл. 1. Ціни та товари у1930-х рр.

Товар	Вартість (карб.)
Стіл	54
Стілець	13
Шафа	153
Доріжка	10,7
Плювачка	10
Мусорна корзина	6
Гардини	40
Портъера	85
Скатертина	100
Карниз	10
Підставка для квітів	10
Люстра	500
Квіти	20
Матові ліхтарі	30
Дзеркало	250
Диван	350
Килим	500
Телефон	105
Крісло	26,4
Настільна лампа	44

Держархів Полтавської області, ф. Р-2118, оп. 1, спр. 2, арк.3

ДОДАТОК Ю

Табл. 1. Бронювання продовольства для освітян УСРР у 1921 р.

I декрет				
	слухачів	педагогів	Адм.-тех. персонал	Необхідно пайків
Житомирський ІНО	619	23	14	656
Житомирська педшкола (укр)	212	15	6	234
Житомирська педшкола (пол)	97	12	5	108
Педшкола с. Андрушевка (укр)	26	5	2	33
Харківська педшкола Скороводи	160	35	6	201
Херсонський ІНО	233	23	8	264
Миколаївський ІНО	812	28	12	842
Чернігівський педінститут	250	48	21	315
Глухівський педінститут	215	27	11	253
Ніжинський науково- педагогічний інститут	229	38	6	283

ДОДАТОК Ю (продовження)

	слухачів	педагогів	Адм.-тех. персонал	Необхідно пайків
Полтавський педінститут	468	37	8	573
Полтавська педшкола	114	18	6	138
Київський ІНО	1310	62	14	1368
Київські вищі педкурси	804	24	12	840
Українська педшкола Києві	61	18	6	110
Російська педшкола Києва	144	22	6	172
Польська педшкола Києва	36	18	4	98
Єврейська педшкола Києва	69	14	4	87
Катеринославський ІНО	223	28	14	265
Вінницький ІНО	212	23	14	249
Одеський ІНО	552	52	19	623
Всього	6846	570	198	7712

ДОДАТОК Ю (продовження)

II декрет							
	Курсів		слухачів		всього		потрібно
	місто	губернія	місто	губернія	місто	губернія	
Харківська губернія	3	10	100	100	300	1000	1300
Полтавська губернія	2	13	100	100	200	1300	1500
Київська губернія	2	13	100	100	200	1300	1500
Одеська губернія	2	7	100	100	200	700	900
Миколаївська губернія	2	5	100	100	200	500	700
Кременчуцька губернія	2	5	100	100	200	500	700
Чернігівська губернія	2	9	100	100	200	900	1100
Волинь	2	10	100	100	200	1000	1200
Поділля	2	13	100	100	200	1300	1500
Донецька губернія	2	12	100	100	200	1200	1400
Олександрівська губернія	2	3	100	100	200	300	500
Катеринославська губернія	2	4	100	100	200	400	600
Всього	25	104	1200	1200	2500	10400	12900

ДОДАТОК Я

Табл. 1. Розподіл продовольчих пайків між вищими педагогічними навчальними закладами УСРР на січень-лютий 1923 р.

Назва закладу	Кількість шт.
Харківські трирічні ПК	188
Харківські курси учкому	100
Харківський ІНО	235
Київські курси	150
Київський ІНО	460
Київські трирічні ПК	238
Луганські трирічні ПК	130
Катеринославський ІНО	180
Катеринославські трирічні ПК	255
Одеський ІНО	155
Херсонський ІНО	60
Миколаївський ІНО	50
Одеські трирічні ПК	95
Полтавський ІНО	95
Полтавські трирічні ПК	124
Житомирський ІНО	60
Житомирські трирічні ПК	80
Глухівський ІНО	55
Чернігівський ІНО	55
Ніжинський ІНО	55
Чернігівські трирічні ПК	70
Вінницький ІНО	55
Кам'янець-Подільський ІНО	70
Вінницькі трирічні ПК	120

ДОДАТОК АА

Табл. 1. Постачанням продуктами робітфаку с/г інституту Харкова у вересні – жовтні 1922 р.

	Всього пудів	Місяць постачання	В середньому пудів на 1 день на 190 осіб	В середньому на 1 особу на день (г/кг)
Житнє борошно	478	вересень-грудень	3,91	441 г
Квасоля	64,2	вересень	2,14	241 г
Пшоно	52,26	жовтень	1,68	190 г
Олія	21,1	Жовтень, грудень	0,34	38 г
Крупа гречана	65	листопад	2,16	244 г
Яловичина	391,35	грудень	12,62	1,42 кг
Масло коров'яче	0	–	0	0

ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.2019, арк.86.

ДОДАТОК ББ

**Табл.1. Продуктовий набір студентів Вищих педагогічних курсів
Вінниці у 1925-1926 н.р.**

Продукт	Денна норма (золотників)	Денна норма (г)	9-місячна норма (пудів)	Ціна за пуд (карб.)	Ціна за 1 кг (коп.)	Ціна за денну норму (коп.)
Борошно житнє	180	766,8	2227,2	3	18	13,8
Крупа	32	136,32	395	4	24	3,27
М'ясо	48	204,48	594	4	24	4,9
Жири	12	51,12	148,2	10	61	3,11
Городин суха	4	17,04	49,2	6	36	0,61
Картопля	192	817,92	2376	0,75	5	4,08
Сіль	7	29,82	86,25	0,8	5	0,14
Борошно на підливу	4	17,04	49,2	4,6	28	0,47
Цукор	8	34,08	99	9,4	57	1,94
Перець	1/6	0,71	82,5	1,5 за фунт	60	0,4
Лавровий лист	1/15	0,28	0,33	0,2 за фунт	8	0,02
Чай	1	4,26	100	2,8 за фунт	112	4,77

Розраховано за матеріалами ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.1176, арк.76

ДОДАТОК ВВ

Табл. 1. Допоміжні господарства педагогічних вишів у 1933 р.

	студентів	с/г га	корів	свиноматок	кролематок	Закладка яєць
Дніпропетровський профос	691	40	8	10	50	
Київський профос	736	40	8	10	50	
Кривий Ріг	426	30	6	10	50	
Одеса	626	40	8	10	50	
Харків	1000	50	10	10	50	
Запоріжжя	714	40	8	10	50	
Луганськ	767	50	10	10	50	
Артемівськ	413	40	8	10	50	
Бердичів	455	30	6	10	50	
Вінниця	435	30	6	10	50	
Глухів	330	30	6	10	50	
Ново-Московськ	492	35	7	10	50	2 000
Житомир	567	25	5	10	50	2 000
Зінов'ївськ	410	30	6	10	50	
Кам'янець	507	30	6	10	50	
Київ (укр.)	1494	50	10	10	50	
Київ (пол.)	204	30	6	10	50	
Кременчук	555	40	8	10	50	
Лубни	441	30	6	10	50	

Мелітополь	521	300	60	65	50	3 000
Миколаїв	516	30	6	10	50	
Ніжин	973	50	10	10	50	
Одеса	1220	50	10	10	50	
Полтава	721	40	8	10	50	
Суми	580	50	10	10	50	1 000
Умань	436	30	6	10	50	
Херсон	502	30	6	10	50	
Черкаси	521	30	6	10	50	
Чернігів	210	30	6	10	50	
Нікополь	390	20	4	10	50	
Бердянськ	120	20	4	10	50	

ЦДАВО України, ф.166, оп.11, спр.316, арк.101.

ДОДАТОК ГГ

Табл. 1. Таблиця сівозміни господарства ІСВ у 50 га у 1933 р.

Поле	Площа га	Тип	Культура	Площа га
І поле	10		Віка-овес	2,5
			Горох	2,5
			Квасоля	2,5
			Рання картопля	2,5
ІІ поле	10	озимина	Просо	2,5
			Кукурудза	2,5
			Соняшник	2,5
			Гречка	2,5
ІІІ поле	10	просанні	Капуста	2,5
			Огірки	1,5
			Баштан	2
			Цибуля	2
			Помідори	2
ІV поле	10	просанні	Буряк столовий	2,5
			Морква	2,5
			Картопля	5
V поле	10	ярина	Ячмінь	5
			Овес	5

ДОДАТОК ДД

**Табл. 1. Академічні пайки українських та російських освітян у березні
1922 р.**

	Росія (на місяць (фунтів / кг)	Україна (на місяць (фунтів / кг)	Росія (на день (г))	Україна (на день (г))
Борошно житнє	35 / 15,45	33 / 14,85	418,5	479
Крупа	18 / 8,1	18 / 8,1	261,2	261,2
Риба	25 / 11,25	15 / 6,75	362,9	217,7
Молоко коров'яче	3 / 1,35	0	43,5	0
Олія	3 / 1,35	2 / 0,9	43,5	29
Цукор	2,5 / 1,125	2 / 0,9	36,2	29
Цукерки	2,5 / 1,125	0	36,2	0
Сіль	2,5 / 1,125	2 / 0,9	36,2	29
Мило	1,5 / 0,675	1 / 0,45	21,7	14,5
Сірники	5 коробок	5 коробок		
Тютюн	0,75 / 0,337	0,75 / 0,337	10,8	10,8
Чай/кава	0,5 / 0,225	0,5 / 0,225	7,2	7,2
Горох	0	0	0	0
Борошно пшеничне	0	0	0	0

Вираховано за матеріалами ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.2021, арк.3.

ДОДАТОК ЕЕ

**Табл. 1. Заявка на покупку закордоном обмундирування
робітфаківців**

		Розмір см	кількість	матеріал	Вартість крб.
1	Пальто тепле на ваті	110	1076	Сукно чорне	30
2	Пальто тепле на ваті	115	2152		30
3	Пальто тепле на ваті	120	2152		30
4	Гімнастерка	78	1163	Сукно чорне та синє	18
5	Брюки	105	1163		
6	Гімнастерка	80	2324		18
7	Брюки	108	2324		
8	Гімнастерка	82	2324		18
9	Брюки	110	2324		
10	Білизна натільна		11,676	з паперового полотна чи трикотажу	3
11	Черевики чоловічі		6,338		10

За матеріалами: ЦДАВО України, ф.166, оп.4, спр.1090, арк.11.

ДОДАТОК ЖЖ

Табл. 1 . Одяг для робітфаків ІНО у 1925 р.

	чоловіків	пальто	гімнастерки	брюки	натрубахи	наткальсьони	взуття	жінок	Вовна на пальто (м)	Гроші (карб)
Харків	128	85			46	16	81	113	395,5	1695
Київ	156	65	1	1			65	52	182	780
Одеса	62	25					50	57	199,5	855
Катеринослав	78	15					50	45	157,5	675
Луганськ	51	66	32	27	26	35	58	53	185,5	795
Ніжин	41	15					15	24	84	360
	516	271	33	28	72	51	319	344	1204	5160

ЦДАВО України, ф.166, оп.5, спр.1179, арк.10-14.

ДОДАТОК 33

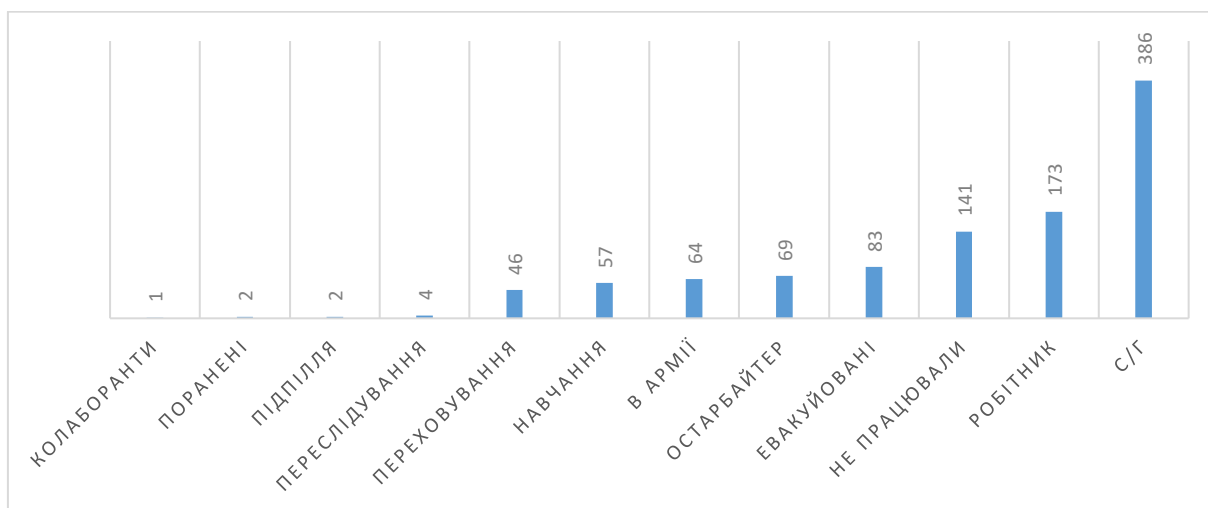
**Табл. 1. Забезпечення одягом студентів робітфаку Київського ІНО у
1922 р.**

Назва	Кількість одиниць
Шинель	100
Черевики	100
Рукавички	50
Літня сорочка	50
Шаровари	50
Натільна сорочка	100
Кальсони	100
Обмотувальна тканина	42,5 аршини
Паперові сорочки	0
Паперові кальсони	0

ЦДАВО України, ф.166, оп.2, спр.2021, арк.5.

ДОДАТОК ИИ

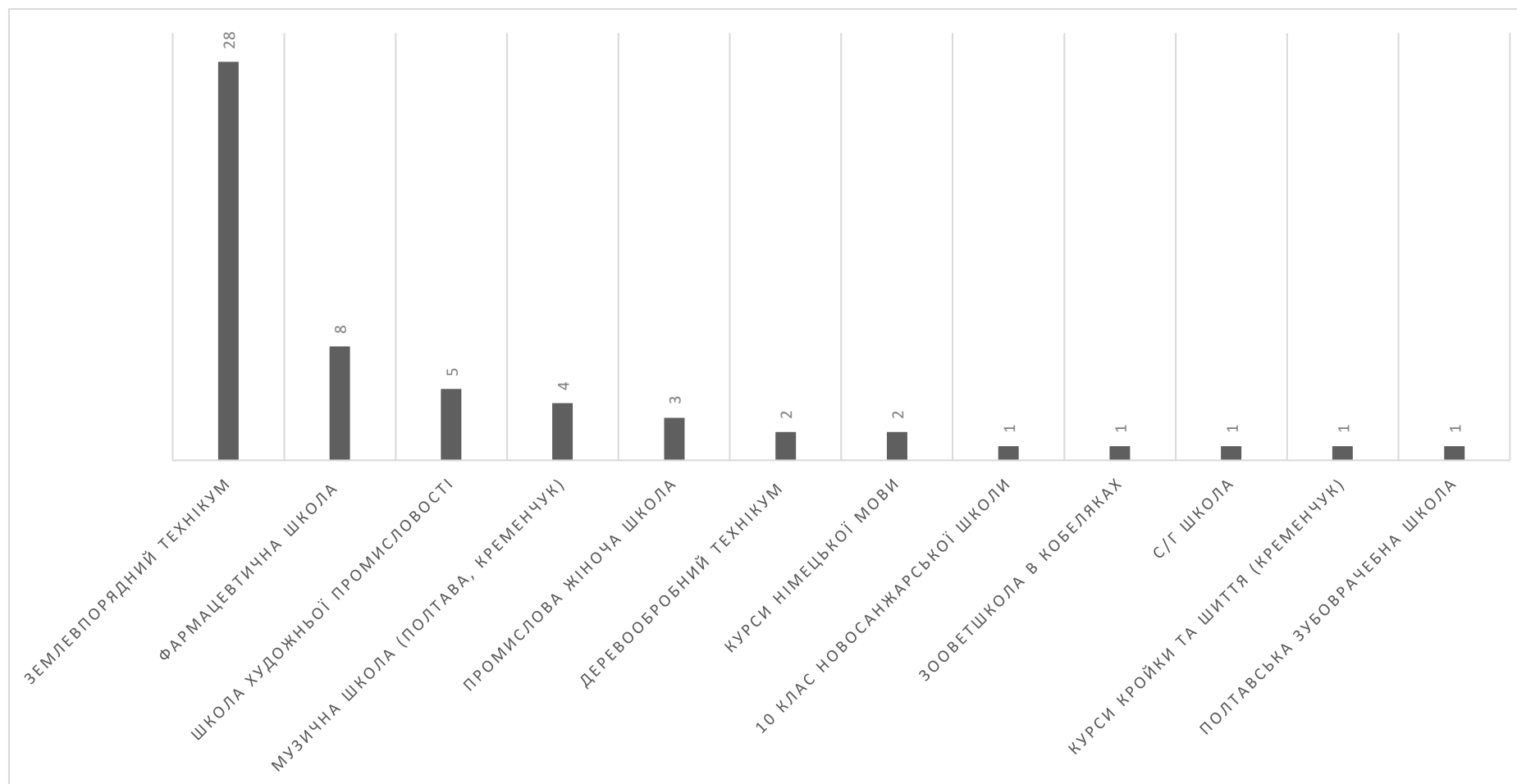
Рис. 1. Діяльність студентів ПДШ упродовж німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

АПНПУ, ф. Особові справи студентів стаціонару за 1943-1953 рр.

ДОДАТОК III (продовження)

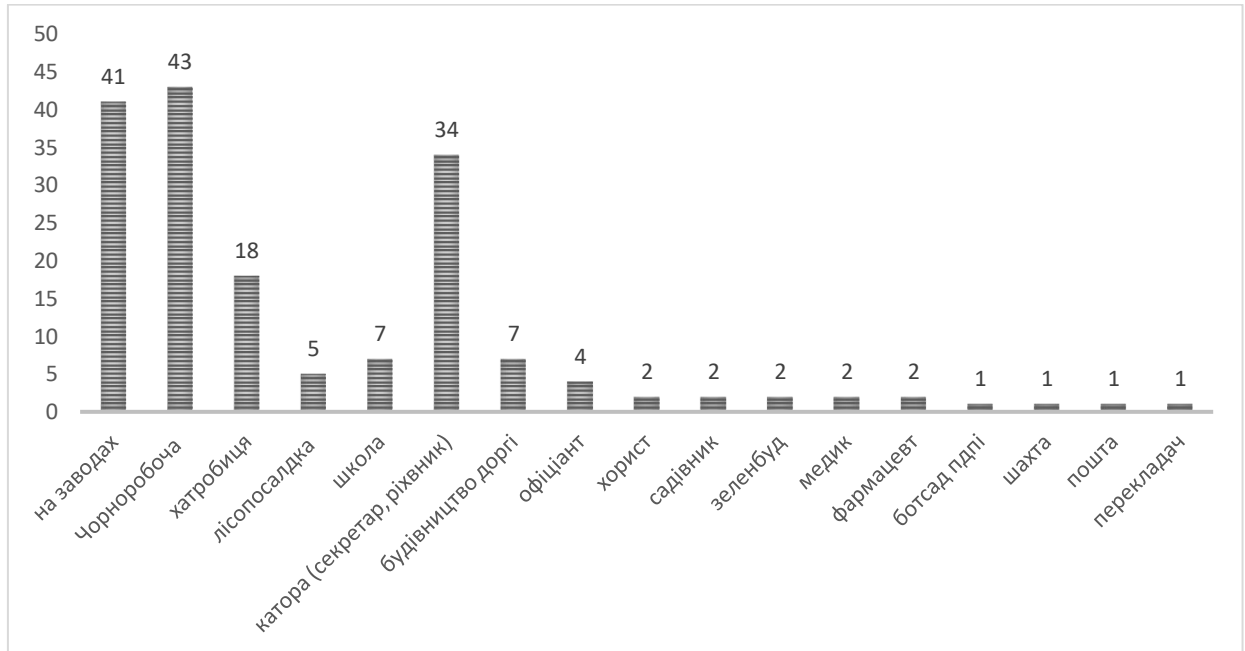
Рис. 2. Зміна колективу студентів ПДШ упродовж німецько-радянської війни 1941-1945 рр. на колектив іншого навчального закладу

АПНПУ, ф. Особові справи студентів стаціонару за 1943-1953 рр.

ДОДАТОК ИИ (продовження)

Рис. 2. Працевлаштування колективу студентів ПДПІ упродовж німецько-радянської війни 1941-1945 рр.

АПНПУ, ф. Особові справи студентів стаціонару за 1943-1953 рр.

ДОДАТОК КК

Табл. 1. Місце вербування до Третього Рейху студентів ПДПІ у роки німецько-радянської війни

Населений пункт	Кількість
Полтава	5
Глибино	2
Велика Багачка	1
Диканька	1
Конотоп	1
Котельва	1
Кременчук	1
Лубни	1
Оржиця	1
Решетилівка	1
Хорол	1
Сталінська область	1
Миргородський район (5 осіб)	
с. Великі Сорочинці	1
с. Малі Сорочинці	1
с. Верхня Будаківка	1
с. Хомутець	1
с. Білики	1
Диканський район (4 особи)	
с. Чернечий яр	1
с. Великі Будища	1
с. Орданівка	1
хутір Судіївка	1

ДОДАТОК КК (продовження)

Населений пункт	Кількість
Карлівський район (3 особи)	
с. Захлюпинці	1
с. Федорки	1
с. Варваріка	1
Нехворощанський район (с. Ряске)	2
Новосанжарський район (с. Старі Санжари)	2
Семенівський район (с. Крива Рудка)	2
Тахтаулівський район (с. Жуки)	2
Котелевський район (с. Зайці-2)	1
Лубенський район (с. Висачки)	1
Опішнянський район с. Яблушне	1
Хорольський район (с. Бутівці)	1

Табл. 2. Часові та вікові параметри завербованих до Третього Рейху студентів ПДШ у роки німецько-радянської війни

Р.н. / рік вербування	1941	1942	1943	1944	1945	Всього
1915		1				1
1918			1			1
1919		1				1
1920			2			2
1921		1	1			2
1922		8	9			17
1923	1	6	18		1	26
1924		2	9			11
1925			8			8
Всього	1	19	48		1	69

АПНПУ, ф. Особові справи студентів стаціонару за 1943-1953 рр.

ДОДАТОК КК (продовження)

Рис. 1. Географія вивезення завербованих до Третього Рейху

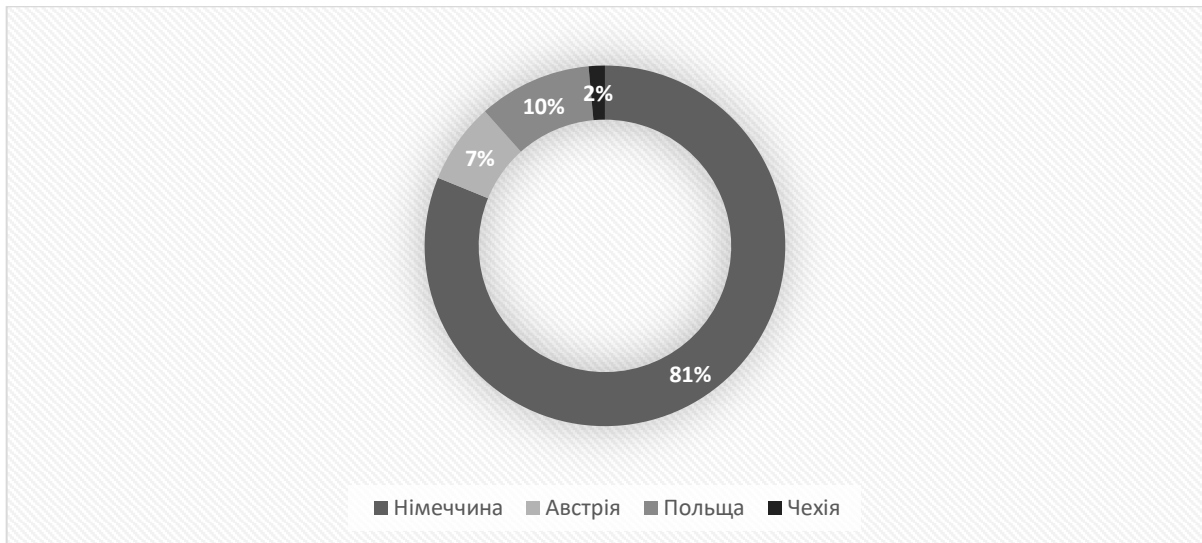

Табл. 3. Регіони розподілу завербованих до Третього Рейху

Країна	осіб	Регіон
Німеччина	56	<p>2 у землі Баден-Вюртемберг (м. Бухен (Buchen (Odenwald) (та – с.Шонвальд (Schönwald im Schwarzwald) [795] і м. Людвігсбург (Ludwigsburg) [857]</p> <p>2 у Баварії («Ротенбург» – Rothenburg ob der Tauber) [793] і м.Мюнхен (München) [839].</p> <p>5 у центрі: у землі Тюрингія (м.Песнек («Поснек» – Rößneck) [840], у землі Гессен (м.Вецлар («Венслар» – Wetzlar) [805], у землі Саксонія-Ангальт (комуна Варенберг – Wahrenberg) [844] та 2 у Франкфурті-на-Майні [842] (Frankfurt am Main [856]).</p> <p>3 на схід країни: м. Радеберг (Radeberg) у землі Саксонія [887], м. Зенфтенберг («Зенфегенберг» – Senftenberg землі Бранденбург) [847],</p> <p>2 на північному заході імперії у землі Нижня Саксонія (м. Гільдесгайм (Hildesheim) [816], та комуна Ельбе («Ельба» – Elbe) [820].</p>
Польща	7	<p>2 позначили виключно країну [906];</p> <p>1 студентка відправлена з Німеччини на тимчасові с/г роботи (м.Райхенбах (суч. Пол. Dzierżoniów (нім. Reichenbach im Eulengebirge) [795];</p>

		<p>5 у Сілезькому воєводстві (м.Битом («Бойтен» – Bytom (нім. Beuthen Oberschlesien) [763] та м.Катовіце [771];</p> <p>2 у Нижньосілезькому воєводстві у м.Вроцлав [763] (Wrocław, називали нім. «Бреслау» (Breslau) [868];</p> <p>1 особа на схід до м.Люблін [784].</p>
Австрія	7	<p>3 визначили лише країну [719],</p> <p>2 назвали конкретне місце (м. Відень [779] та поселення Würnitz («Вірніц» – сучасна ярмаркова комуна Harmannsdorf) округу Бецирк Корнойбург («Корнецбург» – Bezirk Korneuburg) [807].</p> <p>У 2 випадках вид занять опосередковано говорив про розселення у сільській місцевості країни [825].</p>
Чехія	1	<p>м. Ліберец (Liberec, який О.Куцовол називла на німецький манер «Райхеберг» – Reichenberg [747]).</p> <p>1 особа мандрувала до с.Раудніци (чеське Roudnice nad Labem (нім. Raudnitz an der Elbe) на тимчасові польові роботи [795]</p>

ДОДАТОК ЛЛ

Таблиця 1. Характеристика повсякдення замкненої соціальної групи

<i>Тематичний блок</i>	Зміст блоку
<p>1. <i>Систематична характеристика соціальної групи:</i></p>	<p>a) як називається соціальна група? (самоназва, офіційне найменування, альтернативні імена, чи існують різні підходи до тлумачення змістового наповнення назви? які інші суспільні об'єднання найбільше схожі із нею? яка схожість і які відмінності між спорідненими групами?);</p> <p>b) які її кількісна характеристики? (чисельність, стать, національність (зауважимо, що рід занять, походження, партійність тощо – специфічні категорії «якісного складу», які в добу тоталітарної держави часто виступали не стільки статистичними показниками, а тим, що було чи то «пропуском» чи навпаки «гальмом» у долученні до групи);</p> <p>c) яка внутрішня таксономія групи? (підгрупи, секції, об'єднання, спілки, індивідуальні форми організації);</p> <p>d) які особливості членства у групі? (яким чином стають членами групи? чи існує проблема прийняття до групи представників сторонніх спільнот? чи існує проблема іншування та маргіналізації? як вибувають із групи? яким чином відбувається повернення до неї після вигнання або добровільного залишення групи? які мотиви рухають учасниками у долученні чи відході від спільноти тощо?);</p>
<p>2. <i>Опис простору життєдіяльності групи</i></p>	<p>a) макрорівень життя групи (зазвичай, рівень держави – короткий огляд історичної географії у рахуванням можливих адміністративно-територіальних змін, якщо досліджувана одиниця проживала не на компактній території одного населеного пункту чи району, для одиничної групи – стислий опис соціально-економічного та історичного розвитку адміністративно-територіальної одиниці у досліджуваний період);</p>

	<p>b) мезорівень життєвого простору (у разі опису повсякдення тотожних спільнот – визначення мережі організацій, їхньої внутрішньої побудови, структурні одиниці; у разі опис окремої суспільної групи – мезорівень є суголосним робочому простору спільноти, тоді як мікрорівень стає описом будення визначених індивідуумів);</p> <p>c) мікрорівень життєвого простору (опис робочого простору групи (приміщення та території) та характеристика організації житла, інтерпретація, переробка та позбавлення речей та майна [1725]);</p> <p>d) інтелектуально-професійний простір (опис якісних характеристик спільноти: наявність інтелектуальної чи професійної еліти, процедури підвищення інтелектуального чи професійного статусу, проблеми просування, питання винагороди за підвищення кваліфікації тощо).</p>
<p>3. <i>Аналіз бюджету часу:</i></p>	<p>a) робочий час (навчання, робота, практика, господарська діяльність)</p> <p>b) дозвілля (за видом (активне та пасивне), за тривалістю (короткочасне, довготривале, епізодичне), за періодичністю (щоденне, щотижневе, відпусчне, святкове), за джерелом організації (чисте (індивідуальне), інституційне (ініційоване спільнотами), та віддалене (умовно дозвіллове), за типом (культурне, освітньо зорієнтоване, розважальне, інтерактивне, «одомашнене» дозвілля (поєднання праці та відпочинку та роботи в домашніх умовах), творчість в години дозвілля, с/г праця у вільний час, дозвілля на свіжому повітрі, рекреаційне, спортивне, політичне, релігійне) [1471];</p>
<p>4. <i>Простір базових потреб</i></p>	<p>a) організація харчування (раціон, час та режим, доступність продуктів, компенсація дефіциту [1751], їжа як інструмент влади [1724], їжа як показник достатку [1750], особливості організації простору (їдальня, кафе, кухня тощо);</p> <p>b) здоров'я та медицина [1728];</p> <p>c) культурна морфологія групи (чи є будь яка диференціація членів групи відповідно до зовнішнього вигляду (мода, дресс-код, уніформа, святкове та повсякденне вбрання, зачіска, макіяж тощо), проблема тіла та тілесності, антропонімі особливості групи);</p>

	<p>d) заробіток (гроші, зарплати, стипендії, підробіток, хабарі, тлумачення добробуту [1726], психологічні особливості різких змін станів дефіциту та забезпеченості [1722] тощо);</p> <p>e) проблема пересування (способи переміщення від робочого до домашнього простору, проблема дороги та свободи пересування тощо);</p>
5. <i>Сімейне та інтимне життя</i>	(залицання, шлюб, діти, зради, секс та сексуальність, утримання, моногамність та полігамність, розлучення тощо).
6. <i>Проблема життєвого циклу</i>	(проблема сприйняття віку, дорослішання, старіння, проблема смерті та її сприйняття колективом [1432], проблема пам'яті [1730] тощо)
7. <i>Поведінка всередині групи</i>	<p>a) нормативна регуляція внутрішнього життя, існування негласних правил поведінки групи та суспільних ритуалів [1736],</p> <p>b) реакція на подразники матеріального та нефізичного світу,</p> <p>c) суспільні девіації (страхи, адикцій (алкоголь [1500], наркотики, азартні ігри), вплив вулиці [1727], бунт проти групи чи норм поведінки, «культурний бунт» [1738], екстремізм, стигматизація (навішування ярликів), причини девіації (генетичні, психологічні («слабоумство», «дегенеративність», «психопатія») «інфікування поганими нормами», соціальна нерівність, конфлікт норм, катаклізми, конфлікти (як довгі, антагоністичні, рефлексивні процеси, а не раптові емоційні спалахи [1723]), «соціальні драми» з проявами ліміарності – перебування у суспільному вигнанні [1747] тощо),</p> <p>d) делінквентна поведінка;</p> <p>e) життя в екстремальних умовах (війна, голод, переселення тощо).</p>
8. <i>Світогляд спільноти</i>	(національні, мовні (мовно-цивілізаційні [1741]), політичні, геополітичні, релігійні переконання, урбаністичні міфи, забобони, самість («Я»), звичка і повторюваність тощо).
9. <i>«Екологія спільноти»</i>	(співжиття групи з представниками інших груп та організацій: симбіоз, паразитування, домінування, підлеглість, соціальна адаптація [1559, С.59] тощо).

ДОДАТОК ММ

Табл. 1. Етапи зміни змістового тлумачення поняття «колективу вищої педагогічної школи»

Роки	Назва	Зміст
1920-1923 рр	революційний етап	держава називала його періодом <i>«гострої напруженої політичної та соціальної боротьби та важкого недороду»</i> [129, арк.2], характеризувався ліквідацією університетів із запереченням їхньої необхідності та створенням на основі їхніх історико-філологічних [281, арк.2] та фізико-математичних факультетів тимчасових вищих ПК [1557] (наприклад, Вищого ІНО у Києві, який суміщав факультети Університету та ПІ [234, арк.6]), а згодом і 18 ІНО, які також хаотично відкривалися, розформовувалися та приєднувалися до інших закладів, як Вінницький ІНО, чий контингент у 1921 р. розформували між вишами Києва, Одеси та Кам'янця-Подільського [34, арк.29], та Чернігівський, який ледь уник розформування як той, що <i>«має мало прав н існування»</i> [36, арк.6]
1923-1926 рр.	кризовий етап	період небувалого розширення системи вищої педагогічної освіти за рахунок трирічних ПК та педагогічних технікумів з правом вишів через неспроможність вишів задовольнити вимоги держави з підготовки освітянських кадрів [172, арк.2] (на 1923 р. працювали 12 інститути, 58 ПТ [129, арк.18] (згодом 13 ІНО та 55 ПК) [36, арк.6], не враховуючи 144 робітфаки [40, арк.8]). Це викликало по собі необхідність різкого

		скорочення кількості закладів і контингенту студентів через фінансовий колапс [14445, С.41], хоча НКО позиціонував цей час як період, коли « <i>робітничо-селянська влада звернула увагу на культурну сферу та взялася за безпрецедентне скорочення у стискання сітки навчальних закладів</i> » [129, арк.2]
1926-1933 рр.	етап стабілізації	період акумуляції владного і суспільного незадоволення системою підготовки учительських кадрів з відносною пасивністю у реформах – збереження в середньому 12 інститутів та 60-61 ПТ [144, арк.1зв], які згодом втратили статус закладів вищої педагогічної школи; виключно структурні зміни відбулися з переформатуванням мережі ІНО у 1930 р. Із найслабших периферійних (за визначенням НКО « <i>хилих</i> ») ІНО створили ІСВ із трьохрічним терміном підготовки учителів семирічок (Умань, Глухів, Бердянськ тощо), визнані кращими стали ІПО для підготовки учителів профшколи та викладачів технікумів. А у 1932 р. з ІПО виокремили фізхімнат інститути з функцією підготовки викладачів для технікумів та вишів [172, арк.2]. Зміни полягали у посиленні практичного блоку підготовки за рахунок ущільнення теоретичних занять. Подальші трансформації стосувалися створення у 1933 р. чотирирічних ІІ на базі кращих ІСВ із завдання підготовки учителів предметників. У той самий час сильні ІПО стали університетами, а слабкі перетворилися на педагогічні виші) [1696]
1934-1941 рр.	етап диференціації	після спроб зменшення кількості вишів, держава знову зрозуміла неспроможність швидко заповнити нестачу кадрів для середніх шкіл, тому система ДПІ країни розширилася за рахунок створення при них юридично окремих (а фактично

		паразитуючих) УІ з дворічним терміном підготовки учителів для неповної середньої школи 5-7 класів, окремі такі заклади були утворені на базі педтехнікумів, а також відкриті «з нуля», що значно розширило кількість освітянських колективів – 27 у 7 областях та Молдавській АРСР 1937 р. з урахуванням Тираспольського вишу, який розглядався як структурна частина української вищої педагогічної школи [179, арк.76-80]
1941-1943 рр.	етап руйнації	виші евакуйовані, закриті або знищені в роки німецько-радянської війни
1943-1945 рр.	етап низької селективності	в умовах воєнної розрухи держава була «всеїдною» у питанні розгортання сітки підготовки педагогів, тому кількість колективів розширилася до 142 за рахунок ДПІ та УІ, ПУ та педагогічних класів
1946-1960-ті	етап стабілізуючого відбору	приходячи до тями, держава поступово вдавалася до укрупнення, спеціалізації, злиття, ліквідації та переведення вишів (на середину століття викристалізувалося у систему 25 педінститутів, 13 залежних та 22 самостійних УІ [185, арк.40] (загалом 60 установ), що на кінець досліджуваного періоду у 1960-х рр. звелось до 33 колективів

ДОДАТОК ММ (продовження)

Табл.2. Етапи зміни тлумачення поняття «колективу вищої педагогічної школи» на прикладі ПДШ

Роки	Назва періоду	Зміст
1920-1925	період становлення	Полтавський український ІНО (створення на базі історико-філологічного факультету Харківського університету та УІ у 1921 р. як виклик боротьби з «буржуазним» та «націоналістичним»)
1925-1930	кризовий етап	поповнення кадрами з Полтавського ПТ після злиття закладів у 1928 р.
1930-1933	етап стабілізації	ІСВ [283, арк.2]
1933-1941	етап диференціації	ДШ (1933 р. зі створенням УІ (1936 р.)
1941-1943	етап руйнації	Формальне існування ДШ в окупації та в евакуації
1943-1951 (1954)	етап низької селективності (для Полтави – реставрації)	ДШ імені В. Г. Короленка та УІ [281, арк.2] – до ліквідації УІ юридично (наказу Міністерства у 1951 р.) і формально (до 1954 р.) – останнього випуску
1951 (1954) - 1964	етап стабілізуючого відбору	існування ДШ імені В. Г. Короленка із відносно стабільною внутрішньою організацією до кінця досліджуваного періоду [1486].

ДОДАТОК НН

Табл.1. Періодизація кількісних змін у контингенті студентів педвишів УРСР

Роки	Назва періоду	Зміст
1920-1925 рр.	період становлення	характерне зменшення кількості молоді у 18 вишах з 10 тис. 160 студентів у перші роки радянської влади в Україні до 6 тис. 887 осіб у 12 ІНО республіки [139, арк.46] (хоча з урахуванням мережі 59 ПТ із 8 тис. 70 слухачами будемо констатувати значне зростання у майже у 1,5 рази до 14 тис. 957 осіб [138, арк.9]. Саме тоді держава розділила усі педвиші на дві групи «за потужністю»: «великі» (від 1,2 до 2 тис. студентів з факультетами профосвіти, соцвиху та робітфаками (Київ, Катеринослав, Одеса, Харків), та «малі» (з факультетом соцвиху (Полтава, Глухів, Чернігів, Житомир, Кам'янець-Подільський, Миколаїв, Херсон) та робітфаком (Ніжин, Луганськ) [36, арк.2зв]
1925-1930 рр.	період розвитку	стабільне зростання чисельності контингенту в 1,6 рази (до 24 тис. 069 осіб (для 13 інститутів до 11 тис. 387 студентів, для 41 педтехнікуму – до 12 тис. 682 слухачів
1930-1940 рр.	період вибуху	зростання у 3,4 рази за рахунок реорганізації систем підготовки учителів (до 80 тис. 414 молодих освітян) через 20 педінститутів (15 тис. 860 осіб), 47 УІ (15 тис. 434 студенти) та 56 ПУ (20 тис. 120 слухачів) можемо констатувати, що вищі навчальні заклади навіть без урахування ПУ, які вже мали статус закладів середньої професійної освіти, все одно демонстрували поступ до розширення контингенту на 19 тис. 907 студентів

1941-1943 рр	період руйнації	роки «умовного контингенту» (одні виші були евакуйовані, однак не розпочинали роботи на Сході (СумДП), інші просто закривалися (Лубенський УІ), треті було умовно-евакуйовані, і одночасно умовно діяли на окупованій території лише з технічним персоналом (ПДП))
1946-1950 рр.	період реставрації	час форсованих наборів, ініційованих державою – 10 тис. осіб для педвишів та 5 тис. для педагогічних шкіл у кінці 1945 р. [272, арк.1] Реальні показники першого повоєнного набору 1945 р. до 20 ДП, 34 УІ та 77 ПУ виявили контингент у 20,9 тисяч [372, арк.14]. (З урахуванням новоствореної системи заочного навчання, куди держава загонила шляхом нормативного примусу учителів повоєнної країни контингент збільшувався в рази. Так, у 1946 р. у педагогічних вишах УРСР рахували 3 тис. 700 осіб стаціонару та 3 тис. 500 на кореспонденційному відділі, в УІ – 4 тис. 820 очного та 5 тис. 25 заочного контингенту, а в ПУ – 10 тис. 200 осіб на стаціонарі та 9 тис. 960 на заочній формі навчання [277, арк.18])
1950-1960-ті рр	період стабілізації	час, коли ПТ виконали місію відновлення кількісного складу учителів з освітою і стали частиною середньої спеціальної освіти як формально, так і юридично [1827]. З одного боку кількість установ скоротилася за рахунок реформ і злиття (якщо на всій території СРСР у 1936 р. було 99 педінститутів із 73 тис. 817 студентів, то уже 1953 р. у Союзі нараховувалося 297 ДП та УІ із 225,7 тис. молоді [1756]. Щодо власне України, то попри зменшення числа інституцій із 54 повоєнних із 30 тис. 343 студентами [193, арк.3] до 33 на початку 1960-х рр., у них навчалися 77,4 тис. молодих людей [1761])

ДОДАТОК ОО

Табл.1. Історіографічні блоки відповідно до змістового поділу

Блок	Зміст та автори
Праці з історії педагогічних вишів	<ul style="list-style-type: none"> - проаналізовано вплив тоталітаризму на навчальний процес, висвітлені окремі епізоди повсякденного життя студентства та викладачів - подано аналіз освітянської інтелігенції як соціально-професійного прошарку, визначено кількісно-якісні властивості спільноти, виявлено характерні риси побуту освітян, та проаналізовано морально-психологічні трансформації у повоєнний період (О. Прохоренко [1697-1700]); - описано роль молоді у житті УСРР з розкриттям специфіку опору режимові, участі у культурному будівництві на рівні з побутовими та матеріальними умовами життя студентства молоді республіки (В. Прилуцький [1690-1695]); - з'ясовано місце студентства в структурі повоєнного суспільства, подано узагальнюючий опис побуту молоді після геополітичного протистояння, описано сутність колективного дозвілля студентів з урахуванням його наповнення у робочий та відпускний час (Н. Хоменко [1710-1715]); - проаналізовано громадсько-політичну та науково-дослідну активність молоді (А. Бадер [1537-1538] та інші);
Праці, що характеризували досліджуваний період, торкаючись тематики повсякдення	<ul style="list-style-type: none"> - питання еволюції тоталітаризму [1428], становища республіки у пост-сталінську добу [1429] (В. Баран); - провадження політики русифікації в УРСР, існування прихованої та відкритої опозиційності тоталітарному режимові, змалювання репресій за політичні переконання та ставлення до питань міжнародної політики (О. Бажан [1540-1542]);

	<ul style="list-style-type: none"> - праці, які подавали опис реформування та принципи функціонування партійно-державного апарату в УРСР повоєнного періоду, вибучування просопографічних портретів окремих верств суспільства, питання методології та потенційних напрямів дослідження історичного періоду, змальовували регіональні особливості перебігу та сприйняття політичних процесів, (П. Киридон [1458; 1523; 1569-1572]); - ставлення населення з різних регіонів та соціальних груп до кроків влади у політичній та соціальній сферах (М. Брегеда [1434; 1514; 1545-1547]) та інші);
<p>Дослідження проявів взаємодії режиму та інтелігенції в цілому й освітян зокрема</p>	<ul style="list-style-type: none"> - питання побуту, дозвілля, медичного забезпечення, житлового питання, національного, молодіжного, дисидентського руху, мовного питання у роботах Ю. Шаповала [1845], О. Ісайкіної [1521; 1565-1567], А. Інкелеса [1502] та ін.
<p>Праць з «історії повсякденності»</p>	<ul style="list-style-type: none"> - подають теоретико-методологічні основи шукань, окреслюють джерельну базу, предмет та методи дослідження напрямку (О. Удод, Н. Лаас, О. Коляструк, Г. Пірс, П. Берк), визначаючи їх як праці, у яких проблеми держави (макрорівня) поступаються тлумаченню настроїв, проблем, переконань, побуту

ДОДАТОК ПП

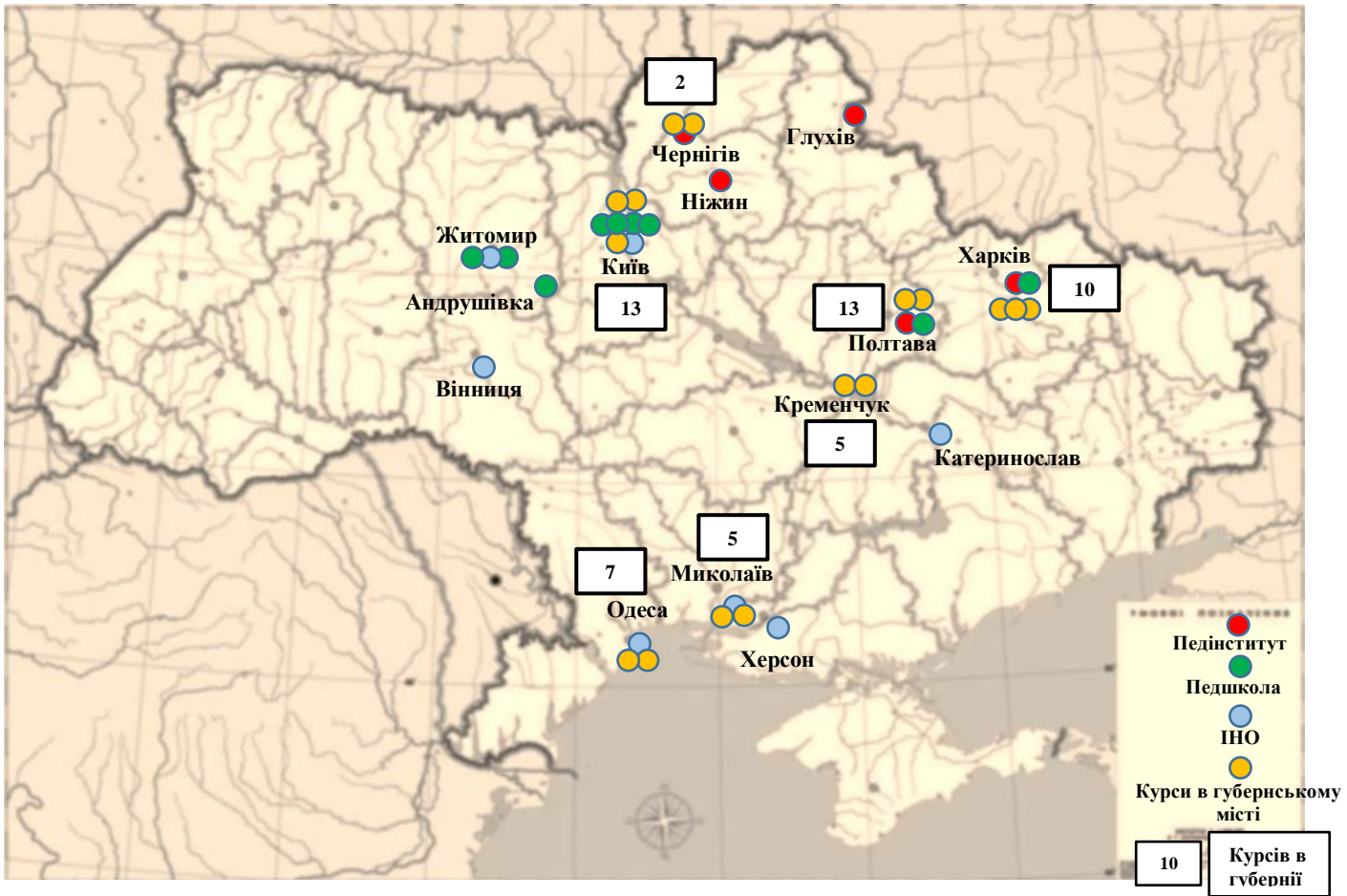
Табл.1. Характерні риси рівнів історіографії відповідно до семантичного підходу

Рівень	Семантична одиниця	Представники	Характерні риси
Мега-рівень	праці з історії та теорії повсякдення	О.Коляструк, О.Удод, Н.Прохоренко, О.Тевікова, Н.Лаас, Л.Винничук, І.Карівець, М.Галушко, Я.Кунденко, та ін	<ul style="list-style-type: none"> - бум теоретичних праць у галузі припав на початок ХХІ століття. Він оформився у ряд дисертаційних досліджень, одноосібних на колективних монографій. Однак, здобутки у цій сфері ставали радше оглядами методологічних підходів у межах вузьких тематичних досліджень. Українська історична наука констатувала різноманітність підходів німецької, англійської, італійської, французької і російської шкіл, не виробивши власної стратегії, посиляючись на сучасні тенденції мультидисциплінарності та відходу від єдності методологічних прийомів; - щодення натомість стало центром уваги соціальних філософів і дослідників філософії історії та культури. Вони роблять акцент здебільшого на антропологічному вимірі явища та потрактуванні його із синергетичних позицій; - спостерігається перехід історії повсякдення із площини теоретичних студій у площину практичних та навчальних курсів [1708-1709]; - мусимо констатувати, що нові розвідки здебільшого містять переказ (часто позбавлений аналітичності) не лише фактичних здобутків пошукувачів, але й є по суті переспівом теоретичних узагальнень наявних методологічних розвідок.

<p>Мезо-рівень</p>	<p>Праці з будення радянської України 1920-1960-х рр.</p>	<p>О.Лисенко, В.Кононенко, Т.Вронська, Л.Ковпак та ін.</p>	<ul style="list-style-type: none"> - тлумачення істориками радянської дійсності як «соціальної інженерії» із власними ідеями урбанізації, вирішення гендерного питання, економічними проектами, яка була модернізацією російського імперського спадку з характерним динамізмом та живучістю форм, які і нині наповнюють українське щодення в архітектурі, інфраструктурі та шаблонах поведінки; - наявність тенденцій до вивчення малого та індивідуального, яке ставало частиною великого та масового; - одночасне визнання України та українців як об'єктами радянського впливу, так і суб'єктами модернізаційних змін в УРСР та інших республіках СРСР, наявність як усвідомлення співпричетності до формування радянського у повсякденні, так і намагання позбавитись відповідальності від цього через апеляцію до сутності антинародності, жорстокості та централізації тоталітарної держави; - поповнення історіографії розвідками з дослідження окремих груп (соціальних, професійних, гендерних, релігійних, національних тощо) з акцентом на питаннях внутрішнього протистояння та колективної солідарності, на проблемах соціальних контрактів радянської влади та емансипації згори, на тлумаченні спорту як соціальної інженерії та на формуванні образу щасливої радянської родини, на визначення реальних та умовних соціальних ролей тощо; - активне залучення істориками матеріалів та методики дослідження не лише гуманітарних наук у відтворенні споживчих орієнтирів радянського українця, у виявленні соціальних принципів формування
---------------------------	---	--	---

			архітектурного середовища повсякдення, у тлумаченні радянських практики проектування пам'яті про події минулого та ін.
Мікро-рівень	історія вищої (педагогічної) школи України	О.Заплотинська С.Тарнавська, М.Якименко, О.Єрмак, П.Киридон, Б.Год, Г.Кулик, В.Майборода, Л.Донченко, Н.Дичек, Н.Аксакова, Н.Дем'яненко та ін.	<ul style="list-style-type: none"> - видання до круглих дат вишів нагадують гранд-нарративи з життя великих держав, структурно прив'язані до еволюції форми снування установ (ПІ – УІ – ІНО – ІСВ – ДПІ (університет, академія) та оповідають їхній поступ з обов'язковим наголошенням на покращенні якісних та кількісних показників; - часом внутрішня структура ювілейних видань є еkleктичною: починається з опису життя вишів згідно з формою існування, а після Другої світової війни прив'язується до історико-політичних періодів в житті країни (виш у повоєнну добу, у часи «відлиги», «застою», на зламі століть тощо). Така строкатість, можливо, є виправданою через суто матеріальні обмеження у обсягах друкованих аркушів, проте значно знижує аналітичність видань; - повсякденне життя колективів вишів або їхніх структурних елементів у монографіях на пошану ювілеїв відходить на другий план [1451], стаючи лише елементом декору, який додає публіцистичності твору на тлі перерахунків кількості вступників та списків персоналу, успіхів у науковій, виховній та методичній роботі інституції; - наукові розвідки з історії вищої педагогічної освіти в Україні у другій половині 2010-х рр. зазнали чергового піднесення, яке було помітне 1960-1980-х рр. Сказати нове слово в аналізі системи підготовки учителів, насправді, важко, проте такі пошуки стають частинами ширших досліджень з історії побуту освітян різних регіонів та окремих інститутів;

			<p>- сфера дослідження поділена між професійними істориками та педагогами. Зауважимо, що останні в основному займаються вивченням різних аспектів підготовки учителів у вишах згідно з профілем спеціальності [1525]. Однак, сутність методів двох наук, підходів до аналізу джерел, та й сама специфіка ставленням до архівних матеріалів, верифікації джерела та відмінність цінності документів у істориків та педагогів занадто різна. Тому часто тексти педагогічного профілю істориками сприймаються доволі категорично і можуть бути запозичені у розвідках з вивчення повсякдення виключно у якості ілюстрацій до організації навчального процесу.</p>
Нано-рівень	праці із щодення колективів (колектив вищої педагогічної школи)	А.Бадер, О.Булгакова, О.Ряполова, Н.Сергієнко, Н.Хоменко, Н.Аксакова, Н.Вітранюк, О.Лаврут, В.Липинський, О.Комарніцький та ін.	<ul style="list-style-type: none"> - дослідження з урахуванням біографічного підходу пройшли шлях від знакових у поверненні забутих імен в суспільну пам'яті до створення довідників-мартирологів, у яких повсякдення можливо відтворюється виключно опосередковано; - в останнє десятиліття помітний стійкий інтерес до вивчення побуту різних груп освітянської інтелігенції: учителів, студентів, науковців. Через накопичення узагальнюючих дисертаційних робіт помітний поступ до регіоналізації таких розвідок; - доробки науковців з вивчення педагогічних колективів України часто стоять на межі історії освіти, історії держави (в освітній політиці), історії політичної думки, апробуючи методики повсякдення лише «окремими дозами».

Мережа педагогічних навчальних закладів станом на 1921 р.
(за матеріалами ЦДАВО. Ф.166. Оп.2. Спр.296. Арк. 4-5зв.)

ДОДАТОК РР

Рис.2

Мережа педагогічних навчальних закладів станом на 1922 р.
(за матеріалами ЦДАВО. Ф.166. Оп.2. Спр.2019. Арк. 1-10.)

Мережа робітфаків при педагогічних вишах УСРР станом на 1924 р.
(за матеріалами ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.1855. Арк. 4.)

Мережа робітфаків при педагогічних вишах УСРР станом на 1925 р.
(за матеріалами ЦДАВО. Ф.166. Оп.5. Спр.1179. Арк. 9.)

ДОДАТОК РР

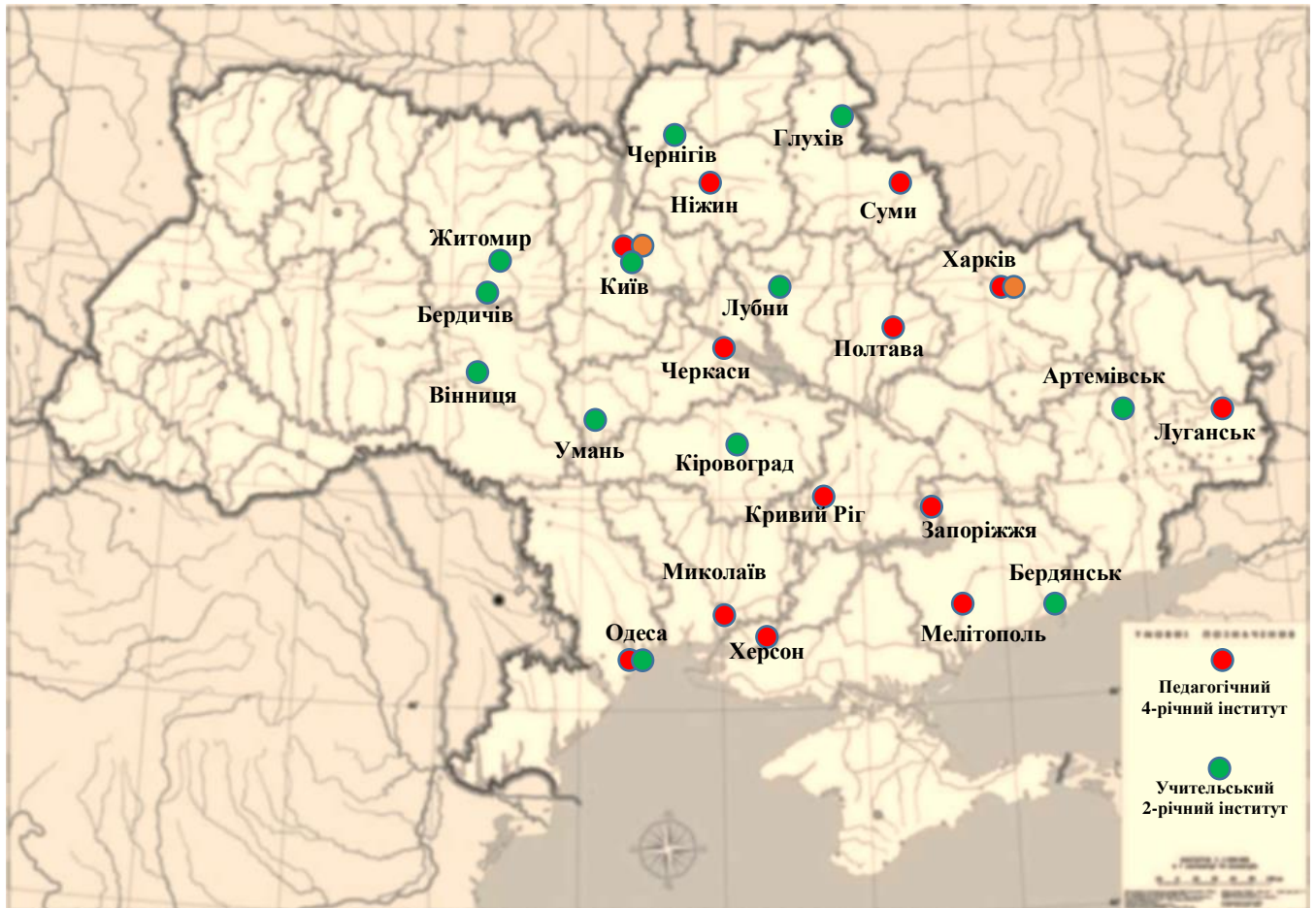
Рис.5

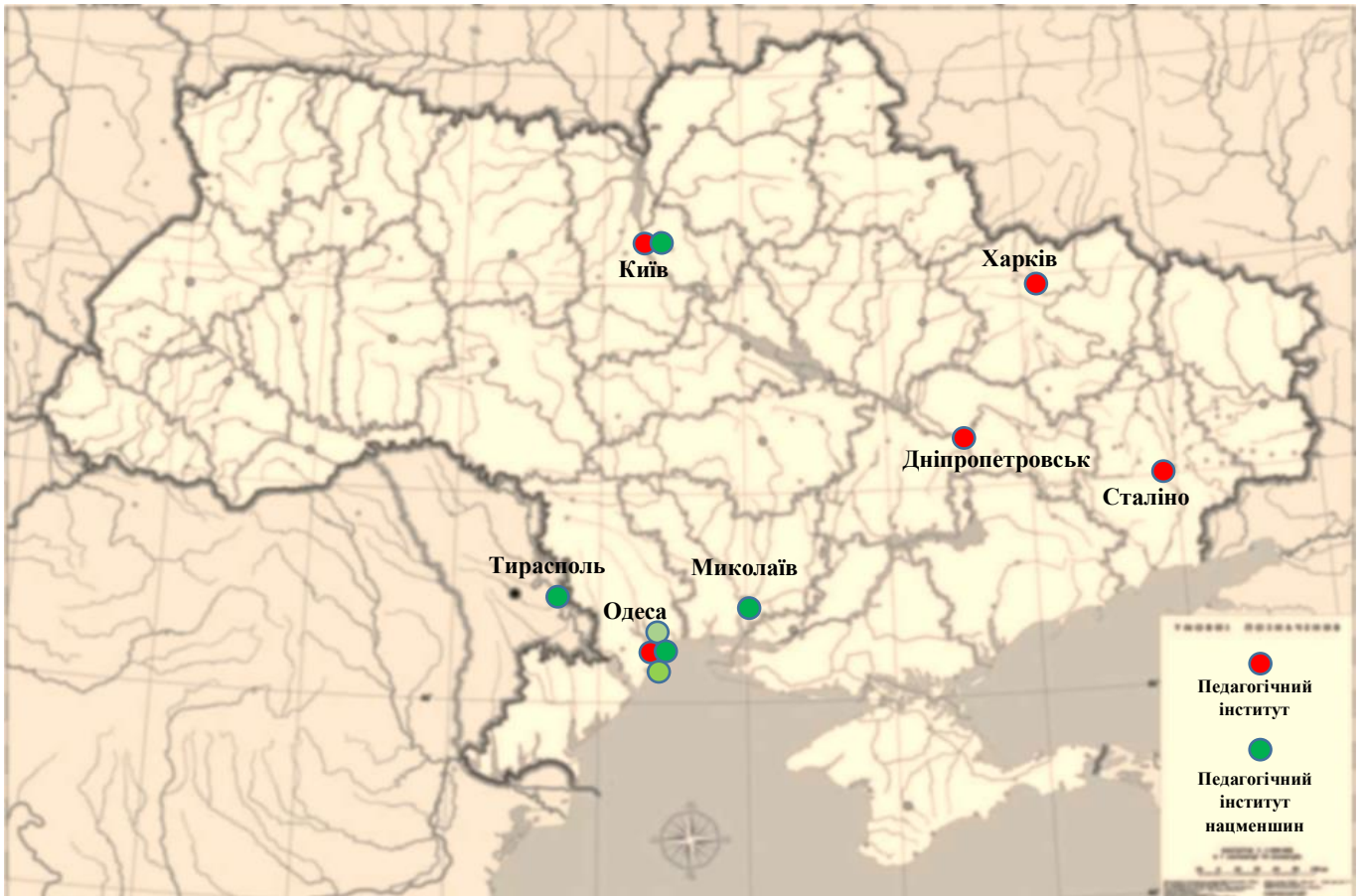
Мережа військових кабінетів у педвишах України станом на 1926 р.
(за матеріалами ЦДАВО. Ф.166. Оп.5. Спр.914. Арк. 53.)

Мережа педагогічних вишів станом на 1933 р.
(за матеріалами ЦДАВО. Ф.166. Оп.11. Спр.316. Арк. 101.)

Мережа педагогічних та учительських інститутів станом на 1935 р.
(за матеріалами ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.6643. Арк. 38-40.)

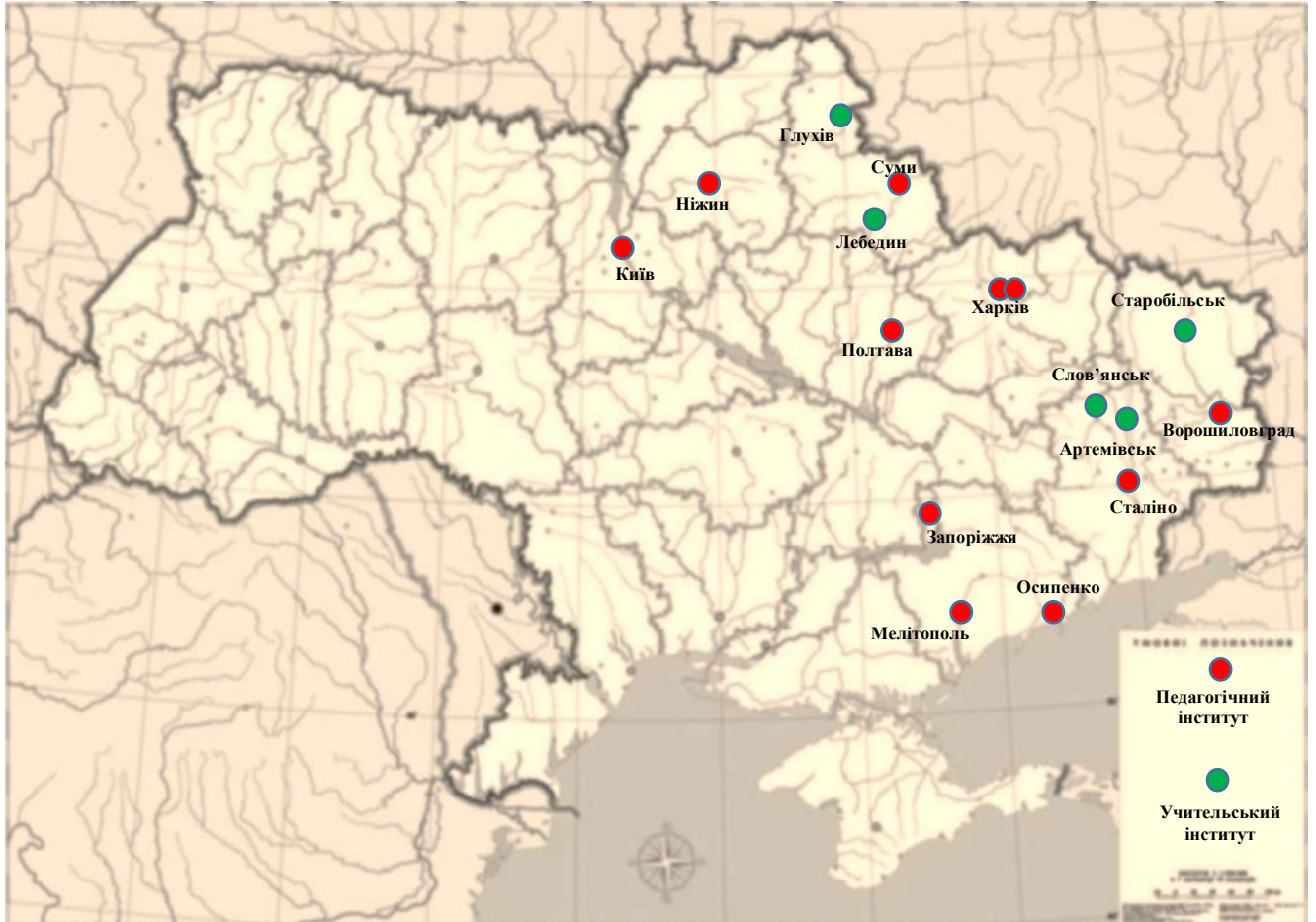
Проект мережі педагогічних вишів УСРР Наркома освіти В.Затонського
на 1937 р.
(за матеріалами ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.6859. Арк.14-20.)

Мережа педагогічних та учительських інститутів станом на 1937 р.
(за матеріалами ЦДАГО. Ф.1. Оп.20. Спр.7096. Арк. 76-80.)

ДОДАТОК РР

Рис.10

Мережа заочних відділів педагогічних вишів станом на 1944 р.
 (за матеріалами Держархіву Полтавської області. Ф.Р-1507. Оп.1. Спр.28.)

Мережа 40 педагогічних вишів станом на 1954 р.
(за матеріалами Держархіву Полтавської області. Ф.Р-4010. Оп.1. Спр.65.)

**Порівняльна характеристика відповідності партійної політики
та будення колективів педагогічних вишів УСРР/УРСР
у кінці 1920-х – на початку 1950-х рр.**

Проблема	Зміст
<p>Квартирне питання</p>	<p>Програма партії 1919 р. визначила одним із завдань РКП(б) поліпшення житлових умов трудящих мас, ліквідацію скупченості й антисанітарії, знищення непридатних, перебудови старих та будівництво нових жител [1849]. Однак, неспроможність запровадити задеклароване «раціональне розселення трудящих», змушувала партійців зауважувати потребу посилення практичних заходів щодо поліпшення житлово-санітарних умов робітничої молоді та дітей під час з'їздів 1922 р. [1852], 1925 р. [1855, С.998] та 1927 р., причому «крайня гострота житлової кризи» мала б бути подолана до 1932 р. [1856, С. 1927]. Упродовж 1920-х рр. повсякдення ПІ ішло в розріз деклараціям політиків. Багато осіб персоналу проживали у тісних кімнатах студентських гуртожитків. А сама молодь за браком інтернатів нерідко мешкала в аудиторіях вишів та на орендованих квартирах. Відсутність достатньої житлової площі іноді призводила до переміщення чи навіть ліквідації навчальних закладів. Попри значні дотації у межах республіки, окремі виші отримували мізер на покриття витрат, пов'язаних з організацією проживання вихованців.</p> <p>XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. спланував, що за п'ятирічку мало б завершитися будівництво жител та соціально-побутових установ (їдалень, клубів, ясел, пралень, лазень) у першу чергу у найважливіших фабрично-заводських районах [1857, С.738]. Однак, неспроможність побудувати швидкими темпами житло для робітників вилилася у те, що влада забрала житлові приміщення багатьох вишів і віддала їх підприємствам. Це, зокрема, призвело до переведення на периферію з промислових центрів численних педкурсів, робітфаків при ПІ, а також ПТ республіки. За чотири роки XVII «з'їзд переможців» задекларував будівництво тисяч будинків з квартирами, обладнаними всіма зручностями та розгортання робіт з поліпшення водопостачання та каналізації [1858, С.666]. У розрізі житлової проблеми студентів педвишів говорити про поліпшення було пустим. Гуртожитки перебували в антисанітарному стані, без вигрібних ям та достатньої кількості</p>

умивальників. Говорити про наявність лазень та оздоблених вбиралень у приміщеннях можна було хіба у контексті окремих столичних та київських вишів. Перед війною розгортання робіт по житловому будівництву мали б зробити побут радянського громадянина «недосяжним для найбагатших країн капіталізму» [1859, С. 665]. Однак, війна відкинула Союз у плані вирішення житлової проблеми на десятиліття в минуле. Жахливий стан зруйнованих приміщень, тіснява, відсутність елементарної гігієни – такими були риси житлового простору освітян повоєнних років. За браком місця для студентів співробітників ПІ виселяли навіть із таких занедбаних службових квартир, аби перетворити їх на загальні кімнати для поповнення вишів. Тому не дивно, що старі проблеми (будівництво нових житлових будинків, розширення мережі водогонів і каналізації, теплофікація та газифікація будинків) були занесені до перспективних планів ВКП(б) на ХІХ з'їзді [1860, С.614]. Ремонтні та модернізаційні роботи покращували побут освітян найперше у великих містах. Натомість педагоги та студенти периферійних закладів в гуртожитках та службових квартирах до середини «відлиги» продовжували користуватися туалетами надворі, пічним опаленням та громадськими лазнями. Ремонти проводились абияк через брак або неправильний розподіл будматеріалів.

ХХ з'їзд, окрім широкого застосування типових проектів у житловому будівництві, поставив акцент на сприянні робочим, службовцям і колгоспникам у здійсненні ними будівництва житлових будинків коштом особистих заощаджень і за допомогою державного і колгоспного кредиту. З цією метою держава мала розширити продаж населенню будівельних матеріалів й обладнання [1861, С.478]. Документація вишів виявила, що колективи педвишів дійсно активізували розбудову кооперативних будинків, зведення житла для працівників власними силами, а також будівництво гуртожитків студентами у розрізі запровадження самообслуговування. Останній за часи десталінізації ХХІІ з'їзд партії визначив, що за 10 років країна мала розв'язати питання нестачі житла, а за 20 років кожна сім'я повинна була мати впорядковану квартиру, що відповідала б вимогам гігієни та культурного побуту, а користування житлом мало б стати безкоштовним [1863, С.298]. Викладачам та студентам 1960-х рр. побачити цього не судилося. Однак, побут зазнав однозначного покращення. В основі його лежала не стільки

	<p>вправна державна будівельна політика, скільки ідеологічний маневр. Початок змагання на звання будинків комуністичного побуту та підтримка самообслуговування активізували освітян до змін власними силами.</p>
<p>Інтелекту- альний простір</p>	<p>Якісне наповнення вишів нерідко ще більше різнилося від партійних накреслень, аніж числові показники контингентів, через тиск ідеологічних настанов. Плани з «відкриття широкого доступу в аудиторії вищої школи для всіх охочих вчитися» [1849] суперечили подальшим обмеженням, що знайшли своє вираження у куріальному розподілі місць, продрозкладках, у системі відряджень, у майновій диференціації абітурієнтів під час складання вступних іспитів, у соціальних чистках. Подолання невідповідності ранніх декларацій партії та реального стану справ відбулося через закріплення положення про «оробітнення» вишів» [1855, С.998]. Через те, що комуністична влада звертала особливу увагу на педагогічні виші у питанні пролетаризації [1854, С.667], можемо говорити про успішність реалізації цього партійного завдання за розглядуваний період.</p> <p>Інтелектуальний простір формувався з акцентом на підготовці нових кадрів працівників освіти, пройнятих найголовніше ідеями комунізму [1849]. ідеологічний фактор стояв вище за науковість. Однак, відбулося падіння загального розумового рівня студентів (а особливо комуністів та комсомольців через їхнє залучення до політичних гуртків, мобілізацію на трудові роботи тощо). Це змусило XIV з'їзд ВКП(б) зауважити, що рівень освіти радянського студента був значно нижчим від рівня розвитку буржуазного студента. Згідно з накресленнями партії, «червоний «спец» повинен бути не менше, а більше освіченим, ніж спец буржуазний». Це спонукало до підвищення вимог до молоді та систематичної перевірки знання [1855, С.998]. Виші відгукнулися на це уведенням тижнів/місячників ліквідації академічної заборгованості, розвантаженням молоді від надмірної політроботи, запровадженням системи факультативів тощо.</p> <p>Під час роботи XIX з'їзду саме питання підвищення якості освіти, а не контингенту студентів було визначене головною прерогативою розвитку освіти у новій п'ятирічці [1859, С.665]. Проте, війна відкинула назад як питання кількості, так і питання рівня освіченості. До педвишів, як і в часи пролетаризації 1920-х рр., приймали осіб з низькими оцінками та недостатніми знанням,</p>

аби утримати контингент та забезпечити школи республіки учителями бодай у кількісному, якщо не у якісному плані.

Подальша стратегія держави у впливові та інтелектуальний простір педвишів полягала у політехнізації гуманітарної аури. Під час XIX з'їзду, ВКП(б) ініціювала першу повоєнну хвилю вступу виробничників «з огляду на висхідне прагнення дорослого населення до підвищення своєї освіти» [1860, С.614]. Тоді вони в основному поповнили лави студентів заочних і вечірніх відділів ПІ, отримуючи освіту без відриву від виробництва. Надалі цій «технізації» педвишів сприяло навіть скасування плати за навчання, як XX з'їзд розглядав як можливість «практикам, які обіймають інженерно-технічні посади, а також робітникам і колгоспникам здобувати вищу і середню спеціальну освіту» [1861, С.479]. Фінальним кроком була резолюція позачергового з'їзду КПРС у 1959 р., якою зауважили потребу наближення системи вищої освіти до виробництва. Навчальні заклади мали приймати у першу чергу на стаціонари тих, хто мав «більший життєвий досвід, стаж практичної роботи» [1862, С.533]. Реалії повсякдення ПІ ілюстрували цей процес колоритно. З одного боку, робітники витворили власний світ у стінах вишів, який захоплював педагогів незвичністю, практичністю, цілеспрямованістю. Держава нав'язувала «виховання, навчання та підготовку всебічно розвинених і всебічно підготовлених людей, людей, які вміють все робити» [1862, С.531]. З часом прагнення до формування універсальної особистості переросло у домінування с/г та виробничих елементів у навчально-виховному процесі. Поступово рівень підготовки та мотивація вступників з виробництв падали. А педагогічні здібності у тих, хто раніше стояв за верстатом чи працював у колгоспі, за свідченням педагогів, було виробити важче, ніж у тих, хто обирав учительський шлях після школи.

Схожа ситуація була й у сфері розбудови інтелектуального простору педагогічного колективу. З перших років радянської влади діяли подвійні стандарти під час втілення у життя пункту програми РКП(б) про «залучення до викладацької діяльності у вищій школі всіх, хто може там вчити» [1849]. Ліквідація дорадянської системи наукових ступенів та звань на початку 1920-х рр. з одного боку відкрила виш для спеціалістів-практиків, з іншого – призвела до погіршення якості інтелектуального простору закладів. Це змусило уряд розробити та з 1934 р. увести власну процедуру атестації, що навпаки відродило систему «всіляких

	<p>штучних перешкод між свіжими науковими силами та кафедрою» [1849], з якими радвлада хотіла боротися на зорі свого існування.</p> <p>До питання комплектації вишів якісними викладацькими кадрами партія повернулася після Другої світової війни. У 1952 р. XIX з'їзд постановив розширити за п'ятиріччя підготовку науковців через аспірантуру вищих навчальних закладів та науково-дослідних інститутів приблизно у 2 рази в порівнянні з попередньою п'ятирічкою [1860, С.614]. однак, держава існувала неподолана проблема відставання периферії, яка, за свідченням Міносвіти, навіть найпросунутішого аспіранта затягувала у «болото бездіяльності». Попри те, що головними напрями розвитку науки у вишах КПРС убачала закономірності переходу до комунізму, аналіз найважливіших процесів, що відбувалися в капіталістичному світі, викриття буржуазної ідеології та боротьбу за чистоту марксистсько-ленінської теорії [1862, С.443], у 1950-х рр. у педвишах неабиякого підйому зазнали дослідження у галузі хімії, фізики, агрономії. Це суттєво підвищило науковий потенціал закладів, відкривши практичну сторону інститутської науки. Політехнізація, яка так довго запроваджувалася партією, дала позитивні наслідки для розвитку точних та природничих наук у ПІ.</p>
Іншування	<p>Розглядаючи освіту як «зряддя повного знищення поділу суспільства на класи, зряддя комуністичного переродження суспільства» [1849], радянська влада приступила до «перетворення» внутрішньої структури самої спільноти освітян. Так, XIII з'їзд РКП(б) 1924 р. визначив позицію влади: створені при вишах робітфаки мали гуртувати й об'єднувати радянські елементи, бо у стінах навчальних закладів партія вбачала загострення питання про соціальний склад [1854, С.667-668]. Для досягнення «чистоти рядів» також використовували методи соціальних та академічних чисток студентського складу, а також репресії «старої лектури».</p> <p>Педагоги та їхні підопічні частково ставали дієвим інструментом класової боротьби, що проявилось в їхній участі у хлібозаготівельних кампаніях та викоріненні куркульства. Трансформації світогляду сприяла критика членами педколективів українського національного питання, тлумачення громадськості проблем міжнародної та внутрішньої політики. Осібне місце займала внутрішня групова «класова пильність», яка штовхала молодь до викриття «недружніх» ладів елементів серед колег. Механізм поділу на «своїх» та «чужих» до середини ХХ ст. втратив</p>

	<p>радикальність, властиву першим десятиліття радянської влади в Україні. Однак, він не зник повністю, а набув інших ознак – такого собі «ліберального іншування». Правила нового відсіву негідних членів колективів були закладені оголошеним XXII з'їздом формуванням «нової людини» в процесі активного будівництва комунізму. Вони формувалися у вигляді непримиренності до дармоїдства, нечесності, кар'єризму, користолюбства; нетерпимості до національної, расової неприязні та до ворогів комунізму [1863, С.315]. У середині ХХ ст. у ПІ у піки внутрішніх конфліктів, як і в часи загострення політичної боротьби, зверталися саме до таких оновлених форм іншування: звинувачення у розбудові кар'єри всупереч інтересам навколишніх, у буржуазному націоналізмі, космополітизмі, любові до грошей на протигагу добровільному виконанню громадських доручень тощо.</p>
<p>Політехнізм</p>	<p>Питання політехнізації первинно розглядалося партією лише як частина перебудови середньої освіти. Школи мали знайомити дітей до 17 років з теорією та практикою головних галузей виробництва незалежно від статі [1849]. Проте, відсутність учителів з необхідними навичками змусила політехнізувати навчальний процес у ПІ. Ця відбувалося через виробничі практики та літні трудові семестри, екскурсії на виробництва, а в окремих закладах – через роботу у виробничих майстернях. Така активність молоді може тлумачитись як здійснення планів РКП(б) щодо покладання на громадян країни зобов'язання приділити 2 год. без винагороди теорії ремесла та виробництва [1849].</p> <p>Посилення політехнічного поступу було закріплене у резолюції XIII з'їзду 1924 р. РКП(б) розуміла її вже не лише як галузь реформування середньої освіти. Натомість вищі всіх типів мали встановити жвавий зв'язок з виробництвом через практичну роботу на відповідних підприємствах, а партія та комсомол мали стежити, щоб ця практика не була лише технічною, а вводила б практиканта в життя підприємства [1853, С.675]. Майбутні педагоги дійсно не просто долучилися до публічної пропаганди здобутків промисловості СРСР, але й стали за верстати. Але часто ставати повноцінними працівниками заважало ставлення керівництв заводів, яке використовувало молодь здебільшого як чорноробочих. Відтоді упродовж 28 років усі з'їзди до XIX включно або ж не чіпали цього питання [1855; 1856; 1859], або ж зауважувалі його лише в контексті кризи загального обов'язкового політехнічного навчання [1857, С.70, 185; 1858, С.668; 1860, С.614].</p>

	<p>Попри це ПІ змінювалися разом зі школами: відкривалися курси політехнізації, формувалися виробничі цехи для підготовки учителів, посилювався екскурсійний рух на великі будови комунізму.</p> <p>Знову вперше про необхідність змін у підготовці учителя зауважили на ХХ з'їзді у 1956 р. Партія констатувала потреби змін навчальних планів фізико-математичних факультетів і факультетів природознавства в педагогічних інститутах для кращої підготовки викладачів предметів політехнічного циклу, що, разом із розширенням профілю підготовки майбутнього учителя, змусило збільшити термін навчання у виші до 5 років [1861, С.325]. Та й сама мережа педвишів мала б бути прив'язаною до виробництва [1861, С.422]. У повсякденному житті вишів всі ці нововведення були видимі неозброєним оком. Після 1956 р. уряд збільшив дотації на обладнання перших кафедр виробництва, на роботу до інститутів стали брати майстрів та агрономів, популяризувалися заводи-втузи, розбудували мережу ЗНФ. Проблеми «гібридизації» гуманітарного світогляду майбутнього учительства партійні документи не піднімали, а, отже, й не вирішували.</p>
Робочий час	<p>Друга програма РКП(б) у 1919 р. зорієнтувала рух держави до зменшення робочого часу радянського громадянина спочатку до 8, а в перспективі й до 6-годинного робочого дня без зменшення винагороди за працю [1849]. Специфіка організації роботи освітян зумовлювала відповідність їхнього повсякдення реформам лише частково. На початку 1920-х рр. окрема категорія лектури й так мала значно менший за робітників підприємств робочий тиждень [1867, С.25]: 3-год. для викладачів 17 категорії та 5 год. для викладачів 16 категорії. Асистенти та лаборанти лишалися на робочому місці по 9 год. Осібну проблему складав робочий час погодинників, який визначався щотижневим навчальним розкладом і часто коливався від 6 до 30 год. на тиждень. Однак, «довгі» робочі тижні були радше виключенням, аніж нормою і припадали на сесійні періоди. Відмінності у бік збільшення щотижневого навантаження педагогів могли траплятися через різницю навантаження в залежності від посади, від специфіки внутрішньої політики вишу, яка часто суперечила директивам центру, співвіднесення кількості студентів, наявного викладацького континенту та фінансових можливостей закладу. Партія була байдужою до регламентації робочого часу для освітян через наявність штатної форми оплати праці, що з 1928 р. встановлювала свою тижневу норму виробітку, пропорційну</p>

	<p>кількості річного навантаження освітянина. З того часу професура отримувала зарплату за 7 год., а інша лектура – за 12 год. на тиждень, коли робітники мали 6-8 год. на день [1867, С.28].</p> <p>За таких умов кроки XVI з'їзду (1930 р.) щодо 7-год. робочого дня 5-денного безперервного трудового тижня стосувалися лише частини колективів – обслуговуючого персоналу навчальних закладів [1857, С. 1712]. Саме для лаборантів, секретарів, майстрів, працівників канцелярії та бухгалтерії, бібліотекарів та технічного персоналу мали значення рішення XX з'їзду про скорочений на 2 год. робочий день у передвихідні та передсвяткові дні [1861, С.475]. Осібно зауважимо значення цих змін для планування робочого часу студента. Саме у часи «відлиги» обіцяне резолюцією XXI з'їзду 1959 р. переведення робітників і службовців на 35-годинний тиждень із 2 вихідними днями в тиждень при 6-7-годинному робочому дні вплинуло на їхній розклад [1862, С.442]. Міносвіти видало постанову про планування тижневого навантаження молоді саме у таких часових межах. Отже, партійна політика у сфері контролю робочого часу втілювалася у житті колективів ПІ у тій мірі, у якій стосувалася непедагогічного персоналу.</p>
<p>Дозвілля</p>	<p>Питання організації дозвілля не було прерогативою партійної політики упродовж перших років існування радянської республіки. Однак, програма РКП(б) 1919 р. містила окремі положення, які вплинули на наповнення вільного часу колективів педвишів УСРР. Нею передбачалося залучення трудящого населення до участі у справі освіти (розвиток «рад народної освіти», мобілізація грамотних і т. п.) [1849]. Це вилилося у регламентоване (контрольоване згори) дозвілля освітян, які були серед передовиків організації лікнепів. Схожим за наслідками стали заклики IX з'їзду 1920 р. силами Наркомосу розпочати серед населення популяризацію природничо-наукових і технічних знань [1850]. Колективи ІНО у вільний від роботи час стали до читання тематичних лекцій, особливо тих, що допомагали розвінчувати «морок релігії» засобами природничих наук.</p> <p>Специфічним видом регламентованого дозвілля стала військова підготовка. З 1919 р. партія вбачала обов'язком кожного громадянина витратити до 2 год вільного часу на ознайомлення з мілітраною справою [1849]. За рік РКП(б) уточнила, що громадяни мали отримувати навички для побудованої на територіальних засадах Червоної робітничо-селянської міліції з найменшим</p>

відволіканням від праці [1850, С.451]. Це й визначило цю діяльність як частину дозвілля, відмінну від робочого часу освітян. У повсякденному житті педвишів 1920-х рр. ці накреслення партії прийняли форму воєнізації навчально-виховного процесу. Молодь, розподілена на три категорії, проходила військові курси. Такий тип регламентованого дозвілля був обов'язковим для юнаків, для дівчат же ставав частиною життя за наказом військових комісарів на місцях. В середині 1930-х рр. військова підготовка вийшла за межі регламентованого дозвілля, ставши обов'язковим навчальним предметом для обох статей у переддень нової великої війни. Педагоги залучалися до неї коштом використання власного вільного часу.

Третя складова регламентованого дозвілля базувалася на використанні трудових ресурсів і мала форму суботників. Резолюція ІХ з'їзд РКП(б) зауважила, що партійним організаціям, приступаючи до залучення широких мас до праці у вільний час, варто було вибрати завдання, «близькі місцевому населенню, надавати їм характер колективного трудового зусилля в ім'я задалегідь відомих і всім зрозумілих цілей» [1850, С.437]. Трудовий ентузіазм освітян відтоді з перемінним успіхом використовувався численних під час суботників, інколи – недільників, місячників праці, тижнів чистоти та благоустрою. Мінливість успіху залежала від особистих мотивів студентів та викладачів. Часто молодь, попри мотивацію партії, проектувала власне дозвілля без участі у подібних «загальнообов'язкових» заходах, обираючи відпочинок, допомогу батькам у селі, самоосвіту тощо. Це призводило до розбору проступків на партійних та комсомольських зборах, та підтверджувало, що персональні мотиви домінували над загальними.

Уперше дозвілля як таке стало частиною документів партійного з'їзду у 1923 р. Тоді РКП(б) тлумачила дозвілля у його культурній площині як клубну роботу, яка мала охопити ширшу масу робітничої молоді. Згідно з планами партії, клуби (партійні, робочі, червоноармійські, комсомольські) мали бути перетвореними не лише на центри масової пропаганди, але й на осередки розвитку творчих здібностей, на місця відпочинку та «розумних розваг» [1853, С.707]. У світі повсякдення педвишів це положення з одного втілювалося уповні саме як приклад повноцінного творчого та культурного дозвілля. Молоді люди ставали членами численних секцій, гуртків та студій, які з початку

	<p>1920-х рр. ставали основою розвитку естетичних смаків та мистецьких навичок. З другого боку, нерідко перебування у подібних гуртках нагадувало факультативи, по завершенню яких студенти з відповідним документом ішли працювати режисерами, музикантами, хоровиками, керівниками в сільські будинки культури, де не вистачало кваліфікованих кадрів з профільною освітою. У такий спосіб дозвілля втрачало свої ознаки. Навіть освітня форма організації вільного часу за умови зацікавленості держави у розвиткові специфічних здібностей майбутніх освітян поступалася провідному значенню навчальної діяльності.</p> <p>Зміна підходів партії до дозвілля відбулася у межах роботи XVIII з'їзду. У 1939 р. ВКП(б) вирішила для задоволення потреб «людей-будівельників комунізму» не просто створювати клуби за інтересами, а сприяти збільшенню мережі кінотеатрів, бібліотек, будинків культури та читальнь. [1859, С.650, 665]. У всі подальші роки саме на цьому акцентувалася увага, коли справа заходила за покращення організації дозвілля в СРСР. Періодично зауважували про потреби зростання випуску художньої та наукової літератури, підручників, журналів і газет [1860, С.615], збільшення виробництва кінокартин [1861, С.480], розвиток ідейно-художнього рівня культурних продуктів [1862, С.443]. Щодення ДПІ віддзеркалювало ці тенденції у державній політиці. В інститутах з року в рік збільшувалася кількість кіно- та театральних культпоходів. Влаштувалися читання художньої літератури з подальшим обговоренням. Нерідко вони виливалися у зустрічі з митцями та у велелюдні читацькі конференції. Спрямування таких заходів мало на меті комуністичного виховання трудящих, пропаганди комуністичної моралі та розвитку багатонаціональної соціалістичної культури [1862, С.443] і досягало її.</p>
Віра	<p>Безперечний збіг задумів партії з організації побуту освітян із практикою стало їхнє залучення до антирелігійної боротьби «у формі живих і зрозумілих лекцій, при ретельному підборі лекторів» [1853]. Педагогічні виші ретельно виконували ряд партійних доручень: займалися випуском антирелігійних стінних газет [1854, С.650], організовували цикли лекцій [1851, С.570]. З іншого боку, первинні плани по «звільненню трудящих мас від релігійних забобонів» у колі педколективів так і не були досягнуті. Частина освітянської маси вела приховане релігійне життя, продовжувала вірити у прикмети. А постулат про необхідність «дбайливо уникати</p>

	<p>всілякі образи почуттів вірян» [1849], взагалі був нівельований як у педвишах, так і в республіці. Свідченням цього була участь майбутніх учителів у закритті молитовних будинків, у викривальних диспутах із представниками церков, судах над релігійними святами, а особливо – у фактах виключення з вишу, звільнення з роботи за прояви релігійності або ж за родинний зв'язок з вірянами.</p>
<p>Прибутки</p>	<p>На першому етапові існування влада розглядала стимуляцію матеріального становища працівників вищої педагогічної школи як засіб підтримки рівня загального економічного становища країни. Так, VIII з'їзд партії у 1919 р. зауважив необхідність зберегти на певний час вищу винагороду наукових та науково-педагогічних фахівців, «щоб вони могли працювати не гірше, а краще, ніж раніше» [1849]. Факти проявів «буржуазного світогляду» та організованого саботажу, що могли завадити умовному привілейованому положенню у матеріальній винагороді, тлумачились як явища минулого. Комуністи вважали, що період запеклої боротьби закінчився, а спротив інтелігенції був зломлений. Це дозволяло стимулювати освітян через збережену систему премій за найуспішнішу й організаторську роботу. Педагогічні працівники отримували зарплату згідно з найвищим 17 розрядом, часто заробляючи до 47% від установленної «граничної зарплати» у 15 тис. крб. Проте, гіперінфляція та специфіка воєнного комунізму, що орієнтувала населення на поступове скасування грошей, нівелювали високі статки. Ціннішими були академічні (продуктові та товарні) пайки. Наявні «прохальні списки» від педагогів руйнували плани РКП(б) про ситого та забезпеченого науково-педагогічного працівника.</p> <p>Запровадження НЕПу скоригувало погляди влади на матеріальне забезпечення громадян. У 1923 р. був оголошений поступ до вирівнювання заробітної плати у країні [1853]. Тут політика уряду втілилась уповні у повсякденні педколективів: професура отримувала майже такі ж заробітки (35 крб.), як і представники низової інтелігенції (агрономи та ветеринари (35 крб.), хоча й більше за лікарів (22 крб.) та вчителів (13 крб.). У той самий час статки допоміжного персоналу (кур'єрів, завгоспів, секретарів навчальних закладів тощо) були вдвічі меншими [1468, С.40]. Після урівнювання Компартія наголосила про необхідність заходів щодо залучення заощаджень громадян у сферу державного кредиту, що дало б додаткові ресурси для індустріалізації та мало</p>

б сприяти встановленню на ринку рівноваги між платоспроможним попитом на промислові товари та пропозицією [1856, С.1300]. Однак ці, накреслення XV з'їзду втілилися лише у розрізі запровадження державних позик, які забирали з кишень членів колективів педвищів щонайменше місячні прибутки. Рівновага між попитом та пропозицією досягнута не була: освітяни надавали перевагу дрібному кустарному виробництву та обслуговуванню у ремісничих майстернях, бо «дістати» було легше, аніж дочекатися черги та якості державної продукції.

XVI з'їзд ВКП(б) у 1930 р. оголосив, що Союз РСР увійшов у смугу гігантського розгортання соціалістичного будівництва – почався реконструктивний період, пов'язаний із наступом соціалізму на капіталістичні елементи по всьому фронту. Одним із показників успіхів мало стати зростання зарплати робітників більше ніж на 79% у порівнянні з показниками середини 1920-х рр. [1857, С.735, 738, 1712]. Статки педагогів дійсно демонстрували таке зростання (ставка професора зросла у середньому на 80% (зі 180 крб. до 325 крб.), лектора з ученим званням доцента на 92% (зі 130 крб. до 250 крб.), асистента – на 82% (зі 110 крб. до 200 крб.). З урахуванням надбавок та доплат відсотковий показник зміни зростав. Проте, зростання виплат не означало зміни купівельної спроможності викладачів. Затримка зарплати та відсутність грошових знаків у касах вишів на початку 1930-х рр. свідчили про примарність оголошеного покращення. Подальше уведення карткової системи на продукти у мирний час ще більше розводило партійну теорію з життям, провокуючи зростання цін на товари на чорному та колгоспному ринках, де зазвичай і скуплялися педагоги в умовах хронічного падіння виробництва с/г продукції.

У 1934 р. «з'їзд переможців» зауважив зростання реальної заробітної плати вдвічі завдяки «остаточній ліквідації паразитичного споживання та швидкого зростання народного доходу». Проведена за рік до того НКО реформа нарахування зарплати працівникам педвищів свідчила не просто про справдження цих планів, а навіть про їхнє перевищення. Оклади професора та асистента зросли у 3 рази (до 1 тис. крб. та 600 крб. відповідно), а доцента – у 3,2 рази (до 800 крб.). Однак, у країні упродовж двох років продовжувала діяти карткова система, яка фактично нівелювала курсування карбованця, а вирішити проблеми відсутності грошової маси уже в умовах економічної стабілізації не могли до кінця 1930-х рр. Ці явища періодично

змушували регіональні педвищі жити на заощадження. А з урахуванням підвищення державних цін на товари у 1939-1940 рр., обіцяне партією зростання норм споживання м'яса, жирів, риби, яєць, цукру та промтоварів у 2,5 раза ставало під питання [1858, С.666].

Усвідомлюючи кризовий стан економіки країни після війни, ХІХ з'їзд сухо рекомендував забезпечити подальше зростання прибутків робітників і службовців, не визначивши відсотки чи рази такого росту [1860, С.613]. Зауважимо, що для педагогів він був значним: до проведення ХХ з'їзду КПРС професура мала оклад майже у 2,8 раза (2,75 тис. крб.), доценти та старші викладачі – у 3,1 раза (2,5 тис. крб.), а викладачі та асистенти – у близько 2,3 (1,35 тис. крб.) та 1,8 раза (1,05 тис. крб.) більший за довоєнний. Проте, таке драматичне зростання заробітної плати педагога не було свідченням налагодження його життя. Від'ємну роль грало обезцінення та збідніння купівельної спроможності радянської грошової одиниці після Другої світової війни.

Позачерговий ХХІ з'їзд Компартії визначив плани з підвищення заробітної плати низькооплачуваних робітників і службовців протягом семиріччя з 270-350 крб. до 500-600 крб. на місяць. До 1962 р. М. Хрущов хотів завершити впорядкування заробітної плати з одночасним збільшенням прибутку до 400-450 крб. на місяць у всіх галузях народного господарства. А до 1965 р. – підвищити мінімальну зарплату в усіх галузях ще на 100-150 крб. [1862, С.441]. Система окладів членів педколективів суттєво не змінилася. Через девальвацію 1961 р. кількість нулів стала меншою, проте, прибуток залишився у тих самих межах, що й до ХХІ з'їзду: найменш оплачувані посади – вартові, кочегари, прибиральниці – оплачувались по 30 крб./міс. Хоча у країні відбулася відв'язка карбованця від долара, курс валют демонстрував, що зміни зарплат освітян не свідчили про підвищення статку. Так, у кінці 1930-х рр. із курсом 5,3 крб. за \$1 асистент мав \$94,3 (500 крб.), викладач \$113,2 (600 крб.), доцент – до \$151 (до 800 крб.), професор – майже \$189 (до 1 тис. крб.) місячного прибутку. У повоєнній республіці після Сталінської грошової реформи 1947 р. прибуток дійсно зріс із пропорцією 4 крб. до \$1. Асистент мав \$262,5 (1,05 тис. крб.), викладач \$337,5 (1,35 тис. крб.), доцент – до \$575 (до 2,3 тис. крб.), професор – \$687,5 (до 2,75 тис. крб.) [1864; 1866]). Однак, після Хрущовського реформи 1961 р., яка посилила карбованець, встановивши курс у 90

	<p>коп. за \$1, виявилось, що зарплати лектури у валюті впали [1865]: до \$311 для професора, \$178 для доцента, \$144 для викладача та \$117 для асистента). З одного боку, це свідчило, що «радянський народ став жити ще краще з повнішим задоволенням своїх матеріальних і духовних потреб», як і обіцяла КППС, бо відповідно змінилися й ціни [1862]. Однак, програма побудови комуністичного суспільства не передбачала наявності так званого спеціального курсу Держбанку для нетоварних операцій та тіншового курсу валют, з урахуванням яких статки освітян у розрізі Бреттон-Вудської валютної системи падали в рази [1863, С.231].</p>
<p>Харчування</p>	<p>Закріплена в II програмі РКП(б) ідея організації громадського харчування на науково-гігієнічних засадах довгий час не знаходила реалізації у щоденні педколективів [1849]. Реальний хід справ змушував спочатку думати про пошук продуктів та про їхній розподіл, а вже потім про питання гігієни. В умовах дефіциту наукове планування раціону виглядало знуцанням. Про невідповідність нормам навіть сформованих державою академічних пайків свідчили неодноразові перевірки НКО. Надалі злиденність суспільства виливалася в обкрадання студентів кухарями у громадських їдальнях через обважування, зменшення калорійності порцій, «розтягування» продуктових норм на більшу кількість клієнтів тощо. Позитивні починання уведення науково-гігієнічних засад харчування стояли на хиткій основі радянської планової економіки. Частково проблема харчування долалася шляхом уведення колективних господарств вишів. Тому положення про державну підтримку товариств громадського обробітку землі, с/г комун, добровільних спілок землеробів для ведення спільного господарства у 1919 р. тлумачаться нами як частина політики партії у сфері забезпечення харчування у вишах [1849]. Проте, такі утворення при III функціонували коштом власних сил. Держава здебільшого збирала звіти про наявність посівних площ, вирощені культури, реманент та худобу. У разі відсутності необхідних засобів виробництва освітяни купували чи діставали їх самі. Не знайшовши, просто не доводили до кінця посівні чи збиральницькі кампанії. Це зводило нанівець декларацію РКП(б) про підтримку дрібних с/г комун.</p> <p>У розрізі курсу партії у сфері харчування ми розглядаємо її продуктову політику. У 1919 р. комуністи визначили «практичну мету», якій мало бути підпорядковане все інше: «негайно і чого б це не коштувало збільшити кількість найнеобхідніших для</p>

населення продуктів» [1849]. План до дій охоплював постачання всіх учнів їжею коштом держави та неухильну заміну торгівлі планомірним розподілом продуктів через організацію населення в єдину мережу споживчих комун. Втілення у життя цієї задачі виявилось непосильним, коли ми вдаємося до аналізу щодення колективів педвишів України. З одного боку, запровадження бронювання продовольства для освітян на основі декрету про військово-трудова повинність демонструвало цілеспрямованість Компартії у реалізації задумів. З іншого – асортимент розподілених продуктів був занадто бідним, змінювався від місяця до місяця як по якості, так і за кількістю. Подальші заяви політиків щодо необхідності посилення виробництва продуктів масового споживання були радше елементом заспокоєння мас, довгостроковою недосяжною перспективою в умовах розбитої громадянською війною та експериментом із запровадження воєнного комунізму країни [1850]. Як наслідок, у 1922 р. РКП(б), розглядаючи питання продуктового забезпечення, постановила, що «державна в даному стані своїх господарських ресурсів, надалі до підняття хоча б основних галузей народного господарства, ніяких державних послуг нікому даром надавати не може». [1852, С.646]. Забезпечення продуктами освітян продовжилось, але відтоді гроші на обіди у вишах почали вираховуватись зі стипендій студентів. Особливо цинічно звучали заяви XVII з'їзду ВКП(б) після Голодомору 1932-1933 рр. забезпечити «зростання охоплення громадським харчуванням робітників і трудящих міста і села в два з половиною рази; поліпшення постачання міста с/г продуктами» [1858, С.668]. Повсякдення педвишів виявило, що влада підійшла до розв'язання цього питання специфічно. Діяла формула «хочеш їсти – вирости продукти сам». Її втілення проводилось через систему продовольчих баз – великих земельних наділів при педвишах, які мали б займатися тваринництвом та городництвом. Проте, величезні наділи оброблялися самотужки, що повернуло навчальні заклади до проблем початку 1920-х рр. із насіннєвим фондом, тягловою силою та реманентом, які не вирішувалися державою. У провінційних містах радвлада часто не тільки могла відкрити нові їдальні для студентів, але й гальмувала ініціативи вишів зробити це самотужки, орієнтуючись на власну обмежену продуктову базу. Позитивом було уведення трьох категорій студентських масових обідів у 1935 р. Проте, від'ємний ефект у запровадженні стрункої системи калорійного харчування давали не

викорінена практика розкрадання продуктів працівниками їдальнь та неконтрольоване збільшення цін на меню на місцях.

Обіцянка XVIII з'їзду ВКП(б) відповідно до другого 5-річного плану розширити асортимент продукції особливо вищих і перших сортів не справдилася через початок німецько-радянської війни [1859, С.656]. Зруйнована харчова промисловість не була спроможна задовольнити попит на молочні продукти, овочеві та фруктові консерви, соки та напої й у післявоєнну добу. Освітняни отримували мізер продуктів відповідно до умов запровадженої карткової системи. Реалії повсякдення підвищів змушували компенсувати брак продуктів відродженням підсобних господарств. Але й вони не допомагали розширити продуктивний кошик педагогів та студентів, і навіть рідко задовольняли мінімальні потреби в овочах та фруктах через неврожаї на непридатних землях, відсутність реманенту для обробітку землі, несвоєчасність заготівлі та неналежні умови зберігання врожаю. Газифікація установ та жител загальмувалася так само [1859,С.663]. І якщо у 1953 р. столичні ПІ могли похвалитись їдальнями та кімнатами підігріву їжі, обладнаними газовими плитами, то провінція чекала газифікації упродовж десталінізації.

Зауважимо, що Компартія виконувала поставлені задачі зі зниження роздрібних цін на продукти та предмети масового споживання [1860, С.613]. Менша ціна не призводила до появи продуктів на полицях вишівських буфетів та у ВРП інститутів. Не сприяла покращенню забезпечення й оголошене ХХ з'їздом 1956 мирне економічне змагання, що полягало у задачі наздогнати та перегнати найрозвинутіші капіталістичні країни по виробництву продукції на душу населення. Новий план вимагав до 1960 р. збільшити продаж населенню м'ясопродуктів на 85%, рибодуктів – на 59%, тваринного масла – на 57%, молока і молочних продуктів – у 2,7 раза, яєць – у 2,6 раза тощо [1861, С.434, 476]. Однак, обіцяного значного поліпшення торгового та побутового обслуговування населення не відбулося. У багатьох вишах стояли недобудованими їдальні, у закладах громадського харчування бракувало первинно тих продуктів, по виробництву яких СРСР змагався із Заходом. А поза стінами вишівських їдалень, шукаючи продукти на домашній стіл, освітяни стикалися з проблемою черг за хлібом, отримання молока у кількох магазинах на багатотисячне місто, овочевими кризами в аграрних районах, які унеможлилювали навіть придбання борщового набору.

	<p>Директива ХХ з'їзду щодо розгортання мережі їдальнь при навчальних закладах втілювалася у життя частково. Реконструкції затягувалися через зриви постачання матеріалів, здорожчання сировини, відсутність робочої сили та перегляд планів будівництва. Провінція подекуди не розпочала зведення власних закладів громадського харчування (наприклад, ДонДП). Зауважимо, що одна з ініціатив М.Хрущова знайшла неабияку підтримку серед освітян і значно вплинула на втілення у життя численних планів з поліпшення побуту [1861, С.477]. Клич до переходу на самообслуговування як найраціональнішу форму організації побуту з одного боку мотивував освітян до самостійності у змінах, з іншого – позбавив уряд багатьох проблем. Це була радянська відповідь на тезу Дж.Ф.Кеннеді: «Не питай, що держава зробила для тебе, а скажи, що ти зробив для держави».</p> <p>Зсув у бік покращення відбувся на зламові десятиліть, коли ХХІ партійний з'їзд заявив, що «на основі перемоги соціалізму країна вступила у новий період свого розвитку – період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства» [1862, С.429]. Документи та інтерв'ю свідчили, що освітяни часто користувалися не вишівськими їдальнями, але й розширенню мережею підприємств громадського харчування. Попри засилля «кукурудзоманії» М.Хрущова, урізноманітнілося меню. Стипендія та зниження цін на продукцію підприємств громадського харчування дозволяли молоді економити час на приготуванні їжі, розширюючи межі дозвілля. Та попри значні зрушення, заява ХХІІ з'їзду про «найвищий життєвий рівень [громадян СРСР] у порівнянні з будь-якою країною капіталізму» лишалася спірною [1863, С.296].</p>
Медицина	<p>Перспективи медичного забезпечення, вимальовані партійними діячами у 1919 р., довгий час лишалися лише ідеями на папері. Проголошення організації заходів, покликаних унеможливити розвиток і поширення заразних хвороб виконувалися лише у царині створення санітарного законодавства. Натомість заявлена боротьба з соціальними хворобами (туберкульозом, венеризмом, алкоголізмом) на рівні колективів педагогічних вишів зазнала поразки [1849]. Навчальні заклади навіть через 15 років після оголошених заходів потерпали від епідемій черевного та висипного тифу, дизентерії та кору. Спільне з НКЗ розпорядження ЦК Компартії про організацію літніх колоній для хворої на туберкульоз молоді у 1922 р. не допомогло у боротьбі з ними так само [1852]. До 1930-х рр. серед колективів ПП</p>

перебували студенти, викладачі та співробітники з відкритою формою цього захворювання.

Існували суперечності з утіленням у життя планів партії по забезпеченню доступною безкоштовною та кваліфікованою лікувальною та лікарською допомогою [1849]. Окремі студентські поліклініки чи бодай відділення існували лише у Києві, Харкові та Одесі, інші провінційні виші змогли забезпечити бодай періодичну роботу інститутських медичних кабінетів лише у середині 1930-х рр. муніципальна ж мережа медзакладів, якою користувалися студенти та викладачі, зазнавала скорочення, в аптеках бракувало медикаментів, а черги до спеціалістів не давали можливості плідно поєднати робочий час із турботами про власне здоров'я. Задеклароване 1934 р. у резолюції XVII з'їзду збільшення витрат на охорону здоров'я, зростання числа лікарняних ліжок у містах на 44%, а в сільських місцевостях – на 98% [1858, С.668] не полегшило ситуації з наданням якісної медичної допомоги освітянам. Документація вишів підтвердила, що педагоги не проявляли уваги до стану власного здоров'я, допоки воно не погіршувалося до крайньої межі. А платна медична допомога включно з найпростішими амбулаторними маніпуляціями могла забрати значну частину місячного бюджету.

Того ж року держава уперше віднесла турботи про розвиток фізичної культури до питань охорони здоров'я, зауваживши збільшення фінансування напрямку. Проте, розробки «ідеальних гімнастичних залів» та проведення перших республіканських спартакіад збіглися у часі із закриттям спортивних залів у багатьох провінційних вишах. Схожа примарність була властива і наступним планам партії у галузі, прийнятим у 1939 р. обіцяне «значне посилення роботи з охорони здоров'я трудящих, поліпшення лікарняної допомоги, по розширенню санітарно-профілактичних заходів» не відбулося уже за об'єктивних обставин. З початком Другої світової війни питання збільшенням державних витрат на охорону праці та організацію робочого відпочинку та фізкультури відійшли далеко не на другий план [1859, С.665]. Якщо врахувати, що наступний партійний з'їзд був проведений лише через 13 років, то явним стає суперечність плану та реальності. Освітянам довелося повторити уже пройдений після громадянської війни шлях життя у складних антисанітарних умовах з відсутньою чи мізерною медичною допомогою, браком медперсоналу у вишах та новим спалахом заразних захворювань.

	<p>Саме тому пропозиції останнього з'їзду за життя Й.Сталіна у 1952 р. фактично були повторенням давно завченої мантри «розширити..., збільшити..., забезпечити...» [1860, С.614], що в реальності означало бодай відновити довоєнну кількість та фінансування. У добу десталінізації колективи ПІ відчували на собі втілення окремих програмних положень постсталінських з'їздів: зросла кількість лікувально-профілактичних і дитячих установ, відкрили спеціальні студентські поліклініки, збільшилося виробництво виробів медичної промисловості [1861, С.479], а путівки до оздоровчих закладів, пансіонатів і турбаз для педагогів розподілялися за доступну плату, інколи – у вигляді премії, на пільгових умовах, але не стали безкоштовними [1863, С.300].</p>
<p>Одяг</p>	<p>Проблема забезпечення одягом для Комуністичної партії була програмним завданням лише на початку 1920-х рр. Закріплений 1919 р. у програмі РКП(б) принцип забезпечення всіх учнів одягом та взуттям виконувався з певними обмовками [1849]. По-перше, у вищій педшколі ним користувалися студенти робітфаків та незаможні, по-друге, асортимент був доволі обмежений і часто не відповідав контингенту навіть пільгових категорій, по-третє, влада займалася постачанням чоловічого одягу, у той час як жінки мали пошити його самостійно з відрізів тканини на певну суму державного асигнування. Оголошений ХІ з'їздом 1922 р. порядок забезпечення одягом передбачав вирахування його вартості із заробітної плати [1852]. У розрізі повсякдення ПІ він проявився у тому, що НКО закладав вартість одягу у виплачувану ним стипендію, таким чином утримуючи кошти з молоді. Професорсько-викладацький склад отримував взуття та одяг шляхом академічних пайків. У ці списки включали й специфічні предмети жіночого гардероба, недоступні студенткам вишів. Спецодяг технічного персоналу у вишах під цю категорію не підпадав: двірники, майстри та швейцари користувалися рукавичками, фартухами, нарукавниками та беретами безплатно.</p> <p>Подальші партійні резолюції перевели питання одягу зі сфери державного забезпечення до розділу задоволення матеріальних потреб радянського громадянина. З часів ХVІ з'їзду 1930 р. партія опікувалася не стільки наявністю одягу у громадян в цілому та студентів зокрема, скільки планами зі зниження собівартості та з підвищення якості продукції та боротьби з браком у виробництві одягу [1857, С.1713]. Проте, преміювання у вищій школі жінок невеликими відрізами дефіцитної тканини до свят та ювілеїв у</p>

1930-х рр. свідчило про існування проблеми доступу до текстилю та продуктів легкої промисловості, а не стільки про їхню якість.

Можемо говорити про досягнення мети визначеного ХХІ з'їздом КПРС курсу на забезпечення упродовж семиріччя потреби населення у тканинах, красивому одязі та взутті, а також категорична заборона виробництва панчішно-шкарпеткових та інших трикотажних виробів з низькоякісної пряжі [1862, С.524]. З одного боку, свідченням цього була розробка окремих фасонів одягу для освітян з урахуванням новітніх віянь моди. У вишах уже не звучало питання забезпечення одягом молоді. З іншого – період «відлиги» породив субкультуру стиляг, які змогли в умовах радянської типової дійсності розвивати культуру унікальності, хай вона і була кричущою та критикованою.